

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

9

Головний редактор

проф. д-р Володимир Кубійович

Редакційна колегія

д-р Аркадій Жуковський, Іван Кошелівець (літературний редактор), проф. д-р Василь Маркусь, проф. д-р Олександр Оглоблин, д-р Атанас Фіголь, проф. д-р Юрій Шевельов, Софія Янів (секретар)

diasporiana.org.ua

Видавництво „Молоде Життя“

Shevchenko Scientific Society, Inc.
ENCYCLOPEDIA OF UKRAINE
in 2 Volumes

Responsible Editor Prof. Volodymyr Kubijovyč, Ph. D.
Volume II/9

Paris — New York
1980

All Rights Reserved

Copyright 1955 by Shevchenko Scientific Society, Inc.
and the Molode Zytia Press

Printed by „LOGOS“ G.m.b.H., Munich

Тимофєєв Валентин (*1927), музико-знавець родом з Одеси, там закінчив консерваторію (1951) і пізніше був у ній викладачем (до 1958); з 1964 гол. ред. репертуарно-ред. колегії з музики при Мін-ві культури УРСР. Монографії: «Бела Руденко» (1964), «Укр. фортепіановий концерт» (1968); нарис «Вокальна музика» (1962).

Тимофєєв Володимир (1858—1923), хемік родом з Полтави; проф. Харківського Ун-ту і Київ. Політехн. Ін-ту. Праці Т. присвячені дослідженню розчинності неорганічних і органічних речовин у неводних розчинах залежно від температури.

Тимофєєвський Олександр (*1887), патофізіолог і онколог, родом з Москви, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), д. чл. Академії Мед. Наук СССР (з 1947). У 1934—54 працював на Україні; 1934—41 завідував відділом Харківського Рентгено-онкологічного Ін-ту; 1941—55 — Ін-ту Клінічної фізіології АН УРСР та Ін-ту експериментальної біології та патології ім. акад. О. Богомольця у Києві. Автор понад 100 праць, присвячених гол. ч. питанням експериментальної гематології та онкології.

Тимофіївка (*Phleum* L.), рід одно- або багаторічних зіллястих рослин родини зернівців, добрі кормові трави. Відомо понад 15 видів, на Україні — 9. Ростуть на луках, гірських полонинах, у степах, на кам'янистих схилах, піскуватих місцях тощо. Однією з найкращих багаторічних сіножатніх і пасовищних кормових є Т. лучна (*Ph. pratense* L.), яка відзначається високими кормовими якостями, а також зимостійкістю й холодостійкістю; поширена у нечорноземній смузі; врожайність — 35—75 центнерів сіна з га; найпоширеніший гатунок Люлинецька 1. Ін. види: Т. альпійська (*Ph. alpinum* L.) — в Карпатах; Т. гірська *Ph. montanum* C. Koch) — у Карпатах і в Криму; Т. степ. [*Ph. phleoides* (L.) Karsten] на степах, сухих луках.

Тимофій (Тихон) Щербачський (1698—1767), правос. діяч з Трипілья, вихованець Києво-Могилянської Академії, ігумен Видубецького, архимандрит Михайлівського й Києво-Печерського монастирів; з 1748 київ. митр. Домагання Т. повернути київ. митрополії права і привілеї не знайшли зрозуміння Святійшого Синоду в Петербурзі, і 1757 Т. призначено моск. митр., яким він залишався до смерті.

Тимофій Петрович (Т. П., Т. Т.), гравер на дереві першої пол. 17 в. Ілюстрації для вид. Києво-Печерської Лаври «Бесіди Іоанна Златоуста на Діяння св. апостолів» (1624) у ренесансовому стилі.

Тимофій Шретер (1901—62), діяч Поль. Автокефальної Церкви, родом з Волині

(батько — нім. колоніст); закінчив Правос. Богословський Відділ Варшавського Ун-ту. Ставши свящ., виявив себе прихильником польонізації Правос. Церкви і був у чині майора деканом військ. округи у Любліні; за протекцією поль. кіл, отримав (1938) єпископську хіротонію (вікарій люблінський), 1939—44 перебував як настоятель у Яблочинському монастирі; у Людовій Польщі — архиеп. білостоцький, з 1959 — митр. варшавський і всієї Польщі.

Тимохін Володимир (*1929), співак — драматичний тенор родом з с. Дмитрівки (Кіровоградська обл.); учився в Одеській і Московській консерваторіях, з 1956 соліст Київ. Театру Опери й Балету. Партії: Леоенґрін (в однойменній опері Р. Ваґнера), Рудольф («Богема» Дж. Пуччіні) та ін.

Тимошенко Володимир (25. 4. 1885 — 15. 8. 1965), визначний укр. економіст (зокрема сіль. госп-ва), нар. у с. Шпотівці на Чернігівщині, брат Степана Т. і Сергія Т.; д. чл. НТШ й УВАН. По закінченні Ін-ту Комунікацій та екон. відділу Політехніки в Петербурзі (1911) працював у Мін-ві Шляхів та Хліборобства. 1917 переїхав на Україну і був екон. консультантом укр. урядів та керівником Ін-ту екон. кон'юнктури при УАН; 1919 екон. радник укр. дипломатичної місії на мирову конференцію в Парижі. На еміграції у Відні і (з 1922) у Празі проф. УГА та УВУ. Одержавши стипендію Рокефеллера, Т. поїхав 1926 на студії до ЗДА (докторат екон. наук у Корнельському Ун-ті), де з 1928 й залишився. До 1934 викладав екон. науки в Мічиганському Ун-ті, 1934—36 був наук. доцентом сіль. госп-ва у вашінгтонському мін-ві. 1936—50 — проф. Стенфордського Ун-ту, одночасно працював у його Ін-ті Харчування. Помер в Мепло Парк (Каліфорнія).

В. Тимошенко

Гол. ділянкою наук. зацікавлення Т. було сіль. госп-во та с.-г. політика (світовий ринок, геогр. розміщення с.-г. культур, питання ринкових операцій та їх регламентація, впливи кон'юнктурних циклів тощо), а також економіка СССР з урахуванням укр. проблематики. Т. автор 50 більших наук. праць, з них найважливіші: «Картелі і трести: модерні форми орг-ції пром-сти» (1923), «Світове господарство» (1924; обидві літографоване вид.); „Ukraine und Russland in Ihren gegenseitigen wirtschaftli-

chen Beziehungen“ („Mitteilungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin“, 1928); „Danub Basin as a producer and exporter of wheat“ (1930); „Agricultural Russia and the wheat problem“ (1932); „Soviet agricultural reorganization and the bread-grain situation“ (1937); „Variability in wheat yields and outputs“, 1—2 (1942—43); „The Soviet sugar industry and its postwar restoration“ (1951); „Soviet agricultural politics and the nationalities problem“ (1956).

Тимошенко Олександр (1909—73), архітект, нар. у Києві, син Сергія Т. По закінченні Празької Політехніки жив у Луцькому. З 1938 працював за фахом у Варшаві, Берліні, Празі, Бельгії і (з 1947) у ЗДА — гол. у Нью-Йорку, Сан-Франсіско і (з 1965) у Вашингтоні. Керував будовою низки хмаросягів у Нью-Йорку (у фірмі Карсон, Ландін та Шов, 1957—62 її співвласник), архітектурно оформив станції вашінгтонського метрополітену. Т. — чл. засновник Т-ва Укр. Інженерів Америки (1953—54 його гол.). Ст. з питань укр. архітектури та житлового будівництва. Т. був прихильником створення в укр. будівництві модерного стилю з використанням укр. елементів.

О. Тимошенко

Тимошенко Петро (* 1920), мовознавець-україніст, доц. Київ. Ун-ту. Джерельні праці про історію укр. мови, лексикографію, лексикологію, правопис і фонетику. Упорядкував «Хрестоматію матеріалів з історії укр. літ. мови», 2 тт. (1959—61).

Тимошенко Семен (1895—1970), сов. військ. діяч, нар. в с. Фурманівці (тепер Одеської обл.) в сел. родині, маршал СРСР (1940); закінчив вищі військ. акад. курси (1922) і курси командирів-єдиноначальників при Військ.-Політ. Академії (1930). Під час гром. війни командував полком, кінною бригадою і дивізією; пізніше на різних військ. посадах, у 1935—37 командував Харківською військ. округою, з 1938 — Київ. особливою військ. округою, у вересні 1939 — військами Укр. фронту, що окупували Зах. Україну. З травня 1940 до липня 1941 — нарком оборони СРСР; під час другої світової війни заступник наркома оборони СРСР, головнокомандувач військ Зах. і Півд.-зах. напрямів, представник Ставки Верховного головнокомандування. По війні командував рядом військ. округ; з 1960 ген. інспектор Мін-ва Оборони.

Тимошенко Сергій (5. 2. 1881 — 6. 7. 1950), архітект і суспільно-політ. діяч,

нар. в с. Базилівці на Чернігівщині, брат Володимира і Степана. Як студент Ін-ту Цивільних Інж. у Петербурзі був діячем Укр. Студентської Громади і чл. Півн. Комітету РУП (згодом УСДРП). По закінченні ін-ту працював за фахом у Ковелі, Києві (будинки Юркевича та Лаврентієва в укр. стилі) й Харкові (також будинки в укр. стилі Попова, Бойка, проекти міст-садів). З поч. революції 1917 губ. комісар Харківщини і чл. Центр. Ради; 1919—20 — мін.

С. Тимошенко

шляхів у кабінетах І. Мазепи, В. Прокоповича і А. Лівичького; учасник Другого зимового походу. 1922—23 у Львові (церкви на передмістях Львова — Клепарові, Левандівці, монастир Студитів у Зарваниці та ін.), 1924—29 проф. Укр. Госп. Академії в Подєбрадах і Укр. Студії Пластичного Мистецтва в Празі. 1930—39 у Луцькому, гол. архітект для с.-г. будівництва на Волині (серед ін. проекти зразкових хуторів), діяч Волинського Укр. Об'єднання (з 1935 його гол. і посол до польс. сейму, 1938—39 — до Сенату) і Укр. Правос. Церкви (між ін. перший гол. Т-ва ім. Петра Могили), 1940—43 у Любліні, згодом у Німеччині, і з 1946 у ЗДА, де й помер.

З численних проєктів, які створив Т., здійснено бл. 400 будов. Прагнучи відродження укр. стилю, Т. базувався на спадщині укр. мистецтва, зокрема на мурованій архітектурі укр. барокко.

Тимошенко Степан (23. 12. 1878 — 29. 5. 1972), визначний учений у ділянці пружности, будів. механіки й опору матеріалів, нар. в с. Шпотівці на Чернігівщині в родині землеміра; брат Володимира і Сергія Т. Закінчив Ін-т Інженерів шляхів у Петербурзі (1901), 1903—06 викладав у ньому, 1906—11 і 1917—20 — проф. Київ. Політехн. Ін-ту (1911 звільнений розпорядженням мін. через антирежимні погляди), 1912—17 проф. Ін-ту Інженерів шляхів та Політехн. і Електротехн. ін-тів у Петербурзі. 1918 Т. співзасновник Укр. АН у Києві та її д. чл. (1919—20 дир. її Ін-ту Техн. Механіки). 1920 Т. емігрував до Югославії, де був проф. Загребського Політехн. Ін-ту; 1922 переїхав до ЗДА, і був наук. консультантом

С. Тимошенко

компанії Вестінгауз (1923—27), з 1927 проф. Мічиганського, 1936—43 Стенфордського ун-тів. Помер у Вупперталі (Зах. Німеччина).

Т. — світової слави теоретик, практик і педагог, автор високошкільних підручників, перекладених на різні мови. Бл. 150 наук. праць, серед яких фундаментальні з галузі опору матеріалів: «Курс сопротивления материалов» (1911; кількаканадцять вид. перекладені ін. мовами), „Festigkeitsprobleme in Maschinenbau“ (1928), „Strength of Materials“ I, II (1930 і ряд ін. вид.), „History of Strength Materials“ (1953); з будів. механіки: «Скорочений курс будів. механіки» (1918), «Курс статистики споруд», ч. 1 (1931), „Theory of structure“ (1945; у співпраці з D. H. Young), „Engineering Mechanics“ (1951; у співпраці з D. H. Young); з теорії пружності і коливань в інженерській справі: «Курс теории упругости», ч. 1—2 (1914—16), „Vibration Problems in Engineering“ (1928 і 1937), «Прикладная теория упругости» (1931), «Расчет упругих арок» (1933), „Theory of elasticity“ (1934 і 1951, у спів-авторстві з J. N. Goodier); з теорії стійкості пружних систем: „Stabilitätsprobleme der Elastizität“ (1928), „Theory of Elastic stability“ (1936), „Theory of Plates and Shells“ (1940), «Устойчивость упругих систем» (1955). У 75-ліття Т. перевидано його гол. праці в „Collected Papers of S. Timoshenko“ (1953).

Т. чл. численних академій і наук. т-в: УАН (1918), НТШ (1923), УВАН (1947), почесний чл. Т-ва Укр. Інж. Америки (1953); серед неукр.: чл. Академій Наук: Амер. Нац., Англ. Королівської, Італ., СССР, Поль. інж. наук; почесний чл. Амер. Т-ва інж. механіків, Спілки швайцарських інж., чл. Інтернаціональної Асоціації мостів та ін. Почесні докторати низки високих шкіл; нагороди і медалі ряду держав.

Р. М.

Тимошенко-Полевська Людмила, див. Полевська-Тимошенко Людмила (1893—1975).

Тимцюрак Володимир (* 1889), гром. діяч родом з Калушини (Галичина), правник. Сотник УГА (начальник заг. відділу в Держ. Секретаріаті Військ. Справ, ад'ютант Є. Петрушевича, чл. військ. місії УНР до поль. уряду у Варшаві), гром. діяч у Станиславові, Любліні (1940—41 представник УЦК у Люблінському дистрикті), Граці (1945—49) і Чикаго.

Тимчасова Комісія для розгляду давніх актів у Києві, див. Київська Археографічна Комісія.

Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України, другий сов. уряд України, створений у кін. листопада 1918 в Курську для політ. завуалювання інтервенції Сов. Росії проти УНР і Директорії. Т. Р.-С. У. очолював Ю. П'ятаков, до складу

його входили здебільша неукраїнці. 3. 1. 1919 сов. військо зайняло Харків, куди й перейшов цей уряд. 25. 1. 1919 Т. Р.-С. У. ухвалив об'єднання України з РСФСР «на засадах сов. федерації», а 29. 1. 1919 його перейменовано на *Раду Народних Комісарів України*. Згідно з постановою 3 Всеукр. З'їзду Рад 7. 3. 1919 Т. Р.-С. У. був перейменований на Робітничо-Селянський Уряд Укр. РСР.

Тимчасовий Уряд (Временное Правительство), рос. уряд від лютневої (березневої) революції [2 (15). 3. 1917] до больш. перевороту [25. 10. (7. 11.) 1917], складений з чл. конституційно-демократичної, соціалістів-революціонерів і соціал-демократичної партій. Т. У. намагався втримати єдність Рос. Імперії, перетвореної на дем. республіку, був за продовження війни з Центр. Державами, виступав проти сепаратистичних прагнень нерос. народів, визнаючи їм щонайбільше культ.-нац. автономію. Противниками Т. У. були большевики, які через Ради робітничих і солдатських депутатів намагалися встановити свою владу. Т. У. встановлював в усій державі, у тому ч. й на Україні, обрані місц. земськими зборами і рев. комітетами губ. (і пов.) виконавчі комітети на чолі з губ. комісарами; до складу місц. адміністрації на Україні обрано значне число українців; Ген.-губернатором Галичини й Буковини був призначений Д. Дорошенко, губернатором Галичини — І. Красковський, Буковини — О. Лотоцький. На Україні існувало двовладдя (намагання Рад робітничих і солдатських депутатів виявити себе як третій чинник не мали успіхів). Т. У. очолював кн. Г. Львов (до кін. липня), згодом А. Керенський. Спершу Т. У. ставився негативно до домагань Укр. Центр. Ради нац.-територіальної автономії України, але після проголошення І Універсалу УЦР і створення Ген. Секретаріату УЦР мін. Т. У. (А. Керенський, М. Терещенко, І. Церетеллі) прибули 11. 7. 1917 до Києва для переговорів, в наслідок яких вони визнали УЦР і Ген. Секретаріат як крайовий орган України (представником України при Т. У. призначено П. Стебницького), а УЦР, визнаючи Т. У., обіцяла не робити таємних кроків для одностороннього здійснення автономії та поповнити свій склад і Ген. Секретаріат представниками нац. меншостей України. Це домовлення оформив II Універсал УЦР. Т. У., не погоджуючися з «Статутом Вищого Управління України», що його видала Укр. Центр. Рада, видав від себе «Інструкцію» (17. 8. 1917), якою обмежував права УЦР і Ген. Секретаріату, але й сам не дотримувався цієї «Інструкції», і робив перешкоди УЦР і Ген. Секретаріатові в орг-ції влади на Україні. Серед чл. Т. У. прихиль-

ніше до укр. домагань ставився грузин І. Церетеллі, негативно — кадети; мін. українець М. Терещенко не виявляв особливих симпатій до укр. справи.

Після жовтневого перевороту 1917 адміністративний апарат на Україні, призначений Т. У., перестав цілковито діяти і вся влада перейшла до Укр. Центр. Ради та її адміністрації.

Тимченко (псевд. Богун) Євген (1866—1948), мовознавець-україніст і перекладач родом з Полтави; д. чл. НТШ і Укр. Наук. Т-ва в Києві, чл.-кор. АН СРСР (з 1929); чл. Київ. Старої Громади. 1918—32 проф. Київ. Ун-ту й ІНО, з 1918 гол. Постійної Комісії для складання іст. словника укр. мови УАН. По 1932, зазнавши урядових репресій (1937 засланий) не був друкований (щойно 1948 з'явилася посмертно його ст. «Одна діалектна особливість вживання морфеми ся»). Гол. мовознавчі праці: «Русско-малорусский словарь» (2 тт., 1897—99), «Укр. граматика» (1907, 1917, 1918), «Програма до збирання діалектичних одмін укр. мови» (1910, у співпраці з К. Михальчуком), «Функции генетива в южнорусской языковой области» (1913), «Вказівки, як записувати діалектичні матеріали на укр. язиковім обширі» (1925), «Льокатив в укр. мові» (1925), «Номінатив і датив в укр. мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в укр. мові» (1926), «Акузатив в укр. мові» (1928), «Курс історії укр. язика. Вступ і фонетика» (1927, 1930). У питаннях сучасної літ. мови Т. був найтипівішим представником архаїзаторсько-етногр. школи, що орієнтувалася на самотність розвитку мови в дусі відповідно пересіяних діалектних записів, а в історії мови — молодограматиком. Виступав проти гіпотези про прасхідньослов. мову («Слов'янська одність і становище укр. мови в слов. родині», ж. «Україна», 1924). Твором життя Т. був «Іст. словник укр. язика» (14—18 ст.). Т. склав його прототип на поч. 20 в. і він мав бути виданий як додаток до «Словаря укр. мови» Б. Грінченка (1907—09), але перший т. (А—Ж) в дуже поширеній версії при співпраці Е. Волошина, К. Лазаревської та Г. Петренка вийшов щойно 1930—32. Розгром укр. культури в УРСР припинив працю над словником, черговий випуск був знищений у друкарні. Картки для дальших випусків зберігаються в Ін-ті Мовознавства в Києві. Т. перекладав карельсько-фінський і естонський нар. епос: «Калевала» (1901), «Калевіпоег» (частково) і з франц. мови (Мопсан, Метерлінк, Гюґо).

Б. С.

Тимченко Йосип (1852—1924), механік-винахідник родом з с. Окопу (Харківщина), працював механіком у Новорос. Ун-ті в Одесі. Т. винайшов ряд конструкцій

метеорологічних приладів, стрибковий механізм для переривчастої зміни кінокадрів (1893) тощо.

Тимченко Марфа (* 1922), майстер декоративного розпису, родом з с. Петриківки (Дніпропетровська обл.), учениця Т. Пати та Київ. школи майстрів нар. творчості; з 1953 мистець порцеляни на Київ. експериментальному кераміко-художньому зав. Для розписів Т. (стінопис, дерев'яні вироби і порцеляна) характеристична компактна композиція з рослинністю і птахами.

М. Тимченко

Тимчук Віктор (* 1936), письмен. родом з Вінниччини; друкується з 1958. Зб. оп. «Окраєць синього неба», «День білих каштанів» (1973).

Тимчук Роман (* 1909), актор і режисер, родом з Галичини. На сцені з 1930, серед ін. у театрах «Заграва» (1931—32), ім. І. Тобілевича (1933—36), в театрі Й. Стадника (1937—38), Станіславівському (1941—42) та Укр. Карп. у Дрогобичі (1942—43); з 1947 в Ансамблі Укр. Акторів під орудою В. Блавацького (в Регенсбурзі); з 1949 у ЗДА. Ставив «Мину Мазайла» (М. Куліша), «Украдене щастя» (І. Франка), оперу М. Аркаса «Катерина» та численні побутові п'єси.

Р. Тимчук

Тим'як Марія (* 1889), нар. майстер мист. кераміки, родом з м. Косова (Галичина). Створює оригінальний побутовий посуд (миски, глечики), вазочки, фігурки баранів і оздоблює їх геометричним орнаментом. Вироби Т. зберігаються в музеях Києва і Львова.

Типик, з грец. *Типікон*, кн. зразків, зб. церк. приписів (рубрик), як відправляти поодинокі нічноднівні богослуження у тому чи тому випадку. Богослуження у Сх. Церкві відбуваються у різних циклах, які між собою переплітаються, з чого виникають різноманітні комбінації відправ. Т. збирає в одне всі можливі комбінації і подає точні вказівки, як у тому чи тому випадку «уставно» (звідси *Устав*), тобто зразково відправляти те чи те богослуження.

На Україні від часів св. Теодосія Печерського († 1074) уживався т. зв. *Студитський Т.* (від царгородського ма-

настиря св. Теодора Студита, а від 15 в. його замінив Єрусалимський Т. (з Лаври св. Сави б. Єрусалиму). Рукописні Т. мають назву Устав або «Око церковнос». Т. спершу друкувався окремими частинами, в кін. богослужбових кн. (т. зв. Маркові глави), а далі появився окремою відбиткою скорочено у Почасві 1766. Повний Т. п. н. «Устав Церковного П'янія» появився там само (1780). На Зах. Укр. Землях систематичний виклад Т. видав Я. Досковський у Перемишлі (1852, дальші вид. 1870, 1903) та О. Микита в Ужгороді (1890, 1901). Найкращий з усіх укр. Т. «Типік Церкви Руско-Католическія» І. Дольницького (1899). За його вказівками виходять щорічні церк. устави, що їх звич. друкують окремою відбиткою або в календарях.

о. М. В.

Типографські євангелія, ч. 7 (давніше ч. 6, 12 в., 252 подвійні стор.) і ч. 6 (давніше ч. 5, 13 в., 228 подвійних стор.), рукописи з кол. Типографської Бібліотеки Святішого Синоду в Москві (тепер у Третьяковській галерії і в Центр. Держ. Архіві давніх актів у Москві), переписані з болг. оригіналу на Україні, ймовірно в Києві. Мову описав і видав фрагменти тексту О. Соболевський у «Очерках из истории русского языка», 1884 (відбитка з київ. «Университетских известий»).

Типчак, типчина, див. Костриця.

Тираспіль (VII—10), м. респ. підпорядкування і р. ц. Молд. РСР, положене на лівому березі Дністра, пристань; 139 000 меш. (1979; 1926 — 29 700, 1939 — 38 000, 1959 — 63 000, 1970 — 105 000). Т. заснував 1793 А. Суворов як фортецю на місці кол. молд. поселення Суклеї; з 1806 пов. м. Херсонської губ. 1924—40 у складі Молд. Автономної ССР (з 1929 її гол. м.), згодом Молд. ССР. 1926 українці в Т. становили 11,9% всього населення (росіяни — 54,8, молдаване 1,4, жиди — 29,4), у Тираспільському р-ні — 19,5% (росіяни — 32,8, молдаване — 26,0, жиди — 10,2, болгари — 9,0). Т. є одним з екон. і культ. центрів Молд. ССР. Розвинена харч. пром-сть (консервна, винно-коньячна тощо), зав.: склотарний, електричних машин, електроапаратний й ін. Пед. ін-т, технікуми: харч. пром-сти, плодо-овочевий, мед. школа, драматичний театр.

Тирлич (*Gentiana L.*), рід одно- і багаторічних зіллястих півкущів родини тирличкуватих. Відомо бл. 300 видів, поширених перев. в поміркованих широтах земної кулі, у т. ч. на Україні — 16, зокрема Т. звич. (*G. pneumonanthe L.*), Т. вирізаний (*G. excisa Presl.*), Т. карпатський (*G. carpatica Wettst.*), Т. жовтий (*G. lutea L.*) та ін. Корені і кореневища Т. жовтого використовують у медицині (для збудження апетиту) і в коньяково-горілчаному виробництві.

Тирса, див. Ковила.

Тис (справжнє прізвище Крохмалюк) Юрій (*1904), письмен., журналіст, історик, за фахом інж., нар. у Кракові. Закінчив Високу Техн. Школу у Відні (1928), був старшиною штабу 1 УД УНА. На еміграції в Німеччині, Аргентині і в ЗДА; співзасновник Спілки Укр. Науковців, Мистців і Літераторів у Буенос-Айресі, гол. Ін-ту Укр. Культури і ред. (з 1962) його ж. «Терем». Повісті «Під Львовом плуг відпочивав» (1937), «Життя іншої людини» (1958), «Звідун з Чигирини» і «На світанку» (1961), фантастична повість «К-7» (1964), низка оп., зокрема зб. «Симфонія землі» (1951), драма «Не плач, Рахіле» (1952); іст. праці «Бої Хмельницького» (1954), „La Batalla de Poltava“ (1960), „Guerra y Libertad“ (1961), „UPA Warfare in Ukraine“ (1972); ст. в укр., есп. й англ. мовній пресі.

Тис ягідний, або негідний-дерево (*Taxus baccata L.*), хвойне вічнозелене дерево родини тисових, 10—20 м висоти. Тіньовитривалий, деревина з чорнобурою серцевиною, важка, міцна, стійка проти гниття, добре полірується; використовують у мебльовій пром-сті, машинобудуванні, підводному будівництві тощо. Т. природно росте у Криму, в культурі і в садах по всій Україні. У давнину тисові ліси були поширені в Карпатах і на Передкарпатті (сліди в топоніміці — Тисів, Тисьмениця тощо); тепер залишилися лише невеликі островці, серед них тисовий резерват (206 га) в Коломийському лісгоспі у с. Верхньому (кол. Княздівір).

Тиса, найбільша ліва притока Дунаю. довж. 966 км, сточище — 153 000 км²; тече на території УССР (на Закарпатті: на довж. 223 км), Угорщини й Югославії; на незначному відтинку становить кордон УССР з Румунією. У сточищі Т. положене майже все Закарпаття (за винятком півн.-зах. окраїн Пряшівщини) — понад 15 000 км² (у тому ч. понад 3 000 км² — Пряшівщина). Т. утворюється на півн. від Рахова злиттям Чорної (довж. 50 км, сточище 574 км²; перетинає Полонинський Бескид) і Білої (34 км, сточище — 466 км²; пливе на межі Чорногори і Гуцульських Альп) Т. До В. Бичкова Т. має типово гірський характер: спад річища понад 4,5 м/км, швидкість течії — 3 м/сек., долина вузька, пересічна шир. річища 50 м. Нижче Т. тече у широтному напрямі здовж півд. краю Мармароської котловини; шир. долини 8—10 км, шир. річища 50—100 м, його спад зменшується до 1,8, швидкість течії до 2 м/сек. Нижче Хусту Т. проривається через Вулканічні Карпати, утворюючи мальовничі «Хустські ворота», і виходить на Потиську низовину та набуває рис спокійної рівнинної р.; шир. заплави 10—12 км.

Основне живлення Т. снігове і дощове; весняні і літні повені. Т. замерзає лише нижче Виноградова. Використовується до сплаву. Більші притоки: Тересва, Теремля, Ріка, Боржава, Бодрог (з Ляторицею, Ужем і Лаборцем), Горнад (з Топлею).

Тисовський Василь (1851—1919), гал. педагог, батько Олександра Т., учитель Акад. гімназії у Львові (1878—84), згодом дир. гімназії в Самборі; співр. «Діла» і ред. «Зорі» (1890—91).

Тисовський (псевд. Дрот) Олександр (9. 8. 1886 — 29. 3. 1968), нар. в с. Бикові (Галичина); педагог, основоположник й організатор Пласту, біолог, д. чл. НТШ (з 1927), учитель природознавства в Акад. гімназії (1911—39), проф. Укр. Таємного Ун-ту (1920—24), Укр. Держ. Ун-ту ім. І. Франка (1939—41) та вищих агрономічних курсів (1941—43) у Львові; з 1944 на еміграції у Відні, де й помер.

О. Тисовський

Вважаючи, що школа навчає, але не виховує, Т. опрацював виховну систему Пласту як орг-ції молоді «для всебічного і патріотичного самовиховання», метою якої є гармонійно розвинена людина й повноцінний громадянин. Основним елементом у вихованні молоді, за Т., є ігри та шляхетне змагання за найкраще виконання свого обов'язку; гол. увагу він покладав на самовиховання, при допоміжній ролі виховника в Пласті. Праці з зоології і ботаніки укр. та нім. мовами; «Пласт (скав'тінг для юнаків) в укр. школах» (у звіті Акад. гімназії 1912—13), «Пласт» (1913), «Життя в Пласті» (1921, основна праця Т.; 2 доповнене вид. 1961, 3 — 1969), ст. на виховні теми.

Література: Данилів Т. Основоположник Пласту — до 80-річчя д-ра Олександра Тисовського, Мюнхен 1966.

Тиссаровський Єремія (світське ім'я Євстафій; † 1641), церк. діяч, з 1607 правос. єп. львівський, висвячений сучасним митр. Анастасієм. З 1610 Т. був 10 рр. єдиним правос. єп. у Речі Посполитій; 1633 брав участь у хіротонії Петра Могили; мав титул екзарха константинопільського патріярха.

Тисяк Василь (1899—1967), співак — ліричний тенор родом з Долини (Галичина), учився у Львові, Варшаві, Празі й Мілані. Лавреат конкурсу співаків у Відні (1932). З 1933 співак Варшавської Опери, 1941—44 перший тенор Львівського Оперного Театру. Кращі ролі: Фавст (в одноіменній опері Ш. Гуно),

Каварадоссі («Тоска» Дж. Пуччіні), Хозе («Кармен» Ж. Бізе), Радамес («Аїда» Дж. Верді) На еміграції в Парижі (з 1946), виступав у Барселоні і Мадриді (1948). З 1950 у Канаді, де й помер.

В. Тисяк

Тисяцький, вищий земський урядовець у княжій Русі-Україні, намісник кн., очолював військ. ополчення — тисячу і виконував функції суд. і поліційного характеру, пізніше (11—13 в.) Т. став виборним урядовцем.

Тисяча, ополчення в Київ. Русі, на чолі якого стояла довірена особа кн. — тисяцький. Також найвища одиниця адміністративно-військ. поділу, що покривалася з землею-краєм (див. Десятковий лад).

Тиська культура, неолітична культура (4 тисячоліття до Хр.), поширена на Закарпатті і в сусідній частині Угорщини, виявлена у другій пол. 19 в. в околиці Мукачева. Поселення з прямокутними житлами розташовувались над берегами рік. При розкопах знайдено вироби з кременю й каменю, невеликі горщики з прямими стінками й миски, посуд для збереження зерна, чаші на ніжках, ковші, а також статуетки людини. Посуд часто оздоблений візним орнаментом у вигляді фігур, меандру або наліпними шишечками. Знаряддя праці: молоти, тесаки й сокири. Зайняття людини: хліборобство, скотарство, рибальство, мисливство. Померлих ховали скорченими у невеликих могильниках.

Тисьмениця, р. на Передкарпатті, бере пч. на Високому Бескиді; права притока Бистриці Тисьменицької (сточище Дністра); довж. 49 км, сточище — 650 км² У пониззі Т. збудовано Тисьменицьку осушувальну систему (заг. площа 10 300 га, довж. осушувальної мережі понад 300 км).

Тисьмениця (V—5), с. м. т. Івано-Франківського р-ну, Івано-Франківської обл., положена в Станіславській улоговині над р. Вороною; 7 000 меш. (1970), хутрове виробниче об'єднання, деревообробна пром-сть. Т. відома з пол. 12 в., 1449 дістала маґдебурзьке право і була досить значним

Дерев'яна церква в Тисьмениці (18 в.)

ремісничо-торг. центром на Передкарпатті. У 19 в. занепала, гол. через конкуренцію сусіднього Станиславова (у сер. 19 в. нараховувала 6 000 меш.); характер ремісничий (відомий центр кушнірства) і с.-г. Архітектурна пам'ятка — дерев'яна церква з 18 ст.

Тит, київ. гравер на дереві поч. 18 в. Працював для вид. Києво-Печерської Лаври між 1706—09; 5 великих гравюр в «Акафістах», і 24 дрібніші в «Акафісті Успінню» з сюжетами з життя Богоматері і гравюра св. Миколая. Т. до своїх творів впровадив мотиви київ. пейзажу.

Титанові руди, гірські породи, з яких екон. доцільно та технологічно можливо видобувати метал титан (Т.), один з важливіших конструкційних та стратегічних металів, що являє собою базу для багатьох спецстопів. З уваги на його тугість та відпорність на корозію, він використовується для будови літаків, космічних кораблів, складної хем. апаратури та нуклеарної техніки; завдяки заміні сталі на Т. вага, напр., літаків значно зменшується і тому їхня ефективність значно збільшується.

На Україні, одній з нечисленних країн світу видобутку Т. р., її поклади відкрили на поч. 1950-их рр. і невдовзі почалася його експлуатація. Т. р. поширені на Україні у межах Укр. кристалічного масиву, особливо на сх. Волині (Іршанське родовище) та центр. Придніпров'ї (Самотканське — найбільше з усіх і Стреминогорське). Укр. Т. р. налічують до екзогенних мінералів, представлених здебільша ільменітом (Fe Ti O₂) і рутилом (Ti O₂) та його відмінами: аризонітом та лейкоксеном.

Титанову (тит.) пром—сть розпочато на Україні 1956 на Дніпровському тит.-магнієвому зав. у Запоріжжі, на якому рафінують ільменіти, збагачені на Іршанському і Леменівському гірничо-збагачувальному комбінатах. Основним видом його продукції є тит. губка, на одну т якої зуживається 1,4 т магнію, 4,2 т очищеного тетрахлориду Т. та 20 000 квт-год.; значна кількість її експортується до ЗДА та деяких зах.-євр. країн. З уваги на високу ціну Т., продукція цього зав. є відносно прибутковою; при ньому діє досл. ін-т. Деякі тит. сплави продукує Світловодський зав. чистих металів та Дніпровський зав. твердих стопів — обидва на Кіровоградщині. Через токсичні умови праці переробка Т. р. відбувається у дуже складних умовах.

На базі тит. мінералів продукують також ін. важливі вироби: тит. білила, абразиви, лаки, тугоплавне скло, штучні рубіни та сапфіри; зокрема на

новому підприємстві — Крим. зав. (в півн. Криму) двоокису Т.

Література: Машкара І., Вадимов М. Створення сировинної бази титанової пром-сти на Україні. Геол. журнал, 1957, ч. 3; Цымбал С., Полканов Ю. Минералогия титано-циркониевых россыпей Украины. К. 1975.

С. Процюк

Титаренко Надія (* 1903), акторка родом з Київщини; по закінченні театральної студії Л. Курбаса (1922) працювала до 1934 в театрі «Березіль», пізніше в Харківському (згодом Львівському) Театрі юного глядача. Кращі ролі: Дездемона («Отелло» В. Шекспіра), Мотронька, Параска («Комуна в степах», «97» М. Куліша), Зося («Сава Чалий» І. Карпенка-Карого) та ін.

Титаренко Сергій (* 1889—?), видавець і журналіст, родом з Ічні на Чернігівщині. Співр. і секретар ред. ж. «Світло» (1910—14), і «Вільної Укр. Школи» (1917—19), співзасновник в-ва «Криниця» (1912—14 і 1917—20), завідувач київ. відділу Держ. В-ва України, гол. ред. в-ва «Книгоспілка» (1924—27), чл. правління в-ва «Слово» (1922—26). Т. автор кн. для дітей: «Дитяча розвага», букваря «Сонечко» (1918), читанки «Наша стежка» і численних ст. Був ув'язнений — 1919 і вдруге 1929 у справі СВУ: Дальша доля не відома.

Титла Богдан (* 1928), маляр-пейзажист і графік, родом з Підгайців (Галичина), з 1950 у ЗДА. Книжкова графіка (ілюстрації, оформлення кн., шрифти), плякати, акварелі. Індивідуальні виставки в Нью-Йорку (1964, 1978), Вашингтоні (1973), Філадельфії (1974), Пасейку (1975), Торонто (1979); учасник виставок ОМУА.

Титла Галина (* 1935), маляр-іконописець у ЗДА, дружина Богдана Т.; спеціалізувалася в іконографії і темперовій техніці у студії П. Холодного молодшого. Ікони Т. є в укр. церквах ЗДА; учасниця виставок ОМУА.

Титло, або титла (з грец. *τίτλος* — «напис»), надрядковий знак скорочення. У давній кирилиці Т. ставилось особливо над назвами божественних осіб, спершу з уваги на письмове табу (напр., БѢ = БОГѢ), а потім просто для скорочення і обов'язково над буквами з числовим значенням (напр., ѿ = 1) за візант. зразком. Т. могло також покривати надрядкові букви.

Титов Микола (1929—67), поет і прозаїк родом з Сумщини; почав друкуватися 1949. Зб. поезій «У нас попереду життя» (1957), «У краю донецьким» (1961), оп. і вірші «Медоцвіт» (1968), кн. гумористичних оп. «Вівсяна діста» (1964).

Тифи, група інфекційних захворювань, викликаних різними збудниками: висипний тиф, поворотний, черевний і па-

ратифи. Назва цих захворювань походить від грец. — тифос, тобто дим, туман, чад, бо вони перебігають з гарячкою і затьмареною свідомістю.

Висипний тиф (Typhus exanthematicus), синоніми: голодний, військ., іст., евр. Т.; викликається риккетсіями Провачека, які передаються від хворих до здорових гол. вошами, а іноді блохами і кліщами. Хвороба відома здавна, але в самостійну нозологічну одиницю її виділив 1856 Грізенгер. На Україні В. т. був ендемічним захворюванням, яке час від часу залежно від різних обставин (голод, війни) набувало характеру епідемії. А що Україна лежала на півд.-зах. периферії кол. Рос. Імперії, вона за воєн, що їх провадила Росія на Зах., завжди перша підпадала під загрозу епідемічних вибухів В. т. Даних про захворювання В. т. на Україні за часів поль-рос. воєн та за швед. війни на Полтавщині (1709) немає, відомо лише, що тифозні захворювання були так у військах держав, які між собою воювали, як і серед цивільного населення, яке перебувало в місцях військ. подій та поблизу від них. На поч. 19 в. В. т. був поширений в наполеонівській армії, яка розповсюдила його по всій Європі та занесла й на Україну. Значні епідемії В. т. спалахували на Україні за Крим. кампанії (1854—56), рос.-тур. війни (1877—78) і в рр. голоду в Європі (1846—49, 1865—70 і 1881—88). Особливо важка була епідемія за Крим. кампанії, коли у півд. і зах. арміях на В. т. захворіло 79 533 солдатів, з них померло 15 571. За тур.-рос. війни захворіло 48 011, померло 16 587. Серед цивільного населення ч. захворювань на В. т. на Наддніпрянській Україні відповідали приблизно сер. показникам по всій кол. Рос. Імперії і становили за рр. (число захворювань на 10 000 меш.): 1881—85 — 5,4; 1886—90 — 5,5; 1891—95 — 8,5; 1896—1900 — 3,5; 1900—05 — 4,5; 1906—10 — 6,8; 1911—13 — 7,0.

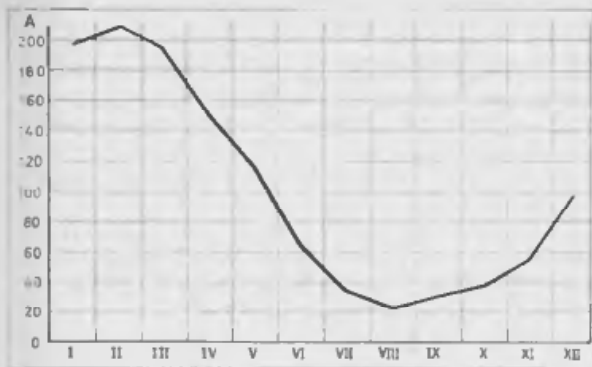
Поширення В. т. по окремих укр. губ. було різне: на Київщині випадків В. т. у 1911—13 було від 1,0 до 3,9 на 10 000 меш., у Криму й Таврії — 4,0—6,9, на Катеринославщині, Чернігівщині, Поділлі, Харківщині та Херсонщині до 10,0 і більше. На Зах. Укр. Землях В. т. особливо на селі, був ендемічним захворюванням. Найбільше розповсюджений він був у горах, зокрема на Гуцульщині, там була і найвища смертність від цієї хвороби: 1933 26% від ч. хворих. У першу світову війну Рос. Імперія вступила з досить високими показниками захворювань на В. т. Так, 1914 ч. захворювань в армії дорівнювало 11,3 на 10 000, а 1915 — 22,3. З зах. фронту на Україну весь час просочувалися захворювання через біженців з прифронтової смуги, хворих, поранених і полонених. 1916 сер. показник захворювань по Рос.

Імперії збільшився до 8,3 на 10 000 меш. На Україні він був значно вищий. Після революції 1917 цей показник зріс до 21,9. Громадянська війна та заг. руїна 1919—20 викликала важку епідемію В. т. Ч. захворювань за ці роки зросло до бл. 340 на 10 000 меш. (на всі роди Т. бл. 500). Фактично епідемія Т. була значно більша, ніж це подають офіц. сов. джерела. Вона зокрема лютувала на Поділлі і зах. Правобережжі, опанованих укр. арміями. На висипний, поворотний і черевний Т. хворіло на цій території взимку 1919—20 бл. пол. цивільного населення і до 90% вояків і старшин Укр. Гал. Армії, бл. 25 000 з них померло. Епідемія Т. спричинила катастрофу УГА, значне ослаблення Армії УНР і заломання укр. фронту. 1921 захворювання на В. т. знизлося до 158,9. Починаючи з 1923, внаслідок стабілізації життя і піднесення добробуту воно пішло далі на зниження. 1923 воно становило 18,4, 1924 — 9,4, 1925 — 5,2, 1926 — 3,8, 1927 — 2,8, 1928 — 2,1, 1933 — 1,5 на 10 000 меш. Зниження захворювань на В. т. на Україні, завдяки кращій орг-ції боротьби з ним (1928 функціонувало 40 міжрайонових санітарно-епідеміологічних станцій — перших в СССР), відбувалося швидше, ніж в ін. сов. респ., але показники його далі були різні: 1928 на Катеринославщині, в Криму, на Харківщині, Херсонщині і Таврії нижче 0,9, а по ін. місцевостях коливався від 1,0 до 3,9. У 1930-их рр. на Україні були в основному спорадичні захворювання, які іноді перетворювалися на значні епідемічні вибухи. Таке саме становище було й за другої світової війни. Під час нім. окупації в різних частинах України були окремі, але незначні епідемічні вибухи В. т. Спостережено, що найбільше захворювань на В. т. за віком припадало на осіб віком від 15 до 40—50 рр. Серед чоловіків захворювання були частіші, ніж серед жінок. Смертність від В. т. не однакова для різних вікових груп: вона зростає з віком, але в молодших групах (до 10 рр.) вона вища, ніж у найближчих старших групах. Напр., в Одесі 1919—20 вона досягала серед грудних дітей 21,7%, дітей від 1—4 р. — 4,0%, а від 5 до 9 р. — 1,5%. Серед чоловіків смертність була завжди вища, ніж серед жінок. Найбільші ч. захворювань припадають на зимові та перші весняні місяці. Видно це з діаграми, яка представляє середньоденне ч. захворювань за місяць до середньоденних захворювань за рік (УССР в 1926—28; див. стор. 3213 угорі).

Тепер В. т. на Україні практично ліквідований, спостерігаються лише поодинокі захворювання, які епідемічних вибухів не викликають.

Поворотний тиф (Typhus recurrens), синоніми: епідемічний поворотний

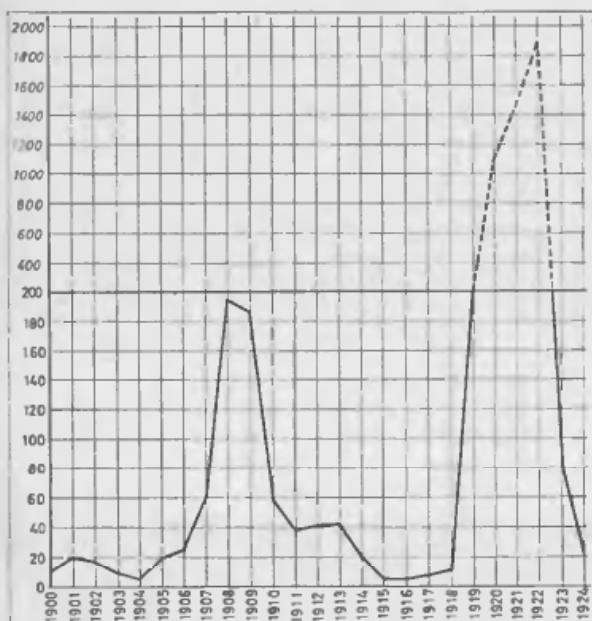
спірохетоз, поворотна гарячка. Викликається спірохетою, яку відкрив К. Обермайер 1868. Передається від хворої лю-

дини на здорову вошима і кліщами (на Україні лише вошима). Хвороба існує здавна, але в самостійну нозологічну одиницю була виділена лише в сер. 19 в. Точна реєстрація захворювань на П. т. на Україні провадиться з 1901. Окремі значні епідемічні вибухи в Галичині і на Буковині спостерігалися 1847—48, а також 1879 і 1907. У Сх. Україні в 19 в. і на поч. 20 в. великих вибухів П. т. не було, за винятком епідемії в Одесі 1863—64. Годі ж були епідемічні вибухи П. т. в Криму (Симферопіль, Ялта). Сер. захворювальність за рік на 10 000: 1901—05 — 1,4; 1906—10 — 9,5; 1911—15 — 2,7; 1916—20 — 29,1; 1921—25 — 69,6; 1926—27 — 0,3.

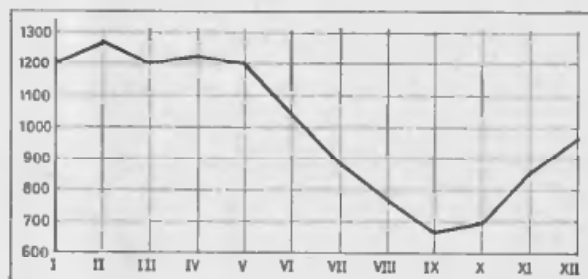
Як видно, ч. захворювань на П. т. зросло за рос.-японської, першої світової й особливо громадянської війни, коли побут був дезорганізований, мед. і гігієнічне обслуговування населення було недостатнє, не вистачало харч. продуктів, постійно переміщалися цивільні й військ. контингенти тощо.

В наступній діаграмі наведені ч. захво-

рювань на П. т. на 100 000 меш. на Центр. і Сх. Землях по роках з 1900 до 1924.

У 1925—27 захворювання на П. т. знизилися до 2—5 випадків на 100 000 меш. За наступних років П. т. з'являвся лише в поодиноких випадках і по 1940 зник зовсім. За другої світової війни знову були поодинокі випадки і невеличкі вибухи захворювань на П. т. Тепер на території всієї України ці захворювання не реєструються. В Зах. Україні, як і в Польщі, захворювальність на П. т. була значно вища, ніж в Сх. Україні, і досягла вершка 1922, коли в Польщі на 100 000 меш. хворіло 1 488 і вмирало 29 осіб, а на Волині хворіло 349 і вмирало 10 осіб. У Криму П. т. давав такі показники на 100 000 меш.: 1913 — 20; 1924 — 31; 1925 — 31; 1926 — 33 і 1927 — 30. За місяцями середньоденні захворювання на П. т. розподілялися на Центр. і Сх. Землях, за даними 1902—14, так:

З діаграми видно, що максимум захворювань припадає на зимово-весінний період, а мінімум на літньо-осінній. Територіальні відміни на 1922: на Харківщині, Одещині, Полтавщині і Катеринославщині на 100 000 меш. хворіло 2 000 і більше осіб; на Київщині, Чернігівщині і в Криму — від 1 000 до 1 500, а на Волині і Поділлі від 500 до 1 000. П. т. на Україні завжди мав епідемічний характер, тобто зникав майже зовсім, а в період епідемій давав велику кількість захворювань.

Смертність від П. т. коливалася на Україні від 25 до 6%. За спостереженнями, зробленими в Одесі, вона на 100 000 меш. давала такі показники: 1901—05 — 2,1; 1906—10 — 8,8; 1911—15 — 2,8; 1916—20 — 39,8; 1921—25 — 68,4; 1926—27 — 0.

З цих даних видно, що смертність тим більша, чим сильніша епідемія. За другої світової війни великих епідемічних вибухів П. т. не було і смертність на Україні й всьому СРСР становила 0,55—1,48%. Серед чоловіків вона була на Україні, як і по ін. країнах, значно вища (майже в два рази), ніж серед жінок, і збільшувалася з підвищенням віку.

Черевний (Typhus abdominalis) і паратифус (paratyphus abdominalis) належать до групи гострих кишкових інфекційних захворювань, які за етіологією, клі-

нічним перебігом та епідеміологічними особливостями мають багато спільного.

Ч. т. викликає сальмонелю, яку відкрив Еберт 1880. Хвороба існує здавна, але в окрему нозологічну одиницю була виділена лише 1920. Вона передається або через контакти здорових людей з хворими або через заражену сальмонелами тифу воду і харч. продукти. Велику роль в розповсюдженні Ч. т. відіграють мухи і комунальна непорядкованість населених місць. Контактні захворювання на Ч. т. на Україні постійно виявлялися у формі спорадичних випадків. Великих вибухів вони не давали, а водні і харч. епідемії були завжди значні. У 19 в. статистики інфекційних захворювань на Україні не було, але відомо, що епідемії Ч. т. на її території виникали і відбувалися рівнобіжно з епідеміями висипного тифу, тобто залежно від голоду, війн, революцій, соц. злиднів. Великі епідемії Ч. т. були на Україні наприкін. першої світової війни і набули найбільшого поширення за часів громадянської війни 1920, коли ч. хворих доходило до 63 на 10 000 меш. Особливо висока захворювальність була серед червоноармійців (до 11%). Того ж року була запроваджена масова вакцинація проти Ч. т. у Червоній армії і частково серед цивільного населення. Це дозволило знизити захворювальність серед червоноармійців за один рік до 6,79%. Починаючи з 1922, ч. захворювань на Ч. т. пішло на зниження, однак лишалося на досить високому рівні: 1924 на Україні показники захворювань становили 14,3 на 10 000 меш., 1925 — 12,3, 1926 — 8,4. Показники захворювань в м. були значно вищі, ніж на с. Чоловіки хворіли дещо частіше, ніж жінки. За віком найчастіше хворіла група осіб 15—19 рр., а в старших і молодших групах спостерігалася поступове зниження захворювань мірою віддалення від цієї вікової групи.

Смертність від Ч. т. по 79 м. України з заг. кількістю населення 3 460 000 осіб, становила на 100 000 населення у 1925 — 16,9, у 1926 — 15,3. По найбільших м. України вона розподілялася так (на 100 000 меш.): Харків — 1925 — 31,4, 1926 — 18,1; Дніпропетровське — відповідно 19,0 і 22,3; Київ — 14,0 і 8,5, Полтава — 11,0 і 12,0; Одеса — 5,1 і 7,0. У Зах. Україні (Львів з околицями) ці показники коливалися від 3,1 до 8,0 на 100 000 меш. Найбільша смертність спостерігалася серед хворих на Ч. т. у осіб понад 50 р. (до 25%), найменша — у дітей від 1 до 14 р. (5%). Вікова група від 15 до 49 р. давала смертність від 7 до 9%. Серед чоловіків смертність була трохи вища, ніж серед жінок. У 1930-их рр. Ч. т. був ендемічний по всій Україні. Великих епідемій не було, але спорадичні захворювання спостері-

галися завжди. В окремих с. і невеликих м. іноді виникали епідемічні вибухи, значно частіше за другої світової війни. Тепер Ч. т. на Україні ще трапляється в спорадичній формі.

Паратифи, як і Ч. т., викликають сальмонелі. З клінічного й епідеміологічного погляду вони мають з Ч. т. багато спільного. Сезонність їх співпадає з сезонністю Ч. т., так само як і розподіл захворювань. Сальмонелі паратифів зустрічаються у трьох різних серологічних формах: паратиф А (відкрив Гвін 1896), паратиф В (відкрили Ашар і Бансод 1896) і паратиф С (відкрив Нойкірх у Туреччині за війни 1914—18). Раніше на Україні частіше зустрічався паратиф В. Тепер трапляються паратифи А і В і досить рідко паратиф С. Про захворювання паратифами в минулому даних майже немає. Очевидно, ці захворювання реєструвалися найчастіше як Ч. т. Відомо лише, що в кол. Київ. губ. 1896 була досить велика епідемія паратифу. Гадають, що вона виникла в наслідок зараження населення сальмонелами паратифу С. Паратифозні епідемії на Україні були поширені за першої світової і особливо громадянської війни. Вони становили в групі тифозно-паратифозних захворювань по окремих місцях від 20 до 40%. У великих м. цей відсоток був нижчий, ніж на с. і в невеликих м. Тепер ч. паратифозних захворювань становить до ч. черевотифозних в сер. 10%. Вони трапляються на Україні нині лише як спорадичні, частіше серед чоловіків, ніж серед жінок. За віком 50% хворих мають від 11 до 25 рр. Смертність коливається від 1 до 2,5%.

Література: Одесский сборник по сыпному тифу, под редакцией Д. Заболотного (та ін.). Выпуск 1—2. О. 1920—21; Заболотный Д. Висипный тиф. К. 1931; Ручковский С., Зюков А. Кишковые инфекции. К. 1936; Брауде И. Возвратный тиф. К. 1946; Падалка Б. Брюшной тиф. К. 1947; Зюков А. Гострая инфекционная хвороба та геленіптози людини. К. 1947; Вальдман А. Паратифозная инфекция. Л. 1955; Колесникова Н. Черевний тиф. К. 1962; Руководство по инфекционным болезням. М. 1977.

Г. Шульц

Тихенко Сергій (* 1896), правник, проф. Київ. Ун-ту, фахівець з карного права і криміналістики, з 1947 завідувач катедри карного права, 1947—52 — чл. Верховного Суду УРСР, працював при складанні Кримінального Кодексу УРСР 1960. Праці з суд. експертизи і криміналістики: «Судово-графічна експертиза рукописних текстів» (1945), «Борьба с хищением социалистической собственности...» (1959), підручник «Советское уголовное право» та ін. Ред. правничої серії «Вісника Київ. Ун-ту».

Тихий Іван (* 1927), маляр родом з с. Савинців (Харківська обл.); закінчив Київ. Художній Ін-т, з 1964 викладач

у ньому. Працює в галузі станкового малярства: «Щасливий батько» (1951), «Материнство» (1957), «Лелеки» (1960), «На Тарасовій горі» (1963), «Жменя землі» (1967), «В Смольний» (1970).

Тихий Наум (* 1920), поет і прозаїк родом з Житомирщини. По війні працював у в-ві «Радянський письменник» і в редакції «Літ. Газети». Зб. поезій: «Розмова з друзями» (1947), «Листи з гуртожитку» (1949), «Будівничі» (1952), «З усіх доріг» (1968), «Цілую хліб твій» (1972); романи «В дорогу виходь на світанні» (1959), «Рахунок за сонцем» (1970); нариси тощо.

Тихий Олексій (* 1927), мовознавець і учитель родом з Донецчини, закінчив філос. фак. Моск. Ун-ту. За протест проти придушення угор. повстання 1956, засуджений Донецьким судом у 1957 на 7 рр. таборів і 5 рр. позбавлення гром. прав. Звільнений з мордовських таборів у 1964, не міг дістати роботи за фахом, працював вантажником, слюсарем, пожежником. У 1976 став чл. Укр. гром. групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Заарештований удруге в лютому 1977 і засуджений 30 червня на 10 рр. таборів і 5 рр. заслання. Автор самвидавних праць «Мова народу — народ», есеїв «Роздуми про укр. мову і культуру в Донецькій обл.» і «Думи про рідний Донецький край», що стали, побіч участі у Гельсінкській групі, причиною обвинувачення в «антисов. пропаганді». Готував словник слів-покручів в укр. мові.

Тиховський Павло (1866—1938), літературознавець і бібліограф, наук. співр. Катедри літератури при Харківському Ін-ті Нар. Освіти, родом з Волині. Досліджував рукописну спадщину укр. письм. 19 в. Відкрив і опублікував рукописи О. Навроцького. Опрацював бібліографію укр. Міцкевічівни «Адам Міцкевич в укр. перекладах» (у Наук. Зб. Харківської н-д. катедри історії, X. 1924, т. 1).

Тиховський Ювеналій (1882—1919), педагог і літ. критик; співр. ж. «КСт.», «Вольнские епархиальные ведомости» та ін. Праці про «Слово о полку Ігореві», нар. пісні, київ. літописи, з іст. монастирів й ін.

Тихомандрицький Матвій (1844—1921), математик родом з Києва; закінчив Петербурзький Ун-т, 1879—83 працював у ньому, 1885—1904 — проф. Харківського Ун-ту. Праці Т. стосуються вищої алгебри, теорії еліптичних функцій, абелевих інтегралів, теорії ймовірностей.

Тихомель, Тихомль, Тихомля, літописний город, положений на Погоринні, яке було предметом суперечок між Во-

линню і Галичиною; згадується вперше 1152 під час війни київ.-волинського кн. Із'яслава Мстиславича з гал. кн. Володимирком Володаревичем. Археологічні залишки Т.: городище з матеріялами 11—12 вв. поблизу с. Т. Білогірського р-ну Хмельницької обл.

Тихонівці, духовенство і вірні Рос. Правос. Церкви, прихильники моск. патріярха Тихона (1917—1925). Т. залишилися вірними церк. канонам, не приймали нововведень ін. церк. течій (одруження ієрархів, новий календар й ін.), протиставилися протицерк. акції сов. уряду. Після ув'язнення патріярх Тихон 1923 склав заяву лояльності до сов. влади, що спричинило зменшення утисків його церкви, а тим самим послаблення протегованих владою нових церк. течій. Поступово термін Т. перестав вживатися, а церква Т., ціною цілковитого підпорядкування світській владі, стала гол. церквою в СРСР. На Україні Т. були прихильниками зверхності моск. патріярха над укр. церквою. До Т. належало не тільки рос. чи зросійщене духовенство, але й консервативне укр., яке не погоджувалося з далекосяжними реформами УАПЦ 1921.

Тихонович Йосип, лікар першої пол. 19 в. родом з Києва; по закінченні мед. фак. Моск. Ун-ту перебував на військ. службі; у 1839—48 — лікар у Кременчуці та Лубнях. Автор двотомової праці, присвяченої охороні здоров'я вагітних, породіля та новонароджених (1825).

Тихоріцьк (VIII—21), м. (з 1926) крайового підпорядкування Краснодарського краю РСФСР, положений на Кубанській низовині, р. ц., зал. вузол; 62 000 меш. 1975 (1926 — 19 100, 1939 — 37 000). Машинобудів. і металообробна (зав. транспортного, хем. і торг. устаткування), харч. (консервний зав.) пром-сть. Технікум зал. транспорту. 1926 українці становили у Т. 19,5%, у Тихоріцькому р-ні — 37,9% усього населення.

Тихорський Єпифаній († 1731), церк.-осв. діяч; архимандрит Ніженського Благовіщенського монастиря, з 1722 єп. білгородський. 1722 заснував у Білгороді духовну школу, на базі якої 1726 відкрив у Харкові колегію з богословським курсом.

Тихорський Хома (1733—1814), лікар, почесний акад. Петербурзької АН (з 1798), походив з коз. родини на Полтавщині. Навчався в Київ. Могилянській Академії, потім при Петербурзькому адміралтійському шпиталі (1759), де залишився викладачем; 1765 при Лейденському Ун-ті захистив докторську дисертацію (про причини подагри). 1768—78 — викладач шпитальних шкіл у Петербурзі; 1779—99 — чл. Мед. Колегії, а зго-

дом Мед. Ради. Автор посібника з суд. медицини. Його учнями були: С. Андрієвський, Д. Самойлович, Я. Саполович та ін. відомі лікарі.

Тичина Павло (27. 1. 1891—16. 9. 1967), найвидатніший укр. поет 20 в., відзначений найвищими сов. нагородами і багатьма орденами, д. чл. АН УРСР (з 1929), депутат (з 1938) і в останні рр.

життя гол. Верховної Ради УРСР, з 1946 депутат Верховної Ради СРСР, дир. Ін-ту Літератури АН УРСР (1936—39) і 1941—43, мін. освіти УРСР (1943—48); але одночасно й контрольований, твори його не видані повністю й досі, а частково й заборонені. Нар. Т. в с. Пісках на Чернігівщині в родині дяка. Учився в Чернігівській бурсі (1900—07) і там само в Духовній семінарії (1907—13), мусівши по смерті батька (1906) заробляти на життя співаком у Троїцькому хорі м. Чернігова. 1906 позначені й перші вірші Т., писані почасти під впливом О. Олеса й М. Вороного. Значний вплив на формування Т.-поета мало його знайомство з М. Коцюбинським, літ. «суботи» якого він відвідував з 1911. Перший вірш Т. датований 1906 («Сине небо закрилося»), перший друкований — 1912 («Ви знаєте, як липа шелестить», «ЛНВ»).

З 1913 Т. вчився в Київ. Комерційному Ін-ті, одночасно працюючи в газ. «Рада» і ж. «Світло», пізніше працював у Чернігівському земстві. Події 1917 застали Т. в Києві, де він серед ін. працював помічником хормайстра в Театрі М. Садовського.

Почавши поетичну творчість уже за чернігівського періоду, Т. в атмосфері Києва першого року держ. відродження України довірив першу свою кн. поезій «Соняшні клярнети» (1918), в якій він дав своєрідну укр. версію символізму як світового стилю, створив власний поетичний стиль, який заслуговує і власної назви, — «клярнетизм», наміченої самим Т. в назві зб. і програмової в ній поезії. Перебуваючи в центрі подій, Т. знайшов у собі силу написати кн., перейняту гармонією універсального світлоритму. Саме тому, що він стояв понад партійними ідеологіями, йому вдалося дати в «Соняшних клярнетах» чи не єдиний автентичний і безсмертний естетичний вислів відродження своєї країни.

Перемога рос.-більш. Жовтневої революції й окупація України проявилася ком. терором, руїною, голодом і про-

П. Тичина

тиставними їм нар. повстаннями. За цих обставин Т. далі зберігав свою позицію незалежного поета в наступних кн.: «Замість сонетів і октав» (1920), «В космічному оркестрі» (1921); тоді ж починає твір свого життя поему (чи віршовану трагедію) «Сковорода» («Шляхи Мистецтва», 1923, ч. 5). У першій пол. 20-их рр. Україна стає конституційно суверенним чл. СРСР, а Т. — провідним укр. сов. поетом: зб. «Плуг» (1920) і з присвятою М. Хвильовому «Вітер з України» (1924). У 1923 він переїздить до Харкова, входить до літ. орг-ції «Гарт», а в 1927 — до ВАПЛІТЕ, що під проводом М. Хвильового вела перед у відсічі великодерж. шовінізмові ЦК ВКП(б). За приналежність до цієї орг-ції і твір «Чистила мати картоплю» Т. гостро критикували, обвинувачуючи його в «буржуазному націоналізмі». Рішуче відкинувши ці обвинувачення, Т. на деякий час замовк, а на ворожі чутки про ніби «кінець» його відповідав: «... для них кінець, а для мене тільки початок. Я стільки нового зараз знаю (не вичитаного, ні!), що, може вчетверо окріп» (з листа до М. Могиллянського).

В умовах тотального антиукр. терору, розстрілу одних і самогубства ін. письм. Т. в низці «партійно витриманих» кн. поезій капітулює перед насильством. Такими моторошно майстерними стали зб. «Чернігів» (1931) й особливо поезія «Партія веде», надрукована в газ. «Правда» (21. 11. 1933) та одноіменно зб. (1934), що стала символом упокорення укр. літератури сталінізмові. За ними появилася низка ін. зб. з вишуканими назвами в дусі апології сталінізму: «Чуття єдиної родини», «Пісня молодости» (1938), «Сталь і ніжність» (1941). Кожна з них являє собою наче б демонстративний розстріл клярнетичного поетичного стилю Т. Абстрактно-експресіоністична майстерність цих зб. вражає перевагою ударних, ніби безоглядно наступальних ямбів у дусі гострих імперативів сталінської ген. лінії партії.

Друга світова війна наче б ще посилила партійну «витриманість» зб. Т. з патріотично-оборонною тематикою: «Ми йдемо на бій» (1941), «Перемагають і живуть!», «Тебе ми знищимо — чорт з тобою» (1942), «День настане» (1943). Попри працю на держ. посадах (вже від кін. війни мін. освіти, а пізніше гол. Верховної Ради УРСР), яка забирала багато часу, Т. видав низку поетичних зб. і за повоєнного часу: «Живи, живи, красуйся!» (1949), «І рости, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «На Переяславській Раді» (1954), «Ми свідомість людства» (1957), «Дружбою ми здружені» (1958), «До молоді мій чистий го-

нос» (1959), «Батьківщині могутній», «Зростай, пречудовий світе» (1960), «Комунізму далі видні» (1961), «Тополі арфи плуть» (1963), «Вірші» (1968) та ін.

Т. не повірив у хрущовську десталінізацію і, лишившись далі на позиціях сталінізму, не відгукнувся на літ. відродження 50-их — поч. 60-их рр., навіть виступив з осудом шестидесятників. Тим самим його поезія передсмертного півторадесятиліття (з мотивами величчя партії, «дружби народів», звеличенням нового вождя Хрущова, «героїзм соц. праці» колгоспних ланкових тощо) навіть в обставинах посилення брежнєвського терору по смерті Хрущова звучала вже явним анахронізмом і дедалі більше скидалася на автопародіювання. Разом з тим, в відміну від багатьох ін. його сучасників, творчо згадалих і здеградованих на версифікаторів славословія деспотизму, Т. в окремих творчих спалахах засвідчив живучість свого таланту, про що свідчать такі речі, як поема «Похорон друга» (1942), окремі фрагменти з посмертної зб. «В серці у моїм» (1970) і передусім філос. поему «Сковорода», що залишилася у фрагментах.

У заг. підсумку творчість Т. становить високе досягнення укр. поезії 20 в. У ній знаходить свій вияв органічна синтеза двох великих світових стилів — символізму 20 в. і барокко 17 в. З символізму в клярнетизмі Т. відчуваються найвищі досягнення євр. поезії у чудодійному стопі з іраціональними глибинами укр. нар. лірики. З елементів стилю барокко перегукуються в клярнетизмі прагнення всеохопності, трагедійне відчуття т. зв. «останніх речей» (що на межі життя і смерті), гра антитез і параболі, асиндетонічна будова поетичної мови тощо. З причини панівного терору в теперішній УССР повна публікація поетичного доріжку Т. і всебічне вивчення його творчості лишається справою майбутнього.

Література: Меженко (Іванів) Ю. Ст. про «Сонячні клярнети» в ж. Книгар 1919 і Музагет 1919 та про ін. кн. Т. у зб. Гроно 1920; Ніковський А. Vita nova. К. 1919; Зеров М. Укр. письменство в 1918 р. ЛНВ, ч. III. К. 1919; Майфет Г. Матеріали до характеристики творів П. Тичини. Х. 1926; Лейтес А. Ренесанс укр. літератури. Х. 1926; Юринець В. Павло Тичина. Х. 1928; Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури (1917—27), т. I. Х. 1928; Лавріненко Ю. Творчість Павла Тичини. Х. 1930; Бойко І. Павло Тичина. Бібліографічний покажчик. К. 1951; Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж 1959; Барка В. Хліборобський Орфей, або Клярнетизм. Нью-Йорк 1961; Білецький О. Збірник праць у п'яти томах, т. 3. К. 1966; Новиченко Л. Поезія і революція. К. 1968; Співець нового світу. Спогади про Тичину. К. 1971; Родко М. Укр. поезія перших повоєнних років. К. 1971; Лавріненко Ю. На

шляхах клярнетизму. Нью-Йорк 1977; Овчаренко М. Духова криза П. Тичини. «Дзвони», чч. 1—4. Рим—Дітройт—Чикаго 1978—79.

Р. М.

Тишевський Іван (1760 — бл. 1820), лікар та мед. діяч, нар. на Україні в шляхетській родині. Вчився у Київ. Могилянській Академії, закінчив школу при Петербурзькому шпиталі (1785). 1785—91 — військ. лікар, 1792—04 — лікар Катеринославського намісництва, з 1797 — міськ. лікар у Полтаві, де збудував й утримував також власну лікарню. Праці Т. присвячені питанням хірургії та отруєння ріжками.

Тишинська Евстахія (1872—1944), гал. гром. діячка, за фахом учителька. У 1920—30-их рр. співзасновниця і перша гол. Т-ва домашніх поміщиць і робітниць «Будучність» у Львові; діяльна в жін. секції Кат. Акції (гол.).

Тишкевич Михайло (7. 4. 1857 — 3. 8. 1930), граф, дипломат, публіцист, мистець і меценат; нар. у с. Андрушівці Київ. губ., походив з укр.-лит. магнат. роду, пізніше спольщеного; батько Т. Станислав був уманським маршалком. По закінченні Академії Мистецтв у Петербурзі й поглибленні мист. студій на Заході Т. повернувся до маєтку і присвятився госп-ву та гром. праці серед селян.

М. Тишкевич

Тоді ж повернувся до українства і заявив про це в київ. «Раді». Одночасно віддався політиці, публіцистиці й філантропії. 1888 встановив фундацію, т. зв. Михайлову премію для Т-ва «Просвіти» у Львові за найкращий літ. твір з минулого України, допомагав укр. і поль. мистцям та письм. З нагоди 100-літнього ювілею Тараса Шевченка (1914) дав 20 000 карб. *Укр. Наук. Т-ву в Києві* (був його почесним чл.). До 1914 заснував кілька т-в (Związek Katolicki, Союз землевласників, Partia Krajowa), в яких підтримував укр. тенденції; обороняв укр. вимоги в рос. і поль. газ. 1917 став гол. Союзу Українців-католиків у Києві.

Під час першої світової війни жив у Львові (Швайцарія) і там розвинув жваву діяльність в укр. справі: ст. в зах. пресі, листування з впливовими політиками і держ. діячами Антанти, пропагував ідеї укр. самостійності, допомагав тижневику «L'Ukraine» (ред. В. Степанківський); був гол. Укр.-Лит. Т-ва та спричинився до заснування інформаційного т-ва «Ucraina». У лютому 1919 уряд УНР призначив Т. гол. диплома-

тичного представництва при Ватикані, потім укр. місії при мировій Конференції в Парижі. В наслідок розходжень з урядом УНР вийшов з місії. З 1920 жив у маєтку свого сина в Жиданові б. Познаня (Польща), де й помер.

Т. видав «Documents relatifs à l'Histoire de l'Ukraine (1569—1764)», I—II. «Cartes de l'Ukraine» (1919), «Ukraine face au Congrès» (1919), «Уривки з спогадів» (ЛНВ, 1928, 1929).

Тищенко Микола (* 1893), історик-архівіст родом з Полтавщини, вихованець Київ. Ун-ту, наук. співр. Центр. Архіву Давніх Актів у Києві й ВУАН, дослідник екон. історії України 18 в. (зокрема зовн. торгівлі). Гол. праці: «Нарис історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у 18 ст.» («Іст.-Геогр. Збірник», II, 1928), «Нариси історії зовн. торгівлі Стародубщини в 18 ст.» («ЗІФВ ВУАН», т. 26, 1931), «Шовківництво в Києві та на Київщині в 18 та першій пол. 19 ст.» («Іст.-Геогр. Збірник», II, 1928), «Гуральне право та право шинкувати горілкою на Лівобережній Україні до кін. 18 ст.» («Праці Комісії іст. укр. права», III, 1927); ст. з історії архівної справи на Україні тощо. По війні працював у Кам'янці Подільському й опублікував в «Укр. Іст. Журн.» (1963) ст. «Про участь Лівобережної України в зовн. торгівлі Росії у 18 ст.»; дальша доля невідома.

Тищенко (псевд. Сірий) Юрій (1880—1953), видавець, книгар, публіцист і письмен., нар. в Бердянському пов. Таврійської губ. 1907—18 у Києві провадив справи Укр. Вид. Спільн. НТШ, ЛНВ та газ. «Село» (1909—11) і «Засів» (1911—12); завідував книгарнями НТШ у Києві, Харкові й Катеринославі; редагував і видавав книжечки у в-ві «Лан» (1909—14), з В. Винниченком і Л. Юркевичем заснував в-во «Дзвін», був співзасновником в-в «Укр. Учитель» (1917—19 видавало ж. «Світло») й «Укр. Школа». За браком паперу на Україні Т. переїс 1919 в-ва «Дзвін» й «Укр. Школа» до Відня, де видав і перевіз на Україну 11 вагонів укр. підручників, якими користувалися в нар. школах ще до 1925. З 1920-их рр. у Чехо-Словаччині; мав в-во і книгарні в Ужгороді, Перечині й у Празі. З 1949 у ЗДА; видавав кн. для дітей і заклав спілку Ю. Тищенко та А. Білоус, яка видала «Твори Лесі Українки» у 12 тт. Разом Т. ви-

Ю. Тищенко

дав бл. 200 назв кн.; він також — автор оп., популярних кн. тощо.

Тишинський Олександр (1835—96), гром.-політ. діяч і журналіст родом з Чернігівщини. Бувши студентом, брав активну участь у Харківському таємному Т-ві (1856—60); автор протирежимних ст. «Голос з села», співавтор маніфеста «Заклик до українців» (1860); пізніше діяч укр. громади в Чернігові, гол. пов. земської управи. Співр. «Основ», «Чернігівського листка», львівських «Зорі» і «Дзвінка».

О. Тишинський

Тілло Олексій (1839—99), рос. географ, картограф і геодезист родом з Києва; ген.-лейтенант (з 1894). Склавав гіпсометричну карту Евр. Росії (вид. 1890 і 1896), на якій уперше досконало відображено рельєф, уточнено довж. гол. рік Евр. Росії; праці з магнетизму (серед ін. Харківщини й Курщини) й кліматології Сх. Європи.

Тімм Василь (Георг-Вільгельм, 1820—95), маляр і графік, за походженням лотись. Учився в Петербурзькій Академії Художеств, 1855 акад. Брав участь (серед ін. і з Т. Шевченком) в ілюструванні зб. «Наши, списанные с натуры» (1841—42); 1851—62 видавав й ілюстрував «Русский Художественный Листок», в якому вмістив ряд власних літографій на укр. теми: «Золоті ворота в Києві», «Пам'ятник кн. Володимирові», «Пам'ятник хрищення Руси на березі Дніпра», «Аскольдова могила» та ін.; портрети Т. Шевченка та ін. мистців. З 1867 жив перев. в Німеччині.

Тінкель Франц (1879—?), підполк. УГА, німець з походження; активний старшина австр. армії, командир 36 піхотного полку в Коломиї; з 1. 11. 1918 на службі ЗУНР. Командир Коломийської (2) бригади УГА на фронті під Львовом; спричинився до перемоги над 3 поль. дивізією піхоти Легіонів у бою під Підгайцями (12. 6. 1919). Через важку хворобу у сер. червня 1919 залишив службу в УГА.

Тінський Михайло (* 1896), актор героїчного пляну і режисер. З 1919 в Київ. Театрі ім. Шевченка в ролях Вайнгольда («Ткачі» Г. Гавптмана), Хлестакова («Ревізор» М. Гоголя), Лукаша («Лісова пісня» Лесі Українки); 1926 в Одеському

М. Тінський

(ставив «97» М. Куліша, «Фея гіркого мигдалю» І. Кочерги, «Над» В. Винниченка), 1927 у Дніпропетровському укр. драматичному театрі.

Тіра, Тірас, давньогрец. м.-держава на правому березі лиману р. Тірас (сучасна назва Дністер), на території теперішнього м. Білгорода-Дністровського. Засповане в 6 в. до Хр. переселенцями з м. Мілета. 4—3 в. — часи найбільшого розквіту економіки (хліборобство і виноградарство, ремесло, рибальство, торгівля з населенням Придністров'я) й культури Т.; вона карбувала й власну монету. У сер. 1 в. до Хр. Т. зруйнували гети. З поч. 2 в. по Хр. Т. підпала під зверхність Риму і її значення відновилося. У другій пол. 3 в. зазнала навали готів і занепадала. Археологічні розкопи Т. ведуться з поч. 20 в.

Тірас, давньогрец. назва р. Дністра.

Тірітака, старогрец. м. Боспорського царства, положене на півд. від Пантікапею (сучасна Керч); виникла у другій пол. 6 в. до Хр. як невелика торг.-хліборобська реміснична оселя. Більшого розквіту зазнала у 1—3 вв. по Хр. (рибозасолювальна пром-сть, виноробство). Т. зруйнували гуни у 4. в. по Хр. Розкопи (В. Гайдукевич) роблено 1932—52. На місці Т. тепер оселя Аршинцево.

Тіссеран (Tisserant) Євгеній (1884—1972), кат. церк. діяч французького роду, кардинал (з 1936) і декан кардинальської колегії (з 1951), префект Ватиканської бібліотеки (з 1957); науковець-орієнталіст, чл. Франц. Академії (з 1961), префект Конгрегації для Сх. Церкви (1936—59), Т. два рази (1947, 1950) відвідав укр. кат. церк. осередки Америки і Канади наслідком чого було створено укр.-кат. митрополії в Канаді (1956) і ЗДА (1958).

Кард. Є. Тіссеран

Завдяки Т. постали також нові укр. кат. вікаріати та екзархати в Австралії, Півд. Америці і Зах. Європі. Через архієп. І. Бучка Т. передав чимало фондів на укр. церк., наук. та гуманітарні установи, у тому ч. допоміг заснувати наук. осередок НТШ у Сарселі (Франція) та утворив укр. Малу Папську Семінарію в Люрі, згодом у Римі. Провадив сх. лінію щодо обряду і церк. права, перестерігаючи перед латинізацією. Т. бажав зберегти і розбудувати Укр. Кат. Церкву у вільному світі як продовження нищеної Церкви в УСР і з певною місією на Сході.

Тітов Федір (1864—1922), історик церкви, протоієрей, проф. Київ. Духовної

Академії, ред. «Киевских Епархиальных Ведомостей» (з 1890-их рр.); праці з історії укр. Церкви 17—18 вв., Київ. Академії, вищої освіти, друкарства тощо, серед ін.: «Очерки из истории Киевской Духовной Академии», 1898), «Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве 17—18 вв.», 3 тт. (1905—16), «Типография Киево-Печерской Лавры» (1918), «Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв.» (1924); «Стара вища освіта в Київ. Україні» (1924). Т. видав «Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII—XVIII вв.» (1905) та «Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. Отделение III (1796—1869)», т. 1—V (1910—15).

Тіхий (Tichý) Франтішек (псевд. Zdeňek Broman; 1886—1968), чес. й укр. письм., філолог-україніст, педагог родом з Чехії. 1922 як дир. Колегіальної Гімназії в Пряшеві уперше завів навчання укр. мови, того ж року видав перший зб. поезій О. Духновича; 1923 ред. першого на Закарпатті укр. щоденника «Русин» (Ужгород). У 1930-их рр. Т. переїхав до Праги; у 1950—60-их рр. брав участь у культ.-наук. діяльності пражських українців, видав «Pověsti z Podkarpatské Rusi» (1930). Т. автор монографії «Vývoj současného spisovného jazyka na Podkarpatské Rusi» (1938) і багатьох ст. про закарп. діячів, пам'ятки письменства, фольклор і мову бачванських русинів, укр. літературу, укр.-чес. і укр.-словацькі зв'язки, низки українознавчих ст. у чес. енциклопедії «Ottův slovník naučný nové doby». Т. перекладав на чес. мову твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, І. Даниловича-Коритнянського тощо; зредагував довідник «Praktická učebnice ukr. jazyka» (1939).

Ф. Тіхий

Тіц Михайло (1898—1978), композитор і

муз. педагог. нар. у Петербурзі, закінчив Харківський Муз.-Драматичний Ін-т (1924) і викладав у ньому; з 1935 — проф. Харківської Консерваторії. Опері «Перекоп» (1939), «Гайдамаки» (1940—41, у співавторстві з Ю. Мейтусом і В. Рибальченком); твори

М. Тіц

для фортепіана з оркестром (Поема-концерт, 1946), камерна

трилогія: «Драматична поема», «Лірична поема» та «Героїчна поема» (1937—40); 2 сонати, 5 сонатин, поліфонічна сюїта (1956) для фортепіяна; 2 струнні кuartети (1949, 1956); хори, сольоспіви, обробки нар. пісень, музика до драматичних вистав. Підручна література: посібник гармонії (1953), «Про тематику і композиційну структуру муз. творів» (1958—59), «Про сучасні проблеми теорії музики» (1976).

«Ті, що греблі рвуть», перший курінь старших пластунок і сеньйорок, створений у Львові 1927 для виховної праці в юнацтві, пізніше і в юнацтві Пласту (зокрема в таборах на Соколі, в Космачі-Брустурах). 1945 курінь спричинився до відновлення Пласту на еміграції, забезпечивши кадри керівниць і виховниць (Школа Булавних); 1950 поширив свою діяльність на акцію допомоги укр. науці й культурі (зокрема розпочав «Акцію Сарсель») і родинам репресованих. Ч. чл. 105 (1978); курінні: Д. Герасимович, С. Мойсєвич, Г. Коренець, Л. Волинець; керівні чл.: К. Паліїв, М. Чиж, О. Джиджора, Т. Горохович, О. Кузьмович, Г. Герасимович, Д. Даревич, Г. Гірняк, Д. Горбачевська. Неперіодичне вид. «Вістовик».

Тканини мистецькі, ткані вироби (ручні і машинні), що відзначаються орнаментальним оформленням, грою кольорів і мист. виконанням, один з видів декоративного ужиткового мистецтва, яке відіграло важливу роль у побуті укр. народу.

На Україні виробництво Т. м., разом з вишивкою належить до найдавніших та найпоширеніших нар. мистецтв, що мають призначення прикрашати одяг, предмети хатнього вжитку та оформлення інтер'єру. У різних етногр. зонах, а то й окремих селах, Т. м. мають льокальні відміни в способі орнаментальної композиції, кольористики і навіть у техніці виконання. Нар. ткачі виробляли різні ґатунки взористих полотен з конопель чи льону на сорочки, хустки, найтонші полотна на головні убори (білі намітки, «убруси», «рантухи» тощо). Узор Т. м. створюються різним переплетом ниток («окружки», «сосонки», «коропова луска»), що дає декоративні ефекти. З вовни ткали плахти, запаски, спідниці, опинки, пояси, крайки тощо. Одягові тканини декорувалися тkаними, вибіваними або вишиваними зображеннями. Для інтер'єрів хат ткалися різноманітні декоративно-ужитко-

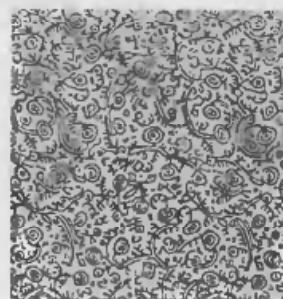
ві взористі тканини. З льону і конопель — рушники, покривала, верети, рядна, а з вовни — покривала, коци, коври, ліжники, полавники, килими, килими тощо.

Вибивна тканина — полотно, покрите монохромним або 2—3 кольоровим геометрич. рослинним узором, відбиваним фарбою при допомозі різьбленого валка, служила для жін. і чоловічого одягу, пошивок, скатерток тощо.

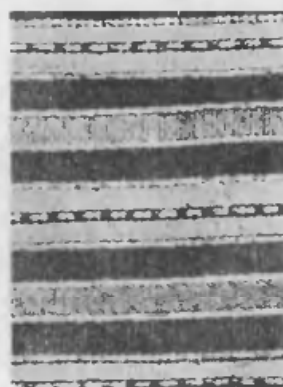
Поряд домашнього виробництва від 14 в. постали цехи, до яких належали також ткачі. У цехах дбали про підвищення техн. та мист. якості ткацьких виробів і сумлінне виконання замовлень. Більше спеціалізовані мист. тканини продукували держ., поміщицькі та магнатські мануфактури (напр., мануфактура С. Конєцпольського в Бродях з 1641), а на Лівобережній Україні також мануфактури коз. старшини. Вони виробляли на замовлення Т. м. для палаців, панських дворів, церков з імпортованої сировини (шовк, золотиста пряжа), а згодом і виготовляли в мануфактурах пряжу для виробу декоративних макат, завіс, поясів тощо. Найбільший розквіт мануфактури припадає на другу пол. 17 в., весь 18 в. і на першу пол. 19 в.; з того часу походять шедеври музейної вартості. Власники мануфактур іноді спроваджували мистців-ткачів з Туреччини, Вірменії, Персії, які застосовували орієнтальні узори «на перські зразки», звідси пішла назва «персіярня». У Львові була в 17 в. фабрика шовкових і золотистих тканин Еммануїла з Корфу (Корфинського), з мануфактурної майстерні якого вийшло чимало ткачів, що розповсюджували техніку пишних тканин. Протягом 18 в. постали багаті мануфактури,

Намітка (с. Зарожани, Чернівецька обл., кін. 19 в.)

Вибійчана тканина (м. Яворів Львівської обл., поч. 20 в.)

«Писана» верета (Зах. Поділля, кін. 19 в.)

якого вийшло чимало ткачів, що розповсюджували техніку пишних тканин. Протягом 18 в. постали багаті мануфактури,

які виробляли Т. м., в Холмі, Бучачі, Бродах, Сокалі, Меджибожі, Станиславові та ін. м. У Станиславові працював Лев Манжарський, згодом організатор славетної «персіянки» в Случку на Білорусі. Багатий асортимент і високу мист. якість мали тканини з фабрики К. Розумовського в Батурині, яка виробляла квітчасті тканини типу шпалер для інтер'єрів його палаців у Батурині, Глухові та Козельці і кольорові вовняні сукна на одяг козаків з особистої охорони гетьмана. Починаючи з 50-их рр. 17 в., на Україні посилено розвивалося й кустарне мист. текстильне виробництво. Одним з найбільших осередків укр. нар. мист. ткацтва стало м. Кролевець, де вславилася родина ткачів-мистців Оболенських.

Случкий золотистий пояс

На зовн. ринку мали попит укр. коштовні одягові тканини, золототкані макати тощо, а чужинецькі купці називали їх «руськими тканинами». З сер. 19 в. ткацьке виробництво почало занепадати. Щоб урятувати його від занепаду і піднести його техн. і мист. рівень, земства почали відкривати ткацькі школи (Дігтярі, Шилевичі й ін.) й відділи в техн.-пром. школах.

У 20 в. продовжувалося спроба відродження продукції Т. м. ручного й на вдосконалених верстатах. 1920 в Києві створено школу укр. нар. майстрів, перетворену на Київ. держ. школу прикладного мистецтва, яка згуртувала багатьох видатних нар. мистців для дослідів над нар. традиціями та вихованням молодого покоління свідомих мистців. Найвизначніші осередки мист. ткацтва на Україні: м. Богуслав (Київ. обл.), Кролевець (Сумська обл.), с. Дігтярі (Черкаська обл.), Решетилівка і с. Великі Сорочинці (Полтавська обл.), Косів (Івано-Франківська обл.), Глиняни (Львівська обл.) та ін. По другій світовій війні мист. осередки об'єднано в мист.-пром. артілях. На Гуцульщині, Буковині й на Закарпатті, крім пром. артілей, збереглося ще домашнє ткацтво для задоволення власних потреб. Кадри ткачів готують технікуми, а школи прикладного мистецтва й відділи мист. текстилю в ін-тах прикладного і декоративного мистецтва в Києві, Харкові і Львові готують мистців-проектантів, які, базуючися

на нар. традиціях, з різним успіхом працюють над створенням форм Т. м.

Див. ще ЕУ 1, стор. 288—301 (Ткацтво і вишивкарство).

Література: Гнатюк В. Ткацтво у Сх. Галичині. Л. 1900; Січинський В. Ткацтво, текстильна пром-сть. Нариси історії укр. пром-сти. Л. 1936; Альбом: Укр. Нар. Мистецтво — Декоративні тканини. К. 1956; Жоголь Л. Ткани Дарниці (Декоративное искусство СССР). М. 1959; Манучарова Н. Укр. нар. мистецтво. К. 1960; Толочко П. Укр. плахтове ткацтво. ж. Нар. творчість та етнографія, ч. 2, К. 1962; Веліготська Н. Окраса інтер'єра. ж. Мистецтво, ч. 4, К. 1966; Жоголь Л. Тканини в інтер'єрі. К. 1968; Сидорович С. Художня тканина зах. обл. УРСР. К. 1979.

В. Годис

Ткач Дмитро (*1912), письмен. родом з Полтавщини; до війни і перші рр. по війні працював у ред. криворізької газ. «Червокий гірник», потім у дніпропетровській газ. «Зоря», заступник гол. ред. журн. «Дніпро», гол. ред. в-ва «Молодь», дир. в-ва дитячої літератури «Веселка». Зб. оп. і повість «Плем'я дужих» (1948), повісті «Небезпечна зона» (1958), «Чорне сальто» (1962), романи «Плем'я дужих» (1957), «Арена» (1960), зб. прози «Спокійне море» (1974), оп. й повісті для дітей.

Ткач Михайло (*1932), поет і кіносценарист родом з Буковини. Закінчив вищі літ. курси при Літ. Ін-ті ім. М. Горького в Москві, працював у Комітеті кінематографії при Раді Мін. УРСР. Друкується з 1950. Зб. поезій: «Йдемо на верховини» (1956), «На перевалі» (1957), «Житній вінок» (1961), «На сморєкових вітрах» (1965), «Пристрасть» (1968), «Повернення» (1974). Сценарії фільму-опери «Наймичка», художнього фільму «Серед літа», документальних фільмів «Леся Українка» і «Радянська Україна» та ін. Т. автор низки популярних пісень («Марічка», «Ясені») та ін.

Ткаченко Борис (1899—?), мовознавець-україніст, учень Л. Булаховського й О. Синявського, викладач Харківського Ін-ту Нар. Освіти, співупорядник «Укр. правопису» 1928; співавтор «Заг. курсу укр. мови» (разом з М. Йогансеном, кілька вид. у 1920-их рр.), «Практичного рос.-укр. словника» (у співавторстві з М. Йогансеном, К. Німчиновим, М. Наконечним, 1926), автор «Нарису укр. стилістики» (без дати, 1920-і рр.) і ст. з лексикології і діалектологічної морфології, зокрема про м'яку відміну прикметників. Перекладав красне письменство з чужих мов. Т. заславо 1937; загинув на засланні (офіц. 1940).

Ткаченко Валентина (1920—70), поетка родом з Чернігівщини; вчилася в Київ. Ун-ті, за другої світової війни працювала інструктором ЦК ЛКСМУ на радіостанції ім. Т. Шевченка, по війні в респ. радіокомітеті і в-ві «Молодь». Зб. поезій: «Зелена сторона» (1940), «Просто-

рами України» (1943), «Дівоча лірика» (1946), «Маму дуже я люблю» (1949), «Весняні вітри» (1950), «Майбутнє кличе», «Окрилена молодість» (1952), «Побачення» (1955), «Лірика» (1956), «Не мишає молодість» (1966), «Сад мого літа» (1968) та ін.; твори для дітей, публіцистика.

Ткаченко Іван (*1892), літературознавець; у 1920-их рр. викладач історії укр. літератури в Ін-ті Нар. Освіти і наук. співр. Ін-ту Літератури ім. Шевченка в Харкові; дослідник творчості П. Мирного, упорядник й автор вступної ст. до його «Творів» (1928). У 1930-их рр. заарештований, дальша доля невідома.

Ткаченко Микола (1893—1965), історик, нар. у м. Тальному; закінчив Київ. Ун-т, співр. ВУАН і АН УРСР; дослідник соц.-екон. історії України 17—18 в. та шевченкознавець. Важливіші праці: «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст.» (1931), «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (1961), співавтор колективної праці «Історія Києва» (1959—60), один з упорядників 6-томного «Повного зібрання творів Т. Шевченка» (1961).

Ткаченко Михайло (1860—1916), маляр пейзажист і мариніст родом з Харкова; учився у Д. Безперчого, в Петербурзькій Академії Мистецтв і в Парижі в Академії Кормона (1888—92). Оселившись в Парижі, щороку приїжджав на Україну, де й помер. У паризьких галереях виставляв картини на укр. теми; персональна виставка 1909. Серед творів «Краєвид Харківщини», «Сільське кладовище» (1887), «Зустріч рос. і франц. ескадр у Кронштадті» (1893), «Захід сонця на морі» (1901), «Прибій на морі» (1902—06), «Весна» (1906). Твори Т. зберігаються в музеях Харкова, Львова, Парижу, Льежу, Тульону.

М. Ткаченко

Ткаченко Михайло (1879—1920), політ. діяч, адвокат родом з Стародубщини, чл. РУП (1902—04), згодом Спільки і УСДРП. 1917 чл. Укр. Центр. і Малої Ради (від УСДРП), ген. секретар, згодом мін. — з листопада 1917 до березня 1918 суд. справ, далі до квітня 1918 — мін. внутр. справ УНР. Після розколу УСДРП (січень 1919) очолював ліву «незалежну» фракцію, яка 1920 перейменувалася на Укр. Ком. Партію. Помер у Москві.

Ткаченко Нінель (*1928), співачка, лірико-драматичне сопрано, родом з Хар-

кова. З 1958 співала в Оперній Студії Київ. Консерваторії, з 1960 — солістка Театру Опери й Балету у Львові, з 1962 — у Менську. Партії: Леонора («Трубадур» Дж. Верді), Тоска («Тоска» Дж. Пуччіні), Тетяна («Євгеній Онегін» П. Чайковського) та ін.

Ткаченко Олег, мовознавець, гол. Укр. Термінологічної Комісії АН УРСР. Ст. з укр. етимології, лексикології та словотвору, історії поль. мови, лужицької мови, заг. мовознавства. «Нарис історії з'ясувальних сполучників у поль. літ. мові» (1954).

Ткаченко-Галашко Петро (1878—1918), кобзар родом з с. Синявок на Чернігівщині, учень Т. Пархоменка; виконував думи «Брат і сестра», «Удова», «Плач невольників», пісні на слова Т. Шевченка, іст. і жартівливі нар. пісні.

Ткачук Василь, письм.-самоук, сел. походження, родом з Галичини. Оп. та мініатюрні новелі друкував у ж. «Назустріч» (1934—36 («Весна», «Набуток», «Близнюки») та в газ. 1930-их рр. Окремі зб. «Золоті дзвінки» і «Сині чічки». На творах Т., що здебільша написані підкарп. говором, помітний великий вплив В. Стефаника.

Ткачук Діонісій Дмитро (1867—1944), церк. діяч (василіянин) родом з с. Княгинина б. Станиславова; довголітній учитель новіціату в чернечому житті і проф. філософії та теології; у 1931 обраний першим гол. настоятелем (архимандритом) Чину з осідком у Римі.

Ткачук Іван (1891—1948), письм. родом з Станиславщини. За першої світової війни був в австр. армії, попав у рос. полон, а з 1917 пристав до большевиків і лишився в УССР. З 1929 був на газетній роботі. Т. один з організаторів спілки письм. «Зах. Україна». По закінченні другої світової війни переїхав до Львова, де й помер. Зб. оп.: «Помста» (1927), «Смерекові шуми» (1929), «Безробітний», «Українці за океаном» (1930), «Над Збручем», «Страйк» (1931), «За Кавказьким хребтом» (1932), «На вкраденій землі» (1935), «На Верховині» (1955).

Ткачук Лук'ян (*1902), геолог, літолог, нар. в с. Немиринцях на Житомирщині, д. чл. АН УРСР (з 1972); працював в Ін-ті Геології і Геохімії горючих копалин, з 1968 завідувач відділу Ін-ту Геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Основний напрям наук. досліджень — вивчення речового складу, структурно-текстурних особливостей, петрографічних відмін в породах магматичних і метаморфічних комплексів Укр. кристалічного масиву, а також осадових і осадово-вулканогенних формацій (перев. Карпат). Т. один з основоположників літології осадових порід на Україні.

Ткачук Ольга (*1913), письмен. і журналістка родом з Житомирщини, за фахом педагог. Друкується з 1954. Роман «Назустріч волі» (1955), повість «Переорані межі» (1973), зб. оп. «Мати» (1960), «Стежки життя» (1967).

Глумач, див. Товмач.

Тмутороканське князівство, давньоруське князівство на Таманському півострові. Центром у м. Тмуторокані; на думку більшості істориків, воно увійшло до складу Київ. держави у першій пол. 10 в. Вперше згадується в літописі під 988, коли Володимир В. передав Т. к. своєму синові Мстиславові. Після переможної війни з братом Ярославом Мудрим у 1024 Мстислав одержав разом з Чернігівським і Т. к. Це об'єднання тривало формально аж до кін. існування Т. к. Приналежність до Київ. держави спричинила зміцнення руського елементу в Т. к. Для Київ. держави Т. к. являло собою не лише міцний стратегічний пункт, а й важливу торг. колонію та вікно на Близький Сх.

По смерті кн. Мстислава (1036), Т. к. опинилося у складі об'єднаної держави Ярослава Мудрого, а по його смерті (1054) перейшло до його сина, чернігівського кн. Святослава, який посадив на Т. престол свого сина Гліба. 1064 Т. к. захопив кн.-ізгой Ростислав Володимирович, внук Ярослава Мудрого, і правив ним з недовгою перервою до 1067, коли греки, боячись зростання Т. к., отруїли Ростислава. До Тмуторокані повернувся Гліб Святославич, який правив Т. к. у 1068. Пізніше дійшло до боротьби за Т. к. між синами чернігівського кн. Святослава Ярославича — Романом і Олегом та Всеволодом і Ізяславом Ярославичами, в яку втручалися половці, хозари і греки. 1079 Романа вбили половці, а його брат Олег попав у полон до хозарів, які його передали грекам. 1083 Олег повернувся і вдруге оволодів з допомогою грец. війська Т. к., але, здобувши 1094 батьківську спадщину Чернігів, вже не повернувся до Тмуторокані. Після 1094 Т. к. не згадується. У зв'язку з міжусобною боротьбою князів за нього і посиленням тиску половців Т. к. втратило зв'язок з ін. укр. землями. Деякі історики припускають, що Т. к. існувало ще — спершу під зверхністю половців, пізніше Візантії — до 13 в., коли його остаточно знищили татари.

Література: Насонов А. Тмуторокань в истории Восточной Европы X века. Исторические записки, выпуск 6, 1940; Stokes A. Tmutarakan, Slavonic and East European Review, т. 38, Лондон 1960; Litavrin G. A propos de Tmutorokan. Byzantion ч. 35, 1965; Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні, т. I, Рим 1965; Swoboda W. Tmutorokan. Słownik starożytności słowiańskich, т. 6. Вроцлав—В. 1977.

М. Ждан

Тмутороканський камінь, мармурова плита, відкрита 1792 на Таманському півострові, на місці кол. м. Тмуторокані, з написом: «В лето 6576 индикта 6 Глеб князь мерил море по леду от Тмутороканя до Корчева 14 000 сажен» Т. к. є цінною епіграфічною пам'яткою Тмутороканського князівства з часів панування кн. Гліба Святославича. З 1851 зберігається в Ермітажі (Ленінград).

Кам'яна ікона св. Гліба (11 ст.)

Тмуторокань, Тмутаракань, староруське м., положене на Таманському півострові, на місці кол. грец. колонії *Гермонасси* (заснованої у 6 в. до Хр.) і теперішньої *Таманської станиці* (Кубань). Найдавнішу згадку про Т. (назва Таматарха) подає список єпископств візант. патріархату з першої пол. 8 в. У 9 в. Т. з усім Таманським півостровом належала хозарам. Після розгрому хозарів 965 кн. Святославом Ігоревичем Т. стала центром Тмутороканського князівства у складі Київ. держави, важливим торг. городом з морським портом. За посередництва Т. підтримувалися політ. й екон. зв'язки України-Руси з Візантією і Півн. Кавказом. Меш. Т. (адиге-касоги, греки, алани, русини, вірмени) займалися рибальством, виноградарством, ремеслами, торгівлею. Археологічні розкопи (1930—31 — А. Міллер, 1952—55 Б. Рібаков) виявили, що в 10 в. Т. була оточена оборонним муром, збудованим з сушеної на сонці цегли, мала бруковані каменем вулиці і площі. З важливіших будівель збереглися залишки фундаментів церкви Богородиці, яку 1023, за розповіддю літопису («Повість временних літ»), поставив Мстислав Володимирович на подяку за перемогу над ханом касогів Редедю. У 1061—74 б. Т. жив, у заснованому ним монастирі, літописець Никон. Коли половці опанували причорноморські степи, Т. залишалася ще деякий час столицею удільного руського князівства, але втратила зв'язок з ін. землями України-Руси; останній раз згадується в «Слові о полку Ігореві». Далі Т. підпала під вплив половців, пізніше перейшла під владу Візантії, в сер. 13 в. під панування Золотої Орди (п. н. Матрики); уже в стані занепаду у 15 в. була генуезькою колонією, у кін. 15 в. зруйнована турками і татарами.

У 8 в. Т. мала єпископство, що підлягало митрополії в Доросі в Криму, піднесене у другій пол. 10 в. до архієпис-

скопства в рамках юрисдикції Константинопільського патріярха. У житті архієпископства відігравало важливу роль руське духовенство. Деякі історики (М. Чубатий) приписують Таманській церкві гол. роль в християнізації Руси-України перед створенням кийв. митрополії.

Література: Див. Тмутороканське князівство.

Тня, р. на сх. Волині, права притока Случі (сточище Дніпра); довж. 76 км, сточище — 1 030 км². Перев. ширина річища 5—10 м, у пониззі — 20—25 м.

Тобілевич Іван, див. Карпенко-Карий Іван.

Тобілевич Микола, див. Садовський Микола.

Тобілевич Панас, див. Саксаганський Панас.

Тобілевич (уроджена Дитківська) Софія (1860—1953), акторка характерного плану, перекладач, дружина І. Карпенка-Карого, нар. у с. Новоселиці на сх. Поділлі. З 1880 працювала в аматорському хорі М. Лисенка та М. Старицького, згодом у трупі М. Кропивницького, в Т-ві Укр. Акторів, у Театрі М. Садовського в Києві, за сов. часів у Театрі ім. І. Франка і Театрі ім. Т. Шевченка в Києві і на гастрольях з Садовським та Саксаганським (1928—30); 1935 зійшла зі сцени. Кращі ролі Т.: баба Бушля, Тетяна, пані Качинська («Чумаки», «Суєта», «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого), Лимериха («Лимерівна» П. Мирного) та ін. Переклади з поль.: «Зачароване коло» Л. Риделя, «Верховинці» Ю. Коженевського, «У липневу ніч» Б. Горчинського; з франц.: «Весілля Фігаро» П. Бомарше. Автор спогадів: «Життя Івана Тобілевича» (ЛНВ, 1913), «Корифеї укр. театру» (1947), «Мої стежки і зустрічі» (1957) та ін.

С. Тобілевич

Тобілевич-Кресан Марія (1887—1957), письм.-перекладач і театральний діяч, дочка І. Карпенка-Карого, організатор і драматург лялькового театру в Києві. Допомогала П. Саксаганському в літ. праці; підготувала до друку спогади своєї матері С. Тобілевич «Мої стежки і зустрічі» (1957).

Тобілевичі, родина визначних театральних діячів другої пол. 19 — першої пол. 20 в. Брати Т. відомі під псевд.: Іван Карпенко-Карий — драматург і актор; Микола Садовський і Панас Саксаганський — актори, режисери і керівники театральних труп; їх сестра Марія

Садовська-Барілотті — акторка, співачка; дружина І. Карпенка-Карого — Софія Тобілевич, акторка, перекладач і автор спогадів.

Тобін (Tobien) Евальд (1811—60), історик старо-руського права, нім. походження, проф. Дорпатського Ун-ту. Праці про «Руську Правду»: «Die Prawda Russkaja und die ältesten Tractate Russlands» (1844), про судоустрій на Русі, криваву пімсту та ін.

Товариства грамотности (Общества грамотности), гром.-просвітні орг-ції, які діяли в Рос. Імперії в другій пол. 19 в. і на поч. 20 в. (до 1917) для поширення грамотности і заг. освіти серед широких мас населення. Їх заходами відкривано *недільні школи* (заг. і проф.), організовано бібліотеки-читальні, влаштовувало читання і лекції, літ.-муз. вечори, видавано популярну літературу тощо. Діяли гол. у містах, з часом поширили свою діяльність (досить слабо) і на села. На Україні найстарішим Т. г. було Харківське (Харківське Т-во для поширення в народі грамотности), засноване 1869, яке зосередило свою діяльність гол. на видаванні популярних кн. для народу, але тільки нечисленні кн. були укр. мовою. Більше для ширення укр. кн. й укр. слова робило Київ. Т. г., засноване 1882, яке видавало й укр. літературу, зокрема твори Т. Шевченка, а збудований ним 1902 Нар. Дім давав пристановище для укр. театру, укр. викладів і пізніше для «Просвіти», що стало приводом до заборони Київ Т. г. (останній гол. В. Науменко). Київ. Т. г. провадило деяку роботу й на всьому Правобережжі. Подібний до Т. г. характер мали створені у 1890-их рр. Т-ва поширення нар. освіти в Катеринославській губ. і Полтавське т-во сприяння нар. освіті, а в 1900-их рр. осв. т-во у Волинській губ. Всі ці Т. г. й ін. осв. т-ва діяли гол. в м. і для поширення укр. освіти мало спричинилися; це завдання з 1905 почали виконувати на Центр. і Сх. Землях «Просвіти».

Товариство б. Вояків Армії УНР у Франції, комбатантська орг-ція, заснована 1927 в Парижі для плекання традицій збройної боротьби за укр. державність. 1939 Т-во мало 22 філій в укр. скупченнях у Франції (після 1945 — 12) і бл. 1 000 чл. Т-во провадить культ.-осв. та зовн.-інформативну діяльність (до 1939 разом з Ген. Радою Союзу Укр. Еміграційних Орг-цій у Франції), співпрацює з офіц. франц. і укр. федераціями комбатантів. 1961 Т-во розкололося на два одноіменні т-ва, які 1977 знову об'єдналися. Серед ін. діячів Т-ва: ген. О. Удовиченко (довголітній гол.), полк. П. Вербицький, сотн. В. Недайкаша, майор П. Василів, полк. М. Панасюк, хорун-

жий М. Ковальський, сотн. В. Калініченко. У 1928—29 Т-во видавало ж. «Військ. Справа», згодом «Бюлетень».

Кол. вояки Армії УНР у Франції і гості перед домом у Парижі (1957). 1 ряд зліва: хор. В. Лазаркевич, ген. О. Удовиченко, ген. М. Омелянович-Павленко, пор. Р. Голіян, сот. Ю. Сальський, М. Ковальський; 2 ряд: о. О. Новицький, хор. А. Грищин, сот. С. Созонтів, полк. П. Закусило, сот. В. Недайкаша, сот. І. Хмелюк, підхор. П. Недайкаша, підполк. Григораш, пор. П. Номич

Товариство Вакаційних Осель, т-во у Львові під патронатом митр. А. Шептицького; 1905—39 організувало для дітей у віці 7—14 рр. літні відпочинкові оселі у Миловані Товмацького пов. і в Коршеві Коломийського пов. З осель щороку користалося понад 200 дітей. Гол. т-ва О. Бачинська; довголітні чл. управи — Й. Паньківська, М. Ліщинська, М. Заячківська.

Товариство Вояків Армії УНР, комбатантська орг-ція в Польщі, заснована 1924 у м. Каліші після ліквідації таборів інтернованих вояків і старшин Армії УНР у Польщі і переходу їх на статус політ. емігрантів; співпрацювало з Військ. мін-вом екзильного уряду УНР. Мета т-ва — збереження вояцьких кадрів Армії УНР та матеріальна, правна і моральна допомога своїм чл. Осідком Т-ва був Каліш, згодом Варшава. Т-во вело культ.-осв. працю, видавало «Бюлетень», мало 4 філії. Довгий час гол. Т-ва був ген. П. Шандрук; 1939 діяльність Т-ва припинила нім. окупаційна влада.

Товариство вчителів вищих шкіл ім. Г. Сковороди, орг-ція укр. середньо-шкільних учителів на Буковині з осідком у Чернівцях (1908—14); нараховувала 80 чл. (1913); разом з Учительською Громадою у Львові видавало пед. ж. «Наша Школа». Гол. т-ва: І. Прийма, А. Артимович, В. Кміцикевич, М. Кордуба.

Товариство діячів образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі («Т-во діячів зображаючих искуств на Підкарпатской Руси»), засноване 1931 в Ужгороді; гол. А. Ерделій, чл. т-ва були всі кращі малярі Закарпаття (Й. Бокшай,

А. Борецький, А. Добош, Є. Кондратович й ін.), у тому ч. і неукраїнці; всіх бл. 40. Т-во влаштовувало щорічні виставки. У 1939 назву замінено на «Союз подкарпатских художников».

Товариство для розвою руської штуки, перша в Галичині укр. орг-ція, заснована 1898, що мала дбати про розвиток «руської штуки взагалі, а зосібна малярства, різьбарства і золотарства», а також про заробіток чл., влаштування мист. виставок тощо. Т-во очолювала Надзінна рада (гол. В. Нагірний) і дирекція (дир. Ю. Панкевич). У виставках т-ва брали участь також ремісники. Учасники-мистці першої виставки 1899: Ю. Панкевич, І. Труш, А. Пилиховський, О. Скруток, К. Устиянович; другої (1900), крім названих, О. Новаківський, О. Курилас, Т. Копистинський, А. Манастирський, М. Івасюк, Є. Турбацький, Я. Пестрак, О. Косановський, різьбар А. Кавка та ін.; третьої (1903, п. н. Виставка руських шкіців): Курило, О. Курилас, Т. Копистинський, А. Манастирський, Ю. Панкевич, Є. Турбацький, Сенюта. Т-во невдовзі занепало і мистці заклали 1904 Т-во прихильників укр. науки, літератури і штуки.

Товариство дослідників Волині (Общество исследователей Волыни), т-во краєзнавчого характеру, діяло в Житомирі у 1900—17. Видавало «Труды» (13 тт., 1902—15), в яких містилися праці і матеріали гол. з географії, геології (перев. П. Тутковського), ботаніки і метеорології Волині.

Товариство дослідників Кубані («Общество любителей изучения Кубанской области»), т-во краєзнавчого характеру; діяло 1896—1917 в Катеринодарі. Видавало «Известия» (6 тт., 1899—1913), в яких містило праці з природознавства, історії, етнології й статистики Кубані.

Товариство дослідників української історії, письменства і мови в Ленінграді, див. Ленінградське Товариство дослідників української історії, письменства та мови.

Товариство Економістів при Всеукраїнській Академії Наук, засноване 1919 з метою вивчення історії та наявного стану нар. госп-ва України; гол. К. Воблий, заступник — Г. Кривченко, наук. секретар А. Лапогонов; 135 чл. (на сер. 1920-их рр.). Т-во поділялося на кілька секцій; своїх видань не мало. На поч. 1930-их рр. ліквідоване.

Товариство заохочування мистецтв (Общество поощрения художеств), філантропічне т-во любителів мистецтва в Петербурзі (1821—1929), засноване дворянами-меценатами. Т-во влаштовувало виставки, конкурси, дбало про збут творів. Подавало матеріальну допомогу на студії за кордоном й ін. потреби, з

якої користалися й укр. мистці: Т. Шевченко, І. Сошенко, А. Мокрицький, Г. Лапченко, П. Борисполець, К. Трутовський, С. Васильківський, М. Самокиш. Т-во видавало ж. «Искусство и художественная промышленность» і серію «Художественные сокровища России»; з 1857 утримувало в Петербурзі рисувальну школу.

Товариство З'єднаних Слов'ян, таємна рев. орг-ція, заснована на поч. 1823 у Звягелі (Новограді-Волинському) офіцерами братами П. і А. Борисовими і польським революціонером Ю. Люблинським. Т.З.С. гуртувало кількадесят чл., перев. офіцерів молодших рангів частин, які були розташовані на Волині й Київщині, а також місц. нижчих урядовців. Більшість чл. були українці: П. і А. Борисови, І. Горбачевський, Я. Андрієвич, П. Громницький, Я. Драгоманов, М. Лісовський, І. Сухинів та ін. Керівником Т-ва був Петро Борисов, а ідеологами Ю. Люблинський та І. Горбачевський.

Основним завданням Т.З.С. було визволення слов'ян з-під чужої влади, ліквідація монархічного устрою, примирення між слов. народами і створення федеративного союзу слов. респ. з дем. ладом, кожна з яких мала самостійно організувати свою законодавчу й виконавчу владу. До цього союзу мали входити росіяни (до них зараховувалося також українців і білорусів), поляки, угорці (слов'яни на Угорщині), богемці, хорвати, дальматинці, серби і моравці. Соц. програма Т.З.С. передбачала звільнення селян з кріпацтва, рівність усіх громадян, зменшення класових різниць тощо. Т.З.С. вважало за потрібне підготувати до революції весь народ, а не лише військо.

Ідеологічні засади і політ. програма Т.З.С. були сформульовані у присязі і катехизисі (17 правил). У вересні 1825 Т.З.С. об'єдналося з Півд. Т-вом (декабристів), зберігаючи свою програму й окрему управу. Під час повстання Чернігівського полку в Трилісах на Київщині (10—15. 1. 1826) чл. Т.З.С. були найактивнішими його учасниками. Більшість з них були заслані на каторгу в Сибір. Ідеї Т.З.С. мали вплив на Кирило-Методіївське Братство.

Література: Записки и письма И. И. Горбачевского. М. 1925; Багалій Д. Повстання декабристів на Україні. Х. 1926; Нечкина М. Общество соединенных славян. М.—Л. 1927; Lucian G. Société des Slaves Unis (1823—25). Вардо 1963.

Товариство «Знання» Української РСР, респ. філія заг.-союзного т-ва «Знання», засноване 1947 п. н. «Т-во для поширення політ. і наук. знань Укр. РСР», від 1963 під теперішньою назвою; відділи існують у всіх респ., обл., р-нах та м. і с. В УРСР т-во «З.» мало в 1977

670 000 чл., серед них низку учених і викладачів вузів. Гол. «З.» є звич. чл.-кор. АН УРСР (1968 — М. Сиваченко, з 1972 — І. Конділенко). Т-во веде 21 стаціонарний лекторій, 10 планетаріїв та Будинок наук.-техн. пропаганди в Києві. Видає місячник «Наука і суспільство» (до 1966 — «Наука і Життя»), «Людина і світ» (1960—64 «Войовничий атеїст»), «Трибуна лектора», щорічник «Наука і культура» та серії популярних брошур. Завданням т-ва є, крім поширювання техн. знань, ідеологічно-пропагандивна робота, виховання населення в дусі програми КПСС.

Товариство ім. митр. Петра Могили, засноване 1931 в Луцькому з метою ширення рел. освіти і правос. свідомости на засадах соборноправности давньої Укр. Церкви. Вид.: «За соборність» (ред. І. Власовський), рел. місячник для народу «Шлях» (ред. Є. Богуславський), переклади на живу укр. мову: «Чини Требника», «Літургія св. Йоана Золотоустого», «Малий Октоїх», «Акафісти», «Малий Богослужник», «Молитовник» і ін. Гол. т-ва були: Сергій Тимошенко і Михайло Ханенко; ген. секретарями — І. Власовський і Є. Богуславський. Т-во припинило свою діяльність з сов. окупацією Волині 1939.

Товариство ім. Шевченка, див. *Наукове Товариство ім. Шевченка*.

Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, див. *Товариство «Україна»*.

Товариство наукових викладів ім. Петра Могили, засноване 1908 у Львові з метою ширення знання з усіх ділянок життя; діяло в Галичині до 1939; мало сім філій (Львів, Перемишль, Рогатин, Самбір, Сокаль, Станиславів, Тернопіль). Лише за перші 4 рр. існування воно влаштувало понад 400 наук. і наук.-популярних викладів, та допомагало в популяризації знань міщанським т-вам («Зоря», «Міщанське братство», «Сила», «Львів — Русь»); у співпраці з «Просвітою» влаштувало на подоби нар. унів. курси нар. освіти. Засновником і першим гол. Т. н. в. П. М. був О. Колеса, далі очолювали його В. Щурат, В. Кучер, І. Свенціцький, Д. Лукіянович.

З 1929 найактивніша Львівська філія стала за ініціативою С. Охримовича легальною формою діяльності Союзу Укр. Націоналістичної Молоді. За головування А. Фіголя вона спричинилася для поширення культу бою під *Крутами*, а за В. Янева за активізувала культ.-осв. роботу в «Просвітах» і ремісничих т-вах. З жінок були активніші: З. Кравців, С. Мойсеович, А. Чемеринська.

Товариство Об'єднання Українських Канадців (ТОУК), орг-ція українців у Канаді, постала 1943 на базі Укр. Т-ва До-

допомоги Батьківщині, заснованого в липні 1941. Обидва т-ва були наступниками проком. Т-ва Укр. Робітничий Фармерський Дім (ТУРФДім), ліквідованого кан. владою 1940. ТОУК організаційно слабший від ТУРФДіма і не має молодшого доросту; тепер діє невелике ч. його активних філій. Осідком централі ТОУК були Вінніпег і Торонто, тепер Торонто. Пресові органи: «Укр. життя» (з 1941, Торонто) й «Укр. Слово» (1943, Вінніпег), з яких постав у 1965 тижневик «Життя і Слово» в Торонто, який безкритично інформує про життя в ССРСР; там само видається тижневик «Ukrainian Canadian» (1947), який присвячує більше уваги культ. справам кан. українців. ТОУК, користуючися мережею т. зв. роб. домів, бібліотек, оселею в Палермо (б. Торонто), веде ще деяку культ.-осв. діяльність (хори, театральні гуртки тощо). У системі ТОУК діють торг.-книжкові підприємства «Укр. Книга» та літунські агентства «Глоб Тур», пов'язані з сов. зовн.-торг. установами. ТОУК очолює Крайовий Виконавчий Комітет, який обирається щодва роки на крайових з'їздах.

Товариство опіки над українськими емігрантами, засноване у Львові 1925 для допомоги й зв'язку з емігрантами з рідних земель; видавало часопис «Укр. емігрант». Т-во мало (до поч. 1930-их рр.) свої бюро в Тернополі, Станиславові і Самборі та низку гуртків у Галичині. Гол. Т-ва весь час був М. Заячківський. По зменшенні еміграції у 1930-их рр. діяльність Т-ва послабла; 1939 т-во перестало існувати.

Товариство Опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла в Канаді, організоване на поч. 1925 з метою допомогти укр. переселенцям до Канади. Централія т-ва у Вінніпезі мала понад 20 місц. комітетів і бл. сотні зв'язкових. Діяльність т-ва: інформації в справах подорожі, вибір землі на поселення, посередництво у праці; правні поради і клопотання в кан. установах; в-во популярних альманахів, бюлетенів і листівок з найпотрібнішими інформаціями для нових переселенців (гол. для початкуючих фермерів); зв'язок з укр. орг-ціями в Європі, гол. з Т-вом опіки над укр. емігрантами у Львові. Гол. діячі т-ва: К. Продан (референт у мін-ві рільництва провінції Манітоба), І. Боберський, о. Й. Жан, Д. Ільчишин (секретар т-ва і ред. альманахів), лікар Л. Резновський, адвокат С. Савула та ін. Гол. період діяльності т-ва припадає на 1925—31 (у 1930-их рр., коли обмежено іміграцію до Канади, праця його занепадала).

Товариство охорони військових могил, т-во для опіки над могилами укр. во-

яків, поляглих у першій світовій та визвольних війнах (1914—20); діяло у Львові 1927—39, мало 32 філії в Галичині. Т-во подбало про облицювання могил і встановлення на них кам'яних хрестів УГА; про могили дбали перев. пластуни. Перший гол. Т-ва — Б. Янів.

Товариство письменників і журналістів ім. Івана Франка (ТОПІЖ), проф. орг-ція у Львові у 1925—39; об'єднувало бл. 60 чл. і кандидатів. Від 1933 влаштовувало конкурси і призначало нагороди за найкращі літ. твори року. Т-во очолювали: А. Чайковський, В. Стефаник, В. Щурат, Б. Лепкий, Р. Купчинський (з 1934).

Товариство південно-російських художників, об'єднання мистців, що жили на півдні України; діяло в Одесі в 1890—1922 рр.; влаштовувало щорічні загальні та індивідуальні виставки своїх чл. Чл.-засновниками були також укр. мистці: К. Костанді (з 1902 гол.), М. Кузнецов, Г. Ладигенський, М. Скадовський, М. Кравченко, Б. Едуардс і рос. О. Попов, О. Розмаріцин; ін. чл.: І. Айвазовський, Ю. Бершадський, Є. Буковецький, П. Волокидин, Г. Головка, С. Кишинівський, Д. Крайнев, П. Левченко, П. Нілус, О. Мартинович. У 1919 — на поч. 1920 де-хто з мистців емігрував за кордон і з смертю К. Костанді т-во перестало існувати.

Література: Афанасьєв В. Товариство Південно-російських художників. К. 1961.

Товариство Плекання Рідної Мови, засноване 1954 у Вінніпезі. Видає річник «Слово на сторожі», присвячений культурі укр. мови. Гол. т-ва і ред. річника Я. Рудницький.

Товариство Прихильників Освіти, засноване у Львові з ініціативи НТШ для допомоги потребуючим укр. студентам високих шкіл, діяло 1927—34 (до закриття його поль. владою). Т-во опікувалося Акад. домом у Львові, допомагало ідальні, видавало позики і допомагало студентам тощо. Гол. В. Децикевич, з 1933 — О. Кульчицький.

Товариство Прихильників Української Культури (ТПУК) у Бразилії (Курітіба), засноване на заг. конгресі українців 1947 як установа для справ укр. культури, інформації та репрезентації. Керівництво ТПУК перебрали оо. Василіяни. Після виходу з ТПУК Хліборобсько-Освітнього Союзу й орг-ції Укр.-Бразилійського Комітету, ТПУК обмежилось культ.-осв. працею в гол. міськ. осередках і деяких колоніях. У 1950—61 ТПУК видавало місячник «Boletim Informativo», 1951—61 мало щотижневі радіопересилання. З виїздом активніших укр. елементів до Півн. Америки (1960

—65) діяльність ТПУК значно послабла; 1975 воно мало 4 філії (3 в естаді Парана і 1 в естаді Гранде-до-Сул). Очолювали т-во о. М. Іванів, о. М. Камінський, О. Ділай, Р. Кульчицький, М. Гец.

Товариство прихильників української науки, літератури і штуки, діяло у Львові у 1904—14, засноване з ініціативи М. Грушевського й І. Труша. Т-во об'єднувало науковців, письменників і мистців з усіх укр. земель та популяризувало їхні твори. 1905 влаштувало Всеукр. виставку штуки й промислу у Львові. Накладом Т-ва вийшло кілька книжок. Т-во очолював М. Грушевський, секретарі І. Труш і М. Мочульський.

Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П. К. Саксаганського, офіц. назва укр. пересувної трупи 1890—1909, перев. з вихідців з трупи М. Садовського, під керівництвом П. Саксаганського (режисера) та І. Карпенка-Карого (адміністратора і драматурга трупи). Трупа кілька разів міняла назву, 1907—09 — Т-во укр. артистів під орудою П. К. Саксаганського. У 1900—03 трупа об'єднувала всіх корифеїв (крім М. Старицького). У репертуарі всі п'єси І. Карпенка-Карого, «Лимерівна» П. Мирного, «Украдене щастя» І. Франка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Богдан Хмельницький», «Чорноморці» і «Тарас Бульба» (за М. Гоголем) М. Старицького, «Мазепа» К. Мирославського та ін. Зокрема добре були представлені хори вистав (з 30—45 осіб, диригент — В. Малина). Трупа відзначалася дисципліною, підпорядкованістю режисерів; виступала в більших м. України і за її межами: у Петербурзі (1890), на Поволжі (1895), в Криму (1899), Варшаві (1903), Менську і Смоленську (1908), Кишиневі та Ростові над Доном. Трупа припинила діяльність невдовзі по смерті І. Карпенка-Карого.

Товариство руських церковних громад у Сполучених Державах і Канаді, засноване 30. 12. 1901 на з'їзді в Шамокіні (Пенсільванія) об'єднання гр.-кат. свящ. і церк. громад (15) з метою керувати церк. життям і змагатися за гр.-кат. єпископат. На чолі Т. були *Духовна Рада*, що складалася з 6 свящ. (гол. І. Констанкевич) і Гол. Рада (3 свящ. і 3 миряни). З'їзд у Гаррісбургу в березні 1902 домагався автономії «Руської Церкви» від римо-кат. амер. єпископів. Т-во проіснувало до номінації єп. С. С. Ортинського; закарп. свящ. до т-ва не належали.

Товариство св. Андрея, т-во свящ. львівської архієпархії, засноване 1930 (затверджене митр. А. Шептицьким 1931). Влаштувало реколекції для своїх чл. і місії для народу; видавало церк. устав, і душпастирський календар то-

що. Гол. т-ва був весь час о. Юліян Дзєрович. Перестало існувати 1939.

Товариство св. апостола Павла у Львові, засноване 1897 з метою влаштувати реколекції для свящ. і поширювати релігійність у народі. Т-во випустило бл. 50 книжечок рел. та іст. і літ. змісту (в «Рел.-Просвітній Бібліотеці для Народу»); для емігрантів видавало «Листки св. Рафаїла», якийсь час було видавцем ж. «Нива»; вело кампанію проти примусового celibату свящ. у Станиславській і Перемиській єпархиях. Ліквідоване 1925 за внесення до Ліги Націй скарги проти переслідувань укр. свящ. поль. владою. Гол. т-ва були серед ін.: Л. Туркевич, Є. Гузар, Д. Лопатинський (з 1922).

Товариство св. Йоана Христителя (Общество св. Йоанна Хрестителя), осв.-допомогове т-во, засноване О. Духновичем у Пряшеві в 1862 з метою допомоги бідним студентам, а також селянам або цілим громадам (позички). Спілка мала понад 400 чл. Гол. був А. Добрянський, а ініціатор т-ва О. Духнович також керував бурсою св. Йоана (з 1863). Пряшівський єп. Й. Гаганець активно допомагав т-ву. У кін. 1860-их рр., коли закарп. суспільний центр перенісся до Ужгорода, воно припинило діяльність (див. *Общество св. Василя Великого*).

Товариство св. Рафаїла для охорони руських емігрантів з Галичини і Буковини, діяло у Львові 1907—14 як філія заг.-австр. Т-ва ім. св. Рафаїла з завданням допомагати емігрантам і підтримувати з ними зв'язок. Діяльність була поширена на всі країни укр. еміграції; з 1911 т-во видавало poradnik «Емігрант». Гол. діячі: о. Н. Будка і М. Заячківський. З 1914 діяльність т-ва припинилася. З 1925 подібні завдання виконувало Т-во Опіки над українськими емігрантами.

Товариство сільського господарства Південної Росії (Общество сельского хозяйства Южной России), одне з перших с.-г. т-в у Рос. Імперії і перше на Україні, засноване 1828 заходами кн. М. Воронцова з осідком в Одесі; терен діяльності: Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Васарабська губ. Т-во дбало про розвиток усіх галузів сіль. госп-ва (зокрема садівництва і виноградарства та вівчарства), про лісорозведення і меліорацію (серед ін. про закладання артезіанських колодязів); ширило с.-г. освіту, в дослідницькій праці звертало увагу зокрема на ґрунтознавство, влаштувало с.-г. виставки тощо. Видавало «Листки», пізніше «Записки». По революції 1917 перестало існувати.

Товариство спільної обробки землі (ТСОЗ), одна з форм колективізації сіль. госп-ва. ТСОЗ-и організувалися на

добровільній базі для спільної обробки землі, яку селяни усупільнювали, але залишали в приватній власності реманент (однак спільно ним користувалися), хату, присадибну площу та свійських тварин. Діяли ТСОЗ-и на підставі статуту 1924, який передбачав розподіл прибутків між чл. ТСОЗ відповідно до кількості зданої землі, вложеної праці та засобів виробництва, часом кількості чл. родини. Частина прибутку призначалася на придбання реманенту. На Україні, як і в усьому СРСР, ТСОЗ-и існували на поч. сов. періоду. Проте, хоч уряд заохочував до їх орг-ції й підтримував їх фінансово, 1923—24 вони становили лише 2,5% всіх колгоспів УРСР, 1925—26 — 43,3%, 1928 вже 73,8%, але ледве 1,3% всіх сел. госп-в. За т. зв. суцільної колективізації основною формою колгоспу стала с.-г. артіль і ТСОЗ-и перестали існувати.

Товариство Сприяння Українській Науці (Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der ukrainischen Wissenschaften), засноване 1962 в Мюнхені об'єднання трьох укр. наук. установ (УВУ, НТШ, УТГІ) для координації праці й зв'язку з нім. колами; гол. Р. Єндик, Д. Пеленський, Г. Васькович. Управі помагає Наук. Рада, складена з укр. і нім. дослідників (гол. О. Кульчицький, з 1978 — В. Янів). Здобуття допомоги належить до компетенції Кураторії, в якій є представники нім. федерального і баварського уряду; куратори: R. Lüder, J. Maurer, В. Янів, Н. Singbartl. Річник Т-ва «Mitteilungen» містить, крім наук. причинків з україністики, славістики, сходознавства та соетології, матеріал до історії об'єднаних т-в (ред.: Р. Єндик, Г. Васькович).

Товариства тверезости, див. *Протигольний рух*.

Товариство «Україна», т-во культ. зв'язків з українцями за кордоном, створене 1. 10. 1960 в Києві на базі респ. відділу сов. Комітету «За повернення на Батьківщину». За статутом, воно складається з колективного (підприємства, гром. установи, «творчі спілки» тощо) й індивідуального членства; серед останнього є чимало видатних діячів літератури й мистецтва. Формально Т. «У.» має завдання: ... «зміцнювати культ. зв'язки з українцями за кордоном, всебічно знайомити їх з творчою діяльністю укр. народу на рідній землі та життям трудящих Радянського Союзу». Т. «У.» влаштовує в Києві, Львові й ін. м. УРСР зустрічі з закордонними укр. туристами, курси укр. мови для кан. учителів, висилає спорадично делегації, мист. ансамблі й окремих виконавців за кордон, кінофільми, платівки тощо. Фактично ця діяльність розра-

хована на підтримку просов., т. зв. «прогресистських» орг-цій за кордоном і ширення розкладу й провокацій серед патріотичної укр. еміграції, яку діячі Т. «У.» плямують як «зрадників» сов. батьківщини, «буржуазних націоналістів» тощо. Цю роллю виконують зокрема й періодичні органи т-ва «Вісті з України» і «News from Ukraine», а також політ. памфлети й брошури, що видаються в Києві, але призначені виключно для закордону й неприступні для населення УРСР. Пов'язання т-ва з КГБ офіц. не згадується, але фактично воно працює під контролем КГБ і виконує його завдання. Очолювали Т. «У.» спершу Л. Ревуцький, після нього Ю. Смолич (до 1975, в останні рр. — почесний гол.), з 1975 О. Підсуха, з поч. 1979 В. Бровченко.

Р. М.

Товариство Український Робітничо-Фармерський Дім (ТУРФДім), орг-ція українців у Канаді, постала в березні 1918 у Вінніпезі (коли кан. влада ліквідувала Укр. Соц. Партію в Канаді), до 1925 п. н. Товаришення Укр. Робітничий Дім (СУРД). Статутowo це було культ.-осв. т-во, керівництво якого орієнтувалося на УРСР. ТУРФДім мало 116 чоловічих, 50 жін., 55 молодіжних відділів, 75 самодіяльних оркестрів і драматичних гуртків, 60 бібліотек; воно видавало газ.: «Укр. Робітничі Вісті», місячник «Голос Робітничий» (1924 змінено назву на «Робітниця»), тижневик «Фармерське Життя», ж. «Світ Молоді», згодом щоденник «Нар. Газета». З поч. репресій у 1930-их рр. на Україні цей рух почав втрачати впливи, зокрема коли Д. Лобай засудив терор і політ. ситуацію на Україні. Тоді значна частина впливового членства (Т. Кульчицький, Т. Кобзей, С. Хвалібога, М. Зміївський, І. Зелез) та низів створила на противагу до ТУРФДім Укр. Робітничо-Фармерське Осв. Т-во (УРФОТ). У червні 1940 ТУРФДім ліквідувала кан. влада, але вже в липні 1941 замість нього постало Т-во Об'єднаних Укр. Канадців (ТОУК).

Товариство Українських Акторів, проф. театральна труппа, організована і очолена І. Мар'яненком, з участю М. Заньковецької, П. Саксаганського, Л. Липицької, М. Петлішенка, С. Бутовського; з молодших акторів Б. Романицького та ін. Т.У.А. працювало 1915—16 у Києві; виступало і в Єлисаветграді та Одесі. Репертуар складався з побутових п'єс.

Товариство Українських Інженерів Америки (ТУІА), засноване 1949; 1978 бл. 900 чл., об'єднаних у 12 відділах по більших м. (стейтах) ЗДА. Гол. управа в Нью-Йорку, з 1979 осідок її екзекутиви у Філадельфії. Гол. завдання ТУІА — гуртування укр. інженерів ЗДА, під-

вищення їх проф. кваліфікації, зокрема засооами орг-ци наук. з'їздів, конференцій і семінарів. При ТУІА діють також осередки вивчення техніки і промсти України та техн. укр. термінології. ТУІА видає з 1950 кварталник «Вісті Укр. Інженерів» (ред. Р. Вовчук, К. Туркало, С. Процюк), «Бюлетень ТУІА» (з 1960-их рр.; тричі на рік) й окремі техн. публікації («Словник вибраних термінів», нариси з історії укр. інж. руху тощо). У співпраці з Укр. Техн. Г-вом Канади ТУІА влаштовує міжкранові з'їзди укр. інженерів (дотепер 6). Перший гол. В. Богачевський, згодом М. Лепкалюк, В. Рижевський, П. Шох, О. Тимошенко й ін.; з 1976 — Ю. Гончаренко.

Товариство українських інженерів у Празі, проф. орг-ція, яка діяла у 1930—39 й об'єднувала понад 150 чл. (1938) — інж. різних фахів. Серед керівних діячів були: А. Галька, В. Доманицький, М. Стецьків, М. Главич, О. Дольний та ін.

Товариство Українських Кооператорів (ТУК), засноване 13. 6. 1936 у Львові при Ревізійному Союзі Укр. Кооператив; об'єднувало практиків і дослідників кооп. руху; 1937 2 285 чл. Гол. Ю. Мавликівський, секретар — А. Жук. Г-во влаштувало три кооп. свята у Львові (1936, 1937, 1938) з низкою наук. доповідів та виставкою кооп. літератури; 1938 випустило перший довгометражний кооп. фільм «До добра і краси» (сценарій Р. Купчинського і В. Софронова-Левицького, режисер Ю. Дорош, гол. актори А. Поліщук і М. Сафіян). З приходом сов. влади (1939) Т-во припинило свою діяльність.

Товариство Українських Письменників і Журналістів, літ. і журналістична орг-ція на Закарпатті з осідком в Ужгороді (1930—38) та Хусті (1938—39). Об'єднувало всіх закарп. письм. укр. напряду; керівні чл.: В. Гренджа-Донський, Зореслав (о. С. Соболю), о. Д. Попович, А. Ворон, Ю. Боршом-Кумятський та ін.; почесний чл. о. А. Волошин. Т.У.П. і Ж. видало ряд творів і два альманахи.

Товариство Українських Поступовців (ТУП), таємна понадпартійна політ. і гром. орг-ція українців в Рос. Імперії, постала 1908 з ініціативи чл. кол. Укр. Дем.-Радикальної Партії для координації укр. нац. руху і його оборони перед посиленням наступом рос. уряду і рос. націоналізму в добу реакції після розв'язання 2 Держ. Думи (червень 1907). До ТУП належали, крім дем.-радикалів, частина соц. демократів і безпартійних. ТУП очолювала обира на щорічних з'їздах рада, до якої входили М. Грушевський, С. Чикаленко, І. Шраг, С.

Сфремов, П. Стебницький, С. Петлюра, В. Винниченко, Н. Григорійв, Ф. Матушевський, Д. Дорошенко, В. Прокопович, А. В'язлов, Ф. Штейнфель, Л. Старицька-Черняхівська й ін. Централь ТУП перебувала в Києві (тут було кілька її філій — «громад») і координувала працю «громад ТУП» на Україні (бл. 60), а також у Петербурзі (2 громади) і Москві. ТУП мало за гол. мету обороняти здобуті надбання українства і домагатися нових. Як мінімальну програму поставлено українізацію нар. шкільництва, навчання укр. мови, літератури й історії в сер. і вищих школах України, допущення укр. мови в гром. установах, суді й церкві. Політ. платформою ТУП була вимога автономії України та визнання принципів конституційного парламентаризму. ТУП до 1917 керувало властиво всім укр. рухом на Наддніпрянщині; серед ін. координувало працю «Просвіт», різних культ.-осв. клубів, тісно співпрацювало з Укр. Наук. Т-вом у Києві; йому належала Укр. книгарня в Києві (кол. в-во «КСт.»). Неофіц. органами ТУП були в Києві щоденник «Рада» й ж. «Украинская Жизнь» у Москві.

ТУП (зокрема його громади в Петербурзі) підтримувало добрі взаємини з опозицією в III і IV Думах, особливо з лідерами Конституційно-Дем. Партії (П. Мілюковим, Н. Некрасовим) та групою автономістів-федералістів (В. Обнінським), які визнавали за українцями право на нац.-культ. розвиток, а також з рос. вченими О. Шахматовим, Ф. Коршем та С. Мельгуновим.

У вересні 1914 ТУП зайняло неутральну позицію щодо війни та воюючих сторін (одночасно негативно оцінюючи пророс. декларацію «Украинской Жизни»), у листопаді 1914 поставилося з застереженням до діяльності Союзу Визволення України. У кін. 1914 почалися серед чл. ТУП арешти (насамперед заарештовано М. Грушевського). У грудні 1914 ТУП видало декларацію «Наша позиція», яка висловлювалася «за дем. автономію України, гарантовану також федерацією рівноправних народів»; у січні 1917 позитивно відгукнулося на мирові заходи през. Вілсона, висловлюючи «волю укр. народу до самостійного розвитку».

Після лютневої (березневої) революції ТУП скликало 17. 3. 1917 у Києві нараду представників укр. орг-цій і партій, на якій засновано Укр. Центр. Раду. Останній з'їзд ТУП у Києві 7. 4. 1917 ухвалив змагатися легальними шляхами за здійснення автономії України й перейменувалося на Союз Укр. Автономістів-Федералістів, який у червні 1917

перетворено на Укр. Партію Соціалістів-Федералістів.

Література: Дорошенко В. Українство в Росії. Відень 1917; Дорошенко Д. Історія України 1917—23, т. I, Ужгород 1932 (2 вид. Нью-Йорк 1954). А. Жуковський

Товариство Українських Правників, при Всеукр. Академії Наук у Києві, засноване 1921 для вивчення права і наук. популяризації правничих знань. Чл. Т.У.П. (1921—28 від 35 до 70) діяли в різних комісіях і секціях ВУАН. Гол. Т.У.П. були: О. Левицький, О. Гуляев, О. Малиновський, секретар — В. Язловський. В кін. 1920-их рр. Т.У.П. ліквідовано.

Товариство Українських Правників у Львові, засноване 1909 як Т-во укр.-руських правників з обширом діяльності в Галичині. Т.У.П. об'єднувало чл. різних правничих професій (у тому ч. і з наук. зацікавленнями) з метою організованого вияву правників у громад. житті. Ініціатор і перший гол. С. Дністрянський; між двома світовими війнами найдовше були гол. В. Децикевич і З. Лукавецький. Т.У.П. видавало до першої світової війни «Правничий Вісник», а в 1914 скликало правничий з'їзд у Львові. Чл. Т.У.П. співпрацювали з Союзом Укр. Адвокатів, гол. у вид. ж. «Життя і Право». З приходом сов. влади у 1939 Т.У.П. було ліквідоване.

Товариство Українських Правників у Нью-Йорку, орг-ція правників-емігрантів по другій світовій війні; засноване 1949 з членством з різних міст ЗДА, а з 1955 і з-поза ЗДА Перший гол. Л. Ганкевич, згодом довгий час Б. Дзерович, з 1976 — В. Савчак. Т-во видає неперіодично зб. «Правничий Вісник» (1955, 1963 і 1973); співпрацює в Конференції укр. акад. проф. орг-цій.

Товариство Українських Професіоналістів і підприємців, див. Федерація Українських Професіоналістів і Підприємців.

Товариство Української Кооперації (ТУК), постало 1957 в Нью-Йорку як централь укр. кооператив у ЗДА. ТУК було ініціатором і співорганізатором кількох кооп. з'їздів і нарад у Канаді й ЗДА. З ініціативи ТУК 1973 постала Укр. Світова Кооперативна Рада. 1974 ТУК переіменовано на Централю Укр. Кооператив Америки, яка 1979 об'єднувала 32 кооперативи (з 42 000 чл.), що мали 137 млн дол. оборотних фондів. З 1959 спільно з Об'єднанням Українців Америки «Самопоміч» ТУК видає ж. «Наш Світ». Першим гол. ТУК був І. Шепарович, з 1966 — О. Плешкевич, з 1978 Р. Мицик (гол. ексекютиви — В. Пушкар, Д. Григорчук). Осідок ТУК — Нью-Йорк, з 1966 — Чикаго.

Товариство Української Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ), студентська ідеологічна націоналістична орг-ція, заснована в Зах. Німеччині на з'їзді в Ляйпгаймі (грудень 1949) з чл. і прихильників ЗЧ ОУН. Спершу осідок Гол. Управи був у Мюнхені, з 1955 в Півн. Америці. Гол.: Г. Васькович, М. Кравчук, В. Будзяк, Б. Кульчицький, Б. Футала, А. Лозинський. У більших скупченнях укр. еміграції діють місц. осередки ТУСМ, а в ЗДА і Канаді також крайові управи. У рр. найінтенсивнішої праці ТУСМ нараховувало 300—350 чл. У 1970 засновано з кол. чл.-студентів Сеньйорат ТУСМ, який очолювали М. Богатюк, К. Савчук, М. Сосновський. Крайові управи разом з управою Сеньйорату творять Світову управу ТУСМ. ТУСМ влаштовує студійні конференції на ідеологічні й політ. теми; видавало неперіодично ж. «Фенікс», «Інформаційний бюлетень» (1950—64), місц. бюлетені та «Сторінки ТУСМ» в укр. газ.

Товариство художників імені К. К. Костанді, об'єднання мистців-реалістів та аматорів мистецтва, в основному кол. чл. Т-ва південно-російських художників, що стояли на позиціях передвижництва; діяло в Одесі 1922—29. Серед ін. чл. Є. Буковецький, П. Васильєв, П. Волокидин, В. Заузе, Л. Крайнес, О. Шовкуненко.

Товариство Червоного Хреста Укр. РСР, т. зв. добровільна громад. орг-ція, що має завдання сприяти зміцненню та охороні здоров'я населення, подавати допомогу населенню, що потерпіло від війни або стихійного лиха. Т-во провадить санітарно-гігієнічну пропаганду санітарного активу та масову санітарно-оборонну пропаганду серед населення тощо. Т.Ч.Х. УРСР об'єднує обл., міські та районні, а на базі сіль. дільничих лікарень і дільничі комітети, разом бл. 80 000 первинних орг-цій з 18 млн чл., серед них є понад 2 млн санітарних активістів. Т.Ч.Х. УРСР входить до Союзу т-в Червоного Хреста і Червоного Півмісяця ССРСР, який є чл. міжнар. орг-ції Червоного Хреста. До сер. 1920-их рр. Т.Ч.Х. УРСР мало назву Укр. Червоний Хрест, що постав 1918 під час укр. державности; див. Український Червоний Хрест (там й історія Т.Ч.Х. УРСР).

Товариство Шкільної Освіти (Т-во розповсюдження шкільної освіти на Україні), засноване укр. учительством у березні 1917 в Києві з метою орг-ції укр. шкільництва. На чолі Т-ва була Рада Т-ва, його перший гол. І. Стешенко. Т.Ш.О. організувало (5—6. 4. 1917) перший всеукр. з'їзд учителів, першу укр. гімназію у Києві, створило низку практичних курсів українознавства для учите-

лів, опрацювало плян т. зв. єдиної школи, видавало шкільні підручники, допомагало в створенні укр. термінології та в орг-ції Ген. Секретаріату Укр. Центр. Ради, який очолив І. Стещенко. Вдруге Т.Ш.О. відіграло визначну роль у другій пол. 1919 під час окупації України Добровольчою Армією, коли воно взяло на себе керівництво всім (тоді приватним) шкільництвом, оборону його перед владою і матеріальне забезпечення (з добровільних пожертв укр. громадянства і зокрема укр. кооперації).

Товариський суд, суд. орган т-в і орг-цій, призначений вирішувати внутр.-орг. справи між їх членами.

Сов. політ. система ввела Т. с. як форму «участі громадян у самоуправлінні». Вперше уряд РСФСР видав декрет «Про роб. дисциплінарні суди» (14. 11. 1919), але вони незабаром перестали діяти, коли правосуддя стало виключно компетенцією держ. суд. органів. Однак, з популяризацією т. зв. «соц. демократії» та «всенар. держави» у 1950—60-их рр. відновлено Т. с. як виборний гром. орган. 2. 3. 1959 сов. уряд і партія спільною постановою створили Т. с., а регулювання цих справ передали законодавству республік («Положення про Т. с.» затвердила Президія Верховної Ради УРСР 15. 8. 1961). Т. с. створюється на підприємствах, в установах, колгоспах, школах, при будинково-управліннях, в сіль. населених пунктах тощо. Заг. збори колективу обирають 5—12 осіб до Т. с. на 2 рр. Суд діє в складі не менше 3 осіб при вільній участі колективу, чл. якого можуть ставити питання. До компетенції Т. с. належать спірні майнові справи до 50 карб., суперечки про порушення дисципліни праці, незначне пошкодження спільного інвентаря, порушення гром. порядку, хуліганство, дрібна крадіжка, спекуляція тощо. Справу можуть завести добровільно сторони, керівництво підприємств, установ, міліція чи нар. дружина, органи прокуратури й суду. Т. с. виносить гром. осуд (догану), зобов'язує винного до відшкодування потерпілому, може накладати кару до певної суми, пропонувати адміністративні заходи й кримінальне покарання. Про свою діяльність Т. с. звітує перед зборами колективу, які можуть замінити чл. Т. с. достроково. Чл. Т. с. не платні, а діють за принципом «гром. навантаження». Т. с. не належать до системи держ. правосуддя, тому не має апеляції. Проте суд. виконавці можуть бути притягнені до виконання рішень Т. с.

В. М.

Товкач Костянтин (1883—?), політ. і церк. діяч родом з Полтавщини; закінчив Полтавську Духовну Семінарію і прав-

ничий фак. Харківського Ун-ту. Чл. ТУП і УПСФ, до 1917 мировий суддя на Полтавщині. З 1920 свящ. УАПЦ, засуджений на процесі СВУ на 5 рр. ув'язнення; відбував кару в Ярославському політ. ізоляторі, дальша доля невідома.

Товмач, урядова штучна назва Тлумач (V—5), м. на гал. Покутті, р. н. Івано-Франківської обл., положений за 25 км на сх. від Івано-Франківського (автобусне сполучення), в якому працює частина населення Т.; 5 100 меш. (1971). Харч. пром-сть, с.-г. технікум бухгалтерського обліку. Т. вперше згаданий 1212, 1448 дістав маґдебурзьке право. З сер. 19 в. до 1939 пов. м.

Товмачів Григорій, див. Піддубний Григорій.

Товста могила, скитський курган 4 в. до Хр. б. м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл.; досліджена 1971 Б. Мозолевським. Під насипом (висота 8,6 м, діаметр 70 м) виявлено два поховання (одне пограбоване) скитських вельмож з слугами й кіньми, зброю, металевий і глиняний посуд і понад 600 золотих прикрас. Особливо цінні — меч у золотом окуті пихві, золота пектораль — золота

Золота пектораль з Товстої могили (4 в. до Хр.)

нагрудна прикраса (1150 г), оздоблена майстерними скульптурними зображеннями сцен з життя скитів і з боротьби звірів. Т. м. важливе джерело з історії скитського суспільства. Знахідки зберігаються в Музеї іст. цінностей УРСР (Київ).

Товсте (V—6), с. м. т. Заліщицького р-ну Тернопільської обл., положене на зах. Поділлі, над р. Тупієм; 5 000 меш. (1970). Харч. пром-сть, гіпсовий зав., цегельня; школа механізації сіль. госп-ва (з 1963). Перша згадка про Т. 1449, 1571 воно дістало маґдебурзьке право і мало частково торг. характер (ярмарки).

Товстоліс Дмитро (1877—1939), вчений у галузі лісівництва родом з Чернігова; закінчив Петербурзький Ліс. Ін-т. З 1925 проф. катедри ліс. таксації в Київ. С.—Г., пізніше Лісогосп. ін-тах. Праці з питань лісівництва, таксації і теорії приросту дерев та лісостанів. Гол. праця: «Дослід вивчення рубанок в ліс. госп-ві» (1930).

Товстоліс Микола (1872—?), правник родом з Чернігівщини, чл. Рос. Сенату, за гетьмана П. Скоропадського — Держ. Сенату; у 1920-их рр. проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва, співр. Комісії звичаєвого права при ВУАН. Праці з історії укр. права та про окремі інститути звичаєвого права: «Розуміння застави в звичаєвому праві України» (1926), «Нарис спадково-правних стосунків с. Прохорів» (1928) та ін. 1934 засланий.

Товстоніс Виталій (1883—1936), прозаїк і драматург родом з Єлисаветградщини Перше оп. «Гематоген» надрукував 1908 в газ. «Рада»; за сов. часу друкувався в газ. «Голос труда», «Більшовик Полтавщини», «Червоне село», у журн. «Плуг», «Плужанин», «Життя й революція», був чл. літ. орг-ції «Плуг».

В. Товстоніс

Окремі кн. п'єс: «Товариш Прилітайко», «Містерія», «Нова ревізія» (1917), «День правди», «Жінка з голосом», «Круча» «Містерія (Все як було)» (1918), «На перелазі» (1925), «Бувший перший на все общество», «Майка», «Скибині діти», «Смерть Тараса Бульби» (1926), «За друзі своя» (1927); повісті «Любі бродяги» (1927), «Незвичайні пригоди бурсаків» (1929), «У світ» (1930). На поч. 1930-их рр. репресований, обставини смерті не з'ясовані.

Товстюк Корній (* 1922), вчений у ділянці напівпровідникового матеріалознавства, родом з с. Новоселівки Чернівецької обл., чл.-кор. АН УРСР (з 1978). 1972—77 заступник дир. Ін-ту напівпровідників АН УРСР, з 1977 заступник дир. Чернівецького відділу Ін-ту математики АН УРСР.

Товт Николай (1833—82), церк. діяч на Закарпатті. Богословські студії у Будапешті й Відні, висвячений 1857, 1872—75 — проф. Будапештського Ун-ту. З 1876 — прашівський єп., підтримував нар. освіту і церк. шкільництво, 1880 заснував єпархіяльну семінарію у Пряшеві.

Товтри, Медобори, сильно розчленовані, скелясті вапнякові пасма, які простягаються в центр. частині Поділь-

ської височини на довж. понад 200 км від Підкаменя на березі Поділля на півн. зах. через Збараж—Скалат—Кам'янець Подільський до Стефанівців над Прутом в Молдавії на півд. сх. Т. являють собою залишки вапнякових рифів,

Товтри бл. Вікна (Скалатщина). Назарова скеля

створених у прибережній частині міоценового (сарматського) м. і складаються з основного (шир. бл. 5 км) і бічних пасм та ізольованих горбів. Їхня абсолютна висота 350—400 м (найвища 430); над майже рівним довкіллям вони підносяться виразно на 50—65 (інколи і 100) м. Півд.-зах. схил крутий, півн.-сх. пологий. Т. мають мальовничий краєвид, часто гострі (білого і сірого кольору) скелі, провали (найкращий провал Збруча), карстові явища. Вершки і схили Т. вкриті перев. багатими фльористичним складом лісами: дуб, бук, граб, ліщина, дика груша, черешня; чимало медоносів («медові гори»); на місці вирубаних лісів часті невіддзя.

Тодоров Михайло (* 1915), маляр родом з Одещини; учився в Ін-ті ім. Рєпіна в Ленінграді. Пейзажі («Ранок» 1965—67; «У горах Криму» 1969), тематичні картини («В парку культури ім. Шевченка» 1964; «На байдарках» 1967, «Вічний вогонь» 1970).

Токаревський Макарій († 1678), преподобний мученик, ігумен Успенського монастиря у Каневі; убитий турками при нападі на Канів.

Токаревський Михайло (1884—?), кооп. і політ.-громад. діяч (чл. УСДРП) на Полтавщині; з 1915 — чл. правління Полтавських споживчих т-в, 1917—18 — гол. Полтавської Губ. Земської Управи.

1926—29 — завідувач Кооп. Музею при Вукопспілиці в Києві, пізніше в Харкові. Кілька разів заареш-

М. Токаревський

тований більшовиками; з 1943 доля Т. невідома.

Токаржевський-Карашевич Ян (1885—1954), політ. і дипломатичний діяч з старого шляхетського роду, історик-геральдист, нар. у с. Чабанівці, Ушицького пов. (сх. Поділля); почесний лицар Мальтійського Ордену. По закінченні ун-ту у Фрібурзі (Швайцарія) жив у родинному с. і брав участь у земській праці. 1918—21 на укр. дипломатичній службі: радник укр. посольства у Відні й Царгороді (серпень 1919 — березень 1920),

Я. Токаржевський-Карашевич

згодом (до кін. 1921) посол у Царгороді; 1922 у Тарнові — товариш мін., пізніше керівник мін-ва закордонних справ екзильного уряду УНР. З 1924 в Парижі, де заснував франц. Т-во українознавства і був гол. ради Міжнар. Геральдичного Ін-ту. З 1936 в Римі, з 1948 в Лондоні. Ст. з укр. історії, геральдики і літератури укр. і чужими мовами.

Токмак, назва верхньої течії р. Молочної.

Токмак, м. Запор. обл.; до 1962 — назва Великий Токмак.

Толвинський Микола (1857—1924), архітект в Одесі, з 1917 проф. Політехніки у Варшаві. За проектом Т. побудовано в Одесі низку гром. споруд: університетську бібліотеку, будинки мед. фак., магнетно-метеорологічну обсерваторію, купальні на Куяльнику, школи тощо.

Толвінський (Tolwiński) Костянтин (1877—1961), польс. геолог, 1919—39 дир. Карпатського Геол. Нафтового Ін-ту в Бориславі, д. чл. Академії Наук Польщі. Досліджував геол. будову Сх. Карпат та нафтові й газові родовища Передкарпаття. «Geologia polskich Karpat Wschodnich od Borysławia do Prutu» (1927).

Толкачов Зіновій (*1903), маляр-монументаліст і графік, родом з Білорусі; учився у Москві і Київ. Художньому Ін-ті (у Ф. Кричевського). Портрети ком. діячів і письм., малюнки до творів Шолом Алейхема, серії літографій з протинім. боротьби; ілюстрації до кн. М. Островського «Як гартувалася сталь» (1935), п'єси О. Корнійчука «Правда» (1939), Марка Вовчка «Два сини» (1950), Б. Брехта «Матінка Кураж та її діти» (1965); портрети, плякати, сатиричні рисунки в ж. «Перець».

Толковая Палея, твір старої ц.-слов. літератури, місце і час (10—13 в.) постановки якого сумнівні; виклад Старого

Завіту, полемічно спрямований проти старожид. релігії, доведений до царя Давида з використанням староболг. «Шестоднева» і коментарів до Біблії. Т. П. мала вплив на оригінальну літературу Київ. Руси, зокрема як одно з джерел «Повісти временних літ».

Толок Володимир (*1926), фізик родом з Умані, чл.-кор. АН УРСР (з 1972); з 1952 працює в Харківському Фізико-Техн. Ін-ті АН УРСР (заступник дир.). Наук. праці в ділянці фізики і техніки прискорювачів, фізики плазми і керівної термоядерної синтези.

Толока́, давня форма сел. взаємодопомоги, зокрема у виконанні термінових робіт, що вимагали більшої кількості осіб (збирання врожаю, вирубування лісу, спорудження будинків); іноді Т. стосували до гром. робіт (будування церков, шкіл, читалень, доріг). У Т. односельчани брали участь добровільно; особа, на користь якої працювали, звич. частувала робітників. Т. закінчувалася танками і співами. В умовах панщини Т. застосовувалася як додаткова робоча повинність кріпаків. Її ліквідовано в Рос. Імперії 1847—48; проте Т., як інститут звичаєвого права і добровільної самопомоги селян, протривала далі.

Толопко (псевд. М. Пільний) Леон (*1902), журналіст, письм., нар. у Нью-Йорку. У 1908 виїхав з батьками до Галичини. По закінченні Львівської Учительської Семінарії учителював у зах. Польщі. У 1927 повернувся до ЗДА; з 1930-их рр. активний в укр. ком. оргціях; співред. проком. газ. «Укр. Щоденні Вісті», з 1956 ред. газ. «Укр. Вісті». Т. автор низки віршів та оп., друкованих у згаданих газ., і п'єс «Реп'ях», «Щасливі», «Амер. будні» та ін., написаних у пропагандивно-агітаційному тоні.

Толочинів Микола (1838—1908), відомий акушер-гінеколог родом з м. Стародуба (Чернігівщина); вчився на мед. фак. Київ. Ун-ту та в Петербурзькій мед.-хірургічній академії. З 1870 працював на Україні: доц. катедри акушерства та гінекології Київ. Ун-ту (до 1885), проф. (1885—1902) Харківського Ун-ту, 1902—08 дир. земського пологового будинку в Харкові. Праці з питань асептики і антисептики в акушерстві, механізми родів, позаматкової вагітності тощо.

Толочко Віктор (*1922), маляр родом з Мелітополя; закінчив Харківський Художній Ін-т; живе і працює в Донецькому. Тематичні картини, пейзажі, натюрморти. Праці: «Місячна ніч у Криму», «Тиша», «Пісня», «Чайки», «Херсонес», «Осінній натюрморт» та ін.

Толпиго Кирило (*1916), фізик родом з Києва, чл.-кор. АН УРСР (з 1965); по

закінченні Київ. Ун-ту (1939) працює у ньому, з 1966 завідує теоретичним відділом Донецького Фізико-Техн. Ін-ту АН УРСР. Автор понад 100 праць з теорії твердого тіла, зокрема з динамічної теорії зонних і локальних станів електронів у кристалах, поляронів і екситонів, теорії кінетичних явищ у напівпровідниках тощо.

Толстой Дмитро (1823—89), рос. держ. діяч, з 1865 обер-прокурор синоду, 1866—80 — мін. нар. освіти, згодом — внутр. справ, през. АН; один з найреакційніших міністрів. Т. був ворогом укр. руху, брав участь у підготові Емського указу (1876); 1884 видав додаткове розпорядження про нагляд над укр. театральними трупами й українофілами.

Толстой Олексій (1817—75), рос. письмен.; нар. у Петербурзі, дитячі роки провів на Чернігівщині. Крім ін. творів, ліричні поезії на укр. теми. Т. клопотався за полегшення долі Т. Шевченка на засланні і сприяв його визволенню.

Толстой Федір (1783—1873), граф, рос. медальєр, різьбар і маляр. Як віцепрез. Рос. Академії Мистецтв, брав активну участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва й клопотався ним на засланні. Шевченко вигравірував портрет Т. (1860).

Толстяков Павло (1880—1938), композитор і хормайстер Маріїнського (з 1912), Харківського (1921—33) й Одеського (з 1933) оперних театрів. Хорові композиції («Пісня кузні»), твори для фортепіано, обробка 20 укр. нар. пісень. Музика до кінофільмів («Коліївщина» та ін.).

Толубинський Всеволод (* 1904), родом з с. Тартак, тепер Вінницької обл.), вчений у галузі теплоенергетики, д. чл. АН УРСР (з 1964). По закінченні Київ. Політехн. Ін-ту працював у ньому (у 1938—41 і 1944—64 завідував катедрою котельних установок), 1939—60 одночасно завідувач відділу Ін-ту Теплоенергетики АН Укр. РСР, з 1963 — дир. Ін-ту Техн. Теплофізики АН УРСР. Основні праці з питань теплообміну та гідродинаміки, теорії та конструкції топків, випарників і парогенераторів, спалювання і комплексного використання палива тощо.

В. Толубинський

Тольба Веніамин (* 1909), диригент і педагог, родом з Харкова, там закінчив Муз.-Театральний Ін-т (1932) і пізніше працював у ньому до 1941. Викладач (з 1944) і проф. (з 1962) Київ. Консерваторії. 1941—50 і 1953—60 — диригент Київ. Театру Опері і Балету ім. Т. Шевченка.

Томаківка, р. на Запор. гряді, права притока Дніпра; впадає в Кахівське водосховище. Довж. 51 км, сточище 1015 км²; перев. ширина річища від 3 м у верхів'ї до 15 м у нижній течії.

Томаківка (VI—15), с. м. т. на Причорноморській низовині над р. Томаківкою, р. ц. Дніпропетровської обл. 5 400 меш. (1966). Цегельно-черепичний зав., харч. пром-сть. Заснована у 18 в.

Томаківська Січ, укріплення запор. козаків на о. Томаківці на Дніпрі, ймовірно з 1540 до 1593, коли її зруйнували татари. Тепер о. Томаківка залитий водами Кахівського водосховища.

Томари, старшинський рід грец. походження. Іван (Ян) Томара, «гречин», багатий переяславський купець, був «військ. індуктором» у 1660-их рр. Сини Івана — Степан і Василь служили гетьманськими дворянами в І. Самойловича: Степан († 1715) був сотником домонтовським (1689) і полк. переяславським (1706—15), Василь († 1726) сотником вибельським (1704—15) і чернігівським полковим суддею (1715—26). Правнуком Степана був Василь Т. (1746—1819), рос. дипломат, учень і друг Г. Сковороди (збереглася частина їхнього листування), приятель В. Капніста, визначний масон. У 18—19 вв. Т. були великими дідами на Полтавщині й Катеринославщині; деякі з них посідали високі посади на Україні і в Росії, серед ін. Лев Т. (* 1839) був київ. губернатором, а пізніше сенатором. О. О.

Томасевич Степан (1859—1932), гал. маляр і карикатурист, нар. у Збаражі. Вчився малярства у церк. маляра в Збаражі, згодом у Краківській Школі красних мистецтв. Малював портрети і жанрові картини («Ой, не ходи, Грицю...», «Гагілки», «Сільська наука», «Квашення капусти») та іст. («Візія князя», «Напад татар на церкву»); у 1890-их рр. Т. разом з К. Устияновичем розписував церкву в с. Бутинах б. Жовкви. Крім того, малював декорації для театру «Руської Бесіди»; був карикатуристом ж. «Страхопуд».

Томашгород (II—8), с. м. т. на Волинському Поліссі Рокитнівського р-ну Рівенської обл.; 3 000 меш. (1966). Підприємства будів. матеріалів (гранітні кар'єри, щебінкові зав.).

Томашевич Кипрія́н († бл. 1699), гравер, війт і суддя в Кам'янці Подільському; 1672 виконав плян Кам'янця Подільського.

Томашевський Сергій (1854—1919), дермато-венеролог родом з м. Кролівця (Чернігівщина). Закінчив Петербурзьку Мед.-хірургічну Академію (1876), з 1883 працював у Києві як ординатор, 1898—1916 — проф. Київ. Ун-ту. Т. — один з організаторів жін. мед. відділу

при Вищих Жін. Курсах у Києві (1907), який 1913 перетворено на Жін. Мед. Ін-т, що його він очолив Т. засновник Київ. дерматологічного та сифілідологічного т-ва (1900) і його гол. до 1916. Праці Т. присвячені гол. ч. питанням етіології, патогенези та лікуванню сифілісу.

Томашевський Тома (1884—1969), видавець і журналіст, за фахом друкар; нар. в с. Стецевій Снятинського пов. (Галичина), з 1900 в Канаді. Співвидавець і співред. низки газ.: у Мондері «Поступ» (1915—17); й Едмонтоні: «Наш Поступ» (1922—29), «Фармерський Голос» (1932—33), «Укр. Піонер» (з 1955) та ін.

Т. Томашевський

Томашів (сучасна назва Т. Люблінський — Tomaszów Lubelski; III—4), м. на півд. Холмщині, на краю Розточчя над р. Солокією; тепер пов. м. Люблінського восводства в Польщі; 10 700 меш. (1965). Т. лежав на укр.—поль. етнічному пограниччі. 1931 на 10 400 меш. українці становили 680 (6,3%), жиди — 54,3%, поляки — 38,1%. Ч. (в тис.) і відсоток українців у Томашівському пов.: 1905 — 50,6 (43,6%), 1908 — 42,1 (33,8%), 1921 — 23,3 (23,8%), 1931 — 32,5 (26,8%). 1946—47 українців вивезено.

Томашівський Степан (9. 1. 1875, Купновичі, пов. Рудки — 21. 12. 1930, Краків), історик, публіцист і політик, д. чл. НТШ (з 1899), закінчив Львівський Ун-т (учень М. Грушевського й Л. Фінкеля). 1900—10 вчителював у гімназіях Бережан і Львова, з 1910 — доц. історії Австрії у Львівському Ун-ті. 1914—18 чл. Бойової Управи Укр. Січ. Стрільців, 1919 — радник делегації ЗУНР на мировій конференції в Парижі, 1920 — гол. її дипломатичної місії в Лондоні; 1921—25 — у Берліні, 1926 вчителював у Львові, з 1928 доц. історії України у Краківському Ун-ті.

С. Томашівський

Наук. діяльність Т. була найбільше пов'язана з НТШ, у вид. якого він умістив більшість своїх наук. праць; був ред. ЗНТШ (116—124 тт.) і урядуючим гол. НТШ у 1913—15. Наук. досліді Т. присвячені гол. Хмельниччині й Мазепинській добі. Т. виконав велику роботу в архівах Львова, Кракова, Відня, Будапешту і Ватикану. Важливіші археографічні публі-

кації: «Акти про народні рухи й руські соймики у Галичині 1648—51 рр.» («Жерела до історії України-Руси», т. IV—VI, 1898—1902—1913); «Ватиканські матеріали до історії України, т. I. Донесення римських нунційів про Україну 1648—1657» (там же, т. XVI, 1919); матеріали з поль. і австр. архівів до історії мазепинської доби (в ЗНТШ). На перших працях Т. позначився вплив Грушевського: «Матеріали до історії Хмельниччини», ЗНТШ, т. 14, 1896; «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.», ЗНТШ, т. 23—24, 1898, лежали ще в площині народницьких ідей тогочасної історіографії. Дальші студії Т., зокрема присвячені Мазепинській добі, поставили перед ним проблему державницького чинника в укр. іст. процесі («Словацький висланник на Україні 1708—09», «Наук. Збірник, присвячений М. Грушевському», 1906; «Угорщина і Польща на поч. 18 ст.», ЗНТШ, т. 83—86, 1908; «Із записок Каролінців про 1708—09 р.», ЗНТШ, т. 92, 1909; «Листи Петра В. до А. М. Сенявського», там же; «Мазепа і австр. політика», там же; «Причинки до історії Мазепинщини», Л., 1910 та ін.). Вплив нових ідей позначився також на пізніших студіях Т. з історії Хмельниччини («Один момент під Зборовом 1649 р.», ЗНТШ, т. 107—108, 1913; «Між Пилявцями і Замостям», «Жерела до історії України-Руси» VI, 1913; «До історії перелому Хмельниччини». «Ювілейний Збірник ВУАН на пошану Д. Багалія», К. 1927). Але щойно досліді в царині укр. середньовіччя дали змогу Т. ширше розгорнути картину укр. іст. процесу й забезпечили йому, поряд з В. Липинським, провідне місце в укр. державницькій історіографії. 1919 вийшла у Львові праця Т. «Укр. історія. Старинні і середні віки», в якій він дав державницьку синтезу історії України княжої й лит.-поль. доби. Характерною особливістю концепції Т. було те, що він виділяв роль зах.-укр. земель, взажаючи Гал.-Волинську державу першою нац. укр. державою. Цей перехід Т. з народницьких позицій на позиції державницькі поглиблював ідейно-політ. (зокрема на гал. ґрунті) й особисті розходження між ним і Грушевським, що врешті призвело до розриву між ними (виступи Т. в пресі, опозиція Т. в рамках НТШ 1913).

Праці Т. з історії укр. державности були тісно пов'язані з його студіями над історією Укр. Церкви. Т. мав на увазі дати ширшу працю й збирав для неї матеріали, але встиг підготувати лише дві більші наук. ст.: «Предтеча Ізидора, Петро Акерович, незнаний митр. руський (1241—1245)». «Записки Чина Св. Василія

В., т. II, 1927, і «Вступ до історії Церкви на Україні» (там же, т. IV, 1932).

Важливе значення мають досліди Т. над Закарпаттям, зокрема «Етнографічна карта Угор. Руси» (1910), видана Рос. Академією Наук, де вперше наук. представлено складні етногр. відносини Закарпаття. Т. приділяв значну увагу публіцистиці, гол. у 1920-их рр. Він був ред. «Укр. Слова» і «Літопису політики, письменства й мистецтва» (Берлін, 1924) й «Політики» (Л. 1925—26), був співр. «ЛНВ» та «Нової Зорі» (підтримував її консервативний напрям) тощо. Окремими вид. вийшла його зб.: «Під колесами історії». (Берлін, 1922), «Про ідеї, героїв і політику» (Л. 1929); «Десять літ укр. питання в Польщі» (Л. 1929).

Список гол. праць Т. подав І. Крип'якевич у ЗНТШ, т. 151, Л. 1931.

О. Оглоблин

Томашпіль (V—9), с. м. т. на сх. Поділля над р. Русавою, р. ц. Вінницької обл., 2 100 меш. (1970). Цукроварня, підприємства легкої пром-сти.

Томенко Григорій (*1915), маляр родом з Харківщини; вчився в Харківському Художньому Ін-ті. Тематичні картини: «Майбутні хлібороби» (1960), «Громадою обух сталить» (1961), «Улюблені вірші» (1965), «Травневий ранок» (1970), «Веселка» (1974). Індивідуальна виставка в Харкові 1966. 1975 вийшов альбом репродукцій Т. зі вступом О. Фадєєвої.

Томилін Сергій (1877—1952), гігієніст, сан. статистик та історик медицини, родом з м. Сувалок (нині в Польщі); по закінченні мед. фак. Моск. Ун-ту (1901) земський, потім військ. лікар. 1919—30 — завідувач статистичного відділу Нар. Комісаріату Охорони Здоров'я УРСР; 1924—34 зав. катедри соц. гігієни Харківського Мед. Ін-ту; 1934—38 — наук. співр. Київ. Ін-ту демографії та санітарної статистики АН УРСР; 1932—52 наук. співр. Укр. н.-д. бюро санітарної статистики. Автор понад 100 праць, присвячених вивченню стану населення України, питанням поширення венеричних хвороб, дитячої смертності, соц. мед. профілактиці тощо; у т. ч. низка монографій та посібників для сіль. лікарів. Гол. з них: «Спроба санітарного опису України» (1928), «Венеричні хвороби в округових м. України у 1927 р.» (1928), «Аборти на Україні» (1928, у спів-авторстві з М. Шрейдером), «Соц. гігієнічна оцінка дитячої смертності» (1930), «Соц.-мед. профілактика» (1931) тощо.

Томм Елеонора (*1915), співачка — меццо-сопрано, нар. у Петрограді, естон. походження. Закінчила Київ. Консерваторію (1949, у класі Д. Євтушенка), відтоді солістка Київ. Театру Опери і Балету. Гол. партії: Соломія («Богдан Хмель-

ницький» К. Данькевича), Кончаківна («Кн. Ігор» О. Бородіна), Азусена, Ульріка («Трубадур», «Баль маскарад» Дж. Верді), Ортруда («Льєнгрін» Р. Вагнера) та ін.

Томса Володимир (1830—95), чес. фізіолог, родом з Праги, закінчив мед. фак. Празького Ун-ту (1854). 1864—84 проф. фізіології Київ. Ун-ту. Праці Т. присвячені вивченню іннервації кровоносних судин і питанням фізіології симпатичної нервової системи. У 1883—84 видав у Києві підручник з фізіології та курс лекцій.

Томсон Олександр (Thomson, 1860—1935), мовознавець родом з Естонії. 1897—1932 проф. Одеського Ун-ту, в якому організував перший на Україні кабінет експериментальної фонетики (перед 1917); чл. *Всеукр. Наук. Асоціації Сходознавства* в Харкові. Праці з заг. мовознавства, санскриту, вірменської мови, слов. мов. Серед них ст. з описової й іст. укр. фонетики (укр. і нім. мовами, 1927—29, про розвиток первісних о, е та приголосних перед е, и).

Томськ, м. в зах. Сибіру, положене над р. Томом, обл. центр РСФСР; 421 000 меш. (1979; 1897 — 52, 1926 — 92, 1939 — 145, 1959 — 249, 1970 — 339); важливий екон. і культ. центр. Т. заснований 1604, в 1804—1924 губ. м., з кін. 19 в. гол. культ. центр Сибіру (3 вищі школи, з 1888 найстарший в Сибіру ун-т). Невелика укр. колонія; до 1917 укр. студенти мали свою громаду (1908 — 40 чл.). Після березневої революції 1917 Т. один з осередків укр. життя в Сибіру (див. Сибір): діяла Укр. Окружна Рада, постала укр. військ. формація, появлявся двотижневик «Укр. Слово». 1926 в Т. жило 1 200 українців, 1970 — 9 000.

Томчаній Михайло (1914—75), письменник, родом з с. Горяни б. Ужгороду; друкуватися почав з 1934. Зб. оп. «Шовкова трава» (1950), «Оповідання» (1955), «На кордоні» (1962); повісті «Наша сім'я» (1953), «Терезка» (1957), «Готель „Солома“» (1960), оп. і повість «Скрипка — його молодість» (1968), романи «Жменяки» (1964), «Тихе містечко» (1969), «Брати» (1972) та ін. Численними прозовими творами Т. вніс в укр. літературу тематику з сіль і міськ. життя Закарпаття. У ранній творчості мав нахил до імпресіонізму, за сов. часу перейшов на соц. реалізм. Перекладав з угор. й чес. на укр.

Тонконіг, (Роа L.), рід багато-, рідше однорічних рослин родини зернівців. Бл.

М. Томчаній

200 видів, поширених у помірних і холодних зонах земної кулі. Багато *T.* — цінні кормові трави. На Україні понад 20 видів; з них найбільше значення мають *T.* лучний (*P. pratensis* L.), *T.* звичайний (*P. trivialis* L.) і *T.* болотний (*P. palustris* L.) — усі багаторічні кореневищні низові зернівці, що їх охоче їдять тварини. Поширені на Поліссі і в Лісостепу.

Тонюки, батько Яків (1903—58), син Василь (*1928) та учень Дмитро (*1924). нар. майстри декоративного різьблення на дереві в с. Річка (Гуцульщина). Декоративні тарілки, скриньки, рами, альбоми, барильця, кубки, іноді з інкрустацією та випалюванням. Праці *T.* відомі на Україні і за кордоном; зберігаються в музеях Києва, Львова, Івано-Франківського, Коломиї.

Топаз, мінерал з кляси силікатів $Al_2[SiO_4](F, OH)_2$. Прозорий без кольору або жовтий, інколи блакитний, рожевий, зелений тощо; твердість 8, питома вага 3,5—3,6. Здебільша зустрічається у вигляді кристалів. *T.* — дорогоцінний камінь другої кляси. Його родовища на Україні належать до найвідоміших у світі. Вони поширені в Кристалічному масиві на півн.-сх. Волині і пов'язані з пегматитовими жилами. Укр. *T.* переважно рожеві і блакитні з високими ювелірними якостями; вага від кількох г до кількох кг. Унікальні кристали *T.* знайдено в Володарсько-Волинському родовищі вагою 68 кг (1952) і геологами Іршанського гірничо-збагачувального комбінату — 117 кг.

Топачевський Вадим (*1930), зоолог родом з Черкас, син Олександра *T.*, чл.-кор. АН УРСР (з 1978); співр. Ін-ту Зоології АН УРСР, з 1973 його дир. Основні праці з теріології (систематика, філогенія, зоогеографія викопних і сучасних ссавців) та палеонтології (мікропалеотеріологія); автор огляду хохулевих та сліпаків у світовій фауні, праці про пізньопліоценових комахоїдів і гризунів в Україні.

Топачевський Олександр (1897—1975), ботанік і гідробіолог, нар. на хуторі Бобрівка, Таращанського пов.; чл.-кор. (з 1961) і д. чл. АН УРСР (з 1971). 1935—41 і 1944—59 викладач Київ Ун-ту (з 1959 — проф.), з 1959 — дир. Ін-ту Гідробіології АН УРСР, з 1964 — гол. Укр. Гідробіол. Т-ва. Праці з питань морфології, систематики і філогенії водоростей, а також з заг. питань гідробіології; остан-

О. Топачевський

ній час працював у галузі санітарної і техн. гідробіології, розробляючи питання біол. режиму штучних водоймищ та поліпшення якості води. Посібник з альгології «Короткий визначник прісноводних водоростей УРСР» (1955).

Топля, Тепла, р. на Сх. Словаччині, притока Ондави; довж. 130 км, сточище 1506 км.² Її верхів'я заселяють українці (див. карту на 2396 стор.).

Тополя (*Populus*), рід деревних листопадних рослин, родини вербуватих, заввишки 18—45 м і більше; швидкозростаючі світлолюбні дерева, деякі живуть по 120—150 рр. Відомо бл. 150 видів, на Україні — 11. Найпоширеніші: *T.* тремтяча або осика (*P. tremula* L.), *T.* чорна або осокір (*P. nigra* L.), *T.* біла (*P. alba* L.), *T.* пірамідална (*P. pyramidalis* Moench), *T.* дельтолиста або канадська (*P. deltoides* Marsh.), *T.* бальзамічна (*P. balsamifera* L.). *T.* широко використовують в озелененні міст та в полезахисних лісонасадженнях, деякі вирощують як декоративні. Деревина м'яка, легка, біла, її використовують у паперовому, сірниковому та фанерному виробництві, у будівництві, для виготовлення штучного шовку.

Тополя Кирило, письм. першої пол. 19 в. Біографічних відомостей про *T.* немає. Правдоподібно він походив з Правобережжя і жив на Київщині. Залишив дві п'єси «Чари» (1837) і «Чур-чепуха» (1844), написані з добрим знанням укр. побуту і фолклору, зокрема «Чари» побудовані на тих самих мотивах, що й «Не ходи, Грицю, на вечорниці» В. Александрова, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького, «Маруся Чурайвна» В. Самійленка, «У неділю рано зілля копала» О. Кобилянської.

Топольницький Василь (1893—1978), громад. діяч і піонер укр. кооперації в Канаді родом з с. Серафинець Городенського пов. (Галичина); у Канаді з 1927, з 1929 у Вінніпезі, де організував кооперативи «Калина» і «Карпатія». *T.* діяч Укр. Стрілецької Громади, 1946—48 співред. «Нового Шляху»; чл. дирекції Союзу Кредитових Спілок та Кооп. Громади; ред. кооп. часопису «Самопоміч», автор брошури «Кооп. крамниця» (у співавторстві з І. Боберським), «Де поміч для нас» і ст. на кооп. теми.

Топольницький Генрік (1864—1920), композитор родом з Золочева (Галичина); хоріві твори на слова Т. Шевченка («Ху-

В. Топольницький

«Тина», «Перебендя» «В своїй хаті», «Три шляхи»), М. Шашкевича, П. Грабовського, Я. Щоголева та ін.; в'язанки нар. пісень, твори для фортепіано.

Топонімія (інакше топоніміка, топономастика), галузь ономастики, що вивчає місц. назви (топоніми).

З уваги на розташування України на шляху мандрівок народів вона являє собою важливе поле дослідів над назвами річок та ін. вод (гідронімів), які завдяки більшій консервативності відбивають історію нашарувань народів краще, ніж ін. топоніми. Початковою стадією вивчення гідронімії є нагромадження матеріалу. Сировий матеріал дають каталоги і словники річок: П. Маштаков «Список рек Днепровского бассейна» (1913), «Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного)» (1917), «Список рек Донского бассейна» (1934); Г. Швець, Н. Дрозд, С. Левченко «Каталог річок України» (1957, дуже зрозійщений); «Wörterbuch der russischen Gewässernamen» за ред. М. Фасмера (1960—73), до якого включено й укр. назви. Наук. вивчення гідронімії фахівцями-мовознавцями почалося по другій світовій війні. Ін-т мовознавства АН УРСР готував «Гідронімічний атлас України» від 1960. Укр. річкові назви досліджували зокрема: Я. Розвадовський («Studia nad nazwami wód słowiańskich», 1948), О. Стрижак («Назви річок Полтавщини», 1963, «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини. Нижньонадніпровське Лівобережжя», 1967), О. Трубачов («Названия рек Правобережной Украины», 1968), Я. Піреп («Nazwy wodne dorzecza Sanu», 1969) та ін. З Дніпром пов'язане досліджування назв його порогів, починаючи від записів у Костянтина Багрянорідного (сер. 10 в.).

Більше, ніж гідроніми, ороніми (назви гір) та ін. фізикогеографічні назви, підлягають політ. маніпуляції і культ. модам назви поселень (ойконіми), напр., на них позначилось російщення від 18 в. у формах: 1) накидання рос. назв — як «Катеринослав» на честь Катерини II замість давнього «Половиця» (потім «Дніпропетровськ» на честь Г. Петровського); 2) запровадження рос. структур, напр., наростка -ськ, який давно завмер у питомо укр. топонімічному словотворі; 3) на півдні України рос. класицистична мода на гелленізацію в кін. 18 в. залишила такі назви, як «Евпаторія» замість «Козлів», Херсон і т. п. Про сов. добу див. Яр Славутич «The Russianization of Ukr. place-names» («Proceedings of the 9th Internat. Congress of Onom. Sciences», 1969). Спеціальних опрацювань ойконімії обмаль. Сировий матеріал дає довідник «Укр. РСР. Адміністративно-територіальний поділ» (найновіший на 1. 1. 1972).

Краще представлені студії над всією Т.: В. Чубенко «Географические названия на территории Донецкого края» (1939), Я. Б. Рудницький «Nazwy geograficzne Wojkowszczyzny» (1939 і 1962), З. Штібер «Toponomastyka Lemkowszczyzny» (1948—49), С. Грабец «Nazwy geograficzne Huculszczyzny» (1950), А. де Вінценц «La toponymie des Carpates du Nord» (1959), Ю. Карпенко «Топоніміка гірських р-нів Чернівецької обл.» (1964), Т. Буковини (1973), Т. півн.-сх. Одещини (1975), С. Вархол. «Nazwy miast Lubelszczyzny» (1964, поль. і укр. назви); Е. Павловський «Nazwy miejscowe Sądeckzczyzny» (1965—75, поль. і укр.); А. Єремія «Нуме де локалитэцъ» (1970, молд., укр. і тур. назви Молдавії); В. Прохоров, «Вся Воронежская земля. Краткий историко-топонимический словарь» (1953, рос. і укр.); М. Кондратюк «Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny» (1965—75, укр., білор. і поль.). Серед регіональних досліджень є присвячені мікротопонімії (назвам урочищ): О. Петров «Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX. a poč. XX. st.» (1929); М. Лесів «Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny» (1972, поль. і укр.). Для досліджень над мовним субстратом укр. Т. цінна праця «Iranische Ortsnamen in Südrussland — Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven», I. (1923) М. Фасмера; до Т. Київ. Руси Е. Барсова — «Географический словарь русской земли IX-XIV ст.» (1865) і «Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи» (друге вид., 1885); до укр. Т. в Америці «Укр. назви в ЗСА та ін. праці з назвознавства й іст.-літ. дослідження» А. Влащенко-Бойцун (1977). До міжмовних топонімічних конкорданцій можуть служити словники: Я. Рудницький «Укр. місц. назви. Укр.-нім. та нім.-укр. показник важніших місц. назв» (1942); А. Кара-Моско, М. Токарський «Рос.-укр. словник геогр. назв» (1953), В. Нежнипапа «Укр.-рос. словник геогр. назв Укр. РСР» (1964, 1971), Л. Деже «Конкорданция русских (украинских, словацких, румынских) и венгерских названий» (Закарпаття) в його «Очерках по истории закарпатских говоров» (1967).

Заг. джерелами матеріалу до укр. Т. є: «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1880—1914), М. Янко «Топонімічний словник-довідник Укр. РСР» (1973; дилетантський, але подає дещо про зміни назв) і «Russisches geographisches Namenbuch» за ред. М. Фасмера і Г. Броера (1962, укр. матеріал змішаний з рос.). Довідником різних, не тільки укр. геогр. назв є «Словник геогр. назв» М. Боднарського (1955, 1959, адаптований з рос.). Дослідження

над словотвором укр. Т. вели Я. Рудницький (наростки *-ище*, *-исько*, 1935), Г. Сафаревичова (*-щина* = поль. *-izna*, *-szczuzna*, 1956), І. Ковалик (*-иця*, 1960), І. Муромцев (словотвір гідронімів Дінця, 1966), А. Корепанова (словотвір гідронімів дол. Десни, 1969), С. Роспанд (*-сєк*, 1969), Е. Отін (*-оват-*, *-енєк-*, 1973) та ін. Підручниками заг. топонімічних знань є «Геогр. назви» Б. Безвенгліньського (1938) і «Топоніміка в школі» С. Бабишина (1962). Чимало праць про укр. Т. публікується в серії «*Onomastica*», заснованій у Вінніпезі Я. Рудницьким 1951. АН УРСР видає спорадичні зб. ст. за ред. К. Цілуйка, частково або повністю присвячені проблемам Т.: «Питання Т. та ономастики» 1962, «Укр. діалектологія і ономастика», 1964, «Територіальні діалекти і власні назви», 1965, «Питання ономастики», 1965, «Питання гідроніміки», 1971, «Питання ономастики Півд. України», 1974, а також хронікальні «Повідомлення Укр. ономастичної комісії» (від 1966).

Б. Струмінський

Торбан, нар. струнний щипковий муз. інструмент (30—40 струн), близький до бандури, від якої різниться додатковою голівкою для низьких басових струн. Поширений з першої пол. 18 до кін. 19 в. на Україні, в Польщі і Росії, як «панська бандура». Поміж укр. торбаністів відомі І. Кошовий з Полтави, придворний музикант В. Ржевуського — Г. Відорт, його син Кастан (придворний торбаніст Сангушків) і внук Ф. Відорт.

Торбан

«Торбан», співоче й муз. т-во у Львові (1870-71), засноване А. Вахнянином, з завданням створити муз. орг-цію, що поєднувала б проф. навчання співаків з концертною діяльністю. При т-ві діяв муз.-осв. гурток. Чл. т-ва виступали з концертами у Львові й на провінції.

«Торбан», муз. накладня у Львові, діяла під керівництвом о. Д. Роздольського (1891-1901) і Ярославенка (1905-39). Її накладом вийшло бл. 350 більших і менших муз. творів, перев. гал. композиторів.

Торгівля УССР, одна з найважливіших галузей нар. госп-ва, просування товарів і деяких форм обслуговування через купівлю-продаж від виробництва до споживача. Обсяг Т. зростає з розвитком спеціалізації виробництва і зростанням нац. доходу. В УССР частка Т. (разом з

заготівлями, матеріально-техн. постачанням та ін.) зросла в нац. доході з 6,6% у 1956 до 12,6% в 1975. Уся Т. поділяється на внутр. (оптову і роздрібну Т., гром. харчування, побутове обслуговування) і зовн.

Оптова (опт.), або гуртова, Т. ділиться на Т. засобами виробництва (в більшості підлягає союзно-респ. гол. управлінню при Раді Мін-ів УССР з матеріально-техн. постачання), сіль.-госп. продуктами (підлягає союзно-респ. мін-ву сіль. госп-ва заготівель) і товарами нар. споживання (здебільша підпорядковується союзно-респ. мін-ву Т.). Сов. опт. Т. має мало спільного з заг. прийнятим поняттям Т. на Зах. Вона відбувається за центр. виготовленням пляном, у якому докладно визначений продавець і покупець, специфікація і ціна товару, час трансакції тощо. Гроші в цьому процесі відіграють виключно розрахункову роль. Опт. Т. є важливим знаряддям в екон. політиці ССРСР. Вона призначена на те, щоб насамперед забезпечити важливі для держави галузі оборонної та важкої пром-сти і щойно в останню чергу населення продуктами споживання. Завданням опт. Т. с.-г. продуктами і сировиною є по змозі найбільша заготівля цих продуктів від колгоспів. До сер. 1950-их рр. ціни за них були номінальні, так що держава стягала данину з сіль. госп-ва на індустріалізацію країни (див. *Заготівлі с.-г. продуктів*). Опт. Т. товарами нар. споживання спрямована на забезпечення передусім місцевостей та р-нів, важливих для режиму з уваги на потреби місц. верхівки, стратегічне положення та закордонних туристів. Об'єм опт. Т. на Україні дорівнював 1970 — 91 млрд карб. (1960 — 41,8), з чого на Т. засобами виробництва припадало 59,4%, с.-г. продуктами 11,0%, товарами нар. споживання 29,6%.

У роздрібній (розд.) Т. покупець має звич. можливість вибору продукту того чи ін. підприємства, але ціни (крім колгоспної Т., де вони визначаються стихійно ринком) встановлюють держ. установи. Підприємства можуть бути держ. (звич. обслуговують міста і підлягають союзно-респ. мін-ву торгівлі, але також ін. мін-вам й орг-ціям) і кооп., які обслуговують перев. села (підлягають Укоопспілці). У 1977 на міськ. товарооборот припадало 80,6%, на сіль. — 19,4% (1950 — 76% і 24%), подібне співвідношення було й у всьому ССРСР; разом з колгоспною Т. — 64 — 36 (відповідно в 1950 — 57 і 43%). Попри зменшення колгоспної розд. Т. на колгоспних ринках України (1968 було їх 2 200) продано у 1975 — 15,3%

з всього обороту продовольчих продуктів (в усьому ССРСР — 6,8%). Ціни на розд. продукти (зокрема непродовольчі) звич. включають податок з обороту, що робить їх значно вищими від коштів продукції (докладніше див. стор. 2127). Від кін. 1950-их рр. на продовольчі продукти встановлено ціни, нижчі від собівартості. Тому що держава не відважується ні підвищити ціни на ці продукти, ні знизити заготівельні ціни (з ува-

ги на реакцію з боку консументів у першому випадку і колгоспників у другому), вона мусить субсидіювати сіль. госп-во (див. докладніше стор. 2 831—32).

Війна знищила у великій мірі підприємства розд. Т. на Україні. Їх відбудова (1950 — 88% стану на 1940) повільніша, ніж важливіших для держави екон. секторів; до 1947 діяла карткова система, заведена з поч. війни. Розвиток розд. Т. бачимо з таблиці:

	1940	1950	1960	1970	1977
Товарооборот (у млн карб.)	2 817	4 941	11 987	24 582	36 296
Кількість підприємств (у тис.)	92,1	81,5	121,8	148,2	146,8
Кількість працівників (у тис.)	—	215	399	716	840

Зростання товарообороту в УССР майже таке саме, що у всьому ССРСР. Не зазнала істотних змін структура товарообороту розд. Т.: на продовольчі товари припадало 1976 51%, на непродовольчі — 49% (1950 — 52% і 48%). Товарооборот на особу населення збільшився з 409 карб. у 1965 до 582 у 1970 і 782 у 1977; він нижчий на Україні, ніж у всьому ССРСР (зокрема по с.). 1977 з товарообороту в розд. Т. припадало на держ. Т. 69%; на кооп. — 31%; на міськ. — 80%, на сіль. 20% (щоправда, на села припадало 46% усіх підприємств розд. Т., але їх товарооборот був незначний). І нині майже пол. сіль. населення купує у міськ. крамницях (при чому витрата часу на кожний закуп становить пересічно 11,5 год.). 1977 на 146 800 підприємств розд. Т. припадало 114 300 на крамниці, 32 500 на кіоски; працівники цих підприємств становили 4,4% всіх працюючих в УССР. Продуктивність розд. Т. України була трохи краща, ніж у всьому ССРСР, частково з уваги на більше поширене самообслу-

говування: в УССР у 69% (177 з 185 універмагів) держ. підприємств України, в усьому ССРСР — лише 31%. Кооп. крамниці слабше устатковані, ніж держ.; напр., лише 60% з них мали холодильники (у держ. крамницях 90%). З уваги на надмірну централізацію управління розд. Т. функціонує незадовільно, не лише порівняно з Зах., але навіть з соц. країнами Європи. Постачання продуктами є нерегулярне як у різні пори року, так і в різних р-нах (зокрема по с. і менших м.), приміщення — примітивні, непривітна обслуга, великі черги.

Гром. харчування (Г.х.) поєднує функції виробництва та продажу продуктів харчування і організує їх споживання на підприємствах (фабрики-кухні, їдальні, ресторани, чайні, закусочні, кафе, буфети тощо). Воно здійснює до певної міри і перерозподіл нац. доходу у формі безплатного або пільгового постачання харчами до різних інституцій (гуртожитки тощо). Розвиток Г.х. в УССР видно з табл.:

Роки	1928	1940	1960	1970	1977
Кількість підприємств (у тис.)	3,4	18,7	26,1	47,7	54,7
Ч. місць (у тис.)	—	555	806	2 042	3 075
Оборот в млн карб.	9	386	1 360	2 966	4 114
Випуск продукції в млн страв	—	1 604	2 842	4 724*	—
Кількість працівників (у тис.)	—	—	187	384	465

* 1967 р.

75% підприємств було держ., 25% кооп.; 68% працювало по м., 32% по с. На 100 місць було 26% по пром. підприємствах, 29% по школах, 22% по ін. підприємствах, 23% припадало на самостійні заклади.

За свідченням туристів та інформацією преси, Г.х. на Україні стоїть на низькому рівні: вибір страв обмежений, обслуга груба, приміщення незадовільні, великі черги.

Побутове обслуговування населення (П.о.н.) має завдання задовольняти потреби населення продукцією і відновленням предметів споживання та обслуговувати побутові потреби. Воно включає різні ділянки: від будови й ремонту індивідуальних будинків і меблів до фотографічного діла тощо. По цілковитій воєнній руїні П.о.н. відновилося у повоєнні роки. Ч. підприємств зросло з

31 900 у 1960 до 55 700 у 1977, у них працювало 466 600 осіб (2,4% всіх працюючих України); $\frac{1}{3}$ їх діє по с., решта — по м. Вартість П.о.н. на особу міськ. населення — 41,7, сіль. — 16 карб. Найпоширенішими є підприємства ремонту та пошиття одягу (21,7%) і взуття (12,7%), ремонту побутових машин (12,5%) і перукарні (15,3%). Їх працею керує тепер респ. мін-во побутового обслуговування. Праця цієї галузі — незадовільна: нерегулярне і несвоєчасне виконання послуг, низька якість, великі регіональні різниці. Не дивне, що на Україні, як і в усьому ССРСР, широко розвинулося нелегальне приватне обслуговування населення. Щоправда, ціни у ньому значно вищі від офіц., проте обслуга краща. Звич. матеріали для цієї приватної обслуги перев. крадені з держ. підприємств.

Зовн. Т. України означає не тільки екон. зв'язки з країнами за кордонами ССРСР, але й з ін. респ. ССРСР. Офіц. статистика про зовн. т. є дуже обмежена і стосується перев. 1960-их рр. Про зовн. т. України до 1960-их рр. див. Зовнішня торгівля.

Розвиток зовн. Т. України посилювався за повоєнні роки скоріше від зростання нац. доходу, з уваги на більший територіальний розподіл праці та екон. інтеграцію ССРСР, також через поширення участі ССРСР в екон. житті всього світу, зокрема країн соц. блоку. Про це свідчить зростання ввозу до УССР вантажів зал. та водним транспортом з 204,9 у 1950 до 1 000,9 млн т у 1975, а вивозу з 323,8 до 1 020,2 млн т.

У зовн. Т. всього ССРСР частка України коливається за повоєнних рр. між 20-25%; вона неоднакова для різних продуктів (напр., весь горючий газ, що його експортує ССРСР, іде з України, понад 9/10 залізної руди, майже 4/5 електроенергії, 3/4 чавуну і вугільних комбайнів, 1/3 метал. устаткування та 1/4 дизелів і дизельних генераторів). Україна експортувала до 90 країн світу, а імпортувала з 70. З усього зовн. товарообороту бл. 70% припадало на евр. соц. країни. Для них ввіз деяких продуктів з України мав вирішальне значення. Напр., чорна металургія всіх цих країн працює перев. на укр. залізній та мангановій рудах. Угорщина, Румунія і Болгарія покривають майже весь свій попит на вугілля і кокс з України; їх хем. пром-сть залежить у великій мірі від імпорту укр. горючого газу. Україна з'єднана з електромережею «Мир» і постачає цим країнам електроенергію. Україна одержує від цих країн перев. машини та устаткування: з Сх. Німеччини для цілого ряду галузей пром-сти, з Чехо-Словаччини та Польщі для харч. пром-сти та транспорту, з Болгарії

тютюну, цемент та електроприладдя. У 1959—68 Україна імпортувала, в більшості з цих країн, повне устаткування для 350 пром. підприємств. Товарооборот України був найбільший з Чехо-Словаччиною, далі з Сх. Німеччиною, Польщею та Угорщиною. З позасоціалістичних країн найінтенсивніші зв'язки Україна має з Зах. Європою (бл. 13% зовн. Т.), до яких експортується гол. кам'яне вугілля, руди та збіжжя. До країн, що розвиваються, укр. експорт (9%) іде у вигляді машин та устаткування для підприємств, будову яких фінансує ССРСР; Україна брала участь у побудові 400 таких підприємств. З капіталістичних країн Україна імпортує гол. машини й устаткування. Позитивний баланс зовн. Т. України 1966 становив 3 008 млн карб. (7,5% нац. доходу України), у тому ч. 2 383 млн припадало на товарооборот з рештою ССРСР, а 625 млн з ін. країнами.

Зовн. Т. України є інтегральною частиною екон. плану ССРСР; його метою є не підвищення добробуту її населення, а здійснення певних політ. і стратегічних цілей Москви. Тому зовн. Т. не будується на принципах екон. доцільності: деякі продукти, які належало б використувувати ощадно (напр., донецьке вугілля) експортується, а імпортуються такі, що їх можна було б продукувати на Україні (напр., текстиль). Також екон. не виправданий напрям зовн. Т. України: він мав би бути спрямований на півд. та зах. з уваги на низькі транспортні кошти через Чорне м. та Дунай, однак, з уваги на імперські інтереси, він здебільша скеровується на півн. і сх., хоч зал. транспорт коштує відносно дорого. Через інституцію держ. монополії зовн. Т. в ССРСР продукти України на експорт скуповуються за оптовими цінами, а імпортовані продаються за відносно вищими цінами; різницю привласнює собі держава. Також позитивне сальдо зовн. Т. України лишається в диспозиції центр. влади в Москві. Фонди з обох джерел зуживаються на фінансування імпорту, звич., технологічно складніших продуктів, які здебільша ідуть на розбудову неукр. територій ССРСР. Т.ч., зовн. Т. є одним з важливих знарядь екон. експлуатації України Москвою.

Зовн. Т. України підпорядкована союзному мін-ву зовн. Т. в Москві; на Україні діє його уповноважений при Раді Мін. УССР (з 1958 її чл.).

Література: Вовко Д. Україна в міжнар. екон. зв'язках СРСР. К. 1966; Україна на міжнар. арені. К. 1968; Супрун В. і Вовко Д. Екон. основи співробітництва з країнами-чл. РЕВ. К. 1971; Bandera V. External and Intraunion Trade and Capital Transfers, in The Ukraine within the USSR; Нью-Йорк. 1977.

І. Коропецький

Торговельне представництво, торгпредство, держ. орган ССРСР, який відстоює за кордоном його інтереси, що випливають з держ. монополії зовн. торгівлі. До обов'язків Т.п. належить представництво інтересів ССРСР з питань зовн. торгівлі в країні його перебування; воно регулює і контролює зовн. торг. діяльність орг-цій, допущених до зовн. торг. операцій. Крім того, Т.п. має завдання вивчення торг. кон'юнктури країни свого перебування й інформувати про це Мін-во зовн. торгівлі ССРСР. Т.п. входить до складу повноважних представництв ССРСР і користується всіма правами дипломатичного корпусу. На поч. 20-их рр. УСРСР мала свої Т.п. у 9 євр. державах; вони підлягали Укрзовнішторгові, що був автономним органом союзного мін-ва зовн. торгівлі. По його ліквідації були скасовані й укр. Т.п.

Торгівницька конфедерація (Konfederacja Targowicka), змова польс. магнатів з К. Браніцьким, С. Щ. Потоцьким і С. Ржевуським на чолі (всі з Правобережжя) проти реформ Чотирирічного союму і Конституції 3 травня в Речі Посполитій; проголошена 14. 5. 1792 в пограничному м-ку Торговиці (тепер с. Кіровоградської обл.), а фактично створена 27. 4. 1792 під патронатом Катерини II. Разом з цим рос. війська вторгнулися на територію Польщі, що призвело до польс.-рос. війни. Приєднання до Т.к. польс. короля Станіслава Августа Понятовського спричинило поширення Т.к. на всю Польщу і другий поділ Польщі (1793).

«Торговля і Промисл», двотижневик, орган Союзу Укр. Купців і Промисловців, виходив у Львові з 1. 10. 1934 до 15. 8. 1939 (118 чч.); наклад 2 500–4 000 прим.; мав «Волинську Сторінку» і стор. для ремісників. Гол. ред. В. Несторович; серед ін. співр.: С. Баран, С. Біляк, Т. Глинський, М. Дерев'янка, В. Островський, Д. Конюх, Ю. Крохмалюк, А. Мілянич, Я. Скопляк та ін.

Торез (до 1964 — Чистякове; V—19), м. обл. підпорядкування Донецької обл., положене в сх. частині Донбасу; 97 000 меш. (1978). Т. заснований у 1770-их рр. як слобода п. н. Олексіївка (з 1840 — Олексієве-Леонове, з 1870-их рр. назва Чистякове), яка входила до складу Міюської (потім — Таганрізької) округи Обл. Війська Донського. Поч. кам'яновугільної пром-сти у Т. припадає на 1860-і рр., її значне зростання на 1900-і і пізніше на 1930-і рр. Ч. меш. у тис.: 1897 — 2,1, 1917 — 9 (з найближчими оселями — 26), 1959 — 92. Т. став м. 1932. Видобуток кам'яного вугілля, електро-техн., ремонтно-механічний, залізобетонного шахтного кріплення зав.; харч. пром-сть. Заг.-техн. фак.

Донецького Політехн. Ін-ту, гірничий технікум, мед. школа.

Торисин, псевд. Діонісія Зубрицького (1895—1949), гр.-кат. свящ., осв. діяч і поет на Пряшівщині укр. нар. напрям. Ліричні поезії й оп. в періодичних закарп. вид., розвідки про А. Духновича, О. Павловича, маляра Змія-Миклошича, І. Невицьку в ж. «Підкарп. Русь» та ін.

Торки, літописна назва тюркських племен огузів (узів), які в кін. 9 — на поч. 10 в. кочували в степах на півн. від Аральського та Каспійського м. аж до дельти Волги. Вже в кін. 10 в. окремі групи Т. почали переходити на Приозі-в'я. У поході Володимира В. на волзьких болгарів у 985 Т. брали участь як союзники. У сер. 11 в. більші орди Т. під натиском половців перекочували на чорноморські степи, витиснувши звідти печенігів на зах. 1054 Т. напали на Переяславщину, але були розбиті військом переяславського кн. Всеволода Ярославича і вдруге 1060 спільними силами кн. Ізяслава київ., Всеволода переяславського, Святослава чернігівського та Всеслава полоцького. Після цього одна частина Т. переселилася на Балкани, а друга, за дозволом укр. кн., оселилася в басейні р. Росі та Росави (центр. город Торчеськ) і на півд. Переяславщині. Т. там змішались з рештками печенігів і берендеїв, отримавши назву «чорних клобуків». Обов'язком Т. було охороняти півд. кордони Русі від наскоків половців, але також брати участь у воєнних походах кн. Під час навали хана Батия на Україну 1240, зокрема під час облоги Києва, згинула велика частина Т., багато їх татари переселили над Волгу, а решта асимілювалася з місц. населенням. Т. залишили по собі чимало слідів у топоніміці України: річки Торець і Торч, Торський шлях здовж р. Тетліги; села — Торець, Торки, Торків, Торецьке, Торчин.

М. Ждан

Торонський Олексій (1838—99), гал. педагог і гром. діяч, гр.-кат. свящ., катехит у гімназіях, автор підручників для навчання літератури і релігії у сер. школах; співред. «Русского Сіону» (1874—79 і 1883); ст. в «Газ. Шкільній». «Мирі», «Неділі», «Ділі» та ін.; повість з життя лемків «Ганця» (1862), оп., переклади з польс. і нім. мов.

Торонто, найбільше м. Канади, положене на півн.-зах. побережжі оз. Онтаріо, столиця провінції Онтаріо, найбільший пром., торг. і фінансовий центр Канади, великий комунікаційний вузол; важливий наук., культ., рел. і мист. осередок; найважливіше укр. скупчення в Канаді і, поруч з Нью-Йорком, Вінніпегом і Едмонтоном, в укр. діаспорі поза

СССР; 2,63 млн меш., у тому ч., за переписом 1978 60 800 (2,3%) українців.

Порівняно з Зах. Канадою, українці почали селитися в Т. пізно (з 1903). Це були гол. самітні чоловіки й жінки, які знаходили працю на залізниці й будовах, у домашній обслузі тощо. Розвиток пром-сти і попит на робітну силу притягував до Т. укр. сіль. населення з Зах. Канади, а ще більше — емігрантів з Європи після першої, а особливо після другої світової війни. За переписом населення ч. українців Т. зросло з значним прискоренням від 1950-их рр. (у тис.): 1911 — 0,1, 1921 — 1,2, 1931 — 5,1, 1941 — 12,3, 1951 — 30,4, 1961 — 46,8, 1971 — 60,8, приблизні дані на 1978 — 80. (Ч. українців за першими переписами надто занижені, бо більшість подавала себе за австрійців, галичан, русинів, росіян, буковинців, волиняків або поляків). У 1971 серед українців Т. уродженці Канади становили 65%, Європи — 34%. За перших десятиріч українці оселилися гол. у центр., а потім у півд.-зах. частині м., згодом переходили до кращих ділянок, гол. на зах. та півн. і навіть поза межі самого Т. 1971 32 803 (54%) осіб укр. походження визнавало за рідну мову укр., 25 900 (42,7%) — англ., 1 200 (3,3%) — ін. Мовній асиміляції підпадають гол. українці, народжені в Канаді, більше жінки, ніж чоловіки. За віровизнанням українці Т. спочатку були майже однорідно гр.-кат., пізніше зайшли істотні зміни і перепис 1971 засвідчує такий стан (у тис. і %): укр.-кат. — 23,6 (37,8%), українці гр.-правос. — 11,7 (19,2%), римо-кат. — 8,5 (14%), з'єднані протестанти — 5,5 (9,1%); англікани — 3,3 (6,2%), пресвітеріани — 1,2 (1,9%), баптисти — 1,0 (1,8%), ін. і невизначені — 6,1 (10%). Гол. чинники, що впливають на мовну і рел. асиміляцію — чуже оточення, школи і мішані подружжя.

Соц. структура укр. громадян Т. зазнала значних змін. За перших рр. поселення це були перев. некваліфіковані, низько оплачувані робітники. Щойно за першої світової війни витворилася верства кваліфікованого робітництва, ремісників, дрібних підприємців. Серед еміграції з Європи по першій світовій війні до Т. прийшла значна кількість кол. вояків укр. армій, серед них чимало осіб з сер. і навіть вищою фаховою освітою, а з кал. ун-тів вийшли перші укр. професіоналісти. Багато з них включилося в різні ділянки культ. і госп. життя. З 1971 соц. склад українців Т. майже дорівнює соц. складові всього населення м. Приблизно 30% українців працюють на пром. підприємствах, 25% у різних галузях обслуговування, 14% у торг. закладах, 7% на транспорті, 6% в адміністрації, 4% в будівництві; решта (14%) в ін. галузях. По

другій світовій війні зросла група укр. професіоналістів, яка у 1978 нараховувала понад 200 адвокатів, понад 100 лікарів, бл. 50 дентистів, понад 200 інженерів, кілька сот учителів, бібліотекарів тощо, але українців відносно мало серед високошкільної професури, фінансистів, держ. службовців.

Великим здобутком українців Т. в госп. діяльності є 16 кредитових спілок з мільйоновими оборотами (найстарша з 1944), найбагатша з них Українська Кредитова Спілка при філії УНО в Т., також банкове підприємство Community Trust Co, пром. й торг. підприємства, десятки готелів, сотні крамниць тощо. Дуже активний Клуб Укр. Професіоналістів і Підприємців (заснований 1935; бл. 500 чл.) об'єднує канадців укр. походження без уваги на партійні й рел. переконання; мета його — сприяти розвиткові й зміцненню укр. культ. й екон. надбань.

Найраніше українці Т. організували церк. життя і шкільництво. У 1906 постанала перша гр.-кат. парафія, а в 1913 побудовано (у зах. частині м.) першу гр.-кат. церкву св. Йосафата (теперішня катедра). У 1978 українці католики мали в Т. 11 парафій. З 1948 Т. стало осередком укр. кат. епархії Сх. Канади, яка має в Т. власне в-во з друкарнею і видає тижневик «Наша Мета». Василіяни обслуговують дві парафії, мають сер. школу з інтернатом для хлопців, друкарню і в-во (місячник «Світло» та «Beacon»). Редemptористи обслуговують парафію св. Евха-

Церква Пресв. Евхаристії (арх. Р. Жук)

ристії, Сестри Службениці мають у Т. свій провінційальний дім і здебільша працюють у шкільництві. При парафіях зосереджується значна частина укр. гром. життя («рідні школи» і курси українознавства, хори, мист. клуби, кредитові кооперативи тощо). Укр. Гр.-Правос. Церква створила свою першу церк. громаду 1931, перший церк. будинок набула 1938, 1948 відкрила катедру св. Володимира. 1978 в Т. діють 4 укр. гр.-правос. громади. З 1953 Т. є осередком Укр. Гр.-Правос. епархії Сх. Канади. Ін-т св.

Володимира має гуртожиток для студентів, бібліотеку і музей. Укр. протестанти мають 5 церков і видають 3 періодичні журн.: «Євангельський ранок», «Євангельська Правда» і «Євангелист».

Організоване укр. життя поступово зросло і по другій світовій війні своєю динамікою випередило дотеперішню «укр. столицю» в Канаді — Вінніпег. До перших світських орг-цій належала Читальня ім. Т. Шевченка (з 1917; пізніше переіменована на Укр. Нар. Дім); 1924 прихильники гетьманського руху організували Союз Гетьманців-Державників, 1928 кол. ветерани укр. армій — Укр. Стрілецьку Громаду, навколо якої поставили: Укр. Нац. Об'єднання (УНО), Орг-ція Українок Канади (ОУК), Молоді Укр. Націоналісти (з 1960-их рр. — Молоді Укр. Нац. Об'єднання — МУНО). При деяких укр. кат. церквах діють відділи Братства Українців Католиків Канади (БУК), Ліги Укр. Кат. Жінок (ЛУКЖ) і Укр. Кат. Юнацтво (УКЮ). Православні гуртуються в Т-ві Укр. Самостійників (ТУС), Союзі Українок Канади (СУК) і Союзі Укр. Молоді Канади (СУМК), діяльність яких координує Союз Укр. Самостійників (СУС).

Укр. еміграція, що прибула з Європи по другій світовій війні, частково вплилася в наявні орг-ції, частково перенесла на кан. ґрунт орг-ції з Європи чи створила нові: Лігу Визволення України (ЛВУ), Спільку Укр. Молоді (СУМ), Пласт, Об'єднання Дем. Укр. Молоді (ОДУМ), Спортове Т-во «Україна», а також різні ветеранські (Союз бувших Укр. Вояків у Канаді, Укр. Відділ Канадського Легіону, Братство кол. Вояків 1-ої Укр. Дивізії УНА та ін.) і проф. (Відділ Укр. Лікарського Т-ва в Канаді, Укр. Письменників «Слово», Т-во Укр. Інженерів Канади, Об'єднання Укр. Педагогів Канади, Клуб Укр. Професіоналістів і Підприємців) та ін. Т. є осідком централей майже всіх новозаснованих у Канаді т-в і перенесених до нього раніше створених орг-цій в ін. м. (Гол. Управа Укр. Стрілецької Громади, Крайова Екзекутива УНО тощо). Тут також міститься канцелярія Світового Секретаріату Конгресу Вільних Українців (з 1973), відділ Суспільної Служби Українців Канади і для українців старшого віку пансіон ім. І. Франка (2 доми). Поза рамками укр. життя в Т. стоять комуністи, у 1930-их рр. дуже активна і бойова група п. н. Т-во Укр. Робітниче-Фармерський Дім

Церква св. Петра і Павла в Скарборуг (арх. Р. Думин, 1979)

(ТУРФДім), яка по другій світовій війні змінила назву на Т-во Об'єднання Укр. Канадців (ТОУК). Завдяки повоєнній іміграції українців вона втратила своє значення, але все ще має свій власний дім і в-во.

Шкільництво Т. організоване в системі т. зв. «рідних шкіл» (1978 їх було 18), в яких навчають дітей укр. мови, релігії та різних українознавчих предметів і середньошкільних 4—5-річних курсів українознавства (9), першими з яких були курси ім. Г. Сковороди (1951—78 під керівництвом Олександри Копач). Навчання відбувається здебільша увечорі й у суботу. Фінансують шкільництво церкви та світські орг-ції, зокрема Укр. Нац. Об'єднання, Ліга Визволення України, Відділ Комітету Українців Канади та ін. При укр. кат. церквах св. Йосафата (з 1961) і св. Димитрія діють цілоденні кат. школи (1—8 класи), в яких крім ін. предметів, навчають також укр. мови і релігії. У навчальному 1969—70 р. в початкових «рідних школах» було 104 вчителів і 2 160 учнів, а на середньошкільних курсах українознавства — 47 учителів і 1 099 учнів. Є також дитячі садки. Укр. мови навчають і в кількох кан. сер. школах та в Йорському Ун-ті. У Торонтському Ун-ті з 1950-их рр. існують курси укр. мови, літератури та культури, а 1979 р. засновано окрему катедру укр. студій, фондовану частково Федерацією Укр. Професіоналістів і Підприємців; діє філія Кан. Ін-ту Укр. Студій в Едмонтоні. В обох ун-тах Т. є також Укр. Студентські Клуби (бл. 500 чл.). Діють — Наукове Т-во ім. Т. Шевченка (з 1950), укр. бібліотеки, найстарша з них в Укр. Нар. Домі, а найбільша в Укр. Нац. Об'єднанні, а також Укр. Дослідно-інформаційна бібліотека «Україніка» СУМ-у, Ін-ту св. Володимира та ін. Торонтський Ун-т має одну з найбільших в Півн. Америці колекцію українців. З 1950 Т. є осідком Патронату НТШ-Сарсель, який збирає фонди на вид. «Енциклопедії Українознавства». Т. є найважливішим укр. видавничим центром Канади. Тут є бл. 10 в-в, 5 друкарень, 3 книгарні тощо; виходять тижневики: «Вільне Слово», «Гомін України», «Наша Мета», «Новий Шлях», ком. «Життя і Слово» (з 1965); двотижневик «Батьківщина», 5 місячників, двомісячник «Вісті Комбатанта», кварталник «Пластовий шлях», кілька укр. періодиків англ. мовою тощо. З ін. засобів інформації є 4 укр. радіопрограми, у тому ч. 2 щоденні: «Пісня України» і «Прометей» та україномовні тижневі телевізійні програми. Муз. життя зосереджується навколо Ін-ту ім. М. Лисенка і т-ва «Укр. Муз. Фестиваль», який щороку влаштовує фестивалі і має своє

муз. в-во. При укр. орг-ціях і парафіях діють ансамблі бандуристів, вокально-муз. й танцювальні групи та драматичні гуртки. З 1953 діє театральний ансамбль «Заграва», з 1978 Укр.-Кан. Оперне Т-во. З ініціативи українців Л. і З. Коссарів у Т. засновано Провінційну Рад у Нар. Мистецтва «Ontario Folks Art Council», яка щороку влаштовує в червні фестивалі нац. груп п. н. «Каравана», в яких беруть участь українці (5 павільйонів). Виступи мист. ансамблів відбуваються також щорічно на Всекан. Нац. Виставці (CNE). Там таки влаштовуються й мист. виставки. Крім того, в Т. є галерії укр. образотворчого мистецтва «Фокус» та «Канадсько-Укр. Мист. Фундація» і галерія при Ін-ті св. Володимира. В Т. жив і творив один з найвизначніших кан. образотворчих мистців укр. походження Василь Курилик (1927—77). У палаці «Каса Лома» є (з 1969) відділ укр. культури з постійною виставкою і кількома музейними зб., гол. з нар. мистецтва. З архітектурних споруд у Т. помітні церква Пресв. Евхаристії в укр. модерному стилі (проскт Р. Жука, малювання М. Левицького), церква св. Миколая з поліхромією у традиційному візант. стилі (мистець І. Дикий) і церква св. Володимира з мальовилами М. Дмитренка. У гол. парку (High Park) стоїть пам'ятник Лесі Українки (М. Черешньовського).

Пам'ятник Лесі Українки (скульптор М. Черешньовський)

Література: Никольск Д. Короткий іст. нарис Укр. Нар. Дому в Торонто, з нагоди 25-літньої праці Т-ва. Торонто 1953; Кузня юних душ; 10-річчя Курсів Українознавства ім. Ю. Липи. Комітет Батьків. 1966; Марунчак М. Історія українців Канади, т. 1. Вінніпег 1968; До Ваших послуг; ювілейне видання з нагоди 25-річчя існування Укр. Кредитової Спільки в Торонто, 1944—69, ред. В. Верига. Торонто 1970; Gregorovich A. Ukrainian Toronto; A guide and directory to Ukrainian Arts and cultural Groups. Торонто 1973; Відгомін віків; Альманах Курсів Українознавства ім. Г. Сковороди, ред. І. Лучків. Торонто 1978; Відділ УСГ в Торонто. Онтаріо, у зб. За честь, за славу, за народ, ред. З. Книш. Торонто 1978.

І. Тесля, В. Верига

Торфова промисловість, складова частина паливної пром-сти на базі торфових родовищ. Найважливіші з них на Україні: Ірдинське (Черкаська обл.), Бучанське (Київ.), Замгалайське (Чернігівська), Шосткинське (Сумська) і Радехівське (Львівська). Торф використовується як сировина для хем. пром-сти, будів. матеріалів і як органічне добриво, але найбільше застосування має в побутовому опаленні, особливо в півн.-зах. р-нах України, бідних на ін. роди палива. Розвиток Т.п. на Україні почався до революції. Видобуток паливного торфу такий (у тис. т): 1940 — 3 544, 1950 — 2 928, 1960 — 4 644, 1970 — 4 084, 1975 — 4 143. У паливному балансі України торф становить лише 0,7%. Для збільшення транспортності торфу його переробляють на брикети. На Україні брикетні зав. побудовано у 1950-их рр. на Житомирщині (Бучманський зав.) та Сумщині (Мнівський та Шосткинський зав.). У 1960-их рр. постали ще такі зав.: Озерянський (Житомирська обл.), Змаглайський (Чернігівщина) та Стоянівський (Львівщина). Продукція торфобрикетів зросла з 75 000 у 1958 до бл. 800 000 у сер. 1970-их рр. З уваги на те, що Т.п. працює перев. для індивідуального споживання, на розвиток її не звертають належної уваги, і плани видобутку торфу хронічно не виконуються (у 1970-их рр. вони виконувалися пересічно на 50%).

Література: Красніковський Г. Топливна пром-сть України. К. 1960; Брадіс С., Бачуріна Р. Розміщення та особливості торфових покладів Укр. РСР, у кн. Комплексне використання паливних енергетичних ресурсів України. К. 1965.

С. Процюк

Торчин (III—5), с. м. т. Луцького р-ну Волинської обл.; 5 400 меш. (1966). Зав. будів. матеріалів, харч. пром-сть, краєзнавчий музей.

Тоцька Ніна, мовознавець-україніст з спеціалізацією на експериментальній фонетиці, доц. Київ. Ун-ту. Праця «Голосні фонети укр. літ. мови» (1973), підручники укр. мови для вищих шкіл, ст. з укр. фонетики й синтаксис.

Тоцький Іван (1896—1957), співак-бас родом з Могилева; соліст Харківської (1925—27), Одеської (1924—41 і 1946—51) та Ленінградської (1943—45) опер. Крайці партії: Тарас Бульба (в одноіменній опері М. Лисенка), Чуб («Ніч перед Різдвом» М. Римського Корсакова), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Дон-Базіліо («Севільський цирюльник» Дж. А. Россіні) та ін.

Точило М., псевд. Колянківського Миколи.

«Точило», ілюстрований місячник гумору й сатири; виходив з перервами у

Вінніпезі 1930—43, деякий час з англо-мовною стор.; видавець і ред. С. Дорошук.

Тошківка (V—19), с. м. т. Ворошиловградської обл., підпорядковане Первомайській міськраді, положене поблизу р. Дінця; 7 800 меш. (1966). Кам'яновугільні шахти, підприємства легкої пром-сти.

Травестія, один з видів гумористичної поезії, в якому твір серйозного або й героїчного змісту «перелицьовується» на комічний. Клясичний приклад Т. в укр. літературі — «Енеїда» І. Котляревського, в основу якої покладена героїчна поема Вергілія, героїв якої (з богами включно) І. Котляревський переодягнув в укр. нац. одяг і гумористично зобразив на тлі укр. побуту. До Т. вдавалися також послідовники І. Котляревського (К. Думитрашко). На Україні Т. відіграла роль в процесі відродження кін. 18 — поч. 19 в., позначеного переходом літератури на нар. мову.

Трав'янка, чекан (*Saxicola*), рід комахоїдних птахів ряду горобиних, родини дроздових. Довж. 12—20 см, вага 14—20 г. На Україні 2 види: Т. лугова (*S. rubetra* L.), повсюдний гніздовий птах, і Т. чорноголова (*S. torquata* L.), гніздовий птах на Прикарпатті та (рідкісний) у зах. обл.

Трагедія, один з видів драми, в основі якого лежить особливо напружений, непримиренний конфлікт, що найчастіше закінчується загибеллю героя, який опиняється перед нездоланими перешкодами. В укр. літературі типово трагедійні образи й ситуації є в п'єсах багатьох письмен., зокрема в І. Франка, М. Кро-

пивницького. Виразно трагедійними є «Оборона Буші» М. Старицького, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого, драматичні поеми Лесі Українки. За сов. часу трагедійний характер мають «97» і «Патетична соната» М. Куліша, «Фавст і смерть» О. Левади. Жанром оптимістичної трагедії називають «Загибель ескадри» О. Корнійчука.

Тракторобудування, галузь машинобудування, яка продукує для застосування у сіль., ліс. та водному госп-ві, будівництві та вантажно-розвантажувальних роботах різні види тракторів (Тр.), тракторні та комбайнові двигуни, вузли, агрегати, запасні частини та деталі до них. За допомогою Тр. можна механізувати багато робіт; це стосується зокрема сіль. госп-ва, в якому наслідком зростання продуктивності праці частина працівників може відходити в пром-сть.

Продукція невеликого ч. Тр. колісного типу марки «Запорожець» почалася на Україні на зав. у Великому Токмаку вже 1923, масова продукція — щойно з побудовою 1931 тракторного зав. ім. Серго Орджонікідзе в Харкові (побудованого так, щоб на випадок війни його можна було переставити на продукцію танків). До 1954 продуковано на Україні перев. Тр. типу СХТЗ, які замінені моделями АТ-54, Т-75 та Т-74; від 1971 переважає модель Т-150 (потужність 150 к.с., швидкість до 15 км/год.), який витримує порівняння з Тр. на Зах. Зростання продукції Тр. на Україні у 1928—77 видно з табл. (у тис. штук, у дужках % до всього ССРСР):

1928	1934	1937	1940	1950	1960	1970	1977
0,2(15)	40,9(26)	10,6(21)*	10,4(33)	22,6(19)	88,0(34)	147,5(32)	141,3(25)

* Зменшення з уваги на перехід до будови більших моделей.

Значну частину продукованих на Україні Тр. вивозять до ін. р-нів ССРСР та поза його кордони.

У 1970-их рр. 22 зав. на Україні продукували Тр. або частини до них. Центром Т. є Харків (зав.: Тракторний ім. С. Орджонікідзе, моторобудів. зав. тракторних самохідних шасі «Серп і Молот», зав. тракторних двигунів, зав. «Поршень» та ін.); ін. зав. є у Вінниці, Кіровограді, Києві.

Трамвайний транспорт, вид міськ. електротранспорту, на Україні до сер. 1950-их рр. основний вид Міського транспорту, тепер один з 4 гол.: 1976 на перевіз пасажирів у міськ. транспорті трамваями (Т.) припадало 21,0%, автобусами (у внутр. міськ. транспорті) 50,6%, тролейбусами 24,9%, метрополітеном 3,5% (у % у 1970: 26,7, 48,5, 22,9, 1,9; у 1965: 38,7, 40,0, 20,1, 1,2; у 1940: 96,2, 1,8, 2,0, 0).

На Україні перший електричний Т. (і перший у Рос. Імперії) почав діяти у Києві 1892 (на лінії Поділ-Хрещатик, довж. 1,5 км), у Львові 1894 (його попередником був кінний Т. з 1888), 1898 у Катеринославі й Севастополі, 1899 у Житомирі; 1914 вже 14 м. мали Т. т., і він поступово витиснув «конку». Розвиток Т. т. в м. УССР видно з табл. (ч. на 1914 і 1928 приблизні) (див. табл. на стор. 3248).

До сер. 1950-их рр. ч. пасажирів у Т. т. зростало значно сильніше, ніж збільшення ч. трамвайних вагонів, тому Т. завжди переповнені. З 1960-их рр. Т. т. не зростає, а то й зменшується, але порівняно з Зах. Європою відіграє ще досить велику роль. На відмирання Т. т. впливає невелика його швидкість — сер. 15 км/год., у деяких центр. р-нах міст ледве 7—8.

В. К.

	1914	1928	1940	1960	1965	1970	1978
Ч. міст з трамваями	14	15	26	26	26	25	25
Одиночна протяжність трамвайної колії в км	604	714	1 300	1 509	1 685	1 869	2 006
Кількість трамвайних вагонів	1 084	1 156	2 423	3 789	4 944	5 285	5 072
Перевезено пасажирів у млн	222	242	1 489	1 721	1 913	1 785	1 823

Транзитивні дієслова, інакше — перехідні, що виражають дію, спрямовану на якийсь предмет, виражений у реченні прямим додатком, іменною частиною мови у знахідному відмінку (напр., читаю книжку). Іноді додають до властивих перехідних («прямо перехідних») ще «непрямо перехідні» дієслова, такі, що керують у значенні об'єкта дії ін. відмінком, ніж знахідний, або поєднуються з додатком за посередництвом прийменника (напр., цікавлюся книжкою, дивлюся на книжку). Транзитивність в укр. дієслові виключає рефлексивність (уживання постфікса -ся) і навпаки. Т. дієслова як правило можуть творити пасивний дієприкметник і пасив взагалі.

Транквіліон Кирило, див. Кирило Ставровецький.

Трансільванія, див. Семигород.

Транскрипція, наук. система запису мови, що вживається в мовознавстві і має на меті послідовно відбити звуковий склад мови, чого часто не робить звич. орфографічна система.

Фонологічна (або фонематична) Т. записує фонemi (див. «ЕУ I», стор. 329—30). Для цієї Т. укр. мови пристосовують укр. абетку, але без літер *ї, є, я, ю, щ*; замість *в* може вживатися *ŵ* (див. «ЕУ I», табл. на стор. 327—28). Ідеально кожна фонема мала б передаватися однією літерою; тому м'які *ть, дь* ... також пишуть як *т', д'...*, а *дз, дж* позначають спеціальними лігатурами. Також широко вживається Т. латинськими літерами (за порядком колонок згаданих табл.): *i e y u o a, p b m ŷ(v) f v t d s z c dz l n š ž č dž r t' d' s' z' c' l' r' n' j k g x(ch) (dz i dž* теж часто позначають спеціальними лігатурами). Напр., *суди, сюди, що* передаватимуться як *судй, с'удй, шчо*, або *sudý, s'udý, ščo*.

Фонетична Т. має призначення передати вимову якнайточніше, застосовуючи різноманітні додаткові знаки: напр., наголошене *е, и* — як [e^u] чи [ue] [ne^u-cy], і варіанти фонemi [e]: [v, w] [vo-da/woda] (де *v, w* подібні до англ. *v, w*), напівм'яке [v'] [v'in]; [ä] варіант /a/, як у [c'äd' сядь]; довгота звука позначається [:] і наголос ['], напр., [роз:у'ти] /роззу-ти/. (Фонологічну Т. часто подають між скісними дужками / /, а фонетичну Т.

— між квадратними []). Кількість знаків може бути більша чи менша, і Т. відповідно буде точніша чи спрощена. На основі латинських літер з додатковими знаками побудовано міжнар. фонетичний алфавит для фонетичної та фонологічної Т. всіх мов, який однаке майже ніколи не використовується в укр. мовознавстві.

Рідше вживана морфологічна Т. (позначувана { } або < >) використовується, щоб виділити морфеми (див. «ЕУ I», стор. 332), ігноруючи ті чергування звуків, що відбуваються автоматично, напр., основа слова *палець* — *пальця* транслітерується як <пал'≠ц'>, бо *е* з'являється автоматично, коли після *ц'* нема голосного, а пом'якшення *л* зникає автоматично перед *е*.

Для написання в іншомовних вид. латинськими літерами укр. слів вживається міжнар. наук. система Т., або правильніше, транслітерації, що складається з відповідників до укр. літер (а не фонем; за порядком укр. абетки): *a b v h g d e je ž z y j i ji k l m n o p r s t u f x(ch) c č š šč ju ja ' (b)*; укр. апостроф інколи передається в цій системі подвійним апострофом чи лапками: ". Міжнар. система застосована в мовознавчих розділах англomовного вид. ЕУ і в майже всіх мовознавчих і частині літературознавчих, іст. та ін. вид. всіма зах. мовами. Мінусом цієї системи є незвичність для зах. читача форми літер *ž, š, č* і вимови деяких ін. (напр., *j* для англ. чи франц. читача асоціюється з /дж/ або /ж/, а не з /й/; тому існують ще «популярні» або «літ.» системи, що вживаються часто в не-мовознавчих вид. Так, англomовне вид. ЕУ в ін. розділах вживає системи, що відрізняється від міжнар. такими літерами: *zh* (ж), *i* (ї), *kh* (х), *ts* (ц), *ch* (ч), *sh* (ш), *shch* (щ); на поч. слова *ye* (є), *y* (й), *yu* (ю), *ya* (я), а в сер. та кін. слова відповідно *ie, i, iu, ia*. Конгресова Бібліотека (ЗДА) вживає *ie, iu, ia* (з «дашками») та *i* («коротке») також і на поч. слів, тоді як у багатьох вид. для ширшого читача та у деяких акад. вид. *ye, y, yu, ya* вживається у всіх позиціях. Хиби «популярних» систем — у певному браку односторонності (*y* = и, й, або *i* = і, й; *zh*

= зг, ж; напр. *zhadaty* може бути *згадати* або *жадати*). «Популярна» транслітерація в ін. зах. мовах має відповідні специфічні риси, напр., у франц. *ou* (у), *j* (ж), *tch* (ч), *ch* (ш), *chtch* (щ); у нім. *sh* (ж), *ch* (х), *z* (ц), *s* (з), *ss* (с), *tsch* (ч), *sch* (ш), *schtsch* (щ), *je* (є), *j* (й), *ju* (ю), *ja* (я).

Передача іншомовних слів укр. абеткою має елементи як транслітерації, так і дуже сильні елементи фонологічної Т.: напр., есп. *Juan* = *Хуан*; якщо ж Т. відбувається через посередництво третьої мови, це може спричинити непослідовність та перекручення; напр., есп. *Juan* через франц. (і рос.) = *Жуан*; в УРСР через рос. мову запозичено польс. *Gierek* = *Герек* (замість *Ґерек*), або з протилежною помилкою тим самим шляхом з серб. Београд (з твердим б) = Белград.

Література: The Principles of the International Phonetic Association. Лондон 1949; Сучасна укр. літ. мова. Вступ. Фонетика. К. 1969; Journal of the International Phonetic Association. Лондон 1971.

В. Свобода

Транслітерація, механічна передача одного письма засобами ін. при другорядній ролі звукової точності (напр., укр. ряд транслітерується славістичною латинкою як *rjad*, хоч ніякої йоти нема тут у вимові). Цим Т. відрізняється від транскрипції, що має на меті точну фонетичну або фонологічну передачу звуків. Найкраща Т. така, яка дозволяє легко вернутися у потреби до оригінальної системи письма. Укр. кирилиця транслітерується у славістичній практиці латинкою з застосуванням чес. діакритичних значків (č, š, ž, апостроф для пом'якшення) і зрівняння *x* = *ch*. У літ. бібліотечній і телеграфічній практиці існують різні нац. системи Т. укр. кирилиці з використанням нац. правописів (напр., система Конгресової Бібліотеки ЗДА). Заг.-прийнятої Т. ін. систем письма укр. кирилицею покищо не існує (правописи 1928–29 і 1933–46 регулюють лише асиміляцію чужомовних слів укр. мовою, а не Т.), що унеможлиблює, напр., екон. писання укр. наук. праць тільки однією абеткою.

Б. С.

Трансністрія, адміністративно-політ. одиниця на півд. зах. України, яку німці на підставі договору в Бендерах (30. 8. 1941) віддали під тимчасову рум. цивільну управу. Т. (таку назву вживали рум. історики з поч. 20 в. для земель на сх. від Дністра) охоплювала територію (бл. 40 000 км² з 2,2 млн меш.) між Дністром і Богом до р. Лядової і Рову на півн. і поділялася на 13 пов. і 65 р-нів. Губернатором Т. призначено Г. Алексіану з осідком в Одесі (спершу в

Тирасполі); він підлягав «Військ.-цивільному кабінетові для управління Басарабією, Буковиною і Т.» при Раді мін. Румунії. Адміністрація Т. була обсаджена вихідцями з Румунії. Спеціальні комісії «румунізації й колонізації» румунізували наддністрянські пов., а офіц. вживаними мовами були рум., рос. й нім. При кін. 1941 з Басарабії й Буковини до Т. переселено бл. 110 000 жителів, де багато з них і загинуло; а в квітні 1943 з Рибницького до Очаківського пов. евакуйовано 3 000 українців. У школах (1943 було 1 300 чотирикласних і 700 семикласних, низка сер.) навчання відбувалося укр., а також рум. (10%), рос. і нім. мовами. В Одесі діяли високі школи, зокрема ун-т з рос. мовою навчання. Укр. культ. діяльність була заборонена. Спершу рум. адміністрація зберігала колгоспи й радгоспи, а з березня 1942 колгоспи перетворено на «трудоі общини», що поділялися на бригади з 20–30 родин, які були зобов'язані обробляти по 200–400 га землі. Пром. і торг. підприємства були віддані в користування рум. урядовцям або держ. кооперативам. На церк. відтинку румуні передали правос. населення під опіку рум. патріярхату в Букарешті, який вислав до Одеси «Рум. правос. місію Т.» з рум. свящ. Її очолював спершу архимандрит Ю. Скрібач, потім митр. Вісаріон Пуку (1942) і еп. Антін Ніка (1943). Діяли також місц. правос. свящ. УАПЦ «тихонівці» й «обновленці». Усього було 300–400 церков (з 617 свящ.) і 12 монастирів.

З наближенням фронту на поч. 1944 Т. передано рум., згодом нім. військ. управі. У березні 1944 Т. зайняли сов. війська.

А. Жуковський

Транспорт УРСР 1950–77 (про Т. до 1950 див. «ЕУ I», стор. 1096–1100). Т. важливий сектор нар. госп-ва, який в економіці України становить 12–13% всіх коштів продукції, а в таких галузях, як нафтопереробна, вугільна чи хем., доходить до 27–35%. Т. поділяється на залізничний, річковий, морський, автомобільний, повітряний, трубопровідний і міський пасажирський. 1977 обіг сектора Т. (включно з сектором зв'язку) обчислювано (у сов. обчисленнях без пасажирського Т.) на 4,1 млрд карб. (5,6% усього нар. доходу УРСР, 1956 — 3,1%). 1975 на Т. працювало 1,7 млн осіб (10,8%). Частка України в заг.-союзній продукції Т. 1975 становила 16,1%, ч. працюючих — 18,5%.

Наступні табл. дають заг. уявлення про розвиток гол. галузей Т. за останні 25 рр. порівняно з 1940. Довж. комунікаційних ліній (у тис. км; у дужках % до всього ССРСР):

	1940	1950	1960	1977
залізничні лінії	20,1 (18,9)	20,2	21,1	22,3 (16,0)
судноплавні річки	3,2 (2,9)	4,8	4,8	4,7 (3,2)
биті шляхи з твердим покриттям	29,3 (20,4)	33,5	47,4	124,4 (17,1)

Зростання мережі шляхів з твердим покриттям пов'язане з зростанням автомобільного Т. Проте з уваги на прискорений екон. розвиток ін. р-нів ССРСР (зокрема азійської його частини) частка України пропорційно до ч. населення нижча від сер. для ССРСР, але дуже висока пропорційно до її території (ледве 2,7%

всього ССРСР). Крім залізниць заг. користування, багато підприємств й екон. орг-цій України мають свої зал. шляхи: 1977 — 23 400 (1950 — 11 800) км з вантажообігом 15,4 млрд т/км. Значно більше від зростання мережі шляхів було зростання вантажо- і пасажирообігу. Вантажообіг (млрд т/км) України (у дужках його частка в ССРСР):

Вид Т.	1940	1950	1960	1977
залізничний	71,9 (17,1)	85,0	216,4	471,4 (14,2)
річковий	1,1 (3,0)	1,1	4,1	10,1 (4,4)
морський	4,3 (17,2)	7,7	30,7	180,2 (23,3)
автомобільний	1,7 (18,8)	3,6	17,7	63,9 (17,1)
повітряний	0,001 (5,0)	0,011	0,044	0,3 (10,7)

Питома вага вантажообігу різних галузів Т. УССР зазнала таких змін (у дужках % України до всього ССРСР):

Вид Т.	1940	1950	1960	1977
залізничний	91,0 (85,8)	87,8	85,3	65,1 (70,7)
річковий	1,4 (7,3)	1,1	1,5	1,3 (4,9)
морський	5,4 (5,0)	7,5	8,3	24,8 (16,4)
автомобільний	2,1 (1,8)	3,5	4,8	8,7 (7,9)
повітряний	0,1 (0,1)	0,1	0,1	0,1 (0,1)
	100,0 (100,0)	100,0	100,0	100,0 (100,0)

На ближчі відстані переважає автомобільний вантажообіг. Якщо брати до уваги лише перевіз вантажів, не зважаючи на відстані, він зазнав таких змін (у млн т):

Вид Т.	1940	1960	1977
залізничний	366,6	986,8	2007,9
річковий	4,6	12,8	47,1
автомобільний	187,2	1677,9	4350,7

Пасажирообіг (млрд пасажирських км) зазнав за 1940—75 таких змін (у дужках % України до всього ССРСР):

	1940	1950	1960	1977
залізничний	16,4 (16,3)	12,8	25,4	53,4 (15,9)
річковий	0,36 (9,4)	0,18	0,31	0,51 (9,6)
морський (млрд пасажиромиль)	—	—	0,25	0,81 (28,5)
автомобільний	0,28 (8,3)	0,39	10,0	75,2 (21,8)
повітряний	0,01 (7,0)	0,1	0,67	11,9 (9,3)

Питома вага окремих галузів Т. в пасажирообігу України:

Вид Т.	1940	1950	1960	1977	морський	—	—	0,7	0,4
					річковий	2,1	1,4	0,9	0,5
					повітряний	0,1	0,8	1,9	8,4
залізничний	96,1	94,9	69,3	37,6		100,0	100,0	100,0	100,0
автомобільний	1,7	2,9	27,2	53,1					

Попри даліше зростання зал. пасажирообігу, з сер. 1960-их рр. порівняно з автомобільним він зійшов на другий план. Особливо швидко зростає перевіз пасажирів автобусами (гол. на короткі відстані): 1977 — 7484,2 млн (1940 — 29,4), відповідно залізницею: 512 і 243 млн. Крім того, бл. 8% всього пасажирообігу України припадає на пасажирообіг легковими автомобілями. Найшвидше зростає повітряний пасажирський Т.: перевіз пасажирів зріс за 1940-77 рр. з 34 000 до 11,2 млн.

Залізничний Т. Праця зал. Т. стала ефективнішою завдяки різним технологічним удосконаленням: на 1977 електризовано 31% зал. мережі України (1950 — 1%), збільшено довж. паралельних ліній (за останні 10 рр. на 1 230 км); 1970 — 54% вантажів перевезено електричною тягою, 43% — тепловозами. Для перевезення вантажів вживають перев. чотири-, шести- й восьмивісні вагони, спеціалізовані вагони та модерні електровози типу ВЛ 8, ВЛ 60 та ВЛ 80. Для пасажирських перевезень в ужитку є електровози ВЛ 60 П. Зріс також заг. рівень автоматизації й механізації зал. Т. Вантажний зал. Т. України порівняно з амер. повільніший і перевозить менше вантажів на вагон, але завдяки інтенсивнішому уживанню вагонів та паровозів — продуктивніший.

З усіх перевезених на Україні вантажів 1977 28,4% припадало на кам'яне вугілля (1965 — 31,0%), 23,4% (19,9%) на мінеральні будів. матеріали, 13,1% (13,2%) на різні руди, 6,0% (4,4%) на нафту і нафтові продукти, 2,6% (2,9%) на збіжжя. Докладніше про зал. Т. за 1950-і рр. див. «ЕУ» 2, стор. 732—34.

1971 на зал. Т. працювало 74 000 осіб, тобто понад $\frac{1}{4}$ усіх працюючих на транспорті і 2,6% у всьому нар. госп-ві (1940 — 5,4%).

Автомобільний Т. (авт. Т.) розвинувся на Україні швидко по другій світовій війні; його розвиток відбувався рівнобіжно з зростанням автомобільної пром-сти (див. *Транспортна пром-сть*). Хоч довж. всіх автомобільних шляхів зменшилася в УРСР з 270 800 км у 1940 до 165 300 км у 1977 (деякі шляхи перестали бути магістральними завдяки ефективнішому розміщенню нових шляхів з твердим покриттям), довж. шляхів з твердим покриттям збільшилася з 29 300 до 116 700 км у 1975; з них ледве 20 км (Київ—Бориспіль) припадає на 4-колісні автостради. Важливішими магістралями є шляхи: Київ—Москва, Москва—Харків—Симферопіль, Київ—Харків—Ростов, Київ—Рівне—Львів, Київ—Дніпропетровське—Донецьке, Ленінград—Київ—Одеса, Житомир—Кам'янець Подільський, Львів—Чернівці; на Кубані

(Краснодарський край) є 10 900 км автомобільних шляхів з твердим покриттям, з них найважливіші: Ростов—Армавір (Грозний), Ростов—Краснодар—Новоросійське, Анапа—Новоросійське—Сочі. Авт. Т. важливий зокрема для перевезення вантажів і пасажирів на короткі відстані. Він перевозить утрое більше вантажів порівняно з ін. родами Т., але лише 9,3% всього вантажообігу України. Уже на кін. 1960-их рр. пасажирським авт. Т. були сполучені всі обл. та районні центри і 9 300 колгоспів та радгоспів. Регулярні пасажирські перевезення автобусами функціонують (на 1977) у 390 м. та с. м. т., таксомоторами в 457 ін. місцевостях. На кін. 1960-их рр. діяло 14 350 маршрутів авт. Т. з бл. 150 000 працівників.

Авт. Т. заг. вжитку підпорядкований респ. мін-ву будови і використання шляхів, решта — різним підприємствам й екон. орг-ціям. Досліди в ділянці авт. Т. провадить Держ. автомобільно-дорожній н.-д. ін-т у Києві з філіялами у Дніпропетровському, Одесі, Львові і Симферополі.

Повітряний Т. (пов. Т.) зазнав також великого розвитку за повоєнних рр. За цей час закладено багато повітряних ліній та побудовано нові аеропорти й реконструйовано низку досі діючих. Тепер усі обл. та багато районних центрів мають повітряне сполучення. Київ (Бориспіль), Львів й Одеса є міжнар. аеропортами. Регулярне повітряне сполучення встановлене між укр. повітряними портами й Београдом, Будапештом, Букарештом, Варшавою, Берліном, Прагою, Софією, Варною, Віднем, Франкфуртом над Майном, Парижем та багатьма м. ССРСР. Переважає перевезення пасажирів на короткі відстані. Для сер. ліній користуються літаками типу ТУ—124, ТУ—134, ТУ—154 (пересічно на 40—50 місць, швидкість 800—900 км/год.); для далеких — ТУ—114 або ІЛ—62 з дещо більшою швидкістю. До найбільших належить літак АН—22 «Антей» (на 720 пасажирів або 80 т вантажу, швидкість 740 км/год.). 1975 повітряна фльота України виконала авіоохем. роботи в сіл. і ліс. госп-ві на 16,7 млн га. Роботою пов. Т. на Україні керує Укр. Управління цивільної авіації, найбільше з усіх регіональних управлінь ССРСР, підпорядковане союзному мін-ву в Москві. Докладніше див. *Авіація (Доповнення)*.

Міський Т. включає метрополітени, трамваї, тролейбуси та внутрішньоміські автобуси. Метрополітени є в Києві (20,3 км) і Харкові (9,8 км). 1977 вони перевезли 340,0 млн пасажирів. *Трамваями* забезпечені 25 м. (довж. лінії 2 008 км; 1 837 млн пасажирів), *тролейбусами* 37 м. (2 888 км і 2 267 млн пасажирів), автобуса-

ми перевезено 4 467 млн пасажирів. Див. також *Міський транспорт*.

Морський Т., див. *Озівське м. і Чорне м.*

Річковий Т., див. стор. 2 530—32 та *Дніпро. Трубопровідний Т.*, див. окремо.

Література: Hunter H. Soviet Transportation Policy. Кембрідж 1957; Соловей Д. Колоніальна політика ЦК КПСС у світлі цифрових даних про транспорт і зв'язок України, ж. Вільна Україна, ч. 22 Детройт 1959; Хачатуров Г. Транспортная система СС СР. М. 1960; Довгаль М., Грибников С. Автомобильные дороги Украины и их развитие в семилетке. К. 1960; Саранцев П. География путей сообщения СССР. М. 1962; Яшник М. Железнодорожный транспорт Украины за 50 лет. К. 1968; Автомобильный транспорт и дорожное хозяйство Украинской ССР. К. 1968; Ляховецкий М. Крила Украины. К. 1971; Столбовой В. Транспорт Украинской ССР. К. 1971; Зотов Д. Транспорт на пороге десятой пятилетки. М. 1975; Проблемы развития транспорта Украинской ССР. К. 1977. *І. Коропецький і Р. М.*

Транспортне машинобудування, важлива ділянка машинобудування, яка охоплює галузі: зал. машинобудування, суднобудування, автомобільну та авіаційну пром-сть. Останні розвинулися щойно по другій світовій війні.

Зал. машинобудування охоплює ділянки: *Вагонобудівництва і Вагоноремонтні майстерні, Паротягобудування і Теплово-*

було розвинене паротягобудування; 1957 його замінило тепловозобудування. Тепер продукуються магістральні тепловози (зав. у Харкові та Ворошиловграді), електровози, різні вантажні вагони (зав. в Дніпродзержинському, Крюкові, Кадіївці), вагони-цистерни (зав. у Жданові), натомість не будують пасажирських вагонів. Між 1965 і 1977 продукція тепловозів зросла на Україні з 25 до 1 278 штук (95,1% продукції ССРСР), а вантажних магістральних вагонів з 9 700 у 1937 до 17 600 у 1940 і 37 865 у 1977 (52,7% продукції ССС).

Суднобудування репрезентоване на Україні великими верфами в Миколаєві, Севастополі, Керчі (танкери) та Києві (кораблі річкової флотії).

Автомобільна пром-сть. Тепер продукуються різні типи автомобілів: вантажні, легкові, автобуси. Осередки автомобільної пром-сти: Львів (зав. автотранспорту з 1948 і автобусний з 1957), Кременчук (з 1959; великовантажні автомобілі), Запоріжжя (з 1960); малолітражні автомобілі «Запорожець»), Луцьке (з 1967; вантажно-пасажирські автомобілі), Одеса (причепи до вантажних автомобілів); мотоциклети виробляють у Києві й Харкові. Виробництво автомобілів зазнавало таких змін (у дужках % до всього ССРСР):

	1948	1960	1970	1978
Автомобілі	1 771	7 492 (1,4)	115 667 (12,6)	203 571 (9,5)
у тому ч. вантажні й автобуси	1 771	6 955 (1,3)	28 791 (5,0)	43 514 (5,2)
легкові	—	537 (0,4)	86,876 (25,2)	160 057 (12,2)

Авіаційна пром-сть. Найбільші авіаційні зав. є в Києві й б. Харкова. Київ. зав. (Київ. авіаційне об'єднання) випускає літаки від малого «Пчелка» до гіганта «Антей» (АН—22); найбільшими серіями будують АН—29, АН—24 та найновіший АН—28 (ці моделі виходили з конструкторського бюро О. Антонова). Харківський зав. (Харківське авіаційне об'єднання) будує особливо потужні літаки типу Ту—124 та Ту—134 А, а також військ. літаки. 1954—55 він випустив перший реактивний пасажирський літак у світі. Виключно військ. літаки продукує зав. у Таганрозі. На Україні існує велика мережа підсобних зав. і фабрик, що випускають різні деталі літаків та електричне устаткування, а також озброєння літаків. Велике значення в авіаційній пром-сті України відіграє Запорізький зав. авіаційних двигунів (конструктори П. Швецов, О. Івченко, В. Климов, С. Ізотов, П. Шевченко, А. Люлька та ін.), Інші серії пасажирських і транспортних літаків, що їх виробляють на Україні: АН—2,

АН—24, АН—26, АН—30, Ту—104, Ту—124, Ту—109; турбогвинтових та турбовентиляторних двигунів Аі—20, Аі—24, Аі—25 конструкції О. Івченка та його бюро.

С. Процюк

Траутфеттер Ернст-Рудольф (1809—89), ботанік нім. походження, нар. в Мітаві (тепер Латвійської ССР), чл.-кор. Петербурзької АН (з 1837). Працював у Допаті, Петербурзі й Києві, де був 1839—59 проф. ун-ту (з 1847 ректором) і дир. Університетського Ботан. Саду (1841—52). Серед ін. праці про рослинність Київщини, Поділля, Херсонщини та Басарабії.

Трахтемирівське городище, городище 6 в. до Хр., розташоване на правому березі Дніпра поблизу с. Трахтемирова на півн. від м. Канева; досліджене 1964—68. Залишки жител, екон. ям, побутового і госп. знаряддя. Населення Т. г. займалося хліборобством, скотарством і ремеслом. Знахідки грец. посуду свідчать про зв'язки з грец. містами Півн. Причорномор'я.

Трахтемирівський монастир, Зарубинський монастир, положений б. м-ка Трахтемирова і с. Зарубинців (тепер с. Переслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). Час заснування невідомий; привілеєм поль. короля С. Баторія 1578 Т. м. став шпиталем-притулком для поранених і старих реєстрових козаків. Зруйнований поль. відділами у 1660-их рр. під час поль.-коз. війни. Запоріжжя вважало Т. м. своїм шпиталем «для старинних, зубожилых і ранами скалеченых козаков».

Трахтєров Володимир (1884—1975), учений правник-криміналіст родом з Донеччини, проф. Харківського Юридичного Ін-ту, завідувач катедри карного права. Праці про карну відповідальність психічно неповноцінних, юридичні і медичні критерії неосудности тощо. Брав участь у працях над Кримінальним Кодексом УРСР 1922, 1927 і 1960.

Трацевський Михайло (1896—?), демограф і статистик родом з Білорусі; проф. Київ. Ін-ту Нар. Госп-ва і співр. Демографічного Ін-ту АН УРСР. Праці з теоретичної статистики та демографії України. 1937 заарештований, дальша доля невідома.

Траянові вали, нар. назва старовинних земляних валів, що збереглися на території Поділля, Басарабії і Добруджі. Частково споруджені римлянами в кін. 1 — на поч. 2 в. за імператора Траяна, коли вони просувалися на півн. сх. У 3—4 вв. місц. слов. племена використовували ці вали проти римлян. Частину Т. в. збудували згодом анти. У сер. Придніпров'ї подібні споруди мають назву *Змієвих валів*.

Требник, церк. кн., яка містить богослуження і моління, що виконуються для окремих осіб чи груп (треби) і не пов'язані з св. місцями (церква, престол) та церк. календарем (свята, обходи). Т. вживається для чинів хрищення, миропомазання, покаяння, шлюбу, висвячень і різних треб (похорон, освячення дому) та містить пасхалію й ін. Як конечна богослужбова кн., Т. був перекладений у 9 в. з гр. мови на ц.-слов. В укр. церкві авторитетний Т., опрацьований і виданий заходами митр. П. Могили (1646), який мав чини не відомі в ін. сх. церквах: на відкриття мощів, посвячення монастирів тощо.

Титульна стор. «Требника» П. Могили (1646) з зображенням 7 тайнств

Трегубов Єлисей (1849—1920), гром.-культ. і пед. діяч (учитель Колерії П. Галагана в Києві, пізніше інспектор ін-ту для дівчат у Керчі), чл. Київ. Старої Громади; співр. ж. «КСт.». З 1918 брав участь у роботі УАН.

Трегубова Валентина (* 1926), скульптор малих форм, родом з Київщини; закінчила Львівський Ін-т прикладного та декоративного мистецтва. Працює перев. в порцеляні. Бере мотиви укр. фолклору та сюжети літ. творів: «Укр. весілля» (1960), «Рушничок», «Кобзарі», «Наймичка» (усі 1973), «Куди їдеш, Явтуше» (1965), «Наталка Полтавка» (1966); у майоліці «Одарка і Карась» (1970) та ін.

Трембецький (Trembecki) Станислав (1739?—1812), поль. поет, представник клясицизму і рококо, придворний поет поль. короля Станислава Понятовського; з 1802 жив на Поділлі в Гранові, а згодом при дворі поль. магната С. Щенсного-Потоцького в Тульчині, де й помер. Одним з найкращих творів Т. (високо ціненим А. Міцкевичем) була поема «Zofiówka» (1806, франц. переклад 1814), в якій Т. оспівав красу парку Потоцьких «Софіївки».

Трембіта, нар. духовий дульцевий муз. інструмент, рід дерев'яної труби, обгорнутої березовою корою без вентилів і клапанів. Довж. до 3 м, діаметр (30 мм) збільшується у розтрубі; у вузькій кінці Т. вставляється рогове або металеве дульце (пищик). Висота звукового ряду Т. залежить від її величини. Мелодію виконують перев. у верхньому регістрі. Т. поширена у сх. частині Укр. Карпат, зокрема на Гуцульщині. Вона виконує роль інформатора про різні події на селі (колядників, що наближаються, весілля, смерть, похорон) відповідною кличкою, чи сумною тужливою мелодією. На Т. виконують також вівчарські награвання. Часом гру Т. включають до оркестри.

Трембіта

«Трембіта», в-во і книгарня З. Куриловича в Коломиї 1922—29. Видавало популярні кн. для народу, літературу для молоді і дітей; п'єси і нар. календарі.

«Трембіта», Держ. заслужена (з 1951) хорова капеля УРСР, хоровий мішаний ансамбль, створений у Львові 1940 на базі чоловічого хору Д. Котка. Перший мист. керівник і диригент Д. Котко, згодом П. Гончаров, П. Сорока, М. Колесса (1947), з 1948 — П. Муравський, з 1965 — В. Пекар. В репертуарі, крім укр. нар. пісень і фолклору (також ін. слов. наро-

дів), монументальні твори Л. Бетговена («Хор-фантазія»), Й. Гайдна (ораторія «Пори року»), М. Лисенка («Радуйся, ниво неполитая»), С. Людкевича (кантатисимфонії «Кавказ» і «Заповіт»), В. А. Моцарта («Реквієм»), Л. Ревуцького (поема «Хустина»), Д. Шостаковича («Пісня про ліси») та ін.

Трентон, м. на півн. сх. ЗДА в стейті Нью-Джерсі; 237 000 меш. (1977), у тому ч. бл. 6 400 укр. походження, укр. кат. (850 вірних) і укр. правос. (800) церкви, карпаторуські парафії (бл. 4 000).

Трен'юв Константин (1876—1945), рос. письм. родом з Харківщини; 1907—31 жив на Україні; з того часу низка оп. на сел. теми, цикл нарисів «На Україне» (1916), в яких змальоване життя і побут укр. народу. В укр. театрах ставлять драми Т. «Любов Ярова» (1927) і «На березі Неви» (1937).

Трест, найбільш централізована форма госп. монополії, в якій всі об'єднані підприємства втрачають свою виробничу та комерційну самостійність і підпорядковуються єдиному управлінню. Т. значно розвинені на Заході, і їх діяльність контролюється держ. законами (антимонопольне законодавство). Порівняно з ін. формами монополії (картелями, синдикатами), які на Україні постали вже в останній чверті 19 в., Т. і концерни не розвинулися у повній формі, не досягнувши тогочасного рівня концентрації пром. виробництва в Зах. Європі і ЗДА.

За НЕП, в 1922—23, в УРСР відбулося трестування і синдикування пром-сти, при тому частково ліквідовано гол. управління, а територіально пов'язані групи підприємств з метою здешевлення продукції та впровадження більш раціональних виробничих процесів об'єднано в Т. Процес створення Т. як юридичних одиниць не відбувався систематично в усіх галузях пром-сти і був остаточно завершений законом ВЦИК і СНК СРСР 10. 4. 1923. На Україні порівняно з ін. респ. Т. розвинулися найшвидше: у жовтні 1921 організовано Т. «Південсталь», що об'єднував три великі метал. зав.: Макіївський, Юзівський і Петровський (згодом йому підпорядковано ще 19 менших) з рядом вугільних шахт і коксовими підприємствами; у вугільній пром-сті створено великий Т. «Донбасвугілля», у рудній — «Південнорудний Т.» (ПРТ), зав. важкого машинобудування були об'єднані в Півд. машинобудів. Т (ПМТ), а с.-г. машинобудування — у двох Т.: «Півд. Сільмаштрест» з центром у Запоріжжі й «Укртрестсільмаш» у Харкові. З ін. Т. більшими були «Хемвугілля», «Укрпапітрест», «Шкітрест Правобережжя», «Донбасцемент», «Донбаскераміка», «Маслотрест», «Тютюнтрест», «Махотрест», «Цукротрест», «Електро-

трест», «Текстильтрест», «Спиртотрест», «Скловода», «Коксобензол» і «Укрборошномельтрест». Всього за НЕП на Україні нараховувано 36 місц. і 24 респ. Т., але їх адміністративне підпорядкування не було точно визначене. Номінально Т. були підпорядковані Укр. Раді Нар. Госпва (УРНГ), але починаючи з 1925, деякі адміністративні обов'язки перебрав також Держплан УРСР. Боротьба за Т. між Держпланом УРСР, гол. управліннями ВРНГ та всесоюзними наркоматами призвела у 1929—30 до поступової ліквідації більшості Т. на Україні, а з ліквідацією ВРНГ 1932 Т. та синдикати були розділені й перестали існувати. Окремі підприємства підпорядковано безпосередньо наркоматам.

У зв'язку з реформами Хрущова та запровадженням системи раднаргоспів Т. в СРСР і УССР з поч. 1960 відродилися, але вже тільки як виробничо-адміністративні об'єднання, що виконували роль проміжної ланки між гол. управлінням мін-в та підприємствами, виконуючи допоміжні функції координації виробничих планів. У такій зміненій формі Т. проіснували до сер. 1970-их рр. у різних галузях пром-сти (у вугільній «Антрацит», «Червоноградвугілля», у мангановій «Никопольмарганець»; у будів. «Головхарківбуд», «Полтаваспецбуд», у деревообробній «Львівдеревпром» та ін.). У березні 1973 здійснено в СРСР реформу органів управління пром. підприємств з поступовою ліквідацією Т. і заміною їх виробничими об'єднаннями союзного і респ. підпорядкування. Сучасні пром. об'єднання, на відміну від кол. Т. є госп. комплексами з правами юридичної особи, що несуть повну адміністративну відповідальність за діяльність підпорядкованих їм підприємств або й груп локальних об'єднань. До таких об'єднань респ. підпорядкування на Україні належать львівське об'єднання скляної пром-сти «Райдуга», об'єднання шкіряної пром-сти «Прогрес» й ін. С. Процюк

Третинний період, див. Геологія України.

«Третій відділ» («Третье отделение собственной его императорского величества канцелярии»), орган політ. розшуку і слідства в Рос. Імперії, заснований за Миколи I (1826) з метою боротьби проти рев. і опозиційних рухів та орг-цій, нагляд за слідством у політ. справах, над політ. тюрмами тощо. У віданні «Т. в.» до 1865 була також цензура. Виконавчим органом «Т. в.» був окремий корпус жандармів, створений 1827. Серед ін. «Т. в.» керував арештами і слідством у справі Кирило-Методіївського Братства, зокрема Т. Шевченка. Ліквідований 1880, а його функції передано створеному при

мін-ві внутр. справ департаментові поліції.

Третій Корпус УГА, утворено в січні-лютому 1919 з бойових груп «Щирець», «Рудки», «Крукеничі», «Глибока», «Старий Самбір», «Лютовиська». По реорг-ції УГА до Т. К. входили Стрийська (7), Самбірська (8), Гірська (1) бригади й бойові групи «Крукевичі» і «Глибока». На поль. фронті Т. К. УГА обороняв бойову лінію на просторі 178 км від Тісної в Карпатах до Оброшина під Львовом; бойовий стан — 15 000 багнетів і шабель і 24 батареї гармат. У червні реорганізовано Т. К. УГА і до нього увійшли бригади: Коломийська (2), Самбірська (8), Стрийська (11) і 14, а також новозформовані: 12 і Кінна (1). Під час Чортківської офензиви Т. К. УГА нараховував 7 000 багнетів і шабель і 13 батарей гармат. На Наддніпрянщині 2 і 8 бригади і Кінна (1) увійшли до Армійської Групи ген. А. Кравса, 11 бригада — до групи полк. О. Удовиченка, а 14 була залогою Вінниці до свого відходу на фронт проти Добрармії.

У Галичині осідок Т. К. був у м. Стрию. Командири корпусу: полк. Г. Косак, ген. М. Гембачів та полк. А. Кравс; начальниками штабу підполк. Й. Папп де Яноші, підполк. К. Долежалъ, отаман Р. Якверт й отаман В. Льобковіц.

У ЧУГА Т. К. був переформований у Стрілецьку (3) бригаду; бойовий стан на 1. 3. 1920 — 413 старшин і 3 067 вояків; командир сотн. Осип Станимир, а начальник штабу — отаман В. Льобковіц; 6. 4. 1920 з бригади вибули частини з'єднань, які покинули ЧУГА і пішли на об'єднання з Армією УНР у Першому зимовому поході.

Л. Ш.

«Третій Рим», політ.-ідеологічна доктрина 16—17 вв., за якою Моск. царство було спадкоємцем двох іст. Римів — Старого й Нового (Візантії): коли перший Рим упав під навалом германців (476), а Візантія була завойована турками — мусулманами (1453), їхня роля перейшла до Москви — «Т. Р.», останньої підпори правос. християнства на землі. «Два убо Рима падоша, а третій стоїт, а четвертому не бути» — цю формулу розвинув у своїх «посланнях» до В. кн. Івана III Васильовича (1504—05), і В. кн. Василя Івановича (1510—11) ігумен Псковського Єлеазарського монастиря, Філотей.

Гене́за теорії «Т. Р.» ще не досліджена, але вона значно давнішого походження і пережила довгу й складну еволюцію. Початки її пов'язані з історією другого Болг. царства, яке претендувало на ролю спадкоємця Візант. Імперії. Духовні особи балканського походження занесли цю ідею до Сх. Європи: через Україну до Новгороду і Пскова, де вона знайшла

придатний ґрунт, а згодом з відповідними змінами була засвоєна на Московщині. Концепція Філотея в її остаточному оформленні («Москва — Т. Р., а четвертому не бути») стає в сер. 16 в., за царювання Івана IV Грозного, популярною в колах моск. уряду й Церкви. Моск. книжники того часу, під керівництвом митр. Макарія, пов'язували особу царя не тільки з Візантією, але й зі старим Римом (походження моск. династії «від Августа цисаря»). Теорія «Т. Р.» була повторена в акті утворення Моск. патріархату («Уложенная Грамота» 1589). Занедбана під час Смути поч. 17 в., вона відродилася за царя Олексія Михайловича й патріарха Нікона, зокрема по приспінанні України 1654, і, хоч не стала офіц. урядовою доктриною, мала великий вплив на політику Моск. держави й Церкви і здобула собі широку популярність у другій пол. 17 в., від вищих сфер уряду й Церкви до опозиційних кіл населення, зокрема серед т. зв. розкольників — старообрядців (писання М. Добриніна-Пустосвята, «Соловецька чолобитна» тощо). Тим самим вона стала основою й дороговказом нац. ідеології й імперіалістичної політики Росії на майбутнє. Впливи й відгуки теорії «Т. Р.» були помітні в рос. літературі й публіцистиці 18—19 вв.

Література: Малинин В. Старець Єлеазарова монастиря Філофей и его послания. К. 1901; Schreder H. Moskau das Dritte Rom. Гамбург 1929; II вид. Дармштадт 1957; Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI—XVII ст. Мюнхен 1951; Полонська-Василенко Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX сторіч. Мюнхен 1952; Medlin W. Moscow and East Rome. Женева 1952; Лурье Я. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV — начала XVI века. М.—П. 1960.

О. Оглоблин

Третя бригада УГА, див. Бережанська бригада УГА.

Третя Залізна Стрілецька дивізія Армії УНР, зформована в червні 1919 з загону полк. М. Шаповала, куренів полк. В. Ольшевського і П. Шандрука та Буковинського куреня сотн. О. Кантемира. До складу дивізії входили 3 піші полки, 1 кінний, легкий гарматний полк Січ. Стрільців та техн. і тилові частини; командир полк. О. Удовиченко, його заступником був полк. В. Ольшевський; стан (сер. серпня): 2 200 багнетів, 150 шабель, 16 гармат і 88 кулеметів. Противником дивізії була півд. група дивізій 12 сов. армії, що під командуванням Йони Якіра безуспішно намагалася, попри значну перевагу, відбити Вапнярський зал. вузол і Жмеринку та вдарити по тилах укр. війська, що наступало на Київ; за витривалість у цих боях дивізія здобула офіц. назву «Залізна». У боях проти Добрармії Т.З.С.д. після перших успіхів була в кін. 1919 розбита.

Після поразки Добармії ген. О. Удовиченко з різних частин відновив Т.З.С.д. в околицях Могилева; у травні 1920 вона нараховувала 278 старшин, 1815 багнетів, 308 шабел, 80 кулеметів і 9 гармат та ділилася на 3 бригади й Кінний Донський коз. полк полк. Фролова.

На поль.-укр. фронті проти Червоної армії Т.З.С.д. була на правому фланзі. Разом з армією УНР відступила до Галичини, поза р. Дністер, у серпні повернулася на Україну і в наслідок успішної мобілізації нараховувала до 5 000 вояків, але через брак зброї в бойовому стані — лише понад 2 000. Після останніх боїв з сов. військом в р-ні Нової Ушиці, під тиском переважаючих сил ворога, перейшла за р. Збруч.

Література: Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Матеріали до історії Війська Укр. Нар. Республіки. Рік 1919. Нью-Йорк 1971.

Л. III.

Третяк Василь (* 1926), співак-драматичний тенор родом з с. Комарівки (Курська обл.), закінчив Харківську Консерваторію (1958), з 1962 соліст Київ. Театру Опери і Балету. Гол. партії: Василь («Милана» Г. Майбороди), Радамес («Аїда» Дж. Верді), Хозе («Кармен» Ж. Бізе).

Третяк Іван (* 1923), сов. військ. діяч, ген. армії (1976), родом з Малої Попівки Хорольського р-ну Полтавської обл.; закінчив Військ. Академію Генштабу. З 1967 командуючий військом Білор., з 1976 Далекосх. воєнних округ, тепер на відповідальних командних постах в Сов. Армії.

Третяк (Tretiak) Юзеф (1841—1923), поль. літературознавець і історик нар. у с. Малих Бискупичах (Зах. Волинь) в родині з дрібною шляхти укр. походження. Закінчив Київ. і Львівський ун-ти, викладав у сер. школах у Львові і Кракові; з 1891 — викладач Ягйлонського Ун-ту в Кракові; 1894—1911 — проф. історії укр. (руської) літератури; чл. Поль. АН (з 1888). Праці про А. Міцкевича, Ю. Словацького, Б. Залеського («Bohdan Zaleski», т. 1—3, 1911—14; в ній чимало укр. матеріалу), нарис «Dawna poezja ruska» (1918); ін. праці з деяким укр. змістом: «Piotr Skarga w dziejach literatury Unii Brzeskiej» (1912), «Historia wojny chocimskiej» (1921).

Третяків Олександр (1896—1940), маляр родом з Ніжена; з 1920 на еміграції. Студював у Краківській Академії Мистецтв, з 1926 в Парижі; портрети, краєвиди, реставраційні роботи. Учасник паризьких салонів.

Третяков Роберт (* 1936), укр. поет рос. походження, нар. в Пермі (РСФСР) в родині військовослужбовця; з 1944 живе на Україні, по закінченні Київ. Ун-ту працював у редакціях харківських газ., тепер зав. відділом поезії журн. «Пра-

пор». Т. дебютував у пресі як поет і журналіст 1955. Зб. поезій: «Зоряність» (1961), «Палітра» (1965), «Портрети» (1967), «Меридіани крізь серце» (1975). Характером своєї творчості Т. належав у 1950—60-их рр. до гурту шестидесятників.

Третяков Дмитро (1878—1950), зоолог-морфолог, д. чл. АН УРСР (з 1929), родом з Ярославської губ. (РСФСР). На Україні з 1912 — проф. ун-ту в Одесі (до 1941), 1941—44 працював в Ін-ті Зообіології АН УРСР в Уфі, 1944—50 — в Ін-ті Зоології АН УРСР (1944—48 його дир.), одночасно (1944—48) проф. Київ. Ун-ту. Понад 100 праць з питань гістології, порівняльної анатомії та філогенетики. Основні праці Т. стосуються досліджень будови кісткової та сполучної тканини, кровоносної та нервової системи круглоротих і риб, будови органів чуття, філогенії та систематики риб.

Трещаківський Лев (1810—74), гал. гром. діяч, гр.-кат. свящ., діяч Гол. Руської Ради, чл. «Гал.-Руської Матиці». 1861—66 посол до гал. сойму; ст. в «Зорі Гал.» та ін. газ.; автор першого укр. підручника пасічництва («Наука о пчоловодстві», 1855).

Трибратні могили, кургани Ічбаба, три великі могили в Криму, на півд. від Керчі; досліджені 1966—67. Поховання вельмож Боспорської держави 4 в. до Хр. Чимало золотих і срібних та ін. прикрас, грец. посуду, рештки дерев'яного лука і стріл, залізних наконечників, списів тощо.

«Трибуна», непартійний щоденник політ. і суспільно-гром. життя, виходив у Києві з сер. грудня 1918 до 3. 2. 1919 (наклад — 7—15 000), з паралельним рос.-мовним вид. «Столичний голос» (5—7 000). Видавець — Захар Біський, гол. ред. О. Саліковський; серед співр. були С. Єфремов, О. Ковалевський, С. Петлюра, В. Саловський, Л. Старицька-Черняхівська, П. Стебницький, Н. Суровцева. «Т.» мала добре організовану мережу кореспондентів і на свій час була одним з кращих щоденників.

«Трибуна України», неперіодичне вид. УПК у Варшаві 1923, фактично неосбід. орган УНР на еміграції; ред. О. Саліковський.

Трибунал, назва спеціальних судів у деяких країнах, напр., адміністративний, конституційний, військ. В РСФСР й УРСР існували рев. трибунали (1917—22) та в СРСР діє тепер військ. Т., що судить військ. службовців і військо-

Д. Третяков

возобов'язаних за службові злочини, а також за шпигунство (Положення про військ. Т. від 25. 12. 1958).

Іст. Т. називано шляхетські апеляційні суди в Польщі і Лит. В. Князівстві, т. зв. трибунальські суди, дія яких поширювалася і на укр. землі: Т. коронний, Т. Гол. Лит., Т. Луцький і Т. Люблінський.

Трибунал коронний, найвища апеляційна інстанція для шляхетських судів у Польщі, утворена вальним соймом у Варшаві 1578; обмежив королівську юрисдикцію та розглядав апеляції від ґродських, земських і підкоморських судів. Т. к. складався з 27 суддів (депутатів), обраних шляхетськими воєводськими соймиками на 1 рік. Коли однією стороною справи перед Т. к. були духовні особи, в розправі брали участь на рівній основі 6 духовних суддів, що їх обирали капітули, і 6 світських. На тому ж соймі 1578 утворено для укр. земель **Трибунал Луцький**, а 1581 — для Литви **Трибунал Головний Лит.** Т. к. збирався окремо для В. Польщі у Пйотркові і Познані, а для Малої — у Любліні й Львові. Від 1764 створено окремий Т. к. для Малої Польщі в Любліні.

Трибунал Луцький, утворений на вальному соймі у Варшаві 1578, найвищий апеляційний суд для Брацлавського, Волинського і Київ. воєводств; організований на зразок **Трибуналу коронного** у складі 13 суддів (депутатів), обраних на шляхетських соймиках (5 від Волинського і по 4 від Брацлавського та Київ. воєводств). Розглядав апеляції на ухвали від земських, ґродських і підкоморських судів на підставі *Лит. Статуту* 1566. Судочинство велося укр. мовою, але проти цього виступила поль. шляхта і кат. духовенство, в наслідок чого Т. Л. приєднано до Т. коронного 1589, який розглядав апеляційні справи також укр. воєводств на сесіях у Любліні. Ліквідація Т. Л. була чималим обмеженням автономного ладу укр. земель під Польщею.

Тригла, морський півень (*Trigla L.*), риба родини триглових, ряду окунеподібних; довж. до 75 см, вага до 5,5 кг. Живиться безхребетними та дрібною рибою. У Чорному м. 3 види: Т. звичайна (*T. lucerna L.*) та рідкі: морська зозуля, або Т. піні (*T. pinii*) і Т. сіра (*T. gurnandus*). Пром. риба.

Тризна Йосиф († 1655 або 1656), церк. діяч, письм., вихованець Києво-Могилянської Колегії; 1640—47 — ігумен Віленського Святодухівського, з 1647 — архимандрит Києво-Печерського монастиря. Не присягнув на Переяславську умову 1654; брав участь у редагуванні «Києво-Печерського патерика», написав передмову до «Службеника» (1653).

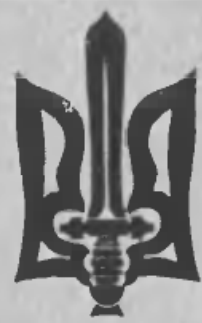
Тризуб, укр. нац. знамено у формі золотого Т. на синьому полі; у минулому —

герб кн. Рюриковичів і Київ. Держави. Про походження і значення Т. (символ держ. влади, церк. чи військ. емблема, геральдичний знак, монограма, геометричний орнамент тощо) існують різні теорії, але жадна не дає задовільного пояснення. Найстаріші археологічні знахідки Т. на укр. території сягають 1 в. по Хр. Правдоподібно він був знаком влади, символом племені, яке пізніше стало складовою частиною укр. народу. З княжої доби збереглися Т. на золотих і срібних монетах кн. Володимира В. (980—1015), який, мабуть, успадкував цей родинно-держ. знак від своїх предків. Далі Т. став спадковим геральдичним знаменом для нащадків Володимира В. — Святополка І Окаянного (1015—19), Ярослава Мудрого (1019—54) й ін. і, як двозуб, Із'яслава Ярославича (1054—78), Святополка ІІ Із'яславича (1093—1113), гал. кн. Льва І Даниловича (1264—1301) й ін. Крім монет, знак Т. знайдено на цеглах Десятинної церкви в Києві (986—996), на плитках Успенської церкви у Володимирі Волинському (1160), на цеглах і каменях ін. церков, замків, палаців, на посуді, зброї, перснях, медальйонах, печатках, рукописах. Поширений по всіх князівствах Київ. Держави протягом кількох ст., Т. зазнавав змін включно з переходом до двозуба, але зберігав свою первісну Володимирову структуру. Серед ін. змін клясичного Володимирового Т. можна назвати додавання хреста на одне з ramen чи збоку, півмісяця, орнаментальних прикрас тощо. Досі віднайдено бл. 200 відмін Т. Його використувано також як символічний і рел. знак в укр. фолклорі і церк. геральдиці. Хоч Т. окремі панівні роди вживали як своє родинно-династичне знамено аж до 15 в., але вже з

Великий герб УНР, прийнятий Центр. Радою 1918

12 в., його почав замінювати герб з св. архистратигом Михаїлом.

Тризуб з мечем

По відродженні укр. держави в 1917 Мала Рада (12. 2. 1918 у Коростені), а згодом і Центр. Рада (22. 3. 1918), на пропозицію М. Грушевського, прийняли Володимирів Т. за держ. знамено УНР як великий і малий герб у відповідному орнаментальному обрамуванні. Автором проєктів був В. Кричевський. Тоді ж (22. 3.

1918) схвалено велику й малу печатки УНР зі знаком Т. Він фігурував на держ. кредитових білетах (банкнотах) УНР, згодом Укр. Держави (автори проєктів Ю. Нарбут, О. Красовський, І. Модзалевський, В. Кричевський й ін.). Як герб Укр. Держави Т. залишився за гетьманату (1918), а далі й за Директорії. Емблемою укр. чорноморської флоти (закон від 18. 7. 1918) був Т. з хрестом угорі. 15. 3. 1939 Сойм Карп. України теж визнав Т. з хрестом за держ. герб. Націоналістичні середовища вживають Т., в якому сер. зуб замінений мечем, деякі укр. католики і гетьманці Т. з хрестом.

Література: Грушевський М. Укр. герб. Нар. Воля. К. 1917; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про держ. герб України. ж. Наше минуле, ч. 1. К. 1918; Пастернак О. Пояснення герба В. Київ. кн. Володимира В. Ужгород 1934; Скотинський Г. Укр. герб і прапор. Л. 1935; Рыбаков Б. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв., ж. Советская Археология, ч. 6. М.—П. 1940; Андрусик М. Тризуб. Мюнхен 1947; Міллер М. Матеріали до питання про тризуб, ж. Рід та знамено, ч. 1—IV. Франкфурт 1947; Січинський В. Укр. тризуб і прапор. Вінніпег 1953. А. Жуковський

«Тризуб», гром.-політ. і літ.-мист. тижневик у Парижі (1925—40), орган УНР, заснований з ініціативи С. Петлюри, гол. ред. В. Прокопович, 1940 — О. Шульгин. Під час процесу Шварцбарта (1926—27) вийшло 10 чч. «Надзвичайного щоденного видання» (суд. бюлетені). У 1938—39 «Т.» містив систематичні додатки: «Наша жінка на чужині» (ред. З. Мірна), «Трибуна молодих» (ред. Б. Ольхівський), «Пласт на чужині» (ред. С. Нечай), «Наші діти на чужині» (ред. С. Сірополко). «Т.» широко насвітлював політ. і культ. процеси, що відбувалися на підсов. Україні й на еміграції, та інформував про стан укр. справи на міжнар. форумах. Серед численних співр. «Т.» були: В. Садовський, О. і Р. Шульгини, М. Єремій, О. Лотоцький (Observator), Я. Токаржевський-Карашевич, М. Лівіцький, В. Сальський, О. Удовиченко, В. Соловій, В. Солонар, К. Мацієвич, Є. Гловінський, С. Нечай, Д. Піснячевський, А. Яковлів, М. Славінський, Г. Лазаревський, Б. Лисянський, Д. Доро-

шенко, В. Зайкин, С. Наріжний, Ю. Горліс-Горський, М. Ковальський та ін.

Тризубець (Triglochin L.), рід багаторічних зіллястих рослин родини тризубцевих. Відомо 13 видів, поширених майже по всій земній кулі. На Україні два види: Т. болотяний (T. palustre L.) і Т. морський (T. maritima L.), поширені на вологих луках, вогких солончаках, болотах, по берегах водойм тощо. Т. добре поїдають тварини, проте у великих кількостях вони можуть викликати отруєння. Насіння використовують як корм для свійських птахів.

Трикотажна промисловість, галузь текстильної пром-сти, яка виробляє з вовняної та бавовняної пряжі і з штучних волокон різноманітні плетені вироби: трикотажне (трик.) полотно, панчохи, шкарпетки, рукавички, верхній трикотаж і білизну. На Україні почали продукувати трик. вироби в малій кількості кустарним способом на поч. 20 в. Перші трик. фабрики постали 1915 в Полтаві та Харкові на базі устаткування фабрик, евакуйованих з Польщі. Напередодні другої світової війни підприємства цих міст і Києва випускали понад $\frac{4}{5}$ всіх трик. виробів, фабрики Харкова і Полтави понад $\frac{3}{4}$ всього виробництва панчішно-шкарпеткових виробів УССР. Полтавська прядильна фабрика постачала трик. підприємствам бавовняну пряжу. Рукавички випускали зав. в Бердичеві, Житомирі, Полтаві та Прилуці.

У 1941—44 підприємства Т. п. зазнали майже цілковитого знищення. Згодом Т. п. була відбудована і поширена. Побудовано нові великі зав.: у Харкові, Миколаєві, Житомирі, Львові, Одесі, Симферополі, Теодосії, Чернівцях, Івано-Франківському, Прилуці, Донецькому, Дніпропетровському, Луганському та ін. На поч. 1970-их рр. на Україні працювало 60 трик. підприємств.

Гол. центри Т. п.: Харків, Київ (Київ. трик. фабрика ім. Рози Люксембург, заснована 1927, Київ. трик. фабрика «Киянка» — з 1957), Одеса, Львів, Чернівці, Житомир, Миколаїв, Червоноград, Мукачів; за межами УССР, але на укр. етнічній території: Берестя, Пинське.

Зростання продукції Т. п. видно з табл. (в дужках % до Т. п. всього СССР):

	1950	1960	1970	1977
Панчішно-шкарпеткові вироби (млн пар)	79,5 (16,2)	212,9 (22,1)	282,7 (21,1)	336,2 (21,5)
Трикотажна білизна (млн штук)	30,4 (23,8)	106,9 (22,6)	147,0 (18,1)	205,4 (19,8)
Верхній трикотаж (млн штук)	12,0 (20,4)	21,8 (19,5)	71,0 (17,1)	77,9 (16,4)

Триліський Олекса (сер. 1890-их рр. — сер. 1930-их рр.), діяч боротьбістської партії, з 1920 чл. КП(б)У, агроном. Напри-

кін. 1920-их рр. гол. Одеського Окрвиконкому, потім заступник наркома зем. справ УССР, згодом гол. Вінницького обл-

виконкому. Розстріляний у сер. 1930-их рр.

Трильовський Кирило (5. 5. 1864—16. 10. 1941), гром.-політ. діяч, основоположник і один з керівників Укр. Радикальної Партії, творець січ. руху, адвокат (у Коломиї і Гвіздці), журналіст і видавець, походив з священичої родини з с. Богутин Золочівського пов. (Галичина). 1900 Т. заснував у с. Заваллі (Снятинщина) перше руханково пожежне т-во «Січ», згодом даліш, що й викликало невдалі намагання австр.-поль. адміністрації з намісником А. Потоцьким на чолі заборонити

К. Трильовський

січ. рух (серед ін. процес і вирок Т. за уявну держ. зраду, скасований апеляційним судом у Відні); з 1908 Т. гол. Гол. Січ. Комітету, з 1912 — ген. отаман об'єднання «Січей» — Укр. Січ. Комітету, при якому 1913 засновано парамілітарну організацію Укр. Січ. Стрільців. Як організатор «Січей» («січ. батько»), Т. спричинився до поширення, а то й пробудження нац. свідомості сел. мас, зокрема на Покутті. У 1907—18 посол до австр. парламенту, з 1913 також до гал. союму; у парламенті вніс бл. 1 000 інтерпеляцій, під час обструкції укр. послів виголосив 10-годинну промову. По вибуху війни 1914 — гол. Бойової Управи УСС і чл. Заг. Укр. Ради, 1918 — Укр. Нац. Ради ЗУНР. 1919 заснував Січ. Комітет у Вінниці, 1920 кілька «Січей» на Закарпатті, пізніше у Відні, де був серед ін. чл. Кодифікаційної Комісії в уряді ЗУНР. По поверненні з еміграції 1927 у політ. житті участі не брав і був адвокатом у Гвіздці (Покуття); помер у Коломиї. Т. під своїм прізвищем і псевд. Клим Обух опублікував багато ст. і січ. пісень, видав низку брошур, січ. співаників тощо; редагував місячник «Зоря» і двотижневик «Хлопська Правда», календарі «Запорожець», «Отаман» й ін.; був довголітнім кореспондентом газ. «Свобода» і «Нар. Слово» у ЗДА.

Триндик Федь, псевдонім Гірного Василя.

Трипаллий мартин (*Rissa tridactyla* L.), птах ряду мартиноподібних; довж. 36—46 см, вага 305—600 г. На Україні рідкий, осінній залітний птах.

Трипільська Єлисавета (1883—1958), скульптор родом з Опішні (Полтавщина), студіювала в Петербурзі і Парижі. У творчості Т. переважає укр. тематика: «Селянин», «Водяник» (1904—09), «Цоколуха» (1910), «Засоромилась», «Дядько Кривоніс», «Паніматка» (всі 1911), «Били-

ночка», «Жартує» (1916—17), «На Ярмарку» (1918, майоліка). Т. працювала також у ділянці кераміки. З 1920-их рр. жила за межами України; померла в Баку.

Трипільська культура, археологічна культура часів неоліту та енеоліту; назва походить від с. Трипілья на Київщині, де В. Хвойка вперше (1898) виявив і дослідив пам'ятки цієї культури. Творцями Т. к. були примітивно-хліборобські і скотарські племена, що просунулися з Передньої Азії і далі посувалися з Балкан та Подунав'я на схід. Пам'ятки її дослідники поділяють на три етапи: ранній (4 500—3 500), сер. (3 500—2 750) і пізній (2 750—2 000 рр. до Хр.).

Ранній етап. У IV тисячолітті до Хр. племена Т. к. розселилися в басейні Дністра і Бога, де дослідники виявили багато ранньотрипільських поселень. За цього періоду вони ташувалися здебільша по низьких місцях б. рік,

Матеріали типу П'янишкове (1, 2, 4, 5, 14) і Щербанівка (3, 6—13) з середнього етапу трипільської культури: 1 — Попудня; 2 4, 5, 14 — П'янишкове; 3, 6, 7, 10—13 — Верем'я; 8 — Коломиїщина; 9 — Гребені

але виявлено також поселення, розміщені на підвищених плято. Житла будували у вигляді заглиблених землянок або напівземлянок, підлогу і вогнище або печі з припечком зміцнювали глиною; стіни споруджували з плоту, обмазаного глиною. На ранньому етапі розвитку Т. к. з'являються також наземні прямокутної форми будівлі на стовпах

з обмазаними глиною дерев'яними плетеними стінами, що мали, можливо, солом'яну покрівлю. У поселеннях, розташованих на підвищених плято, плян жител наближався до форми кола.

Основою госп-ва за цього періоду було примітивне хліборобство і скотарство, але продуктивність його була низька, і тому полювання, рибальство і збиральництво мали важливе значення. Сіяли пшеницю двох сортів, ячмінь і просо. Землю обробляли з допомогою мотик, зроблених з рогу оленя або з кістки та з палиць-копалок з загостреними кінцями. Урожай збирали з допомогою кістяних серпів з кремінним лезом. Зерно розтирали кам'яними зернотерками. У матриархально-родових поселеннях Т. к. хліборобську працю виконувала жінка. Вона стояла на чолі госп-ва, ліпила посуд, виробляла пряжу, одяг тощо і відогравала в суспільному житті значну роль. Чоловіки полювали, стерегли худобу, виробляли знаряддя з кременю, кісток та каменю. У тваринництві перше місце належало великій рогатій худобі, на другому були свині, вівці, кози. Для поповнення м'ясної їжі за цієї доби мало велике значення полювання на оленя, дику свиню та козулю. Значного розвитку досягли ганчарні вироби. Глиняний посуд різноманітної форми ліпили руками: великі посудини грушкової форми для зерна, різної форми горщики, миски, ложки, друшляки, біноклеподібний посуд. З глини ліпили жін. статуетки, модельки житла, намисто, амулети. Поверхню посуду вкривали заглибленим орнаментом у вигляді стрічок з двох паралельних ліній, що утворювали спіральні форми орнаменту. Таким орнаментом вкривали також більшість статуеток. Статуетки, модельки жител та амулети мали ритуальне призначення і були пов'язані з хліборобським культом родючості. З культом добробуту, родючості були також пов'язані поховання, виявлені в житлах (Лука Врублевецька, Солончани). У поселеннях з наземними житлами ранньотрипільського періоду з'являється також посуд різних форм вкритий поліхромним спіральним орнаментом білого, червоного та чорного кольору (с. Кадіївці, Бавки, Кудринці, Незвиська, Фридрівці на Дністрі).

Серед досліджених ранньотрипільських поселень виявлено, хоч дуже рідко, різні вироби з міді, перев. прикраси: браслети, кільця, гачки тощо, а в поселенні б. с. Корбуни в Молдавії знайдено великий скарб мідних речей, перев. прикрас.

На сер. етапі розвитку племена Т. к. посідали величезні простори Лісостепу від сх. Трансільванії на зах. до

Дніпра на сх. Вони розселилися в р-ні сточищ Верхнього і Сер. Дністра, Прута, Серета, Півд. Побожжя та Правобережжя Дніпра. Поселення цього періоду значно більші розміром (що свідчить про збільшення кількості населення) і розташовані на підвищених плято б. річок та струмків. Наземні житла в них будовані по колу або овалу. Житла в пляні мали форму видовженого прямокутника й будувалися на фундаменті з розколотого дерева, покладеного впоперек, на нього накладався товстий шар або кілька шарів глини, згодом обпаленої. Плетені дерев'яні стіни на стовпах і перегородки в середині житла обмазували глиною, з глини будували печі на дерев'яному каркасі, припічки, лежанки коло печі. З глини робили ритуальні жертівники в житлах, круглі або у формі хреста (с. Коломийщина, Володимирівка). Разом зі збільшенням населення збільшувалася посівна площа мотичного хліборобства. Скотарство було розвинене більше, ніж раніше, але полювання далі мало допоміжне значення. Знаряддя праці вироблялося з кременю, каменю та кісток тварин, мотики для обробки землі з рогу оленя. У поселеннях виявлено клиновидної форми топірці з міді. Високого рівня досягло ганчарство. Характеристичним для цього періоду став монохромний спіральний орнамент, нанесений чорною фарбою на жовтувато-червонуватому тлі посуду різних форм, ліпленого руками. Типові великі грушовидні та кратероподібні посудини для збереження зерна, миски, горщики, біконічні посудини та ін. (с. Володимирівка, Сушківка, Попудня, Шипинці); також з глини виробляли культові схематизовані жін. статуетки, фігурки тварин, модельки жител. Суспільний лад племен Т. к. за цього періоду лишався далі матриархально-родовим. До сер. доби Т. к. відносять поселення, що їх виявив В. Хвойка б. с. Трипілья, Верем'я, Щербанівка та ін.

За пізнього періоду Т. к. значно поширилася територія, заселена трипільцями: на землі сх. Волині, сточища рр. Случі й Горині, обидва береги Київ. Подніпров'я та степи півн.-зах. Причорномор'я, де трипільці стикалися з носіями ін. культур. Значно зросло значення скотарства. Скотарство напівкочового характеру складалося перев. з дрібної рогатої худоби (вівці, кози). Помітного значення набув кінь (Усатове). За цього періоду складається патріархальний лад. Під впливом контактів з племенами ін. культур, коли в сер. III та на поч. II тисячоліття до Хр. степ. зону, півд. р-ни Лісостепу Сх. Європи та Дніпровського басейну займали скотарські племена т. зв. ямної культури, що посувалися

з степів Поволжя та Подоння в пошуках нових пасовищ, у культурі пізньотрипільських племен зникає багато рис, характеристичних для Т. к. попереднього часу. Змінюється характер житлобудівництва, зникає спіральна орнаментация в мотивах розпису посуду і типові трипільські його форми, натомість з'являється новий тип посуду, орнаментованого відтисками шнура, схематизується антропоморфна пластика. З'являється новий тип поховання в ямах з насипом та без насипу з кам'яною обкладкою навкруги і витворюється обряд поховання, подібний обрядові сусідніх патріархальних племен ямної культури. Усатівські племена зах. р-нів Півн. Причорномор'я та нижнього Подністрів'я (сс. Усатове, Галеркани, Борисівка, Маяки та ін.) були асимільовані носіями ямної культури. Іст. доля ін. пізньотрипільських племен була різною; зміни в їх культурі Сер. і Гор. Подністрів'я пов'язані з появою на цій території племен культури кулястих амфор (сер. бронза).

Література: Хвойко В. Каменный век Среднего Поднепровья. Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве. I. К. 1901; Трипільська культура. т. I, АН УРСР, Ін-т Археології. К. 1940; Пассек Т. Периодизация трипольских поселений. МИА, н. 10. М.—П. 1949; Вибиков С. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. МИА н. 38. М.—П. 1953; Черниш К. Раннетрипольское поселение Ленківці на Сер. Дністрі. АН УРСР, Ін-т Археології. К. 1959; Пастернак Я. Археологія України. Торонто 1961; Пассек Т. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья, МИА, н. 84. М. 1961; Вибиков С. Трипільська культура. Археологія Укр. РСР, т. I. К. 1971; Захарук Ю. Пізній етап трипільської культури. Археологія Укр. РСР, т. I. К. 1971.

Н. Кордиш-Головко

Трипільський Андрій (* 1912), літературознавець і мистецтвознавець родом з Полтавщини. Друкується з 1930, спочатку як прозаїк; по війні працює в ділянці заг. естетики, літературознавства, мистецтвознавства і критики. Праці в дусі ортодоксального соцреалізму: «Більшовицька партійність — основа соціалістичної естетики» (1948), «Образ героя нашого часу в радянській літературі» (1949), «Драматургія О. Корнійчука», «Олександр Корнійчук» (1950), «Проблеми соц. естетики» (1954), «Про красу мистецтва» (1959), «Ленінська філософія мистецтва» (1970) та ін.

Тритон, іриця (*Triturus*), рід хвостатих земноводних, родини саламандрових; довж. тулуба до 9 см. Існує 9 видів, у тому ч. на Україні 4: Т. звич. (*T. vulgaris* L.), повсюдний; Т. гребенястий (*T. cristatus* Laur), перев на Поліссі та в Лісостепу; Т. карп (*T. montandoni* Boul); Т. гірський (*T. alpestris* Laur) — рідкий. Корисні (живляться комахами). Деяких Т. використовують для лабораторних дослідів.

Трищетинник (*Trisetum* Pers.), рід зіллястих багато-, рідше однорічних рослин родини зернівців. Бл. 60 видів, поширених перев. в помірних і полярних обл. півн. півкулі. На Україні 6 видів (з них 4 — в Карпатах), з поміж яких Т. сибірський (*T. sibiricum* Rupr.) і Т. лучний (*T. pratense* Pers.) цінні кормові рослини.

Тріль Михайло (1905—55), сокільський і тіловиховний діяч у Галичині, родом зі Львова; у 1925-39 чл. Гол. Управи «Сокола-Батька»; автор численних складанок руханкових вправ, виконуваних на сокільських виступах, та методичних підручників для інструкторів фізкультури. Помер у ЗДА.

Трінклер Микола (1859—1925), хірург, нар. в Петербурзі, закінчив мед. фак. Харківського Ун-ту (1883). З 1905 проф. цього ж ун-ту, з 1921 Харківського Мед. Ін-ту. Т. один з перших почав впроваджувати в хірургічну практику асептичні методи лікування, запропонував власну методу дренування шлуночків гол. мозку, ввів у практику рентгено-терапію онкологічних хворих. Праці з питань онкології, нейрохірургії, лікування ран, сифілітичного ураження внутр. органів, гематології тощо; посібник «Основи сучасного лікування ран» (1926).

М. Трінклер

Тріодь (грец. тріодіон — триписнець), богослужбова кн. для перед- і повеликоднього часу церк. календаря. Є дві Т., пісна, у якій вміщені пісні перев. покаянного змісту, пристосовані до В. посту, здебільша у формі трьох пісень; і цвітна, що охоплює служби пасхальні з страшим тижнем, Великоднем, Зеленими Святами і з Неділею Усіх Св. Обидві Т. належать до слов. першодруків (Швайпольт Фіоль у Кракові, 1491). Їх часто друковано (у Києві 1627, 1631, 1640 і пізніше у Львові 1642 та ін.). Текст укр. Т. 17—18 вв. дещо відрізняється від тексту рос. Т.

Тріанонський договір, мирний договір, укладений 4. 6. 1920 між союзними державами Антанти у першій світовій війні та Угорщиною. Остання погодилася на значні обмеження та втрату територій, серед ін. Закарпаття і Словаччини на користь Чехо-Словаччини. У 1920-30-их рр. угор. ревізіоністичні кола домагалися скасування Т. д. і повернення втрачених земель до «В. Угорщини». Територіяльні пункти Т. д. підтверджено Паризькими мировими договорами 1947.

Тріясовий період, див. *Геологія України*.

Троїсті музики, нар. інструментальний ансамбль у складі скрипки, басолі (баса), бубна (в центр. обл.), або скрипки, цимбалів, бубна (у зах. обл.). Вперше згадуються на Україні в кін. 17 — та поч. 18 в. Т. м. відігравали важливу роль у побуті укр. села: на нар. святах, весіллях, ярмарках тощо. Виконували перев. танцювальні і пісенні мелодії.

Троїсті музики

Троїцьке (кол. Кальнівка; IV—19), с. м. т. в півн.-зах. частині Ворошиловградської обл., р. ц.; 6 400 меш. (1968). Харч. пром.-сть. Засноване 1827-30.

Троїцьке-Харцизьке (VI—19), с. м. т. Донецької обл., підпорядковане Харцизькій міськраді, положене в півд.-сх. Донбасі, над р. Кринкою; 10 300 меш. (1967). Видобуток кам'яного вугілля і вапняку.

Троїцький Іван (1854—1923), лікар-педіатр родом з Чернігівщини, син свящ. Закінчив мед. фак. Київ. Ун-ту (1878); 1885—1902 — приват-доц. цього ж ун-ту, згодом проф. Харківського Ун-ту, з 1920 — Катеринославського Мед. Ін-ту. Праці Т. присвячені проблемам теоретичної і практичної педіатрії, фармакології, дитячої та шкільної гігієни і фіз. культури, історії медицини тощо. Найвідоміші з них: «Курс лекцій о болезнях детского возраста» (1887, 1888-89), «Учение о детских болезнях» (1908), «Гигиена детского возраста» (1912) та ін. Засновник т-в дитячих лікарів у Києві (1900) й у Харкові (1906), а також першого у Києві зразкового нар. дитячого садка та Спільки боротьби з дитячою смертністю у Харкові (1906); один з організаторів першого міжнар. конгресу педіатрів у Парижі (1912).

Троїцький собор у Новомосковському, кол. запор. м. — Новоселиці, споруджений у 1772—81 нар. майстром Я. Погребняком. Фундаторами Т. с. були старшини (кошовий І. Чепіга, А. Головатий), козаки-січовики, соборний староста М. Петренко й ін. Будівля являє собою де-

Троїцький собор у Новомосковському (1772)

в'ятибанну симетричну композицію, з найвищою банею посередині (бл. 65 м.), чотирма дещо нижчими на чотири сто-

рони світу і чотирма ще нижчими між ними. Т. с. 1830 ремонтувано, в 1887 перескладано «по старому образцу», але з деякими змінами. Конструктивно і композиційно Т. с. є винятковим мист. твором дерев'яної архітектури України.

Література: П. Г. Запорожский храм в Новомосковске. КСт., 1888, ч. 1—3; Нариси історії архітектури Укр. РСР. К. 1957.

Троїцько-Іллінський монастир, чоловічий правос. монастир у Чернігові, у мальовничій околиці

на Болдиних Горах, заснований бл. 1069 Антонієм Печерським. Зруйнований 1239 татарами, відбудований 1649 коштом чернігівського полк. С. Пободайла; з другої пол. 17 в. був катедрою чернігівських архiep. 1679 у монастир переведено Новгород-Сіверську друкарню. З ініціативи архiep. Лазаря Барановича, коштом чернігівського полк. Василя Дунин-Борковського, за до-

помогою також гетьмана І. Мазепи, збудовано у 1679—89 (остаточно 1695) величавий собор св. Троиці, і відтоді монастир називався Троїцько-Іллінським. 1786 монастир закрито і перетворено на архиерейський дім. За сов. влади монастир як церк. осередок був ліквідований. З будівель збереглися: Іллінська церква (друга пол. 12 в.), Троїцький собор

(твор архітекта Івана Баптисти), трапезна (1677—79) і дзвіниця (1775). Недалеко Троїцького собору, на Болдиній Горі, могили Л. Глібова і М. Коцюбинського.

Тролейбусний транспорт, безрейковий наземний вуличний електричний транспорт, з 1950-их рр. один з основних видів міськ. транспорту в УССР. Перший тролейбус почав діяти на Україні 1935 у Києві (у Москві 1933), 1940 Т. т. мали 4 міста УССР, 1978 — 38, який перевозить впродовж року 2 320 млн пасажирів, або 27% пасажирів всього міськ. транспорту (1940 — 2,0%, 1965 — 26,7%, 1970 — 22,9%) і 51,4% міськ. електротранспорту (1940 — 2,0% 1965 — 33,7%, 1970 — 44,5%). У 1959-61 відкрито першу міжміську тролейбусну лінію від Симферо-

Свято-Троїцький собор Троїцького монастиря в Чернігові (1679—89)

поля до Алушти та Ялти (84 км). Розвиток Т. т. в м. УССР видно з табл. (для

порівняння див. розвиток трамвайного транспорту — стор. 3247).

	1940	1965	1970	1978
Ч. міст з тролейбусами	4	20	30	38
Одиночна протяжність тролейбусних ліній	39	1 241	2 032	2 983
Кількість пасажирських тролейбусів	86	2 509	4 016	5 932
Перевезено пасажирів в млн за рік	30	1 002	1 536	2 320

Тронько Петро (* 1915), сов. політ. діяч, історик, закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПСС (1951); був на комсомольській і партійній роботі (в Київ. обл. орг-ції і ЦК КПУ), 1961—78 — заступник гол. Ради Мін. УССР, кілька разів депутат Верховної Ради УССР; д. чл. АН УРСР (з 1978). З 1967 — гол. правління Укр. Т-ва охорони пам'яток історії та культури, гол. ред. колегії «Історії міст і сіл Укр. РСР». Спогади з війни і ряд популярно-агітаційних брошур.

Тропар (з грец. тропос — наспів), богослужбова пісня, що оспівує зміст свята, чи складова частина канону, що наслідує укладом та мелодією перший вірш (ірмос). Т. містяться у богослужбових кн. і лише винятково друкуються окремо. Багато Т. скомпоновано на Україні для прославлення місц. св., напр., Т. кн. Ользі («Крилома богорозумія вперивши ум...») чи кн. Володимирові («Уподобившись купцю ищущу доброго бисера...»).

Тропінін Василь (1776—1857), визначний рос. маляр, представник класицизму; до 1823 — кріпак. Вчився у Петербурзькій Академії Мистецтв, з 1824 — акад. У 1804—23 жив на Україні в с. Кукавці (сх. Поділля), у свого поміщика графа І. Моркова і там виконав низку портретів укр. селян («Дівчина з Поділля», «Портрет селянки», «Хлопчик з топірцем», «Портрет Устима Кармелюка»), побутові картини («Весілля в Кукавці»), ікони тощо. З 1824 жив у Москві.

Тропотянга, нар. парний (8 або більше пар) танок з фігурами. Муз. розмір 2/4. Основний рух — похитування корпусом і головою при змінах положення рук і ніг. Виконується жваво, темпераментно. Поширений у зах. обл. України (Закарпаття).

Тростянець (III—15), м., положене на Сер. височині, над р. Боромлею, р. ц. Сумської обл.; 20 700 меш. (1975). Т. заснували у сер. 17 в. козаки, які переселилися з Правобережжя на Слобідську Україну. 1877 в Т. збудовано цукроварню (на поч. 20 в. бл. 800 робітників), 1910 Т. мав бл. 8 000 меш., 1926 — 8 700 (українці становили 94%). З 1939 Т. — місто. У Т. машино-будів. устаткування для цукрової пром-сти, електро-техн.

зав.; цукровий і деревообробний комбінати, фабрика шоколяди.

Тростянець (V—10), с. м. т. на сх. Поділля, р. ц. Вінницької обл.; 6 700 меш. (1970). Харч. пром-сть.

«Тростянець», дендрологічний парк Центр. респ. ботан. саду АН УРСР, розташований на території Бережівської сільради Ічнянського р-ну Чернігівської

Тростянецький дендрологічний парк

обл. Площа — бл. 200 га. «Т.» — визначний твір укр. садово-паркового будівництва. Засновником «Т.» був власник І. Скоропадський (1805—87), який розбудові парку присвятив усе своє життя (там він і похований). Будову «Т.» розпочато 1834 на майже безлісній рівнині, захищеній від вітру балці Боговщина. Спочатку насаджувано місц. породи дерев — сосну, ялину, березу, дуб, королівську тополь, з 1840 також екзотичні. З 1858 у сх. частині «Т.» почали творити штучні гори (т. зв. Швайцарію), заввишки до 20—30 м, які засаджено шпильковими лісами. Мальовничість «Т.» збільшено будовою ставів («Великого» й ін., тепер заг. їх площа 10,5 га). Роботи ведено під керівництвом фахових садівників, серед ін. (у 1857—66) ученого садів-

ника К. Шлінгофа. З 1890-их р. вже більших робіт в «Т.» не було. У 1920-их рр. «Т.» передано у відання радгоспу «Т.», 1940 (після його оголошення держ. заповідником) Гол. управлінню заповідниками при Раді Мін. УРСР, з 1951 — АН УРСР. Тепер у «Т.» росте понад 400 видів і форм дерев та кущів, у тому ч. бл. 75 шпилькових (серед них рідкісні — смерека Фразера, смерека каліфорнійська, ялина канадська, туя велетенська та ін.) і велика колекція листяних (зокрема дубів — понад 15 видів, кленів — понад 20, лип — 9). Навколо парку простягаються лісозахисні смуги — площа бл. 350 га. У «Т.» ведеться н.-д. робота з акліматизації та інтродукції цінних дерев в умовах лісостеп. смуги.

Тростянецьке вчительне євангеліє, зб. євангельських проповідів, переписаних св. Григорієм Бориславським у 60-их рр. 16 в. зі зразка, що виник бл. 1560. З с. Тростянця, де воно зберігалося від 1605, Т. в. є. попало до Бібліотеки гр.-кат. капітули у Перемишлі; 1929—31 його описав і частково видав Я. Янув («Prace Filologiczne»). Мова Т. в. є. близька до нар. зах.-гал.

Тростянецький Арон (* 1914), літературознавець родом з м. Златополя на Єлисаветградщині (тепер Кіровоградська обл.); закінчив Київ. Пед. Ін-т й аспірантуру при ньому (1941); працював на ред. роботі (1938—47), з 1947 в Ін-ті Літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Пише укр. і рос. мовами. Серед ін. праці про В. Маяковського, кн. «Крила романтики» (1962), «Шляхом боротьби і шукань» (1968). Т. співавтор і ред. «Нарису історії укр. радянської літератури» (1954), двотомової «Історії укр. радянської літератури» (1956), «Історії укр. радянської літератури» (1964), співавтор «Історії укр. літератури» у 8 т. (1967—71) та ін.

Тростяниця, р. на Житомирському Поліссі, права притока Ірші (сточище Дніпра); довж. 62 км, сточище 698 км², пересічна ширина річища у сер. течії 10 м.

Трофимович Теофан († 1736 — чи 37), письм. і вчений; закінчив Києво-Могилянську Академію і з 1727 викладав у ній пітику. Залишив латинський підручник поетики. Імовірний автор іст. драми «Милость Божія...» з прославленням Б. Хмельницького.

Трохименко Карпо (1885—1979), маляр, нар. у с. Суцанах на Київщині; вчився у київ. та моск. мист. школах і Петербурзькій Академії Мистецтв (1910—16; учень М. Самокиші). 1918 працював у Києві в Комісії охорони пам'яток старовини і мистецтва, згодом на культ.-осв. роботі на провінції, з 1926 знову в Києві;

чл. і секретар АХЧУ (1928—31). З 1933 Т. викладав у Київ. Художньому Ін-ті (проф. батального та іст. малярства). Як заступник гол. Мист. ради Мін-ва Нар. Освіти дбав про мист. виховання дітей і влаштування виставок дитячої творчості; 1969 — лауреат Держ. премії УРСР ім. Т. Шевченка. Т. працював у різних жанрах: розписи церков (у Полтаві на Шведській могилі), батальні сцени («Допит полонених угорських гусарів», 1915—16; «Вечеря козаків на позиціях» 1917), акварельні етюди моря і серія акварель «Револуція на селі» (1926), пейзажі (Кавказу, Наддніпров'я, Чернігівщини), олійні картини («Кадри Дніпробуду», 1937, «На будівництві Київ. ГЕС», 1963, «Останнє проміння», 1967); портрети (М. Стельмаха, О. Фоміна, М. Вериківського), численні картини присвячені Т. Шевченкові, Г. Сковороді, дітям («Зима на селі»), натюрморти. Т. експонуються з 1918; персональна виставка в Києві 1968.

К. Трохименко

Література: Мусієнко П. К. Д. Трохименко. К. 1946; Врона І. К. Д. Трохименко. Нарис про життя та творчість. К. 1957; Нар. художник УРСР Карпо Трохименко. Каталог. К. 1968.

Трохименко Клим (1898—1979), маляр-примітивіст родом з с. Пекарщини на Житомирщині. З 1920-их рр. жив у Львові як купець і колекціонер. На еміграції з 1943 у Німеччині і з 1950 у ЗДА (Філадельфія). Малювати почав на 45 р. життя. Його картини відзначаються упрощеними, часто ареальними формами і буйними пастозно накладеними фарбами. Т. влаштовував індивідуальні і брав участь у збірних виставках, серед ін. у Музеї Вейн Стейт Ун-ту в Детройті (1960), у Нью-Йорку, Торонто (галерія «Фокус», 1972), Мюнхені (1971). Твори є в численних колекціях Америки й Європи.

К. Трохименко

Трохименко М., мовознавець-україніст в УССР у 1920-их — на поч. 1930-их рр., співр. Ін-ту Мовознавства УАН. Співавтор підручника «Робоча книжка укр. мови», 2 чч. (1927—28 разом з К. Буйним) і «Словника чужомовних слів» (1932, у співавторстві з І. Бойковим, О. Ізюмо-

иця і Г. Калишевським); ст. про помилки в термінологічних словниках (1931). Після арешту у 1930-их рр. дальша доля невідома.

Трохимовський Михайло (бл. 1730–1815), лікар, нар. на Україні у дворянській родині; навчався у Київ. Могилянській Академії. По закінченні школи при Петербурзькому Ген. шпиталі (1763) — на військ. службі; з 1782 лікар Миргородського пов. Успішно застосував гідротерапію; склав опис рослин Криму (1772). Окрему працю присвятив питанню про жін. безплідність (1813).

Троценко Віктор (* 1888), архітект родом з Сумщини. Працював перев. у галузі житлового будівництва з урахуванням особливостей

нар. архітектури: житлові будинки на Донбасі і Криворіжжі, павільйон «Україна» на першій Всерос. С.-Г. виставці в Москві (1923); забудова роб. селища Харківського паровозобудів. зав. (1924), у співавторстві з В. Пушкарьовим Червонозаводський театр у Харкові (1931–38) та ін. Ст. в ж. «Архітектура Радянської України»; спільно з С. Таранушенком кн. «Хата по Єлисаветинському провулку в Харкові» (1921), «Старі хати Харкова» (1922).

В. Троценко

Троцький (справжнє прізвище Бронштейн) Лев (1879–1940), політ. діяч і літератор, нар. на Херсонщині в родині колоніста, орендаря великого зем. маєтку. Рев. діяльність почав з 1896–97. У справі Півд.-рос. роб. союзу був заарештований і засланий на Сибір (1898). 1902 утік за кордон, де брав участь у газ. «Искра» і співробітничав з Леніном; за революції 1905 повернувся в Росію і був спільно з А. Парвусом організатором Совету роб. депутатів у Петербурзі, а потім і його гол. 1913 Т. очолив ліву групу Рос. Соц. Дем. Роб. Партії «міжрайонців», яка влітку 1917 увійшла до больш. партії. 1917 його обрано чл. ЦК больш. партії і гол. Петербурзького воєнно-рев. комітету, який керував жовтневим переворотом. Як нар. комісар закордонних справ Т. підписав Берестейський мир, хоч у цьому питанні розходився з Леніном, висунувши гасло — «війни не вести, миру не підписувати». 1918–25 — нар. комісар воєнно-морських справ, організатор перемог Червоної армії над білими генералами і усіма ворогами сов. влади. Вважаючи себе лівішим від Леніна, Т. часто розходився з ним, але співробітничав з меншовиками, потім знову повернувся до больш. партії, а по

смерті Леніна очолив т. зв. троцькістську опозицію, до якої пізніше приєдналися всі ліві течії в большевизмі. Після організації публічної троцькістської демонстрації 7. 11. 1927 виключений з партії і засланий до Алма-Ати, а 1929 видалений з ССРСР. За кордоном організував IV Інтернаціонал, який об'єднував ліві течії в комунізмі (троцькізм); видавав у Парижі «Бюллетень опозиции» і керував з-за кордону троцькістським підпіллям в ССРСР. Забитий больш. агентом у Мехіко.

Т. був визначним теоретиком марксизму, талановитим публіцистом і блискучим оратором. З Леніном, який вважав його найвидатнішою постаттю в ЦК РКП(б), Т. розходився в питаннях оцінки ролі селянства, а звідси й характеру пролет. революції. Селянство, за Т., як дрібновласницька класа, засадничо вороже соціалізму і не може бути союзником пролетаріату; тому революція в Росії може перемогти лише за умови, що вона буде перманентна, тобто відразу перекинеться на Захід. Виходячи з цього, Т. у 1923 відстоював воєнний похід на Європу. Розпочату в кін. 1920-х рр. індустріалізацію Т. пропонував фінансувати коштом посиленого оподаткування заможного селянства, але рішуче заперечував сталінську колективізацію. Цю концепцію Т. пізніше, застосовуючи суцільну колективізацію й прискорену індустріалізацію, перехопив Й. Сталін. Але в 20-их рр. їх розходження, зокрема в питанні побудови соціалізму в одній країні (можливість якої Т. заперечував) і в питанні колективізації набрали гострого конфлікту, в якому, спираючися на розбудований ним партійний апарат і цілковитий затиск середпартійної демократії, переміг Сталін, який протягом десятиліття по видаленні Т. з ССРСР винищив і всіх його послідовників.

Т. боровся проти самостійної УНР як «буржуазної держави», але разом з ЦК РКП(б) не протиставляв їй самостійної Сов. України, а лише підлеглу Москві УССР.

Опинившись за кордоном, Т. виступив з низкою ст. на оборону самостійності УССР.

До другої світової війни троцькізм на Заході мав незначний вплив, гол. в колах лівої інтелігенції, але в 1960-их рр. відродився в активізації крайньо лівих течій ком. руху в різних частинах світу.

І. Майстренко

• **Троцький Микола** (1883–1971), журналіст і публіцист (псевд. М. Данько, М. Брадович), родом з Луцького на Волині. Чл. РУП-УСДРП; переслідуваний рос. владою, переїхав 1909 за кордон. 1914–18 у Відні — чл. Союзу Визволення України та співр. його вид., 1918–22 — секре-

тар посольства УНР; співр. численних укр. (серед ін. «Діла») і чужомовних газ.; 1931 ред. нім. місячника «Die Völkerbrücke». Згодом у Женеві (Швейцарія) співр. Укр. Інформаційного Бюро, з 1950-их рр. щоденника «Америка», «Вісника ООЧСУ», «Шляху Перемоги» та ін. Низка публіцистичних праць, серед ін.: «Як прийшло в Росії до революції» і «Литовці» (1917); «Die Nation in Sowjetketten» (1932), «Der Staat ohne Nation» (1952), «Ідея і чин» (1958); повість «На Москву» (1951).

Троценко Валерій (*1929), вчений у галузі механіки, родом з Смоленщини, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), заступник дир. Ін-ту проблем міцності АН УРСР. Праці з питань міцності матеріалів при високих температурах і конструктивних елементів при повторно-змінному навантаженні в умовах нормальних і низьких температур.

Троцинський Дмитро (1749—1829), рос. держ. діяч і меценат укр. культури, вихованець Київ. Академії, з 1774 — при штабі ген. кн. М. Репніна, 1775—76 його секретар (як рос. посла в Константинополі), 1779 разом з ним брав участь у Тешенському Конгресі. Як правитель канцелярії графа О. Безбородька (з 1784) здобув собі впливове становище при царському дворі; 1793 — статс-секретар Катерини II і пізніше Павла I й Олександра I; за Павла I — сенатор і гол. Поштового Управління імперії. 1800 був звільнений з усіх посад і взяв участь у змові проти Павла I; після перевороту 1801 був поновлений на всіх посадах і призначений чл. Держ. Ради. 1802—06 — мін. уділів, а в 1814—17 — юстиції; 1812—14 полтавський губ. маршал шляхетства. 1817, маючи великі володіння на Полтавщині, Київщині, Поділлі й Вороніжчині (понад 70 000 десятин), подався до димісії. Останні роки Т. прожив у своєму миргородському маєтку с. Кибинцях, який став тоді визначним осередком укр. нац.-політ. й культ. руху (сучасники називали його «Укр. Атенами»), лідером якого він був. Т. був близьким приятелем і однодумцем багатьох укр. автономістів, зокрема В. Капніста, П. Коропчевського, М. Миклашевського та ін. Т. був щедрим меценатом укр. культури: науки (Я. Маркович, В. Ломиковський), літератури (В. Капніст, Василь Гоголь та ін.), театру (В. Гоголь), малярства (В. Боровиковський), музики (А. Ведель). Через свого приятеля Осипа Каменецького Т. був одним з ініціаторів першого вид. «Енеїди» І. Котляревського (1798). У Кибинцях Т. мав домашній театр, яким від 1812 керував з допомогою В. Капніста В. Гоголь (Яновський).

Новітні дослідження стверджують, що Т. був лідером конспіративного кола укр. автономістів кін. 18 — поч. 19 вв., мав зв'язки в колах військ. опозиції (через свого родича ген. П. Білуху-Кохановського, братів Ф. і В. Лукашевичів та ін., які брали участь у т. зв. Смоленській змові 1798) і надавав великого значення орг-ції укр. військ. сили (коз. проєкт В. Капніста 1788, коз. ополчення на Лівобережній Україні 1812). О. Оглоблин

Троцинський Степан (†1709), родич гетьмана Мазепи, військ. товариш (1693), гетьманський дворянин і господар Гадяцького замку (1690—97), гадяцький полковий обозний (1697—1704) і полк. (1704—08). Виконував різні дипломатичні доручення Мазепи (серед ін. посольство до Січі 1693); під час укр.-моск. війни 1708 був зі своїм полком на Правобережжі й не міг приєднатися до Мазепи. Заарештований рос. урядом у кін. 1708 як родич і прибічник Мазепи, помер в ув'язненні у Києві.

Троцинські, шляхетсько-старшинський рід з Білоцерківщини, який з кін. 17 в. переселився на Лівобережжя. Василь Троцинський (Труцинський) був серед «шляхти пов. Білоцерківського», яка 1654 присягала на вірність моск. цареві. Його нащадок (син або внук) Степан Т., полк. гадяцький (†1709; див.); правнук Степана — Дмитро Т. (див.); небіж Дмитра — Андрій Андрійович Т. (1774—1852), рос. ген. і укр. патріот, був родичем М. Гоголя. У другій пол. 19 в. рід Т. занепав.

Троян, поганський бог у давніх слов'ян, також і в Київ. Руси. Згадується в літ. пам'ятках давнього письменства: в «Хожденні Богородиці по муках» та в «Слові о полку Ігореві». За серб. казками Т. уявляли в образі людини з трьома головами та з звірячими вухами.

Троян Іван, мовознавець-україніст у 1920-их рр., співр. Н.-Д. Катедри Мовознавства ім. О. Потебні при Харківському Ін-ті Нар. Освіти. Співавтор «Загальноприступного курсу укр. мови» (1928—29) і «Підвищеного курсу укр. мови» (1929, 1931), ст. з укр. фонології (1928—29). Після арешту у 1930-их рр. дальша доля невідома.

Троян Корнило (1885—1959), гром.-політ. діяч родом з с. Сидорова Гусятинського пов. (Галичина), адвокат у Ходоріві (1924—39). У 1917—20 вів осв. працю серед укр. полонених у Туркестані, куди попав як австр. полонений; після повернення з полону діяч «Заграви» й УНДО (чл. президії), організатор Бібрківщини й Ходорівщини, 1928—30 — сенатор і 1935—38 посол до поль. союму; на еміграції в Австрії, Німеччині і (з 1950) у ЗДА. Помер у Нью-Йорку.

Троянда (Rosa L.), культ. форма рослин роду роза родини трояндових (ди-

корослі — див. *Шипшина*), кущі до 2 м. заввишки. Відомо бл. 6 000 гатунків, що їх одержано в наслідок гібридизації й відбору. Т. є дуже цінні у декоративному садівництві, їх також розводять і для одержання етерової олії; з пелюсток деяких Т. варять конфітури і готують напій. Т. розводять майже у всіх країнах. На Україні велику колекцію Т. зібрано в Никитському (Ялта) й Одеському ботанічних садах та в Ботанічному саду АН УРСР (Київ). На Україні поширені декоративні сорти Т.: ремонтантні (Никитська рожева, Українка, Катерица, Фрау Карл Дружкі, Ульріх Бруннер), чайно-гібридні (Веснянка, Наталка, Червона Україна, Фрейбург 2), пернеціянські (Вільгельм Кордес, Кабардинка, Віль де Парі), поліантові (Зоя Космодем'янська, Глорія Мунді, Кучерява), чайні (Артек, Маруся, Переможець, Батьківщина), виткі (Рубін, Експельза, Нью-Давн, Біла Дороти) та ін. Етеро-олійна Т. представлена двома видами: Т. дамаською і Т. франц. Урожайність квіток Т. 50 центнерів з га, площа насаджень в УРСР бл. 2 000 га (в усьому СРСР бл. 4 600), гол. в Кримській, Запор. і Одеській обл.; на Кубані гол. на Чорноморському побережжі.

Троянські діяння, один з ранніх зразків перекладної повісти в літературі Київ. Руси, уміщені в хроніках Малали і Манасії. За змістом «Т. д.» — один з варіантів опису Троянської війни.

Труба Іван (1878 — ?), гром. і політ. діяч родом з Катеринославщини, інж.-технолог. Вчився у Петербурзі; 1902 за рев. роботу засланий до Сибіру. 1917 організатор «Просвіт» і комісар нар. освіти Катеринославщини; автор шкільних хрестоматій («Стежка додому»). На еміграції лектор Укр. Госп. Акад. в Подєбрадах.

Трубачов (Трубачев) Олег (* 1930), рос. мовознавець-славист, родом з Сталінграду, чл.-кор. АН СРСР (з 1972). Основні праці (з багатим укр. матеріалом) з слов. етимології: «История славянских терминов родства» (1959), «Происхождение названий домашних животных в славянских языках» (1960), «Ремесленная терминология в славянских языках» (1966); і сх.-слов. ономастики, зокрема «Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этнические интерпретации» (1968).

Трубецкой Ніколай (1890—1938), кн., рос. філолог і культурфілософ родом з Москви; з 1922 проф. славістики у Віденському Ун-ті, співзасновник Празького Мовознавчого Гуртка і рос. ідеологічно-політ. течії *євразійства*. Т. автор класичної праці «Grundzüge der Phonetik» (1939, з багатьма укр. прикладами); з ін. праць «Vorlesungen über die

alt-russische Literatur» (1925—28), де староукр. письменство змішане з середньопос.); «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemein-russischen Spracheinheit» («Zeitschr. für slav. Philologie», 1925 — непереконливе датування розпаду сх.-слов. «мовної єдності» 1164—1282); «Общеславянский элемент в русской культуре» (зб. «К проблеме русского самопознания», 1927 — серед ін. про приналежність новоукр. літ. мови до чес.-поль. традиції після розриву з власною ц.-слов.); «К укр. проблеме» («Евразийский временник», 1927 — згода на укр. культуру лише як «індивідуацію» спільноруської для нижчих потреб); «Ответ Д. И. Дорошенку» («Евразийская хроника», 1928 — пом'якшення попередньої позиції допущенням укр. мовокультури для вищих потреб, але з орієнтацією на рос. термінологію), «N. V. Gogol» («Radio Wien», 1928).

Трубіж, Трубайло, р. на Придніпровській низовині, ліва притока Дніпра, вливається в Канівське водоймище; довж. 113 км, сточище — 4 700 км². Долина Т. широка, нечітко виявлена, річище, крім гирлової ділянки, каналізоване. Основне живлення снігове. Замерзає у грудні, скресає у березні. Найбільша притока — Недра (ліва), довж. — 61 км, сточище 890 км². У заплаві Т. збудовано Трубізьку осушувально-зволожувальну систему (заг. площа 33 400 га).

Трубізька осушувально-зволожувальна система, гідромеліоративна система, споруджена в заплавах р. Трубежа і його приток Карані та Недри. Осушення земель Трубежа розпочато 1909, докорінно реконструйовано Т. о.-з. с. в 1954—61 рр. Заг. площа осушених земель становить 33 400 га, на яких вирощують овочеві та кормові культури.

Трублаїні (справжнє прізвище Трублаєвський) Микола (1907—41), письм. і журналіст родом з с. Вільшанки на Поділлі (тепер Вінницька обл.). У 1920-их рр. працював кореспондентом газ. «Вісті ВУЦВК», брав участь в експедиціях в Арктику (1930 і 1932), останні рр. перед війною був дир. Харківської філії в-ва «Радянський письменник». Загинув на фронті. Т. автор популярних серед молоді подорожніх нарисів й оп., пригодницьких повістей і романів. Зокрема нариси й оп. «До арктики через тропіки», «Людина поспішає на північ», «Тепла осінь 1930» (1931), «Бій за переправу», «На морі» (1932), «Курсом норд-ост» (1933) та ін.;

М. Трублаїні

романи й повісті: «Ляхтак» (1935), «Шхуна Колюмб» (1937), «Мандрівники» (1938). По другій світовій війні вийшло два вид. «Творів» Т.: у 3 т. (1949—50) і в 4 т. (1955—56).

Трубопровідний транспорт, найекономічніший вид транспортування нафти, нафтопродуктів і газу з місць видобутку та виробництва до р-нів їх уживання і переробки. Магістральні нафтопроводи і газопроводи транспортують ці продукти на великі відстані по найкоротшій лінії з найменшими втратами.

На Україні перший магістральний газопровід (і перший в ССРСР) збудовано 1929 на відтинку Дашава-Львів (діаметр 150 мм), удруге в 1940 (діаметр 300 мм) на довж. 70 км. 1946 його продовжено до Києва (на той час найдовший газопровід в Європі); у 1951 (через Брянськ) до Москви (довж. — Дашава — Москва 1530 км), згодом побудовано з Дашави до Менська і через Вільну до Риги. З введенням в експлуатацію Шебелинського родовища газу в 1956 збудовано кілька газопроводів: Шебелинка — Харків, Шебелинка — Дніпропетровське — Кривий Ріг — Одеса — Кишинів; Шебелинка — Білгород — Брянськ (там він з'єднаний з газопроводом Дашава-Москва); Шебелинка — Полтава — Київ; Шебелинка — Острогозьке (на території УССР — 120 км), з'єднаний з магістраллю Краснодарський край — Москва — Ленінград; Шебелинка — Слов'янське — Ворошиловград та кілька відніг. Ін. газопроводи: Глібовка — Симферопіль — Джанкой (у Криму) — Херсон; на Передкарпатті: Угерське — Івано-Франківське — Чернівці та Рудки — Дроздовичі — Польща; Рудки — Менськ — Вільна — Рига; Дашава — Долина — Ужгород з продовженням до

Словаччини й Угорщини. Від газопроводів Краснодарський край — Москва і Ставропіль — Москва споруджено відноги до низки міст Донбасу. У кін. 1960-их рр. побудовано газопровід Єфремівка — Київ — Кам'янка Бузька та Диканька — Кривий Ріг.

На 1970 довж. самих лише магістральних газопроводів в УССР становила 10 900 км (1950 — 984), числа для ССРСР: 67 500 (2 300) км. Розбудова газопроводів триває далі, і їх довж. в УССР 1977 становила бл. 100 000 км (в ССРСР 111 700).

Пізніше і слабше розвинувся на Україні нафтопровідний транспорт. У 1950-их рр. збудовано кілька коротких нафтопроводів: Долина — Дрогобич (60 км), Гнідинівське родовище — Прилука (40 км) й ін. На Півн. Кавказі з давніше вже спорудженого нафтопроводу Михачкале — Армавір — Трудова проведено нафтопровід до Чаплиного на Донбасі. До Одеси доходив нафтопровід з нафтового басейну в Плоешті (Румунія). У 1960-63 проведено на території УССР відтинки трансевр. нафтопроводу «Дружба», що простягається з Уфи на Уралі і з Казані до сер. Європи двома мережами — через Ужгород до Угорщини і Чехословаччини та через Берестя до Польщі і Сх. Німеччини; довж. на території УССР — 680 км.

Перший потужний нафтопровід на території УССР побудовано щойно в другій пол. 1960-их рр.: Гнідинці — Кременчук; у 1970-их рр.: Кременчук — Херсон (340 км), Тихоріцьке (на півн. Кавказі) — Лисичанське (510 км) і нафтопродуктови: Кременчук — Лубні — Київ; Кременчук — Черкаси.

Дані про нафтопроводи в УССР видно з табл. (у дужках % до всього ССРСР):

	1965	1970	1975	1977
Довжина в км	58	453	1 244	1 691 (2,6)
Вантажообіг у млн Гкм	65	1 074	4 314	5 921 (0,6)
Перепомповано нафти у млн т	1 104	6 126	10 209	15 605 (0,6)

Література: Бреннер М. Экономика нефтяной и газовой промышленности СССР. М. 1968; Гальперин В. Развитие и перспективы транспорта газа по магистральным трубопроводам. М. 1968; Трубопроводный транспорт 1968—69. М. 1970; Столбовой В. Транспорт Украинской ССР. К. 1971; Ибрагимов Г. Трубопроводный транспорт сегодня и завтра. М. 1976; Проблемы развития транспорта Украинской ССР. К. 1977.

Б. Виняр

Трувор, напівлегендарний кн. давньої Руси, брат Рюрика і Синеуса. За «Повістю Временних Літ» Т. у 862 зайняв город Ізборськ на півд. від Чудського оз., княжив там два роки до своєї смерті. Після нього Ізборськ зайняв Рюрик.

«Труд», жін. пром. кооператива (до 1914 Жіноча Спілка Промислова), для влаштування кравецьких майстерень і навчання кравецтва; діяла у Львові 1900-39 і 1941-44. «Т.» мав власний будинок, майстерні суконь і білизни, утримував бурсу, влаштовував курси, а з 1929 мав трирічну Жін. ремісничу школу (дир. О. Залізник). Подібні жін. кооперативи діяли в 11 м. Галичини (1927 вони відбули з'їзд у Львові). До 1914 Надзірну Раду очолювала Г. Шухевич, по ній Є. Макарушка.

«Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край», тт. 1—7, К. 1872—78, цінний наук. зб. етногр. і фолклорних матеріалів з укр. етногр. земель у Рос. Імперії (нар. пісні, казки, загадки, звичаї, вірування, нар. календар та 2 тт. ст.). Це наслідки праці експедицій які відбулися 1869-70 з доручення Рос. Геогр. Т-ва, під керівництвом П. Чубинського (він також і ред. «Трудов...»); його праця відзначена золотими медалями Рос. Геогр. Т-ва (1873) і Міжнар. геогр. конгресу в Парижі (1875) та Уварівською премією Петербурзької АН (1879). Див. також ЕУ 1, стор. 189.

«Труды Киевской Духовной Академии», наук. місячник, ж. Київ. Духовної Академії, виходив у 1860-1917. Крім наук.-богословських та іст.-літ. дослідів, «Т. К. Д. А.» приділяла багато уваги історії церкви, рел. течій і богословської думки на Україні, містили праці відомих учених, між ними: С. Голубева, М. Петрова, Ф. Тітова, Ф. Терновського. П. Успенського. Ред. були ректори і проф. академії: архимандрит Філарет Філаретов, А. Олесницький, В. Певницький та ін.

«Трудова група» («Трудовики», ліберально-демократичне угруповання у Державній Думі Росії, до якого належали селяни і поступова інтелігенція. Створена 1906, «Т. г.» проіснувала до безрезневої революції 1917. Більшість депутатів з України належала до «Т. г.»: у першій Думі 28 на 44, у другій спочатку 40 на 47. Потім українці виділилися в самостійну фракцію, що ослабило «Т. г.».

Трудова Партія, див. Українська Трудова Партія.

«Трудова Україна», неперіодичний орган ЦК Укр. Партії Соц.-Революціонерів, виходив у Празі 1932—39 як продовження «Вісника УПСР». Ред. «Т. У.» Н. Григорійв і П. Богацький.

Трудова школа, так називали від запровадження сов. системи освіти на Україні заг. початкову й неповну школу (т. зв. *семирічку*) — на означення, що школа взагалі готує до трудової діяльності, хоч трудового виховання спершу взагалі не було. Дискусії про трудове виховання розпочалися з другої пол. 20-их рр., а перші спроби його застосування — разом з колективізацією й індустріалізацією поч. 30-их рр.; тоді ж воно конкретизувалося в термінології *політехнічна освіта*, *трудове виховання* тощо.

Трудове право, сукупність норм, що регулюють трудові (т.) правовідносини працівників тобто питання робочого часу, відпочинку, заробітної платні, тарифів, охорони праці, праці жінок і моло-

ді, роб. організацій (профспілок), т. конфліктів, соц. страхування тощо.

За античної доби т. правовідносини вважалися відносинами речевого права: робітник був рабом, власністю свого пана. Сліди цього подибуємо ще за середньовіччя, також і на Україні 9—11 вв. (див. *Невільництво на Україні*). За феудалізму рабовласницькі правовідносини перетворилися на особисту залежність робітників від пана (дідича). Це були часи *панщини* й *кріпацтва* на Україні від 15 в. до їх скасування (1848 під Австрією і 1861 під Росією).

З бурхливим розвитком пром-сти 19 в. т. правовідносини набрали характеру зобов'язань, регульованих цивільним правом. Робітник продає підприємцеві свою працю за певну винагороду. Праця стає товаром. Тому, що ці відносини ставлять працедавця в становище сильнішого, почався період грубого використання робочої сили. У Зах. і Сер. Європі, серед ін. і в Австрії, щойно в кін. 19 в. професійні спілки визнано законними організаціями для охорони інтересів праці. У Рос. Імперії профспілковий рух розвивався дуже кволо і був загальмований урядовими репресіями після революції 1905.

По першій світовій війні поширився погляд, що людська праця не є товаром, а певною суспільною цінністю, й тому не може бути предметом цивільного права, і відтоді почалося повільне виділення Т. п. з цивільного. У 20-их рр. в Чехо-Словаччині, Румунії й Польщі запроваджено 8-годинний робочий день. Для контролю над умовами праці створено окремі держ. органи (у Польщі інспекцію праці як орган мін-ва праці і суспільної опіки), появились закони про охорону праці жінок і молоді (у Польщі з 1924), про відпустки в пром-сті й торгівлі (закон 1922), про колективні трудові договори тощо. 1928 у Польщі видано декрет про держ. суди праці з участю «лазників», запрошуваних з-поміж робітників і підприємців. Введено закони про соц. забезпечення (див. *Соціальне забезпечення і Страхування*). Всі ці поліпшення мали незначне застосування на укр. землях під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією, бо пром-сть у них не була розвинена, а в нечисленних пром. і торг. підприємствах укр. робітників майже не було. Натомість для великого ч. с.-г. робітників охорона праці майже не існувала.

В СРСР витворилася ін. система т. взаємин і Т. п. Держава стала єдиним власником засобів виробництва і на зміну т. відносин між приватним підприємцем і робітником встановилися т. відносини між робітником і державою, яка може диктувати робітникам умови праці. Сов. ідеологія витворила фікцію, ніби держ. власність є ідентична з «все-нар.» і кожний громадянин є співвлас-

ником держ. майна. Ця фікція замаскована тим, що працедавцем (цей термін в ССРСР скреслено з офіц. термінології) вважається не сама держава, а держ., кооп. й уявно гром. підприємства, орг-ції й установи. Т. п. вважається сукупністю норм, які регулюють суспільні відносини робітників і службовців у процесі їхньої праці на підприємствах, в орг-ціях і установах. А що ці останні не є власниками, то працедавцями є фактично урядові особи (адміністрація), тобто також службовці, але вищого ступеня, що очолюють дане підприємство чи організацію, від сваволі яких Т. п. має боронити працівників.

Від 1922 на Україні діяв «Кодекс законів про працю УССР», що був майже дослівним перекладом аналогічного Кодексу РСФСР. Цей кодекс регулював тільки важливіші т. правовідносини: деталі були регульовані різними інструкціями відповідних мін-в. З 1970 діють «Основи законодавства ССРСР і союзних республік про працю», на основі яких в УССР з 1972 чинний новий «Кодекс законів про працю УССР».

В ССРСР, за принципом — «хто не працює, той не їсть», праця вважається моральним обов'язком кожного працездатного сов. громадянина. Хто відмовляється від праці і намагається прожити з нелегальних прибутків, того вважають дармоїдом («тунеядцем») і стосують репресій, до заслання включно. Обов'язок громадян працювати поєднується з їх «правом на працю», тобто з можливістю виконувати ту чи ін. працю за певною спеціальністю і кваліфікацією й одержувати за це відповідну винагороду. Кожний робітник і службовець зобов'язаний дотримувати дисципліни праці, що регулюється «правилами внутр. трудового розпорядку», які виробляє адміністрація на основі заг.-союзних «Типових правил внутр. трудового розпорядку» (останнє вид. 1972), що є каталогом обов'язків робітників і службовців; їх права з'ясовані в «Кодексі законів про працю».

Заробітна платня залежить від виконання обов'язкових норм праці, які встановлюються з урахуванням досягнутого рівня техніки, наук, орг-ції праці й досвіду праці. Ці норми змінні, їх постійно переглядають. Галузеві норми встановлюють мін-ва; вони беруть участь також в опрацюванні міжгалузевих норм і нормативів праці, які пізніше конкретизує адміністрація підприємств з формальною участю профспілок.

Оплата праці залежить від системи держ. нормативів (тарифна система), на основі яких визначається заробітна платня працівників залежно від складності виконуваних робіт, значення тієї

чи іншої галузі виробництва, розміщення підприємства (в азійській частині ССРСР і на півн. оплата праці вища ніж, напр., на Україні), кваліфікації працівника тощо. Тарифна система регулює окремо оплату праці робітників і керівних інженерно-техн. працівників і службовців. Робітники й службовці не мають ніякого впливу на встановлення т. норм і тарифів заробітної платні. Мінімальна платня в ССРСР на сер. 1970-их рр. — 60 карб., пересічна в усьому ССРСР — 145 карб., а в УССР дещо нижча. Між найвище і найнижче оплачуваними працівниками існує велика різниця (див. *Заробітна платня*).

Звільнення з праці може наступити у випадках, виразно передбачених законом, за формальною згодою профспілкового комітету підприємства чи орг-ції. Тому що офіц. безробіття в ССРСР немає, немає й допомоги для безробітних. При припиненні т. договору з причин, передбачених законом, або у випаді порушення адміністрацією законодавства про працю, чи т. договору, працівникам виплачується тільки т. зв. вихідна допомога в розмірі двотижневого сер. заробітку.

Т. конфлікти, що виникають між робітниками чи службовцями, з одного боку, й адміністрацією — з другого, щодо питань, пов'язаних з застосуванням Т. п., розглядають: 1) спеціальні комісії, що утворюються на підприємствах і в орг-ціях з рівної кількості представників профспілкових комітетів й адміністрації; 2) профспілкові комітети; 3) нар. суди (за «Положенням про порядок розгляду трудових спорів ССРСР», 1974). Т. спори керівних осіб розглядають відповідні вищі органи. Т. спори щодо норм праці і тариф не дозволені; ці питання вирішують відповідні центр. держ. органи. Страйки вважаються кримінальним злочином.

Профспілки, від 1919 опановані партією («школа комунізму»), формально вважаються гром. орг-ціями, а насправді являють собою частину держ. апарату, призначеного не так охороняти права робітників перед адміністрацією, як дбати про виконання плянів, через що ця охорона стає часто фіктивною. Творення ін. профспілок заборонено законом. Членство у профспілках добровільне. Тому що воно дає робітникам певні матеріальні користі (напр., у випадку хвороби нечлени отримують тільки 50% допомоги для членів), майже всі робітники і службовці є чл. профспілки. Участь працівників в управлінні підприємства має тільки формальне значення. Через централізацію плянового госп-ва і керівну роль бюрократії т. зв. виробничі наради на підприємствах, що ними ке-

рують профспілкові комітети, є дорадчими органами адміністрації перев. у питаннях кращого виконання плянів.

Т. законодавство для робітників і службовців не має застосування у колгоспах, бо, згідно з статутом колгоспів, чл. їх є співвласниками колгоспного майна; через це «Кодекс законів про працю» до них не стосується. Ні суди, ні прокуратура не мають права втручатися у внутр. т. відносини в колгоспах. Праця в них оплачувалася довгий час за системою трудоднів і не мала ніякої правової охорони. Щойно з другої пол. 1960-их рр. систему трудоднів замінено грошовою оплатою, як у радгоспах (див. «Колгоспи»).

В основному існує вільний вибір місця праці; робітники і службовці мають право розірвати т. договір, повідомивши про це адміністрацію за 2 тижні наперед. З цієї засади існують винятки (примусова праця): колгоспники прикріплені до колгоспів і можуть вийти з них тільки за дозволом органів місцевої влади. В СРСР стосують на держ. підприємствах працю в'язнів (за Сталіна в таборах примусової праці перебувало бл. 10 млн в'язнів). Окремим указом 1940 проголошено «мобілізацію» молоді у віці 14—17 рр. для вишколу в ремісничих училищах, де елемент примусу відігравав важливу роль; випускники високих і сер. фахових шкіл по закінченні їх зобов'язані відпрацювати 3 роки за призначенням відповідного мін-ва.

Література: Смирнов О. Природа и сущность права на труд в СССР. 1964; Александров А. (ред.). Советское государство и профсоюзы. 1965; Молодцов, Сойфер. Стабильность трудовых правоотношений. 1968; Советское трудовое право. М. 1971; Кодекс законів про працю Укр. РСР. Наук.-практичний коментар. К. 1977. А. Білинський

Трудовий Конгрес 1919, також Конгрес Трудового Народу України, заг.-держ. законодавчий орган, скликаний Директорією УНР. Директорія в порозумінні з представниками політ. партій (на нараді на поч. грудня 1918 у Вінниці), щоб ефективніше боротися з большевиками, які почали засновувати по містах свої совети, ухвалила покласти в основу побудови влади т. зв. «трудовий» принцип. На підставі «трудової» системи влада в пов. і губ. мала належати радам робітників, селян і трудової інтелігенції без участі поміщиків і капіталістів, а в центрі — Т. К. «Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України» 5. 1. 1919 визначила 593 депутати від селян, робітників і трудової інтелігенції, а також від поштовиків і залізничників: 328 депутатів — від УНР і 65 від ЗУНР. Вибори проведено не на всій території УНР. Перша і єдина сесія Т. К. відбулася 23—28. 1. 1919 в присутності бл. 300

депутатів, у тому ч. і делегації Нац. Ради ЗУНР. Конгресом керувала президія: гол. С. Вітик (соц.-дем. з Галичини), Д. Одрина (соц.-рев.), Т. Старух (від ब्लюкал. партій), а секретарями були: С. Бачинський (соц.-рев., сел. спілка), В. Золочанський (соц.-дем.), І. Біск (рос. соц.-дем.), Л. Гаврилук (рос. соц.-рев.), Воронай (соц.-сам.). Т. К. відбувся в Київ. Оперному Театрі. Він затвердив проголошений 22. 1. 1919 акт з'єднання УНР і ЗУНР, передав до наступної сесії найвищу владу в руки Директорії, доповнивши її представником ЗУНР, ухвалив принцип заг. виборчого права для творення майбутнього укр. парламенту й місц. репрезентативних органів. Т. К., з уваги на воєнні події, закінчив свої праці передчасно, створивши 6 комісій, які так само не провадили систематичної праці.

Трудові армії, з'єднання Червоної Армії, які при кін. громадянської війни у 1920—22 частково використовувано на роботах при відбудові пром-сти. На Україні спільною постановою Ради Нар. Комісарів РСФСР та Всеукр. Рев. Комітету від 21. 1. 1920 Т. а. були оформлені з частин Півд.-Зах. фронту; вони працювали в основному на відбудові Донбасу: зал. транспорту, пром. закладів та видобутку вугілля, заготівлі харчів тощо, але були зобов'язані зберегти свою боєздатність. З уваги на наступ армії Врангеля з Криму і поляків з зах. більшості частин Т. а. повернулася на fronti воєнних дій. У березні 1921 Т. а. були підпорядковані Раді Праці, а в кінці того ж р. ліквідовані.

Трудові ресурси, працездатне населення (дійсне і потенціальне) на території країни, адміністративної територіальної одиниці або підприємства. Воно, поряд з наявними природними ресурсами і засобами виробництва, є складовою частиною продуктивних сил суспільства. Ч. і структура Т. р. безпосередньо пов'язані з чисельністю населення, його зростанням та віковою структурою, а екон. ефективність їх з такими чинниками, як наявне законодавство (див. *Трудове право*), підготовка і розподіл кваліфікованих кадрів, продуктивність праці (див. *Праця*), заробітна платня, геогр. розміщення, життєвий рівень населення, міграційні та урбанізаційні процеси тощо.

Згідно з сов. законодавством до Т. р. належить населення від 16 до 59 рр. для чоловіків і від 16 до 54 рр. для жінок (за винятком тих, що служать в армії і непрацездатних матерів з 4-ма й більше дітьми), а також особи за межами працездатного віку, які з тих чи тих причин працюють (в СРСР це на $\frac{1}{5}$ особи пенсійного віку та на $\frac{1}{5}$ підлітки, що працюють перев. в колгоспах і радгоспах).

Кількість працездатного населення (потенціального за віком) в УССР в млн і у % до всього населення (у дужках у всьому ССРСР) для окремих рр. така:

	1939	1959	1970	1975
млн	23,1	24,9	26,2	28,1
у				
%	57,0 (53,6)	59,4 (57,4)	55,5 (54,0)	57,5 (56,3)

Частка Т. р. на Україні на 1970 р. становила серед чоловіків 59,5%, серед жінок — 52,5% (відповідні ч. для ССРСР 1970 — 57,6 і 51,1%). Для порівняння — відсо-

ток Т. р. до всього населення даної країни становив у 1975 для ЗДА 44,2 (чоловіків 56,6% і жінок 32,7%), для Зах. Німеччини — 45,3 (60,0% і 31,7%), для Франції — 42,2 (55,6% і 29,3%), Англії — 46,2 (60,0% і 33,1%). Невисокий життєвий рівень населення УССР і ССРСР порівняно з країнами Заходу зумовлює потребу більшої участі жінок у праці поза домом, а порівняно низька продуктивність праці в ССРСР впливає на високі показники Т. р. порівняно зі згаданими країнами.

Важливим показником внутр. структури є розподіл працездатного населення УССР у виробничій і невиробничій галузях нар. госп-ва (без студентів, у дужках показники для всього ССРСР; у %):

	1965	1970	1976
Всього в нар. госп-ві	100 (100)	100 (100)	100 (100)
У галузях матеріального виробництва	82,9 (79,8)	79,9 (77,1)	77,8 (75,4)
У тому ч. робітники і службовці	47,3 (55,9)	52,7 (59,0)	56,2 (60,8)
Колгоспники	33,0 (20,9)	25,8 (16,2)	20,1 (12,7)
Присадибне сіль. госп-во	2,5 (2,9)	1,4 (1,9)	1,5 (1,9)
У невиробничих галузях	17,1 (20,2)	20,1 (22,9)	22,2 (24,6)

Т. ч., Т. р. на Україні порівняно з усім ССРСР, значно більше сконцентровані у сіль. госп-ві та слабше — у невиробничих галузях.

На території України Т. р. не є рівномірно розподілені і раціонально використовувані. У зах. областях, у зв'язку з слабо розвиненим пром. виробництвом трудомістких галузей, є зайві Т. р. у р-нах концентрації пром. виробництва (Півд.-зах. Україна і Донецько-Придніпровський екон. р-н) вони в основному зосереджені по містах, і відчувається помітна недостача робочої сили. Попри те, що за останні рр. помітно посилився процес переміщення частини Т. р. з зах. до півд. обл. (Кримської, Миколаївської, Херсонської), одночасно триває наплив на Україну робітництва з рос. пром. р-нів (що збільшує русифікаційний процес найважливіших пром. осередків України). Окремим явищем є сезонна міграція (організована і неорганізована) насамперед сіль. населення зах. областей УССР. Бл. 40% сезонних робітників виїжджає звідти на заробітки до Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської і Харківської обл.; деякі й до РСФСР. Вони працюють перев. у сіль. госп-ві, на будовах та в ін. низько оплачуваних галузях виробництва.

Певним показником культ.-осв. рівня Т. р. є співвідношення між ч. осіб, зайнятих фізичною і розумовою працею. За переписами населення 1959 і 1970 рр., число першої категорії становило 17 370 і 17 603 тис. осіб, другої — 3 488 і 5 668 тис.

осіб На Україні помітне підвищення освіти працездатного населення, що і впливає на покращення продуктивності праці. Зростання кількості фахівців, зайнятих у нар. госп-ві з вищою і сер. освітою в УССР видно з табл. (у тис.):

Роки	УССР	УССР у % до ССРСР
1941	513	21,3
1965	2 333	19,3
1970	3 269	19,4
1975	4 397	19,3

Література: Вопросы труда в СССР. М. 1958; Экономика Советской Украины 1945—1975 гг. К. 1975; Резервы роста производительности труда в народном хозяйстве Украинской ССР. К. 1975; Давидов С. Численность и структура занятых в народном хозяйстве. М. 1976; Пивоваров Ю. Современная урбанизация. М. 1976; Демографическое развитие Украинской ССР. К. 1977; Заставный Ф. Территориально-производственные комплексы. К. 1979.

Б. Винар

Трудовень, форма оплати праці в колгоспах ССРСР, введена у 1930—31 під час примусової колективізації сіль. госп-ва. Т. обраховували за виконання різних категорій праці (їх було від 7 до 9): колгоспників, який виконав денну норму найпростішої праці, записувало 0,5 Т., за працю 9 категорії — 4,5 Т. Вартість Т. в колгоспах встановлювалася в кін. с.-г. року, коли суму продуктів і грошей, які залишилися для розподілу в колгоспі ділили на число Т. усіх колгоспників за

рік, а кожний колгоспник одержував відповідно до числа відроблених Т. Оплата праці за допомогою Т. була однією з метод експлуатації колгоспників для фінансування індустріалізації. Перед розподілом заробітку на Т. колгосп мусів продати державі призначену норму продукції за ціну, яка до сер. 1950-их рр. була значно нижча від собівартості, оплатити податки державі і послуги МТС (до 1958) та залишити певну кількість продуктів як резервний і насіннєвий фонди. Скільки залишилось до розподілу, ніколи не було відоме заздалегідь. Для колгоспника не було жадного зв'язку між його працею протягом року й оплатою Т., наслідком чого була дуже низька продуктивність праці в колгоспному госп-ві.

У другій пол. 1950-их рр. розпочинається перехід на грошову оплату праці в колгоспах. Це вимагало посиленого постачання с. продовольчими і пром. продуктами, яке помітно й збільшилося при кін. 1950-их — на поч. 1960-их рр. Врешті, постанови ЦК КПСС і Ради Мін. СРСР від 15. 5. 1966 «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку пром. виробництва» рекомендувала колгоспам замінити оплату праці в Т. гарантованою грошовою оплатою, наслідком чого система Т. вийшла з ужитку.

«Трудосоюз», Всеукр. Союз Виробничих Кооператив, централь для виробничої (пром.) кооперації України, заснована влітку 1919 в Одесі заходами С. Бородавського, який був першим гол. «Т.». «Т.» мав також право вести банкові і пром.-торг. операції. Діяльність «Т.» припинила сов. окупація.

Трускавець (IV—4), м. (з 1948) обл. підпорядкування Львівської обл., бальнеологічний курорт всесоюзного значення, положений б. підніжжя Високого Бескиду на території Дрогобицько-Борислав-

Новий лікувальний корпус у Трускавці

ського пром. р-ну; 20 100 меш. (1975; 1931 — 3 000, 1963 — 12 000). Т. діє як курорт з 1827; відтоді відкрито нові мінеральні джерела і введено нові методи лікування. Сильне зростання кількості хворих (що-

року в тис.): на поч. 20 в. 2-3, у 1930-их — бл. 15, у 1970 — 150-200. 26 мінеральних джерел (14 з них використовують і до пиття); води: хлоридно-натрієві, хлоридно-сульфатнонатрієві, сірководневі; найвідоміше джерело «Нафтуся» (гідрокарбонатно-кальцієво-магнієва слабо мінералізована вода з високим вмістом органічних речовин) використовується для пиття і розливу до пляшок. Лікування урологічних захворювань (зокрема, нирковокам'яна хвороба), захворювань печінки, жовчних шляхів, порушення обміну речовин.

Трутовський Василь (бл. 1740 — бл. 1810), співак-гусяр, збирач та гармонізатор укр. нар. пісень, композитор родом з Іванівської слободи (нині Білгородська обл.). З 1761 придворний співак і «камер-гуслист» при дворі Катерини II в Петербурзі. Т. автор першого в Росії муз.-фольклорного зб. «Собрание русских простых песен с нотами» (ч. 1-4, 1776-95), до якого були включені також укр. нар. пісні, та фортепіанових варіацій на теми нар. пісень.

Трутовський Костянтин (1826—93), маляр і графік, нар. у Курську, вихований у родинному маєтку в с. Попівці на Харківщині, 1845-49 учився в Петербурзькій Академії Мистецтв, з 1860 — акад.; належав до панівного в другій пол. 19 в. реалістично-акад. напрямку. Численні жанрово-ілюстративні олії, акварелі з укр. тематики: «Жінка з полотном біля струмка», «Колядники на Україні» (1864), «Білять полотно» (1874), «Шевченкокобзар над Дніпром» (1875), «На кладці», «Покинена», «Дівчина з снопами», «Сорочинський ярмарок», «Весільний викуп» (1881); рисунки: «Пан і козачок», «П'яний поміщик», «Шевченко в козаках»; автолітографії: «Бандурист» і «Лірник» (1860); ілюстрації до творів Марка Вовчка — «Сестра», «Чумак» (1860), Т. Шевченка — «Наймичка», «Гайдамаки» (1886), «Невольник» (1887); повістей М. Гоголя — «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Страшна помста» (1874), «Сорочинський ярмарок» і «Вечір під Івана Купала» (1876), до байок І. Крилова та ін. Брав участь у видаванні Л. Жемчужниковим «Живописний України» (1861—62). Т. часто впадав у модний за його доби етнографізм, проте деякі його твори не позбавлені соц. гостроти. Творчість Т. свого часу користувалася великою популярністю і мала вплив на наступну генерацію мистців: С. Василь-

К. Трутовський (автопортрет)

Ківського, І. Іжакевича, М. Пимоненка. О. Сластіона та ін.

Література: Артюхова А. Трутовський. Х. 1931; Міляєва Л. К. О. Трутовський. К. 1955; Лашкул З. К. О. Трутовський. Життя і творчість. К. 1974.

С. Г.

Трух Григорій Андрій (1894—1959), церк. діяч, свящ.-василіанин (з 1926), родом з с. Гірнього б. Стрия (Галичина); 1914—19 в УСС і в Гал. Армії. Як свящ. діяв у Галичині, на Холмщині і (з 1932) в ЗДА й Канаді. Автор низки кн. і брошур: «Життя Святих», 4 тт. (1952—70), «Марія. Життя Пресв. Богородиці» (1945), «Світла Христ. Сходу» (1968), «Укр. мова. Граматика укр. літ. мови» (1947) та ін.; ред. ж. «Світло» (1943—46). Помер в Грімсбі 6. Торонто.

о. Г. Трух

Труханів острів, о. на Дніпрі, положений проти центр. частини Києва між гол. річищем Дніпра на зах. і його відногою Чорториєм на сх.; площа бл. 450 га. У сер. 19 в. на Т. о. з'явилися перші будинки, у 1880-их рр. постала робітнича оселя. Після її знищення під час другої світової війни Т. о. перетворено на місце відпочинку. Тут тепер великі пляжі, водні станції, спортові споруди, Дніпровський гідропарк, ресторани, будинки відпочинку тощо. Т. о. добре озеленений; він сполучений з набережною правого берега Дніпра пішохідним мостом.

Труш Іван (17. 1. 1869 — 22. 3. 1941), визначний маляр імпресіоніст, майстер пейзажу і портретист, мист. критик і організатор мист. життя в Галичині; нар. у с. Висоцькому Бродівського пов. 1891—97 вчився у Краківській Школі Мистецтв (серед ін. у класі Л. Вичулковського і Я. Станіславського), у Відні (1894) і Мюнхені (1897 у А. Ашбе); під час студій у Кракові приятелював з В. Стефаником. З 1898 у Львові, де включився в укр. мист. і гром. життя, зблизився з І. Франком і зв'язався з *Наука. Т-вом ім. Шевченка*, для якого виконував різні мист. роботи (зокрема портрети). З ініціативи НТШ виїжджав на Наддніпрянщину, де встановив контакт з мистцями та культ. діячами. Т. відбув мист. подорожі до Криму (1901—04), Італії (1902, 1908), Єгипту і Палестини (1912), Т. ініціював і організував

І. Труш

перші мист. проф. т-ва в Галичині: *Товариство для розвою руської штуки* (1898) та його три виставки, *Товариство прихильників укр. літератури і штуки* (1905) і його першу «Виставку укр. артистів», в якій взяли участь також ків. мистці. 1905 видавав (з С. Людкевичем) перший укр. мист. ж. «Артистичний Вісник». Він виголошував прилюдні лекції з мистецтва і літератури, виступав як критик і публіцист на стор. «Будучности», «Літ.-Наук. Вісника», «Молодої України», «Артистичного Вісника», «Діла», «Ukrainische Rundschau» (його ст. зібрані в кн. «Труш про мистецтво і літературу», К. 1958).

Т. один з визначніших укр. мистців-імпресіоністів, вельми своєрідний кольорист. Своєю творчістю він розпочав відродження гал. малярства. Т. насамперед інтимний маляр-лірик. В численній мист. спадщині Т. (понад 6 000) до пейзажних шедеврів належать: «Захід сонця в лісі» (1904), «Самітна сосна», «Полукипкі під лісом» (1919), «В обіймах снігу» (1925), «Копиці сіна», «Місячна ніч над морем» (1925), цикли «Життя пнів» (1929), «Луки і поля», «Квіти», «Сосни», «Хмари», «Дніпро під Києвом» (1910); краєвиди Криму, Венеції, Єгипту, Палестини. Т. малював також пейзажі з архітектурними мотивами («Михайлівський собор», «Андріївська церква» в Києві, «Могила Т. Шевченка», «Єгипетський храм» тощо). Мазок картин Т. соковитий, кольорит спершу живий, у пізніших картинах стонований. Т. дав також чимало жанрових картин («Гагілки», «Гуцулка з дитиною», «Трембітарі», «Прачки», «Гуцулки біля церкви», «Араби в дорозі», «Арабські жінки»), які відзначаються лаконізмом мист. мови і простотою композиції. Т. створив галерею психологічних, акад. типу портретів (Аріядни з Драгоманових, дружини мистця, кардинала С. Сембратовича, І. Франка, В. Стефаника, Лесі Українки, П. Житецького, М. Драгоманова, М. Лисенка, автопортрет та ін.).

Перша виставка Т. відбулася у Львові 1899, і відтоді він часто виступав з індивідуальними виставками та брав участь у збірних виставках укр. і поль. мистців у Львові, Києві, Полтаві, Кракові, Познані, Варшаві, а також у Лондоні, Відні, Софії. Велика ретроспективна виставка його творів відбулася посмертно у Львові 1941. Найбільші колекції творів Т. зберігаються у Львівському Музеї Укр. Мистецтва й у його дочки Ади Т. у будинку, де жив мистець.

Література: Франко І. Малюнки І. Труша. ЛНВ. т. 9. Л. 1900; Мочульський М. Іван Труш. Артистичний Вісник, ч. 3. Л. 1905; Хмурий В. Іван Труш. Х. 1931; Каталог посмертної виставки (з ст. В. Ласовського). Л. 1941; Горняткевич Д. Іван Труш. Краківські Вісті, ч. 59, 60. Кр. 1943; Островський Г. І. І. Труш. Нарис про життя і творчість. К. 1955; Нановський Я. Іван

Труш. К. 1967; Костюк С. Іван Іванович Труш. Бібліографічний показник. Л. 1969.

С. Гординський

Трясило Тарас, див. Федорович Тарас.

Трясучка (*Briza L.*), рід одно- і багаторічних зіллястих рослин родини зернівців. Бл. 20 видів, поширених в Європі, Півн. Африці й Півд. Америці. На Україні — 2, з них більше поширена Т. сер. (*B. media L.*), росте на луках, узліссях, ліс. галявинах, її добре їсть худоба.

Трьохсвятительська церква (спершу св. Василія) у Києві; збудував її на Ярославовому «В. дворі» кн. Святослав Всеволодович 1183. Чотиристовпний хрестовокупольний храм з фасадами, розчленованими пілястрами з півколонами, характеристична споруда кийв. архітектурної школи другої пол. 12 в. Реставрована бл. 1640 за Петра Могили; при другій реставрації за митр. Варлаама Ясинського набрала барокового стилю. Знищена більшовиками 1935 — 36.

Трьохсвятительська церква в Києві (1183)

Плян Трьохсвятительської церкви в Києві (1183)

Туапсе (IX—20), м. крайового підпорядкування і р. ц. Краснодарського краю РСФСР положене на Чорноморському Кавказькому березі, порт на Чорному м., вузол автомобільних шляхів; 61 000 меш. (1975; 1895 — 14 000, 1926 — 12 000, 1939 — 30 000, 1959 — 37 000). Т. виникло як поселення навколо рос. військ. укріплення Веляминівського (засноване 1838); з 1871 — посад Веляминівський, з 1896 — міськ. селище Т. і центр округи в чорноморській губ. На зростання Т. вплинула будова залізниці Армавір — Т. (1912) і заснування порту; з 1916 Т. — місто; з 1937 — у Краснодарському краї. Частково знищене війною 1942–43. У Т. розвинена нафтопереробна (нафта доходить нафтопроводами з Майкопу і Грозного), машинобудів., судноремонтна, харч. пром-сть; зав.: механічний і залізобетонних виробів. Морський гідрометеорологічний технікум, пед. училище; краєзнавчий музей. В р-ні Т. — приморські курорти. 1926 українці в Т. становили 17%, в Туапсинському р-ні — 32,2% (росіяни — 37,4%, вірмени — 12,6%, греки — 6,8%). Туап-

синський морський порт — один з найбільших на Чорному м. щодо експорту нафтопродуктів (1975 — понад 10 млн т).

Туберкульоза, див. Доповнення.

Тувім (*Tuwim*) Юліян (1894—1953), поль. поет і перекладач. Нар. в Лодзі. Учився у Варшавському Ун-ті. Багато уваги приділяв формальним шуканням і словотворчості. Переклади з франц., рос. й ін. з укр. — «Слово о полку Ігореві» М. Рильського. На укр. Т. переклали К. Поліщук, Ю. Шкрумеляк, М. Рильський, Д. Павличко, М. Лукаш, Г. Кочур, Є. Дроб'язко та ін. Зб. творів «*Dziela*», т. I—V, 1955—64.

Тугай-Бей, перекопський тат. мурза, який за наказом крим. хана Іслам-Гірея III з 6-тисячним загonom кінноти допомагав у 1648 Б. Хмельницькому у битвах проти поляків під Жовтими Водами і Корсунем.

Туган-Барановський Михайло (20. 1. 1865 — 21. 1. 1919), визначний економіст, один з найкращих знавців кон'юнктурних екон. циклів, автор численних праць про теорію вартості, розподілу суспільного доходу, історію госп. розвитку та кооп. основ госп. діяльності. Нар. у с. Солоному на Харківщині у дворянській родині; рід Т.-Б. по батьківській лінії походить з тат. поселенців 14 в. на Литві (повне прізвище

М. Туган-Барановський

Туган-Мірза-Барановський), мати—українка з Полтавщини. Т.-Б. закінчив природничо-матем. і правничо-екон. фак. Харківського Ун-ту і доповнював студії в Англії (1892). 1890 у ж. «Юридический Вестник» опублікував першу наук. працю «Учение о предельной полезности хозяйственных благ как причина их ценности», в якій виступив з критикою теорій трудової вартості та граничної корисності. Вивчаючи екон. теорії, Т.-Б. опублікував біографічні нариси: «Прудон, его жизнь и деятельность» (1891) та «Д. С. Милль, его жизнь и учено-литературная деятельность» (1892). 1894 опублікував відому працю «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь», за яку здобув у Моск. Ун-ті ступінь магістра політ. економії. 1895 Т.-Б. вступив до Вільного Екон. Т-ва (гол. з 1896) і брав активну участь на цьому форумі в екон. дискусіях народників і марксистів. Разом з П. Струве Т.-Б. став визначнішим прихильни-

ком т. зв. легального марксизму і в 1890-их рр. надрукував низку ст., нерідко полемічного характеру. З 1895 Т.-Б. — приват-доц. політ. економії в Петербурзькому Ун-ті, 1899 звільнений за «вільнодумство», 1898 появилася його праця «Русская фабрика в прошлом и настоящем», в якій подана синтеза капіталістичного розвитку в Росії і критика поглядів народників та слов'янофілів на ролі соц.-екон. інституцій, зокрема дрібного пром. виробництва. За цю працю Т.-Б. здобув докторат Моск. Ун-ту. 1901-05 він перебував на Полтавщині і брав деяку участь в укр. суспільному житті, зокрема в Полтавському земстві. З 1905 вдруге приват-доц. Петербурзького Ун-ту, одночасно проф. екон. фак. Петербурзького Політехн. і Комерційного ін-тів; також приватного ун-ту Шанявського у Москві (катедра кооперації). З 1901 Т.-Б. цілком відмовився від попередніх поглядів і припинив співпрацю з представниками популярного тоді в Росії «легального марксизму». За цього другого періоду діяльності Т.-Б. схилився до поглядів неокантіанців й опублікував багато теоретичних й іст. праць, в яких складні явища суспільно-екон. життя пов'язував з ідеалами соц. справедливості, що найвиразніше віддзеркалене в його працях з кооперативізму. До найважливіших праць цього періоду належать: «Очерки по истории политической экономии» (1901-2, в ж. «Нар. Богатство») — перша праця про історію екон. доктрин у Рос. Імперії; поширене вид. «Очерки по новейшей истории политической экономии» 1903; 3 вид. 1915, того ж р. також нім. мовою), «Основы политической экономии», дуже популярний високошкільний підручник (1 вид. 1907, 5-те 1924; укр. переклад 1919), «Теоретические основы марксизма» (1905, також нім. мовою), «Subjectivismus und Objectivismus in der Wertlehre» (1907), «Социальная теория общественного распределения» (1910; нім. мовою 1913), «Социально-экономические идеалы нашего времени» (1913), «Социальные основы кооперации» (1916, 3 вид. 1919; у тому ж р. також скор. укр. вид. «Кооперація, її природа і мета»), «Бумажные деньги и металл» (1917), «О кооперативном идеале» (1918), «Вплив ідей політ. економії на природознавство та філософію» («Записки ВУАН», 1923) та ін. 1906 Т.-Б. — гол. ред. ж. «Вестник Кооперации», у 1910-их рр. — популярного серійного вид. «Новые идеи в экономике» (5 випусків). Перед першою світовою війною Т.-Б. співпрацював з М. Грушевським й ін. укр. ученими над підготовкою енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914—16, 2 тт.), третій т. якого, зрештою

ваний Т.-Б. і присвячений нар. госп-ву України, не появився.

Влітку 1917 Т.-Б. повернувся на Україну і як чл. УПСФ (доки був кадетом) брав активну участь в укр. гром. і держ. житті; недовгий час (вересень-грудень 1917) був ген. секретарем фінансів, але найбільше уваги присвятив кооп. справам. Т.-Б. відстоював створення власної укр. валюти; опублікував ст. про усамоствінення укр. кооп. руху, редагував ж. «Укр. Кооперація» та очолював Укр. Т-во Економістів, брав участь у створенні УАН і в заснуванні Укр. Держ. Ун-ту в Києві. Помер несподівано в потязі по дорозі до Парижу, куди їхав у складі укр. дипломатичної місії; похований в Одесі.

Наук. спадщина Т.-Б. становить бл. 140 більших праць, які заторкують майже всі ділянки екон. науки. Найбільше значення має його теорія періодичних криз, вивченню яких він присвятив низку праць, що появилися і в перекладах на нім. та французьку мови і здобули йому світове ім'я. Менше популярна його дуалістична теорія вартості, яка базується на критиці трудових теорій Д. Рікардо і К. Маркса та теорії граничної корисності австр. екон. школи. Т.-Б. багато уваги присвятив кооперативізму, і працями в цій ділянці він належить до ч. найвидатніших теоретиків кооп. руху у Сх. Європі.

Сов. автори, цитуючи полемічні писання В. Леніна проти теорій Т.-Б., називають його буржуазним економістом й активним діячем контрреволюції на Україні.

Література: Diel K. Dr. Michael Tugan-Baranowskys theoretische Grundlagen des Marxismus. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, т. XXXI. Єна 1906; Bernstein E. Tugan-Baranowsky als Sozialist. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, т. XXVIII 1909; Дмитриев В. Новый русский трактат по теории политической экономии. Русская Мысль, кн. XI. 1909; Курский Л. Теория рынка и промышленных кризисов М. И. Туган-Барановского. М. 1916; Птуха М. Туган-Барановский как экономист. Кооперативная Зоря, ч. 4—5. К. 1919; Кондратиефф Н. Михаил Иванович Туган-Барановский. П. 1923; Голдман М. Туган-Барановщина: к критике буржуазной политической экономии. П. 1926; Gerschenkron A. Die Genossenschaftstheorie Tugan-Baranowskis. Vierteljahrsschrift für Genossenschaften, ч. 3—4. 1929—30; Gotz W. Zum ökonomischen System Tugan-Baranowsky. Pira 1930; Wytanowicz E. M. I. Tugan-Baranowski: teoretyk-ekonomista, historyk kapitalizmu, socjolog, twórca teoretycznych podstaw idei spółdzielczej. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, т. I. Л. 1931; Мицюк О. Наукова діяльність політико-економіста М. І. Туган-Барановського. Л. 1931; Moisseev M. L'évolution d'une doctrine. La theorie des crises de Tugan-Baranowsky et la conception moderne des crises économiques. Revue d'histoire économique et sociale, т. XX. Париж 1932; Tschebotareff V. Untersuchungen über die Krisentheorie von Michael von Tugan-Baranowsky. Вюрцбург 1936; Timoshenko V. M. I. Tugan-Baranowsky and Western European Economic Thought. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.A. т. 3, ч. 9. Нью-Йорк 1954; Kowal L. M. I.

Tuhan-Baranowsky, His Political Teaching, Scientific and Cooperative Activity in Ukraine, 1917—1919. НЗ УТГІ. Мюнхен 1968—69; Качор А. М. І. Туган-Барановський. Вінніпег 1969; Kowal L. The Market and Business Cycle Theories of M. I. Tugan-Baranowsky. Revista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali, т. 20, ч. 4. Падова 1973.

Б. Винар

Тудор (справжнє прізвище Олексюк) Степан (1892—1941), письм., публіцист і ком. діяч у Галичині. Нар. в с. Поникві на Львівщині. За першої світової війни, буди вояком австр. армії, попав у рос. полон і до 1923 жив на сов. Україні. Повернувшись до Галичини, закінчив Львівський Ун-т (1926) і став активним діячем ком. руху. Один з організаторів літ. групи «Горно» і ред. ж. «Вікна». У 1939 Т. привітав сов. окупацію Зах. України, став чл. правління Львівського відділу Спілки письмен. України, керівником Львівської філії Ін-ту Літератури АН УРСР тощо. Друкуватися Т. почав 1925; кн. прози: зб. «Народження» (1929), повість «Молочне божевілля» (1930) і високо цінувана в сов. літературознавстві сатирична повість-памфлет «День отця Сойки» (1932—41), спрямована проти кат. духівництва і нац. руху в Галичині. Крім того, поезії, літ.-критичні, філософічні й публіцистичні ст. в ком. пресі.

С. Тудор

Тукальський-Нелюбович Йосиф, диз. Йосиф Нелюбович-Тукальський.

«Тук-тук», ілюстрований місячник для дітей молодшого віку, орган Центр. бюро ком. дитячого руху та Наркомосвіти; виходив у Харкові 1929—35. 1935 «Т.-т.» об'єднано з ж. «Жовтень».

Тулевіврів-Лисенко Василь (*1886), поет родом з Нікополя (Півд. Україна); по першій світовій війні на еміграції в Європі, ЗДА і Канаді. На Україні писав поезії рос. мовою, в Канаді — укр. зб. поезій «Думи і пісні» (1939), п'єси «Така її доля» (1940), «Веселе і щасливе життя» (1944).

Тулов Михайло (1814—82), педагог і письм.; по закінченні Київ. Ун-ту проф. Ніженського Ліцею, дир. Немирівської гімназії, помічник куратора Київ. шкільної округи; співр. ж. «Основа» (псевд. Лінейкин). Праці на мовні («О малорусском правописании», 1880) і пед. теми. Т. автор шкільних підручників і напівбетристичного нарису «Гимназическая переписка» (в «Основі» 1861, закінчений у ж. «Вестник Европы» 1881).

Тулуб Зінаїда (1890—1964), письм. родом з Києва, дочка П. Тулуба. Закінчила Вищі Жін. Курси у Києві (1913)

і по захисті дисертації була залишена при Київ. Ун-ті для підготовки до професури. Літ. діяльність почала рос. мовою: перша її повість «На перепутьє» була надрукована у ж. «Вестник Европы» (1916). За сов. часу перейшла на укр. мову. У 20-их рр. працювала лектором у військ. частинах, завідувала літ. частиною Київ. Фотокомітету. У 1947—55 рр. була на засланні в Півн. Казахстані. По реабілітації повернулася до Києва, де й померла.

З. Тулуб

Найвизначніший твір Т. — іст. роман-дилогія «Людолови» (1934—37, у переробленому вигляді перевидааний 1958), в якому на багатому іст. матеріалі відтворено життя укр. народу поч. 17 в. за гетьмана П. Сагайдачного, з типовим переяславленням «клясової боротьби» і «клясової солідарності» й з негачією національного. Крім того роман з життя Т. Шевченка на засланні. «В степу безкраїм за Уралом» (1964), п'єси, сценарії тощо.

Тулуб Павло (1862—1923), журналіст, поет і гром. діяч, батько З. Тулуб. Перекладав поезії Т. Шевченка рос. мовою, друковані 1904—08 у ж. «Вестник Европы». Його переклади, заборонені царською цензурою, увійшли до зб. «Запретный Кобзарь» (1918).

П. Тулуб

Тульча (VIII—9), пов. м. і порт в півн. Добруджі (Румунія) над дол. Дунаєм; 49 200 меш. (1974); гол. рибальська база Румунії, харч. пром-сть. У Тульчанському пов. (у якому живуть всі українці Добруджі) є бл. 20 сіл, що в них мешкають українці — бл. 26 000 або 10% всього населення.

Тульчин (V—9), м. на Сх. Поділлі, положене над р. Сільницею, р. ц. Вінницької обл.; 14 600 меш. (1975). Т. вперше згадується 1607 п. н. Нестервар як фортеця для захисту від татар, з 1649 недовгий час сотенне м-ко Брацлавського полку, з 1667 Т. знову відійшов до Речі Посполитої. 1787 дістав маґдебурзьке право, 1792 був резиденцією Торговицької конфедерації. З 1793 Т. у складі Рос. Імперії, недовгий час пов. м., з 1804 заштатне м-ко Подільської губ. 1818 у Т. створено Тульчинську управу «Союзу благоденства», яка 1823 стала керівним

центром Півд. Т-ва Декабристів. 1859 у Т. було 11 200, 1897 — 23 900 меш., згодом Т. через віддалення від залізниці занепав. 1919—20 часті бої Армії УНР з боль-

Старий Тульчин (кін. 19 в.)

шевиками. 1923—30 окружне м. УССР; 1926 — 17 400 меш. (48% українців, 44% жидів); характер м. ремісничо-торг. Нині у Т. — харч. пром-сть, швейна й взуттєва фабрики. Ветер. технікум; краєзнавчий музей (заснований 1923). 1909—21 у Т. жив композитор М. Леонтович.

Тульчинська Віра (*1907), мікробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), родом з Казані, закінчила Казанський Ветер. Ін-т (1929). З 1947 на Україні: проф. Одеського С.-Г. Ін-ту, з 1952 — Одеського Ун-ту. Праці Т. присвячені мікробіології та імунології бруцельози і туберкульози, бактеріофагії, вірусології, дослідженню біол.-активних речовин (антибіотики і вітаміни).

Туманський Федір (1757—1810), історик, етнограф і гром. діяч, вихованець Кенігсберзького Ун-ту, чл. Королівського Пруського Нім. Т-ва. Закінчивши студії, Т. повернувся на Україну, де дістав звання бунчукового товарища, 1778—79, «по вибору всея Малороссии», організував «Топографічний опис» Гетьманщини й склав детальні анкети-програми для збирання іст.-геогр., екон., етногр., а також природознавчих й антропологічних відомостей. З цим проектом Т. були пов'язані топографічні описи намісництв кол. Гетьманщини 1780-их рр. (праці Д. Паценка, О. Шафонського, П. Симоновського та ін.). Обраний 1779 чл.-кор. Петербурзької АН, Т. розгорнув широкі пляни культ.-наук. праці на Україні. Наприкін. 1779 — на поч. 1780 р. він висунув проект Академічної Книгарні в Глухові, який був здійснений, і цікавий «План о заведении в Малороссии... Академического Собрания», свого роду зародку Укр. АН (цей проект не був здійснений). Тоді ж Т. мав намір написати «полную историю Малороссии», у зв'язку з чим звертався до Петербурзької АН з проханням вислати йому до

Глухова відповідні архівні джерела та ін. матеріали. Але Академія поставилася до цього проекту скептично, і він не був реалізований. Після ліквідації Гетьманщини Т. розвинув широку наук. й літ.-вид. діяльність у Петербурзі: 10 т. «Собрания разных записок и сочинений о Петре Великом», вид. низки журн., зокрема «Российского Магазина» (1792—94), в якому уміщено чимало важливіших матеріалів до історії України, серед них Літопис Граб'янки. Ці праці й публікації здобули Т. поважне ім'я в наук. світі. 1801 Т. вийшов у відставку й оселився на своєму хуторі к. Глухова, але й далі брав участь у літ.-публіцистичній діяльності укр. патріотів Лівобережжя («Записка на оборону дворянских прав укр. шляхетства»). Похований у Глухові.

О. О.

Туманські старшинсько-дворянський рід, мабуть, правобережного походження. На Лівобережжі перші покоління Т. були священиками. Григорій Тимофійович Т. був протопопом у м. Басані, Переяславського полку (1730—50). З синів Григорія Т. — Василь (бл. 1719—1809) був останнім ген. писарем (з 1762), чл. Малоросійської Колегії (з 1764), віцегубернатором Новгородсіверського намісництва (1782—85); Осип (1731—бл. 1798) був чл. Ген. Суду (1781—82), а згодом гол. Новгородсіверської Палати Карного Суду (1783—95); Іван (1740 — після 1798) був оберсекретарем Сенату в Петербурзі (до 1777), чл. Малоросійської Колегії (1777—82), гол. Київ. Палати Цивільного Суду (1791—96). Він був письм. і перекладач з нім. і франц. мов. З унуків Григорія Т. — Михайло й Іван Васильовичі були вихованцями Кенігсберзького Ун-ту; Михайло був чл. Малоросійської Колегії (1778—82), упорядковував архів Колегії й збирав Матеріали до історії України (зокрема твори С. Лукомського). Син Осипа Т. Федір (1757—1810), також вихованець Кенігсберзького Ун-ту (див.). Рід Т. у 19 в. дав низку держ. і військ. діячів, літераторів: рос. поети Василь Іванович Т. (1800—60) і Федір Антонович Т. (1801—53), ген. консул у Београді; вчений орієнталіст Олександр Григорович Т. (1861—1920) та ін. Т. були великими дідами й земськими діячами Чернігівщини й Полтавщини.

О. О.

Тунець звичайний, тунець блакитний (*Thunnus thunnus* L.), риба родини тунцевих, ряду окунеподібних; довж. до 3 м, вага до 600 кг і більше. Поширений у тропічних і частково в помірних водах; на Україні в Чорному й Озівському м. Теплолюбна, зграйна, пелагічна риба, відбуває далекі міграції; на весні підходить у прибережну зону. Нереститься у червні—липні; живиться дрібною рибою. Цінна пром. риба.

Тупий, невелика група Вулканічних Українських Карпат, положена між р. Боржавою на півн. і Тисою на півд.; з зах. до неї прилягає смуга вулканічного підгір'я, зі сх. — Мармароська котловина, найвищий верх Тупий (878 м).

Туптало Димитрій Ростовський св. (грудень 1651—28. 10. 1709), світське ім'я Данило, церк. діяч і вчений письм., нар. в родині коз. сотника Сави Т. в м. Макарові на Київщині. Вчився у Київ.-Братський Колегії (1662—65), після постригу (1668) жив у Києво-Кирилівському монастирі, понад 30 рр. був проповідником і ігуменом в укр. (Гусятинському, Чернігівському, Батуринському, Києво-Печерській Лаврі) і недовгий час білор. (у Вільні й Слуцьку) монастирях. 1701 Петро I призначив Т. митр. Тобольську; 1702 з уваги на слабе здоров'я Т. був переведений до Ростова, де жив і працював до кін. життя. 1757 був канонізований. Першим друкованим твором Т. є «Руно орошенное» (1680), зб. оп. про чудеса від Богородиці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря (7 вид. до 1702). Гол. капітальним твором Т. є 4-томовий зб. життя святих «Четьи-Минеи» — Читані Минеї (перше вид. 1689—1705; у 18 в. — 10 вид.), що забрали Т. 20 рр. життя (1684—1705) — найвидатніший твір укр. агіографії 17—18 вв. Т. автор проповідей (в деяких критикує реформи Петра I): «Проповіди святителя Димитрия, митр. ростовського, на украинском наречии», серед ін. на роковини смерті Інокентія Гізеля (1909); полемічних творів, спрямованих проти розколу («Розыск о расколыицеской брынской вере» (1709) — 7 вид.; серед богословських творів «Зерцало православного исповедания» (1805), 2 вид.; іст. творів: «Летопись иже во святых... от начала миробытия до Рождества Христова» (1784), 3 вид.; «Діаріуш, каталог, киевских митрополитов»; духовних драм: «Комедія на Рождество Христово» і «Успение Богородицы» та ін. Мова богословських праць — ц.-слов. з українізмами, проповідей — близька до нар. Т. — типовий представник барокового стилю. Творчість Т. здобула широку популярність, вона мала вплив на творчість Квітки-Основ'яненка; його житійними повістями зачитувалися Т. Шевченко, О. Пушкін, О. Герцен, М. Лесков.

Св. Д. Туптало-Ростовський

Література: Шляпкин И. Св. Димитрій Ростовський и его время (1651—1709). П. 1891; Попов М. Святитель Д. Ростовский и его труды (1709—1909). П. 1910; Хрестоматія давньої

української літератури (Доба феодалізму). Упорядкував О. Білецький. К. 1952; митр. Іларіон (Огієнко). Св. Димитрій Туптало. Вінніпег 1960.

Тур, первісний дикий бик, назва вимерлих диких представників роду бик (Bos), поширених в Європі, центр. і півд.-зах. Азії, півн. Африці. Найвідоміший Т. євр. (B. taurus primigenius Bojanus = B. primigenius), предок бика свійського. На Україні населяв степи, лісостепи, мішані ліси і був мисливською твариною; вимер у 17 в. (у сер. 17 в. Т. спостерігав на Україні Боплян). Про поширення Т. на Україні свідчать численні геогр. назви, як також згадки у пам'ятках нар. творчості.

Тур Никифор († 1599), киево-печерський архимандрит (з 1593) з укр. шляхетського роду. На Берестейському церк. соборі 1596 виступав проти ієрархів, що поєдналися з Римом. Його заходами Києво-печерський монастир не перейшов на унію (всупереч натискам уніятського митр. М. Розози, який у цьому мав підтримку поль. короля) і зберіг монастирські маєтки.

Турбаба Дмитро (1863—1933), хемік родом з Катеринослава; по закінченні Харківського Ун-ту працював у ньому (1885—1900), 1900—20 — проф. Томського Технологічного Ін-ту, з 1923 — Симферопільського Ун-ту. Основні праці з теорії розчинів (зокрема водних розчинів мурашиної і оцетової кислот) і каталізи.

Турбів (IV—9), с. м. т. Липовецького р-ну Вінницької обл., положене на Сх. Поділлі над р. Десною; 6 500 меш. (1970). Цукровий комбінат (заснований 1847, продукція цукру у т.: 1912—13 — 51 000, 1965 — 364 000); зав.: каоліновий, склоробний і машино-будів.

Тургенев Іван (1818—83), рос. письм., нар. в м. Орлі у поміщицькій родині. Закінчив Петербурзький Ун-т (1837). Багато рр. жив за кордоном і мав широкі літ. зв'язки в зах., зокрема паризьких колах. Проза Т. — «Записки охотника» (1847—52), романи «Рудин» (1856), «Дворянское гнездо» (1859), «Накануне» (1860), «Дым» (1867), повість «Вешние воды» (1872) й ін. — у рос. класиці стали зразком досконалої літ. мови. У романі «Отцы и дети» (1862) Т. відтворив активізацію різночинної інтелігенції й зародження нігілізму в рос. суспільстві. Прихильний до укр. культури, Т. познайомився з Т. Шевченком, коли той повернувся з заслання, і часто зустрічався з ним, написав «Воспоминание о Шевченке» («Собрание сочинений», т. 10, 1962); приятелював з Марком Вовчком (див. Гнатюк М., «І. С. Тургенев і укр. дожовтнева література», 1968).

Туреччина й Україна. Т. — країна на Близькому Сході, на піво. Малої Азії (97% території) і Балканському піво., оточена Чорним, Егейським і Середзем-

ним м., межує з ССРСР, Іраном, Сирією, Грецією і Болгарією. Площа 780 000 км² і 38,5 млн (1975) населення.

Т. півд. сусід України (через Чорне м.); упродовж вв. територія Т. (до 1923 Османської або Оттоманської Імперії) зазнавала змін, а за деяких періодів Т. безпосередньо межувала з Україною чи навіть володіла частиною укр. земель, а тур. васальні держ. формації: Крим. ханат (див. *Татари*), Молдавія, Семигород — упродовж вв. були півд. і півд.-зах. сусідами України. Т. відіграла значну роль в іст. минулому укр. народу: в боротьбі з тур.-тат. інвазією (тат. постійними нападами) зформувалося укр. Козацтво, особливо *Запорізьке*. За Коз.-Гетьманської держави (17—18 вв.) гетьмани подекуди намагалися використати допомогу Т. для зрівноваження політ. ситуації у Сх. і Сер. Європі, зокрема супроти великодерж. прагнень Польщі й Московщини (Росії). У 18—19 вв. з ослабленням коз.-гетьманської держави і втратою укр. автономії, українці брали активну участь у рос.-тур. війнах (у складі рос. армій) і чимало спричинилися до визволення півд. слов'ян на Балканах. На підставі Берестейської угоди 1918, Т. визнала укр. державу і встановила дипломатичні зв'язки з укр. урядом. На поч. сов. періоду Т. втримувала екон. і культ. зв'язки з УССР.

До 1648. Кочові тур. племена тюрків-огузів з'явилися у Малій Азії в 11 в. Створений сельджуківською династією султанат розпався при кін. 13 в. на півсамостійні князівства. Одне з них (розташоване в півн.-зах. частині Малої Азії) бей Осман (1258—1324) перетворив 1282 на самостійний емірат, який став осередком майбутньої Османської (Оттоманської) імперії. Скориставшись занепадом Візантії, османи підкорили в 14—15 вв. Малу Азію, Балканські країни, захопили Константинопіль (1453), перетворивши його на свою столицю Стамбул; на поч. 16 в. підбили Валахію, Молдавію (в складі якої була Буковина), Закавказзя і країни Близького Сходу. Почавши з 1470-их рр., Т. почала опановувати півн. побережжя Чорного м.: 1475 захопила італ. колонії на півд. Криму (Теодосію — Каффу, Балаклаву, Судак, Керч), в наслідок чого Крим. ханат визнав 1478 зверхність Т.; далі турки створили свої військ. бази в Білгороді—Аккермані (1484), Кілії (1484), Очакові (1480-і рр.), Ізмаїлі (поч. 16 в.). Забезпечені тур. протекцією, татари самі чи спільно з турками протягом двох ст. нападали на укр. землі, спустошуючи оселі, грабуючи населення та забираючи в ясир велике ч. укр. людності, яку продавали в Криму й Т. Стамбул був одним з гол. ринків укр. невільників. Укр. бранки іноді відігравали політ. роль у житті Т.:

відома Роксоляна (Настя Лісовська, 1505—61), що була жінкою тур. султана Сулеймана I і матір'ю Селіма II, мала вплив на політику Т. Тяжка доля невільників та боротьба з турками і татарами відбилася в укр. нар. творчості, у думках й іст. піснях.

Перший тур. напад на Зах. Україну відбувся в 1498—99, як відплата за втручання короля Яна Ольбрахта в тур.-молд. справи. Тоді турки пограбували Поділля і Галичину, дійшовши аж до Перемишля. Після орг-ції *Запор. Січі* в сер. 16 в. укр. козаки чинили організований опір тур.-тат. агресії.

З другої пол. 16 в. козаки почали влаштовувати відплатні морські походи на тур.-тат. володіння на півд. України: Очаків (1589), Аккерман (1594, 1601), Кілію (1602, 1606), Ізмаїл (1609, 1621), Каффу (1616). Скориставшись з ослаблення Т. війнами з Австрією і Венецією, козаки на поч. 17 в. організували великі походи проти тур. міст. Запорожці здобули Варну (1604), Трапезунд (Трабзон, 1614, 1625), Синоп (1614), кілька разів нападали на Стамбул (1615, 1620 і тричі 1624), викликаючи паніку серед тур. населення. Ці морські походи козаків на Туреччину мали широкий відгомін у Зах. Європі.

Вважаючи основним завданням козаччини боротьбу з мусульманським світом, гетьман П. Сагайдачний став чл. Християнської міліції і пробував організувати антиоттоманську коаліцію. Коли султан Осман II рушив на Польщу, король Жигмонт III був змушений прохати коз. допомоги, і перемогу під *Хотином* (1621) вирішили 40-тисячна коз. армія та досвідчений провід гетьмана П. Сагайдачного. Наступ Оттоманської Імперії був стриманий. Гетьман Михайло Дорошенко (1625—28) і Тарас Федорович (1630) продовжували антитур. політику й уславилися морськими походами.

Відносини України з Т. за доби Козаччини (16—17 вв.) і Гетьманщини (17—18 вв.) були досить складні й подекуди суперечливі. З одного боку, тур. агресія в Європі, яка тривала до кін. 17 в., примушувала Козаччину чинити опір тур. зазіханням на укр. землі Речі Посполитої й руйнівним нападом татар (зокрема крим.) на Україну. Тим самим Козаччина ставала забором христ. Європи від навали мусульманського світу і вважала це за свою іст. місію. Ця концепція й створена нею традиція, особливо популярна в кін. 16 і в першій пол. 17 в. (відгуки її були й пізніше), мала на меті радикальне вирішення чорноморської проблеми й тому вимагала активної укр. політики на цьому терені. Так виникла ідея об'єднання всіх сил правос. Сходу (антитеза кат. Священній Лізі) для повалення Оттоманської Імперії, визволення її правос. на-

родностей, ліквідації тур.-тат. володінь на півдні України для виходу її через Чорне м. на широкі шляхи нац. й між-нар. економіки і політики. Протягом всього дорев. (до 1648) періоду зовн. політика Козаччини орієнтувалася традиційно на участь України в антитур. коаліції зах. чи сх.-евр. держав (укр.-моск. походи кн. Дмитра Вишневецького, посольство Еріха Ляссоти від цісаря Рудольфа II на Запоріжжя 1594, політика гетьмана П. Сагайдачного, сухопутні походи козаків на Молдавію, їх морські походи на Крим і Т., участь Козаччини в антитур. плянах короля Володислава IV тощо). Ця ідея й її традиції імпонувала укр. політ. і церк. діячам 17 в., зокрема Богданові й Тимошеві Хмельницьким, Петрові Дорошенкові (в останні роки його гетьманування), Іванові Мазепі (в перший період гетьманування — до 1700), І. Галятовському та ін. сучасникам. Відгуки її знаходимо у екзильного гетьмана Пилипа Орлика.

Але поруч з цією ідеєю в укр. політиці, особливо після 1648, існувала, а іноді переважала протилежна концепція, з якої розпочалася нова лінія укр. політики щодо Т. Вона висувала наперед союз України з Т. й Кримом (або тільки з однією з цих держав), на протидію плянам і зусиллям Польщі й Московщини — опанувати Україну чи поділити між собою укр. землі. Смертельна боротьба проти Речі Посполитої за існування і поширення молодшої укр. держави конче вимагали союзу її з Т. й Кримом — або пізніше з Москвою. Це було директивною зовн. політикою Б. Хмельницького після укладення поль.-моск. угоди Адама Киселя 1647, скерованої проти Криму. Шукаючи союзника проти Польщі, Б. Хмельницький укладав договір (наприкін. 1647 — на поч. 1648) з Кримом, який допоміг йому розпочати переможну війну. Укр. дипломатична місія на чолі з кропивнянським полк. Пилипом Джалалієм у червні 1648 уклала в Стамбулі союз з Т., на підставі якого Україна була визнана суверенною державою, а Крим. ханові заборонено плюндрувати укр. землі. Згодом була підписана морська конвенція тур. султана з Військом Запор., яка регулювала торг. взаємини між Т. й Україною. Але до укр.-тур. союзу вороже поставився Крим, і з приходом султана Мехмеда IV перемогла концепція тат. хана Іслям-Гірея III, якому Порто доручила опікуватися «півн. (укр.) справами». Щойно 1650 відновилися переговори з Т., яка запропонувала протекторат над Україною, що мала стати васальною державою Оттоманської Імперії, на подібну Молдавії та Валахії. Не зважаючи на опозицію укр. шляхти (А. Кисіль) і вищого духовенства (Сильвестр Косів), Б. Хмельницький на

поч. 1651 визнав тур. протекцію. Однак, спроба Б. Хмельницького утворити укр.-молд. союз під протекторатом Оттоманської Імперії в 1652—53 не була реалізована, одним з наслідків чого був союз України з Москвою. Але, хоч Переяславська угода 1654 формально заборонила зносини з Т. (т. 5 договору, укладеного в Москві у березні 1654), вони не припинилися, і укр.-тур. союз був відновлений 1655.

Ці союзні зв'язки і зносини з Т. залишилися традиційною лінією укр. політики й надалі. З тими чи тими відмінами, визначеними змінами міжнар.-політ. кон'юнктури на Сході Європи, майже всі наступники Б. Хмельницького в критичні моменти існування Коз.-Гетьманської держави продовжували цю традицію. Гетьман І. Виговський (1659), кол. гетьман Павло Тетеря (1670), гетьман П. Дорошенко й кол. гетьман Ю. Хмельницький, особливо після Андрусівської угоди 1667, яка поділила Україну на поль. й моск. частини, орієнтувалися на допомогу й союз з Т. Гетьман Брюховецький, зриваючи з Москвою 1668, вислав делегацію на чолі з лубенським полк. Григорієм Гамалією (кол. посланцем Виговського до султана) для переговорів у справі тур. протекції над Україною. Місія була вда-ла, але загибель Брюховецького унедійснила його заходи.

Укр.-тур. союз був оформлений за гетьмана П. Дорошенка, який прагнув відновити державу Б. Хмельницького і поширити її на зах.-укр. землі. 1667 він розпочав переговори з Т., які завершилися 1668 угодою про військ.-політ. союз України з Т. Султан погодився взяти Україну під тур. протекцію, при чому Україна зберігала повну автономію, вільний вибір гетьмана, звільнення від данини й діставала військ. допомогу для об'єднання всіх укр. земель під владою Війська Запор. Цей договір був схвалений Корсунською Радою в березні 1669. Україна Дорошенка взяла участь як союзник Т. у переможній війні з Польщею, але Бучацький договір 5. 10. 1672, за яким Польща зрікалася Поділля на користь Т., а Брацлавщини й Київщини на користь Дорошенка, був порушенням укр.-тур. угоди 1668 й початком краху туркофільської політики Дорошенка.

Капітуляція Дорошенка 1676 відкрила шлях для нової комбінації тур.-укр. розуміння. Т. проголосила Юрія Хмельницького, який перед тим пробув 6 рр. в ув'язненні в Стамбулі, «кн. Малоросійської України і гетьманом Війська Запор.» (1677—81) й уклала з ним договір, подібний до договору з Дорошенком. Поразка Ю. Хмельницького після т. зв. Чигиринських походів 1677—78 і невдача

його наступника, призначеного Т., молд. господаря Г. Дуки (1681—82), завершилася Бахчисарайським миром Т. з Московою 13. 1. 1681, а поразка Т. під Віднем 1683 припинила агресивну політику Т. на території Сх. Європи й України.

Обидві політ. концепції — антитур. й туркофільська — в різних комбінаціях характеризують укр. політику щодо Т. за гетьманів І. Мазепи й Пилипа Орлика. За першого періоду свого гетьманування (до 1700) Мазепа виступав, як речник антитур. політики, Україна брала активну участь у Священній Лізі, і сам Мазепа керував успішними військ. діями проти тур. фортець на дол. Дніпрі. Але за другого періоду (після 1701) Мазепа шукав порозуміння з Т. й її допомоги у боротьбі проти Москви та її панування на Україні. Полтавська поразка 1709 перекреслила спроби широкої антимоск. коаліції, й Мазепа та К. Гордієнко з частиною їх війська знайшли притулок на землях Оттоманської Імперії. Гетьман П. Орлик разом з тур.-тат. військом брав участь у військ. акціях на Правобережній Україні перед Пруцьким походом 1711. Він уклав союзний договір України з Кримом 1711 й намагався відновити союз з Т. в 1712. Т. визнала владу Орлика на Правобережжі, але не дала йому належної допомоги, і Правобережжя залишилося під Польщею. З 1722 Орлик був інтернований у Салоніках і до кін. свого життя (1742) жив у володіннях Оттоманської Імперії, марно сподіваючися допомоги Т. своїм політ. плянам на Україні. Це відбулося й на його антитур. (власиво, антимусулманській) ідеології, побудованій на старих укр. традиціях 16—17 вв. і підсиленій власним досвідом екзильного гетьмана. Це були останні намагання самостійної укр. політики щодо Т.

18—20 вв. У 18 в. Гетьманщина і Запоріжжя мусіли брати участь у війнах Росії з Т. 1735—39, 1768—74, 1787—91, які спричинили витиснення Оттоманської Імперії з Півдня України. 1774 звільнено трикутник у нижньому межириччі Дніпро—Бог, а Крим. ханство здобуло незалежність від Т. (*Кучук-Кайнарджійський мирний договір*). Після знищення Запор. Січі (1775) частина запорожців подалася до Т. (в півн. Добруджі), де заснувала *Задунайську Січ*, що як організована військ. одиниця проіснувала до 1828. У 1783 Росія анексувала Крим. ханство, а 1791 *Ханську Україну* між дол. Богом і Дністром (Яський договір). Після ліквідації тур.-тат. володінь на півн. від Чорного м. Т. перестала бути сусідом України.

У 1774 Австрія, з нагоди рос.-тур. війни, захопила Буковину, яка доти входила

до складу Молдавії і перебувала під зверхністю Т. понад 2^{1/2} ст.

У 19 в. тривали далі рос.-тур. війни: 1806—12 (рос. захоплення Басарабії), 1828—29, 1853—56 (*Кримська війна*), 1877—78, в яких українці брали участь по боці Росії, сприяючи визволенню поневолених балканських народів. Під впливом поль. емігрантів, на чолі з кн. А. Чарторийським, були спроби організувати, за допомогою Т., протирос. рух. У сер. 19 в. туркофільську політику провадив Михайло Чайковський, учасник поль. повстання 1831, який з 1848 перебував у Стамбулі, прийнявши тур. підданство й іслям та змінивши своє прізвище на Садик-Паша. Він переконав тур. уряд у доцільності створення в складі тур. армії коз. формацій («султанські козаки») з укр. поселенців у півн. Добруджі, які взяли участь у Крим. війні. Ці полки існували до 1861.

Укр. добровольці брали участь у боротьбі півд. слов'ян (сербів і болгар) проти тур. панування в 1875—77, а населення України збирало чималі фонди й організувало мед. допомогу.

Під час першої світової війни Т. воювала по боці Центр. Держав проти Рос. Імперії. В листопаді 1914 мін. внутр. справ Т. Талаат-бей прийняв делегацію Союзу Визволення України (СВУ) й обіцяв підтримку укр. самостійницьким змаганням. У Стамбулі діяло представництво СВУ, очолене М. Меленевським, яке видавало летючки для тур. вояків («Asker») та інформативну публікацію «Ukrayna, Rusya, Türkiye, Magaleme mecmu'asi» (1915).

На весні 1916 рос. військо, в якому велику частину становили українці, захопило сх. Анатолію з центром у Трапезунді (Трабзоні) і до 1918 тримало її у своїх руках. Після березневої революції 1917 у Трапезунді організовано Укр. Громаду, яка видавала «Вісті Укр. Громади м. Трапезунду» за ред. Г. Хименка. У вересні 1917 Центр. Рада призначила М. Свідерського комісаром Трапезундського р-ну, який підготовляв українізацію військ. частин, а в жовтні 1917 організовано Військ. З'їзд у Трапезунді. Але на поч. 1918 рос. військо евакуювало Трапезунд і всі українці виїхали на Україну.

Т. делегація у складі В. везиря Талаат-Паші, мін. закордонних справ Агмед Мессімі-бея, Ібрагім Гаккі-Паші, ген. Агмед Іцует-Паші, разом з Центр. Державами підписала 9. 2. 1918 *Берестейський мир*, визнаючи УНР як незалежну і суверенну державу; цей договір Т. ратифікувала 22. 8. 1918. Україна і Т. обмінялися посольствами: послом у Стамбулі за Гетьманату був М. Суковкін (1918), за Директорії О. Лотоцький (1919—20) й Я.

Токаржевський (1920—21), а радниками посольства — Л. Кобилянський і В. Мурський (згодом до 1935 представник екзильного уряду УНР в Т.). За гетьманату гол. тур. посольства в Києві був Ахмед Мухтар-бей. 1919 в Стамбулі видано інформативну публікацію «Ukraina ve Türkiye», а в 1930 В. Мурський видав працю «Ukraina ve istiklâl mücahedeler».

На поч. існування УССР (2. 1. 1922) укладено угоду про політ., торг., культ. зв'язки й «про дружбу та братерство» з Т., але сов. Україна не мала в Т. постійної дипломатичної репрезентації, і ці зв'язки 1923 були замінені всеосязними.

В УССР справами тур. культ. в Харкові з 1926 цікавилася Всеукр. Наук. Асоціація Сходознавства, яка видавала в 1927—31 ж. «Східний Світ» (останнє ч. «Червоний Схід»). Вона утримувала контакти з Т. У 1928—29 укр. делегація (О. Гладстерн, П. Тичина, В. Зуммер, О. Самойлович) їздила до Т. Після 1945 в Стамбулі існувала Укр. Громада в Т., яку очолював сотник М. Забілло.

Тур.-укр. культ. зв'язки були незначні. З укр. боку це були спроби ознайомити тур. світ з укр. політ. і культ. проблемами: вид. СВУ, укр. дипломатичних представників, переклади і переспіви з тур. літератури, ст. про тур. фолклор і нар. творчість: М. Драгоманов «Турецкие анекдоты в украинской словесности» («КСт.», 1886); І. Франко «Вірша про тур.-рос. війну 1787—91» (ЗНТШ, т. 64); Т. Грунін «Тур. мова. Елементарна грамати́ка та новий алфавіт» (Х. 1930); А. Кримський «Переклади тур. нар. творчості і тур. пісень» (ж. «Народ», Л. 1890); П. Тичина — переклад поезій Махмеда Еміна, переклади тур. літ. творів Х. Едіба, Н. Хікмета, Якуба Кадрі, Рефіка Халіда, Омера Сейфеддіна, Суад Девіша, О. Ханчерліоглу й ін.; зб. «Оп. тур. письменників» (К. 1955). Менше появилось тур. мовою з укр. літератури: твори Т. Шевченка в перекладі А. Кримського, Хікмет Назима; П. Тичини в ж. «Milliyet» (1928) та ін.

У Києві до 1931 під керівництвом А. Кримського працювала Тюркологічна комісія при УАН, яка видала «Історію Туреччини», «Історію Туреччини та її письменства», «Вступ до історії Туреччини», «Тюрки, їх мова і література» тощо. Укр. тюркологи тодішнього й пізнішого часу: В. Дубровський, Є. Завалинський, О. Самойлович, Х. Надель, О. Ганучець, Л. Биковський, О. Прицак. З укр. мистців працював якийсь час у Т. — О. Гриценко («Два роки в Константинополі», франц. вид. 1930, укр. 1961).

Література: Костомаров Н. Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. Собрание сочинений, кн. V. П. 1905; Застирець І. Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-Паші (Чайковського). ж. Україна, П. К.

1914; Stübe R. Die Ukraine und ihre Beziehungen zum Osmanischen Reich. Vol. II, Serie: Länder und Völker der Türkei. Ляйпціг 1915; Кримський А. Історія Туреччини. К. 1924; Кобилянський Л. Укр. посольство в Туреччині, ж. Нова Україна, червень-липень 1925; Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), укр. посол в Туреччині 1670-их рр., ж. Україна, ч. 6. К. 1928; Рурка J. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit B. Chmelnicki. Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Прага 1928; Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст., ж. Східний Світ, ч. 5. Х. 1928; Всеукр. Наук. Асоціація Сходознавства. Україна та Туреччина. ж. Східний Світ, чч. 7—8. Х. 1929; Дорошенко D. — Рурка J. Hetjman Petr Dorosenko a jeho turecká politika. Časopis Národního Musea. Прага 1933; Дорошенко D. — Рурка J. Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoká Porta v první pol. XVII st. Čas. Národního Musea. Прага 1936; Конорczyk W. Polska a Turcja (1683—1792). В. 1936; Крупницький В. Гетьман Филип Орлик (1672—1742). Праці Укр. Наук. Ін-ту. т. XLII. В. 1938; Крип'якевич І. Відвічна вісь України, ж. Сьогодні і минуле, 1. л. 1939; Лотоцький О. Сторінки минулого. ч. 4. В Царгороді. В. 1939; Смирнов Н. Россия и Турция в XVI—XVII веках, тт. I—II. М. 1946; Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648, ЗНТШ, т. 156. Мюнхен 1948; Мельникова Т. Воряба России с Турцией в 1730-ых гг. и Украина. Ученые Записки Института Славяноведения. т. I. М. 1948; Алекберли М. Воряба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. Саратов 1951; Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648), ж. Oriens, Vol. VI, ч. 2. Ляйден 1953; Смирнов Н. Воряба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII—XVIII вв. Воссоединение Украины с Россией 1654—1954. М. 1954; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. VII—IX. Нью-Йорк 1956—57; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. ЗНТШ, т. 170. Нью-Йорк—Париж—Торонто 1960; Апанович О. Запор. Січ у боротьбі проти тур.-тат. агресії. К. 1961; Надель Х. Культ. взаємини двох народів (укр. і тур.). ж. Всесвіт, ч. 1. 1963; Назарко І. Роля козаків у протитур. кампанії під Віднем 1683 р. в насвітленні ватиканських документів. Наук. записки УТГГ, ч. XIX. Мюнхен 1969; Лемерсье-Келькеже Ш. Лит. кондотьер XVI в. — кн. Дмитрій Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным Оттоманских архивов. Франко-русские экономические связи. М.—Париж 1970; Wynar L. and Subtelny O. Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau. 1594. 1975; Waugh D. C. On the Origins of the Correspondence between the Sultan and the Cossacks. Recensija, Vol. I, No. 2. Кембридж, Масс. 1971; Bartl P. Der Kosakenstaat und das Osmanische Reich im 17 und in der ersten Hälfte des 18 Jahrhunderts. Südostforschungen. XXXIII. 1974; Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина. ж. Укр. Історик, чч. 3—4 (47—48). Нью-Йорк—Торонто — Мюнхен 1975.

А. Жуковський, О. Оглоблин

Туризм, туристика, вид активного відпочинку у формі вимаршів (мандрівництва) або виїздів поза місце постійного перебування, поєднаних з розвагами, пізнанням природного оточення рідного краю чи ін. країн, їхніх архітектурних і мист. пам'яток, участю в різних улаштуваннях рел., культ., спортивного чи ін. характеру. Мандрівки пішки чи з допомогою різних засобів пересування суходо-

лом і водними шляхами належать до Т. в широкому значенні слова. З розповсюдженням у 20 в. комунікаційних засобів і збільшенням моторизації та зростанням добробуту Т. став одним з гол. елементів відпочинку і важливим фактором життя з суспільного, госп. і культ. погляду.

До 1914 Т. на Україні був мало розповсюджений. До перших спроб належить студентська екскурсія 1876 у Крим (під проводом проф. Новоросійського Ун-ту М. Головінського), мандрівки студентів високих шкіл у Галичині у 1880-их рр. (сполучені з доповідями, концертами тощо; учасником їх був І. Франко, який для мандрівників написав вірш «Сонце по небі колує»), заснування Гуртка любителів природи, гірського спорту і кримських гір у 1880-их рр. у Ялті, Кримського гірського клубу у 1890-их рр. (з осідком в Одесі і філіями в Ялті, Севастополі, Кишиневі й ін. м.). Широку діяльність виявляло на Правобережжі Рос. Т-во туристів і Поль. Т-во Краєзнавче, а в Галичині Поль. Т-во Татшанське. Там таки у 1900-их рр. активну туристичну (тур.) діяльність виявляло тіловиховне т-во «Сокіл», яке заснувало тур. (під проводом К. Гутковського) і вельосипедну (гол. Я. Вінцовський) секції.

Інтенсивніший тур. рух поширився і набрав організованіших форм з 1920-их рр. 1924 у Львові засновано мандрівно-краєзнавче т-во «Плай» з філіями в ін. м., що влаштовували прогулянки по Львову, Карпатах (на горі Плісцє «Плай» мав свою тур. станцію) тощо. Широку масу молоді охоплював мандрівками *Пласт* і *Карп. Лещетарський Клуб*.

Значно сильніше (зокрема в Карпатах) був розвинений поль. тур. рух (на Закарпатті — *чес.*). По больш. окупації Зах. України 1939 всі спортові т-ва, у тому ч. й тур., були змушені припинити свою діяльність.

В УССР Т. перейшов кілька етапів орг. форм. У 1920-их рр., поряд згаданого вже Рос. Т-ва Туристів, організовано Т-во Радянський Турист (Радтур) при Нар. Комісаріаті РСФСР та його Укр. відділ — Укртура, а пізніше у 1928 — Т-во Пролет. Туризму (ТПТ), об'єднані 1930 у Всесоюзне добровільне т-во пролет. Т. та екскурсій (ТПТЕ). 1936 його ліквідовано, а Т. й альпінізм підпорядковано фізкультурним і профспілковим орг-ціям. Створене при Всесоюзній Центр. Раді Проф. Спілок (ВЦРПС) Тур.-Екскурсійне Управління (ТЕУ) ВЦРПС керувало Т. у профспілках. Воно диспонувало 150 будинками туристів, але на Україні їх було мало і вони не задовольняли потреб туристів. По другій світовій війні постановою ВЦРПС (1962) створено в СССР Центр. Раду Т. як єдиний орган, що керує орг-цією Т. і здійснює ідеологічний нагляд над радами Т. всіх респ. У 1969 ЦК КПСС, Рада Мін. СССР і ВЦРПС ухвалили постанову «Про заходи для дальшого розвитку Т. та екскурсій у країні», у якій партія та уряд розглядають тур.-екскурсійну справу як один з засобів

ком. виховання; ці постанови обов'язкові й для УССР. Згідно з ними керівництво Т. та екскурсійми в УССР належить органів Укрпрофради — Респ. раді в справах Т. та екскурсій. Тепер устійнено бл. 2 300 екскурсій з визначеними маршрутами і відповідною політ.-виховною програмою, про дотримання якої дбають бл. 1 700 постійних і 3 000 тимчасово працюючих екскурсоводів. Респ. Раді підпорядковані обл. ради в справах Т. та екскурсій, яким підлягають тур. бази, готелі, кемпінги тощо. У 1976 діяли 84 тур. бази з філіями і притулками, 11 тур. автоторових баз тощо. Уся т. зв. матеріальна база Т. на Україні може одночасно прийняти й обслужити бл. 60 000 мандрівників. Для дітей створено дитячі тур. бази та шкільні табори з спеціально вишколеним керівництвом для орг-ції політ. виховання. З метою популяризації Т. введено масовий значок «Турист СРСР» III, II і I ступенів. В уніфікованій спортовій класифікації «пішохідні подорожі» мають 5 категорій складності: від найпростіших до походів, за виконання яких можна одержати звання «Кандидат в майстри спорту» чи «Майстра спорту СРСР».

Великою популярністю в колах туристів користуються Карпати, Закарпаття, Буковина, Крим, береги Дніпра (гол. в р-ні могили Т. Шевченка б. м. Канева), а також і культ. центри з іст. й мист. пам'ятками: Київ, Львів, Харків, Одеса та ін. З різних засобів пересування для Т. найменше поширені автотур. подорожі, бо не скрізь вистачає місць у кемпінгах і автотурбазах, бракує автомаїстерень і запасних частин. З 1965 практикуються рейси по Дніпру, далекі морські й річкові подорожі, тур. подорожі по Чорному й Озівському м. Для Т. використовують і залізниці: тур. потяги рухаються вночі, а вдень стоять на станціях, поки туристи оглядають місто. Існують ще т. зв. маршрути відпочинку: дводенні подорожі (автобусом, літаком, потягом, пароплавом тощо), які починаються у п'ятницю увечері або в суботу ранком і закінчуються в неділю увечері чи в понеділок уранці. У Карпатах і на Закарпатті поширений узимку лещетарський Т.

Подорожами закордонних туристів в УССР, як і в усьому СССР, керує Всесоюзне держ. т-во Інтурист з осідком у Москві й уповноваженим у Києві. Воно устійнює усю тур. діяльність з закордоном і тур. фірмами та орг-ціями, складає маршрути чужинців по території СССР (пересування закордонних туристів обмежене: переїхавши кордон, вони перебувають під постійним доглядом органів КГБ). Інтурист диспонує готелями, кемпінгами

тощо, які не завжди відповідають стандартів зах. Т. Чимало українців, що живуть у діаспорі, відвідує щорічно УССР. Це групові і рідше індивідуальні подорожі. Виїзди полагоджують філії Інтуриста та тур. бюро укр. підприємств.

Література: Будзинівський А. Туристика. Л. 1909; Погребецький М. Туризм та подорожі. К.-Л. 1948; Туристические маршруты по Украине. К. 1957; Тимчишин Я. та ін. Подорожі по Львівщині. Л. 1967; Хвостенко С. Туризм на Україні. К. 1976.

Е. Жарський

Тури́н Роман (1900—79), маляр, родом з Снятина (Галичина); студіював у Краківській Академії Мистецтв (1921—25, у В. Яроцького і Ю. Панкевича) та в Парижі (1925—27). Портрети: А. Труш-Драгоманової (1946), Ф. Колесси (1947), В. Стефаніка (1948), В. Щурата (1950) та ін.; натюр-морти, пейзажі. Т. збирав і популяризував твори *Никифора Дровняка* з Криниці. Автор документальних фільмів — «*Гуцульські фрагменти*» та про спортивне життя Зах. України (1933—35). Жив і працював у Львові.

Р. Турин

Турів (І—8), с. м. т. на сх. Поліссі, пристань на правому березі Прип'яті, в Житковицькому р-ні Гомельської обл. БССР, положене на укр.-білор. етногр. пограниччі. Т. старий княжий город на землі дреговичів; з кін. 10 в. центр *Турово-Пинського князівства* та єпархії (у 12 в. тут був єп. Кирило Турівський). З кін. 13 в. належав до В. Лит. Князівства (з сер. 15 до сер. 16 в. Т. володіли кн. Острозькі), недовгий час входив до складу держави гетьмана Б. Хмельницького, з 1793 м-ко Мозирського пов. Менської губ. Рос. Імперії, 1918—20 — у складі Укр. Держави.

Турівське євангеліє, уривки ц.-слов. рукописного євангелія-апракосу (10 подвійних стор.), переписаного в 11 в., правдоподібно на Україні. Т. є належало на поч. 16 в. церкві Преображення в Турові над Прип'яттю. Містить дві вкладні *грамоти* кн. Костянтина Острозького (1508 і 1513), власника Турова, з зем. наданнями для святих. Т. є видав І. Срезневський (фотографічно) у 1876. Зберігається в Бібліотеці АН Лит. ССР.

Турівський Кирило, див. *Кирило Турівський*.

Турійське (II—5), с. м. т., положене на Волинському Поліссі над р. Турією, р. ц. 3 400 меш. (1966); харч. пром-сть.

Турія, р. на Зах. Волині, права притока Прип'яті; довж. 184 км, сточище — 2 900

км². Бере поч. на Волинській височині, пізніше перетинає Полісся; долина широка, заболочена, ширина річища 3—4 м у верхів'ї, до 5—10 м у пониззі. Замерзає у грудні, скресає в кін. березня. Над Т. — м. *Ковель, Турійське*.

Турка (IV—4), м., положене в Карпатах (у Високому Бескиді), над р. Стриєм, р. ц. Львівської обл.; 7 000 меш (1972); харч. і ліс. пром-сть. Т. вперше згадується на поч. 15 в., 1730 одержала магдебурзьке право, у 1856—1939 пов. м.

Туркало Кость (21. 8. 1892 — 17. 10. 1979), нар. у с. Немиринці, Проскурівського пов., гром.-політ. діяч, інж.-хемік. Член Укр. Центр. Ради (1917—18), наук. співр. ВУАН і ред. техн. відділу Ін-ту Укр. Наук. Мови (1922—29); кілька разів заарештований сов. владою, на процесі СВУ (1930) засуджений на 3 р. суворої ізоляції (умовно). З 1943 на еміграції, з 1949 у ЗДА. Співавтор (з В. Фаворським) «Словника техн. термінології комунального господарства» (1928); автобіографічні нариси «Тортури» (1963), «Спогади» (1978); ст. на мовні, політ. і гром. теми (серед ін. про Спілку Визволення України).

К. Туркало

Туркало Ярослав (* 1924), лікар (хірург) і письм. родом з Києва, тепер у ЗДА; син Костя Т. Репортажі з подорожів (зокрема по Близькому Сходу), «Нарис з Історії Вселенських Соборів 325—787 рр.» (1974).

Туркевич Лев (1901—61), диригент родом з Бродів (Галичина); учився в Муз. Ін-ті ім. М. Лисенка і консерваторії у Львові, в Муз. Академії у Відні і Віденському Ун-ті. У 1920-их рр. диригував хорами «Боян» і «Бандурист» у Львові. 1929—41 — диригент опер у Бидгощі, Варшаві й Познані. 1941—44 муз. керівник Оперного Театру в Львові і диригент симфонічних концертів. На еміграції 1945 організував хор «Ватра», з яким концертував у Швейцарії, Австрії, Німеччині. З 1950 в Канаді (в Едмонтоні й Торонто), диригував хорами, симфонічними концертами, операми. Гармонізував і аранжував численні нар. пісні та ін. твори.

Л. Туркевич

Туркевич-Лукіянович Стефанія (1898—1977), композитор і муз. педагог, студію-

вала у Львові, Відні і Празі. Учителька муз. шкіл у Львові, 1939—41 доц. Львівської Держ. Консерваторії; з 1944 в Англії. Твори: опера «Мавка» (на основі «Лісової пісні» Лесі Українки), 4 симфонії, 2 симфонічні поеми, 5 сюїт, твори для струнних ансамблів (тріо, квартет, квінтет), варіації, гротеск для фортепіана, сольоспіви, Служба Божа, твори для дітей тощо.

Туркевич-Мартинець Ірина (* 1904), співачка, ліричне сопрано, солістка Львівського Оперного Театру. З 1950 в Канаді, де виступала з концертами.

Туркестан, іст.-геогр. край у Середній і Центр. Азії, заселений тюркськими народами; поділявся на Сх. або Китайський і Зах. Т., який входив до складу Рос. Імперії. На території Зах. Т. 1867 створено Туркестанське ген.-губернаторство, з 1886 перетворене на Туркестанський край та залежні від Росії Бухарське і Хівинське ханства. По революції 1917 і громадянській війні народам Т. не вдалося стати самостійними, і Т. увійшов до складу СРСР — до 1924 як Туркестанська Автономна ССР, пізніше як сов. республіки: Таджицька, Туркменська, Узбекська та Киргизька; півн. частина Т. увійшла до складу Казахстану. Назву Т. замінено назвою Сер. Азія. Про українців у Т. див.: Киргизька ССР, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан.

Туркмени, основне населення Туркменістану (див.), в якому їх ч. становить 1 417 000 осіб (1970); вони живуть також в ін. частинах СРСР (108 000; зокрема в Узбекистані і Таджикистані), Ірані (бл. 350 000), Афганістані (300 000), араб. країнах (150 000) і Туреччині (80 000); заг. ч. бл. 4 млн. Мовно Т. належать до тюркської групи, за віровизнанням — до мусулман-суннітів. Укр.-туркменські (турк.) зв'язки виявляються майже виключно в перекладах літ. творів. Турк. мовою видаються твори Т. Шевченка, І. Франка і сучасних укр. письмен. (переклади К. Сейтлієва, Р. Сеїдова, Б. Солтанніязова, К. Курбансахатова та ін.). У перекладах укр. мовою (П. Тичини, В. Сосюри, М. Рильського та ін.) поширені твори найвидатнішого турк. поета Махтумкулі, а також Х. Ісмаїлова, Б. Солтанніязова, Р. Алієва й ін. Крім обміну творчими колективами між Україною й Туркменською ССР, 1971 відбувся на Україні Тиждень турк. літератури, 1972 — Дні укр. літератури й мистецтва в Туркменістані.

Туркменістан, Туркменська ССР, сов. соц. союзна респ. у півд.-зах. частині сов. Сер. Азії (Туркестані); 488 100 км², 2 759 000 меш. (1979; 1970 — 2 159 000, у тому ч. — у тис. — 1 417 туркменів, 313 росіян, 180 узбеків, 68 казахів, 36 татар,

35 українців). Столиця Т. Ашхабад. У минулому Т. належав до різних держ. формацій; у 16—17 вв. частина входила до Бухарського і Хівинського ханств, частина підлягала Іранові; у 1880-их рр. Т. окупувала Росія; 1917—21 він був тереном боротьби народів Туркестану з сов. окупантами; з 1921 — область у складі Туркестанської АССР; з 1924 — союзна республіка.

За переписом 1926 в Т. жило 6 781 українців (4 927 чоловіків і 1 854 жінок); 1959 — 20 955 (1,4% всього населення); 1970 — 35 398 (1,6%), у тому ч. 29 486 у м., 5 912 у с.; у гол. м. Ашхабаді українці становили 10 994 (4,3% всього населення). 64,9% українців вважали укр. мову за рідну, крім того, 8% вільно нею володіли.

Турковиці (III—4), с. Грубешівського пов. на Холмщині (нині Польща, Люблінське воєводство), над р. Гучвою, недалеко від стародавнього міста Червень. У Т. існував монастир, поч. якого, за переказом, пов'язаний з чудом. Під час перевозу образу Божої Матері з Белза до Ченстохови (бл. 1378) подібний образ з'явився й у Т. Побудований на цьому місці монастир був 1749 скасований. Від нього залишилася лише невелика дерев'яна церква на честь Покрови Божої Матері зі згаданим чудотворним образом. 1901 монастир відновлено як правос.

Турковицька
Мати Божа

жін. з учительською семінарією для дівчат, притулком для 200 сиріт, лікарнею, рілничою школою та ін.; з цих закладів вийшло чимало місц. інтелігенції. 1918 поль. уряд закрив монастир, велику соборну церкву розвалено, а ін. перероблено на склад і костюль та засипано шановану в народі криницю. На частково збереженому цвинтарі заходами єпархіальної влади 1928 збудовано дерев'яну церкву, що стала місцем щорічних прощ з Холмщини й Волині. 1938 поль. влада розвалила і цю церкву, а святих і черниць вивезла.

Турнепс, кормова ріпа (*Brassica campestris* L. var. *gapa*), дворічна кормова рослина родини хрестоцвітних. Вирощують заради м'ясистих коренеплодів майже в усіх хліборобських р-нах земної кулі, гол. в нечорноземній смузі, у тому ч. й на Україні. Врожайність до 70—80 т з га; поширений гатунок — Волинський ранній круглий.

Турово-Пинське князівство (у новітній історіографії Турівське князівство), кня-

зівство у 10—13 вв., положене в центр. частині Полісся; півн., більша частина лежала на території, заселеній дреговичами, менша, півд.-сх. — деревлянами. Праліси і багна забезпечували меш. Т.-П. к. від наїздів півд. кочовиків. Основною прожитку було хліборобство, полювання, рибальство та бджільництво; через Т.-П. к. проходили важливі торг. шляхи: водний і сухопутний з Києва до Польщі та сухопутний з Києва на Литву і до балтицьких країн, що спричинилося до екон. і політ. значення Т.-П. к. (зокрема у стосунках з Польщею і Литвою). Найдавніші, згадувані літописцем городи: Турів (980) і Пинське (1097). За Володимира В. Т.-П. к. увійшло до складу Київ. держави (вже з кін. 9 в. було під її впливом), першим намісником його став син Володимира Святополк. Щойно 1157 Юрій Ярославич, нащадок Святополка II, зайняв Турів і відокремив т. ч. Т.-П. к. від Києва. За його синів дійшло до поділу Т.-П. к. на уділи з гол. м. у Турові (Святополк), Дубровиці (Іван) та Пинському (Ярополк). У другій чверті 13 в., за Данила Романовича, ці князівства підпали під вплив Галицько-Волинської держави, який тривав частково і після нападу татар на Україну в 1240, коли вони попали під владу Золотої Орди. Користуючися з незгод у Золотій Орді та вигасання Гал.-Волинської династії Романовичів, у сер. 14 в. Т.-П. к. опанувала Литва.

М. Ж.

Туровський Михайло (* 1933), графік родом з Києва; вчився в Київ. Художньому Ін-ті й творчих майстернях Академії Мистецтв (у М. Дерезуса). Книжкова графіка, серед ін. у 1966—69 рр. ілюстрації до творів В. Стефаника, І. Франка та ін.

Турок звичайний (*Carpodacus erythrinus* Pallas), птах ряду горобиних, родини в'юркових, завбільшки з горобця; гніздовий птах Полісся і півн. Лісостепу.

Турське озеро (II—5), долинне оз. на півд.-зах. Поліссі, між Бугом і гор. Прип'яттю; площа — 13,0 км², глибина до 2,6 м. Т. о. сполучене Турським і Оріхівським каналом з

Дніпрово-Бузьким каналом, якому постачає свою воду.

Турула Євген (1882—1951), диригент, педагог і композитор, укр.-кат. свящ., 1914—18 співр. Союзу Визволення України й організатор хорів у таборі полонених укр. вояків у Фрайштадті, 1920—23 у Берліні. З 1923 у Канаді. Організатор хору «Ка-

Є. Турула

нада», керівник муз. школи у Вінніпезі (понад 20 рр.). Збірки укладу Т. п. н. «Україна» виходили у в-ві Укр. Накладня в 1920-их рр. («Колядки і щедрівки», «Танкові пісні», «Співи і думи», «Укр. воєнні пісні», «Укр. танці і чабарашки») і в Канаді («Пісня старого мельника» і «Canada over all»).

Турухтан, коловодник-брижач (*Philomachus pugnax* L.), птах ряду сивкоподібних родини сивкових, дещо менший від голуба, з досить довгими ногами й дзьобом. На Україні гніздиться спорадично в межах Полісся і в долині Дніпра до Канева на півд.; цінний мисливський птах.

Турчак Степан (* 1938), диригент родом з с. Мацьковичів під Перемишлем. Закінчив Львівську Консерваторію ім. М. Лисенка (у класі М. Колесси); 1960—62 диригент Львівського Держ. Акад. Театру Опері та Балету ім. І. Франка, 1963—66 — гол. диригент Держ. Симфонічної Оркестри УРСР, з 1967 — диригент Київ. Театру Опері і Балету.

Турчанинов Микола (1796—1863), ботанік родом з с. Никитовка Бирючинського пов. (Півн. Слобожанщина). По закінченні Харківського Ун-ту (1814) працював у Петербурзі, з 1828 в Іркутську, з 1847 у Харкові, де опрацьовував свій гербарій (понад 50 000 аркушів), який зберігається в Ін-ті Ботаніки АН УРСР. Т. описав понад 100 нових родів і понад 1 000 нових видів рослин з Рос. Імперії, Сх. Азії, Австралії, Півд. Америки тощо.

Турчанинов Петро (1779—1856), церк. композитор, нар. у Петербурзі, з 1787 жив у Києві і Харкові, 1794—1801 вихованець і учень А. Веделя. З сер. 1801 диригент церк. хору в Севську (з 1803 свящ.), 1809 у Петербурзі диригент хорів при різних церквах, 1827—41 учитель співу у придворній капелі. Під впливом Веделя і укр. музики Т. гармонізував давні церк. мелодії, гол. ірмолійні співи, впроваджуючи старі кийв. напиви. Т. автор церк. творів (повна зб. 5 тт. за ред. А. Кастальського, М. 1905—06). Його автобіографія («Протоіерей Петръ Ивановичъ Турчаниновъ», П. 1863) цінне джерело для біографії А. Веделя.

Література: Соневицький І. Артем Ведель і його муз. спадщина. Нью-Йорк 1966.

Турченко Юрій (* 1923), мистецтвознавець родом з с. Жуків (Полтавщина). Закінчив Київ. Ун-т (1950); з 1969 проф. Праці: «М. І. Мурашко» (1956), «Київ. рисувальна школа» (1956), «Питання художньої освіти» (1959), «Портрети укр. кобзарів О. Сластіона» (1961), «Укр. радянський естамп» (1962), «Укр. естамп» (1964); у співпраці з В. Касіяном: «Укр. радянська графіка» (1957) й «Укр. до-

жовтнева реалістична графіка» (1961). Брав участь як ред. і автор у підготові збірних праць: 6-томово «Історія Укр. Мистецтва» (1966—70), «Укр. мистецтвознавство» (1969—74), співред. «Словника художників України» (1973), ст. про образотворче мистецтво в «Історії Києва» (1—2. К. 1960—61), «Історії АН УРСР», «Історії мистецтва народів СРСР» (9-томне рос. вид.), «Історії міст і сіл України», УРЕ й ін. 1974 Т. був відраджений на працю в системі Юнеско в Парижі на дир. музейних справ; у жовтні 1979, не погоджуючись з дискримінацією укр. мистецтва на Україні, попросив азілку у франц. уряду й залишився на Заході.

Ю. Турченко

Турчиновський Ілля (* 1695, дата смерті невідома), письм., нар. у м-ку Березані на Полтавщині в родині сотника. Учився в місц. школі, потім у Києво-Могилянській Академії, якої не закінчив. З 1710 мандрував по Україні й Білорусі, був писарем, учителем, співаком, актором, дяком, регентом, з 1718 — свящ. у Березані. Залишив автобіографію, що є одним з кращих зразків прози свого часу, типовою для творчості мандрованих дяків. Оpubлікована в «КСт.» (т. XI, 1885), передрукована в «Хрестоматії давньої укр. літератури» О. Білецького.

Турчинська Агата (1903—72), поетка і прозаїк, нар. в Куликові на Львівщині в родині ремісника, з 1915 жила в Києві, закінчила Київ. Ін-т Нар. Освіти (1926), належала до літ. орг-ції «Західня Україна». Друкуватися почала з 1923. Зб. оп. для дітей «Найстарший» (1928), дитяча п'єса «Весною» (1929), повість «Смок» (1930), кн. віршів і поем «Ізвори» (1929), «Урожай» (1939), «Привіт, Галичино!» (1940), «Дитинство поета» (1941), «Тарасова гора» (1942), «Марічка» (1945), «Пісня про дружбу» (1946), кн. для дітей «Зернятко» (1947), повість «Зорі на Верховині» (1949), роман «Друг мій Ашхабад» (1955, перероблене вид. 1963); зб. поезій «Дорогі заповіді» (1958), «Земле моя, зоре моя» (1961), «Поліття» (1965), «Бузькове зілля» (1966); лібретто опери «Милана» (1955) композитора Г. Майбороди.

Турчинюк Василь (1864—1939), нар. різьбар, мебляр і будівничий з с. Лугу, Богородчанського пов. (Галичина). Виготовляв іконостаси та інтер'єри для церков на Гуцульщині (у Яблониці і Ворохті) і на Передкарпатті (у Стримбі, Майдані

Горішньому, Лузі), оздоблені різьбленням, барельєфами та круглою скульптурою.

Туряниця Іван (1901—55), закарп. ком. діяч, у 1940—44 в ССРСР, старшина Чехословацької бригади; у 1944—45 очолював рух за приспднання Закарпаття до УССР; гол. Нар. Ради Закарп. України і секретар обкому КПУ.

Туряньський Іван (1889—1966), гром.-політ. діяч Коломийщини (Галичина) у 1920—30-их рр., замолоду активний співучасник боротьби за укр. ун-т у Львові. На еміграції в Німеччині і (з 1949) у ЗДА.

Туряньський Осип (22. 2. 1880, с. Оглядів, Радехівського пов., Галичина — 28. 3. 1933, Львів), письм. і літ. критик (псевд. І. Думка), учитель сер. шкіл Галичини. Дебютував 1908 новелями в альманаху віденської «Січі»; психологічна повість-поема про переживання за світової війни «Поза межами болю» (1921; одночасно нім. переклад); повісті «Дума пралісу» (1922), «Син землі» (1933); зб. оп. «Боротьба за великість», комедія «Раби» (1927); літ.-критичні нариси.

О. Туряньський

Туряньський Роман (справжнє прізвище Кузьма; 1896—1940?), ком. діяч і публіцист, нар. в с. Стріївці Збаразького пов. (Галичина). З 1919 діяч КП(б)У, 1921—24 на партійній роботі на Правобережжі, з 1924 діяч КПЗУ, її теоретик і ред. її органу «Наша Правда», з 1926 представник КПЗУ в поль. секції Комінтерну. Разом з К. Максимовичем і О. Криком стояв на позиціях укр. комунізму і солідаризувався з групою О. Шумського, за що 1928 разом з ним виключений з КПЗУ. 1932 на виклик Комінтерну переїхав до Москви. 1933 заарештований; дальша доля невідома (сов. джерела подають дату смерті 16. 7. 1940).

Р. Туряньський

Тустановичі, кол. с. в Дрогобицькому пов. (Галичина), населення якого швидко зростало завдяки збільшенню видобутку нафти (1900 — 4 300 меш., 1921 — 13 300). У 1920-их рр. Т. об'єднано з сусіднім Бориславом.

Тустановський, див. Зизаній Лаврентій.

Тутковський Микола (1857—1913), композитор, піяніст-віртуоз, педагог і муз. діяч, родом з селища Липовець (нині

Вінницька обл.); 1883—1900 мав власну муз. школу в Києві за програмою консерваторії (поміж її проф. були М. Лисенко, В. Пухальський). Т. автор творів для симфонічної оркестри, фортепіана, скрипки, віолончелі й хору; опери «Буйний вітер»; підручника з гармонії.

Тутковський Павло (1. 3. 1858, Липовець, тепер селище Вінницької обл. — 3. 6. 1930, Київ), визначний укр. природознавець і педагог, один з основоположників геології й географії України, д. чл. Укр. (з 1919) і Білор. (з 1928) Академії Наук та НТШ (з 1923). 1881 закінчив Київ. Ун-т, 1884—95 консерватор мінералогічного та геол. кабінетів цього ун-ту, 1896—1904 викладач в сер. школах Києва, 1904—13 інспектор та дир. нар. шкіл на Волині; 1913 — приват-доц., з 1914 проф. Київ. Ун-ту. Т. брав активну участь у підготовних працях до створення УАН; один з перших її д. чл., з 1919 гол. фізикоматем. відділу, з 1924 керівник н.-д. катедри геології УАН (згодом Ін-ту Геол. Наук) і один з організаторів її геол. музею, гол. Комісії для вивчення природних багатств України.

П. Тутковський

Наук. праці Т. (понад 300) присвячені геології й географії, а також палеонтології, петрографії, мінералогії, ґрунтознавству, гідрогеології тощо. Монографічні праці стосуються гол. Волині й Полісся, зокрема «Краткий географический очерк истории центрального и южного Полесья» (1910); «Зональность ландшафтов и почв в Волынской губернии» («Почвоведение», 1910, ч. 3); «Словечано-Овруцкий кряж та узбережжя ріки Словечни» (1923). Чимало праць Т. присвячені палеогеографії четвертинного періоду; він розвинув учення про материкове зледеніння антропогену та про зв'язок стадій зледеніння з епохами укр. лесу й довів його еолове походження: «К вопросу о способе образования лесса» («Землеведение», 1899, кн. 1—2); «До питань про вік поверхів лесу та похованих ґрунтів України» («Праці Укр. Н.-Д. Геол. Ін-ту», 1931, т. 4). Т. один з основоположників мікропалеонтологічного дослідження осадових гірських порід, автор класичних праць про надми «Ископаемые пустыни северного полушария» («Землеведение», 1909, кн. 1—4). 1895 Т. висунув пропозицію артезійського водопостачання Києва. Синтетичний характер мають праці Т. «Природна районізація України» (1922) і класична на той час праця «Краєвиди України в

зв'язку з природою та людністю» (1924). Т. дав перший укр. мовою довідник «Загальне землезнаство» (1927), перший «Словник геол. термінології» (1923); він автор ст. про географію як науку і з дидактики географії; також з економіки, зокрема сіль. госп-ва України; автор низки ст. з географії України в «Енциклопедичному Словнику Брокгауза і Ефрона». Т. був видатним популяризатором геології й географії України.

Література: Акад. Павло Тутковський. Автобіографія. К. 1929; Сно О. Вибліографічний список друкованих праць акад. П. А. Тутковського у кн.: Збірник пам'яті акад. Павла Аполлоновича Тутковського, т. 1, К. 1932; Каптаренко-Чорноусова О. К. Академік Павло Аполлонович Тутковський. Геол. журнал. 1958, т. 18, випуск 1.

В. К.

Тухоля, пов. м. на Помор'ї в Польщі (Бидгоське воєводство), 9 200 меш. (1966). 1920 поль. військ. табір інтернованих для 700 старшин і 500 вояків ЧУГА, які перейшли на весні 1920 з Червоної Армії на поль. бік для спільної боротьби з більшовиками, але їх поляки підступно роззброїли. Влітку 1920 до Т. привезено ген. М. Тарнавського і старшин УГА, що їх поляки заарештували у Львові. Частина старшин утекла з табору до сусідньої Німеччини і перейшла до Укр. бригади в Німецькому Яблонному (Чехія), частину їх звільнено, так що взимку 1921 табір в Т. перестав існувати.

Тучапський Макарій, еп., див. Макарій Тучапський.

Тучапський Павло (1869—1922), політ. діяч родом з Таращанського пов. на Київщині, прихильник М. Драгоманова, співзасновник Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії (делегат I з'їзду РСДРП 1898 від Київ. Союзу боротьби за визволення роб. класу), з 1904 діяч й ідеолог Укр. Соціал-Дем. Спілки (див. Спілка), в якій виступав проти автономії України («К вопросу об автономии Украины» у «Вестник Жизни», 1906); 1921—22 бібліотекар ВУАН у Києві. Ст. про М. Драгоманова («Нац. погляди Драгоманова», «Україна», 1926, кн. 2—3), спогади «Из пережитого» (1923).

П. Тучапський

Тушканчик звичайний, або великий (Allactaga jaculus), див. Засець земляний.

Туя (Thuja), рід вічнозелених хвойних дерев і кущів родини кипарисових. Відомо 5 видів, поширених у Сх. Азії і Півн. Америці. На Україні вирощують як декоративні 4 види, найчастіше Т. зах. (T. occidentalis L.) до 20 м заввишки. Во-на морозостійка, добре витримує задим-

лення і стриження; деревина легка, стійка проти гниття. Культивують у ботан. садах і парках майже по всій Україні.

Тхір [*Mustella* (*Putorius* L.)], ссавець роду хижаків, родини куницевих; довж. до 46 см, хвіст до 16 см. Цінний хутровий звір. На Україні 2 види: Т. звич., ліс. або темний [*M. (P.) putorius* L.] і Т. степ. [*M. (P.) eversmanni* Lesson], дуже корисний (винищує шкідливих гризунів); тепер під охороною.

Тшинецька культура, археологічна культура сер. періоду бронзового віку, поширена в сер. смузі Польщі (від р. Варти на заході) і на Україні (від Бугу на зах., до Десни на сх. і від Прип'яті на півн. до півд. Волині). Назва від с. Тшинець (*Trzciniec*) на Люблінщині. Основні заняття носіїв Т. к. скотарство і хліборобство, а також полювання і рибальство. Житла — землянки і наземні споруди. Пам'ятники поховань: могили з обрядами трупоспалення і трупопокладення; також колективні поховання. Знахідки: численні керамічні вироби (сер. ін. посуд з рожевуватою підлискованою поверхнею, здебільша оздоблений), крем'яні серпи, скребки, наконечники стріл, підробки з кости і бронзи. Т. к. існувала з 16 до сер. 12 в. до Хр.

Тюленев Микола (1889—1969), вчений у галузі агро меліорації, чл.-кор. АН УРСР (з 1948), родом з с. Ганнівки (нині Криворізького р-ну Дніпропетровської обл.). По закінченні Київ. Політехн. Ін-ту працював на різних посадах, найдовше в Укр. Н.-Д. Ін-ті гідротехніки і меліорації та в Ін-ті Фізіології рослин і агрохемії АН УРСР. Понад 200 праць з питань с.-г. освоєння осушених торфово-болотяних ґрунтів.

М. Тюленев

Тюлень білочеревий, або монах (*Monachus monachus* Hermann), морський ссавець родини тюленевих, ряду плавиножців, довж. тіла до 275 см, вага бл. 300 кг, часом більше. На Україні зустрічається зрідка в Чорному м. (винищений задля шкури, товщу, м'яса).

Тюлька звичайна (*Clupeonella delicatula* Nordmann), риба родини оселедцевих; довж. тіла до 110 мм, вага до 9 г. Поширена в опріснених водах Чорного і Озівського морів, на весні у великій кількості заходить у пониззя Дніпра, Бога, Дністра, дельту Дунаю. Цінна пром. риба.

Тюльпан (*Tulipa* L.), рід багаторічних цибулястих трав'янистих рослин родини лілейоватих. Відомо понад 140 видів, по-

ширених в Європі й Азії; на Україні бл. 10. Ростуть у степах на вапнякових і крейдяних відслоненнях, на сухих кам'янистих схилах тощо. Культ. Т. гібридного походження поширені в декоративному садівництві.

Тюменева Галина (*1908), музикознавець і педагог родом з Полтави; закінчила Харківський Муз.-Драматичний Ін-т (1936); з 1936 викладач, з 1947 доц. Харківської Консерваторії. Музикознавчі праці перев. на теми рос.-укр. муз. взаємин («Взаємні зв'язки рос. та укр. муз. культур», 1954; «Чайковський і Україна», 1955; «Гоголь і музика», 1966).

Тюркізми, етранжизми, запозичені з тюркських мов. Т. приходили в укр. мову гол. ч. у 10—18 вв. у наслідок прямого сусідства, торг., політ. та культ. зв'язків або рідше через посередництво ін. мов (рос., поль. та ін.). Деякі Т. можуть також бути етранжизмами (*іранізмами*, *арабізмами*, *грецизмами* й ін.) в самій тюркській мові, безпосередньо з якої вони потрапили до укр. мови. Укр. мова була посередником у ширенні Т. до зах.-слов. мов. Перші праукр.-тюркські стосунки сягають ще спільнослов. часів, коли у 6 в. сер.-азійська тюркська держава доходила до Озівського чи Чорного м., а в 7—8 вв. з'являються в степах України тюркські племена, що входили до племінних об'єднань болгарів та хозарів (пор. ЕУ 1, стор. 407—8); можливо, з тих часів походять Т. каган (князь), багатир, сан (високе звання), сабля (шабля) і також суфікс *-чий* для творення назв осіб за їхньою діяльністю, як *кънигъчий*, *кърмъчий*. З 9 в. Київ. Русь перебувала у постійних зв'язках з Хозарським каганатом, що тоді, мабуть, доходив до Дніпра, а в 9—11 вв. з печенігами, що кочували в степах від Дону до Дунаю, торками чи «чорними клобуками», а особливо в 11—13 вв. з половцями, і від них, а найпевніше від цих останніх, зайшли засвідчені в «Слові о полку Ігореві» та літописах Т.: *булат* і *харалуг* (криця), *женъчуг* (перло), *курган* (фортеця), *шатро*, *япончица* (пізніше *опанча*), *клобук* (пізніше *ковпак*), *товар*, *кощій* (бранець), *чага* (бранка), *тлумач*, *лошадъ* (пізніше *лоша*), *борсук*, *яруга*, *евшан*, *бур'ян*. Багато Т. прийшло з тат. навалюю 13—14 вв.: *козак*, *ватага*, *сарай* (спочатку «палати», «дім»), *чардак*, *базар*, *харч*, *башлик*, *калита*, *баринш*, *чай*, *бугай*, *карий* та ін., але найбільше за коз. часів, 15—18 вв., від Крим. Ханства та Туреччини в різних ділянках життя: скотарство: *чабан*, *отара*, *табун*, *аркан*, *торба*, *кабан*, *лоша*, *буланий*, *чалий*, *гайда*; степ. життя: *байрак*, *комиш*, *лиман*, *туман*, *беркут*, *сарана*, *гарба*, *курінъ*; городництво: *баштан*, *гарбуз*, *кавун*, *тютюн*; військо: *кіш*, *табір*,

осавул, бунчук, чайка (човен), са(га)йдак; одяг: габа, кунтуш, кобеняк, шаравари, штани, очкур, сап'ян, чоботи, постолі, тасьма, серпанок (вуаль); торгівля, промисел, побут та ін.: чума, ариши, могорич, майдан, чавун, казан, килим, тапчан, локиша (локшина), кав'яр, кава, кобза, люлька, гайдамака, харциз, канчук, кайдани, чума; також деякі фразеологізми, напр., *калька*, *батъки* (в сенсі «батько й мати»), пор. тур. *ebevèyn* (те саме) двоїна від *eb* («батько»). Багато Т. є в топонимії степ. України (*Кременчук*, *Інгул*, *Ізюм*, *Самара* та ін.). Т. звич. характеризуються гармонією голосних (самі передні або самі задні голосні в слові), браком групи приголосних на поч. слова і, здебільша, кінцевим наголосом. Не виключена можливість тюркських впливів на фонетичний розвиток укр. мови, особливо в проявах двоскладової гармонії голосних (найдавніше в т. зв. повноголоссі, напр., *мороз* із *морзъ*, пізніше в зміні *o > a* перед наголошеним *a*, напр., *гарáзд* із *горáздъ*; в укaнні — вимова *кожуx* як *кужуx* та ін), але певності щодо цього нема.

Література: Макарушка О. Словар укр. виразів, перейнятих з мов тюркських. ЗНТШ, т. 5, 1895, кн. 1; Дмитриев Н. О тюркских элементах русского словаря. Лексикографический сборник, III, М. 1958; Крымский А. Про тюркські впливи в мовах слов. та євр. Твори, т. 4, стор. 574—83. К. 1974; Баскаков Н. Тюркизмы в восточнославянских языках. М. 1974.

В. Свобода

Тюрма, в'язниця, один з видів кари позбавлення волі, у конкретному розумінні установа і приміщення, устатковане з цією метою. З княжої доби докладніших відомостей про форми ув'язнення немає. Місцем ув'язнення для вищих верств людности був т. зв. «поруб», до якого саджали політ. в'язнів (князів-противників, змовників-бояр тощо); в окремих монастирських приміщеннях ув'язнювали «церк. людей» і злочинців проти релігії. За всілякі ін. провини тримали в різних місцях під вартою. Пізніше місцем ув'язнення звичайно були ратуші, в яких були спеціальні «турми» (від нім. *der Turm* — вежа). У дже-релах згадуються також і замкові «турми». Ув'язнених називали також колодниками, бо їх часто тримали в колодках (кайданах). Церк. суди тримали винних у «куні», тобто заковували в залізну скобу з замками, прикріплену до зовн. стіни дзвіниці або церкви. По с. винних тримали під вартою в коморах, хлівах або в приміщеннях, спеціально на це призначених. За Гетьманщини були Т. в полкових містах, в яких в'язні перебували перев. під слідством. Гол. формами покарання були грошові й тілесні кари

і страта. На підставі суд. рішення також забивали в колодки, приковували до гармати, іноді віддавали на відробітки до монастиря. Ув'язнення застосовувалося рідко (за переховування злодіїв, перелобство, відмову повернути вкрадене, а також за неправдиву апеляцію). Строк ув'язнення, залежно від провини, тривав від 12 тижнів до 2 рр.

У Рос. Імперії до сер. 17 в. ув'язнених тримали лише під слідством у підземеллях, льохах і т. зв. «застінках». З 1649 Т. почали застосовувати як додатковий засіб покарання. У царських Т. аж до реформи сер. 19 в. панували жахливі умови. Ще у 18 в. уряд не давав жадних засобів на утримання в'язнів, часом їх випускали на жєбри, і були випадки смерті з голоду. Заг. ч. Т., каторжних, кріпосних, монастирських, досягало 20 000. У 19 в. позбавлення волі стає гол. мірою покарання. На укр. землях під Австрійсько при кожному суді були Т., в яких тримали також в'язнів під слідством. Ця система поволі прищепилася і в Росії, хоч тут широко було практиковане заслання і каторжні роботи. Щойно в другій пол. 19 в. розпочато реформи. 1879 ухвалено закон про тюремне управління й реорг-цію Т. за різними категоріями. Тоді ж розпочато плянову розбудову тюремних приміщень. 1890 ухвалено закон про перебування під вартою, а 1909 — про виховнопоправні заклади для неповнолітніх. У 19—20 вв. кожне м. в Росії мало тюремний будинок, часто не один; вони називалися різно: Т., острог, тюремний замок. У Києві була велика Лук'янівська Т. і менша на Бібіковському бульварі, у Харкові Т. на Холодній горі. Політ. в'язнів за царського часу тримали у 18 — першій пол. 19 в. в льохах Києво-Печерської Лаври, а пізніше в Київ. фортеці (зокрема в т. зв. «Косому Капонирі»). На укр. землях під Австрійсько тюремні справи регулював закон 1873 про кримінальне злочинство, а також різні правила. Під Польщею були збережені рос. й австр. системи, доповнені окремими законодавчими актами. Ці закони регулювали питання відбуття кари позбавлення волі, тюремної адміністрації, праці в'язнів тощо. Спеціальних Т. для політ. в'язнів у Польщі не було, так що українці, засуджені за антидерж. діяльність, відбували ув'язнення у Т. в корінній Польщі (Вісніч, Вронки, Равіч, Серадз, Св. Кжиж). Найбільша Т. загального типу була у Львові «Бригідки», і через неї перейшли тисячі укр. політ. в'язнів. 1934 створено в Польщі конц.-табір у Березі Картузькій.

В СРСР основною формою позбавлення волі стали *концентраційні табори* (звичайно п. н. поправно-трудо-вих ко-

лоній). Але політ. терор набрав такого масового характеру, що не тільки кол. царські Т. були так переповнені, що в одиночних чи призначених на 2—4 особи камерах міщено по кільканадцять в'язнів, а під Т. пристосовувано й будови ін. призначення. Тюремний тип покарання відзначається певною ізоляцією, максимальним обмеженням прав в'язнів (обмеження, а то й заборона побачень, заборона набувати додаткові харчі і предмети першої потреби, обмеження листування тощо). У 1920—50-их рр. з політ. мотивів масово ув'язнювано без жадних законних чи суд. формальностей і чинено жорстокі розправи до фізичних знущань включно: відомі жорстокі масові розстріли у Вінниці 1937—38 (див. *Вінницький злочин*), у Львові, Дрогобичі, Тернополі, Дубному й ін. м. перед відступом сов. армії в 1941 і багато ін. З другої пол. 1950-их рр. ув'язнення в Т. відбувається формально тільки на підставі суд. вироку, але фактично й тепер порушення норм законності стосовно політ. в'язнів лишається типовою ознакою сов. пенітенціарної системи. Про це свідчать ув'язнення й суди над діячами укр. опору 1960—70-их рр. Політ. в'язнів як правило приміщують в Т. усуміш з кримінальними в'язнями, що робиться з політ. метою: щоб приховати рух опору і назовні твердити, ніби в ув'язненні перебувають лише кримінальні злочинці. Боротьба ув'язнених діячів опору за статус політв'язня покищо не дала помітних наслідків. У 1960—70-их рр., як і раніше, сов. уряд ув'язнював укр. політ. в'язнів у Т. (як і концентраційних таборів) за межами УССР (відома *Владимірска Т.*), що література Самвидаву оцінює як повний брак суверенності республіки, яка позбавлена навіть права вирішувати справи своїх в'язнів.

Режим Т. за останні роки регулюють «Основи виправно-трудового законодавства ССРСР» (1969) і «Виправно-трудова кодекс УРСР» (1971). Статистичні дані про заг. кількість в'язнів і поділ їх на кримінальних і політ. не відомі, бо вважаються держ. таємницею.

Див. також *Пенітенціарна система, Політичні в'язні.* А. Білинський

Тютюн (*Nicotiana*), рід однорічних і багаторічних рослин родини пасльонових; відомо понад 70 видів. У культурі велике значення мають два — *махорка* (*N. rustica* L.) і *Т. справжній* (*N. tabacum* L.), однорічні рослини, обидві поширені на Україні. Т. (особливо його листки) містять алкалоїди, серед ін. нікотин (1—3%), органічні кислоти, етерову олію тощо. З Т. виготовляють вироби для куріння (цигарки, сигарети, сигари, тютюн для курення, люльковий), нюхальний Т.

і Т. для жування; з відходів одержують цитринову кислоту, препарати для боротьби з шкідниками сіль. госп-ва тощо.

Курення Т. було принесене з Америки до Європи у другій пол. 16 в., на Україну — з кін. 16 в., а з поч. 17 в. Т. (перев. прості сорти) почали вирощувати в коз. і сел. госп-вах. 1717 з указу Петра I збудовано в Охтирці (Харківщина) першу на Україні (і в Рос. Імперії) тютюнову фабрику, що мала плянтації кращих сортів Т. (50 га). Площа під Т. і махоркою постійно зростала: з 550 га у 1727 до 22 000 га у 1860. Це були перев. плянтації великих землевласників, але Т. плекали також на своїх садибах селяни, козаки, купці. 1911 посівна площа Т. в 9 укр. губ. зросла до 28 490 га (у тому ч. 13 870 на Полтавщині і 13 440 на Чернігівщині); 1913 зменшилася до 24 700 га (у тому ч. 8 600 припадало на Т., 16 100 на махорку), що становило 44% площі під Т. у Рос. Імперії. З України культура Т. поширилася на Крим і Басарабію, а в другій пол. 19 в. на Кубань і чорноморське узбережжя Кавказу. Тютюнництво приносило державі великі прибутки: у Рос. Імперії з допомогою акцизу, в Австро-Угорщині — тютюнової монополії.

У 1920—30-их рр. посівні площі під Т. і махоркою значно зросли. З 1950-их рр. площа під Т. не зазнала більших змін, натомість зменшилася площа під махоркою (її перестали курити). Зміни посівної площі в УССР видно з табл. (у тис. га):

	1913	1940	1950	1960	1970
тютюн	8,6	22,3	21,1	25,6	24,8
махорка	16,1	39,5	35,9	16,7	2,2

У 1950-их рр. площа Т. в УССР становила до 30% заг.-союзної, тепер бл. 17%. Валовий збір Т. в УССР становив 1970 23 тис. т, махорки — 2,3; урожай 9,3 і 10,6 центнерів з га.

Основні посівні площі Т. розміщені на Поділлі (зокрема в Тернопільській і Хмельницькій обл., на Подкарпатті, у Криму і на Закарпатті, а також на Кубані й чорноморському узбережжі Кавказу. На Україні поширені сорти Т.: *Переможець* 83, *Гостролист* Б 2747, *Дюбек* 44 та ін. Питання селекції і агротехніки Т. досліджують Укр. дослідна станція з тютюну і махорки у Мельниці Подільській (Борщівського р-ну Тернопільської обл., створена 1959) і Тютюну і махорки Ін-т (Всесоюзний н.-д. Ін-т ім. А. Макогона Мінва сіль. госп-ва ССРСР) у Краснодарі (заснований 1923).

Див. також *Тютюново-махоркова пром-сть.*

Література: Сігал А. Тютюни України. К. 1962. Р. М.

Тютюнник Василь (1882—1919), військ. діяч, полк. ген. штабу Армії УНР. За Центр. Ради й гетьманату працював в оперативному відділі Генштабу; в Армії УНР був першим помічником начальника штабу Дійової Армії УНР, а потім її головнокомандуючим і начальником штабу. Помер у Рівному від тифу.

В. Тютюнник

Тютюнник Григор (* 1931), письмен. родом з Полтавщини, брат Григорія Т. Закінчив Харківський Ун-т (1962), працював учителем, у редакції «Літ. України» і в сценарній майстерні Київ. кіностудії ім. О. Довженка. Друкується з 1961. Зб. оп. і новель «Зав'язь» (1966), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975); оп. для дітей «Ласочка» (1970), «Лісова сторожка» (1971), «Степова казка» (1973), повість і оп. «Деревій» (1969). Серед прозаїків свого покоління Т. вирізняється кольоритним зображенням побуту сучасного села, своєрідною мовою і соковитим гумором.

Тютюнник Григорій (1920—61), письмен., нар. у с. Шилівці на Полтавщині, в сел. родині. У 1946 закінчив Харківський Ун-т і працював учителем укр. мови і літератури на Львівщині. Перші поезії надрукував 1937, з 1950 перейшов на прозу: зб. оп. «Зорані межі» (1951), повість «Хмарка сонця не заступить» (1956). Найзначніший твір Т. — роман «Вир» (1960) про життя укр. села за передвоєнного часу і за другої світової війни, посмертно нагороджений Шевченківською премією (1963). Зокрема перша частина є найкращим у сов. літературі відтворенням похмурого колгоспного побуту і сваволі сіль. адміністрації.

Г. Тютюнник

Тютюнник Юрко (1891—1929), укр. військ. діяч, родом з с. Будище (Сумщина), ген.-хор. армії УНР. У рос. армії поручник, 1917 учасник укр. військ. руху (організатор «Першого Симферопільського полку ім. Гетьмана Дорошенка», спів-

Ю. Тютюнник

організатор Звенигородського коша Вільного Козацтва), чл. Укр. Центр. Ради; начальник Київ. рев. комітету у протигетьманському повстанні; з лютого 1919 начальник штабу отамана М. Григорієва під час його боротьби проти десанту Антанти на Херсонщині й Одещині. Після невдачі повстання Григорієва проти большевиків Т. пробився на поч. лютого 1919 з частиною його повстанців через больш. фронт до армії УНР на Поділлі; з цієї частини (1730 бійців) створено 12 Партизанську дивізію армії УНР, яка разом з 5 Київською дивізією становила Київську групу під проводом Т.; 6. 12. 1919 — 5. 5. 1920 Т. брав участь у I Зимовому поході як помічник ген. М. Омеляновича-Павленка на чолі Київської (Стрілецької) дивізії, з якою воював проти большевиків до осені 1920. Після інтернування в Польщі Т. очолив Повстанський Штаб у Львові, який підготував II Зимовий похід (див. *Зимові походи*), що закінчився трагедією під Базаром. За нез'ясованих обставин у кін. 1923 Т. виїхав до УРСР, де спочатку викладав у Школі червоних старшин і працював у ВУФКУ сценаристом (сценарій фільму «Звенигора», спільно з М. Йогансенем). Розстріляний з поч. посилення больш. терору на Україні.

Т. автор низки спогадів (під псевд. Г. Юртик), друкованих у Літ.-Наук. Віснику і «Заграві», політ.-військ. нарисів «Зимовий похід 1919—1920 рр.», Коломия 1923; памфлету «З поляками проти Вкраїни», Х. 1924; політ.-військ. нарису «Революційна стихія», Львів 1937.

Тютюново-махоркова промисловість, галузь харч. пром.-сти, що виготовляє тютюнові (тют.) і махоркові вироби (цигарки, сигарети, цигарковий тютюн, махорку). На Україні (і в Рос. Імперії) першу тют. фабрику (держ. мануфактуру) збудовано з указу Петра I в Охтирці на Харківщині (вона існувала до 1766). За дореформної доби тютюн і махорку переробляли на Наддніпрянщині перев. безпосередньо на плянтаціях або вивозили на переробку до Росії чи Голландії. Пізніше постала низка невеликих тют. фабрик; 1865 їх було на Україні 109. У другій пол. 19 в. Т.-м. п. почала зростати; на поч. 20 в. було створено в Рос. Імперії і на Україні кілька акціонерних тют. т-в, 1913 виникло монопольне об'єднання, яке концентрувало бл. 75% виробництва цигарок. На Україні (9 губ.) діяло 1913 — 109 т.-м. фабрик, на яких працювало бл. 6000 робітників. Вони виробляли 3,1 млрд цигарок (12% всієї продукції Рос. Імперії). 1911 у 8 укр. губ. вироблено 1883 т махорки і 194 т тютюну. Махоркове виробництво зосереджувалося на дрібних підприємствах у місцях продук-

ції махорки; тют. — перев. по більших м. (Одеса, Київ, Кременчук, Теодосія). Україна переробляла не тільки свій, а й привозний тютюн, зокрема кращі сорти з ін. р-нів. Частину продукції укр. фабрик вивозили до ін. р-нів Рос. Імперії, навіть за її кордони: а одночасно частину продукції махорки і далі вивозили у сирому вигляді до Росії.

У 1920—30-их рр. на Україні відбулася значна концентрація Т.-м. п.; 1940 в УССР діяло лише 15 тют. фабрик. Вони виробляли перев. цигарки, продукція яких збільшилася у 1940 до 22,3 млрд штук.

Тепер на Україні діє 10 тют. фабрик (найбільші з них Львівська, Київ., Черкаська, Прилуцька й Харківська), 10 тют.-ферментаційних зав. (найбільші — Жмеринський, Симферопільський, Березівський і Борщагівський) та 39 заготовельних баз тют. й махоркової сировини; на Кубані є тют. комбінат у Краснодарі. 1978 в УССР вироблено 77,1 млрд цигарок і сигарет, що становить 20% загальносоюзного виробництва.

Р. М.

Т.-м. п. у Галичині. По приєднанні Галичини до Австрії 1778 введено тют. монополію, а 1784 цісар Йосиф II видав тют. патент. Тоді збудовано велику тют. фабрику у Винниках б. Львова, у Монастириськах (1797), у сер. 19 в. в Ягольниці, згодом у Заболотіві й Борщеві. Вони переробляли місц. й імпортовану сировину. Розвиток Т.-м. п. корисно вплинув на добробут місц. населення, але й спричинив наплив чужинців (гол. поляків). Прибутки з продажу тют. виробів постійно зростали: з 34 млн корон у 1848 до 340 млн у 1913. На тют. фабриках працювало 1913 3 962 робітників (у тому ч. у Винниках — 1 536). Усі фабрики діяли й у 1930—40-их рр.; тепер у Винниках діє тют. фабрика, у 4 ін. місцевостях — тют.-ферментаційні зав.

Література: Гапоненко В. Основні фонди тют. пром-сти УРСР та їх використання, ж. Харч. пром-сть. К. 1970, ч. 9. М. Влох

Тяглі селяни, на Україні різні групи залежних селян, що платили данину й виконували натуральні повинності власною тягловою худобою й с.-г. знаряддям. За інвентарними правилами 1847—48 на Правобережній Україні сел. двір мав обов'язок 3-денної праці з тяглом на тиждень. Сел. реформа 1861 скасувала цей обов'язок.

Тягло, на Україні до скасування панщини заг. назва для всіх податків державі та панщизняних повинностей на користь пана, які були обов'язковими для сел. двору. Назва походить від того, що частково ці робочі повинності роблено за допомогою тяглової худоби; назва Т. подекуди перейшла на сел. двір.

Тягнигоре (справжнє прізвище Сидлецький) Дмитро († 1945), правос. свящ. родом з Київщини; старшина Армії УНР; на еміграції в Польщі, на Кубі й у ЗДА (1924—30). У 1931 на доручення архиеп. Теодоровича виїхав до Бразилії для орг-ції УАПЦеркви; у гром. діяльності відомий з орг-ції у т. зв. «Молодому Козацтві». Помер у колонії Ірасема (Грапутан).

Тягно Борис (1904—64), режисер школи Л. Курбаса, нар. у Харкові; закінчив Муз.-Драматичний Ін-т ім. М. Лисенка в Києві (1923). Працював актором і режисером у «Березолі» (1922—29), де поставив «Жакерію» П. Меріме (1925), «Король бавиться» В. Гюґо (1927), «Бронепоезд 14—69» В. Іванова (1928). Згодом мист. керівник Харківського Театру Роб. Молоді (1932—37), Дніпропетровського Укр. Драматичного Театру ім. Т. Шевченка (1938—40), Одеського Укр. Драматичного Театру Революції (1944—47) та гол. режисер Львівського Укр. Драматичного Театру ім. М. Заньковецької (1948—62). До цікавіших вистав Т. повоєнного часу належать «Дванадцята ніч» (1946) і «Гамлет» (1957) В. Шекспіра, «Сон кн. Святослава» І. Франка (1955) і «Фавст і смерть» О. Левади (1960). Крім того, фільми «Охоронець музею» (1930) і «Фата морґана» за М. Коцюбинським (1931).

В. Тягно

Тясмин, р. на Придніпровській височині, права притока Дніпра (впадає в Кременчуцьке водосховище); довж. 164 км, сточище — 4 570 км², перев. ширина долини 1—4 км, річища — 5—20 м. Основне живлення снігове. Над Т. — м. Кам'янка, Сміла, Чигирин.

Тясминське городище, залишки укріпленого поселення часів чорноліської культури (8 — першої пол. 7 в. до Хр.) на високому правому березі р. Тясмину (притока Дніпра), поблизу с. В. Андрусівки Світловодського р-ну Кіровоградської обл. Т. г. досліджуване 1956—57. Складалося з укріплення круглої форми діаметром 60 м, яке було оточене валом і ровом.

Тячів (VI—4), м., р. ц. Закарп. обл., położone в Мармароській котловині на правому березі Тиси; 8 500 меш. (1971). У Т. — металозав. і харч. пром-сть (серед ін. плодоконсервний зав.), фабрика мист. виробів. У документах Т. вперше згадується з сер. 13 в. В околицях Т. розвинуте садівництво, зокрема вирощування яблук.

Убідь, р. в півн. частині Придніпровської низовини, права притока Десни; довж. 97 км, сточище — 1 310 км². Сер. шир. долини 2,5—3 км, річища 10—20 м.

Уборть, р. на зах. Поліссі, права притока Прип'яті; довж. 292 км, сточище — 5 820 км², сер. шир. річища 10—20 м, найбільша 40 м; течія повільна. Основне живлення снігове та дощове. Сплавна. Найбільші притоки — Перга (67 км) та Свидовець (58 км).

Уваров Микола (1861—1942), маляр і графік родом з Богодухова на Харківщині. Мист. освіту здобув у Харківській Рисувальній Школі та Петербурзькій Академії Художеств (1882—90). Брав участь у оздобленні будинку Полтавського Земства (1903—08), серед ін. разом з С. Васильківським намалював картину «Вибори полк. Пушкаря». У. автор портретів Т. Шевченка, І. Франка, М. Лисенка, Д. Багалія, С. Васильківського та ін. і низки графічних творів. Працював музейним реставратором у Харкові.

Уваров Олексій (1828—84), граф, рос. археолог, внук гетьмана Розумовського, організував археологічні з'їзди (сім з них відбулися на Україні). Розкопував Херсонес, Ольвію та багато могил на Україні; У. автор кн. «Исследования древностей Южной России и берегов Черного моря» (1—2, 1851—56).

Увиванець, нар. масовий парний танець, в якому танцюристи показують свою вправність, в'юнкість. Темп У. швидкий, муз. розмір 2/4. Поширений на Зах. Україні.

УГА, див. *Українська Галицька Армія*.

Углицький Павло, композитор, див. *Печеніга-Углицький* Павло.

Угля, с. в Мармароській котловині, Тячівського р-ну Закарп. обл.; в околицях родовища низькоякісної соли та мармуру. В У. існував з 14 в. монастир, у якому перебував у 1730-их рр. останній закарп. правос. єп. *Доситей* Теодорович. 1788 монастир зруйновано.

Угнів (III—4), м. Сокальського пов. Львівської обл., положене на Надбужанській котловині, над р. Солокією; 2 100 меш. (1970). Уперше згадується 1360, у сер. 15 в. дістало маґдебурзьке право; з давніх часів розвинена шевська кустарна пром-сть (занепадала у 19 в.).

Угнівська бригада УГА, див. *Дев'ята Белзька бригада УГА*.

Уголька, Угольський буковий заповідник, карп. ліс. заповідник для охорони унікальних букових пралісів і тису, положений на Закарпатті, на півд. схилах полонини Менчул (1 487 м) та Красної

(1 568 м), створений постановою Ради Міністрів УРСР 1964. Площа 4 724 га.

Угорська Русь, заг. назва для укр. земель в Угорщині до 1919; вживалася в укр., рос. та ін. наук.-популярній літературі з кін. 18 в.; в кін. 19—до поч. 20 в. також вживано визначення — Угорська Україна, але рідше. З 1920 офіц. назва — *Підкарп. Русь*. Від назви У. Р. виникла і широко розповсюджена етнічна назва населення — угорорусини.

Угорці, також мадяри (Magyarok — модьорок), народ з фіно-угор. групи, основне населення Угорщини (98% з 10,6 млн у 1977); живуть також як меншість у Румунії (1,6 млн), Югославії (0,5 млн), Чехо-Словаччині (0,4 млн), СРСР (160 000), Австрії й ін. країнах Зах. Європи та Півн. і Півд. Америки й Австралії, разом 13,5 млн. Розмовляють угор. мовою, зближеною до фінської й естонської мов; за віровизнанням католики (68%; у тому ч. 3% гр.-католики) і протестанти (25%, перев. кальвіністи).

У. прибули на територію сучасної Угорщини в кін. 9 в. з первісної батьківщини між Волгою й Уралом через півд.-укр. степи; на недовгий час утворили в міжріччі між Богом, Дністром, Серетом і Прутом союз семи угор. племен. Витиснені звідти печенігами й болгарами, подалися в 895—96 під проводом Арпада через Карпати до Панонії. Тут підкорили собі місц. населення, гол. слов. (воно згодом асимілювалося), прийняли християнство й створили сильну централізовану державу *Угорщину*, до якої належали й укр. землі на півд. від Карпат — *Закарпаття*.

У 1970 в межах УРСР жило 158 000 угорців, у тому ч. в Закарп. обл. 152 000 (15,6% усього населення). На Закарпатті У. заселяють у більшості Берегівський р-н, становлять пол. населення Виноградівського і меншу частину Ужгородського та Мукачівського р-нів; деяке ч. їх живе в Тячівському, Хустському і Рахівському р-нах.

Мовні, суспільні і культ. взаємини між У. й українцями тривали століттями, наслідком чого багато українців, гол. міщан та інтелігенції зугорчилися; зворотне явище траплялося рідко. Попри зміну прізвищ на угор. у 19—20 вв. зустрічаємо ще й тепер серед У. чимало укр. прізвищ. Співжиття У. й українців призвело до мовно-культ. впливів; до угор. мови увійшло багато слов. елементів, у тому ч. й українізмів, і навпаки (див. *Угризми*). До найдавніших угор. запозичень належать слова суспільної орг-ції: király —

король, *ispán* — начальник (пан), *szabad* — свободний, *család* — родина (челядь), *ógosz* — двірський слуга (також русин, руський), *szolga* — слуга, а з церк. термінології: *barát* — чернець (брат), *kereszt* — хрест, *Karácsony* — Різдво (карачун), *szombat* — субота і т. п. Укр. побут, фольклор, матеріальна й духовна культура, пісня й музика, танці, зокрема на півд. Закарпатті, виявляють також угор. впливи, а в угор. культурі суміжних обл. є укр. елементи.

Нині угор. меншість в УРСР належить до етнічно найстійкіших нац. груп; тільки 2% У. подали ін. рідну мову, в тому ч. 1% укр.; такий самий відсоток українців у Закарп. обл. подає угор. мову за рідну. У. користуються досить широкими культ. правами в освіті, засобах комунікації, вид. діяльності тощо. В Закарп. обл. виходять 2 обл. газ. угор. мовою: «*Kárpáti Igaz Szó*» («Правдиве карп. слово») і «*Kárpátontuli Ifjúság*» («Закарп. молодь») та районні газ. в Берегові «*Vörös Zászló*» («Червоний прапор») й Ужгороді. У 1970-их рр. діяли 140 шкіл з угор. мовою навчання, у тому ч. 15 сер. У м. Береговому вистави Нар. театру відбуваються угор. мовою. В Ужгородському Унті на філол. фак. є відділ угор. мови. В-во «Карпати» випускає кн. угор. мовою для місц. шкіл й річні календарі та переклади з укр. літератури для Угорщини. Серед діячів Ком. Партії Закарп. України у 1920—30-их рр. було чимало місц. У. (див. ще *Угорщина*, там і література).

В. Маркусь

Угорчак Микола (псевд. Погідний; *1901), дитячий письмен., нар. в Тисьмениці (Галичина), свящ. у Галичині й ЗДА (з 1948). Друкується з 1931; казки й оп. для дітей, з нар. побуту, на рел. теми; зб. проповідей.

О. М. Угорчак

Угорщина (*Magyarország*), сер.-сх.-евр. країна в Дунайському басейні, півд.-зах. сусід України (спільний кордон з УРСР 105 км); заселена тепер угорцями, у минулому багатонац. держава, в якій жили й українці (див. *Закарпаття*). Площа 93 030 км², населення 10 625 000 (1977); площа так званої великої У. до її поділу 1919 — 324 900 км², населення — 20 890 000 (1910). Столиця Будапешт. У. — у минулому монархія, з 1946 Угор. Нар. Респ. з режимом сов. типу у сфері сов. блоку.

У. й Україна. Під час своєї мандрівки до теперішньої батьківщини угорці, згідно з «Повістю временних літ», увій-

шли в 9 в. в контакт з укр. племенами; частина їх стояла табором б. Києва, звідси назва Угорське урочище. На території нинішньої У. кочові угорці застали серед ін. і слов. населення, а в півн.-зах. Панонії В.-Моравську Державу, яку перемогли у 906. Півн.-сх. частина У., рідко заселена слов.-укр. людністю (теперішнє Закарпаття), в кін. 9 — на поч. 11 в. була в сфері впливів Київ. Руси, але по смерті Володимира В. угор. король Стефан I (1000—38) закріпив своє володіння по Карпати.

Взаємини У. з Києвом у 11—13 вв. були назагал дружні, чому сприяли, крім торг. зв'язків, ще й династичні посвоєння Арпадовичів з Рюриковичами: дочка Володимира, Предслава, була дружиною короля Володислава Лисого. Сини Володислава перебували у Києві, звідки один з них, Андрій I, одружений з дочкою Ярослава Мудрого Анастасією-Аїмундою, був запрошений на угор. престол. За його і його сина Соломона (1063—74) володіння зросли укр. впливи при королівському дворі й у культ.-рел. житті У. (зокрема в поширенні сх. обряду). Дочка Володимира Мономаха Євфимія була дружиною короля Коломана I, завойовника Хорватії і Далмації, який втручався також у міжусобиці укр. князів. Їх син Борис перебував у Києві і був кандидатом на угор. престол, але переміг Гейза II, що одружився з Євфросинією, дочкою київ. кн. Мстислава.

Гал. вітка укр. кн. також підтримувала дружні взаємини з У. або й боролася проти поширення угор. впливів на зах.-укр. князівства. Володимирко Володаревич боровся з угорцями, а Ярослав Осмомисл уклав союз з У. За Володимира II Ярославича угор. король Бела III (1172—96) захопив 1188 Галич і проголосив себе королем Галичини. У боротьбі з укр. князями Бела мусів врешті поступитися. Роман Мстиславич у своїх заходах об'єднати Гал. і Волинське князівства спирався на союз з королем Андрієм II (1205—35). Дружина Романа, Ганна, намагаючися зберегти князівство для синів, піддалася під протекторат Андрія, який увів угор. залог до Галича й, оголосивши себе «королем Галичини і Володимирії», малолітнього Данила Романовича тримав у своєму дворі, а гал. престол хотів здобути для своїх синів. Один з них, Коломан II, був коронований гал. королем (1215—21) на основі поль.-угор. угоди в Спишу 1214, але його й угор. залог витнав з Галича Мстислав Удатний.

Перша пол. 13 в. була виповнена дальшою боротьбою за гал. престол. Угор. королі у цій боротьбі (Андрій II, Бела IV, 1235—70) то підтримували Романовичів, то протегували ін. князів чи діяли у зго-

ді з поль. володарями, а також висували власні претенсії, при чому довгий час користувалися підтримкою гал. бояр. Навіть коли гал. престол остаточно посів Данило після перемоги над угорцями (б. Ярослава 1245) і з цим погодився Бела IV (його дочка була одружена з ін. претендентом на Галич, Ростиславом Михайловичем), угор. король ще користувався титулом «короля Галичини і Володимирії». 1247 Бела IV віддав дочку Констанцію за Данилового сина Лева I, який згодом поширив свої впливи на Закарпаття (Мукачівська домінія; це посідання збереглося майже на півст.), а його внуки Андрій і Лев були навіть кандидатами однієї шляхетської партії на угор. престол проти Карла Роберта, але без успіху. Король Людовік В. з династії Анжу (1342—82) відновив претенсії і боротьбу за Гал.-Волинську державу з поль. королем і 1370 одержав Галичину, Холмщину і Крем'янецьчину, тепер уже також як король Польщі, правлячи ними спершу через Володислава Опольського, а потім через своїх намісників з угор. воєвод. У 1387 остаточно ці землі перебрала Польща.

Понад столітнє змагання У. і частково володіння Галичиною та суміжними укр. землями дало у 18 в., за розподілу Польщі 1772, правний аргумент Австрії домагатися Галичини. Австр. імператори тоді успадкували титул угор. королів «rex Galiciae et Lodomeriae».

Ці події визначали й екон. та культ. взаємини між Україною і У. В У. бували укр. купці, а на Русь ввозилися з У. коштовні метали, вироби й коні. Зах. культ. впливи на Русь йшли також частково через У.

Після упадку укр. держави в кін. 14 в. й у висліді пізнішого поділу У. на довгий час припиняються укр.-угор. зв'язки. Щойно в 17 в. відновлюються взаємини між укр. козацтвом, згодом Коз. державою та автономною угор. державою на частині кол. Корони св. Стефана, Семигородом. Під впливом і контролем останнього опинилися переважно укр. землі Закарпаття, населення якого брало участь у низці угор. повстань та семигородсько-австр. воєн. У дальшому укр.-угор. зв'язки визначало безпосереднє чи посереднє (за австр. абсолютизму) панування У. над укр. Закарпаттям, де культ., рел. і госп. впливи набрали форм тиску У. на укр. населення і його асиміляції.

Поза Закарпаттям у 18—19 вв. укр.-угор. зв'язки були мінімальні. Угор. нац. рух, буди протиавстр., а водночас і ворожий до нац. меншостей (у тому ч. й до закарп. українців), не викликав прихильності серед українців, і сам не мав симпатій до укр. змагань. Натомість зро-

сла солідарність і співпраця між угор. і поль. рухами, зокрема в 1848—49, коли українці — одні примусово в рос. армії І. Паскевича, ін. напівдобровільно в Нац. Гвардії — опинилися в протирив. таборі. Так само не мали користі українці з австро-угор. порозуміння 1867 й утворення двоєдиної монархії. Шовіністична політика У. на Закарпатті та поль.-угор. дружба ще більше наставляли українців до підтримки Відня, а декого — до орієнтації на Москву.

Двічі у 20 в. під час світових воєн перебували угор. армії на укр. землях у війні з Росією чи СРСР і важкими репресіями залишили по собі погану пам'ять серед населення. За першої світової війни деяку укр. пропаганду в У. вів Союз Визволення України й кілька угор. діячів підтримували ідею незалежної України, очевидно, без Закарпаття; у Будапешті видавався ж. «Ukrájna» (ред. Г. Стрипський). У 1919—20 в Будапешті перебували укр. дипломатичні місії: УНР (гол. М. Галаган) і ЗУНР (гол. Я. Бібелович). Уряд ЗУНР торгував з респ. урядом У., гол. експортував нафту, у закарп. справах формально робив враження нейтрального, але фактично підтримував рух за приєднання до України.

За ком. режиму в У. (березень—серпень 1919) для укр. полонених й інтернованих видавалася газ. «Червона Україна». Сов. Росія і сов. укр. уряд намагалися прийти з допомогою урядові Б. Куна, але цій акції перешкодили армія УНР й УГА, а також протибольш. повстання отамана М. Григорієва. По придушенні ком. режиму в У. деякі угор. комуністи перебували на еміграції в УРСР.

Попри антибольш. наставлення У. між двома світовими війнами, тут, мабуть, через традиційні упередження, перебувало дуже мале ч. укр. політ. емігрантів. Натомість після 1919 в У. залишилися згоржені або проугорські наставлені закарп. інтелігенти, які спершу навіть мали свою політ. орг-цію з метою античехо-словацької ірриденти. З-поміж закарп. учених діяли тут між двома світовими війнами історик А. Годинка, славісти О. Бонкало і Г. Стрипський.

На еміграції по 1945 деякі укр. політ. середовища співпрацювали з угорцями, а ген. Ф. Фаркаш очолював Раду АБН; угор. публіцисти містили ст. в укр. пресі.

Взаємини між У. й УРСР по 1945. 23. 6. 1941 У. оголосила війну СРСР по боці Німеччини і вислала свою армію через Карпати на сов. фронт. Короткий час у півд.-сх. Галичині була угор. окупаційна адміністрація. Гол. угор. сили (2 армія) були розгромлені у 1943 б. Воронежа. Відступаючи у квітні 1944 через контрольовану УПА територію в

Карпатах, угор. командування уклало з укр. повстанцями угоду про нейтральність і допомогу.

У 1944—45 У. захопили сов. війська 3 і 4 укр. фронтів і було укладене перемир'я з ССРСР. Нові сов.-угор. взаємини впливали з воєнної поразки У. та її становища під контролем сов. окупаційної влади. Зокрема вона відступила Закарпаття (Підкарп. Русь) на користь УСССР, що визнав міжнар. Паризький мировий договір 10. 2. 1947. Згідно з цим договором, У. виплатила 200 млн доларів відшкодувань ССРСР. На підставі сов.-угор. угод 1945 і 1948 угор. екон. життя було тісно пов'язане з сов. економікою і ринком, а вступ У. до Ради Екон. Взаємодопомоги 1949 остаточно закріпив цей стан.

У 1960-их рр. 25% угор. продукції йшло до ССРСР. УСССР одержувала паровози, обладнання зв'язку, лікарське приладдя, текстиль, взуття, племінну худобу і харч. продукти. УСССР експортувала до У. вугілля, кокс, електроенергію, дерево. Майже 100% сов. експорту вугілля, коксу і зал. руди до У. вивозилося з України, 81% електроенергії, 80% мангану, 58% прокату чорних металів. Крім того, УСССР вивозить до У. с.-г. машини й заводське обладнання. Електроенергія до У. йде через систему «Мир» (підстанція в Мукачеві), нафта — нафтопроводом «Дружба» (угор. траса відкрита 1962), природний газ — газопроводом «Братство». Основний товарообмін між У. і ССРСР відбувається через заліз. станцію в Чопі на угор.-укр.-чехо-словацькому кордоні. Частина доставляється також по Дунаю.

Культ. угор.-укр. зв'язки. До помітних подій цих зв'язків належить перебування в сер. 18 в. Г. Сковороди, а в 1837 поява в Будині «Русалки Дністрової» М. Шашкевича. Літ. зв'язки у 19—20 вв. були мінімальні й існували гол. завдяки закарп. діячам (Ю. Жаткович, Г. Стрипський), що перекладали на угор. мову деякі твори укр. письм.; вже перед першою світовою війною почалися укр. переклади угор. авторів (твори Ш. Петєфі, Я. Араня, К. Міксата, М. Йокай й ін.). Між першими перекладачами з угор. були П. Грабовський та М. Черемшина. В УСССР по 1920 появлялися твори ком. письм.: Мате Залки, Е. Мадараса, Б. Іллеша (повісті з закарп. життя «Тиса палає», «Карп. рапсодія»). Перекладали в УСССР В. Сосюра і Л. Первомайський, який також написав цикл поезій «Угор. рапсодія» (1936). Поза тим існували інтенсивні культ. угор.-укр. закарп. зв'язки, гол. в 1939—44.

Щойно по 1945 почалися тісніші заг.-укр. зв'язки з У. У Будапешті відкрито катедру укр. мови, почалася систематич-

ніша наук. співпраця. Київ. Ун-т встановив зв'язки з Дебреценським, а Ужгородський з Сеґедським Ун-том і Нйредьгазьким Пед. Ін-том. Є наук. обмін і співпраця між ін-тами АН УРСР та відповідними угор. установами. Д. Радо належить до кращих українців У., який є також перекладачем з укр. літератури, а укр. проблематику досліджує історик Й. Перейні. Твори укр. письм. перекладали: Ш. Вереш (двотомник Т. Шевченка), А. Гідаш (вибрані твори М. Коцюбинського), Е. Гріґаші («Вершники» Ю. Яновського), Ж. Раб (трилогія М. Стельмаха). Ш. Каріґ (І. Франка, О. Довженка) й ін. Низку перекладів з угор. літератури здійснили закарп. письм.: Ю. Шкробинець (антологія «Угор. арфа», 1970), С. Панько, І. Чендей, М. Томчаній й ін., а також Л. Первомайський і М. Лукаш («Трагедія людини» І. Мадача). У 1972 ж. «Alföld» (Дебрецен) присвятив 2 випуски укр. літературі, зокрема новітній.

У 1950—60-их рр. пошвавилися мист. і театральні зв'язки. Укр. театри, муз. і танцювальні ансамблі УСССР, солісти опер побували в У., а угорські театри гастролювали в УСССР. У 1960 в Будапешті відбувся Тиждень укр. культури, а в 1965 — Дні укр. культури в Угор. Нар. Респ.; у 1959 і 1965 відбулися Дні угор. культури на Україні. Деяке ч. угор. студентів вчиться у вузах України (1968 — 240 осіб), але значно менше українців в угор. ун-тах. Окремої уваги надається співпраці між деякими обл.: Закарп. — Соболч-Сатмарська, Львівська — Баранья, між р-нами, містами, заводами тощо.

Відбувається обмін мист. виставками. В Ужгородській картинній галерії є чимало угор. творів, серед ін. і найбільшого угор. мистця, уродженця Закарпаття, М. Мункачі-Ліби, Ш. Голлоші (його учнем був Ю. Нарбут). У деяких творах композитора Ф. Ліста використані мотиви укр. нар. пісень, зокрема в симфонічній поемі «Мазепа»; Б. Барток збирав й опрацьовував укр. нар. мелодії.

Українці в У. На території нинішньої У. живе тепер мінімальне ч. українців (3 000; 1960), здебільша це є закарп. українці, які 1945 залишилися у межах У. Вони живуть розпорошено і як етнічна спільнота не мають жадного організованого життя. Є в У. і залишки етнічних островів з мовно-побутовими і культ. слідами кол. укр. поселень, які тепер майже повністю асимілювалися, але ще у 18—19 вв. виявляли виразний укр. етнічний характер. За новітніми іст.-демографічними дослідженнями, ці укр. поселення виникли в 17—18 вв. як результат просування українців і словаків на півд., зокрема на Угор. Рівнину

після тур. спустошення цих обл. Деякі закарп. учасники протиастр. повстання куруців по їх поразці залишилися на угор. землях. Це були укр. острови серед угор. більшости, хоч у деяких селах українці переважали, але порівняно до всього населення стосовних жуп (комітатів) вони не становили понад 4—5%. Згідно з переписами, у першій пол. 19 в. всіх укр. або мішаних сіл було ще понад 50 з ч. бл. 30 000 українців. Точніше, на території сучасної У. у комітатах Боршодському, Абауй, Земплинському, Сатмарському і Березькому було у 1836—40 рр.: 21 укр., 28 укр.-угор., 2 укр.-словацькі, 2 укр.-угор.-словацькі і 1 укр.-угор.-нім. с. Кількість гр.-католиків у цих комітатах була значно більша, що свідчить не лише про поступову асиміляцію українців, але й про те, що гр.-католиками були також угорці, серби, греки, а гол. в Сатмарському комітаті румуни. Найдалі на півд. висуненим поселенням українців було м. Маков у півд.-сх. У. на рум. кордоні, що було своєрідним перехідним пунктом поселення закарп. українців у Бачці (тепер Югославія).

Процес асиміляції посилили угор. культ. тиск з сер. 19 в. і заходи мадяризації Гр.-Кат. Церкви, гол. по заснуванні *Гайдудорозької єпархії*. Ці етнічні острови зазнали чималого удару по 1918, коли вони були цілковито ізольовані від Закарпаття, а для гр.-католиків Боршодського комітату засновано адміністрацію в Мішкольці. Введення угор. мови до літургії призвело до остаточної асиміляції. Тепер тільки старші люди у деяких селах ще розуміють укр. мову. Проте залишки побутової культури, фолкльору, а навіть деяких церк. звичаїв збереглися, й укр. прізвища нагадують далі про походження людей. У 1960-их рр. Е. Балецький з Будапештського Ун-ту дослідив говірку с. Комлошка комітату Абауй. У сер. 1970-их рр. відвідав і описав укр. оселі в У. єп. Йоаким Сегедій з Загребу, знайшовши в них і тепер чимало слідів українськості.

Література: Новик С. Політ. партії Угорщини. Відень 1918; Грушевський М. Історія України-Руси, тт. 1—10, 2 вид. Нью-Йорк 1954—58; АН УРСР. Ін-т Історії. Укр.-угор. іст. зв'язки. К. 1964; Rado Gy. Szomszédunk-Ukrajna. Будапешт 1969; Русин О. Розвиток і зміцнення радянсько-угор. екон. співробітництва, 1945—1969. Л. 1970; АН УРСР, Ін-т Історії Укр. РСР у радянсько-угор. співробітництві, 1945—1970. К. 1972; Ковач А. Українски (руски) острова у северно-восточной части нашей Мадярскей у XVIII—XIX вику. ж. Нова Дума, чч. 7, 8, Вуковар 1974; Сегедій Й. Христ. календар на 1978. Руський Керестур 1977.

В. Маркус

Угризми, етранжизми, запозичені з угор. мови, що належить до фіно-угор. галузі урало-алтайських мов. Угорці з'явилися на сх.-слов. землях між 884—

898, але з того часу У. в укр. мові не збереглися; коли ж угорці поселилися на теперішній своїй території (896) і згодом (правдоподібно в 11 в.) захопили укр. землі на півд. від Карпат, впродовж наступних вв., гол. в 16 в., чимало У. потрапило до мови закарп. українців. Окремі У. поширилися на деякі ін., гол. зах., діалекти укр. мови, а також і (нечисленні) в літ. мову, напр., *газда* (закарп. з 13 в.); *барда* (теж *бартка, балта*) (сокира) (13—14 в.), *легінь, ганч* (поширене також *ганджа*), *чижми* (чоботи), *пугар* (16 в.); львівське *батяр* (18 в., з угор. *betyár*). Деякі з них могли бути запозичені літ. мовою недавно і незалежно від закарп. діалектів, напр., *гусар* (закарп. з 15 в.), *чардаш, паприка, гайдук* (19 в.), *гуляш*. Величезна більшість У., однак, не вийшла за межі закарп., гол. півд.-зах., діалектів, напр., *марга* (майно, худоба), *арсаг* (держава і держ. шлях), *варош* (місто), *катуна* (вояк), *битюх* (хвороба), *шуга* (ніколі) (не пізніше 13 в.); *баршун* (оксамит, 14 в.); *келчих* (харч, кошти, 15 в.); *папучі* (капці), *гарадичі* (східці) (16 в.); *прийш* (виноробний прес, 17 в.); *галиба* (безладдя, скандал, 18 в.); *крумплі* (картопля, 19 в.); тепер вони поступово зникають у цих діалектах.

Література: L i z a n e s P. Magyar-ukrán nyelvi kapcsolatok, частина I, 1970; Лизанець П. Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР; частина II (= Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття). Будапешт 1976; частина III, Ужгород 1976; Мокань А. Лексические унгаризмы в мараморешких украинских говорах Закарпатской области в кн. Вопросы финно-угорской филологии, выпуск 3, стор. 100—124. П. 1977. В. С.

Угрин-Безгрішний Микола (1883—1960), гал. педагог, письмен. і журналіст родом з Перемищини. Учитель гімназії в Рогатині (1911—44), ред. газ. «Бджола» (1903), «Будучність» (1909 і 1923—24) та ін.; у 1914—18 рр. співр. органів Пресової Кватири УСС. 36. поезій «Проби» (1905), оп. «З життя гімназистів» (1907, 1928), п'єси «Красний примір направив» (1903), «Софія Галечко» (1924 і 1943), «Лицарі За- М. Угрин-Безгрішний лісної Остроги» (1938), «Нарис історії УСС» (1924). З 1944 на еміграції в Німеччині, помер у Новому Ульмі.

Угроїди (III—16), с. м. т. на півд. Слобожанщині в Краснопільському р-ні Сумської обл., засноване 1652; 4 200 меш. (1970). Цукроварня (з 1891).

Угоча, Угоч(ан)ський комітат (угор. Ugocsa vármegye), адміністративно-терито-

ріяльна одиниця Угорщини до 1919, по-
ложена над р. Тисою, здебільша на укр.
етнічній території *Закарпаття*; 1 208 км²,
92 000 (1910; 75 000 — 1890) меш., у тому
ч. бл. 60% українці, решта угорці, жи-
ди, румуни і німці. Гол. м. Севлюш (угор.
Nagyszöllös, див. *Виноградів*). У 1919 біль-
ша частина У. припала Чехо-Словацькій
республіці, решта Румунії; Уґочанський
комітат (жу́па) як одиниця адміністра-
тивного поділу існував до 1926. У 1939—
44, під час угор. окупації Закарпаття,
відновлено Уґочанський комітат у попе-
редніх межах.

Уда, Уди, р. на Сер. височині, права
притока Дінця; довж. 164 км, сточище —
3 890 км². Частково використовується для
водопостачання. Найбільша притока Ло-
пань (93 км). Над У., при її злитті з рр.
Лопанню і Харковом, м. Харків.

Удай, р. на Придніпровській низовині,
права притока Сули; довж. 327 км, сто-
чища — 7 030 км², шир. долини 4—6 км,
річища 5—10 м у верхній течії, до 20—
40 м у пониззі. Живлення снігове, за-
мерзає в грудні, скресає у березні. Ви-
користовується для водопостачання. На
У. м. Прилука і Пирятин.

Ударництво, див. *Соціалістичне зма-
гання*.

Удільні князівства, у давній Русі-
Україні адміністративно-територіальна
одиниця, якою управляв кн., залежний
від В. кн. У. виникли у висліді поділу
більших князівств — Гал.-Волинського,
Чернігівського та ін., між дітьми кн., що
було узаконено на княжому з'їзді в Лю-
бечі 1097. У. к. часто вели між собою
війни. У 13—14 вв. У. називалися воло-
сті й князівства. На рос. землях у 14—15
вв. скоро дійшло до ліквідації У. к. й
утворення централізованої Моск. держа-
ви. На укр.-білор. землях у В. Князів-
стві Лит. У. к. існували до 16 в.

Удільні селяни, категорія феодално
залежних селян у царській Росії, що
жили на удільних землях, виділених 1797
з держ. земель для утримання царсько-
го двору й династії. На Україні У. с. було
мало — у 1800 бл. 4 000 «ревізських душ»,
гол. в Катеринославській, Слобідсько-
Укр. і Малорос. губ. У 1849—61 більшість
їх переведено до категорії держ. селян.
У. с. за користування землею виконували
держ. і земські повинності (будова
шляхів, перевіз держ. майна власним
тяглом тощо), платили чинш і подушне.
Реформа 1861 давала У. с. можливість
викупу удільних земель.

Удін Євген (*1937), графік родом з До-
нецького. Працює у книжковій та пром.
графіці. Ілюстрації й оформлення кн.:
«Нар. пісні в записах І. Франка» (1966),
«Казки Буковини — казки Верховини»
(1968), «Архітектурні пам'ятки Львова»

(1969), «Площа Ринок у Львові» (1977) В.
Овсійчука та ін. Учасник респ., всесоюз-
них і закордонних виставок; персональ-
на виставка в Чернівцях (1969).

Удінцев Федір (1877—1956), терапевт
родом з м. Урбіти (тепер Свердловської
обл.), проф. Київ. Мед. Ін-ту. Праці У.
присвячені вивченню захворювань печін-
ки, жовчного міхура, виразкової хворо-
би та ін.

Удовенко Володимир (1881—?), учений
гігієніст родом з Києва; проф. Мед. і Ху-
дожного ін-тів у Києві, співр. УАН; за-
суджений у процесі СБУ на 8 рр. ув'яз-
нення і засланий на півн.; дальша доля
невідома. Праці з гігієни поселень, зо-
крема сіль.

Удовиченко Олександр (20. 2. 1887,
Харків — 19. 4. 1975, Ментенон у Франції),
військ. і гром. діяч, генерал Армії УНР.
Старшина рос. армії з 1908; закінчив Во-
єнну Топографічну Школу і курси Ген.
Штабу при Микола-
ївській Військ. Ака-
демії в Петрограді.
За війни ад'ютант
штабу III Кавказь-
кого корпусу, згодом
начальник штабу 21-
ої дивізії того ж
корпусу. У 1917 брав
участь в україніза-
ції частин III Кав-
казького корпусу й

О. Удовиченко

очолював Укр. корпусну раду. З жовтня
1917 військ. дорадник С. Петлюри; на
поч. 1918 як начальник штабу *Гайда-
мацького Коша Слобідської України* від-
значився у боях за Арсенал у Києві. З
квітня призначений до Укр. Ген. Штабу,
в якому залишився й за гетьманату, під-
вищений у червні 1918 до ранги полков-
ника. З листопада 1918 до березня 1919
ген.-квартирмейстер півд.-зах. фронту
Армії УНР, у червні 1919 відзначився як
командир *Третьої Залізної Стрілецької*
Дивізії у боях під Вапняркою. У грудні
1919 попав у полон Добровольчої Армії
Денікіна в Одесі, звідки втік і відновив
Третю Залізну Стрілецьку дивізію, якою
командував до відступу Армії УНР за
Збруч (листопад 1920). У поль. таборах
інтернованих підвищений до ранги ген-
хорунжого і виконував обов'язки ген. ін-
спектора Армії УНР. 1924 переїхав з та-
бору в Каліші до Франції, де включив-
ся в гром. і комбатантську працю: гол.
Т-ва Вояків Армії УНР (1927—75), з 1953
гол. Європейської Федерації Укр. Військ.
Орг-цій; мін. військ. справ Виконавчого
Органу Укр. Нац. Ради і віцепрез. УНР
в екзилі (1954—61). Автор кн. «Україна
у війні за державність» (Вінніпег, 1954) і
«Третя Залізні дивізія» (Нью-Йорк, 1971).

Уж, р. на Закарпатті, ліва притока Лаборця, довж. 133 км, сточище — 2 750 км². У гор. і сер. течії перетинає Карпати і має гірський характер, нижче Ужгороду на Потиській низовині — рівнинний. Живлення перев. снігове. Використовується для водопостачання і як джерело гідроенергії (гідростанції: Ужгородська і Оноківська). Над У. м. Ужгород.

Уж, Уша, р. на зах. Поліссі, права притока Прип'яті (впадає в Київ. водосховище); довж. 256 км, сточище — 8 080 км². Шир. долини від 1 до 7 км, річища від 5 до 40 м. Живлення перев. снігове; замерзає в грудні, скресає в кін. березня. Використовується для водопостачання і сплаву лісу. Над У. м. Коростень.

Ужвій Наталя (* 1898), визначна драматична і кіноакторка різноманітного плану, нар. у Любомлі на Волині. 1922—25 училася в Драматичній студії при Першому Держ. Драматичному Театрі УРСР ім. Т. Шевченка у Києві і виступала на його сцені. 1925—26 в Одеській Держ. Драм., 1926—34 в «Березолі», далі в Харківському Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка і з 1936 в Київ. Держ. Акад. Укр. Драматичному Театрі ім. І. Франка. Найяскравіше талант У. розвинувся у «Березолі». В її репертуарі бл. 90 ролей у театрі і 20 у кінофільмах. Кращі з них: Фруманс («Золоте дерево» Ф. Кроммелінка, 1926), Магелъон («Король бавиться» В. Гюго, 1927), Джулія («Змова Фієско...» Ф. Шіллера, 1928), Тьотя Мотя («Мина Мазайло», М. Куліша, 1929), Черета («Кадри» І. Микитенка, 1931), Тугіна («Остання жертва» О. Островського, 1939), Беатріче («Багато галасу даремно» В. Шекспіра, 1940) та ін. Пізніше — в ролях героїнь майже в усіх драмах О. Корнійчука, О. Левади, М. Зарудного й ін. сов. драматургів. У кіні: Ярина («Тарас Шевченко», 1926), Марина («Тарас Трясило», 1927), Настя («Прометей», 1936), Анна («Украдене щастя», 1952), Марія («Земля», 1954) та ін.

Н. Ужвій

Література: Кисельов Й. Театральні портрети. К. 1955; Бернацька Р. Наталія Михайлівна Ужвій. К. 1958; Кисельов Й. Поетеса укр. сцени. К. 1978.

Ужгород, м. обл. підпорядкування, адміністративний і культ. центр Закарп. обл., положене над р. Ужем, у місці його виходу з Карпат на Потиську низовину, б. чехо-словацького кордону; 93 000 меш. (1980), аеропорт.

Розкопи на території У. виявляють сліди давніх поселень з неоліту і бронзової доби. Саме м. виникло у 8—9 вв. і вже в часи приходу угорців було городом-фортецею. У хроніках У. відомий як Ungogradus (Ung — від назви річки й, імовірно, від ст.-слов. eglu — вугол), пізніше Unguf і Ungvár (vár по-угор. замок). Перший замок, положений далі від нинішнього У. (при гирлі р. Чорної б. с. Драгньового), був зруйнований татарами, потім збудований знову, а теперішній

Ужгород. Замкова гора

споруджений у 1598 і перебудований у 17 в. Замок і м. довгий час були в руках Арпадовичів; згодом королі з династії Анжу передали його франц.-італ. родів Другетів, які володіли У. до 1691. Вони заснували в У. гімназію (1646), збудували бароккову церкву, впровадили ремесло й виноградарство. 1646 в У. укладено унію закарп. Правос. Церкви з Римом. У другій пол. 17 — на поч. 18 в. У. був тереном боротьби Семигороду й Австрії; недовгий час перебував у руках угор. повстанців Ракоція. По їх поразці м. підпорядковане королівсько-царському скарбові, від чого його звільнила Марія Терезія. 1780 костюл передано гр.-кат. еп. А. Бачинському, який зробив У. осідком Мукачівської єпархії; 1794 відкрито духовну, згодом учительські семінарії та ряд ін. осв. установ.

1848—49 У. став по боці угор. революції; після її придушення на якийсь час зріс тут укр. культ. рух. У. був у другій пол. 19 в. центром закарп. життя: перші в-ва, шкільництво, Общество Св. Василя В., Т-во «Унію» тощо. Тут діяли гол. закарп. діячі, хоч укр. рух не мав у м. підтримки, бо в У. переважали угорці, жиди, словаки; до 1920 У. мав назагал угор. характер.

1848 У. одержав самоуправу і впродовж 19 в. м. розвивалося й модернізувалося: побудовано каналізацію (1855), зал. сполучення з Чопом (1872), новий будинок гімназії (1894), зростало ремесло (тут здавна існували цехи), промисел (мануфактура з кін. 18 в.) і торгівля, хоч значна частина населення ще в 19 в. займалася хліборобством і виноградарством (в У. було бл. 100 пивниць з вином).

Про розвиток У. свідчить зростання населення: 1648 — 1 200 меш., 1765 — 1 470, 1785 — 2 900, 1800 — 3 000, 1860 — 9 750, 1900 — 14 720, 1920 — 20 600, 1930 — 26 675, 1940 — 30 000, 1959 — 47 000, 1970 — 65 000, 1975 — 77 000.

За Чехо-Словаччини (1919—38) У. став столицею краю Підкарп. Руси та осідком губернатора, крайової адміністрації і багатьох культ. (Т-ва «Просвіта», Общества ім. О. Духновича, Руського Нар. Театру) і госп. установ: Підкарп. Банку, Дружественного (кооп.) Союзу. У 1930-их рр. розбудовано на правому березі Ужу модерну адміністративну дільницю м. «Нове Галаго». В У. діяли 3 гімназії (укр., чесь., жид.), 2 учительські семінарії (чоловіча і жін.), 2 торг. школи, 1 мист. і ряд проф. шкіл та одна вища (духовна семінарія), низка в-в і газ. тощо.

2. 11. 1938 Віденським арбітражем У. приділено до Угорщини, і тоді автономний уряд Карп. України перенісся до Хусту. У 1939—44 У., не будучи як м. частиною адміністративної обл. Підкарпаття, залишився центром її управління й далі був осередком укр. життя, хоч менш інтенсивного.

По зайнятті сов. військами У. став у листопаді 1944 осідком Нар. Ради Закарп. України, тимчасового уряду краю, який домагався приєднання Закарпаття до УРСР. З 1946 У. — обл. центр. За сов. періоду У. зазнав дальшої розбудови й значної українізації. За 1930—59 нац. склад населення зазнав таких змін (у %; числа приблизні): українці — 1930 — 29, 1959 — 50, жиди — 28 і 4, чехи і словаки 23 і 13, угорці 18 і 14, росіяни 1 і 15, інші 2 і 4.

У 1945 засновано Ужгородський Держ. Ун-т, Закарп. обл. укр. муз.-драматичний театр, Закарп. обл. картинну галерею (1948), обл. філармонію, у 1970 відкрито музей нар. архітектури і побуту. В У. діє обл. відділ Спілки письмен. України, в-во «Карпати», кілька н.-д. ін-тів тощо. Виходять 3 обл. щоденні газ. (укр., рос. і угор. мовами).

В У. розвинена деревообробна і меблева (Ужгородський фанерно-меблевий комбінат) пром-сть; крім того, є ремонтний і приладобудів. зав., взуттєва і швейна фабрики, зав. будів. матеріалів, газетної апаратури, харч. підприємства (маргариновий, м'ясоробний і лікеро-горілчаний зав.), районна електростанція.

Пам'ятки архітектури: замок (у теперішньому стані з 16—17 вв.), єпископський палац — тепер університетська бібліотека (1646), барокова катедра Воздвиження Хреста (1762—67), будинок жупанату (кін. 18 в.), ратуша (1810), синагога — тепер філармонія (1904). Положе-

ний на прикордонні, У. є важливим туристичним осередком.

Лит. ратура: Mousset J. Les villes de la Russie subcarpathique, 1919—1938. Париж 1938; Ільницький І., Сова П. Ужгород (путівник, укр., рос., англ. і франц. текст). Ужгород 1961; Історія міст і сіл УРСР. Закарп. обл. К. 1969; Гранчак І., Польок В. Місто над Ужем. Ужгород 1973.

В. Маркус

Ужгородська гімназія, одна з найстаріших сер. шкіл на укр. землях; створена 1649 на базі єзуїтської колегії, заснованої 1613 в Гуменному (тепер Сх. Словаччина) графом Юрієм Друґетом. Колегію вели єзуїти, навчання відбувалося латинською мовою, а тільки викладання релігії для укр. учнів — русько-слов. мовою (ч. учнів у 18 в. 150—200). З 1778 королівська архігімназія; до 1790 з нім. мовою навчання, згодом латинською, з 1796 угор. (1849—51 рр. частково й укр.), 1856 додано дві вищі класи філософії до 6-ох попередніх. З 1880-их рр. почалося повне зугорщення У. г. Серед учнів весь час персважали українці; серед викладачів в У. г. працювало багато українців.

У 1919—20 У. г. переведено на укр. мову навчання з паралельними класами чесь. і угор. з титулом У. держ. реальна г.; кількість учнів до 800. У. г. найкраще розвивалася за дир. А. Алишківича та В. Сулинчака. 1945 перетворена на десятирічку.

Ужгородська унія 1646, акт церк. об'єднання з Римом 63 закарп. свящ., укладений 24. 4. 1646 в Ужгороді з ягеським римо-кат. еп. Ю. Якушичем. Ініціаторами унії були василіяни під проводом Петра Партенія. Укладено її на таких умовах: 1) збереження сх. обряду; 2) право вибору еп., що його Рим мав лише затверджувати; 3) користування привілеями римо-кат. кліру. Унію затвердив синод угор. ієрархії у Тирнові 1648, але Ватикан не затвердив цих умов, бо тим часом Партеній був висвячений на еп. правос. митрополитом (1651). Після того, як Рим затвердив Партенія мукачівським еп. (1655), унія поширилася далі на схід, але щойно 1721 вона охопила всіх закарп. українців у рамках мукачівської єпархії.

Література: Ласко М. Unio Užhorodensis. Рим 1955 (друге вид. 1965); Boysak B. The Fate of the Holy Union in Carpatho Ukraine. Торонто—Нью-Йорк 1963; Пекар А. Василіяни — носії унійних ідей на Закарпатті, ст. у ж. Записки ЧСВВ, VII. Рим 1971.

Ужгородський Державний Університет, заснований 1945 з 4 фак. (іст., філол., біол. і мед.), за 35 рр. значно розбудований: нові фак. (хем., фіз., матем., іноземних мов, заг.-техн.), 2 заочні відділи (в Ужгороді та Виноградіві) та вечірній підготовчий відділ, курси підвищення кваліфікації вчителів та інж.-екон. кадрів; аспірантура; 62 катедри (1975), ботан. сад,

високогірська біологічна база, бібліотека (бл. 1 млн тт.). У 1975—76 в УДУ було бл. 11 000 студентів і 570 осіб викладацького персоналу. Вчені УДУ досліджують зок-

Ужгородський Держ. Університет

рема історію, культуру й природу Закарпаття та його зв'язки з сусідніми народами. На базі ун-ту 1969 відкрито при Ін-ті історії АН УРСР відділ іст. евр. соц. країн. Публікації: «Наукові записки УДУ», і «Теми доповідей та повідомлення УДУ».

Ужгородський «Полустав», пергаменований рукопис (209, фоліо) кін. 14 в., що належав бібліотеці Т-ва «Просвіта» в Ужгороді, найдавніший збережений ц.-слов. монастирський правильник (великий молитовник) сх. Слов'янщини. На думку його дослідника О. Колесси («ЗНТШ», тт. 141—143, 1925), він виник у Києві, а був переписаний на сх. Закарпатті (можливо, в Грушівському монастирі).

Ужевич Іван (Іоанн), автор латинськомовного рукопису «Граматыка словенская», відомого в двох варіантах, паризькому 1643 і арраському 1645; вперше видана в Києві 1970 І. Білодідом і Є. Кудрицьким. Біографія У. невідома, крім того, що 1643—45 він студіював у Парижі; можливо, перед тим був студентом у Кракові і тоді уклав панегірик поль. мовою з нагоди одруження Олександра Пшеленського з Євою Рупніовською (1641). Книга У., взорвана почасти на поль. граматичі П. Статоріуса (Сторієського), — перша граматика «руської» книжної (не ц.-слов.) мови, спільної українцям і білорусам. Відповідно У. допускає інколи укр. і білор. варіанти поряд один одного (напр., що і што, котрий і который), а також численні польонізми. Всупереч спробам І. Білодіда (1970) і М. Жовтобрюха (1976) довести, що живомовною основою книжної мови У. була укр., у дійсності, як це довели О. Соболевський (1906), В. Ягіч (1907), Дж. Дінглі (1972), вона була білор., можливо, півд.-білор. О. Горбач припускає (1967), що У. був ви-

хіднем з укр.-білор. прикордоння, можливо, з Підляшшя або півн. Холмщини.

Ужоцький перевал (IV—3), перевал у Високому Бескиді через вододільний хребет Карпат (883 м). Лежить на межі Галичини і Закарпаття, поблизу кордону з Польщею. Через У. п. проходить залізниця, що сполучає Львів з Ужгородом.

Узбеки, основне населення Узбекистану, в якому їх ч. становило 1970 7 724 000; вони живуть також в ін. частинах СРСР (у тис. на 1970: 666 у Таджикиській ССР, 333 в Киргизській, 216 у Казахській, 180 у Туркменській) та в півн. Афганістані (понад 1 млн); заг. ч. бл. 10,2 млн. Мовно У. належать до тюркської групи, за віровизнанням — мусулмани. Укр.-узбекські (узб.) зв'язки виявляються майже виключно в перекладах літ. творів. На узб. мову перекладено твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки і сучасних укр. письмен.: М. Бажана, С. Крижанівського, М. Терещенка, Т. Масенка, О. Ільченка та ін. На укр. мову перекладено вибране з узб. поезії в зб. «Зі Сходу на Захід» (К. 1947), твори А. Навої, М. А. Мукімі, Хамзи Хакім-заде (Ніязі), Айбека, А. Каххара, Г. Рашилова, П. Турефа та ін. 1959 в Узбекистані відбулися тижні укр. літератури, 1960 — узб. на Україні, відбувається також обмін гастролями ансамблів пісні й танцю.

Узбекистан, Узбекська ССР, сов. союзна респ. у півд.-сх. частині Сер. Азії (Туркестану); 447 400 км², 15 391 000 меш. (1979); 1970 — 11 799 000, у тому ч. (у тис.): 7 724 узбеків, 1 473 росіян, 574 татар, 476 казахів, 449 таджиків, 230 каракалпаків, 148 корейців, 112 українців, 111 киргизів. Столиця У. — Ташкент (1 735 000). У 16—17 вв. У. входив до Бухарського і Хівського ханств, у 18 в. — до Кокандського; у 1860—70-их рр. його окупувала Росія. 1917—21 на території У. тривала боротьба народів Туркестану з сов. окупантами, які його захопили 1922; з 1924 — союзна респ.

За переписом 1926 в У. жило 25 800 українців; 1959 — 88 400 (1,1%); 1970 — 111 700 (0,9%), у тому ч. 96 800 у м.; у гол. м. Ташкенті жило 40 700 українців (2,9% всього населення і 31,5% всіх українців в У.); 49% українців вважали укр. мову за рідну (50% — рос.), крім того, 10% нею вільно володіли. Див. також *Ташкент*.

Узгодження (конґруенція), особливий тип синтакси залежності, в якому керувана форма має ті самі категорії (відмінка, числа, роду), що й форма керівна. В укр. мові У. характеризує зв'язок приметника з іменником (білий дім, білих домів), а також дієслова з ім'ям-підметом (він пише — писав, вони пишуть — писали). В укр. мові У. порушується при числівниках (в присудку при різних чис-

лівниках, де узагальнюється сер. рід однини, напр., «було п'ять синів»; в прикметниковому означенні при «два», «три», «чотири» — півн.-сх. «два золотих перстені», півд. «дві білих хати») і при пошанній множині («ви молода», «батько прийшли»). Перевага логічних моментів над граматичними може вести до У. за змістом («жили були дід і баба», де обидва однинні підмети функціонують разом як множина), або неузгодження за змістом («червоний і білий прапори», де У. означень змінило б сенс). Після фіктивних підметів «це», «то» У. дієслівної зв'язки може бути зворотне У., тобто із призв'язковим членом, замість із підметом [«Це був (зв'язка) початок» (призв'язковий член), але й «Це було початком»].

Б. С.

Узин (IV—11), м. над р. Узинем на Придніпровській височині в Білоцерківському р-ні Київ. обл. 16 000 меш. (1975). Цукровий комбінат (заснований 1899; 1913 бл. 7% виробництва цукру-піску України), переробка і консервування овочів.

Указ, у Рос. Імперії під цю назву підпадали держ. акти, дуже різноманітні за своєю природою, звичайно підписувані царем чи уповноваженими від нього особами. В СРСР — У. назва законодавчого акту, що його видає президія Верховного Совету СРСР чи союзної респ. У. поділяються на нормативні, тобто такі, що встановлюють правові норми, й індивідуальні: про призначення на посади, нагороди тощо. Нормативні У. після їх публікації і затвердження відповідними Верховними Советами набирають сили закону. Натомість індивідуальні У. не потребують затвердження і набирають чинності у зазначений в них термін. У. Президії Верховного Совету СРСР автоматично обов'язкові для респ. органів, а У. Президії Верховного Совету УРСР для респ. органів управління. Респ. У. УРСР публікуються у «Відомостях Верховної Ради УРСР».

Укапісти, див. *Українська Комуністична Партія*.

Укоопспілка, Укр. спілка споживчих т-в, центр споживчої кооперації на Україні; підпорядкована Центроспілці в Москві. Утворена 7. 6. 1920, діє на основі свого статуту та користується правами юридичної особи. На 1971 У. об'єднувала 25 облспоживспілок, 469 райспоживспілок та 3 365 низових споживчих т-в з 16,9 млн пайовиків. У. організує торгівлю, гром. харчування та пром. хлібопечення в сіль. місцевостях, заготівлю с.-г. продуктів та пром. сировини, закупівлю продуктів у колгоспах та в населення і реалізацію їх через власну мережу, а також виробництво товарів широкого вжитку на

власних пром. підприємствах. На У. припадає 31,6% роздрібного товарообороту торгівлі та 25,3% пром. харчування в УРСР (1977).

«Украинець», 2 випуски журн., видані М. Максимовичем у Києві 1859 (174 стор.) і 1864 (40 стор.), з літ. та іст. матеріалами і перекладами Максимовича.

«Украинская Жизнь», літ.-наук. і заг.-політ. місячник рос. мовою, виходив у Москві (1912—17) під фірмою видавця і адміністратора Я. Шереметинського. Метою ж. було ознайомлення рос. читачів з укр. культ. надбаннями та піднесенням укр. нац. свідомості. Гол. редактори — О. Саліковський і С. Петлюра; визначніші співр.: М. і С. Грушевські, В. Винниченко, А. Ніковський, С. Єфремов, М. Могилянський, О. і С. Русови, Д. Донцов, А. Новицький, В. Садовський, О. Лотоцький, М. Лозинський, Я. Чепига, Ор. Левицький, В. Липинський і багато ін., а з росіян М. Горький, А. Луначарський, А. Погодін й ін. Вступні статті ж. присвячувалися нац. питанню, далі подавано перегляд поточних подій на Україні, огляди чужої преси (рос., поль.) про укр. проблеми, дописи з підрос. України і з Галичини, критичні статті, літ. і мист. огляди, бібліографію тощо.

«Украинский Биохимический Журнал», наук. ж., орган Ін-ту Біохемії АН УРСР; заснований 1926 (ред. акад. О. Палладін) є найстаршим наук. ж. з біохемії в СРСР. До 1933 виходив п. н. «Наук. Записки Укр. Біохем. Ін-ту». У 1931—78 укр. мовою «Укр. Біохімічний Журнал». Видається в Києві, щороку одним т. (6 ч.).

«Украинский Математический Журнал», наук. ж., орган Ін-ту Математики АН УРСР, двомісячник (до 1965 — кварталник), виходить від 1949 у Києві, рос. мовою з англ., франц. і нім. резюме.

«Украинский Химический Журнал», наук. ж., орган відділу хемії та хем. технології АН УРСР; виходив 1925—38 у Харкові і з 1948 у Києві як двомісячник рос. мовою.

«Украинский Альманах», один з перших альманахів, видаваний укр. і рос. мовами 1831 у Харкові І. Срезневським та І. Росковшенком; «У. А.» містить твори Л. Боровиковського, Є. Гребінки, І. Росковшенка, П. Морачевського, О. Шпигоцького, записи укр. балад і дум, переклади з О. Пушкіна, А. Міцкевича та ін. Поетичні твори перев. в романтичному дусі. Вид. припинено через брак фондів.

У К Р А І Н С К І Й

А Л Ь М А Н А Х Ї.

ХАРКІВЪ
Въ Университетской Типографіи,
1831.

«Український Вѣстникъ», перший на Україні літ.-мист., наук. і гром.-політ. місячник, виходив з ініціативи І. Срезневського при Харківському Ун-ті 1816—19 переважно рос. мовою за ред. Є. Філомафитського, Р. Гонорського і Г. Квітки-Основ'яненка, при активній співпраці П. Гулака-Артемовського; наклад 350—500 примірників. В «У. В.», попри перекладні матеріали переважно з науки і мистецтва і ст. на заг.-культ., рел. і філос. теми, міщено ст. з історії України (М. Маркова, М. Грибовського), етнографії (О. Льовшина), економіки (В. Карамзіна), пед. і літ. (Р. Гонорського), літ. і театральної критики (Є. Філомафитського). В «У. В.» вперше появились укр. мовою твори П. Гулака-Артемовського «Пан та собака» та ін. його байки і ст. Цінні ст. про життя і діяльність Г. Сковороди і спогади І. Вернета та Г. Гесс-де-Кальве; поезії місц. поетів у дусі романтизму; гуморески («Письма къ издателямъ») Г. Квітки-Основ'яненка (псевд. Фалалей Повинухин) і його ст. про Харків. На вимогу Мін-ва Освіти місц. влада припинила появу «У. В.».

«Український Вѣстникъ», гром.-політ. і екон. тижневик, орган Укр. Парляментарної Громади, виходив рос. мовою у Петербурзі від 21. 5. до 7. 9. 1906, для ознайомлення укр. і рос. громадянства з укр. рухом; гол. ред. М. Славинський. Визначніші співроб.: М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, М. Могилянський, Д. Овсянико-Куликовський, О. Русов, С. Русова, М. Туган-Барановський. «У. В.» припинено з розпуском Думи; вийшло 14 чч.

«Український Домоводъ», госп. місячник, присвячений тваринництву і переробці його продуктів, виходив у Харкові 1817; видавець і ред. Ф. Пільгер. Появу «У. Д.» припинила цензура за критику урядових кіл, що належно не дбали про освіту і добробут села.

«Український Журналъ», літ.-мист., наук. і гром.-політ. двотижневик, вид. Харківського Ун-ту, виходив 1824—25 у Харкові як своєрідне продовження «Українського Вѣстника» (з 1816); ред. О. Славовський. Вийшло 48 кн.; наклад 600 прим. «У. Ж.» містив серед ін. матеріали з укр. історії (про Б. і Ю. Хмельницьких, І. Скоропадського), етногр. описи, описи укр. міст (І. Вернета, О. Льовшина), ст. про укр. мову і нар. творчість та їх зна-

чення для розвитку укр. літератури. І. Кульжинський дав першу спробу аналізу укр. поезії, П. Білецький-Носенко підкреслював конечність публікацій періодичної преси укр. мовою. «У. Ж.» інформував про стан освіти, культ. події, літ. новини і про гром. життя, зокрема на Слобожанщині. Журн. припинила університетська влада.

«Український народъ въ его прошломъ и настоящемъ», перша енциклопедія українознавства, яка появилась з ініціативи М. Грушевського в 1914—16 рр. у Петербурзі в 2 тт. (понад 700 стор. великого формату, численні ілюстрації), за ред. Ф. Вовка, М. Грушевського, М. Ковалевського, Ф. Корша, А. Кримського, М. Туган-Барановського і О. Шахматова. Авторами були укр. і рос. учені. Вибух війни перешкодив появи двох дальших томів. Гол. ст.: з історії укр. народу М. Грушевського, географії України С. Рудницького, статистики укр. населення О. Русова, В. Охримовича і С. Томашівського, про антропологічні особливості укр. народу Ф. Вовка і його ж про етнографічні особливості укр. народу, з історії укр. мови О. Шахматова.

«Український Сборникъ», альманах, вид. І. Срезневського. 1 кн. вийшла 1838 у Харкові, друга 1841. В обох кн. друкувалися драматичні твори І. Котляревського («Наталка Полтавка») і «Москаль-чарівник»), фолклорні матеріали, ст. І. Срезневського про народність літератури і про потребу вивчення укр. словесности. В кін. кн. подані деякі відомості про укр. мову і малий словничок. У вид. брали участь М. Гоголь і М. Щепкін.

«Ukraine» («L'Ukraine»), місячник франц. мовою про укр. справи, виходив у Льозанні (Швайцарія) з червня 1915 до 1920; видавець і ред. В. Степанківський при активній співпраці М. Тишкевича.

«Ukraine» («Die Ukraine»), орган Нім.-Укр. Т-ва в Берліні, виходив 1918—26 (всіх 40 чч.); гол. ред. А. Шмідт. Ст. з українознавства, на теми актуальної ситуації України, про нім.-укр. взаємини тощо. Між співр. з нім. учених і публі-

УКРАИНСКИЙ ВѢСТНИКЪ.

ИЗДАВАНІЕ

ИЗДАВАНІЕ

КАРЛСБУРГЪ. ПЕРВАЯ ЧАСТЬ

1816

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

КАРЛСБУРГЪ

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФИИ

УКРАИНСКИЙ НАРОДЪ

ВЪ ЕГО ПРОШЛОМЪ И НАСТОЯЩЕМЪ

ПОДЪ РЕДАКЦІЕЙ

проф. Ф. В. Вовка, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, канд. Ф. Г. Корша, проф. А. К. Кримскаго, проф. М. М. Тугана-Барановскаго и канд. А. А. Шахматова

ИЗДАВАНІЕ

цистів були: П. Рорбах, Е. Нольде, Г. Шпехт, Б. Ган та ін.

«Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart», кварталник, орган Нім.-Укр. Т-ва, виходив у Мюнхені 1952—68 (з перервою 1957—61; всього 44 чч.) у в-ві «Ukraine», з завданням інформувати нім.-мовних читачів про життя й культуру України й українців у діаспорі, зокрема про укр.-нім. зв'язки; ред. Г. Прокопчук. У ж. обговорювано серед ін. питання укр. визвольного руху в минулому й сучасному, нац. і госп. політики ССРСР, укр. літератури, церк.-рел. тематику, творчість укр. мистців на еміграції (багато ілюстрацій), міцено матеріяли про визначних діячів України і Німеччини, хроніку укр. життя. У в-ві «Ukraine» вийшло кільканадесятків нім.-мовних монографій.

«Ukraine Libre», інформативний місячник політики і культури, вид. франко-укр. Громади (С. Созонтова), виходив у Парижі 1953—54. Ред. І. Сілецький.

«Ukrainian Bulletin», англомовний двотижневик, спочатку орган Панамер. Укр. Конфедерації (ПАУК) у Нью-Йорку, з 15. 9. 1951 Укр. Конгресового Комітету Америки, виходив у Нью-Йорку з травня 1948 до лютого 1970, коли об'єднався з «Ukrainian Quarterly»; ред. В. Душник. Вийшло 518 чч.

«Ukrainian Quarterly» («The Ukrainian Quarterly»), англомовний кварталник сх.-евр. й азійської проблематики, вид. Укр. Конгресового Комітету Америки (УККА), виходить у Нью-Йорку з жовтня 1944; засновник і гол. ред. М. Чубатий (з допомогою С. Шумейка і К. Меннінга), з жовтня 1957 ред. В. Душник; наклад 3 000. Завданням ж. є протидіяти сов. пропаганді об'єктивною інформацією, оперативною на джерельні матеріяли, інформувати вільний, гол. англомовний, світ про актуальні укр. політ., екон. і культ. проблеми, зокрема про рух опору в УРСР та про життя українців у ЗДА і в діаспорі; широкий відділ рецензій. Бере до уваги також проблеми ін. поневолених народів ССРСР і його сателітів та підтримує їхні змагання до незалежності.

«Ukrainian Review», («The Ukrainian Review»), англомовний кварталник, вид.

UKRAINE
IN VERGANGENHEIT UND GEGENWART

Союзу Українців у Великобританії (СУВ), разом з Орг-цією Оборони Чотирьох Свобод України у ЗДА і Літою Визволення України в Канаді, виходить у Лондоні з 1954. Перші ред. В. Державін і В. Орелецький, з 1965 — С. Стецько. Ж. присвячений визвольній боротьбі поневолемих Росією народів, зокрема України і особливо підсов. періоду. Поряд ст. — документи, з руху опору, інформації з України; багатий огляд публікацій.

«Ukrainian Weekly» («The Ukrainian Weekly»), англомовний тижневик, вид. Укр. Нар. Союзу, виходить з 1933 в Джерсі-Сіті, до 1970 як додаток до щоденника «Свобода», з 1971 самостійно; ред. С. Шумейко, з 1962 — З. Снулик, з 1980 — Р. Сохан-Гадзевич. Газ. інформує про важливіші події на Україні і в діаспорі, зокрема про рух опору і заходи на користь репресованих. Подає вістки з життя студентських, спортивних і молодіжних орг-цій, має двомовну стор. для дітей («Веселка»). Розрахований гол. на молодого англомовного читача.

«Ukrainian Youth», орган Ліги Укр. Кат. Молоді, виходив неперіодично з травня 1934 до 1942 в Чикаго, Нью-Йорку і Пітсбургі укр. (ред. В. Катамай) й англ. мовами, пізніше тільки англ. (ред. Е. Піддубчишин).

«Ukrainische Blätter», часопис, присвячений справам політ. і культ. змагань укр. народу, виходив 1916—18 у Відні (42 чч.); гол. ред. О. Грицай, видавець В. Калинович.

«Ukrainische Korrespondenz», тижневик, вид. Гол. Укр. Ради (згодом Заг. Укр. Ради), виходив у Відні 1914—18 (до 1916 п. н. «Ukrainisches Korrespondenzblatt») для інформації чужинців про укр. змагання; видавець К. Левицький; ред. В. Панейко, Р. Сінгалевич, з 1917 — В. Кушнір.

«Ukrainische Kulturberichte», інформаційно-наук. вид. Укр. Наук. Ін-ту в Берліні 1933—40 за ред. З. Кузеля і М. Масюкевича. Журн. містив інформації про працю Ін-ту та ін. укр. наук. установ, про стан українознавства, науку і культуру на підсов. Україні.

«Ukrainische Nachrichten», двотижневик, вид. Союзу Визволення України у Відні 1914—19, видавець М. Троцький, ред. О. Бачинський (з 1916 В. Біберович і ред. колегія). Інформації про політ. і культ. життя України; переклади укр. класич-

The
UKRAINIAN
REVIEW

III

1964

THE
Ukrainian Weekly

ної літератури (О. Гриця). Наклад ж. пересічно 4 000.

«**Ukrainische Rundschau**», укр. місячник нім. мовою для інформації чужинців про політ. і культ. справи України, виходив у Відні 1903—15 (до 1905 п. н. «*Ruthenische Revue*»), видавець В. Яворський, гол. ред. В. Кушнір (1909 О. Турянський). Ж. був призначений для чужинецьких ред., дипломатичних і письменницьких кіл, а також численних передплатників, гол. з Німеччини.

«**Україна**», іст.-етногр. і літ.-публіцистичний місячник, виходив у Києві 1907 як продовження «*Киевской Старини*»; ред. В. Науменко. Журнал мав багатий відділ рецензій і бібліографії. «У.» самоліквідувалася у зв'язку з появою «*Записок Укр. Наук. Т-ва*».

«**Україна**», тижневик, виходив у Чернівцях 1913—14 за ред. З. Кузеля, орган групи С. Смоль-Стоцького, що стояла в опозиції до політики М. Василька і його прихильників.

«**Україна**», наук. ж. українознавства, виходив у Києві в 1914—30 рр. (з перервами 1915—16, 1919—23), за ред. М. Грушевського у 2 вид.: 1914—18 як орган *Укр. Наук. Т-ва в Києві*, 1924—30 — орган Іст. Секції Укр. Академії Наук. Всього вийшло 43 чч. (10 у 1914—18, 33 у 1924—30); тримісячник у 1914—24 і двомісячник з 1925.

Ж. мав такі відділи: ст. й розвідки з історії, археології, економіки, фолкльору, етнографії, мови, літератури, мистецтва, краєзнавства України; матеріали і документи з короткими коментарями (спогади, листування недруковані літ. твори) з гром. і культ. життя 19 і поч. 20 в.; критика та бібліографія, наук. хроніка, некрологи. Деякі випуски «У.» були присвячені окремим визначним культ. діячам (Т. Шевченкові, М. Костомарову, П. Кулішеві, М. Максимовичеві, І. Франкові, О. Лазаревському, М. Драгоманову, В. Антоновичеві, П. Тютковському), важливим подіям з історії України (Коліївщина, Кирило-Методіївське Братство, Сх.-Евр. Революція 1905, століття грудневого повстання), регіональним окраїнам (Буковина, гал.-укр. взаємини тощо).

Серед співр. «У.» до 1918 були: М. Василенко, М. Возняк, О. Грушевський, В. Дорошенко, І. Каманін, О. Левицький, К. Михальчук (відповідальний ред. 1914), М. Мочульський, Є. Онацький, В. Перетц

та неукраїнці: Г. Ілінський, Ф. Корш, О. Шахматов; у 1924—30 рр.: Д. Багалій, М. Василенко, М. Возняк, О. Гермайзе, О. Грушевський, В. Житецький, П. Клепатський, К. Копержинський, І. Крип'якевич, М. Макаренко, В. Міяковський, М. Мочульський, В. Новицький, О. Новицький, М. Петровський, В. Перетц, В. Романовський, О. Рябінін-Скляревський, Ф. Савченко, О. Синявський, К. Студинський, М. Ткаченко, П. Тутковський, В. Щербина, В. Юркевич.

«У.» появлялася у важких цензурних обставинах, переборюючи труднощі у змаганні за об'єктивне навітлення минулого України. Поряд «КСт.» та «Літ.-Наук. Вісника» — «У.» один з найцінніших ж. українознавства, солідне джерело до вивчення українознавчих дисциплін, особливо нац.-культ. процесів 19 в. У кін. 1930 «У.» змушена була припинити своє існування, останнє ч. (44) було вже видруковане, але у світ не вийшло. Натомість партійне керівництво ВУАН почало видавати під тією ж назвою «У.» (за ред. П. Шурана) ж. цілком ін. ідеологічного характеру, метою якого була боротьба проти нац. укр. історіографії і зокрема проти «школи М. Грушевського». 1932 вийшло 2 випуски нового ж. (ч. 1—2 і 3) з гостро-критичними ст. проти М. Грушевського й М. Василенка. На цьому ж. перестав існувати. Р. М.

«**Україна**», щоденник, офіц. орган Штабу Дійової Армії УНР, виходив 1919—20 в Умані, Вінниці, Проскурові, Кам'янці Подільському, Станиславові й Коломиї.

«**Україна**», популярний гром.-політ. і літ.-мист. ілюстрований тижневик (до червня 1963 двотижневик), виходить у Києві з травня 1941. З 1974 як додаток до «У.» видається англomовний кварталник, з 1978 місячник «Ukraine». В обох вид. статті, літ. твори, інформації в дусі сов. пропаганди про досягнення УССР і СССР у наук., культ., мист., спорт. та ін. галузях. Англomовна «У.» містить переклади укр. авторів. Ж. розрахований гол. на молодого читача. Перший гол. ред. І. Цюпа, з 1970 М. Подольнян (з 1974 для обох вид.), ред. англomовного — А. Біленко. Початковий наклад 50 000, 1980 — 230 000.

«**Україна**», неперіодичні зб. українознавства, виходили у Парижі 1947 п. н. «Соборна Україна» (4 чч.) і 1949—53 (10 чч.) під назвою «У.» за ред. І. Борщака (за фінансовою допомогою архієп. І.

ВСТУПАЮТЬСЯ АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРІОГРАФІЯ
І Мистецтва України (1914—1930), а також історія України

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО
І Мистецтвознавчого Товариства

№ 5 1925
Додаток до «України»

УКРАЇНА

УКРАЇНОЗНАВСТВО
І ІСТОРІОГРАФІЯ
ЖИТТЯ

Ч. 10. Найкраще число. Вихідок
Зробив вихідок вихідок вихідок

— І. БОРЩАК —

Бучка). У зб. переважали ст., присвячені іст. тематиці, зокрема іст. франц.-укр. взаємин (серед ін. нарис «Україна в Парижі» І. Борщака, ювілейні біографії і біографічно-наук. некрологи франц. і

укр. культ. діячів, «Орликіяна» тощо), документи і забуті сторінки, цінна бібліографія і спогади (Є. Бачинського, Б. Крупницького, Д. Оляничина, Н. Полонської, Ю. Тищенко).

УКРАЇНА В 1917—1980 РОКАХ

Хронологічна таблиця*

І. Державне відродження України 1917—20 рр.: початок советської окупації.

* Зіркою позначено установи, події, інколи й особи, яким присвячено окремі гасла. Усі дати подані за новим стилем.

Див. також хронологічні таблиці: Література (стор. 1138—53), Мистецтво (стор. 1542—45), Освіта, наука, техніка (стор. 1881—91), Театр (стор. 3145—52), Церква.

1917 рік

8. 3	Початок революції в Російській Імперії. 16. 3 цар Микола II зрікся престолоа. Утворення *Тимчасового Уряду (Т. У.).
17. 3	Постання *Української Центральної Ради (УЦР) у Києві. 27. 3. М. Грушевський повернувся з заслання і перебрав головування в УЦР.
29. 3	Заснування *Укр. Військ. Клубу ім. гетьмана П. Полуботка в Києві під проводом М. *Міхновського.
1. 4	Укр. маніфестація в Києві з участю бл. 100 000 осіб, на якій М. Грушевський домагався автономії України.
У Петрограді засновано Укр. Нац. Раду під проводом О. Лотоцького. Організовано 1 полк ім. гетьмана Б. Хмельницького в Києві.
7—8. 4	З'їзд *Товариства Укр. Поступовців (ТУП); зміна назви на *Союз Автономістів-Федералістів (з вересня 1917 на *Укр. Партію Соціалістів-Федералістів).
17—18. 4	Конференція *Укр. Соц.-Дем. Робітничої Партії (УСДРП) у Києві; гол. обраний В. *Винниченко.
Установчий з'їзд *Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів (УПСР) у Києві під проводом М. *Ковалевського.
17—21. 4	*Всеукр. Нац. Конгрес у Києві (900 делегатів) переобрав УЦР, перетворивши її на рев. парламент.
22. 4	Т.У. призначив Д. *Дорошенка крайовим комісаром окупованих рос. військами частин Галичини і Буковини.
6—10. 5	Крайовий (від 5 укр. губерній) з'їзд рад роб., солдатських і сел. депутатів у Києві; гол. П. Незлобін (рос. с.-р.).
18—23. 5	І *Всеукр. Військ. З'їзд у Києві утворив Укр. Ген. Військ. Комітет на чолі з С. *Петлюрою; обрано Всеукр. Раду Військ. Депутатів до УЦР.
23. 6	І *Універсал УЦР проголосив автономію України.
28. 6	Створення *Ген. Секретаріату УЦР, гол. В. Винниченко.
11—13. 7	Переговори в Києві між УЦР і Т.У.
16. 7	II Універсал УЦР, погодження і взаємне визнання між УЦР і Т.У.
24—26. 7	І *Всеукр. Роб. З'їзд у Києві обрав Всеукр. Раду Роб. Депутатів до УЦР.
29. 7	Мала Рада ухвалила «Статут Вищого Управління України».
17. 8	Т.У. видав «Тимчасову Інструкцію для Ген. Секретаріату — тимчасового уряду на Україні».
21—28. 9	*З'їзд народів Росії у Києві, який вимагав перебудови Рос. Імперії на федерацію вільних народів.
16—20. 10	*Всеукр. з'їзд Вільного Козацтва в Чигирині; отаманом обрано ген. П. *Скоропадського.
5. 11	Заснування *Укр. Держ. Академії Мистецтв у Києві (1924 перетворена на Київ. Держ. Художній Ін-т).

- 11—13. 11 Укр. полк, зформований з делегатів 3 Всеукр. Військ. З'їзду, придушив больш. повстання в Києві і примусив Штаб київської військ. округи, що підтримував Т.У., виїхати на Дін.
20. 11 III Універсал проголосив Укр. Нар. Республіку (УНР).
12. 12 Роззброєння больш. частин у Києві, які підготовляли повстання, і вислання їх за кордони України.
17. 12 Ультиматум рос. Совнаркому укр. урядові (відкинений 18. 12) з одночасним «визнанням» УНР.
- 17—19. 12 *Всеукр. З'їзд Рад Роб., Солд. і Сел. Депутатів у Києві висловив довір'я УЦР.
22. 12 Ген. Секретаріят призначив укр. делегацію на мирові переговори між Росією і Центр. Державами у Бересті.
25. 12 Проголошення в Харкові сов. уряду України.

1918 рік

- 3—4. 1 Франція і Великобританія визнали уряд УНР і призначили своїх представників — ген. Ж. *Табуї і П. Barre.
5. 1 Випуск перших укр. банкнот.
7. 1 Наступ больш. військ під проводом В. *Антонова-Овсєєнка на Лівобережжя й Півд. Україну.
9. 1 Вибори до Укр. *Установчих Зборів.
13. 1 Рум. війська зайняли Басарабію.
19. 1 Гал.-бук. курінь *Січових Стрільців у Києві під командуванням Є. *Коновальця підпорядкувався УЦР.
20. 1—1. 2 *Всеукр. Правос. Собор у Києві.
22. 1 IV Універсал УЦР проголосив самостійність і незалежність УНР. Ген. Секретаріят переіменовано на Раду Нар. Міністрів.
29. 1 Бій під *Крутами між больш. армією М. Муравйова і укр. військ. частинами.
- Больш. повстання у Києві (придушене 4. 2).
30. 1 В. *Голубович сформував новий уряд.
31. 1 Схвалення земельного закону УЦР.
7. 2 Уряд УНР і УЦР на чолі з М. Грушевським покинули Київ, захоплений більшовиками; 11. 2 больш. Нар. Секретаріят переїхав до Києва.
9. 2 *Берестейський мир між УНР і Центр. Державами.
12. 2 Звернення уряду УНР до нім. уряду про допомогу звільнити Україну від більшовиків; 19. 2 нім.-австр. війська розпочали звільнення України (закінчене на поч. квітня).
16. 2 Законодавча Рада Кубані проголосила самостійність Кубанської Нар. Респ.
1. 3 Мала Рада ухвалила закон про грошову систему, про держ. герб УНР, про громадянство УНР та про новий адм. поділ України на землі.
2. 3 Нім. й укр. війська вступили до Києва.
3. 3 РСФСР підписала з Центр. Державами Берестейський мирний договір, яким визнала відокремлення України від Росії.
8. 3 М. *Скрипник призначений гол. Нар. Секретаріату.
- Квітень Кримська група армії УНР захопила Крим.
- 19—20. 4 *Таганрізька нарада більшовиків України створила КП(б)У, незалежну від РКП(б).
- 26—27. 4 Німці роззброїли укр. дивізію синьожупанників.
29. 4 УЦР ухвалила Конституцію УНР, М. Грушевського обрано през. УНР. Гетьманський переворот: П. Скоропадський проголошений гетьманом *Укр. Держави.
10. 5 Формування уряду Ф. *Лизогуба.
- 8—10. 5 2 Всеукр. Сел. З'їзд відбувся нелегально в Голосіївському лісі під Києвом.
15. 5 Створення *Укр. Нац.-Державного Союзу (УНДС) — опозиції проти гетьманського уряду.
12. 6 Підписання в Києві прелімінарного миру між Укр. Державою і Совнаркомом РСФСР.
20. 6—11. 7 *Всеукр. Церк. Собор у Києві.

1. 7 Заснування Кам'янець-Подільського Держ. Ун-ту.
 5—12. 7 Заснування *КП(б)У на установчому з'їзді в Москві.
 24. 7 Німеччина ратифікувала Берестейський договір з Україною.
 30. 7 Вбивство фельдмаршала Г. Айхгорна в Києві.
 4—17. 9 Подорож П. Скоропадського до Німеччини і побачення з Вільгельмом II.
 17. 9 Перетворення Укр. Нар. Ун-ту на Київ. Держ. Укр. Ун-т.
 18. 9 В. Винниченко обраний головою Укр. Нац. Союзу (У. Н. С.), створеного на поч. серпня.
 18—19. 10 *Укр. Нац. Рада (УНРада) у Львові проголосила Укр. Державу на території Галичини, Півн. Буковини і Закарпаття.
 30. 10—12. 11 Розвал Австро-Угорської Імперії.
 1. 11 Укр. Нац. Рада перебрала держ. владу в Галичині.
 6. 11 Крайовий Комітет Укр. Нац. Ради в Чернівцях перебрав владу на укр. частині Буковини.
 9. 11 УНРада проголосила *Зах. Укр. Нар. Респ. (ЗУНР) і створила уряд — *Держ. Секретаріат на чолі з К. *Левицьким.
 11. 11 Рум. війська захопили Чернівці.
 Листопад Поль. війська окупували Лемківщину, Посання, Холмщину і Підляшшя.
 13. 11 УНС створив *Директорію на чолі з В. Винниченком; РСФСР анулювала Берестейський мир.
 14. 11 Грамота П. Скоропадського про федеративну злуку України з Росією; новий уряд з С. Гербелем на чолі.
 Заснування *Укр. Академії Наук у Києві.
 16. 11 Початок повстання Директорії проти гетьмана.
 18. 11 Гетьманські війська розбиті під Мотовилівкою.
 21. 11 Поляки захопили Львів; влада ЗУНР переїхала до Тернополя, а в грудні до Станиславова.
 28. 11 Створення тимчасового сов. уряду України (у Курську).
 1. 12 Підписання угоди про держ. об'єднання ЗУНР з УНР у Хвастові.
 Поч. грудня Другий наступ больш. військ на Україну.
 13. 12 Війська Директорії вступили до Києва.
 14. 12 Гетьман П. Скоропадський зрікся влади на користь Директорії.
 18. 12 Франц.-грец. десант в Одесі. Війська Антанти захопили в січні—березні 1919 півд.-зах. Україну з м. Одесою, Миколаєвом, Херсоном.
 26. 12 Зформовано уряд Директорії під проводом В. *Чехівського.

1919 рік

4. 1 Формування уряду ЗУНР під проводом С. Голубовича.
 15. 1 Чес. війська захопили Ужгород; 21. 1 рум. — Мармароський Сигіт. Уряд УНР призначив делегацію на мирову конференцію в Парижі під головуванням Г. *Сидоренка (від серпня 1919 М. Тишкевича).
 16. 1 Директорія оголосила війну сов. Росії.
 21. 1 Переговори місії УНР з франц. командуванням в Одесі. З'їзд закарп. українців у Хусті висловився за приєднання Закарпаття до України.
 22. 1 Урочисте проголошення злуки ЗУНР з УНР у Києві.
 23—28. 1 Сесія Трудового Конгресу в Києві.
 23—31. 1 *Хотинське повстання проти рум. окупації Басарабії.
 26. 1 Х. *Раковський очолив реорганізований уряд сов. України.
 5. 2 Директорія й уряд УНР залишили Київ і переїхали до Вінниці.
 Лютий Заснування Комуністичної Партії Східньої Галичини (від жовтня 1923 — *Ком. Партія Західньої України — КПЗУ).
 11. 2 С. Петлюра перебрав обов'язки гол. Директорії УНР (після зречення В. Винниченка).
 13. 2 С. *Остапенко зформував уряд УНР.
 15. 2 Початок Вовчухівської операції УГА (припинена в сер. березня).
 28. 2 Пропозиція місії мирової конференції про перемир'я між ЗУНР і Польщею по лінії *Бартелемі.
 6—10. 3 Всеукр. з'їзд Советів у Києві; схвалення конституції УССР.
 10. 3 Загони М. *Григорієва проганяють антантські війська з Херсону. 15. 3 з Миколаєва.

22. 3	Створення Комітету Охорони Республіки у Кам'янці Подільському.
6. 4	Антантські війська залишають Одесу.
9. 4	Зформовано уряд Б. *Мартоса у Рівному.
поч. квітня	Створення в Кисві Гол. Повстанського Штабу під проводом Ю. Мазуренка й О. Малолітка для боротьби проти большевиків.
Квітень— травень	Повстанські отамани Д. Зелений і М. Григоріїв провадять боротьбу проти большевиків.
29. 4	Спроба перевороту отамана В. Оскілка в Рівному.
8. 5	Центр. Руська Рада в Ужгороді проголосила злуку Закарпаття з Чехо-Словаччиною.
Травень— червень	Окупація Сх. і Півд. України військами А. *Денікіна.
15. 5	Наступ армії ген. Галлера на Галичину і Волинь.
24. 5	Перемир'я Армії УНР з поляками.
1. 6	Укладення воєнно-політ.-госп. союзу сов. республік у Москві й створення єдиного військ. командування (21. 6 створено єдину Червону армію для всіх сов. республік).
9. 6	УНРада іменувала Є. *Петрушевича уповновласненим диктатором ЗУНР.
25. 6	*Чортківська офензива УГА.
16—18. 7	УГА під тиском поляків перейшла Збруч і об'єдналася з армією УНР; осідком влади ЗУНР став Кам'янець Подільський.
2. 8	Початок наступу об'єднаних армій УНР і УГА на Київ й Одесу.
27. 8	Зформовано уряд І. *Мазепи.
31. 8	Укр. війська увійшли до Кисва. Захоплення Києва денікінцями.
10. 9	*Сен-Жерменським договором Австрія зреклася Буковини на користь Румунії і Закарпаття на користь Чехо-Словаччини.
15. 9	Директорія передала всі свої права С. Петлюрі.
Жовтень	Армія Денікіна зайняла Правобережну Україну.
6. 11	Начальна Команда УГА підписала у Зятківцях перемир'я з Денікіном, на підставі якого УГА увійшла до складу «Збройних сил Півдня Росії».
7. 11	Початок третього наступу большевиків на Україну; до сер. лютого вони витиснули війська Денікіна з України.
16. 11	Виїзд Є. Петрушевича й уряду ЗУНР до Відня. 17. 11 поляки окупували Кам'янець Подільський.
4. 12	Нарада чл. уряду УНР і командувачів армії УНР у Чорторії; вирішено продовжувати війну проти большевиків у формі партизанської війни. Виїзд С. Петлюри до Варшави.
6. 12	Зимовий похід військ УНР під командуванням ген. М. *Омеляновича-Павленка.
11. 12	Під проводом Г. *Петровського створено Всеукр. Рев. Комітет, який 19. 2. 1920 перетворено на Совнарком УССР на чолі з Х. Раковським.
16. 12	Большевики втретє захопили Київ.
Грудень	Харків став столицею УССР.

1920 рік

12. 1	На підставі угоди між ревкомом УГА й командуванням сов. армії УГА стала складовою частиною сов. армії (Червона УГА).
20. 1	Скасування поляками Гал. Крайового Сойму та Крайового Виділу (згодом, у 1920—21, й ін. автономних установ) і поділ Галичини на 3 воеводства.
Лютий	Під тиском большевиків Денікін відходить з Півдня України.
16. 3	«Розпуск» партії «боротьбістів» і включення частини її чл. до КП(б)У.
Березень	Г. *Гринько, нар. комісар УССР, впроваджує нову систему освіти, відмінну від рос. (діяла до 1930).
22. 4	*Варшавський договір між УНР і Польщею.
25. 4	Початок наступу польс.-укр. військ проти сов. армії; 6. 5 польс.-укр. війська зайняли Київ (дивізія полк. М. Безручка).
Кінець квітня	Перехід частини червоної УГА до армії УНР (інтернована поляками; решта вояків УГА репресована й заслана большевиками).

Травень	Зформовано останній уряд УНР на укр. землях (В. *Прокоповича).
18. 5	*Всеукр. Правос. Церк. Рада проголосила Укр. Церкву автокефальною.
26. 5	Протинаступ большевиків на Україну; 12. 6 вони зайняли Київ, у липні—серпні — майже всі укр. землі, за винятком частини Галичини.
10. 6	*Севрський мирний договір визнав спеціальний держ.-правний статус Галичини.
15. 7	Створення большевиками т. зв. Галицької Соц. Рад. Республіки, на чолі якої стояв *Гал. Рев. Комітет (голова В. *Затонський).
Серпень	Створення *Укр. Військ. Орг-ції (УВО); від липня 1921 її командант Є. Коновалець.
	Ув'язнення большевиками чл. Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів: В. Голубовича, І. Лизанівського, Н. Петренка й ін.
15. 9	Початок поль.-укр. контраступу проти сов. військ; у сер. жовтня відділи армії УНР зайняли частину Поділля по лінію Шаргород—Бар—Літин.
12. 10	Поль.-сов. (РСФСР і УССР) перемир'я.
28. 10—17. 11	Большевицький наступ проти Врангеля в Криму.
12. 11	Схвалення Директорією УНР закону про Тимчасове управління та законодавство в УНР.
21. 11	Армія УНР перейшла Збруч на територію поль. держави, де її інтерновано в таборах.
28. 12	«Роб.-сел.» союзний договір між УССР і РСФСР про військ. і госп. співпрацю.

II. Україна 1921—39

1921 рік

17. 1	Створення *Українського Вільного Університету (УВУ) у Відні; 5. 10 перенесений до Праги (з літа 1945 у Мюнхені).
3. 2	Початок діяльності *«Ради Республіки» в Тарнові (проіснувала до серпня 1921).
2. 3	5 З'їзд Советів (Рад) УССР ухвалив рішення про впровадження укр. мови в шкільництві.
6—16. 3	Х З'їзд РКП(б) ухвалив постанову про нову економічну політику (НЕП). Плани НЕП схвалила 1 Всеукр. нарада КП(б)У (2—4. 5).
18. 3	*Ризький мирний договір між Польщею і РСФСР та УССР.
Червень	Викрито в Києві *Укр. Центр. Повстанський Комітет, очолений І. Андруховим, і Г. Чупринкою (розстріляні 28. 8. 1921).
Липень	Засновано *Львівський (таємний) Укр. Ун-т.
Серпень	Большевики розгромили загони Н. *Махна.
25. 9	Замах на Ю. Пілсудського, вчинений у Львові С. *Федаком, чл. УВО.
11—27. 10	Створення на Церк. Соборі в Києві *Укр. Автокефальної Правос. Церкви (УАПЦ) під проводом митр. Василя *Липківського.
Осінь 1921— весна 1922	*Голод на півд. України.
4—29. 11	Другий *Зимовий Похід армії УНР під проводом Ю. *Тютюнника; 23. 11 розстріляно 359 його учасників під *Базаром.

1922 рік

22. 4	Заснування *Укр. Господарської Академії в Подєбрадах (з 1932 Укр. Техн.-Госп. Ін-т).
20. 6—8. 7	3 Всеукр. студ. з'їзд у Празі заснував *Центр. Союз Укр. Студентства (ЦЕСУС).
26. 9	Закон поль. Союму про самоврядування 3 сх. гал. воєводств (не реалізований).
5. 11	Українці Галичини бойкотують поль. вибори до союму і до сенату (12. 11); українці півн.-зах. земель обрали 20 укр. послів і 5 сенаторів.
30. 12	1 З'їзд Советів РСФСР, УССР, БССР і Закавказької ФССР схвалив декларацію і договір про утворення ССРСР.

1923 рік

14. 3 Рішення Ради Амбасадорів про приєднання Галичини до Польщі.
 15. 3 Ліквідація екзильного уряду ЗУНР Є. Петрушевича.
 4—10. 4 VII конференція КП(б)У схвалює українізацію держ. установ.
 12. 4 Постанова ВУЦВК про проведення адм.-територіальної реформи; створення округ і районів, замість губерній, повітів і волостей.
 17—25. 4 XII з'їзд РКП(б) схвалив у нац. питанні принцип «коренізації» і засудив рос. шовінізм.
 1. 8 Постанова ВУЦВК і РНК УССР про українізацію.

1924 рік

19. 1 Затвердження конституції ССРСР 8 Всеукр. З'їздом Рад і II З'їздом совєтів ССРСР (31. 1. 1924).
 12. 2 Смерть Ольги *Басараб.
 Березень Повернення М. Грушевського з еміграції до Києва.
 16. 7 В. *Чубар призначений головою Раднаркому УССР.
 31. 7 Усунення укр. мови з поль. держ. і самоуправних установ Зах. України.
 5. 9 Замах УВО на поль. президента С. Войцеховського у Львові.
 16—18. 9 *Татарбунарське повстання в півд. Басарабії проти рум. окупації.
 Жовтень Відкриття першої радіостанції на Україні в Харкові.
 12. 10 Утворення *Молд. АССР у складі УССР.

1925 рік

3. 3 Розпуск *Укр. Ком. Партії (УКП) і перехід її чл. до КП(б)У.
 Березень Початок «літературної дискусії» — спроба визначення шляхів розвитку укр. літератури; памфлети М. *Хвильового.
 Травень Л. *Каганович присланий на місце знятого з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга.
 11. 7 Заснування *Укр. Нац.-Дем. Об'єднання (УНДО) в Галичині (гол. Д. *Левицький).

1926 рік

26. 4 Сталін засуджує «ухил» М. Хвильового.
 25. 5 Вбивство С. Петлюри в Парижі; заступником Гол. Директорії став А. *Лівицький.
 Травень Л. Каганович обвинувачує О. *Шумського в націоналістичному ухилі; Шумського увільнено від обов'язків наркома освіти УССР (20. 9).
 19. 10 Вбивство поль. шкільного куратора С. Собінського бойовиками УВО.
 Жовтень З ініціативи КПЗУ створено в Зах. Україні партію *Сель-Роб.
 10. 11 Відкриття Укр. Наук. Ін-ту в Берліні.
 17. 12 Перепис населення ССРСР з докладним станом нац. відносин на укр. землях в ССРСР.

1927 рік

7. 2 Постанова уряду ССРСР про будівництво *Дніпровської гідроелектростанції.
 7. 6 Пленум ЦК КП(б)У засудив КПЗУ за націоналістичний ухил («шумськізм»); 18. 2. 1928 Комінтерн виключив КПЗУ зі своїх лав.
 17. 10 Увільнення митр. В. Липківського на II Всеукр. Соборі від керівництва УАПЦ і обрання на митр. Миколая *Борецького.
 20—29. 11 X З'їзд КП(б)У засудив *троцькізм і національний ухил (шумськізм).
 Осінь Заснування Укр. Нац. Партії на Буковині; гол. В. *Залозецький.
 2—19. 12 XV з'їзд ВКП(б) ухвалив перехід до колективізації і прискорення індустріялізації нар. госп-ва.

1928 рік

Січень—лютий	М. *Волобуєв засудив колоніальну політику Москви супроти України (ж. «Більшовик України»).
Березень	До поль. союму українці обрали 56 послів і 11 senatorів.
Липень	С. *Косіор призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.
1. 10	Початок першої п'ятирічки.
31. 10	Велика укр. маніфестація у Львові у 10-ліття Листопадового зриву.

1929 рік

27. 1—3. 2	Створення *ОУН на конгресі у Відні (гол. Є. Коновалець).
Липень—вересень	Арешти визначних діячів укр. науки, культури й УАПЦ за приналежність до *Спільки Визволення України.
1929—30	Перша фаза колективізації і «розкуркулення».

1930 рік

28—29. 1	Надзвичайний Церк. Собор у Києві ліквідує УАПЦ і Всеукр. Правос. Церковну Раду (ВПЦР). Арешт митр. М. Борецького й ін. діячів.
7. 2	Заснування Укр. Наук. Ін-ту у Варшаві.
9. 3—19. 4	*Спільки Визволення України процес у Харкові.
16. 9—30. 11	*Пацифікація українців у Галичині.
30. 9	Ю. Головінський, крайовий командант УВО і провідник ОУН, вбитий поль. поліцією.

1931 рік

Лютий	Арешти кол. діячів УНР в УССР (В. Голубович, П. *Христюк, М. Шраг й ін.)
Лютий	М. Грушевський депортований до Москви.
28. 6	Створення *Всеукр. Асоціації Марксистсько-Ленінських ін-тів (ВУАМЛІН, проіснувала до 1936).

1932 рік

9. 2	Постанова ВУЦВК про утворення областей і перехід на триступневу систему адм.-територіального поділу УССР.
23. 4	Постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію літ. орг-цій і утворення єдиної Спільки письменників СССР.
6—9. 7	Представники Москви В. Молотов і Л. Каганович обвинувачують керівників КП(б)У на 3 Всеукр. Конференції КП(б)У за провал у сіль. госп-ві й колективізації.
Кінець 1932—весна 1933	*Голод на Україні, викликаний політикою Москви.
10. 12	Постанова ЦК ВКП(б) про чистку партії (з КП(б)У виключено в 1932—33 рр. 51 000 чл.).
23. 12	Поляки стратили бойовиків ОУН В. *Біласа й Д. *Данилишина.

1933 рік

14. 1	Призначення П. *Постишева секретарем ЦК КП(б)У і комісаром Москви на Україні (до березня 1937).
1. 3	На місце М. Скрипника наркомом освіти призначено В. Затонського.
10. 3	Постанова уряду УССР про організацію на Україні держ. університетів замість ІНО.
13. 5	Самогубство М. Хвильового на знак протесту проти погрому укр. культури.
Червень—вересень	Укр. протестна акція поза СССР проти голоду й терору на Україні.
7. 7	Самогубство М. Скрипника.
22. 10	На знак протесту проти голоду на Україні чл. ОУН М. Лемик убив службовця консульства СССР у Львові А. Майлова.
18—22. 11	Постанова ЦК КП(б)У про припинення українізації.

1934 рік

21. 1 Ухвала про перенесення столиці УССР до Кисва.
 25. 4 На місце В. Чубаря призначено гол. уряду УССР П. *Любченка.
 15. 6 Вбивство у Варшаві поль. мін. внутр. справ Б. *Перацького, виконав чл. ОУН Г. Мацейко.
 12—21. 6 I з'їзд письменників України і схвалення статуту *Спілки Письменників України.
 18. 6 Створення поль. урядом концентраційного табору у *Березі Картузькій, в якому перебувало значне ч. укр. політ. в'язнів.
 24. 11 Смерть М. Грушевського у Кисловодську на Кавказі.
 13—15. 12 У зв'язку з вбивством С. *Кірова засуджено на розстріл діячів укр. культури (між ними письм. Г. Косинка, К. Буревій, Д. Фальківський, О. Влизько, Т. Крушельницький).

1935 рік

- Травень П. Постишев оголосив чергову чистку в КП(б)У.
 18. 11. 35— Варшавський процес 12 чл. ОУН, обвинувачених у вбивстві Б. Перацького. С. *Бандера, М. *Лебедь і М. Карпинець засуджені на смертну кару.
 13. 1. 36 УНДО розпочало політику «нормалізації» укр.-поль. взаємин.

1936 рік

- Квітень Арешт і розстріл Ю. *Коцюбинського як нібито керівника укр. троцькістського центру.
 27. 5— Процес Крайової Екзекутиви ОУН у Львові.
 кін. червня
 Жовтень Чергова чистка КП(б)У і масовий терор (т. зв. ежовщина; див. *Єжов).
 1936—
 листопад
 1938
 5. 12 Затвердження нової конституції ССРСР.

1937 рік

- 25—30. 1 Надзвичайний XIV Всеукр. з'їзд Рад схвалив нову *конституцію УССР.
 17. 3 Увільнення П. Постишева від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У як троцькіста.
 19—20. 4 Два політ. процеси рум. військ. суду над укр. націоналістами на Буковині.
 і 23. 6
 30. 8 Гол. уряду УССР П. *Любченко поповнив самогубство.
 Друга пол. Ліквідація майже всього складу уряду УССР і всього ЦК КП(б)У.
 1937

1938 рік

27. 1 М. *Хрущов призначений на місце С. Косіора першим секретарем ЦК КП(б)У.
 21. 2 Д. *Коротченко призначений гол. уряду УССР.
 24. 4 Впровадження рос. мови як обов'язкової в усіх школах України.
 23. 5 Вбивство Є. Коновальця сов. агентом у Роттердамі.
 13—18. 6 XIV з'їзд КП(б)У цілковито оновив склад політбюро, секретаріату і ЦК КП(б)У. Посилення русифікації України.
 8. 10 Створення автономного уряду Карпатської України під проводом А. Бродія; з 26. 10 гол. уряду став о. А. *Волошин.
 25—27. 10 Створення Спілки художників УРСР.
 2. 11 Віденський арбітраж у справі Карпатської України і Словаччини; південна частина Закарпаття відійшла до Угорщини.

1939 рік

- 18. 2 Вибори до сойму на Карпатській Україні.
- 15. 3 Проголошення самостійности Карпатської України. Президентом став о. А. Волошин; прем'єром — Ю. *Ревай. 15—18. 3 угорські війська окупували Карпатську Україну.
- 23. 8 Нім.-сов. пакт про ненапад у Москві і таємна угода про розподіл впливів у Сх. Європі.
- 27. 8 II Великий Збір Укр. Націоналістів у Римі обрав на гол. ОУН А. *Мельника.

III. Україна під час другої світової війни 1939—1945

1939 рік

- 1. 9 Напад Німеччини на Польщу; початок другої світової війни.
- 17. 9 Сов. армія перейшла поль. кордони; 22. 9 зайняла Львів.
- 28. 9 Сов.-нім. договір у Москві про сов. кордони на Заході (уздовж Сяну і Бугу).
- 12. 10 Створення з частини поль. держави *Генеральної Губернії, до складу якої входили Лемківщина, Посяння, Холмщина й Підляшшя.
- 22. 10 Сов. вибори до Нар. Зборів Зах. України, які 27. 10 ухвалили включення її до УССР; це рішення потвердили Верховний Совет СССР (1. 11) і УССР (14. 11).
- 4. 12 Утворення 6 зах.-укр. областей в УССР.

1940 рік

- 3. 2 Створення *Комітету Українців Канади (КУК) з осідком у Вінніпегу.
- 10. 2 Розлам в ОУН; створення в Кракові рев. проводу ОУН під керуванням С. Бандери.
- 15. 4 Створення *Укр. Центр. Комітету в Кракові для території Ген. Губернії під проводом В. *Кубійовича (діяв під ін. назвами з листопада 1939).
- 24. 5 Створення *Укр. Конгресового Комітету Америки (УККА) у Вашингтоні.
- 28. 6 Сов. армія окупувала Півн. Буковину і Басарабію.
- 2. 8 Закон Верховного Совету СССР про включення Півн. Буковини і півн. та півд. частини Басарабії до УССР.
- 15. 8 Утворення *Молд. ССР.

1941 рік

- Січень «Процес 59» чл. ОУН у Львові.
- Червень Створення *Укр. Нац. Комітету в Кракові на чолі з В. *Горбовим (спроба ОУН С. Бандери консолідувати політ. сили).
- 22. 6 Початок нім.-сов. війни. Нім. війська захопили Львів (30. 6), Галичину (липень), згодом майже всю Україну (19. 9 — Київ; 16. 10 Одесу; 24. 10 Харків).
- Червень *Похідні групи ОУН на окупованих німцями Центр. і Сх. Укр. землях.
- 1941— осінь 1942
- 30. 6 ОУН С. Бандери проголосила відновлення укр. державности у Львові та утворення *Укр. Держ. Правління на чолі з Я. *Стецьком.
- 5. 7 ЦК КП(б)У ухвалив організувати партійне підпілля і партизанські загони на території України, окупованій німцями.
- Липень Німці заарештували С. Бандеру й організаторів Укр. Держ. Правління у Львові.
- Сер. липня Створення у Львові *Укр. Нац. Ради під протекторатом митр. А. Шептицького, на чолі з К. Левицьким.
- Літо Партизанські дії *«Поліської Січі» проти сов. військ. частин під проводом Т. *Боровця-Бульби.
- 1. 8 Включення німцями Галичини до Ген. Губернії (дистрикт Галичина).

19. 8	На підставі нім.-рум. договору територія між Дністром і Богом — т. зв. *Трансністрія переходить у володіння Румунії.
20. 8	Створення *Райхскомісаріату Україна на чолі з Е. *Кохом з осідком у Рівному.
30. 8	Вбивство у Житомирі провідних членів ОУН О. *Сеника і М. *Сціборського.
15. 9	Німці арештували багатьох чл. ОУН С. Бандери. Початок підпілля й боротьба проти німців.
19. 9	Початок окупації німцями Києва.
Осінь	Німецькі спеціальні частини «СС» знищили на Україні бл. 850 тис. жидів.
5. 10	Створення *Укр. Нац. Ради в Києві під головуванням М. Величківського.
Грудень	Німці арештували і розстріляли в лютому 1942 в Києві групу укр. націоналістів: О. *Телігу, І. *Рогача, О. *Чемеринського й ін.

1942 рік

13. 2	Початок примусового вивозу українців з Центр. і Сх. Земель на роботу до Німеччини (т. зв. *Остарбайтери: в 1942—44 бл. 2 млн).
10—17. 5	Відбувся Собор еп. УАПЦ у Києві, на якому обрано *Полікарпа Сікорського митр. УАПЦ.
20. 6	Створено сов. укр. штаб партизанського руху для координації дій різних загонів.
Липень—серпень	Нім. війська окупуєть решту укр. земель (Слобожанщину і Кубань).
25. 7	Німці розстріляли в Києві крайового провідника ОУН С. Бандери Д. *Мирона-Орлика.
	Три військ. угор. суди над бл. 150 чл. націоналістичного підпілля на Закарпатті.
Осінь	Діяльність на Волині й Поліссі військ. відділів обидвох ОУН та з весни відновленої «Поліської Січі» проти сов. партизанів і проти нім. окупації.
Жовтень—грудень	Рейд. сов. партизанських з'єднань під проводом С. *Ковпака з Брянщини на Правобережжя України.
18. 12	Початок наступу сов. армії на Україну (Ворошиловградська обл.).

1943 рік

Весна	ОУН під проводом С. Бандери розбудовує свої військ. частини під назвою *Укр. Повстанська Армія (УПА).
Квітень	Формування *Дивізії «Галичина» з українців Ген. Губернії — добровільні частини в складі нім. збройних сил.
Травень—жовтень	Рейд партизанського загону С. Ковпака з Путивля, через Волинь у Карпати. Розбитий відділом Укр. Нар. Самооборони 1. 8. 1943 під Делятином.
Серпень	Наступ сов. армії на Україну: 23. 8 здобуто Харків, 2. 9 — Суми, 8. 9 — Сталіне, 21. 9 — Чернігів, 23. 9 — Полтаву, 14. 10 — Запоріжжя, 25. 10 — Дніпропетровське, 6. 11 — Київ, 14. 12 — Черкаси, 31. 12 — Житомир.
21—25. 8	ІІІ Надзвичайний В. Збір ОУН С. Бандери обрав гол. Бюра Проводу Р. *Шухевича.
Вересень	Переїзд з Москви до Харкова Президії Верховної Ради УСССР, Раднаркому та ін. республіканських орг-цій УСССР. М. Хрущов призначений гол. уряду УСССР.

1944 рік

1. 2	Зміни *Конституції УРСР з наданням їй права вступати в безпосередні зносини з ін. державами і мати республіканські військ. формації.
Лютий	Дальший наступ сов. армій на Україні, які захопили: 5. 2 Луцьке і Рівне; 13. 3 — Херсон; 20. 3 — Вінницю; 25. 3 — Проскурів; 28. 3 — Миколаїв; 30. 3 — Чернівці; 10. 4 — Одесу; 13. 4 — Симферопіль; 15. 4 Тернопіль; 9. 5 — Севастопіль; 27. 7 — Львів і Стани-

- славів; 6. 8 — Дрогобич; 25. 8 — Ізмаїл; 24. 10 — Ужгород; 28. 10 — уся територія УССР опинилася в руках советів.
12. 2 Уряд УССР проголосив амністію укр. повстанцям, які добровільно складуть зброю. Востаннє ці заклики проголошено 30. 12. 1949.
15. 4 У боротьбі з УПА загинув сов. ген. М. Ватутін.
- Червень Закатовано в концтраційному таборі Саксенгаузен Олега *Ольжича-Кандибу.
24. 6 Заснування *Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету (ЗУАДК) у Філадельфії; ексекутивний дир. В. *Галан.
- 11—15. 7 Заснування *Укр. Гол. Визвольної Ради (УГВР), політ. проводу УПА.
- 18—22. 7 Бій під *Бродами, сов. армія розбила Дивізію «Галичина».
9. 9 Підписання угоди між Польщею й УССР про взаємний обмін населення.
1. 11 Смерть митр. А. Шептицького у Львові; його наступником став митр. Йосиф *Сліпий.
26. 11 З'їзд народних комітетів Закарпаття в Мукачеві висловився за «возз'єднання з УССР».

1945 рік

17. 3 У Німеччині створено під проводом П. *Шандрука, В. Кубійовича й О. Семененка політ. центр під назвою *Укр. Нац. Комітет.
1. 3 Створення *Укр. Нац. Ради Пряшівщини.
11. 4 Ув'язнення укр. кат. владик з митр. Йосифом Сліпим.
26. 4 Помер гетьман Павло Скоропадський.
26. 4 На конференції в Сан-Франсіско УССР увійшла до ООН як чл.-засновник.
27. 4 Статут ООН УССР ратифікувала 22. 8. 1945.
8. 5 Капітуляція Німеччини; кінець другої світової війни на території Європи.

IV. Україна після другої світової війни 1945—1980

1945 рік

21. 6 Заснування Академії Архітектури УССР (1956 перетворена на Академію будівництва й архітектури УССР).
29. 6 Чехо-словацький договір у Москві, яким Чехо-Словаччина відступила Закарп. Україну Сов. Україні; 22. 1. 46 створено Закарп. область.
16. 8 Договір між ССРСР і Польщею про сов.-поль. кордон уздовж Бугу і на схід від Сяну. Восени 1945 поль. міліція й місц. банди змушували укр. населення Посяння і Лемківщини до переселення на схід.
18. 10 Заснування *Ужгородського Ун-ту.
1. 11 Засновано в Ашаффенбурзі *Центр. Представництво Укр. Еміграції в Німеччині.
16. 11 Заснування *Укр. Вільної Академії Наук в Авґсбурзі (Німеччина); з 13. 3. 1949 УВАН діє у Канаді; з 15. 4. 1950 у ЗДА.
18. 12 Угода УССР з адміністрацією УНРРА про співпрацю і допомогу. При допомозі УНРРА здійснено в 1946—47 частинну відбудову зруйнованого госп-ва за другої світової війни.

1946 рік

- Березень Закритий процес у Києві проти гр.-кат ієрархії на чолі з митр. Й. Сліпим.
- 8—10. 3 *«Собор Гр.-Кат Церкви» у Львові скасував унію Гр.-Кат. Церкви з Римом і підпорядкував її Рос. Правос. Церкві.
15. 3 Перетворення Совнаркомів ССРСР і УССР на Ради Міністрів ССРСР і УССР.
25. 5 Заснування *Укр. Нац. Держ. Союзу (УНДС) в Авґсбурзі (Німеччина).

- 15—17. 8 Постанова Пленуму ЦК КП(б)У про небезпеку укр. націоналізму, засудження «Нарису історії укр. літератури» та ж. «Вітчизна» і «Перець» (ці постанови підтверджені XVI з'їздом КП(б)У 25—28. 1. 1949).
15. 11 Затвердження нового (наближеного до рос.) укр. правопису, схваленого 8. 5. 1945 постановою Ради Міністрів УРСР.
- 1946—49 «Ждановщина» (див. *Жданов) — шовіністична рос. політика ліквідує укр. культ. здобутки під час другої світової війни.

1947 рік

10. 2 Разом з ін. союзними державами УРСР (гол. делегації Д. Мануїльський) підписала *«Паризькі мирові договори 1947» з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією, Італією, підтверджуючи включення зах. укр. земель до УРСР. Верх. Рада УРСР ратифікувала ці договори 13. 9.
3. 3 Л. *Каганович призначений першим секретарем ЦК КП(б)У; провів «чистку» серед укр. культ. кадрів, обвинувачуючи їх у націоналізмі.
- Квітень—травень Депортація лемків і холмщаків до півн. і зах. Польщі.
12. 5 У боротьбі з відділом УПА загинув на Закерзонні заступник міністра оборони Польщі ген. В. Свєрчевський.
30. 6 Відновлення діяльності НТШ у Мюнхені; 29. 9. 1947 постав Американський відділ; 1. 10. 1949 — Канадський; 26. 8. 1950 — Австралійський; 23. 3. 1952 — Європейський; 1953 створено Головну Рад НТШ для координації праці всіх крайових НТШ.
- Літо 1947 Частини укр. партизанів УПА пробилися до Німеччини й Австрії.
8. 8 Відбувся 1 З'їзд *Укр. Рев.-Дем. Партії (УРДП). Початок виїзду українців з Німеччини й Австрії за океан і до Зах. Європи.
21. 11 Заснування в Нью-Йорку *Пан-Амер. Укр. Конференції (ПАУК), гол. о. В. Кушнір.

1948 рік

- Січень М. Хрущов удруге призначений першим секретарем ЦК КП(б)У.
10. 6 Укр. політичні партії і орг-ції на еміграції підписали статут *Укр. Нац. Ради. 16—20. 7. 1948 відбулася I Сесія УНРади (голова УНРади — Б. *Іваницький, гол. Виконного Органу І. *Мазепа; президент УНР в екзилі А. Лівидський).
18. 8 УРСР підписала конвенцію в Београді про режим судноплавства по Дунаю; Верховна Рада УРСР ратифікувала її 18. 2. 1949.
29. 8 Завершено відбудову *Харківського тракторного заводу.
1. 10 Закінчено будову газопроводу Дашава—Київ.

1949 рік

- 25—28. 1 XVI З'їзд КП(б)У; «чистка» в КП(б)У; під обвинуваченням в укр. націоналізмі виключено за період від січня 1949 до вересня 1952 22 175 чл. (3⁰/о).
- Квітень НТШ почало видавати «Енциклопедію Українознавства» (ЕУ): статейну (1949—52); словникову (з 1955), англословну — статейну (1963—71), англословну словникову (з 1978). Гол. ред. В. Кубійович.
28. 8 Проголошено скасування унії Гр.-Кат. Церкви на Закарпатті на рел. з'їзді в Мукачеві.
24. 10 Я. *Галана (письменник-коляборант) забив чл. ОУН у Львові.
21. 11 Президія Верховної Ради УРСР схвалила держ. гімн, герб і прапор УРСР.

1950 рік

5. 3 У сутичці з загонами МВД біля Львова загинув гол. командир УПА Т. Чупринка (Р. Шухевич). Провід УПА перебрав В. Коваль.

28. 4 Скасування унії на Пряшівщині (Чехо-Словаччина).
8. 7 Створення *Ін-ту для вивчення ССРСР у Мюнхені.

1951 рік

12. 2 Ратифікація договору про сов.-поль. кордон.
6. 3 Помер В. Винниченко.
3. 4 Відкриття у Львові філіялу АН УРСР.
2. 7 «Правда» викриває націоналістичні ухили в укр. літературі (критика поезії В. Сосюри «Любіть Україну», лібретто опери О. Корнійчука «Богдан Хмельницький»).
12. 7 Заснування *Культ. Спілки Укр. Трудящих (КСУТ) у Пряшеві на Словаччині.
7. 11 У Києві почав діяти перший телевізійний центр на Україні.

1952 рік

- 5—14. 10 XIX З'їзд ВКП(б) ухвалив перейменувати її на Комуністичну Партію Сов. Союзу (КПСС), а КП(б)У почала називати себе Ком. Партією України (КПУ).

1953 рік

5. 3 Помер Й. *Сталін.
13. 6 Пленум ЦК КПУ усунув першого секретаря КПУ Л. Мельнікова, на його місце призначено першого українця в цій ролі О. *Кириченка.

1954 рік

17. 1 Помер А. Лівницький; 1926—54 очолював держ. центр. УНР.
Лютий Розкол у Закордонних частинах ОУН (бандерівців); група під проводом Л. *Ребета оформилася 1955 під назвою ОУН за кордоном (ОУНз).
19. 2 З нагоди святкування 300-річчя «возз'єднання» 18. 1. 1654 Президія Верх. Совета ССРСР ухвалила декрет про перехід Криму від РСФСР до УССР.
23—26. 3 XVIII З'їзд КПУ схвалив набір юнаків і дівчат з України на Сибір і до Казахстану для освоєння цілих і перелогових земель (у 1954—56 виїхало туди бл. 100 000).
12. 5 УССР стає членом ЮНЕСКО і Міжнар. Орг-ції Праці.
7. 7 Таємна постанова ЦК КПСС про посилення антирелігійної пропаганди.

1955 рік

- 1955 Перший документ укр. самвидаву «Відкритий лист до ООН» укр. політичних в'язнів мордовських таборів.
30—31. 5 Заснування Укр. Християнського Руху (президент В. *Янів).

1956 рік

- 14—25. 2 XX З'їзд КПСС обговорив питання про боротьбу проти культу особи Сталіна. Постанова ЦК КПСС 30. 6. накреслила заходи в справі десталінізації.
1956—59 Відносна «відлига» з відродженням культ.-нац. життя на Україні.
16. 7 Заснування *Укр. Сусп.-Культ. Т-ва (УСКТ) у Польщі.
27. 8 Відзначення 100-річчя з дня народження І. Франка.
29. 11 Заснування Академії Будівництва й Архітектури УРСР у Києві (ліквідована 1963).
1956 Заснування *Укр. С.-Г. Академії Наук у Києві.
Осінь Часткове звільнення засланих укр. політичних в'язнів з конц-таборів.

1957 рік

- Заснування Спілки Журналістів України.
 12. 10 Вбивство Л. Ребета сов. агентом (Б. Сташинським) у Мюнхені.
 1957—61 Посилена антирелігійна акція в УССР; ліквідація бл. половини церк.-рел. установ (парафій, монастирів, семінарій).

1958 рік

- Вересень УССР взяла участь у міжнар. промисловому ярмарку в Марселі (Франція).
 12. 11 Пленум ЦК КПСС ухвалив постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти»; Верховна Рада УССР законом від 17. 4. 1959 підтвердила цю постанову, розраховану на перехід укр. шкільництва на рос. мову і посилену русифікацію України.

1959 рік

- 16—17. 1 XX З'їзд КПУ схвалив семирічний план розвитку нар. госп-ва (1959—65).
 10—14. 3 IV З'їзд СПУ обрав головою Правління СПУ О. *Гончара.
 15. 10 Вбивство С. Бандери сов. агентом (Б. Сташинським).
 23. 12 Початок видання «Укр. Рад. Енциклопедії» (УРЕ); видано до січня 1966 — 17 томів за гол. ред. М. *Бажана; 2 видання на 12 тт. виходить з 1977.

1960 рік

2. 2 Введено в дію перший ядерний реактор на Україні.
 9. 9 Харківський тракторний завод (ХТЗ) випroduкував мільйонний трактор.
 1. 10 Створення в Києві *Т-ва культ. зв'язку з українцями за кордоном.
 6. 11 Почав діяти Київський метрополітен.
 1960-і роки Поява гурту молодих письменників, т. зв. «шестидесятників» (В. *Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Дзюба, В. *Шевчук й ін.).

1961 рік

- Січень Суд у Львові над чл. *Укр. Робітничо-Селянської Спілки (Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун й ін.), які обстоювали право виходу УССР зі складу СССР.
 10. 3 Відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка на Україні й у світі; 20. 5 уряд УССР встановив щорічну «Премію ім. Т. Шевченка».
 17—31. 10 XXII з'їзд КПСС схвалив нову програму партії й проголосив політику «злиття націй» і русифікації.
 1961—65 Діяльність «Клубу творчої молоді» у Києві.
 9. 7 Відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вінніпегу.

1962 рік

- 7—19. 10 Процес над вбивником Л. Ребета і С. Бандери Б. Сташинським у Карльсруе, Німеччина.
 11—15. 8 Космічний політ навколо землі укр. космонавта П. *Поповича.

1963 рік

9. 2 Прибув з заслання до Риму митр. Йосиф Сліпий; з 23. 12 визнаний Верховним архиеп. Львівським; 25. 1. 1965 іменований кардиналом.

Лютий	Конференція з питань культури укр. мови в Київ. Ун-ті, учасники якої вимагали визнання укр. мови за урядову мову УРСР.
25. 8	Помер письмен. І. *Багрянний.
23. 11	Заснування *Укр. Кат. Ун-ту ім. св. Климента в Римі.
13. 12	Помер поет і діяч руху опору В. *Симоненко.
1963	Робітничий страйк у Кривому Розі, спричинений підвищенням цін на харчі.

1964 рік

9. 3	Відзначення 150-річчя з дня народження Т. Шевченка: міжнар. конференція в Києві (29—30. 5); відкриття пам'ятників Т. Шевченка у Вашингтоні (27. 6) і в Москві (10. 6).
24. 5	Умисний підпал Держ. Публічної Бібліотеки АН УРСР у Києві; протест громадянства (самвидавний матеріал «З приводу процесу над Погружальським»).
24. 7	Помер М. *Рильський.
14. 10	Усунення першого секретаря ЦК КПСС М. Хрущова і призначення на його місце Л. *Брежнєва.
1. 11	Помер полк. А. Мельник; головою ПУН обрано О. *Штуля.
Листопад	Пленум ЦК КПСС скасував хрущовські реформи й об'єднав пром. й сіль. партійні орг-ції.

1965 рік

28. 5	Заснування наук. центру АН УРСР у Донецькому та Донецького Ун-ту.
Серпень—вересень	Перша велика хвиля арештів укр. діячів на Україні (Б. і М. Горині, П. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук й ін.).
4. 9	Маніфестація проти арештів укр. інтелігенції в київ. кінотеатрі «Україна».
Грудень	Лист І. Дзюби секретареві ЦК КПУ П. *Шелестові проти переслідування українства (з додатком есею «Інтернаціоналізм чи русифікація?»).
1965—67	Поява на Україні самвидавного ж. «Воля й Батьківщина», органу Укр. Нац. Фронту (УНФ).

1966 рік

Квітень	Демонстрація під час процесу Б. і М. Горинів у Львові.
29. 9	Виступ І. Дзюби у Бабиному Яру з нагоди 25-их роковин розстрілу жидів.
16—19. 11	У з'їзд СПУ виступив на оборону укр. мови проти русифікації.

1967 рік

20. 4	В. *Чорновіл зладив збірник матеріалів про арешти на Україні п. н. «Лихо з розуму» (вийшов друком 1967 у Парижі); заарештований 3. 8. 1967 і засуджений на 3 роки ув'язнення.
22. 5	Маніфестація б. пам'ятника Шевченкові в Києві; удар з міліцією (те саме повторювалося щороку в травні).
16—19. 11	Заснування *Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) на I сесії в Нью-Йорку. Президент СКВУ — о. В. Кушнір.
1967	М. Брайчевський написав іст. розвідку «Приєднання чи возз'єднання» (появилася друком 1972 в Торонто).
1967	Арешт чл. групи «Укр. Нац. Фронт».
1967—68	Поступова перебудова республіканських на союзно-республіканські міністерства УРСР.
16. 9	Помер П. *Тичина.

1968 рік

16. 2	Помер Євген *Маланюк.
Березень	Усунення секретаря ЦК КПУ А. *Скаби і призначення на його місце Ф. Овчаренка.
Квітень	Протест 139 укр. культ. діячів, адресований Л. Брежневу, Косигіну і Підгорному проти арештів на Україні й утисків укр. культури.
Жовтень	Відкриття катедри історії України у Гарварді.
26. 11—14. 12	Зумисні підпали у Видубецькому монастирі в Києві.
Кінець 1968	«Лист творчої молоді Дніпропетровського» проти русифікації; у січні 1970 відбувся процес проти ініціаторів цього листа: І. Сокульського, М. Кульчинського, В. Савченка.
1968	Поява друком самвидавного твору І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

1969 рік

Червень	Лист укр. політ. в'язнів (М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) до Комісії охорони прав людини в ООН про отруювання політ. в'язнів.
---------	---

1970 рік

15. 1	Перепис населення СРСР; в УРСР — 47 127 000 меш.; у тому ч. 35 283 857 українців.
7—8. 7	Верховна Рада УРСР ухвалила проєкт земельного кодексу УРСР.
28. 11	Трагічна смерть укр. художниці Алли Горської в Василькові б. Києва.
1970—74	Поява самвидавного ж. *«Укр. Вісник», випуски 1—8.

1971 рік

25. 2	Відзначення 100-річчя з дня народження Лесі Українки на Україні і в світі.
22. 5	Виступ А. Лупиноса к. пам'ятника Шевченкові в Києві і його арешт.
17. 6	Помер у таборі Дубровлагу укр. політ.-в'язень М. *Сорока.
Літо	Нищення могил Укр. Січових Стрільців на Янівському кладовищі у Львові.

1972 рік

Січень— травень	Друга велика хвиля арештів на Україні (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, о. В. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич й ін.).
Травень	Усунення першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, чистка керівних кадрів партії; В. Щербицький призначений першим секретарем ЦК КПУ.
Червень	Робітничі заворушення і страйки у Дніпропетровському і Дніпро-дзержинському.
3. 12	Відзначення 250-річчя з дня народження Г. Сковороди на Україні і за кордоном (у 1973 появилася «Повне зібрання творів» Г. Сковороди).
1972—73	Політ. процеси на Україні.

1973 рік

30. 3	Помер Дмитро *Донцов.
31. 10—1. 11	Собор єпископів УАПЦ Європи, УПЦ ЗДА, УГПЦ Канади ухвалив постанову про єдність Укр. Православної Церкви.
1—4. 11	II Конгрес СКВУ в Торонто.
1973	Страйк робітників машинобудівельного заводу в Києві.
1973	Створення Укр. Наук. Ін-ту при Гарвардському Ун-ті.
6. 11	Вимушене каяння І. Дзюби (заява в «Літ. Україні», 9. 11. 73).

1974 рік

Липень—серпень
Літо

Акція укр. еміграції на оборону В. Мороза у зв'язку з його голодівкою.
Звернення політ. в'язнів Прибалтики, України й Кавказу до Верх. Ради СРСР з домаганням відновлення нац. прав нерос. республік.

1975 рік

Осінь

Поновлення цензурування «Кобзаря» Т. Шевченка.
В. Чорновіл, І. Світличний, І. Калинець і 20 інших укр. політ. в'язнів склали заяви про відмову від сов. громадянства.

1976 рік

10. 1

Л. Плющ звільнений з психіатричної лікарні, прибув на Захід і оселився в Парижі; в 1977 появились його спомини «В карнавалі історії» франц. й ін. мовами.

1. 7

Почав діяти Канадський Ін-т Українських Студій в Едмонтоні.

9. 11

Створено в Києві *укр. групу сприяння виконанню Гельсінкських угод на чолі з М. Руденком й з участю ген. П. Григоренка.

1977 рік

5. 2

Арешт чл. Гельсінкської групи М. Руденка й О. Тихого; суд над ними у Дружківці Донецької обл. (23. 6—1. 7) засудив Руденка на 7 рр. ув'язнення і 5 рр. заслання, Тихого відповідно на 10 і 5 рр.

4. 4

Арешт чл. Гельсінкської групи М. Матусевича і М. Мариновича; обидва засуджені (23—30. 3. 1978) на 7 рр. ув'язнення в таборах і 5 рр. заслання.

Квітень

Верховний Совет Сов. Союзу схвалив нову Конституцію СРСР.

22. 9

Арешт Г. Снегірьова, який 28. 12. 1978 помер в наслідок тортур.

30. 11

Ген. П. Григоренко, чл. Укр. Гельсінкської групи, прибув з Москви до Нью-Йорку й незабаром був позбавлений громадянства СРСР.

12. 12

Другий арешт Л. Лук'яненка в Чернігові; засуджений у липні 1978 на 10 рр. таборів і 5 рр. заслання.

1978 рік

22. 3

Укр. Гельсінкська група почала видавати самвидавний «Інформаційний бюлетень».

20. 4

Верховна Рада УРСР схвалила нову Конституцію УРСР.

20. 7

Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів УРСР перетворено на Комітет державної безпеки УРСР.

12. 10

Надія Світлична прибула з Києва до Риму; згодом виїхала до ЗДА.

11. 11

Директива колегії Мін-ва освіти УРСР «Удосконалювати вивчення рос. мови в загальноосвітніх школах республіки» (посилення русифікації).

23—26. 11

III Світовий Конгрес Вільних Українців у Нью-Йорку, на якому вперше виступили новоприбулі укр. дисиденти: П. Григоренко, Л. Плющ, Н. Світлична. Гол. Секретаріату СКВУ обрано М. *Плавюка і В. Базарка.

1979 рік

17. 1

За всесоюзним переписом на Україні нараховується 49 755 000 меш.; в тому ч. 36 489 000 українців.

18. 1

Відзначення 325-річчя Переяславської угоди в СРСР.

19. 3

Лист папи Івана Павла II до кардинала Йосифа Сліпого в справі 1000-річчя хрищення Руси-України.

28. 4

Звільнені з сов. табору В. Мороз і пастор Г. Вінс прибули до Нью-Йорку.

18. 5

Загадкове вбивство композитора В. Івасюка б. Львова.

25. 5

Відзначення на еміграції 100-річчя з дня народження С. Петлюри.

29. 5	Ташкентська конференція накреслила нові русифікаційні заходи нерос. народів.
Березень— жовтень	Нові арешти укр. діячів на Україні: О. Бердника (6. 3), Ю. Бадзя (23. 4), П. і В. Січків (5. 7), Ю. Литвина (6. 8), М. Горбала (23. 10), В. Стрільцова (25. 10) й ін.; посилення репресій проти крим. татар.
Літо 1979	Звернення Укр. Нац. Визвольного Руху до Орг-ції Об'єднаних Націй у справі деколонізації України.
30. 11	Звільнення й приїзд до Відня укр. політ. в'язнів С. Караванського і Н. Строкатої.

1980 рік

Січень	Закордонне Представництво Укр. Гельсінкської Групи (ЗП УГГ) почало видавати «Вісник репресій в Україні» (ред. Н. Світлична).
23—27. 3	Домовлення між Президією Секретаріату СКВУ і членами Закордонного Представництва Укр. Гельсінкської Групи про взаємну підтримку.
24—27. 3	Синод Укр. Кат. Церкви в Римі обрав митр. Мирослава Любачівського наступником митр. і кардинала Й. Сліпого.
Квітень— червень	П. Григоренко, гол. ЗП УГГ відвідав осередки Зах. Європи у зв'язку з підготовкою Мадридської конференції.
Червень	Арешт чл.-основника Укр. Гельсінкської Групи — Оксани Мешко.

А. Жуковський

«Україна і Світ», неперіодичні зошити-зб. з питань культури, літератури, мистецтва і гром. життя, виходили 1946—69 в Ганновері (всіх 28) з наголосом на взаєминах укр. культури з культурами ін. народів. Видавець і ред. І. Сапіга при співпраці В. Державина, І. Костецького, Е. Котмаєр, В. Ореста, В. Барки та ін. Серед ін. зб. містили матеріали з археології Причорномор'я, історії Грузії, оригінальні літ. твори укр. суч. авторів і переклади євр. класики.

«Україна» — назва, єдина тепер назва території, заселеної укр. народом, генетично пов'язана зі словом (терміном) *україна*, що в літ. і іст. пам'ятках 12—15 вв. означало границю, пограниччя, пограничну країну (індоевр. корінь — (s)krei- 'відокремлювати, різати'), 1187 Київ. літопис (за Іпатіївським списком), оповідаючи про смерть переяславського кн. Володимира Глібовича, під час походу на половців, каже що «о нем же Украина много постана». У тому ж літописі під 1189 згадується, що кн. Ростислав Берладник приїхав «ко Україні Галичской» (на означення подністрянського Пониззя). У Гал.-Волинському літописі, під 1213, записано, що кн. Данило «прия Берестий и Угровеск... и всю Украину» (Забужанську Україну). У цьому ж літописі знаходимо 1280 «на Вкраинѣ» й 1282 «на Вкраиници». В усіх випадках словом *україна* визначалося пограничні землі супроти держ. центру (в Києві або в Гал.-Волинському князівстві).

Це значення пограничної землі слово *україна* зберігає також у 15—16 вв. (і навіть пізніше). Документи кажуть про «Україну подільську», «Україну брацлавську», «Україну київ.». «Dyaguysz sejnowy» 1585 називає Поділля «Ukraina Podolska». З розвитком Козаччини в 16 в. назва *україна* стає геогр. назвою коз. території, яка охоплювала широкі простори Наддніпрянщини — Правобережної й Лівобережної, де в адміністративній системі Речі Посполитої Поль. було розташоване воєводство Київ. У такому значенні термін *україна* вживається в писаннях київ. кат. біскупа Й. Верещинського (кін. 16 в.), в діяріюшах С. Бельського 1609 й Ш. Окозького 1638, в листах гетьмана П. Сагайдачного, еп. (згодом митр.) І. Копинського та ін. Сагайдачний у листі до короля Жигмонта III 15. 2. 1622 писав про «Україну, власну, предковічну отчизну нашу», «города українські», «народ український» тощо. І. Копинський у листі до патріярха моск. Філарета з 4. 12. 1622 (з Мгарського манастиря) скаржився, що «все зде на Украине, во пределе Киевском сотесняем-ся». Але поняття *україна* щораз далі поширюється за межі самого Київ. воєводства, зокрема на Лівобережжі, де в першій пол. 17 в. проходить процес посиленої укр. колонізації, яка захоплює також володіння Моск. держави (Слобідська Україна).

Особливого політ. значення назва «Україна» набирає в наслідок Хмельниччини. Хоч офіц. назва Коз.-Гетьманської Держави 17—18 вв. була «Войсько Запорозьке» (з різними варіантами), але її

територія була «коз. земля», яка звич. і в укр. і в поль. практиці — називалася Україною. Отож, назви *Україна*, *український*, *укр. народ* щораз частіше вживалися в політ. і культ. житті Гетьманщини. Зустрічаємо їх раз-у-раз в актах і документах Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика. Старшина Дорошенка в листі до Запоріжжя 1671 писала про «всю Україну», «народ наш український», «укр. міста» тощо. Про «отчизну Україну» згадував Л. Полуботок у листі до В. Кочубея 1685. Антигетьман П. Іваненко (Петрик), укладаючи 1692 союзний договір з Крим. ханством, вчинив це «для одобрання од московское власти милое отчизни своее Украины», а в своїх універсалах і листах писав: «наша Україна». Цю назву залюбки вживав і в офіц. актах і в приватних листах екзилний гетьман П. Орлик. Обидва тексти (латинський і укр.) Бендерської конституції 1710 згадують «Ucraina», «in Ucraina», «на Україні», «Кіев и иные украинские города». У договорі з Кримом 1711 Орлик титулується «dux Ucrainae». Не дивно, що ця назва тоді стала відомою й популярною в Зах. Європі (завдяки також другому вид. «Description d'Ukraine» Г. Л. де Бопляна 1661). Після Андрусівської угоди 1667 й поділу України між Москвою й Польщею з'являються назви «сьогобічна» й «тогобічна» Україна, а для Лівобережжя ще «Малоросійська Україна».

Хоч назва «Україна» широко вживалася на Гетьманщині 17—18 вв. і поза її межами, вона не стала офіц. назвою Укр. держави, що нею й надалі залишилося «Військо Запорозьке» або, почасти під рос. впливом, «Малоросія». З другого боку, поділ України поміж Москвою й Польщею, який тривав до кін. 18 в. (а частково й пізніше) гальмував процес перетворення льокальної назви *Україна* на загальнонац. назву території укр. народу. Більше того. У процесі ліквідації Гетьманщини назва *Україна* немов би регресує до свого давнішого суто льокального геогр. значення. Ще в кін. 17 в. вона вживалася щодо частини Гетьманщини: «Того ж року (1690) велика саранча била на Україні и коло Стародуба, на Сѣвери»; «а инная тут, на Україні, коло Нѣжина и Чернигова и на Сѣвери, коло Стародуба зазимовала» (Літопис Самовидця). Навіть у другій пол. 18 в. (1770-ті рр.) Україною називали на Стародубщині центр. частину Гетьманщини, від Чернігова й Ніжена до Прилуки, Лохвиці й Гадяча.

Щойно в 19 в., з об'єднанням більшості укр. земель і утворенням укр. територі-

яльного масиву назва *Україна* поволи набирає значення укр. нац. території. Починаючи з другої пол. 19 в., назва *Україна* вживається в укр. гром. й приватному житті, визначаючи всю територію укр. народу й усуваючи всі ін. назви (зокрема *Малоросія*), незалежно від їх походження й іст. вжитку. Після проголошення Української Народної Республіки (універсали Центральної Ради III — 20. 11. 1917 і IV — 22. 1. 1918), Української (Гетьманської) Держави (29. 4. 1918) і Західно-Української Народної Республіки (1. 11. 1918), назви *Україна* і *український народ* остаточно усталюються як офіц. назви Української держави та її народу. Офіц. прийняття назви *Карпатська Україна* (15. 3. 1939) поклато край ваганням щодо властивості назви й цієї частини укр. землі. Україна під сов. окупацією мала назву Українська Соціалістична Радянська Республіка (декрет Укр. сов. уряду з 6. 1. 1919), а з 31. 1. 1937 — Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Література: Dorošenko D. Die Namen „Rus“, „Russland“ und „Ukraine“ in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung; Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes. Берлін 1931; Січинський В. Назва України. Територія України. Прага 1944, II вид. Авґсбург 1948; Bogšak E. Rus, Mala Rossia, Ukraina — Revue des Études Slaves, t. XXIV. Париж 1948; Андрусак М. Назва України. Чикаго 1951; Рудницький Я. Слово і назва «Україна». Вінніпег 1951; Seresch Y. An Important Work in Ukrainian Onomastics. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. Vol. II, No. 4 (6). Нью-Йорк 1952.

Р. М.

Українбанк (Укр. Нар. Кооп. Банк), гол. централь фінансування укр. кредитової кооперації й сіль. госп-ва, створена 1917 на акційних засадах у Києві під керівництвом Ф. Крижанівського (гол. Ради У.) і Х. Барановського (гол. Управи). Початковий капітал У. — 1 млн крб, одна акція 250 крб; у липні 1918 У. випустив нові акції вартістю 2 млн крб, у кін. 1919 його акційний капітал становив 25 млн крб. Акціонерами були тільки кооперативи і кооп. союзи. У. мав регулювати фінанси всієї укр. кооперації; притягати до неї капітали з грошового ринку; підтримувати грошовими засобами кооп. продукцію і збут її; притягати закордонний капітал на Україну; дбати про держ. кредити та розподіляти їх поміж кооп. орг-ціями відповідно до потреб укр. нар. госп-ва. У. мав свої філії по більших м. України (з 1919 — 16). Оборотові фонди У. в 1919 зросли до 286 млн крб. У. давав чималу допомогу укр. наук., осв. та культ. установам; серед ін. опікувався Укр. Нар. Ун-том у Києві, давав стипендії студентам, підтримував укр. шкільництво, перше укр. Т-во «Ук-

раїнфільм», «Молодий Театр», «Вільний Театр», «Просвіту».

Окупаційна больш. влада постановою від 9. 12. 1920 ліквідувала У., а його підприємства передала центр. споживчій кооп. орг-ції. За воєнного комунізму всі укр. кредитові кооперативи припинили свою діяльність. Кредитова кооперація була відновлена за НЕП-у, але не мала власної системи і централі, а була підпорядкована держ. банковим установам.

А. Качор

Українбанк, скорочена назва першого Укр. Нар. Кооп. Банку у Києві; також назва укр. кредитових кооператив другого ступня в Галичині між двома світовими війнами. Обсяг діяльності останніх: поодинокі пов. або пов. р-ни. Вони творили орг.-фінансові ланки між Центробанком у Львові та сіль. Райфайзенівськими касами. Їх завданням була організація потрібних для укр. госп. життя капіталів у формі приступного кредиту для сіль. госп-ва і для торг.-пром. підприємств у містах.

У кін. 1938 Ревізійний Союз Укр. Кооператив у Львові об'єднав 115 У., 561 райфайзенівську касу і 12 кредитових кооператив. Усі оборотові фонди У. в 1938 перевищували 10 000 000 злотих (25 з них мали понад 100 000 злотих). У. дбали про підтримку ремесла, торгівлі, промислу, а також збуту продуктів хліборобства, допомагали приступним кредитом поліпшити госп. добробут укр. села, яке не мало доступу до держ. кредитів польс. банків. Больш. влада 1939 (і знову 1944) ліквідувала У., а їх майно націоналізувала. За нім. окупації 1941—44 діяв 71 У., але їх діяльність була дуже обмежена.

«Українець», тижневик для укр. робітників (т. зв. «остарбайтерів»), вивезених до Німеччини на роботи в пром-сті, що його видавав 1942—45 Нім. Фронт Праці за ред. А. Луцева, з 1944 Б. Кравцева і О. Флоринського. З 1944 «У.» мав стор. для жінок «Українка» (ред. Н. Сніжна).

«Українець», тижневик націоналістичного напрямку (під впливом ЗЧ ОУН), виходив у Парижі 1945—60, спершу як місячник, з 1946 двотижневик, орган Об'єднання Укр. Робітників у Франції (ОУРФ), п. н. «Українець у Франції» (ред. І. Попович); з 1947 — тижневик. 1949 змінив назву на «У.» і того ж р., по злитті з тижневиком «Час» з Фюрту (Зах. Німеччина), виходив п. н. «Українець-Час» (ред. Д. Штикало, з 1952 Д. Чайковський, з 1956 — Б. Вітошинський).

«Українець в Австралії», двотижневик, виходить у Кобургу (Вікторія) в Австралії з грудня 1956; гол. ред. К. Гіммельрайх, від 1957 — В. Ігнатів, з 1980 Б. Шемет.

Українізація, тимчасова політика ВКП(б), здійснювана в 1920 — на поч. 30-их рр. ЦК КП(б)У й урядом УССР з метою зміцнення сов. влади на Україні засобами поступок у вигляді запровадження укр. мови в школі, пресі й ін. ділянках культ. життя, а також в адміністрації — як держ. мови республіки. Політика У. суперечила великодерж. прагненням ВКП(б), але була вимушена ворожим наставленням до сов. влади населення України, нац. свідомість якого зростала за попередніх десятиліть й особливо у висліді нац. революції 1917—20 рр., а також і загрозою інтервенції Польщі, підтримуваної Антантою. Зважаючи на ці небезпеки (подібні й в ін. респ.), ВКП(б) змушена була піти на поступки нац. рухам, насамперед укр., і по перших рр. одверто великодерж. політики у низці постанов з'їздів і конференцій визнала konieczність запровадження в школі й адміністрації рідної мови нац. респ., при одночасному збільшенні питомої ваги місц. кадрів у всіх ділянках економіки й культури. У висліді цієї зміни політики Раднарком видав 27. 7. 1923 декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культ.-осв. установ», за яким укр. мова запроваджувалася в усіх типах шкіл і визначені були терміни їх У. Другий декрет, ухвалений ВУЦВК і Раднаркомом УССР 1. 8. 1923, «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвиткові укр. мови» зобов'язував запроваджувати укр. мову на всіх щаблях держ. управління. Але обидва ці декрети, хоч ухвалені на підставі постанов XII з'їзду РКП(б) (17—24. 4. 1923), на якому представники нац. респ. дуже гостро піднесли нац. питання, наражались на опір у самій КП(б)У, яка натоді складалася в переважній більшості з росіян й ін. чужонац. елементів, байдужих, а то й ворожих укр. культурі. Інтенсивніше почалася У. щойно з 1925, коли під тиском укр. частини КП(б)У були усунені з постів секретарів її ЦК Е. Квірінг і Д. Лебедь, які доти одверто виступали проти будь-яких поступок укр. культурі. У квітні 1925 ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про У., в якій було зазначено, що «справа зміцнення союзу робітничої класи з селянством і зміцнення диктатури

Українізація радянських установ (декрети, інструкції, матеріали)

пролетаріату на Україні вимагає напруження ком. сил усієї партії для опанування укр. мови та українізації...» 30. 4. 1925 ВУЦВК і Раднарком УССР ухвалили спільну постанову про заходи до термінового проведення повної українізації радянського апарату, а пленум ЦК КП(б)У 30. 5. — резолюцію з наголосом на У. партійного та проф. апарату і сов. установ. Гол. роллю у дальшому здійсненні У. відігравав Нар. комісаріят освіти (якому тоді підлягали й усі ділянки культури), очолений до 1926 О. Шумським, а після його усунення М. Скрипником.

За відносно короткий час У. відбулися значні зрушення: завдяки українізаційним заходам (у взаємодії з ін. соц.-екон. процесами) у шкільництві, культ. установах, пресі тощо і напливові укр. населення з села, міста УССР почали набирати укр. характеру. Особливо помітні зміни у нац. складі населення і вживанні укр. мови відбулися у великих пром. м. Від 1923 до 1933 ч. українців у Харкові зросло з 38% до 50%, у Києві з 27,1% до 42,1%, у Дніпропетровському з 16% до 48%, в Одесі з 6,6% до 17,4%, в Луганському з 7% до 31%. У висліді цього процесу відбулися зміни й у нац. складі робітництва. Заг. ч. 1,1 млн робітників УССР на 1926 за національністю поділялося так: 55% українців (4% від усього укр. населення), 29% росіян (25% від усього їх ч.), 9% жидів (15% від усього їх ч.) і 7% ін. Але з заг. ч. укр. робітників тільки 42% працювало в пром-сті по м., решта в сіль. госп-ві, на транспорті тощо. Дещо кращий стан був на залізницях, де українців було 69%, з яких пол. вслоділа укр. мовою (у пром-сті тільки 22%). На 1931 ч. робітників на Україні зросло до 1,9 млн, з них українців було вже 58,6% (у тому ч. укр. мовою володіло приблизно 32%), росіян 24,6%, жидів 12,2%. На 1933 українці серед робітництва становили вже 60% (у важкій пром-сті 53%, серед шахтарів 46%, у металургії 45%, у хем. пром-сті 51%, у видобутку зал. руди 77%, на залізницях 77%, у с.-г. машинобудуванні 60%, у виробництві будів. матеріалів 68%). Вживання укр. мови серед робітництва, напр., у металургії, зросло в сер. з 18% у 1927 до 42% у 1930. У. робітництва і міськ. населення у зв'язку з індустріалізацією й колективізацією (від якої селянство втікало до м.) зазнала прискорення в 1927—33 рр., але це вже був і кін. політики У.

У. сприяла прискоренню ліквідації неписьменності, що зменшилася з 47% на 1926 до 8% у 1934. Початкове шкільництво (з семирічною включно) було українізоване від 80% у 1926 до 88,5% у 1933.

У. сер. (фахового) шкільництва і вищих навчальних закладів відбувалася повільніше: від 19% на 1923 до 28,5% у 1926 і 69% у 1929. В УАН рос. мови зовсім не вживано від часу її заснування аж до навернення на русифікацію на поч. 30-их рр.

В офіц. документах підкреслювано, що У. не повинна обмежуватися лише мовою, а має охопити культ. процес у цілому і довести до опанування укр. кадрами всіх ділянок екон. й культ. життя країни. У висліді за 10-ліття У. (1923—33) укр. література, мистецтво, театр (1931 на всіх 88 театрів 66 було укр., 12 жид., 9 рос.), кіно, попри ідеологічні гальма, зазнали значного розвитку, і цей період часто називають добою культ. відродження (див. ще *Література, Мистецтво, Театр, Кіно*). До У. зрусифікованих м. багато спричинилися укр. преса й в-ва: якщо на 1922 укр. газет майже не було, то на 1933 їх було 373 (з усіх 426) з накладом 3,6 млн примірників, 89% від заг. ч. часописів на Україні (1926 преса була українізована на 60%); на 1933 укр. журн. було 89 на всіх 118; книжкова продукція була українізована на 83%.

Показники У. держ. апарату були досить строкаті: На 1934 у ВУЦВК було 50,3% українців, 25,4% росіян і 14,7% жидів, приблизно те саме співвідношення було й по обл.; у районних виконавчих комітетах відповідно — 68,8%, 13,6% і 10%; у міськ. радах — 56,1%, 23,2%, 15,2%; у сіль. радах — 86,1%, 5,7%, 2,2%. Службовці центр. апаратів нар. комісаріятів були українізовані на 70—95%; обл. апарат на 50%, районний на 64%; нар. суди на 62%; міліція на 58%; кооперація на 70%. Найповільніше відбувалася У. в самій КП(б)У, яка за перших рр. сов. влади була у великій більшості чужонац. Зміну нац. складу її видно з табл.:

Роки	Чл. і канд. КП(б)У	Укр.	Рос.	Інші (жиди)
1922	54 818	23,3%	53,6%	23,3%
1924	57 016	33,3%	45,1%	14,0%
1925	101 852	36,9%	43,4%	19,7%
1927	168 087	51,9%	30,0%	18,1%
1930	270 698	52,9%	29,3%	17,8%
1933	468 793	60,0%	23,0%	17,0%

Ще повільніше українізувався ЦК КП(б)У; 1924 українців було в ньому лише 16%, 1925 — 25%, 1930 — 43%. Значно успішніше українізувався комсомол, що пояснюється масовістю цієї орг-ції, яка зростала значною мірою коштом селянства: 1925 у ньому було 58,7% українців, 1932 — 72%, але на 1929 тільки 33% у ЦК ЛКСМУ.

До позитивних прикмет У. належить закріплення бодай на деякий час частини завоювань укр. революції 1917—20 рр., зміцнення позицій українства в м., зокрема й коштом напливу до них сіль. населення, якому У. полегшувала влаштування в м. Позитивними були також спроби (з ініціативи М. Скрипника) поширити У. поза кордони УРСР на етногр. укр. території РСФСР (Курщина, Вороніжчина, Саратовщина, Кубань, Казахстан), зокрема у намаганні запровадити там укр. шкільництво, пресу, постачання укр. літератури тощо, як також (щоправда, ще менш успішні) домагання У. армії (Школа Червоних Старшин у Харкові, газ. Укр. Військ. Округи «Червона Армія», що виходила до сер. 1930-их рр.). Ознакою розуміння ваги нац. питання за У. було й толерантне ставлення до нац. меншостей на Україні (жид., поль., нім., молд. й ін.) і забезпечення їх прав у місц. адміністрації, шкільництві, пресі, театрі тощо.

Зважаючи на все позитивне, що давала У., укр. інтелігенція назагал схвалювала й підтримувала її, хоч, особливо в акад. (УАН) і літ. (ВАПЛІТЕ, неоклясики, Ланка-МАРС) колах, сприймала її як тільки часткове задоволення природних прав укр. народу, а то й перестерігала вже на самих початках перед небезпекою відродження рос. великодержавництва й русифікації (див. М. Грушевський, «Ганебний пам'яті», ж. «Україна», 1926, ч. 4; памфлети М. Хвильового, полемічні виступи М. Зерова).

У. весь час наражалася на ворожий опір рос. великодерж. шовіністів на Україні (діяльність пролеткультів, опір У. держ. апарату, преси тощо), підтримуваних моск. й ленінградською пресою й особливо наполегливими україножерами на високих посадах (Ю. Ларін, В. Ваганян й ін.). Але й більшість КП(б)У була байдужа, а то й ворожа У., тільки «тоненька плівка українців-комуністів плавала на поверхні бурхливого потоку культ. укр. відродження» (О. Шумський); серед цих останніх особливо активними у запровадженні У. були кол. боротьбісти (див. *Укр. Партія Соціалістів-Революціонерів Комуністів-Боротьбістів*), М. Хвильовий та М. Скрипник з їхніми послідовниками. Велику роллю у здійсненні У. відіграли українці з Зах. Укр. Земель, які залишилися в УССР після поразки укр. революції 1917—20 рр. або наїхали (перев. з Галичини) пізніше, гнані, з одного боку, антиукр. політикою поверсальської Польщі, а з другого — надхнені вірою у відродження суверенної України в тодішній УССР.

Москва пильно стежила за процесом культ. відродження України і, боячися

зміцнення тенденцій до її усаможивлення, почала гальмувати У. уже на самих її початках: лист 1926 Й. Сталіна до Л. Кагановича з попередженням проти ухилу М. Хвильового, який кинув гасло «геть від Москви» і жадав повної У. пролетаріату; того ж р. усунення О. Шумського з України; 1928—29 ліквідація літ. організацій ВАПЛІТЕ і Ланка-МАРС, пізніше ж. «Літ. Ярмарок» і «Пролітфронт», переслідування неоклясиків; ліквідація УАПЦ, розгром Укр. Академії Наук; заслання М. Грушевського до Москви (1931) тощо. Остаточно У. була припинена з призначенням у січні 1933 П. Постишева секретарем ЦК КП(б)У. Протягом 1933—34 у постишевському терорі усі діячі У. були ліквідовані або заповділяли собі смерть (М. Хвильовий, М. Скрипник й ін.), і відтоді почалася русифікація, яка особливого прискорення набрала по другій світовій війні. Див. ще *Росія, Росія й Україна, Росіяни на Україні*.

Література: Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації. Вид. ЦК КПЗУ. Л. 1926; УССР — Нар. Комісаріят Освіти, Українізація радянських установ (декрети, інструкції і матеріали). Х. 1926—27; Хвиля А. Національний вопрос на Украине. Х. 1926; Заторський В. Нац. проблема на Україні. Х. 1926; Українізація ВУЗ-ів, ж. Шлях Освіти, ч. 1, 1926; Заторський В. Матеріали до укр. нац. питання, ж. Більшовик України, ч. 6. 1927; Каганович Л. Українізація партії і боротьба з ухилами. газ. Вісті ВУЦВК за 27. 9. 1927; Шумський О. Ідеологічна боротьба в укр. культ. процесі. ж. Більшовик України, ч. 2. Х. 1927; Скрипник М. Ст. і промови. тт. I, II, IV і V. Х. 1929—31; Будівництво Радянської України. 36. вип. I (За ленінську нац. політику) і II (Госп. та культ. будівництво). Х. 1929; Диманштейн С. Идеологическая борьба в национальном вопросе. ж. Революция и Национальности, ч. 3. 1930; Косіор С. За ленінську нац. політику. Х. 1930; XI з'їзд КП(б)У, стенографічний звіт. Х. 1930; Гірчак Є. Бойові проблеми нац. культури, ж. Більшовик України, ч. 5. Х. 1931; Хвиля А. Пролетаріат і практичне розгортання культ.-нац. будівництва. ж. Більшовик України, чч. 13—14. Х. 1931; Нац. питання. Хрестоматія з методичними вказівками. Упорядник Б. Ворев. Х. 1931; Majstrenko I. Borotbism. A Chapter in the History of Ukrainian Communism, 1954; Культ. будівництво в Укр. РСР. К. 1959; Borus Ju. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. Стокгольм 1960; Дзюба І. Українізація та її розгром, в кн. Інтернаціоналізм чи русифікація? Мюнхен 1968; Кошелівець І. Микола Скрипник. Мюнхен 1972; Скрипник М. Ст. і промови з нац. питання. Мюнхен 1974; Гришко В. Укр. націонал-комунізм на іст. пробі доби українізації (1923—33). ж. Сучасність, ч. 12. 1978.

А. Жуковський

Українка Леся (псевд. Лариси Косач-Квітки, 25. 2. 1871 — 1. 8. 1913), велика укр. поетеса, багатогранний талант якої виявився в найрізноманітніших жанрах: у ліриці, епосі, драмі, прозі, публіцистиці; крім того, вона працювала в ділянці фолклористики (220 нар. мелодій записав з її голосу К. Квітка) і брала актив-

ну участь у гром. роботі. Нар. У. в Звягелі (Новоград Волинський). Батько її П. Косач був гол. з'їзду мирових посередників. Мати — О. Косач-Драгоманова, письменниця, відома під псевд. О. Пчілки. Дитячі рр. У. пройшли на Волині: у Звягелі, Луцькому, Колодяжному. Пізніше в Києві. Особливий вплив на формування світогляду У. мав її дядько (брат матері) М. Драгоманов. У. і її брат Михайло вчилися у приватних учителів, навчання провадилося укр. мовою. Пізніше У. самотужки здобула різносторонню освіту. *Лесе Українка*

Вона знала майже всі євр. мови, також грец. й латинську і слов. мови (рос. поль., болг. та ін.). Так само добре знала У. світову історію і в 19-літньому віці написала для своїх сестер підручник «Стародавня історія сх. народів» (надрукована в Катеринославі 1918). У. багато перекладала (М. Гоголя, А. Міцкевича, Г. Гайне, В. Гюґо, Гомера й ін.). Вимушені потребою лікування подорожі до Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Єгипту, кількарізові перебування на Кавказі збагатили її враження й сприяли поширенню кругозору письменниці. Побувавши 1891 в Галичині, а пізніше й на Буковині. У. познайомилася з багатьма визначними діячами Зах. України: І. Франком, М. Павликом, О. Кобилянською, В. Стефаником, О. Маковеем, Н. Кобринською. Остаточно соц.-політ. світогляд У. сформувався після цілорічного (1894—95) її перебування у М. Драгоманова в Софії. 1896 У. виступила з гострим протестом проти франц. поетів, які вітали приїзд російського царя до Франції. У відозві, написаній франц. мовою, вона дала блискучу характеристику Росії — тюрми народів.

Писати поезії У. почала рано, 9-літньою дівчиною (вірш «Надія»). Вперше надруковані — вірші «Конвалія» і «Сафо» 1884 у львівському журн. «Зоря». 1885 у Львові вийшла зб. її перекладів з М. Гоголя (виготовлена нею спільно з братом Михайлом). Літ. діяльність У. поживалася з сер. 80-их рр., коли Косачі переїхали до Києва і в оточенні родин Лисенків і Старицьких вона увійшла до літ. гуртка «Плеяда». 1892 у Львові вийшла «Книга пісень» Г. Гайне в перекладах У. (спільно з М. Славінським). Перша зб. її оригінальних поезій «На крилах пісень» з'явилася у Львові (1893, друге вид. в Києві 1904), там же вийшла й друга зб.

«Думи і мрії» (1899), третя «Відгуки» (1902) — в Чернівцях. Після того У. працювала

Обкладинки збірок — «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902)

ціле десятиліття і написала понад сотню віршів, з яких пол. за її життя не була надрукована.

В укр. літературу У. увійшла передусім як поетка мужності й боротьби. Тематично багату її лірику трохи умовно (з уваги на взаємозв'язок мотивів) можна поділити на особисту, пейзажну й гром. Гол. теми її ранніх ліричних поезій: краса природи, любов до рідного краю, особисті переживання, призначення поета й роля поетичного слова, соц. і гром. мотиви. У перших творах її помітні впливи Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, Г. Гайне, але й у них видно виразні зачатки її творчої сили й майстерності. А вже поезію «Contra spem spero» (1890) характеризує дужий ліризм, енергійність вірша і молодеча бадьорість. Особливо зміцнів голос У. після перебування в Софії у Драгоманова. Цикл «Невільничі пісні» (1895), в яких поетка прощається з «рожевими ілюзіями», бо «треба шукати дороги тим людям, що ходять в ярмі», нагадує переломову добу «Трьох літ» у творчості Т. Шевченка. Відтоді гром.-політ. лірика У. досягає надзвичайної сили й мужності, рев. протесту проти Росії — тюрми народів, палкої ненависти до самодержавного гнобительського ладу, картання слабодухої інтелігенції, звеличення сміливих борців — «нащадків Прометей». Такі основні мотиви поезій «До товаришів», «Товарищі на спомин», «Грішниця», «Slavus--Sclavus», «Fiat pax», «Епілог» і багато ін.

Елемент епосу, властивий багатьом ліричним поезіям У., знайшов пізніше втілення в баладах, легендах, поемах, писаних перев. не на укр. сюжети, але проєктованих на актуальні проблеми нац. визволення укр. народу («Самсон», «Роберт Брюс, король шотландський», «Віла-посестра», «Одно слово» й ін.) й ролю поета в цій боротьбі («Давня казка», «Саул», «Орфеєве чудо»).

У другій пол. 90-их рр. У. звертається до драматургії. Перша її драма «Блакитна Троянда» (1896) з життя укр. інтелігенції поширює тематику тогочасної укр. драми, що доти показувала перев. життя селянства. Далі У., широко використовуючи теми й образи світової літератури, розвинула новий жанр — драматичну поему. Перша з них — «Одержима» (1901). Особливе місце в її творчості посідають драматичні поеми на теми вавилонського полону при виразній аналогії полону України в Рос. Імперії («На руїнах», «Вавилонський полон», «В дому роботи — в країні неволі»). Символічний зміст цих поем поетка розкрила в поезії «І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя», що закінчується словами: «І доки рідний край Єгиптом буде? Коли загине новий Вавилон?». Образами раба-єгиптянина і раба-гебрея з поеми «В дому роботи — в країні неволі» У. висловлює ідею, що робітники панівної і гнобленої нації не мають спільних інтересів. У драматичній poemі «Кассандра» (1907) У. в гіркій давноминулій долі зруйнованої Трої бачила образ «рідної неволі» й устами Кассандри закликала укр. громадянство збудитися від байдужості й бездіяльності. Угодовство й пасивність поміркованої громади картає поетка в драматичній poemі «У катакомбах» (1905). У драмі «Руфін і Прісцилла» світлий образ християнки протиставлено грубій силі імператорського Риму. Драматична поема «Бояриня» найяскравіше виявляє негативне ставлення У. до віковичного ворога України Москви і висловлює погляд, що тільки збройна боротьба може визволити укр. народ з моск. неволі. Ролі поета в непримиренній боротьбі проти Москви присвячена драматична поема «Оргія». Символіка її дуже виразна: подолана Еллада — Україна, рим. завойовники — царська Росія. Співець Антей воліє краще вмерти, ніж своїм мистецтвом служити ворогові свого народу. До найвищих творів У. належать драми «Камінний господар» і «Лісова пісня». Традиційна тема світової літератури знайшла в драматичній poemі «Камінний господар» (1912) цілком оригінальне трактування образу Дон-Жуана. «Лісова пісня» (1911) — вершина творчості У. У ній показано конфлікт між високим ідеалом і прозаїчною дріб'язковою буденщиною. Гол. героїня драми-феєрії Мавка — не тільки поетичний образ казкової істоти, а й філософське узагальнення всього прекрасного, вічно живого.

Окреме місце в літ. спадщині У. має мист. проза. Перші оп. з сел. життя («Така її доля», «Святий вечір», «Весняні спі-

ви») змістом і мовою пов'язані з нар. піснями. У жанрі казки написані «Три перлини», «Чотири казки зеленого шуму», «Лелія», «Віда навчить», «Метелик». Гострим драматизмом відзначаються повісті «Жаль» і «Приязнь». Лишилася не закінчена передсмертна повість У. «Екбаль-Ганем», в якій У. хотіла змалювати психологію араб. жінки. Леся У. залишила велику й цінну літ. спадщину, не зважаючи на те, що все своє життя тяжко хворіла і цілими місяцями була прикована до ліжка. Останні рр. життя У. пройшли в подорожах на лікування до Єгипту й на Кавказ, де вона й померла (в Сурамі) на 42 році життя. Похована на Байковому кладовищі в Києві.

Винятково велике значення творчості У. в історії укр. літератури полягає в тому, що вона збагатила укр. поезію новими темами й мотивами; досконало володіючи катренами й октавами, сонетами й оригінальними строфічними будовами, використовуючи гексаметр, верлібр, п'ятистоповий вірш тощо, вона збагатила строфіку, ритміку й метрику укр. поезії. На переломі 19—20 вв., використовуючи мандрівні сюжети світової літератури, У. стала в авангарді творчих сил, що виводили укр. літературу на широку арену світової літератури.

Твори У. видавалися багато разів. Кращі й наук. об'єктивніші вид. «Книгоспілки» (у 7 тт. 1923—25 і в 12 тт. 1927—30) з фаховими передмовами М. Зерова, Б. Якубського, М. Драй-Хмари, П. Руліна, Є. Ненадкевича, О. Білецького й ін. Усі пізніші вид. не вільні від умисних цензурних пропусків: у 5 тт. (1951—56), у 10 тт. (1963—65) і в 12 тт. (1975—79). Цінне багатим біографічним і епістолярним матеріалом вид. О. Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (Нью-Йорк, 1970).

Література: Франко І. Леся Українка. ЛНВ, т. III, Л. 1898, кн. 7; Зеров М. Леся Українка. Х.—К. 1924; Музичка А. Леся Українка, її життя, громад. діяльність і поетична творчість. О. 1925; Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість. К. 1926; Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження, т. I—III. 1954—60; Одарченко П. Леся Українка і М. П. Драгоманов. Нью-Йорк 1954; Бабишкін О. і Курашова В. Леся Українка. Життя і творчість. К. 1955; Бабишкін О. Драматургія Лесі Українки. К. 1963; Журавська І. Леся Українка та зарубіжні літератури. К. 1963; Спогади про Лесю Українку. К. 1963. 2 вид. 1971; Денисюк І. Міщенко Л. Дивоцвіт. Джерела і поетика «Лісової пісні» Лесі Українки. Л. 1963; Аврахов Г. Художня майстерність Лесі Українки. К. 1964; Кулінська Л. Поетика Лесі Українки. К. 1967; Сверстюк Є. На полі честі. В кн. Є. Сверстюк, Собор у ристованні. Париж—Валтімор. 1970, стор. 106—12, а також у газ. Літ. Україна, ч. 61, 1963; Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970. К. 1971; Кулінська Л. У світі ідей та образів. (Особливості поетики драми Лесі Українки). К. 1971; Костенко А. Леся Українка. К. 1971; Дзюба І. Та,

що пильнувала ватри. (До 50-ої річниці з дня смерті Лесі Українки). В кн. Л. Українка. «Бояриня». Торонто 1971, стор. 110—28; Леся Українка, Публікації. Статті. Дослідження. К. 1973; Вишневецька Н. Лірика Лесі Українки. Текстологічне дослідження. К. 1976; Кулінська Л. Проза Лесі Українки. К. 1976.

Переклади: Рос. мовою: Леся Українка. Собрание сочинений в 3-х тт. М. 1950. (Рецензія П. О. в Літ.-Наук. Збірнику УВАН, кн. 1. Нью-Йорк 1952); Англіійською мовою: Spirit of Flame. A Collection of the Works of Lesya Ukrainka. Translated by Percival Cundy. Foreword by Clarence A. Manning. Нью-Йорк 1950.

П. Одарченко

«Українка в Світі», кварталний бюлетень Світової Федерації Укр. Жін. Організації (СФУЖО), виходить з 1962 у Філадельфії, гол. ред. І. Пеленська. Ж. спрямований на координацію праці т-в — чл. СФУЖО, обговорення актуальної жін. проблематики та інформацію про сучасне становище жінки на Україні.

Українки Лесі музей у Києві, літ.-меморіальний музей, відкритий 1962. Музей розміщений у десятих кімнатах будинку, в якому жила письм. в різні часи від 1890 до 1910. У ньому представлені матеріали про життя і творчість Лесі Українки, рукописи, перші вид. творів, її особисті речі тощо.

Українки Лесі музей у Колодяжному, літ.-меморіальний музей у с. Колодяжному Ковельського р-ну Волинської обл., заснований 1941 в садибі Косачів, в якій Леся Українка прожила дитячі й юнацькі роки. За нім. окупації садиба була

Садиба Косачів у Колодяжному на Волині, з 1941 музей Лесі Українки

зруйнована, і музей реставровано по закінченні другої світової війни. У ньому розміщені першодруки творів Лесі Українки, фотокопії її рукописів й архівних документів, ілюстрації до творів та її особисті речі.

Українофільство, термін, поширений з другої пол. 19 в., на означення любови до України, укр. народу, укр. культури. У ширшому значенні українофілами (ук.) були польс. письм. т. зв. «укр. школи» і пізніше поляки — мешканці України, які писали поезії і складали пісні укр. мовою (див. «Українською музою натхненні», К. 1971). Подібне явище спостерігаємо і в рос. літературі першої пол. 19 в. (В. Сипов-

ський. «Україна в рос. письменстві», К. 1926). У стислому значенні ук. називали укр. діячів 1860-их рр., а часи їхньої діяльності 1860—80-их рр. періодом У. Самі ук. воліли називатися «народолюбцями», але не заперечували й проти ін. назв. Рух ук. особливо поширився на поч. 1860-их рр. і поклав основи дальшого розвитку українства. На першому місці ук. ставили освіту широких нар. мас рідною мовою; для цього складали підручники укр. мовою та видавали твори укр. літератури. Ук. видавали журн.: «Основа» у Петербурзі (1861—62), «Черниговский Листок» та багато рукописних (найвідоміші з них кийв.: «Самостайне Слово», «Громадниця», «Помийниця»), а також кн. для народу і т. зв. метелики (маленькі брошурки). Почавши від 1859 ук. створили широку мережу своїх Громад (найважливіші в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі тощо), які поклали багато праці коло організації шкільництва (зокрема т. зв. *недільні школи*, 1859—62). З світоглядово-політ. погляду термін У. охоплював різні течії від звич. любови до свого рідного аж до палкого націоналізму (хоч терміну цього тоді ще не було) і незалежності.

Після придушення польс. повстання 1863 рос. уряд посилив боротьбу проти У. (Валуєвський обіжник 1863, Емський указ 1876), однак рух ук. раз-у-раз відроджувався (поч. 1870-их, поч. і кін. 1880-их рр.). Пізніше ук. працювали перев. на культ.-осв. ниві: складання словників укр. мовою (Уманця і Спілки, т. зв. Грінченка), літ. творчість, а гол. наук. діяльність у царині українознавства. Зокрема велику працю проробили вони в рамках Південно-Західного відділу Імператорського Російського Географічного Товариства у Києві (1873—76) і журн. «Киевская Старина» (1882—1906).

З часом ук., під щораз більшим тиском рос. уряду, здавали свої позиції, відмежовуючися від будь-якої нац.-політ. діяльності. Це викликало критику й невдоволення не лише з боку молодшої генерації укр. діячів, а навіть і серед самих ук. Іст. роля У. скінчилася в кін. 1880-их рр. На зміну йому виступила нова генерація українства.

Сучасна сов. наука замовчує У. або характеризує його як рух «буржуазно-націоналістичний».

Див. ще Громади.

Література: Житецький І. Київ. Громада за 60-их років. ж. Україна, 1928, кн. 1; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. К. 1930 (2 вид. Мюнхен 1970, де подано докладну бібліографію). Чимало мемуарного матеріалу в ж. Україна, 1924—30 рр. і в зб. За сто літ, I—VI.

Р. М.

Українська Автокефальна Православна Церква — УАПЦ (до 1947 див. ЕУ 1,

стор. 617—19). По другій світовій війні ієрархія УАПЦ на чолі з митр. Полікарпом Сікорським і частиною духовенства та вірних опинилася в Німеччині, де 1947 діяла 71 парафія УАПЦ і (разом з Австрією) служили 103 свящ. та 18 дияконів (1948). Для підготовки священничих кадрів 1946 у Мюнхені засновано Богословську Академію (існувала до 1952); при Синоді

топресвітер А. Дублянський), та Рада Митрополії. Крім того, діють ще: Епархіяльне Управління (консисторія) зах.-євр. епархії УАПЦ (гол. архиеп. Орест Іванюк), Ген. Церк. Управління УАПЦ у Великобританії (гол. протопресвітер С. Богатирець) і Консисторія УАПЦ в Австралії з Новою Зеландією (в. о. гол. протопресвітер О. Погулевський).

Собор УАПЦ в Лондоні 22—24. 9. 1978

Сидять у першому ряді зліва направо: В. Дідович, П. Плевако, о. І. Водолазський, о. В. Хайневський, о. Г. Матвієнко, о. Ф. Істочин, о. А. Дублянський, митр. Мстислав Скрипник, архиеп. Орест Іванюк, о. П. Дубицький, о. С. Богатирець, о. М. Галиця, о. А. Остапчук

УАПЦ діяв Богословсько-Наук. Ін-т; там само Синод УАПЦ видавав місячник «Богословський Вісник» (1948—49). Поновлена 1942 (з благословення митр. Діонісія Валединського) ієрархія УАПЦ наразилася на еміграції на опозицію з боку частини вірних (з Центр. і Сх. Земель), яка, посилаючися на традиції УАПЦ 1921, відкидала синодальний устрій церкви, керованої Радою еп., домагаючися допущення мирян до всіх церк. справ. На церк. з'їзді в Ашаффенбурзі (25. 8. 1947) ця опозиція відкололася від УАПЦ, створивши УАПЦ — Соборноправну. Однак більшість вірних, духовенства й ієрархії, крім еп. Григорія Огійчука, далі була під зверхністю митр. Полікарпа (1942—53), згодом митр. Ніканора Абрамовича (1953—69) і митр. Мстислава Скрипника (з 1969). При кін. 1940-их рр., разом з еміграцією вірних з Німеччини до Зах.-Євр. держав і на ін. континенти, були створені чи підсилені парафії УАПЦ у Франції, Бельгії й Англії, а еп. й духовенство УАПЦ разом зі своїми вірними зміцнювали діючі правос. церкви у ЗДА (УПЦ) й Канаді (УГПЦ) та засновували нові в Австралії, Аргентині, Венесуелі.

Тепер УАПЦ очолює митр. Мстислав Скрипник (він також митр. УПЦ в ЗДА і Півд. Америці), якому в керівництві УАПЦ допомагає Вище Церк. Управління, виконавчий орган УАПЦ (гол. про-

Заг. спрямування і вибір адміністративних органів УАПЦ відбуваються на соборах, які скликає митр. раз на 5 рр. Адміністративно УАПЦ поділена на 3 епархії (стан на 1979): Австралія і Нова Зеландія — 15 парафій, 10 свящ., 2 диякони і бл. 4 200 вірних; Великобританія — 23 парафії, 9 свящ., 1 диякон і бл. 4 000 вірних; Зах. Європа — 30 парафій, 1 еп., 12 свящ. 1 диякон і бл. 8 000 вірних.

Пресові органи УАПЦ: кварталник «Рідна Церква» (з 1952 у Новому Ульмі); «Відомості Ген. Церк. Управління УАПЦ у Великій Британії» (з 1950) та «Праця й життя» в Австралії (з 1966).

Література: Статут УАПЦ в діаспорі. Новий Ульм 1973; Yearbook of Orthodox Church. 1978. Edition published by A. Pros. Мюнхен 1978.

Українська Автокефальна Православна Церква в екзилі, заснована у Нью-Йорку 1951 новими емігрантами в ЗДА і очолена архиеп. Палладієм Видибідою-Руденком. 1954 вона включилася у юрисдикцію Константинопільського патріярха і, за посередництвом патріяршого екзарха у ЗДА, перебувала у контакті з Постійною Конференцією Правос. Канонічних Еп. в Америці (SCOBA). Ця Церква посилається на Томос патріярший 1924 про автокефалію Правос. Церкви в Польщі, що її продовженням була Церква в Ген.-Губернаторстві, архиеп. якої був Палладій. Ч. парафій 16 з 25 свящ. і бл.

5 000 вірних у 1960-их рр. По смерті архієп. Палладія (1971) і його наступника, архієп. Ігоря Губи, адміністратором церкви став протопресвітер С. Кендзерявий. 1980 УАПЦ в екзилі самоліквідувалася, а більшість духовенства і вірних перейшла до УПЦ в ЗДА.

Українська Автокефальна Православна Церква — Соборноправна (УАПЦ-С), створилася з тієї частини вірних, що відокремилася від ієрархії УАПЦ митр. Полікарпа, й оформилася як окрема Церква 25—26. 8. 1947 в Ашаффенбурзі (Німеччина) на церк. з'їзді духовенства і мирян, послідовників УАПЦ митр. Василя

ті; ж. «Церква й Життя», орган Братства ім. митр. Василя Липківського (1959—77).

Українська Автономна Православна Церква, діяла під час нім. окупації на Волині й Наддніпрянщині під проводом митр. Олексія Громадського. Була створена 18. 8. 1941 на Обл. Соборі Єпископів у Почаєві і визнавала канонічне підпорядкування Моск. Патріархії, посиляючися на «Положення» Рос. Правос. Церкви 1918, яке запевняло автономію церкви на Україні. У.А.П.Ц. охоплювала переважну більшість вірних, які орієнтувалися на традиційну Рос. Церкву; серед її ієрархів були

Собор УАПЦ (Соборноправної) в Детройті, ЗДА, вересень 1976

У першому ряді сидять зліва направо: о. О. Биковець з паніматкою, о. П. Цимбал, о. П. Мавсвський, архієп. Олексій Пилипенко, єп. Петро Колісник, о. Г. Подгурець, о. М. Головченко, о. В. Салатюк

Липківського, створеної 1921, та прийняла юрисдикцію архієп. Іоана Теодоровича. З жовтня 1947 правлячим єп. УАПЦ-С був архієп. Григорій Огійчук (з 1971 — митр.). Після виїзду вірних з Німеччини осередком УАПЦ-С стали ЗДА (Чикаго). У 1960-их рр. у ЗДА діяло 10 парафій з 10 свящ. і бл. 2 000 вірних; в Англії до УАПЦ-С приєднався о. І. Губаржевський (6 парафій) і згодом єп. Іван Гриценко; кілька парафій є в Австралії з єп. Дона-том Буртаном та у Півд. Америці. У 1973 УАПЦ-С розкололася на дві фракції; одну очолює митр. Григорій, другу — архієп. Олексій Пилипенко з Аргентини († 1977), пізніше єп. Петро Колісник. У 1979 обидві фракції мали 2 єпархії з 3 єп., 21 парафію, 20 свящ. і 5 дияконів. Органи УАПЦ-С: «Православний Українець» — неперіодичний з 1947 в Німеччині, місячник з 1952 в Чикаго, пізніше дво-місячник і кварталник, тепер у Детрой-

москвофіли (Пантелеймон Рудик, Іоан Лавриненко та ін.). У.А.П.Ц. мала 15 єп. на чолі з митр. волинським і житомирським та екзархом всієї України Олексієм; до неї приєдналися частково манастирі Волині й Наддніпрянщини, включно з Києво-Печерською Лаврою.

Діяльність автономної церкви з автокефальною церквою (УАПЦ під проводом митр. Полікарпа Сікорського) довела до гострої боротьби між двома правос. церквами, загостреної через втручання нім. адміністрації, яка протегувала автономістів. Спільна нарада представників обох церков (митр. Олексій, архієп. Никанор Абрамович, єп. Мстислав Скрипник) у Почаївській Лаврі (8. 10. 1942) не дала позитивних наслідків. Після випадкового вбивства митр. Олексія (7. 5. 1943) партизанами Автономну Церкву очолив архієп. Пантелеймон Рудик. Загострення між двома правос. церквами тривало у

1943–44 аж до відходу німців, коли частина ієрархії Автономної Церкви виїхала на Зах., де влилася до Зарубіжної Рос. Церкви, а єп. і свящ., що залишилися під советами, приєдналися до Рос. Правос. Церкви.

Українська Академічна Громада в Чехо-Словаччині, найстаріша і найбільша укр. студентська орг-ція в ЧСР, заснована в листопаді 1919 (до травня 1920 п. н. Укр. Акад. Кружок у Празі). До 1923 УАГ охоплювала всіх укр. студентів (1922 — 1 258 чл.), що студіювали в чес. й укр. високих школах у ЧСР; згодом постали земляцькі (Громада укр. студентів з Великої України, Союз Студентів-Емігрантів з півд.-зах. земель України) та ідеологічні т-ва, які відокремилися від УАГ. УАГ і далі була основною соборницькою студентською формацією, яка охоплювала в 1923 — 320 чл.; пізніше ч. чл. зменшилося; 1926 — 170, 1929 — 40, 1933 — 95 (наплив студентів з Зах. Укр. Земель), 1937 знову — 40. Під час другої світової війни ч. чл. збільшилося: 1941 — 100, 1943 — 164. УАГ мала філії поза Прагою (в Йозефові, Брні, Мельніку і Пржібрамі), різні фахові секції (техніків «Основа», правників, медиків тощо), гуртки, т-ва, які провадили жваву культ. діяльність.

З другої пол. 1920-их рр. в УАГ переважали націоналістичні тенденції, промотором яких була *Група Укр. Нац. Молоді*. УАГ творила базу для діяльності ЦЕСУС-у, всі президенти останнього були чл. УАГ. Серед діячів УАГ були: І. Харак, М. Стахів, О. Бойдуник, Р. Сушко, В. Орелецький, О. Бойків, М. Масюкевич, М. Мухин, О. Кандиба, М. Сорока, М. Риндик, М. Антонович, В. Кунда. У 1941 УАГ була перетворена на філію НОУС, яка проіснувала до весни 1945. УАГ видавала ж. «Укр. Студент» (1922–24), літ. альманах «Стерні» (1922) та ін.

Література: Двадцять літ Укр. Акад. Громади. Прага 1941.

Українська Академія Наук, найвища наук. установа України. Ініціатива заснування її вийшла від Укр. Наук. Т-ва у Києві в квітні 1917, але здійснена була щойно за Укр. Держави 1918: на пропозицію мін. освіти та мистецтва М. Василенка була створена спеціальна комісія, яка від 9. 7. до 17. 9. 1918 виробила законопроект про заснування УАН, який затвердив гетьман П. Скоропадський 14. 11. 1918. Згідно зі статутом, УАН з осідком у Києві поділялася на 3 відділи: Іст.-Філол. (І), Фізико-Матем. Наук (ІІ), Соц.-Екон. (ІІІ). Вид. Академії повинні були друкуватися укр. мовою. Статут підкреслював заг.-укр. характер УАН: її д. чл.

могли бути не тільки громадяни Укр. Держави, але й укр. вчені Зах. України (що тоді входила до складу Австро-

Будинок Президії УАН

Угорщини). Чужинці теж могли стати академіками, але за постановою 2/3 д. чл. УАН. Першими акад. були призначені (14. 11. 1918): Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, В. Вернадський, М. Кащенко, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, О. Левицький, В. Косинський, Ф. Тарановський, П. Тутковський. През. УАН обрано В. Вернадського, а неодмінним секретарем А. Кримського. Офіц. відкриття УАН відбулося 14. 11. 1918.

УАН у 1919 — 23 рр. Захопивши Київ, більшовики 11. 2. 1919 оголосили декрет про структуру та фінанси УАН і, цілковито промовчуючи попередню діяльність її, вважають цю дату поч. її існування, а себе засновниками УАН. Після короткотривалого перебування Києва під денікінцями, по поверненні більшовиків, у грудні 1919 В. Вернадський подався у відставку і през. УАН став О. Левицький (1919–21). За цих рр. співр. УАН жили у важких матеріальних умовах, тоді ж вона зазнала перших репресій. Обраного 1921 през. УАН М. Василенка влада не затвердила, а 1923 його заарештовано і 1924 засуджено на ув'язнення (пізніше амnestовано).

Декретом 14. 6. 1921 Рада Нар. Комісарів УССР перейменувала УАН на ВУАН — Всеукр. Акад. Наук, чим підкреслювала її значення також для укр. земель під Польщею, Румунією й Чехо-Словаччиною. Того ж р. до УАН приєднано Київ. Археографічну Комісію й Укр. Наук. Т-во у Києві, яке припинило самостійне існування. Від 1920 до поч. 1930-их рр. окремо діяло при І відділі Іст. Т-во Нестора Літописця. УАН підпорядковано також Всенар. Бібліотеку в Києві (заснована 1918 п. н. Нац. Бібліотека Укр. Держави, тепер — Центр. Наук. Бібліотека АН УРСР); 1922 ВУАН було передано друкарню Києво-Печерської Лаври. Після історика О. Левицького през. став бота-

нік В. Липський (1922—28). З переходом до НЕП-у бюджет ВУАН у твердій валюті був обмежений і ч. співр. значно скорочено: на 1922 до 149 осіб, 1923 — до 118. Але ВУАН мала значне ч. нештатних співр., які працювали здебільша безкоштовно (1921 понад 1 000).

Розвиток ВУАН у 1924 — 30 рр. Більшого розмаху набрала праця ВУАН з поч. українізації і поверненням М. Грушевського з еміграції (1924). Обраний д. чл. ВУАН, він очолив її катедру нової історії України, Іст. Секцію з численними комісіями, а також Археографічну Комісію. Персонал ВУАН зріс у 1924 до 160 осіб. Динаміку публікацій ВУАН показують такі дані: 1923 — 32, 1925 — 52, 1926 — 75, 1928 — 90, 1929 — 136, 1930 — 116. З 1930 виразно почався спад ВУАН у зв'язку з процесом Співки Визволення України — СВУ. Протягом 1920-их рр. гол. роллю у діяльності ВУАН відіграв Історико-Філол. Відділ (І). На 1927—28 він мав такі катедри: іст.-філол. (керівник А. Кримський), історії укр. мови (Є. Тимченко), укр. усної словесності (А. Лобода), історії новітнього укр. письменства (С. Єфремов), давнього укр. письменства (В. Перетц), давньої історії укр. народу (Д. Багалій), новітньої історії укр. народу (М. Грушевський), іст. географії (О. Грушевський), візантології (Ф. Мищенко), історії укр. мистецтва (О. Новицький). Крім того, 1928 І Відділ мав 39 комісій, ін-тів, комітетів і музеїв. При І Відділі були такі наук. т-ва: Іст. Т-во Нестора Літописця, Іст.-Літ. Т-во, Т-во дослідів укр. історії, письменства і мови в Ленінграді та ін. Серед серійних вид. І Відділу були: «Записки Історико-Філологічного Відділу» I—XXVII (1919—30); наук. ж. «Україна» за ред. М. Грушевського (1924—30); «Наук. Збірник» Іст. Секції як продовження «Записок» Укр. Наук. Т-ва в Києві, за ред. М. Грушевського, XIX—XXXII (1924—29); наук. щорічник «Первісне громадянство», кн. I—IV (1926—30) за ред. К. Грушевської; «Етнографічний Вісник» за ред. А. Лободи і В. Петрова, I—8 (1925—29), зб. «За сто літ» за ред. М. Грушевського, I—VI (1927—30). Всього у 1923—31 появилось 111 нумерованих збірників.

Заходами І Відділу видано низку капітальних іст. праць, зокрема: «Нарис історії України на соц.-екон. ґрунті» (I, 1928), «Нарис укр. історіографії» (I—II, 1923—28), «Укр. мандрований філософ Г. Сковорода» (1926) та ін. Д. Багалія; «З примітивної культури» (1924) й «Укр. нар. думи» (1927) К. Грушевської; М. Грушевський продовжував публікувати дальші тт. «Історії України-Руси» й «Історії укр.

літератури»; С. Єфремов видав низку монографій, присвячених укр. літературі 19 в., А. Кримський опублікував серію сходознавчих праць, серед них: «Історія Персії та її письменства» (1934), «Історія Туреччини», I—II (1924—27), та ін., часто у співпраці з ін. авторами; ювілейні зб., особливо на пошану Д. Багалія (1927) і М. Грушевського (1928—29). Іст. Філол. Відділ перевидав «Словник укр. мови» Б. Грінченка (1927—28, до літери Н), почав видавати «Рос.-укр. словник» за гол. ред. А. Кримського (1927—28, доведений до літери П включно), видав 22 термінологічні словники.

Фізико-матем. Відділ (II) мав катедри: геології (П. Тутковський), застосованої математики (Д. Граве), прикладної фізики (Б. Срезневський), матем. фізики (М. Крилов), чистої математики (Г. Пфейфер), біології с.-г. рослин (Є. Вотчал), ботаніки (В. Липський), експериментальної зоології (І. Шмальгаузен), хемії (В. Плотников), хем. технології (В. Шапошников), нар. здоров'я (О. Корчак-Чепурківський), клінічної медицини (Ф. Яновський). До II Відділу належало 19 наук. інституцій, зокрема Геол. Т-во, Ботан. Т-во, Ін-т Техн. Механіки, Акліматизаційний сад, Мікробіол. Ін-т й ін. II Відділ видавав: «Записки Фізико-Матем. Відділу», тт. I—IV (1928—29), «Зол. Журнал», «Укр. Ботан. Журнал», «Геол. Вісті».

Соц.-екон. Відділ (III) мав катедри: історії зах.-руського й укр. права (М. Василенко), статистики (М. Птуха), економіки торгівлі й пром-сти (К. Воблій), історії філософії права (О. Гіляров), звичаєвого права України (О. Малиновський), фінансової науки (Л. Яснопольський), міжнар. права (В. Грабар), цивільного права (С. Дністрянський), історії нар. госп-ва (В. Левитський), політ. економії (С. Солнцев). Серед установ III Відділу були: Демографічний Ін-т (М. Птуха), Т-во Економістів (К. Воблій), Т-во Правників (О. Малиновський) та ряд комісій: зах.-руського та укр. права (М. Василенко), яка досліджувала «Руську Правду», Лит.-Руський Статут, право й держ. лад Гетьманщини та Запоріжжя, Малорос. Колегію тощо і видавала «Праці Комісії» нар. госп-ва України (К. Воблій) й ін. У 1923—27 появились «Записки Соц.-Екон. Відділу», тт. I—VI.

При ВУАН діяли наук. т-ва у Харкові, Одесі, Полтаві, Дніпропетровському, Кам'янці Подільському, Чернігові, Лубнях, Ніжені, Миколаєві, Шепетівці; поза Україною — в Ленінграді. В Одесі діяла комісія Краєзнавства при ВУАН, а в Вінниці — Кабінет Виучування Поділля ВУАН. На 1928 ВУАН мала 63 д. чл., 16 чл.-

кор., 111 штатних і 212 позаштатних наук. співр.

1930-ті рр. Вже почавши з 1929, влада посилювала контроль над ВУАН. Це було пряме й доволі brutальне втручання в орг. і наук. роботу Академії; поч. її опанування й перетворення на сов. установу з обов'язковою ідеологією в дусі марксизму-ленінізму.

На місце пленуму д. чл. зверхнім органом її стала Рада, до якої ввійшли представники Нар. Комісаріату Освіти, а виконавчим органом — Президія (през., 2 віцепрез., неодмінний секретар і 5 акад.). Того ж року на вимогу влади през. ВУАН обрано мікробіолога Д. Заболотного, а 1930 (до 1946) — патофізіолога О. Богомольця, 1928 усунуто від обов'язків неодмінного секретаря А. Кримського й призначено О. Корчак-Чепурківського. При виборах 1929 ВУАН силоміць накинено як д. чл. трьох нар. комісарів: М. Скрипника, В. Затонського й О. Шліхтера (останній став гол. III Відділу), а також низку партійних кандидатів (С. Семковського, М. Яворського, В. Юринця). Тоді ж заарештовано віцепрез. ВУАН С. Єфремова і в процесі СВУ 1930 засуджено на 10 рр. ув'язнення; разом з ним ряд чл. ВУАН (Й. Гермайзе, А. Ніковський, В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Слабченко), а кількадесят наук. співр. заслано без суду. В липні 1930 ліквідовано Іст.-Філол. Відділ, а його установи включено до III Відділу, який з того часу дістав назву II соц.-екон. (а першим став Природничо-техн. Відділ). Ці два відділи об'єднували у 1931 — 164 н.-д. установи з 242 наук. співр., у тому ч. 79 акад. Більшість установ ВУАН, очолених М. Грушевським, на поч. 30-их рр. ліквідовано, а його самого депортовано до Москви. У 1930—31 рр. проведено «чистки» співр. ВУАН, а також примусові збори з т. зв. «критикою й самокритикою» чл. Академії.

На поч. 1930-их рр. припинили своє існування всі серійні вид. ВУАН у ділянці гуманітарних наук, а видані раніше були здебільша засуджені й вилучені з ужитку як «націоналістичні». Чимало важливих праць Академії, призначених до друку або навіть уже надрукованих, знищено у першій пол. 1930-их рр.

Свого вершка досягли репресії проти ВУАН за П. Постишева у 1933—34 рр. 1933 був ув'язнений ґрунтознавець О. Соколовський, а М. Скрипник поповнив самотубство; 1934 був засланий до Саратова В. Перетц, де й помер; на засланні померли за невідомих обставин Ф. Шміт, С. Рудницький, кілька рр. перебував на засланні М. Птуха, тоді ж позбавлено звання акад. усіх чотирьох учених з Га-

личини, обраних д. чл. ВУАН 1929: М. Возняка, Ф. Колессу, К. Студинського, В. Щурата (їх відновлено в званні акад. після захоплення Галичини у 1939). Репресії тривали далі аж до поч. другої світової війни. 1936 був ув'язнений В. Затонський, вислані на заслання М. Кравчук, С. Оппоків, М. Світальський. За невідомих обставин загинули під час примусової евакуації 1941 А. Кримський і К. Студинський.

За підрахунками Н. Полонської-Василенко, у 1930-их рр. репресовано понад 250 наук. співр. ВУАН (у т. ч. 22 акад.). Найбільше ч. репресованих було серед вчених гуманітарних дисциплін: 49 істориків, 15 археологів, 12 мистецтвознавців, 18 етнографів, 5 сходознавців, 53 літературознавців і філологів, 5 педагогів, 29 правників, 29 економістів; серед ін. фахівців: 9 математиків, фізиків і хеміків, 14 зоологів і ботаніків, 19 геологів, 10 медиків, 7 ін.

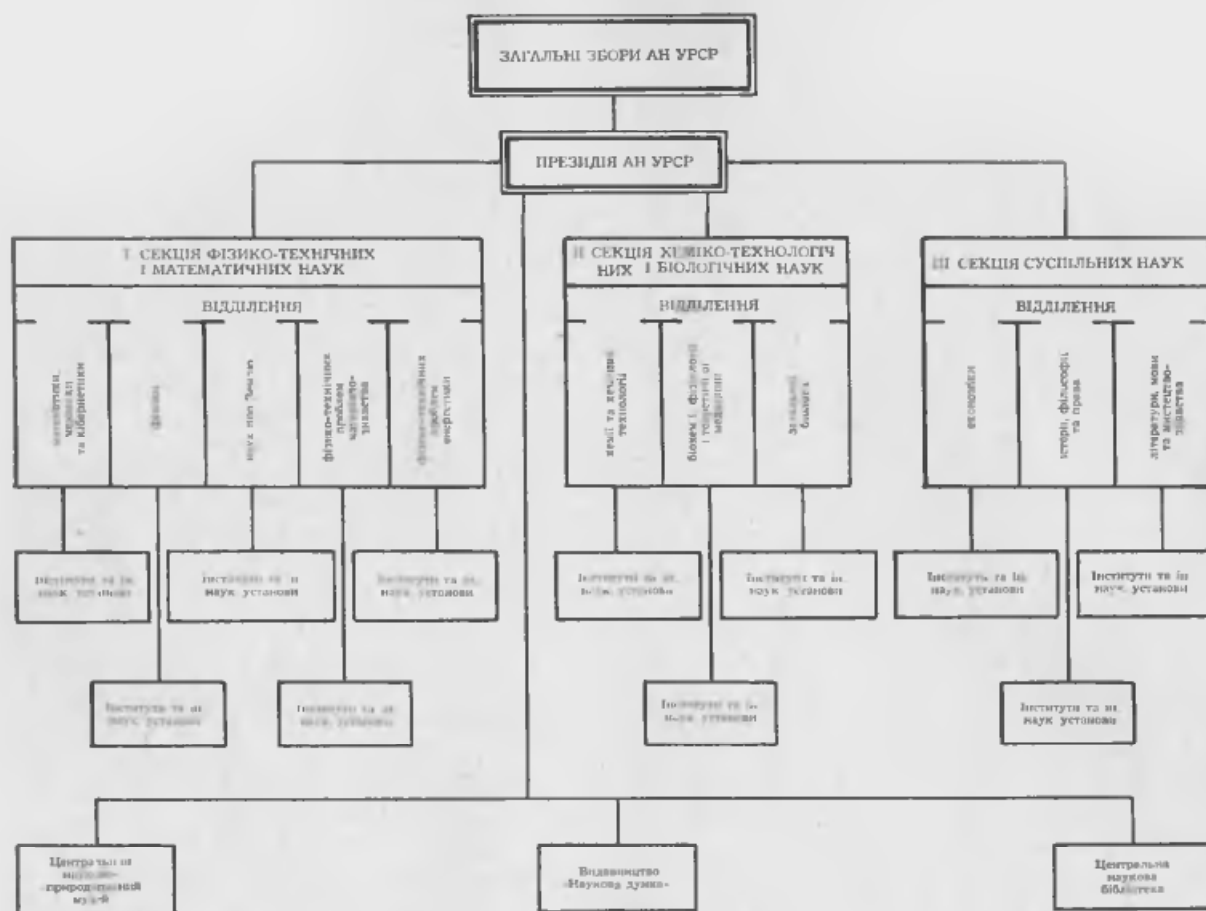
1934 у висліді реорг-ції відділи були фактично ліквідовані і ВУАН стала асоціацією галузевих ін-тів (36 структурних одиниць); її підпорядковано Раді Нар. Комісарів УРСР. Відтоді на перше місце в діяльності ВУАН висунулися матем., техн. й природознавчі науки. Після перейменування ВУАН 1936 на Академію Наук (АН) УРСР вона стала не нац., а територіальною наук. установою. Її знову поділено на три відділи: Суспільних Наук, Матем.-Природничий і Техн. Того ж року ліквідовано *Всеукр. Асоціацію Марксо-Ленінських Ін-тів*, а її ін-ти передано до АН. 1938 Другий відділ поділено на Фізико-Матем. і Біол. На 1939 АН УРСР мала такі відділи: Фізико-Хем. і Матем. Наук., Біол. Наук, Суспільних Наук (останній з ін-тами економіки, історії України, археології, укр. літератури, мовознавства, укр. фолкльору).

У АН з 1940. Захопивши Волинь і Галичину 1939, сов. влада ліквідувала *Наук. Т-во ім. Шевченка* і передала його майно АН УРСР. За нім.-сов. війни вона була евакуйована 1941 до Уфи, 1943 перебувала в Москві, а 1944 повернулася до Києва. Спроби укр. учених, які залишилися в Києві під час нім.-сов. війни, відновити бодай частково діяльність УАН наразилися на заборону нім. окупаційної влади, яка завдала наук. установам УАН та їхнім колекціям багато шкоди. 1946 през. АН УРСР став біохемік О. Палладін. 1945—46 створено окремий Відділ С.-Г. Наук. Постановою ЦК КПСС і Ради мін-ів ССРСР від 11. 4. 1963 АН УРСР (як і всі ін. академії нац. респ.) була підпорядкована АН ССРСР, тобто стала філією рос. академії п. н. всесоюзної.

1962 през. АН УРСР став фахівець з ділянки електрозварювання Б. Патон. 1963 АН УРСР реорганізовано за зразком АН ССРСР, тобто поділено на 3 великі секції: Фізико-Техн. і Матем. Наук, Хеміко-Технологічних і Біол. Наук, Суспільних Наук. 1956 створено Донецький Наук.

СТРУКТУРА АН УРСР

1980

ІНСТИТУТИ УАН

Пояснення: К = Київ, Д = Дніпропетровське, До = Донецьке, Л = Львів, О = Одеса, С = Севастопіль, Х = Харків, І, ІІ, ІІІ = Відділи

1 математики (К І)	24 радіофізики і електроніки (Х І)	40 проблем онкології (К ІІ)
2 кібернетики (К І)	25 Донецький фізико-технічний (До І)	41 ботаніки ім. М. Холодного (К ІІ)
3 гідромеханіки (К І)	26 геології і геології горючих копалин (Л І)	42 зоології (К ІІ)
4 механіки (К І)	27 Морський гідрофізичний (С І)	43 гідробіології (К ІІ)
5 проблем міцності (К І)	28 Фізико-механічний (Л І)	44 фізіології рослин (К ІІ)
6 фізики (К І)	29 проблем машинобудування (Х І)	45 фізико-органічної хемії і вуглехемії (До ІІ)
7 ядерних досліджень (К І)	30 фізичної хемії ім. Л. Писаржевського (К ІІ)	46 проблем кріобіології і кріомедицини (Х ІІ)
8 напівпровідників (К І)	31 загальної та неорганічної хемії (К ІІ)	47 біології південних морів ім. О. Ковалевського (С ІІ)
9 металофізики (К І)	32 колоїдної хемії та хемії води (К ІІ)	48 фізико-хемічний (О ІІ)
10 теоретичної фізики (К І)	33 органічної хемії (К ІІ)	49 економіки (К ІІІ)
11 геологічних наук (К І)	34 хемії високомолекулярних сполук (К ІІ)	50 історії (К ІІІ)
12 геофізики (К І)	35 газу (К ІІ)	51 філософії (К ІІІ)
13 геохемії і фізики мінералів (К І)	36 біохемії ім. О. Палладіна (К ІІ)	52 держави і права (К ІІІ)
14 електрозварювання ім. Є. Патона (К І)	37 фізіології ім. О. Богомольця (К ІІ)	53 археології (К ІІІ)
15 проблем матеріалознавства (К І)	38 мікробіології і вірусології ім. Д. Заболотного (К ІІ)	54 літератури ім. Т. Шевченка (К ІІІ)
16 проблем лиття (К І)	39 молекулярної біології і генетики (К ІІ)	55 мовознавства ім. О. Потебні (К ІІІ)
17 надтвердих матеріалів (К І)		56 мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського (К ІІІ)
18 технічної теплофізики (К І)		57 економіки промисловості (До ІІІ)
19 електродинаміки (К І)		58 суспільних наук (Л ІІІ)
20 геотехнічної механіки (Д І)		
21 прикладної математики і механіки (До І)		
22 фізико-технічний (Х І)		
23 фізико-технічний ін-т низьких температур (Х І)		

Центр АН УССР, а згодом ін.: Зах. (Львівський), Харківський, Півд. (Одесько-Крим.) і Дніпропетровський. На 1977 АН УССР мала 121 д. чл. і 175 чл.-кор. Три її секції охоплювали 11 відділів і 82 наук. установи, у тому ч. 58 н.-д. ін-тів (див. структурну схему АН). Разом у системі АН УССР працювало 12 500 співр. Центр. Наук. Бібліотека АН УССР на 1979 нараховувала понад 10 млн друкованих одиниць, з цього ч. багато в «спецфондах» (ідейно «шкідливих», перев. «націоналістичних»), приступних лише за спеціальним дозволом. АН УССР має своє в-во «Наукова Думка», видає свій орган «Вісник АН УРСР» (з 1947) та «Доповіді АН УРСР» (з 1939). У 1921—28 виходили «Звідомлення ВУАН», 1928—47 — «Вісті ВУАН».

Якщо до поч. 1930-их рр. ВУАН мала значні здобутки у ділянці гуманітарних наук (гол. українознавчих), то в процесі наступних репресій і реорг-цій ці науки неухильно занепадали, а то й зовсім зникли з плянів н.-д. установ АН УССР (класична філологія, орієнталістика, порівняльне літературознавство, історія України до 1917, всесвітня історія, історія Церкви, психологія тощо). Про це свідчать і числові показники: на 118 д. чл. АН УССР 1970 було тільки 10 з ділянки гуманітарних наук. Це або письменники, що науково не працюють (М. Бажан, О. Корнійчук), або партійні ідеологи (А. Скаба, М. Шамота). Натомість на перше місце висунулися фізико-матем., техн. і природознавчі науки, розраховані на конкретне застосування в дальшому розвитку машинобудування, металургії, енергетичної бази, раціонального використання енергетичних джерел, піднесення с.-г. виробництва, поліпшення якості продукції, охорону природи тощо. В АН УССР сформувалася низка шкіл, які внесли значний вклад у різні ділянки науки: алгебраїчна школа Д. Граве, школа М. Крилова і школа нелінійної механіки, школа О. Динника з теорії пружності, хем. школа Л. Писаржевського, школа В. Глушкова в ділянці теоретичної кібернетики. Великі досягнення АН УССР має в ділянці патофізіології (О. Богомолець), фізики (К. Синельников), ботаніки (М. Холодний), медицини (М. Стражеско, В. Філатов) та ін. У деяких галузях АН УССР вийшла на перше місце в ССРСР

Звідомлення УАН у Києві за 1924 рік

(порошкова металургія, електрозварювання; хеміки АН УССР перші в ССРСР одержали «важку воду», ізопои водню і кисню, тут також створено першу в ССРСР електронну обчислювальну машину тощо). Детальніше про ролі УАН в розвитку поодиноких наук див. гасла: Біологія, Економічна наука, Історіографія, Кібернетика (Доповнення), Літературознавство, Математика, Медицина, Технічні науки, Фізика, Хемія та ін. Але брак нормальних контактів з наук. світом по-

Будинок Ін-ту кібернетики

за ССРСР і сов. бльоком робить АН УССР провінційною наук. установою, а утилітарне наставлення на розвиток техн. наук з занедбанням гуманітарних надає їй суто сов. характеру, позбавляючи дедалі більше прикмет нац. наук. інституції. Про нац. безликість АН УССР, фактично поставленої на службу рос. науці, особливо яскраво свідчить дедалі більша русифікація її видань. У 1970-их рр. більшість наук. праць АН УССР друкується рос. мовою, а з 36 галузевих журн. лише 16 виходять укр., а решта рос. (13) або двомовні (5) і процес русифікації невпинно триває далі. Сучасні сов. історики фальшують минуле УАН, не згадують про «диспути», «чистки», ув'язнення і ліквідацію багатьох її чл. і співр. та про щораз більшу русифікацію усіх установ УАН. У списках чл. АН тепер не згадують визначних учених і заслужених її діячів: С. Єфремова, М. Василенка, С. Рудницького, С. Смаль-Стоцького, Ф. Мищенко, К. Харламповича, М. Слабченка та ін.

Література: Кревецький І. Укр. Академія Наук у Києві. ЛНВ, V—VIII. Л. 1922; Артемський А. Що таке Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН). К. 1931; Палладін О. Академія Наук УРСР (1919—1944). К. 1944; Ветухів М. Основні етапи розвитку АН УРСР. Літ.-наук. збірник УВАН, I. Нью-Йорк 1962; Марченко В. Планирование научной работы в СССР. На опыте Украинской Академии Наук. Мюнхен 1953; Полонська-Василенко Н. Укр. Акад. Наук. Нарис історії. I—II. Мюнхен 1955—58; Історія АН УРСР. I—II. К. 1967; Терлецький В. АН УРСР 1919—1969. Короткий іст. нарис. К. 1969; The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences, XI, No. 1—2. Нью-Йорк 1969; Nemoshkalenko V., Novikov M., Pelykh V. Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. K. 1970; Vernadsky V. The First Year of the Ukrainian

Academy of Sciences (1918—1919). Нью-Йорк 1970; Кумпаненко В. О глибоком кризисе в применении украинского языка в публикации научных исследований и научных работ АН УССР в 1969 г. Укр. Вісник, вип. III. Балтімор—Вінніпег 1971; АН УРСР сьогодні. К. 1977; История Академии Наук Украинской ССР. К. 1979 (за ред. В. Патона).

Р. М.

Українська Академія Сільсько-Господарських Наук (УАСГН), вища наук. установа з сіль. госп-ва в УССР, що існувала 1956—62 в Києві. УАСГН була третім за чергою в УССР центром с.-г. наук після Сіль.-Госп. Наук. Комітету України (1918—28) і Всеукр. Академії С.-Г. Наук (1926 — сер. 1930-их рр.), існування яких тепер в УССР замовчується. В Академії працювали відділи: хліборобства, механізації й електрифікації сіль. госп-ва, тваринництва; лісівництва, гідротехніки й меліорації; економіки і орг-ції с.-г. виробництва. Академії були підпорядковані 21 н.-д. ін-т з великою мережею досл. станцій і полів, 25 обл. держ. с.-г. та ін. досл. станцій, центр. наук. с.-г. бібліотека. У складі УАСГН була також навчальна частина академії (тепер Укр. С.-Г. Академія). В УАСГН працювали 22 д. чл. і 22 чл.-кор. Органами академії були: «Доповіді УАСГН» і «Вісник С.-Г. науки», вони видавали свої «Праці» (в кількох серіях), тематичні зб. тощо. 1962 УАСГН ліквідовано, а її установи передано Академії С.-Г. Наук у Москві та її зональному відділові на Україні — Південному.

«Українська Бесіда» (до 1928 «Руська Бесіда»), т-во клубного типу 1861—1939 в Галичині. Перше т-во «У.Б.» було засноване у Львові 1861 заходами Ю. Лаврівського на базі гуртка львівської інтелігенції «Молода Русь» для плекання товариського життя та «скріплення й піднесення нац. духа»; згодом воно було поширене по всіх більших гал. м. (Перемишль, Станіславів, Тернопіль та ін). У 1860—80-их рр. «У.Б.» у Львові була осередком товариського, просвітницького, культ. і навіть політ. життя. В колах «У.Б.» дозрівали різні ідеї щодо нац. життя, відбувалися зустрічі земляків з усіх частин України. «У.Б.» влаштовувала літ.-музичні вечори, доповіді, концерти, вечери на відзначення роковин Шевченка, балі. 1864—1923 вона утримувала у Львові свій театр (див. «Української Бесіди» Театр). Конкурсами на драматичні твори «У.Б.» стимулювала розвиток укр. драматургії в Галичині й нагородами сприяла пожвавленню літ. життя. При ній у 1870—90 мали також пристановище львівські студентські т-ва. У 1866—71 в клубі переважали москвофіли, згодом керівництво перебрали народовці. Визначніші голови львівської «У.Б.»: Ю. Лаврівський, В.

Шухевич (1895—1910), Л. Шехович, І. Кокорудз (1920—32), Ю. Савчак, І. Копач. З розбудовою укр. гром. орг-цій праця «У.Б.» поступово зійшла на товарисько-розвагові влаштування.

«Українська Бібліотека», в-во концерну «Укр. Преса» І. Тиктора у Львові; 1933—39 видавало щомісяця (1 кн. на 8 аркушів друку) літ. твори: передруки й першодруки, мемуари, переклади. Вийшло 80 кн.; ред. М. Голубець. Передплатники газ. «Наш прапор» одержували вид. «У.Б.» безкоштовно. До 1937 розійшлося 230 000 кн.

Українська Богословська Академія (в Мюнхені), див. Богословська Академія.

Українська Військова Організація (УВО), нелегальна військ. рев.-політ. формація, що постала 1920 заходами старшин різних укр. армій: Січ. Стрільців (ідеологічно-політ. вклад), УГА, а гол. її VI бригади (бойовий та орг. елемент). Постала УВО з метою продовжувати збройну боротьбу за державність. У ній брали участь військовики різних політ. партій, а створенню її сприяла міжнар. і внутр.-укр. ситуація: на Україні тривала партизанська боротьба, справа Сх. Галичини ще не була вирішена

Конференція членів командного штабу УВО в Оліві над Балтицьким морем.

Зліва направо: сидять — В. Вемко, А. Мельник, Є. Коновалець, В. Целевич, Я. Селезінка, Я. Індишевський; стоять — П. Бакович, Ю. Головінський, І. Ревюк, І. Меркун

в міжнар. політиці, і хоч два укр. уряди (УНР і ЗУНР) діяли не скоординовано, однак все це підносило настрій і творило надії на майбутнє. Тоді спонтанно поставали конспіративні гуртки молоді в самій країні і за кордоном під різними назвами («Молода Україна», «Комітет Укр. Молоді», «Воля» тощо), які згодом зникли або увійшли до УВО.

У вересні 1920 у Львові створилася тимчасова Начальна Колегія УВО (О. Навроцький, М. Матчак, Я. Чиж, Ю. Полянський і В. Целевич), яка з приїздом з-за кордону полк. Є. Коновальця (20. 7. 1921) переіменувалася на Начальну Команду (НК) на чолі з Є. Коновальцем і шефом штабу полк. Ю. Отмарштайном.

В УВО були орг.-кадрова, розвідча, бойова і пропагандивно-політ. референтури. Основною територією дії УВО була Галичина, яку поділено на 13 військ. округ, округи на пов. з округовими і пов. командами (всіх 58). НК утримувала зв'язок з кожною командою окремо; до осені 1922 вони відбули три таємні конференції у Львові, де був центр УВО. Діяльність УВО в УССР розробляв Ю. Отмарштайн, практичну роботу вів Ю. Тютюнник. Для зв'язку з повстанцями ще раніше вислано старшин І. Андруха, М. Опоку, В. Романика, Нерослика й Решетуку (перших двох убито при викритті повстанського штабу в Києві, ін. загинули без вісти). Амнестія 1923, політика НЕП та українізація не сприяли військ. боротьбі.

Поза укр. землями УВО утримувала експозитури під різними назвами. Найважливіші в Чехо-Словаччині (Крайова Команда), в Берліні (Закордонна Делегація УВО), у Данцігу, в Литві (Гурток українців при Лит.-Укр. Т-ві). Поставали гуртки УВО й за океаном, які стали статусовими т-вами під різними назвами і політ. й фінансово підтримували УВО. Експозитури ставили собі завданням легалізувати чл. УВО за кордоном, підтримувати зв'язки з чужинецькими колами, транспортувати зброю та літературу, організувати вишкільні курси.

Як військ. орг-ція, УВО лишила політику у вужчому розумінні укр. урядам, але була від них незалежна, хоч свою діяльність достосовувала до їх дипломатичних заходів. Контакти з екзильними урядами були неофіц. і посередні: з ЗУНР через Міжпартійну Раду або Делегатуру ЗУНР у Львові, з УНР — тільки через військ. кола.

У діяльності УВО можна розрізнити два періоди: рев.-військ. (1920—22) і рев.-політ. (1922—31). УВО здійснила реєстрацію військовиків, оформила їх в орг. формації, при чому ударною силою на випадок війни мали бути укр. інтерновані частини в Чехо-Словаччині та формовані з полонених в Італії. Збирано й маґазиновано зброю, частково куповано її за кордоном. Як реакція на незаконні польс. акти (конскрипція 30. 9. 1921, вибори до сойму 5. 12. 1922, призив новобранців до війська), велася широка діяльність з бойовими виступами, вершком яких була саботажна акція восени 1922. У висліді відбувалися процеси проти чл. УВО, з яких найголовніші були за атенат 26. 9. 1921 С. Федака на маршала Й. Пілсудського і воєводу О. Грабовського у Львові та за вбивство 15. 10. 1922 укр. кандидата до сойму С. Твердохліба.

У висліді були хвилі арештів; полк. Коновалець та дехто з НК виїхали за

кордон, команду у Львові перебрав А. Мельник. Конференція в Оліві 6. Данцігу на поч. зими 1923 реорганізувала УВО, створивши НК тимчасово в Берліні й Крайову Команду у Львові. Тоді ж остаточно відмежовано УВО від ЗУНР. Після рішення Ради амбасадорів 15. 3. 1923 уряд ЗУНР втратив міжнар. статус, през. Є. Петрушевич хотів далі боротися з Польщею, спираючись на УССР. Большевики обіцяли допомогу, але вимагали повністю підпорядкувати УВО Петрушевичеві й усунути Є. Коновальця. Це викликало внутр. кризу в УВО, що тривала майже два роки. Більшість чл. УВО відстоювала соборницький принцип НК УВО, але деякі гал. старшини висловлювалися за політику Петрушевича, відбувши окрему нараду 1925 в Ужгороді. Перемогла НК УВО, опозицію виключено. Вона оформилася 14. 5. 1926 в ЗУНРО (Зах.-Укр. Нац.-Рев. Орг-ція) і почала видавати неперіодичний орган у Берліні «Укр. Революціонер» (1926—29). Ця орг-ція не знайшла відгуку на рідних землях і незабаром занепала.

УВО поступово перебирала і політ. виховання. Найперше створила Політ. Колегію при НК у Львові; з 1. 1. 1927 почала видавати власний орган «Сурма» (наклад 10 000, було окреме вид. для Америки), що друкувався в Берліні, а згодом у Литві. УВО користувалася для зовн. інформації журн. „Osteuropäische Korrespondenz“ у Берліні, на рідних землях фінансувала «Червону Калину», відновила й підтримувала «Літ.-Наук. Вісник», закупила уділи в новозаснованій газ. «Новий Час».

У висліді безвиглядности можливої збройної боротьби, репресій влади й діяльності опозиції, відновлення укр. політ. партій тощо, старшинські кадри УВО в сер. 1920-их рр. пішли в легальне суспільне й політ. життя. Політ. й ідеологічні розбіжності серед чл. УВО посилилися з появою ОУН. Почався вплив молодшого елемента, ідейного, жертвовного, але недосвідченого. Молоді кадри вишколювано на курсах у Карпатах, у Чехо-Словаччині, в Німеччині й Данцігу. Крайовими комендантами були представники старшинських кадрів (А. Мельник, Я. Індишевський, Ю. Головінський, О. Сенік, Р. Сушко, Б. Гнатевич, В. Горбовий), щойно з 1928 в крайовій команді почали з'являтися невійськовики-бойовики. Останнім крайовим комендантом був Р. Сушко (осінь 1931). Замість військ.-орг. роботи, УВО перейшла на бойову акцію, далі відбувалася перебудова УВО не за військ. традицією, а за потребами бойової конспіративної орг-ції. Бойова

діяльність, відома тільки з процесів, залишилися частково таємною. Найвідоміші акції: експропріяція держ. грошей (під Богородчанами, Калушем), напади на пошту у Львові, під Печеніжином і Бірчею, у Трускавці, а також у Польщі — в Сьремі (Познанщина); атентати: на през. Польщі С. Войцеховського у Львові 5. 9. 1924, на шкільного куратора С. Собінського у Польщі 19. 10. 1926, на антиукр. «Слово Польське» („Słowo Polskie“) 1926 у Львові; перестрілка з поліцією під св. Юром 1. 11. 1928, під час якої поранено кільканадцять поліцаїв; напад на Сх. Торги у Львові 1929. Останнім атентатом, організованим без відома Крайової Команди з ініціативи окремих молодших чл. УВО, було вбивство посла Т. Голуфки 29. 8. 1931. Саботажної діяльності УВО не вело, її розгорнула молодь в ОУН.

На поч. УВО була фінансована різними збірками, пізніше дійшли: частина фондів, вивезених Січ. Стрільцями з України, дотації уряду УНР на формування відділів у Чехо-Словаччині, жертва Кан. Червоного Хреста та ін. жертви заокеанської еміграції; допомога від укр. фінансових установ за посередництвом С. Федака; гроші, здобуті в експропріаціях. Лит. урядові й військ. кола підтримували друк і транспорт «Сурми» й ін. матеріалів УВО, допомагали видачею паспортів для чл. УВО та фінансовими дотаціями. Нім. військ. кола покривали кошти курсів, допомагали в транспорті осіб і матеріалів, але з умовою, щоб бойова та пропагандивна діяльність була спрямована тільки проти Польщі, а не проти СССР; Центр УВО уникав таких зобов'язань.

УВО підтримувала принагідні зв'язки з чужими урядовими чи півурядовими колами у справі азилу, контактів з студентськими й ін. орг-ціями. Різні чужі установи ждали від УВО розвідної співпраці, але вона принципово відмовлялася, хоч окремі її чл. подібні контакти могли мати. Проте власна розвідка для внутр. вжитку була організована зразково. НК не мала жадних контактів з сов. колами, такі зв'язки підтримувала опозиція, за що її виключено з УВО.

В сер. 1920-их рр. на УВО почали орієнтуватися націоналістичні гуртки і визначніші особи, що не погоджувалися з партійною практикою і відкидали всяку орієнтацію на окупантів. Так само до УВО приставала рев. молодь. Коли 1926—29 почала формуватися Орг-ція Укр. Націоналістів (ОУН), УВО вжила її як русло для молодих кадрів, зберігаючи за собою керівні пости цієї політ.-ідеологічної формації. На чолі Проводу Укр. Націоналістів (ПУН) став Є. Коновалець,

начальний командант УВО. Однак УВО не ліквідувалася, зберігаючи ще якийсь час свою окремішність і НК та видаючи «Сурму» до кін. 1934. Вона існувала не тільки символічно, але й фактично, як резерва на випадок потреби бойових виступів. Ані УВО, ані її НК ніколи не ліквідувалися якимось формальним актом чи заявою, а вигасли через бездіяльність, а її практичну діяльність перебрав ОУН.

Література: Коновалець Є. Причинки до історії укр. революції. Прага 1928; Мартинець В. Від УВО до ОУН. 1949; Срібна Сурма. Зб. ст. і матеріалів, ч. 1—2. Торонто 1959—62; Книш З. Власним руслом. УВО в 1922—26. Торонто 1966; Його ж. Далекий приціл. УВО в 1927—28. Торонто 1967; Його ж. На повні вітрила. УВО в 1924—26. Торонто 1969. жж. Сурма, річники 1927—32; Укр. революціонер. Верлін 1926—29; УВО. Підземне військо України, в зб. Є. Коновалець та його доба. Мюнхен 1974.

3. Книш

Українська Вільна Академія Наук (УВАН), створена 15. 11. 1945 в Авгсбурзі гуртом укр. вчених на еміграції. Тоді ж схвалено проект статуту, який визначав УВАН як спадкоємця традицій і продовжувача діяльності ВУАН у Києві 1920 — поч. 1930-их рр. Спершу УВАН складалася з фахових наук. груп (1947 — 17), що об'єднували бл. 150 науковців, які влаштовували наук. конференції, а раз на рік спільну для всіх груп Шевченківську конференцію. Першим през. ВУАН був Д. Дорошенко; існувало Т-во Прихильників УВАН під керівництвом В. Мудрого. З 1946 УВАН видавала інформаційний «Бюлетень», з 1947 — «Літопис УВАН» і наук. праці (серед ін. альбом «Іст. пляни Києва» П. Курінного й О. Повстенка, монографію Б. Крупницького «Гетьман Данило Апостол» тощо). 18. 4. 1948 на нараді керівних чл. УВАН у Регенсбурзі обрано перших 24 чл. УВАН. З кін. 1948, через виїзд великої частини еміграції за океан, осередок УВАН в Авгсбурзі почав втрачати значення (вже 1947 переїхав до Канади Д. Дорошенко), і 1949 президію УВАН перенесено до Вінніпегу. През. Кан. УВАН був (по смерті Д. Дорошенка 1951) Л. Білецький, 1954—74 Я. Рудницький, 1974—77 (і знову з 1980) О. Баран, 1977—80 Я. Розумний. Кан. УВАН ділиться на інти й комісії, має бібліотеку й архів, видає серії „Slavistica“, „Onomastica“, „Ukrainica Canadiana“ (остання бібліографічного характеру), «Укр. вчені» (1949—61). Крім того, видала «Кобзар» Т. Шевченка за ред. Л. Білецького в 4 тт. (1952—54), «Матеріяли до укр.-кан. фолклористики і діалектології» (1956—63); „An Etymological Dictionary of Ukrainian Language“ Я. Рудницького (1962), «Історію українців Канади» М. Марунчака (1968), „History of the Ukrainian Literature in

Canada" М. Мандрики (1968), «Ювілейний збірник» (1976) та ін.

Члени УВАН, які переїхали до ЗДА, 1950 обрали тимчасову управу і заснували Фундацію УВАН, яка мала матеріально підтримувати діяльність УВАН. Першим през. УВАН у ЗДА був М. Ветухів. УВАН у ЗДА має тепер відділи: Іст.-Філол. та Філол., Екон. та Суспільних наук, Природничий та Мед. наук, Фізико-Хем.-Матем. та Техн. наук і Мист. Кураторію; нараховує на 1. 6. 1980 — 67 д. чл. і бл. 200 чл.-кор. та наук. співр.;

Будинок УВАН у Нью-Йорку

осідком є Нью-Йорк. По смерті М. Ветухова 1959 през. УВАН у ЗДА став Ю. Шевельов (до 1961), потім О. Архімович (до 1970) та О. Оглоблин (до 1979), далі знову Ю. Шевельов. При УВАН розбудовано центр укр. документації: Бібліотеку ім. В. Міяковського — (50 000 одиниць) та Архів ім. Д. Антоновича (з різних періодів історії України); їх організатором і дир. (ще з Авґсбурґу) був В. Міяковський (†1972), пізніше В. Омельченко.

УВАН у ЗДА видала з 1950 до 1980 понад 90 кн. укр. і англ. мовами. Гол. з них: англ.мовні «Аннали» — „The Annals“ (вийшло 13 тт., чч. 1—36), англ.мовний «Огляд укр. історіографії» Д. Дорошенка і „Ukrainian Historiography 1917—56“ О. Оглоблина (1957), «Катедра св. Софії в Києві» О. Повстенка (1954), «Історія укр. літератури» Д. Чижевського (1956), неопубліковані листи гетьмана І. Мазепи, за ред. О. Субтельного (1975), «Хронологія життя і творчості Лесі Українки» О. Косач-Кривинюк (1970), «Статті, листи, документи» С. Петлюри, 2 тт. (1956, 1979), «Василь Кричевський» В. Павловського (1974), три «Наукові Збірники» (1952—77), 10 шевченкознавчих випусків (1952—64), «Рел. твори» О. Кошиця (1970), «Укр. нар. мелодії» З. Лиська, 5 тт. (1967—70), «Література» П. Филиповича (1971) та ін. Видано або перевидано низку творів укр. краснотного письменства, які не могли по'явитися в УССР: М. Куліша, В. Підмогильного, Т. Осьмачки, У. Самчука та ін.; мемуарної літератури (серед ін. «Спогади» Є. Чикаленка) тощо. УВАН у ЗДА видає також інформативний «Бюлетень» та «Вісті УВАН у США».

Хоч укр. назва обох УВАН у Півн. Америці та сама, їхні англ. назви відбивають їх фактичну окремішність: „The Ukrainian Academy of Arts and Sciences

in the U. S.“, і „Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada“.

Чл. УВАН, що залишилися в Європі (осередок у Мюнхені), обрали своїм головою П. Курінного (†1972). Гол. через виїзд або смерть своїх чл. УВАН в Європі не могла розвинути свою діяльність і з першої пол. 1970-их рр. фактично припинила існування. Щоб зберегти осередок УВАН у Європі, УВАН у ЗДА створила у Мюнхені евр. представництво, яке з 1976 очолює Ю. Бойко.

Література: Бюлетень УВАН. Авґсбург 1946—47; Літопис УВАН. Авґсбург 1947—48; Бюлетень УВАН у США. Нью-Йорк 1951—60; УВАН. Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності, 1945—65. Нью-Йорк 1967; Вісті УВАН у США, ч. 1. Нью-Йорк 1970; Укр. Наук. Вісті, ч. 1—2; УВАН у Німеччині, 1970—71.

Р. М.

Українська Вільна Громада Америки, ідеологічно-громад. орг-ція у ЗДА, заснована 1949 з кол. чл. Оборони України, що залишилися на соц.-дем. і самостійницьких позиціях на противагу до її радянсько-фільського крила. До У.В.Г.А. у 1950-их рр. приєдналися деякі соц. діячі нової еміграції. У.В.Г.А. видавала неперіодичний ж. «Вільна Україна» (1954—67), Політ. Наук. Бібліотеку (понад 30 чч. у 19 випусках) та ін. Гол. В. Довгань, секретар Є. Яворівський; ін. діячі: В. Лисий, М. Стахів, С. Ріпецький. У 1970-их рр. У.В.Г.А. послабила свою діяльність. Теперішня управа: І. Паливода (гол.), Г. Ничка (секретар), С. Ріпецький. У.В.Г.А. підтримує ідеологічний зв'язок з Укр. Робітничою Орг-цією в Канаді.

Українська Галицька Армія (УГА), назва регулярної армії ЗУНР (ЗО УНР) після договору з Добармією ген. А. Денікіна (17. 11. 1919), перед цим відома п. н. Гал. Армія (ГА). Зародком УГА були Легіон УСС (див. Укр. Січові Стрілці) і відділи австро-угор. армії, зформовані з українців, що у Львові й на провінції 1. 1. 1918 підпорядкувалися Укр. Нац. Раді. Листопадовий переворот у Львові здійснили 1410 вояків при 60 старшинах, зміцнені ще 3, 11, 2 куренями УСС, які прибули з Буковини. Регулярний характер УГА підтверджував закон Укр. Нац. Ради 13. 11. 1918 про заг. обов'язок військ. служби громадян ЗУНР, на основі якого були проголошені в листопаді розпорядження Держ. Секретаріату Військ. Справ (ДСВС) про військ.-територіальний поділ ЗУНР, орг. схему ГА та мобілізацію чоловіків українців до ГА від 18 до 35 рр. Територію ЗУНР (без Карп. України) поділено на три військ. обл.: Львів, Тернопіль і Станиславів, а з них кожену на 4 військ. округи (по 5—8 пов.); на чолі кожної з них був окружний військ. командант, що відповідав за набір новобранців, їх вишкіл і поповнення армії боєздатними частинами.

Усіма військ. справами ЗУНР видав ДС ВС, що діяв до 9. 6. 1919; він поділявся на Військ. канцелярію ДСВС і 16 відділів. Йому безпосередньо підлягали справи поповнення армії, бойового й харч. постачання. Держ. секретарями військ. справ були: полк. Д. Вітовський (до 13. 2. 1919) і полк. В. Курманозич (до 9. 6. 1919). Після проголошення диктатури ЗО УНР функції ДСВС перейшли частково до Начальної Команди УГА, а частково до новоутвореної Військ. канцелярії диктатора (шеф пполк. К. Долежалъ). Утворена в травні 1919 Команда запліля, що перebrала тимчасово функції ДСВС, увійшла в червні до Етапної Команди ГА.

Начальним вождем ГА був запрошений гол. УНРади (з червня 1919 диктатор) начальний командант УГА, якому до допомоги стояла з функціями ген. штабу Начальна Команда Гал. Армії (НКГА). Її очолював командант УГА, з червня 1919 Начальний вождь з помічником — начальником генштабу. Начальними командантами за орг. періоду були: полк. Д. Вітовський (до 5. 11. 1918), полк. Г. Коссак (до 9. 11. 1918), полк. Г. Стефанів (до 10. 12. 1918); згодом ген. М. Омелянович-Павленко (до 9. 6. 1919), ген. О. Греков (до 5. 7), полк. А. Шаманек (до 21. 2. 1920) і пполк. А. Вітошинський (до 1. 3. 1920). Заступниками начальних командантів і одночасно начальниками штабу були: полк. М. Маринович (до 5. 11), отаман С. Горуж (до 10. 12), полк. Є. Мешковський (до 7. 2. 1919), полк. В. Курманович (до 9. 6.), полк. А. Шаманек (до 7. 11. 1919), ген. Г. Ціріц (до 10. 2. 1920) і знову полк. А. Шаманек (до 1. 3. 1920).

НКГА керувала операціями УГА на фронті, а також була зверхником усіх частин УГА, розташованих на фронті. Всі ін. частини УГА підлягали через тиллові окружні команди — ДСВС. НКГА поділялася за австр. зразком на оперативний і орг.-матеріальний відділи (докладніше див. 1743 стор.). За ген. Грекова в червні 1919 НКГА реорганізовано — її поділено на Оперативний штаб, Гол. відділ фронту і Етапну команду. Зі скасуванням ДСВС НКГА підлягали також усі запасні й вишкільні частини й обозні валки.

Перші польові формації УГА творилися стихійно проти постанов поль. боївок у Львові (1. 11. 1918) та нападу поль. військ з Польщі на Галичину (вже 11. 11 вони зайняли Перемишль). До кін. грудня 1918 ГА була мішаниною різних військ. груп регулярного, напівпартизанського, а навіть і партизанського характеру, що творили залогу Львова або оперували на шляхах наступу поль. військ. Ці групи називалися різно й мали дуже різномірний склад, залежно від місц. умов. У

грудні 1918 в ГА існувало 15 бойових груп різної величини й складу. Найсильнішими були підльвівські групи: «Наварія», «Старе Село», «Схід». На півн. кордонах ЗУНР для відбиття поль. агресії створено групу «Північ» (полк. О. Микитка); на півд. зах. Обл. Команда в Стрию (полк. Г. Коссак) очолювала різні групи, що створилися самочинно на зах. фронті, що тягнувся від Команчі (до 19. 1) до Городка: Команча, Лютовиська, Старий Самбір, Глибока, Крукеничі, Рудки, Південь I і II. Всі ці групи не являли собою суцільної лінії, рідко мали зв'язок з НКГА і ще рідше між собою. Чисельний стан цих груп у висліді поповнень зростав. На поч. грудня 1918, коли ген. М. Омелянович-Павленко перебрав начальну команду ГА, вона нараховувала бл. 30 000 старшин і вояків, у тому ч. в бойовому стані 15 000 при 40 гарматах (без наддніпрянських частин). Тоді поль.-укр. фронт переходив від Тісни на півд.-зах. до Хирова й попри Перемишль до Львова, зі Львова до Яворова й попри Любачів на Раву Руську до Белза, а далі на півн. до Крилова на Холмщині (докладніше див. ЕУ 1, стор. 537—38). У грудні 1918 всі польові формації підпорядковані одноставному командуванню НКГА, а впродовж січня-лютого ГА реорганізовано за пляном полк. Мешковського. Бойові групи зведено в 3 корпуси по 4 бригади, що склалися звич. з 3—6 куренів піхоти (в деяких бригадах об'єднаних у 2 полки), однієї кінної сотні, одного польового гарматного полку з 4—6 батарей, однієї саперної сотні, частин зв'язку та допоміжних відділів і служб. До I Гал. корпусу (команда в Камінці Струмиловій, командант полк. О. Микитка, начальник штабу отаман І. Куніш) увійшли: 5 Сокальська (командант сотн. О. Демчук, згодом сотн. В. Коссар), 6 Равська (сотн. Ю. Головінський), 9 Угнівсько-Белзька (отаман Б. Шашкевич), 10 Янівська або Яворівська (полк. Д. Долуд, згодом сотн. М. Климкевич, сотн. Ф. Кондрацький) бригади. До II Гал. корпусу (команда в Бібрці, командант полк. М. Тарнавський, начштабу пполк. Й. Папп де Яноші, згодом полк. А. Шаманек) увійшли: 1 бригада УСС (командант отаман О. Букшований), 2 Коломийська (пполк. Ф. Тінкль, згодом пполк. А. Виметаль), 3 Бережанська (пполк. А. Вольф, пізніше отаман О. Лисяк), 4 Золочівська (отаман С. Шухевич). До III Гал. корпусу (команда в Стрию, командант полк. Г. Коссак, потім ген. М. Гембачів, начштабу пполк. А. Долежалъ) увійшли бригади: 7 Стрийська (згодом Львівська; командант пполк. К. Слюсарчук, потім пполк. А. Бізанц), 8 Самбірська (отаман К. Гофман), I Гірська (сотн. М. Маційович, пізніше ота-

ман В. Черський) і дві групи «Крукеничі» (полк. В. Шепель) і «Глибока» (сотн. М. Федик), що з 8-ою Самбірською бригадою були під заг. командуванням полк. А. Кравса. Ця орг. схема УГА збереглася до кін. її існування. Дальші бригади не можна було створювати через брак старшин і бойового спорядження.

За даними документів Харч. уряду ДС ВС, з березня 1919 мобілізовано 126 000 старшин і вояків, тобто 5% укр. населення, а фактично значно більше, бо численні старшини і вояки, що підлягали мобілізації, не повернулися ще додому з фронтів світової війни чи з полону (тільки в Італії до виїзду на Україну зареєстровано було до 40 000 старшин і вояків-українців, кол. полонених австр. армії).

Хоч численність ГА на фронті нараховувала в квітні 1 412 старшин і 52 200 вояків (533 кулемети, 188 польових і 13 важких гармат), поль. військо вже в лютому-березні 1919 мало чисельну перевагу: у квітні 62 000, а ще більшу після спрямування на протиукр. фронт 30 000 старшин і вояків з 100 тисячної армії ген. Ю. Галлера, що прибула з Франції (всупереч зобов'язанням поль. уряду, що армію вживатимуть тільки проти большевиків).

Не зважаючи на чисельну й техн. перевагу поль. війська, за 248 днів війни УГА мала також і перемоги, (див. ЕУ II, стор. 537—540). Але остаточній перемозі укр. війська у першому наступі під Вовчухами в лютому 1919 перешкодила Місія Антанти, очолена ген. Бертелмі, яка в дуже прикрій ситуації для поляків наказала перемир'я.

Великий поль. наступ проти УГА почався 14 травня. Трикратна поль. перевага на півд. фронті створила безвихідну ситуацію на Прикарпатті. Частини I Гірської бригади і група «Глибока» втратили зв'язки з гол. силами і були змушені перейти на Карп. Україну, де й були інтерновані. Важка ситуація ще погіршилася, коли 24 травня рум. військо з дивізією поль. ген. Л. Желіговського ударило по тилах УГА і почало займати Покуття.

6. 6. 1919 УГА, зібрана в півд.-сх. трикутнику Галичини, здобула перемогу під Чортковом і перейшла в наступ (див. Чортківська офензива). За три тижні наступу здобуто значні успіхи, які не можна було закріпити через повний брак воєнного спорядження в УГА, гол. піхотної амуніції. 28 червня почався другий відступ УГА, який 16—17. 7 закінчився переходом через р. Збруч. На територію УНР перейшло 49 800 старшин і вояків при 603 кулеметах і 187 гарматах.

У складі УГА були також деякі бригади, що постали під час Чортківської офензиви, з яких 12, 14, 18 і 21 піші та 1 кінна брали вже участь у боях.

Вже 25. 7. 1919 частини II Гал. корпусу вийшли на протибольш. фронт, а за ним 2. 8 і вся УГА. 12. 8 почався наступ об'єднаних укр. армій на Київ—Одесу, яким керував новостворений штаб Гол. отамана з ген. М. Юнаковим як начальником штабу і ген. В. Курмановичем як ген. квартирмейстром. До кін. серпня 1919 укр. армії звільнили від большевиків 72 500 км² території і 6,5 млн населення УНР. Похід на Київ закінчився 30. 8 здобуттям Києва і зустріччю з Добармією наступного дня, але згодом і до відступу обох укр. армій на зах. (див. ЕУ I, стор. 522—23). Причиною воєнної катастрофи УГА, до якої згодом дійшло, не були воєнні перемоги ворога, але жахлива епідемія тифу та ін. пошесних хвороб, які вивели з армії до 90% стану, так що в листопаді 1919 тільки 7% вояцтва УГА могли лишитися на фронтовій лінії. У січні 1920 стан УГА зменшився до 1 373 старшин і 20 576 вояків, а в квітні до 1 435 старшин і 16 688 вояків. Це й примусило НКГА укласти перемир'я, а згодом і союзний договір з рос. Добармією ген. А. Денікіна (Одеса, 17. 12. 1919), а потім статті Червоною Укр. Гал. Армією (ЧУГА), коли після розгрому Добармії частини Червоної армії з'явилися на місці розташування гал. бригад (Докладніше див. ЕУ, стор. 524). Остаточна УГА вийшла з поля боїв, коли у квітні 1920 2 кол. гал. бригади покинули Червону армію й перейшли до Армії УНР, що була тоді в союзі з поль. військом, але попали в поль. полон. Поляки звільнили підстаршин і вояків, а старшин інтернували в таборі полонених у Тухолі. Такий був кінець УГА після майже півторарічного її існування (докладніше див. ЕУ I, стор. 523—24).

Вишкіл в УГА провадився у старшинських школах і в запасних кошах (полках, куренях) за статутами УСС та австр. армії. Його слабкою стороною була недостача бойового вишколу. Ген. Греков організував у червні 1919 армійський вишкіл, але після переходу УГА за Збруч плян не був реалізований. Для старшин були школи добровольців з освітою не менше 6 клас. сер. школи; у Галичині діяли 3 піхотні школи, 1 артилерійська, 1 звідомна; на Наддніпрянщині 1 піхотна й 1 артилерійська.

Роди зброї і служб УГА. Найчисленнішим і гол. родом зброї УГА (67% усього стану) була піхота. На поль. фронті на 1 000 багнетів піхоти припадало 25 шабелів кінноти та 8 гармат. Ос-

новною бойовою одиницею був курінь (на поль. фронті — 51, на Наддніпрянщині — 48), що ділився на 4 сотні, а сотні на чети; до цього доходила ще скорострільна сотня (або чета у кожній сотні). На Наддніпрянщині курені мали тільки по 3 стрілецькі сотні й 1 кулеметну (8 кулеметів). Піхота відзначалася великою витривалістю, була краща в наступі і рукопашному бою, ніж в обороні; їй завжди бракувало набоїв, і тому вона часто мусіла залишати свої позиції і відступати. У цих випадках піхоту часто рятувала артилерія, яка займала позицію перед відступаючою піхотою й стрільбою на близьку віддачу стримувала противника.

Артилерія УГА була не тільки найкращим родом зброї, але й найкращою артилерією з усіх армій Сх. Європи. Вона творила 10,5% особового складу усієї УГА; на поль. фронті гал. артилерія мала 58 батарей (у тому ч. 40 батарей легких гармат, 1 гірську, 1 кінну, 7 гавбичних і 1 далекострільну (2 гармати 122 мм); на Наддніпрянщині 47 з половиною батарей (у них 177 легких і 10 важких гармат). Початково артилерія УГА мала австр. гарматний матеріал, але ще на поль. фронті через брак набоїв виміняла його на рос.

Кіннота, не зважаючи на її широкі можливості в рухливій війні, не відігравала в УГА великої ролі, бо в ДСВС панувала доктрина позиційної війни, в якій кінноті не надавали значення. Тільки з ініціативи ген. Грекова під час першого відступу УГА присвячено кінноті більше уваги і в червні 1919 створено Кінну бригаду у складі 2 полків, а в липні перший полк кінноти 1 корпусу — разом бл. 1 340 шабель.

Літунство постало з літунського відділу, що його на літунській базі в Красному організував сот. П. Франко; при допомозі висококваліфікованих пілотів кол. рос. армії організовано літунський полк (перший командант полк. Б. Губер, згодом полк. Д. Булат Кануков), що складався з 3 літунських сотень, літунської школи, техн. сотні і сотні обслуги; стан у квітні 1919: 35 старшин і 300 вояків. До квітня укр. літунство мало перевагу над поль. арміями, згодом її мало поль. літунство (150 літаків проти 40 укр.) і добровільна амер. ескадра.

Панцерна зброя УГА диспонувала 2—3 панцерними автомобілями і 2 панцерними потягами, які успішно оперували на Хирівському й Львівському фронтах. На Наддніпрянщині УГА й Армія УНР мали тільки 3 здобуті від большевиків модерні панцерні потяги.

Технічні частини. УГА мала 9 саперних сотень, з яких 4 були приділе-

ні до корпусів, 5 до бригад. Ці сотні формували і вишколювали Запасний саперний курінь у Чорткові, пізніше реорганізований на Техн. курінь (командант К. Кізюк); автоколони УГА з 36 автомобілів, 24 мотоциклетів і 2 панцерних автомобілів були реорганізовані в Самохідний курінь. Зал. курінь, зал. депо й сотня зал. мостів були організовані в Стрию, а пізніше перенесені до Станиславова. Телефонні сотні при корпусах, чети при бригадах і телефонні стежі при куренях і гарматних батареях вишколювалися в Звідомному полку в Станиславові. Чотири радіостанції були приділені до ДСВС й до 3-х корпусних команд.

Санітарна служба в УГА була організована за австр. зразком і до переходу за Збруч стояла на висоті завдань. При корпусах працювали 2—5 польові лікарні та санітарні потяги. Після переходу за Збруч, санітарна служба була зовсім незадовільна через брак шпиталів, одягу, білизни і ліків. Це й було причиною епідемії тифу. Лікарів було всього 35, санітарних старшин 50, у 8-ох шпиталях тільки 1 600 ліжок, а в кін. жовтня вже було 18 000 хворих на тиф.

Внутр. лад берегла польова жандармерія (польова сторожа) при НК ГА і корпусах (поділена на корпусні курені і бригадні сотні). Докладніше див. стор. 2 231).

Ін. допоміжними відділами УГА були булавні сотні при штабах корпусів і бригад, харч. сотні при постачаннях корпусів і бригад, ветеринарні відділи при командах корпусів і в Кінній бригаді; пости польової пошти при корпусних і бригадних командах та ін.

Загальний стан УГА зазнав таких змін: у березні-квітні на фронті було 65 000 старшин і вояків, за чортківського наступу — 70—75 000; за Збруч перейшло бл. 50 000; у січні 1920 їх ч. зменшилося до 22 000, у квітні до 18 000 старшин і вояків.

Недостатня була кількість старшин — пропорція числа старшин до вояцтва УГА була тільки 2,4% заг. стану (коли в поль. армії — 5%, на фронті — 7%). Недостачу штабних і вищих старшин в УГА надолужували вербування старшин — неукраїнців з кол. австр.-угор. армії та призначення старшин з Армії УНР — кол. старшин рос. армії (цей резервуар надто мало був використаний). Іменування нових старшин і підстаршин та підвищення їх належало до компетенції ДСВС, а з червня 1919 — диктатора.

Ступені й однострій. Прийнятими в УГА ступенями були: старший стрілець, вістун, десятник, старший десятник (у випадку «однорічника» — під-

хорунжий), булавний, бунчужний — для підстаршини; хорунжий (старшинський кандидат), четар, поручник, сотник — для молодших старшин; отаман, підполковник, полковник — для штабних старшин; генерал-четар, генерал-поручник, генерал-сотник — для ген. старшини. Кольори родів зброї: піхота — синій, артилерія — червоний, кіннота — жовтий, жандармерія — вишневий, техн. частини — сірий, зв'язкові — зелений, санітарні — чорний, обозні — яснозелений.

Розпорядженням Держ. Секретаріату з 30. 6. 1919 усталено однострій і відзнаки ступенів: кругла шапка з твердим оком кольору роду зброї та шнуром над козирком, у підстаршини — зеленого кольору, у старшин — золотого. Блуза австр. стрілецького крою, на комірці зубчатка кольору роду зброї, у старшин — обрамована золотом, у штабних старшин на золотому підкладі, у генералів — срібна зубчатка на золотому тлі. Відзнаки ступенів — на рукавах: у підстаршин — на підкладі кольору зброї — срібні стрічки, у старшин золоті вужчі і ширші плетива. Підстаршини, від вістуна почавши, носили при багнетах на поясі жовті привіски, старшини — золоті. Під час з'єднання з більшовиками в ЧУГА були скасовані старшинські відзнаки, заборонено укр. нац. відзнаки, прапор і гімн, введено військ.-політ. установи (комісарів) та рев. трибунали.

Загальна характеристика. УГА була добре організована, дисциплінована й боездатна. Бездоганна дисципліна відзначалася високою нац. свідомістю старшин і вояків. Слабістю УГА був брак старшин, зокрема вищого ступеня. Престиж старшин УГА був високий, бо вони здебільша мали вищу освіту і значний життєвий досвід. Боездатність УГА записана в анналах її перемог, часто над краще озброєними противниками. Не зважаючи на великий брак матеріальних засобів і труднощів, УГА була кращою армією серед тих, що постали на руїнах Австро-Угорщини.

Існування УГА має іст. значення: вона відновила укр. військ. традицію на Зах. Укр. Землях і змогла поширити її серед широких мас. Інтенсивне плекання цих традицій було гол. рушійною силою відновлення збройної боротьби в лавах УПА, Укр. Нац. Армії та ін. укр. збройних формаціях у роки другої світової війни.

Див. також *Укр.-поль. війна в Галичині 1918—1919* та *Укр.-сов. війна в 1919—21*.

Література: Sopotnicki J. Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe. Л. 1921; Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919. Л.—В. 1928;

Омельянович-Павленко М. Укр.-поль. війна 1918—19. Прага 1929; Шухевич С. Спомины з Укр. Гал. Армії. 5 тт. Л. 1929; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Л. 1931; Думін О. Армія УГА 1918—20 (ст. в Укр. Заг. Енциклопедії). Л. 1934; Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. Берлін 1934; Історія укр. війська (вид. І. Тиктора). Л. 1936, друге вид. Вінніпег 1953; Чортківська офензива. Мюнхен 1953; Шанковський Л. Укр. Армія в боротьбі за державність. Мюнхен 1958; Ярославин С. Визвольна боротьба на зах. укр. землях. Філядельфія 1956; Микитюк Д. вид. Укр. Гал. Армія. Матеріали до історії УГА. 5 тт.: Вінніпег 1 — 1958, 2 — 1960, 3 — 1966, 4 — 1968, 5 — 1976; Гірниак Н. Останній акт трагедії УГА. Нью-Йорк 1959; Шанковський Л. Укр. Гал. Армія. Воєноіст. студія. Вінніпег 1974; Денник Начальної Команди УГА. Нью-Йорк 1975.

Л. Шанковський, Р. М.

Українська Гетьманська Організація Америки (УГОА), організація культ. й гром. типу в ЗДА, заснована 1943 з центр. осідком у Детройті. УГОА є спадкоємцем двох міжвоєнних (1923—39) гетьманських орг-цій у ЗДА: молодіжної спортивно-руханкової і парамілітарної «Січ. Орг-ції» (див. «Січ»), заснованої С. Гриневецьким і О. Назаруком, та політ. Союзу Гетьманців Державників (СГД) з осідком у Чикаго, які на поч. другої світової війни заборонила амер. влада, підозрюючи їх у пронім. настановленні. УГОА нараховує тепер 14 відділів у всіх більших укр. скупченнях у ЗДА і бл. 300 чл. Провідні діячі: О. Біловус, М. Сіменів, П. Запорожець, В. Бачинський, М. Бояр, П. Небоженко. Пресові органи: «Укр. Робітник» (1934—51), двотижневик «Наша Держава» (1952—55) і «Батьківщина» (всі у Торонто), кварталник «Державницька Думка» (Філядельфія); книжкове в-во «Булава» (Нью-Йорк).

Українська гімназія в Чернівцях, паралельні до нім. укр. класи в II держ. гімназії в Чернівцях; діяла з 1896. За рум.

Будинок укр. гімназії в Чернівцях

окупації почалася з 1920 поступова румунізація гімназії. У 1925—27 укр. мова викладалася тільки як факультативний предмет, а згодом була цілком скасована. У 1922 У. г. переіменовано з Укр. держ. гімназії на Четверту гімназію, а 1930 на Liceul Marele Voievod Mihai. Серед ін. дир. були: К. Козак, А. Артимович, П.

Клим; педагоги: М. Кордуба, В. Кміцикевич, Ю. Кобилянський, А. Клим, М. Равлюк. У 1913 У. г. мала 560 учнів і 34 учителів. За недовгий час вона виховала багато укр. інтелігенції на Буковині. Після 1940 перетворена на десятирічку.

Українська гімназія в Чехо-Словаччині, постала 1925 в Празі з ініціативи Укр. Високого Пед. Ін-ту. 1926 затверджена владою як реальна гімназія за зразком чес. гімназій. 1927 перенесена до Ржевнів, 1937 до Модржан б. Праги.

Один з будинків укр. гімназії в Ржевніцах

1937—38 було 185 учнів (перев. з Закарпаття) і 33 педагоги. Гімназія мала інтернат. Дир.: Я. Ярема, А. Артимович, І. Кобицький, М. Хлюр, Г. Омельченко (від 1936), А. Штефан (з 1940). Проіснувала до 1945.

Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), орган політ. керівництва рев. боротьбою, який оголосив себе «верховним органом укр. народу в його рев.-визвольній боротьбі» (Тимчасовий устрій УГВР), утворений на Україні при кін. другої світової війни з ініціативи УПА й рев. ОУН. Метою організаторів було створення ширшої суспільно-політ. бази для боротьби збройного підпілля проти німців і большевиків та притягнення до неї кадрів з-поза ОУН, хоч остання залишалася орг. й ідеологічною базою УГВР.

У січні 1944 з мандату командування УПА Л. Шанковський очолив ініціативну комісію, яка встановила зв'язки з окремими представниками кол. партій та непартійними діячами. Представники ОУН полк. А. Мельника не погодилися увійти до плянованого керівного органу. Установчі збори УГВР відбулися 11—15. 7. 1944 б. с. Недільна на Самбірщині під охороною відділів УПА. У зборах взяло участь 20 осіб, ін. 5 погодилися прийняти мандати, але не могли прибути. Між засновниками більшість не належала до ОУН; 10 з них походили з півн.-зах. Земель та Наддніпрянщини. На Україні згодом кооптовано 4 чл. (до 1950). На зборах, якими керував Р. Волошин, схвалено тимчасовий устрій, платформу та універсал УГВР до укр. народу. УГВР ухвалила дем. засади держ.-політ. життя і соц.-екон. програму майбутнього устрою України. Обрано президію УГВР: през. К. Осьмак з Києва (помер у Владімірській тюрмі), віцепрез. В. Мудрий, о. І. Гриньох та І. Вовчук, ген. секретаріат (гол. Р. Шухевич — Т. Чупринка), ген. суд і ген. контрольного.

На Україні під сов. окупацією УГВР керувала через УПА збройною боротьбою та вела через ОУН політ. і пропагандив-

ну дію проти сов. влади. Офіц. вид. були «Вісник УГВР» (1944—45), «Бюлетень інформації УГВР» (9 випусків, 1948—51); видано також 1 випуск ж. «Самостійність» (1946). Бюро інформації очолював кооптований чл. УГВР, публіцист П. Полтава. УГВР підтримувала Укр. Гр.-Кат. Церкву проти насильної ліквідації та вела пропаганду серед червоноармійців у Зах. Україні. У 1946 проведено бойкот сов. виборів. У жовтні 1949 УГВР, УПА й ОУН видали «Звернення Воюючої України до всієї укр. еміграції» з закликом активізувати визвольну справу за кордоном. По смерті Р. Шухевича (1950) ген. секретаріат очолив Ю. Коваль (справжнє прізвище В. Кук), який, однак, за сов. джерелами, у сер. 1950-их рр. попав у руки сов. органів. Більшість чл. УГВР на Україні загинула або була заарештована. Тоді ж практично УГВР на Україні перестала існувати.

Уже в кін. 1944 за кордон виїхала частина чл. УГВР і тут оформила Закордонне Представництво (ЗП УГВР), гол. якого став о. І. Гриньох. Зовн. зв'язки та інформацію провадив ген. секретар закордонних справ М. Лебедь, який у 1945 встановив зв'язки з альянтами в Італії. Ще на поч. 1944 представники визвольного підпілля, що діяли від імені ініціативної комісії УГВР, вели розмови та досягли деяких узгоднень (взаємний ненапад на спільній території дій) з поль. підпіллям (АК) та урядовими і військ. представниками Румунії й Угорщини. Уже на еміграції вислано низку меморіалів, серед ін. на Мірову конференцію в Парижі (спільно з представником екзильного уряду УНР), ведено інтенсивну інформативну діяльність (Укр. Пресова Служба), організовано допомогу рейдуючим на зах. відділам УПА та утримувано контакти з підпіллям на Україні. При ЗП УГВР діяла Місія УПА. До 1948 Закордонні Частини ОУН (С. Бандери) підтримували ЗП УГВР, але незабаром виникли між ними розходження — ідеологічні, тактичні й особисті; лише нова фракція, що в 1954 розійшлася з С. Бандерою — ОУН за кордоном, співпрацює з ЗП УГВР.

Спроби стати базою для ширшої консолідації через приєднання до ЗП УГВР ін. орг-цій і партій не мали успіху. З утворенням Укр. Нац. Ради ЗП УГВР заявило, що не має претенсій очолювати укр. політ. життя на еміграції, а лише є представником рев. руху на Україні і по цій лінії веде свою діяльність за кордоном. Тут з кооптованих нових чл. утворено Раду референтів та постали в різних державах делегатури ЗП УГВР.

З сер. 1960-их рр. відбуваються періодичні конференції середовища УГВР,

на яких кооптовано нових чл. та обираються керівні органи ЗП УГВР, що вже перестало бути умандатованою установою. Разом з кооптованими ЗП УГВР має тепер (1980) понад 20 чл., у т. ч. 10 чл.-засновників. З першого складу чл. УГВР на еміграції померли: І. Вовчук, Є. Врецьона, о. О. Малиновський, В. Мудрий, З. Пеленський, І. Сім'ячук і П. Чуйко.

У Мюнхені ЗП УГВР почало видавати з 1951 двотижневу газ. «Сучасна Україна» і місячник «Укр. Літ. Газета», на базі яких у 1961 постав ж. «Сучасність». У Нью-Йорку ЗП УГВР створило в 1952 досл.-вид. установу «Пролог», який вдавав короткий час (1957—60) одноіменний ж. англ. мовою, а також місячник „Digest of Soviet Ukrainian Press“ (1957—77). В-ва «Сучасність» і «Пролог» видали разом понад 100 назв книг іст., політ. і літ.-мист. змісту. З 1970-их рр. пресове бюро ЗП УГВР публікує систематично матеріяли «Самвидаву» та популяризує укр. дисидентський рух. Гол. «Прологу» до 1973 був М. Лебедь, пізніше — М. Прокон, заступник гол. ЗП УГВР.

Література: Лебедь М. УПА. Рим 1946; Шанковський Л. УПА, в кн. Іст. укр. війська. Вінніпег 1953; УГВР у світлі постанов В. Збору та ін. документи... вид. ЗЧ ОУН. Мюнхен 1956; Armstrong J. Ukrainian Nationalism, 2 вид. Нью-Йорк 1963; Прокон М. Генеза, устрій і платформа УГВР. ж. Сучасність, чч. 7—8, 1978. В. Маркус

Українська Головна Еміграційна Рада, див. Головна Еміграційна Рада.

Українська Господарська Академія (УГА), укр. висока техн. школа в Подєбрадах (Чехо-Словаччина), заснована 1922 Укр. Гром. Комітетом у Празі на чолі з М. Шаповалом при фінансовій допомозі мін-ва закордонних справ Чехо-Словаччини. Початковий статут УГА з 3-річним пляном навчання, затверджений Мінвом Хліборобства Чехо-Словачької Респ. 16. 5. 1922, був змінений 23. 5. 1925 Професорською Радою УГА. Згідно з новим статутом, Академія далі існувала як висока школа з 4-літнім пляном навчання у складі трьох фак.: агрономічно-ліс. (відділи — агрономічний і лісовий), інженерного (відділи — хеміко-техн. і гідротехн.) та екон.-кооп. (відділи — екон. з численними підвідділами, кооп. та статистичний); по закінченні академії абсолювенти здобували звання інженера.

Свою орг-цією УГА відповідала чес. високим школам того типу з тією різницею, що крім фахових предметів введено також українознавчі науки. УГА утримував уряд Чехо-Словаччини (бюджет на 1927 — 2,8 млн чехо-словацьких корон, 1931 — 1,6 млн), а підпорядковувалася вона двом чехо-словацьким мін-вам: мін-ву хліборобства (навчання) і до 1928 мін-ву закордонних справ (адміністра-

тивно-госп. справи). Упродовж перших 10 рр. УГА мала 118 педагогів (92 українці і 26 чехів) — найбільше у 1928 — 96. Разом прийнято до УГА 786 студентів (найбільше їх було 1926—27 — 613), з яких закінчило студії зі званням інж. 569 осіб (більшість з них пізніше працювала за своїм фахом на зах. укр. землях): агрономів — 125, лісовиків — 92, хеміків-технологів — 58, гідротехніків та економістів-кооператорів — 167; до 1926—27 більшість з них мала стипендії від чехо-словацького уряду. Крім українців (до 1926—27 майже виключно з укр. еміграції) студіювало в УГА незначне ч. чужинців, гол. білорусів. Студенти були організовані в більшості в Укр. Акад. Громаді і Громаді студентів УГА.

При УГА діяла низка навчально-допомогових установ: фундаментальна бібліотека (30 000 тт. фахової літератури), 33 кабінети, 14 лабораторій, ряд ферм, ліс. розсадник, метеорологічна станція і дві

Подєбрадський замок, в якому були розташовані головні установи УГА — УТГІ

навчальні кооперативи. Більшість з цих установ містилася в старовинному замку чес. короля Юрія Подєбрадського (1420—71). Чималою була наук.-вид. діяльність УГА і його професури. Вони опублікували за час існування УГА 698 наук. публікацій, у тому ч. 229 кн., здебільша підручники для студентів, у тому ч. низка перших техн. довідників для високих шкіл укр. мовою (тільки 37 випущено друком, ін. здебільша літографічним способом). Велике значення мала розбудова укр. техн. номенклатури (серед ін. ліс. термінологічна комісія видала нім.-укр. «Лісотехн. словник»). При УГА протягом її існування діяло 50 орг-цій, серед них 9 наук.-проф. та фахових. УГА й її професура брали участь в міжнар. наук. житті (конгреси, публікації тощо). Чимало з проф. були визначними науковцями: серед них — агрономи В. Доманицький, В. Череди́в, лісовик Б. Іваницький; економісти — О. Мицюк, В. Садовський, В. Тимошенко; кооператори — С. Бородавський, Б. Мартос, статистик — Ф.

Щербина; правники — Л. Бич, О. Ейхельман, соціолог О. Бочковський; техніки-хеміки — М. Вікул, С. Комарецький; геодезисти Л. Грабина, Л. Флоров та ін.

Останній сенат УГА з 1935 р.

Зліва направо: сидять — О. Бочковський, Б. Іваницький, Л. Фролов, В. Чередів; стоять — Г. Шиянів, В. Іванис, Л. Грабина, М. Добриловський.

Як й УВУ, УГА діставала щораз менші дотації від чес. влади, а в 1928 Мін-во Хліборобства заборонило приймати нових слухачів і наказало поступову ліквідацію УГА, яку закінчено в 1935. Для врятування УГА постало Т-во прихильників УГА 1931 (гол. проф. Б. Матюшенко) в Празі, але коли виявилось, що воно неспроможне зібрати потрібні фонди, т-во спрямувало свою енергію на заочний Техн. Госп. Ін-т при УГА, який засновано ще 1932. Він в своїй основі зберігав структуру і програму Академії, але замість аудиторного перейшов на заочне навчання. Його власником стала Спілка професорів УГА з допомогим опікуном — Т-вом Прихильників УГА. Див. *Український Технічно-Господарський Інститут*.

Ректорами УГА були: І. Шовгенів (1922—25 і 1926—27), Б. Іваницький (1925—26 і 1928—35), С. Тимошенко (1927—28).

Література: Укр. Госп. Академія. Прага 1923; Укр. Госп. Академія. Подєбради 1926; Укр. Госп. Академія. Прага—Подєбради 1931, 1932; Наріжний С. Укр. еміграція. Прага 1942; Укр. Госп. Академія в ЧСР 1922—1935. Нью-Йорк 1959. Р. М.

Українська Греко-Православна Церква в Канаді (УГПЦК), заснована 18. 7. 1918 на конвенції делегатів з провінцій у Саскатуні виходячими з Буковини і Галичини, незадоволеними діяльністю Рос. Правос. і Гр.-Кат. церков, до яких перед тим належали (див. стор. 938—39). Це рішення здійснювало створене на конвенції Укр. Правос. Братство. Більшість вірних і душпастирів цієї церкви становили кол. гр.-католики; до УГПЦК перейшла більшість бук. парафій, які належали до Рос. Правос. Місії та т. зв. Гр.-Незалежної Правос. Церкви. Серед організаторів УГПЦК були: В. Кудрик, С. Савчук, В. Свистун, М. і Ю. Стечишин

та ін. УГПЦК мала власну церк. орг-цію з соборноправним устроєм, незалежну від ін. духовних юрисдикцій. Гол. Президії консисторії (до 1951) і адміністратором (до 1947) Церкви був С. Савчук. УГПЦК очолювали: 1919—24 митр. Германос Сеґеді із ЗДА (Антіохійська Гр.-Правос. Церква), згодом еп. Іоан Теодорович (з ієрархії УАПЦ київ. митр. Василя Липківського), який перебував у ЗДА; 1947—50 архиеп. Мстислав Скрипник; 1950—51 УГПЦК визнавала зверхність митр. УАПЦ Полікарпа; 1951—72 її очолював митр. Іларіон Огієнко, кол. архиеп. холмський і підляський як митр. Вінніпегу і всієї Канади (1963 одержав титул блаженнішого), згодом архиеп. Михайл Хороший (1972—75), з 1975 митр. Андрій Метюк (з титулом блаженнішого). На соборі 1951 УГПЦК поділено на 3 епархії: Сер. (для Манітоби й Саскачевану) з осідком у Вінніпезі, Зах. в Едмонтоні (для Альберти і Бріт. Колумбії) та Сх. в Торонто (для Онтаріо з Квебеком); 1963 створено саскатунське єпископство як вікаріят Сер. епархії.

УГПЦК постійно зростає: 1924 — 70 громад і 12 свящ., 1955 — відповідно 200 і 70, 1979 — 300 і 93 свящ.; тепер ч. вірних — бл. 120 000. УГПЦК керує консисторією, обрана собором. У складі консисторії УГПЦК входять: владики — митр. Андрій Метюк, архиеп. Борис Яковкевич (з 1963) і 2 еп. Микола Дебрин (з 1975) і Василь Федак (з 1978), 9 духовних і 9 світських чл. Виконавчим органом є Президія консисторії, яку довгий час очолював о. С. Савчук, з 1970 о. Д. Лучак, з 1980 о. Г. Удод. Частина Правос. Церкви в Австралії (15 громад з 5 свящ.) є під юрисдикцією вінніпезького митр.

Крім душпастирської, УГПЦК провадить культ. і виховну діяльність. Для виховання священичих кадрів 1946 засновано вищу акад. установу *Колеріо св. Андрія у Вінніпезі* (декан о. О. Кравченко), афілійовану з Манітобським Ун-том (у 1970-их рр. нараховувала бл. 20 студентів). При парафіях діють укр. школи, які працюють під опікою Ради Укр. Школи при консисторії. Українознавчу і виховну роботу ведуть ін-ти: ім. Петра Могили в Саскатуні (з 1916), св. Івана в Едмонтоні (з 1918) й св. Володимира в Торонто (з 1949).

Пресовим органом УГПЦК є видаваний консисторією двотижневик *«Вісник»*. Наук. Богословське Т-во у Вінніпезі (засноване 1948) видавало місячник *«Віра й Культура»* (1951—67 і 1974—75). З УГПЦК пов'язаний тижневик *«Укр. Голос»*, орган Союзу Укр. Самостійників. Вид. спіл-

Консисторія УГПЦ в Канаді 1980

Зліва направо: сидять — о. С. Савчук, архієп. Миколай (Дебрин), архієп. Ворис (Яковкевич), митр. Андрій (Метюк), єп. Василій (Федак), о. Г. Удод; стоять, перший ряд — о. П. Вублик, о. Т. Міненко, С. Зузак, В. Базюк, Є. Федак, Г. Мельник, Н. Бондар, о. В. Лакуста, Р. Дзеник, М. Кравецький; другий ряд — о. С. Ярмусь, М. Карпак, о. В. Василів, Д. Ціпівник, о. І. Кутах, Д. Керелюк, М. Олесіюк, В. Зміївський, П. Кондра, о. М. Вондарчук

ка УГПЦК «Еклезія» видає богослужбові і рел. кн.

З ініціативи УГПЦК для її підтримки 1927 організовано гром. централю Союз Укр. Самостійників (СУС), яка координує працю крайових орг-цій: Т-ва Українців Самостійників, Союзу Українок Канади, Союзу Укр. Молоді Канади, Союзу Укр. Нар. Домів і трьох ін-тів.

XVI Собор УГПЦК, що відбувся 3—6. 7. 1980 у Вінніпезі, змінив назву УГПЦК на Укр. Правос. Церкву в Канаді.

Література: о. Савчук С. Основні засади Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. Вінніпег 1950; Статут і Правила Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. Вінніпег 1956; Пів століття Укр. Греко-Правос. Церкви в Канаді (1918—1968). Вінніпег 1968; о. Стус І. Короткий нарис історії Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді. ж. Вісник, 1978; Yearbook of Orthodox Church, 1978. Edition Published by A. Procs. Мюнхен 1978.

А. Жуковський

Українська Громада, гром.-культ. т-во, засноване 1919 в Берліні з укр. емігрантів по першій світовій війні, спершу непартійне, пізніше наближене до гетьманського центру; активне у 1920-их до першої пол. 1930-их рр.; понад 6 000 чл. Пресові органи «Нове Слово» (1920) і «Українське Слово» (1921—23); гол. т-ва серед ін. були: Б. Лепкий, З. Кузеля. Відновлене заходами П. Скоропадського, діяло 1940—45 як друга (поряд Укр. Нац. Об'єднання) укр. заг. орг-ція, дозволена владою в Німеччині; гол. В. Гомзин; пресовий орган «Укр. Дійсність».

«Українська Громада», популярний ілюстрований тижневик, орган УНДО для Волині, виходив з листопада 1926 до кін. травня 1929 у Луцькому. Наклад 4 000 примірників. Ред.: М. Черкавський, С.

Вишнівський, Г. Гладкий і В. Островський. Заборонена поль. адміністрацією.

«Українська Громада», двотижневик поступово-дем. напрямку, орган т-ва «Оборона України», виходив 1923—27 у Нью-Йорку, згодом 1930—31 в Детройті; ред. Я. Чиж, М. Цеглинський.

Українська Громада в Парижі, Cercle des Oukrainiens à Paris, перша укр. орг-ція в Парижі, створена 1908 політ. емігрантами з Наддніпрянщини (по революції 1905) і студентами з Галичини. У 1910 Громада мала 120 чл., хор, організувала курси укр. мови, видавала інформативні брошури про Україну. Серед діячів Громади були: Я. Федорчук, М. Паращук, В. Винниченко, О. Коваленко, Є. Бачинський, М. Рудницький та ін. У.Г.П. перестала діяти з поч. війни 1914.

Українська Громада у Франції, перша гром.-культ. орг-ція у Франції після першої світової війни, заснована 1924 в Парижі укр. емігрантами. Спочатку до У.Г.Ф. належали українці різних політ.-ідеологічних поглядів, але вже 1925 відійшли з Громади советофіли — Союз Укр. Громадян у Франції (СУГУФ) і прихильники середовища УНР (Союз Укр. Емігрантських Орг-цій у Франції), а в 1929 націоналісти, які згодом заснували Укр. Нар. Союз. У.Г.Ф. (називана також «Громада Шаповала») покликала на ідейні основи М. Драгоманова і Микити Шаповала (соц.-рев.). В 1930-их рр. Громада мала 22 філії (з читальнями і навчанням укр. мови для дітей), з 600—1200 чл. У.Г.Ф. зазнала переслідування під час нім. окупації (1940—44), а після війни більшість філій відновила свою діяльність. Очолювали Громаду: М. Капустякський

(1924—29), Микола Шаповал (1929—48), Антоніна Шаповал (1948—53), а згодом І. Бондар, П. Туркєвич. В 1976 У.Г.Ф. самоліквідувалася.

Українська Громада в Чехо-Словаччині, культ.-осв. орг-ція з націоналістичним світоглядом, постала 1927, перев. з кол. вояків Армії УНР, її чл. були також українці з Закарпаття. Понад 200 чл., осідок Управи в Празі, кілька філій. Після окупації Чехо-Словаччини Німеччиною 1939, У.Г. включилася до Укр. Нац. Об'єднання в Німеччині і діяла до 1945. Гол. У.Г. весь час її існування був М. Галаган.

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод, відома також як Укр. Гельсінкська Група (УГГ), об'єднання діячів укр. правозахисного руху, утворене на Україні 9. 11. 1976. Чл.-засновниками УГГ були: М. Руденко (керівник групи), О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, Оксана Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката, О. Тихий. Підставою для утворення УГГ були постанови про права людини Заключного акту Наради у справах безпеки й співпраці в Європі у Гельсінках 1975. Згідно з основоположною декларацією УГГ її метою є сприяти виконанню на Україні постанов Заклучного акту: збирати докази порушення тих постанов та скарги пошкодованих; доводити факти порушення прав людини та націй на Україні до відома ширших кіл укр. та міжнар. громадськості, до урядів держав, які підписали Заклучний акт. УГГ ставить також своїм завданням знайомити громадян України з Декларацією Прав Людини ОН, домагатися від влади здійснення права на вільний обмін інформаціями та ідеями, акредитування на Україні представників закордонної преси, утворення незалежних пресових агентств, безпосереднього контакту України з ін. країнами. Для виконання цих завдань УГГ встановила зв'язок зі своїми кореспондентами та співр. у різних частинах України, а також з ін. гелсінкськими групами (вірменською, грузинською, лит., рос.), зібрала сотні документів, які свідчать про порушення органами влади людських та нац. прав, й у своїх деклараціях, меморандумах, зверненнях, протестах довела їх до відома різних міжнар. кіл, а також органів влади СССР. УГГ виступає на оборону переслідуваних за переконання, дає їм моральну та юридичну допомогу. Від другої пол. 1970-их рр. УГГ виявилася на Україні діяльним у рамках існуючого сов. законодавства і міжнар. договорів речником прагнень укр. народу до політ. і соц. свободи та держ. незалежності. Право-

захисна платформа УГГ стала в наявних в СССР та у світі умовах мобілізуючим, ефективним засобом для активізації громадськості й оборони укр. нац. інтересів.

КГБ застосовує до УГГ жорстокі репресії. У 1977 заарештовано й тоді або у наступному році засуджено на максимально допущену законом (ст. 62 Кримінального кодексу УРСР — «антирадянська агітація та пропаганда») кару від 7 до 10 рр. ув'язнення і 5 рр. заслання чл.-засновників УГГ: М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненка, М. Мариновича, М. Матусевича. Після арештів до УГГ вступили нові чл.: П. Вінс, В. Калиниченко, В. Стрільців, П. і В. Січки, В. Овсієнко, Ю. Литвин. У 1979 заарештували О. Бердника, П. і В. Січків, Ю. Литвина, В. Овсієнка. З 1979 чл. УГГ стали: В. Стус, В. Чорновіл, З. Красівський, Я. Лєсєв, В. Малинкович, П. Розумний, І. Сокульський, Стефанія Шабатура, Ольга Матусевич, М. Горбаль, Й. Зісельс. На весні 1979 в Мордовських таборах політ. в'язнів створено Групу сприяння виконанню Гельсінкських угод у місцях позбавлення волі, до якої ввійшли, м. ін., деякі чл. УГГ (Л. Лук'яненко, М. Руденко, О. Тихий), а також ін. політ. в'язні з України: С. Караванський, О. Попович, Б. Ребрик, о. В. Романюк, І. Сеник, Д. Шумук, Ю. Шухевич-Березинський.

1977 П. Григоренко одержав дозвіл виїхати на лікування до ЗДА, після чого його позбавили громадянства СССР. Виїхати за кордон дозволили також П. Вінсові, Н. Строкатій, В. Малинковичеві й С. Караванському. На підставі доручення від УГГ створено Закордонне Представництво УГГ в складі: П. Григоренка, Л. Плюща та Н. Строкатої. Воно діє в напрямі здійснення програми УГГ, виступає перед чужим світом на оборону діячів правозахисного руху на Україні, втримує зв'язки з різними міжнар. орг-ціями (Міжнар. Амнестія, профспілки, представники за кордоном правозахисних груп ін. народів СССР).

1979—80 посилено терор на Україні, особливо проти чл. УГГ і заарештовано втретє В. Чорновола, ув'язнено в бже-вільні О. Мешко, заарештовано В. Стуса, О. Матусевич-Гейко, В. Калиниченка, В. Стрільцева. У тих роках засуджено також до ув'язнення від 2 до 10 рр. таборів і від 3 до 5 рр. заслання чл. УГГ: О. Бердника, О. Гейко-Матусевич, М. Горбаль, В. Калиниченка, З. Красівського, Я. Лєсева, Ю. Литвина, В. Овсієнка, П. Розумного, П. і В. Січків, В. Стрільцева, В. Стуса, В. Чорновола. Декого з них судили за провокаційними звинуваченнями в спробі згвалтування, посіданні зброї, опорі міліції та ін. неpolit. стаття-

ми КК УССР. З 1979 ЗП УТГ веде акцію за мобілізацію міжнар. опінії на захист прав людини та народів під час Мадридської конференції. 1980 ЗП УТГ почало видавати «Вісник репресій в Україні» (ред. Н. Світлична).

Література: Укр. Правозахисний Рух. Документи й матеріали Київ. Гром. Групи сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Торонто—Балтімор 1978; Вісник репресій в Україні. Вип. 1—7. 1980; Юрій Вадзьо. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центр. Комітету КПРС. Нью-Йорк 1980; The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. Торонто 1980.

Українська Громадська Опіка у Франції, культ.-допомогова орг-ція, заснована в листопаді 1946 в Парижі чл. передвоєнного Союзу Укр. Емігрантських Орг-цій у Франції. Вона гуртувала прихильників середовища екзильного уряду УНР, мала 10 філій на провінції. У.Г.О.Ф. очолював С. Созонів (1946—54) і С. Качура (1954—68); ін. діячі: І. Косенко, Ю. Бацуца. В кін. 1960-их рр. перестала існувати.

«Українська Громадська Пора», тижневик, орган «незалежної трудової демократії» соц. напрям, вид. Укр. Вид. Спільки в Детройті, виходила з лютого 1930 до 1952 під різними назвами: «Пора», «Нова Пора», з 1940 «Укр. Нова Пора» і з 1945 — «У.Г.П.».

Українська Демократична Партія (УДП), створена 1904 в Києві з чл. кол. *Загальної Укр. Безпартійної Орг-ції* з політ. програмою: скасування абсолютизму в Росії й заведення конституційного ладу (під впливом «кадетів»), автономія України з укр. крайовим соймом, введення укр. мови в школах, судах, адміністрації. Серед лідерів УДП були: Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко. В кін. 1904 від УДП відійшла ліва група й створила *Укр. Радикальну Партію*, яка 1905 об'єдналася з УДП, утворивши *Укр. Дем.-Радикальну Партію*.

Українська Демократично-Радикальна Партія, постала в Києві при кін. 1905 з об'єднання *Укр. Дем. Партії* з *Укр. Радикальною Партією* й гуртувала перев. помірковану інтелігенцію. Програма УДРП була побудована на принципах парламентаризму й федералізму: Україна мала здобути в рамках конституції Росії широку автономію. У соц.-екон. площині партія відстоювала примусовий викуп від приватних власників землі й пром. підприємств, які з часом мали бути націоналізовані. УДРП мала в 1 і 2 Держ. Думах своїх депутатів, які заснували окрему укр. фракцію, згодом оформлену в *Укр. Думську Громаду*. Партія мала пресові органи «*Громадська Думка*», «*Рада*» і «*Рідний Край*». На поч. 1908 УДРП розпалася, а її чл. створили *Товариство Укр. Поступовців*.

Українська Демократично-Хліборобська Партія, заснована в Лубнях у травні 1917 за ініціативою С. Шемета, М. Боярського, В. Шкляра, Л. Климова, М. Макаренка та ін.; установчі збори відбулися 29. 6. 1917 у Лубнях з участю 1 500 селян та 20 дідичів. У.Д.Х.П. відстоювала збереження сер. зем. власності і вирішення зем. справи укр. соймом на основі парцеляції великої зем. власності за викуп. Програму партії склав В. Липинський. Вона домагалася проголошення самостійності України ще в 1917 і вела у березні 1918 переговори з Укр. Центр. Радою про поповнення останньої представниками У.Д.Х.П. У.Д.Х.П. допомагала Союзові Зем. Власників у гетьманському перевороті (29. 4. 1918), але згодом ставилася з застереженням до політики гетьманського уряду. На II з'їзді (26—28. 10. 1918) У.Д.Х.П. її делегати були проти федерації з Росією й ухвалили увійти у зв'язки з Укр. Нац. Союзом. За Директорії У.Д.Х.П. перейшла на нелегальне становище. На еміграції на поч. 1921 частина чл. У.Д.Х.П. (С. Шемет, В. Липинський) вступила до монархістського *Укр. Союзу Хліборобів Державників*.

Українська Держава, офіц. назва укр. держави за гетьманату, оголошена П. Скоропадським 29. 4. 1918 у «Грамоті до всього укр. народу» та у «Законах про тимчасовий держ. устрій України». Аж до упадку гетьманської влади 14. 12. 1918 ця назва була на великій держ. печаті та на банкнотах. (Історію цього періоду див. ЕУ 1, 512—17, політ. устрій, 648—49; гол. дати в хронологічній табл. *Україна 1917—80*).

Українська Державна Академія Мистецтв, заснована 1917 у Києві комісією на чолі з Г. Павлуцьким, яку покликав ген. секретар Мін-ва освіти І. Стещенко. Статут Академії затвердила Укр. Центр. Рада 5. 11. 1917; урочисте відкриття відбулося 5. 12. 1917 у приміщенні Укр. Центр. Ради. У.Д.А.М. очолювала Рада Академії у складі Д. Антоновича, П. Зайцева, Д. Щербаківського (вчений секретар) та ін. Ректорами У.Д.А.М. були: В. Кричевський, Ф. Кричевський (1918 і 1921—23), О. Мурашко, Ю. Нарбут, М. Бойчук. Перші професори: М. Бойчук (монументальне мистецтво), М. Бурачек (пейзаж), В. Кричевський (архітектура, композиція), Ф. Кричевський (побутово-іст. малярство, портрет), А. Маневич, О. Мурашко, М. Жук (станкове малярство, рисунок), Ю. Нарбут (графіка). 1921 до проф. складу додатково увійшли: Л. Крамаренко (монументально-декоративне малярство), В. Меллер (театральне оформлення), С. Налепінська-Бойчук (дереворит), Є. Сагайдачний, Б. Кратко (скульп-

тура), А. Таран (мозаїка) та ін. 1922—23 розпорядженням Губ. відділу проф. освіти при Наркоматі освіти У.Д.А.М. пере-

Професори УДАМ під час відкриття Академії в будинку Центральної Ради

Зліва направо: сидять — А. Маневич, О. Мурашко, Ф. Кричевський, М. Грушевський, І. Стешенко, М. Бурачек; стоять — Ю. Нарбут, В. Кричевський, М. Войчук

творено на Київ. Ін-т Пластичних Мистецтв, 1924 на Київ. Держ. Художній Ін-т (ректор І. Врона), до якого на правах фак. приєднано Архітектурний Ін-т, який існував з 1918.

Література: Січинський В. Українська Академія Мистецтва (До 35-річчя її заснування). газ. Свобода — недільне видання, ч. 39. Нью-Джерсі 1952; Павловський В. Українська Державна Академія Мистецтв до 50-ліття її створення. ж. Нотатки з мистецтва, ч. 7. Філадельфія 1968.

«Українська дійсність», орган Укр. Громади в Німеччині гетьманського напрямку, виходив у Берліні 1940—45 тричі на місяць (до 1943 з додатком «Госп. прилога»); газ. фірмував І. Калинович. Поряд інформацій про гром. і культ. життя укр. спільноти в Німеччині, Чехії, Австрії, «У.Д.» подавала серед ін. огляди подій на Україні, зокрема з часів укр. державності і сов. періоду (ред. М. Пасіка).

Українська діаспора, збірне визначення укр. нац. спільноти поза межами укр. земель (укр. нац. території), яка почуває духовний зв'язок з Україною. Назву «діаспора» (грец. походження — розпорошення, розсіяння), запозичено від жидів, які так називали здавна всіх жидів поза Палестиною. Інколи під У.Д. розуміють всіх українців поза політ. кордонами України (тепер УССР).

З деяким застереженням до У.Д. зараховуємо також і тих українців, що живуть на пограниччі зі своїми сусідами, але вже в меншості. Чимало українців живе на рос. пограниччі — на півн. Слобожанщині серед рос. більшості і на Дону; на сх. Передкавказзі (у сх. частині Краснодарського краю і в Ставропольському краї), де українці становили за переписом 1926 36% всього населення і

можна говорити про мішану рос.-укр. територію; півн. Чернігівщину можна було ще у 1920-их рр. вважати мішаним укр.-рос.-білор. краєм. На зах. пограниччі чимало українців живе на рум. і словацькому пограниччі; колись досить численна У.Д. в Угорщині й Молдавії (на зах. від Прута) зазнала вже майже цілковитої денационалізації.

Кількість українців у діаспорі зазнає постійних змін: до 1939 вона (а частково й згодом) збільшується завдяки новому припливові з України (звичайно, також завдяки природному приростові), зменшується через повернення (реєміграцію) на Україну та, зокрема в третій і дальших генераціях, через асиміляцію (зокрема мовну) та денационалізацію.

До 1870 р. Крім У.Д. на етнічних пограниччях, існували ще невеликі укр. колонії у великих містах держав, у яких жили українці (Москва, Петербург, Варшава); вже на поч. 18 в. жила нечисленна політ. еміграція в Туреччині і на Заході після поразки під Полтавою (1709). Щойно на поч. другої пол. 18 в. постали укр. хліборобські колонії далеко від України (але в межах тієї самої держави): на зах. (в межах Угорщини) оселилося кілька тис. українців з зах. Закарпаття в Бачці, а згодом і Сремі; на Наддніпрянщині після зруйнування Запор. Січі частина козаків перейшла до Добруджі (в межах Туреччини), але значно більше селян переселялося на Надволжя й Урал, де вони створили великі укр. острови серед рос. більшості. Невеликі укр. колонії постали у столицях: Відні, Будапешті, а також у Римі. Разом 1880 У.Д. можна обрахувати на 1,2 млн, у тому ч.: 0,7 млн в Евр. Росії, яких 0,2 млн в Австро-Угорщині, 0,1 в Рос. Азії і 0,1 в Америці. Це становило 4,6% всіх українців у світі.

1880—1920 рр. На останню чверть 19 в. припадає початок масової еміграції українців: з Австро-Угорщини до Америки, у Рос. Імперії — за Урал, до Азії. Причиною еміграції було аграрне перенаселення; з другого боку, нове законодавство не робило перешкод виїздові. Другорядне значення мала еміграція бл. 10 000 укр. селян з Галичини до Боснії (кін. 19 в.), яку стимулювала австр. влада по окупації Боснії. Бл. 15 000 укр. селян з Галичини і Буковини переїхало до Росії під впливом рос. агітації (майже всі вони повернулися), хоч незначна числом, але велике політ. значення мала політ. еміграція з кін. 19 в. наук., суспільних і політ. діячів з Наддніпрянщини (М. Драгоманов та ін) до Швейцарії й Відня. До Америки емігрували також частково укр. селяни в Рос. Імперії — з Холмщини й

Підляшшя (та майже масово жида з усіх укр. земель). Частина емігрантів поверталася на рідні землі (реєміграція); напр., на 393 000 українців, які виємігрували до 1909 до ЗДА, повернулося 70 000; з 2 млн емігрантів до Азії — бл. 0,5 млн.

Початок еміграції за океан датується з 1877; вона була скерована до ЗДА, гол. на заробітки в пром-сті й на будовах. З 1890-их рр. почалася еміграція укр. селян до Канади, до т. зв. степ. провінцій і до Бразилії (гол. стейт Парана) й Аргентини (провінція Міссіонес). Разом до першої світової війни виємігрувало до Америки бл. 500 000 українців, у тому ч. до ЗДА бл. 350 000, до Канади бл. 100 000, до Бразилії й Аргентини бл. 50 000. (Докладніше див. *Еміграція*). Уд. за океаном на 1914 можна обрахувати на 700 до 750 тис., у тому ч. в ЗДА 500—550 тис., Канаді понад 100 000, Бразилії бл. 50 000 й Аргентині 15—20 тис.

Від самого поч. емігранти намагалися гуртуватися при Гр.-Кат. Церкві, яка завершила навіть свою орг-цію створенням гр.-кат. єпископатів у ЗДА й Канаді. Вимоги самоорг-ції і самодопомоги серед заокеанської еміграції, як також приклад організованості чужомовного оточення диктували українцям створити цілу мережу власних рел., братсько-допомогових, осв., госп. і гром.-політ. орг-цій та установ у ЗДА, Канаді, а також у Бразилії й Аргентині. Так постали окремі нац. спільноти Уд., які зберігали зв'язки з рідними землями та культ. центрами на батьківщині. Звідти приходили книги, преса, приїздили свящ., культ. діячі для праці серед поселенців, а також ширилися нові ідеї й рухи, що виникали на Україні. Емігранти за океаном під впливом рідних земель пройшли приспінений процес нац. самоусвідомлення, а дечим навіть перевищили тих людей свого становища, що залишилися вдома. Треба згадати, що в укр. суспільно-політ. житті назагал не брала участі більшість емігрантів з Закарпаття й Лемківщини, які створили свої орг-ції і навіть мали окрему церк. (гр.-кат.) орг-цію.

Політ. ідеологія свідомішої частини Уд. була орієнтована на нац. визволення і держ. самостійність України. Щодо цього Уд. в ЗДА й Канаді, на подоби ін. слов. еміграцій, особливо активізувалася під час першої світової війни й укр. визвольних змагань. Виняткову роль відіграла закарп. еміграція в ЗДА, яка своїми заходами вирішально вплинула на приєднання 1919 Закарпаття до Чехо-Словацької республіки. Крім політ. і фінансової допомоги, репрезентативні орг-ції кан. й амер. українців вислали своїх

представників до Європи з метою сприяння укр. позиціям на Мировій конференції (докладніше див. *Еміграція*).

Укр. діаспора в Рос. Імперії (зокрема в Азії), що була майже виключно хліборобська, мала цілком ін. характер, ніж в Америці. Після 1860 вона була далі скерована на Надволжя і на Урал, але в останній чверті 19 в., коли вільної для поселення землі в Евр. Росії вже не було, скерувалася за Урал, спершу гол. на Зах. Сибір і сусідню частину Туркестану, згодом і на Далекий Схід, на т. зв. *Зелений Клин*. За переписом населення 1897, у Рос. Імперії жило в діаспорі 1 560 000 українців, у тому ч. в евр. частині 1 232 000 (392 000 на Надволжі і сусідньому Уралі, 232 000 на неукр. частині Курщини і Вороніжчини, понад 150 000 в розпорощенні в Басарабії); а в Азійській частині — 311 000, на Закавказзі — 117 000. За наступних рр. укр. еміграція до Азії постійно зростала (разом бл. 1,5 млн), так що число українців в Азії збільшилося на 1914 майже до 2 млн (у всій Рос. Імперії в діаспорі — до 3,4 млн). Тоді вже поволі почалася асиміляція Уд. з рос. оточенням, на що впливала низька нац. свідомість українців і де в чому спільність з росіянами, зокрема в релігії.

Бувши виключно с.-г. еміграцією, укр. поселенці на сх., хоч численніші від укр. поселенців з Австро-Угорщини за океан, не створили організованого власного життя на новій території і не мали подібних зразків серед свого нового оточення. Зв'язки України з цими поселенцями були обмежені (висилка преси, книг, випадкові відвідини), власних орг-цій там не було. Щойно революція 1917 сприяла самоорг-ції укр. населення, ідейно пов'язаної з нац.-політ. відродженням України (див. ще Сибір, *Зелений Клин*).

1920—45 рр. Перша світова війна й поразка у визвольних змаганнях викликали першу масову укр. політ. еміграцію. Вона зміцнила існуючу Уд. свіжими кадрами діячів з політ., наук., госп.-проф. і культ. профілем. Дотогочасна, здебільша заробітчанська еміграція одержала гром. й інтелектуальний провід у всіх країнах Уд., включно з утворенням нового осередку в Манджурії. Проте гол. скупченнями нової еміграції були Сер. і Зах. Європа, де вона осіла численно й очолила орг-цію життя Уд., а інколи й брала участь у житті українців на тих землях, які опинилися в тих чи тих країнах у висліді мирових договорів (зокрема на Закарпатті). Т. ч. постали нові центри Уд., а наявні зміцнилися: в Чехо-Словаччині, Німеччині, Польщі, Франції, Бельгії, Австрії, Румунії, Югославії, при

тому найдинамічнішим було укр. скупчення в Чехо-Словаччині (Прага стала поряд Харкова, Києва і Львова одним з центрів укр. культ., а навіть політ. життя).

Поміж укр. осередками У.д. нав'язалася тісна співпраця, утворено ряд спільних установ і пляновано спільні заходи. Зокрема політ. орг-ції і рухи (уенерівці, гетьманці, соціялісти, націоналісти) утримували між собою тісний контакт і виступали спільно, не зважаючи на політ. кордони. Вони так само поширювали свої кордони на У.д. за океаном. Деякі орг-ції, напр., студентська централія ЦЕСУС, жін. світовий союз, об'єднували також організоване студентство чи жіноцтво й укр. земель поза УССР. Високі школи (УВУ та Госп. Академія) були спільними орг-ціями для У.д., а почасти й для укр. земель.

Єдиною спробою понадпартійного гром. об'єднання була Гол. Еміграційна Рада з осідком у Франції, що об'єднувала, однак, тільки орг-ції, прихильні до екзильного уряду УНР. Лише в окремих країнах діяли заг.-гром. централі (комітети, ради), і то не особливо сильні (див. про діяльність укр. еміграції між світовими війнами ЕУ 1 стор. 571—77). У 1920-их рр. У.д. почасти підтримувала зв'язки з підсов. землями, але з поч. 1930-их рр., через політику русифікації і розгром укр. суспільного життя і культури, все це припинилося, винятком становили кілька советофільських груп у Канаді й ЗДА. Натомість кан. і амер. У.д. постійно була у зв'язку з Галичиною й Закарпаттям, даючи чималу матеріальну допомогу (зокрема культ. життю) на рідних землях.

Кількість політ. еміграції зменшилася з сер. 1920-их рр. через повернення частини емігрантів (зокрема з Галичини) на рідні землі, еміграцію за океан (особливо до Канади) і переїзд деякого до УССР. Це, а також зменшення припливу студентів на студії і важкі екон. відносини зменшили і значення політ. еміграції, зокрема культ.

По перерві під час війни, з 1920—21 відновилася заробітчанська еміграція з Зах. Укр. Земель за океан і постала нова у Франції. Кількісно вона була значно менша, ніж до війни, зокрема до ЗДА і Бразилії, які обмежили іміграцію; натомість збільшилася до Аргентини, Франції, Парагваю й Уругваю, у малій кількості до Бельгії. Екон. криза припинила майже цілком еміграцію у 1931—34 рр., пізніше вона відновилася, але у менших розмірах. Найбільша еміграція була за 1920—

39 рр. (числа приблизні) до Канади — понад 70 000, до Аргентини бл. 50 000, до Франції бл. 35 000, до ЗДА бл. 15 000, до Бразилії бл. 10 000, по кілька тис. до Парагваю й Уругваю. Разом уся У.д., за винятком СССР, обраховувалася такими (здебільша приблизними) числами (у тис.): в Америці — в ЗДА 700—800, Канаді 250, Аргентині 100—120, в Бразилії 80; у Зах. і Центр. Європі: в Румунії (гол. в розпорошенні в Басарабії) 350, в Польщі 100, Франції 40, Югославії 40, Чехо-Словаччині 35, в ін. країнах Зах. і Центр. Європи 15—20; разом у світі (за винятком СССР) — 1,7—1,8 млн.

Чисельнішою була У.д. на сх. від України на території СССР. До 1925 вона не збільшувалася шляхом іміграції з України, згодом — приблизно до 1932 — незначно. Її кількість і розміщення відносно докладно подає сов. перепис 1926. За ним в СССР жило поза межами укр. земель 3 450 000 українців, у тому ч. 1 310 000 в Європі (у тому ч. 242 000 в суспільстві з укр. етнічною територією, 771 000 на Надволжі й Уралі), 2 138 000 в Азії (у тому ч. 861 000 у Казахстані, 830 000 на Сибірі, 315 000 на Далекому Сх., 64 000 у Киргизькій СССР, 33 000 в середньоазійських респ., 35 000 на Закавказзі). В Азії більшість українців становила переважне ч. населення у двох великих р-нах: в Середньо-Азійському краї і на Зеленому Кліні. На 1. 1. 1933 кількість У.д. в СССР можна визначити на 4,5 млн (числа більші, ніж офіц.), тоді ж в Америці жило 1,1—1,2 млн, в Європі поза СССР — 0,6 млн (разом з Басарабією, яка 1940 відійшла до СССР).

За переписом 1926 бл. $\frac{1}{4}$ українців, розпорошених в СССР, мали б користуватися рос. мовою як своєю рідною; до цих чисел можна ставитися з деяким застереженням: 97% українців у діаспорі були селяни і жили назагал у великих суцільних скупченнях. Проте русифікація прогресувала, на що вплинув брак будь-яких укр. орг-цій, слабкий контакт з Україною. Лише в добу українізації на півн. Слобожанщині, Кубані й Далекому Сх. діяло деяке ч. укр. шкіл, виходило кілька газ., мали місце гастролі укр. театрів тощо. Під час колективізації, а згодом голоду зріс приплив українців до Азії, які тут шукали захисту. Чимало їх наплинуло за війни у висліді евакуації — гол. до пром. р-нів; ін. категорію переселенців становили засланці до концентраційних таборів і розкуркулені, заслані на поселення в Сибіру.

Після 1945. У.д. значно поширилася й кількісно збільшилася після 1945. Друга хвиля політ. еміграції відразу

по війні опинилася в Німеччині й Австрії у ч. понад 250 000 (див. *Табори Д.П.*), а в кін. 1940-их і на поч. 1950-их рр. розселилася по різних континентах і країнах. Так постали нові укр. громади в Австралії, деякий час у Тунісі (*Бен-Метір*), *Венесуелі* та зміцнилися існуючі поселення в ЗДА, Канаді, а також Бразилії, Аргентині й Парагваї. В Європі залишилося бл. 50 000, що утворили нову сильну укр. групу в *Великобританії* та зміцнили міжвоєнні громади у Франції, Бельгії, а також *Голляндії*. Тепер бере участь у житті У. д. генерація дітей цієї політ. еміграції, вихована за кордоном, але з сильним почуттям укр. спільноти.

З розселенням укр. еміграції з Німеччини й Австрії за океан пожвавилось все організоване життя У.д. у вільному світі. У 1948 постав Координаційний Осередок Укр. Гром. Орг-цій в Європі; паралельно діяла *Панамер. Укр. Конференція*, що об'єднувала гром. центри Півн. і Півд. Америки. Після довгої підготовки в листопаді 1967 на з'їзді в Нью-Йорку створено *Світовий Конгрес Вільних Українців* (СКВУ), який об'єднує всі крайові і міжкрайові укр. центри. Хоч Секретаріят СКВУ є лише координуючою установою і бракує йому як фінансової бази, так і виконавчого апарату, проте його моральний авторитет як репрезентанта У.д. незаперечний і визнаний колами *руху збору* на Україні. Разом з цим постав ряд ін. орг-цій: молодіжних, жін., кооп., осв. й ін. Вони оформили свої центри у масштабі всієї У.д., що сприяє координації дії та унапрямує гром. життя для всіх українців поза ком. сферою впливу. Сучасні політ. умови не сприяють налагодженню співпраці з організованим життям укр. меншостей у Сх. Європі. У зах. світі між окремими країнами У.д. існує культ. співпраця й обмін, не зважаючи на чималі віддалі й кошти. Гол. такий обмін відбувається між Зах. Європою й Півн. Америкою. Наук. установи: НТШ, УВАН, УВУ, УКУ, Гарвардський і Канадський ін-ти укр. студій гуртують укр. науковців. Бракує У.д. відповідних пед. центрів, центр. в-ва, спільної пресової трибуни й пресового бюро.

Найсильнішою ланкою пов'язання У.д. є Церква і рел. життя. Заходи щодо орг. оформлення єдиного ієрархічного пров. мали лише частковий успіх. Укр. правос. церкви перебувають між собою (і то не всі) у молитовному зв'язку. Тільки УПЦ в ЗДА і УАПЦ в Європі, Півд. Америці та Австралії дійшли єдності на поч. 1970-их рр. Зусилля Укр. Кат. Церкви оформити спільно синодальне управління і патріархальний устрій натрапля-

ли довгий час на труднощі; щойно 1980 синоди укр. кат. ієрархії були визнані Ватиканом. Укр. євангелики-баптисти також оформили свій центр. орган — Всеукр. Євангельсько-баптистське Об'єднання.

Поряд з інституційним оформленням У.д. відбувається ідеологічна кристалізація, шукання концепцій щодо взаємин між У.д. й Україною, як і щодо власного обличчя і цілей укр. спільноти за кордоном. Заг. переважає погляд, що У.д. повинна становити моральну, нац. і культ. єдність з Україною. Гол. мета політ. еміграції стала програмою У.д. Її антисов. і протирос. (в розумінні антиімперіалістичному) наставлення є дуже виразне. Спроби сов. органів неутралізувати таке наставлення не дають успіхів. Проте тільки незначна частина У.д. готова повернутися на звільнену батьківщину. Народжена в нових країнах поселення генерація вважає їх за свою батьківщину; вона інтегрована у їх життя, а свої етнічні спільноти бажає зберегти як вислів окремої культ. спадщини. У наслідок природного процесу інтеграції у нове середовище, поступового віддалення від України, а подекуди й ізоляваності — створюються окремі типи спільнот і культ. станів: югославських, кан., бразильських і т. д. українців. Це помітне навіть на їхній укр. мові.

Ступінь етнічної свідомості і плекання культ. самобутності досить різний — від свідомості свого походження і готовості продовжувати існування У.д. до намагання творити кращу Україну за кордоном. З метою посилити укр. свідомість і розумово підбудувати укр. субстанцію, різні установи і преса намагаються створити виховну систему У.д. через шкільництво, орг-ції молоді, літературу тощо.

Мінімальний зв'язок з У.д. на зах., а також з українцями з УССР (і з СССР взагалі) мають українці в країнах т. зв. нар. демократії: у Польщі (200—300 000 українців), Чехо-Словаччині (120—150 000), Румунії (100—150 000), а також у Югославії (45—50 000). У всіх цих державах українці мають статус нац. меншостей, культ.-суспільні орг-ції (єдині й напівурядові), шкільництво, пресу й в-ва. Ці права є в кожній з цих країн різні — найбільші в Югославії.

Найчисленнішою є У.д. в Польщі. Вона складається з: а) українців, які залишилися на тих зах. окраїнах України, що на підставі сов.-поль. умови були приєднані до Польщі, не переїхали до УССР і не були вивезені (їх кількість невелика); б) з тих українців, що їх поляки переселили на зах. і півн. землі Польщі, які до

1945 належали до Німеччини (докладніше див. *Польща*). Українці в Чехо-Словаччині живуть переважно на *Пряшівщині*, частково на своїй етнічній території (див. *Чехословаччина*) і мають досить широкі права, але вони живуть і в Чехії на понім. землях. Українці в Румунії живуть на окраїнах укр. етнічної території (*Буковина, Мармароцина*) і в розпорошенні. Українці в Югославії живуть гол. в *Бачці, Сремі і Боснії*. Свою церк. орг-цію українці мають лише в Югославії (*Крижевецька єпархія*) і на *Пряшівщині*; у цих країнах існують найбільші видавничі і взагалі культ. можливості.

У найгіршому становищі перебуває У.д. в ССРСР. Хоч кількісно вона перевищує решту У.д. у світі, проте не користується жадними гарантованими правами й інституційними засобами нац. життя. Становище понад 6 млн українців, розпорошених по всіх реесп. ССРСР, нагадує царські часи до 1905. Якщо до 1930-их рр. існувала деяка преса, шкільництво, принаймні на суміжних укр. етногр. землях поза УССР і на Далекому Сх., то з сер. 1930-их рр. все це ліквідоване.

Навіть для значного ч. українців, що живуть у Москві, Ленінграді в ч. кількох сот тис., немає жадних укр. клубів, театру, шкіл, радіомовлення. Преса і книги доходять з України в обмеженій кількості, в кіосках їх нема (поза Україною є єдина укр. книгарня в Москві). За сов. соціологічними дослідженнями в Сибіру 27% українців ще читають укр. пресу, виписувану з України, але, мабуть, тільки час від часу. Іноді заїжджають з України мист. ансамблі, а часом до програми місц. самодіяльних гуртків потрапляє укр. репертуар. Все це відбувається скорше по лінії популяризації «багато-нац. сов. культури» і творення «сов. народу», чим прикривається посиленна русифікація. Ступінь вживання укр. мови в Сибірі, напр., нижчий, ніж серед укр. поселенців у Канаді чи Бразилії. У 1970-их рр., як виявили сов. опити, ще 38% укр. населення розмовляли укр. мовою. Але зберігаються ще різні етногр. побутові ознаки життя українців: житлова культура, одяг, нар. страви. У 1970-их рр. між сибірськими українцями було 82% мішаних подруж, здебільша рос.-укр., хоч у багатьох випадках діти залишаються українцями. Брак нац. культ. життя, як і мішані подружжя, призводять до поступової асиміляції, якій сприяє й урядова політика русифікації.

Представити докладніше сучасний ч. і сільний стан У.д. у світі не є можливе. У зах. світі тільки в Канаді подають урядові переписи населення докладне ч.

осіб укр. походження. В ССРСР переписи подають, правда, ч. українців за національністю і мовою, але (зокрема переписи 1959 і 1970 рр.) не вірно (особливо У.д. в Європі на пограниччї з Україною; див. стор. 2982). Тому тут подаємо тільки чисельний стан У.д. поза ССРСР (це є лише приблизні числа осіб укр. походження, до них зараховуємо у ЗДА і русинів з Закарпаття) — у тис. на 1970 р.:

У Сх. Європі (поза ССРСР)	
Чехо-Словаччина	120—150
Польща	200—300
Румунія	100—150
Югославія	45—50
Сх. Європа	465—650
В Сер. і Зах. Європі	
Австрія	4—5
Німеччина	20—25
Франція	30—35
Бельгія	3—5
Великобританія	30—35
Сер. і Зах. Європа	88—107
В Америці й Австралії	
ЗДА	1 250—1 500
Канада	581
Бразилія	120
Аргентина	180—200
Парагвай	10
Уругвай	8
Інші	2
Австралія і Нова Зеланд.	30

В Америці й Австралії 2 181—2 451

Про У.д. в ССРСР див. *Союз Советських Соціалістичних Республік, Українська діаспора в ССРСР*, зокрема статистична таблиця на 2982 стор. За переписом 1970 У.д. в ССРСР нараховувала 5,1 млн, у тому ч. в Європі 2,8 млн, в Азії — 2,3 млн. Ми приблизно рахуємо кількість осіб укр. походження в діаспорі в ССРСР на 10—12 млн (у тому ч. в Азії — 7—9 млн); звичайно, це є максимальне ч. і більшість їх цілком зрусифікована.

Література: Ukraine A. Concise Encyclopaedia. Торонто 1971; Укр. Наук. Ін-т Гарвардського Ун-ту. Українці в амер. та кан. суспільствах. Соціологічний зб., за ред. В. Ісасва. Кембрідж 1976; Томилов И. Современные этнические процессы в южных и центральных зонах Сибири. ж. Советская Этнография, 4, 1978; Кубійович В. Укр. діаспора в ССРСР в світлі переписів населення. ж. Сучасність, ч. 6 (210). Мюнхен 1978.

В. Кубійович, В. Маркус

Українська Драматична Школа, відділ Вищого Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка у Львові, діяла 1922—25. Дир. О. Загаров,

фактично М. Вороний; з його поверненням до УССР У.Д.Ш. перестала існувати.

«Українська думка», щоденник, виходив у Львові з 16. 10. до 13. 11. 1920 замість «Діла»; ред. Ф. Федорців.

«Українська Думка», тижневик, орган Союзу Українців у Великобританії (СУВ), виходить з 1945 у Лондоні. Крім звітно-інформативного матеріалу з діяльності Централі і Відділів, комунікатів і інструкцій, дає огляд укр. громад. життя у діаспорі і подій на Україні. Містить світоглядові статті націоналіст. спрямування і культ.-осв.

Проводить окремі стор. СУМ-у, Пласту, Спілки укр. учителів і виховників, Жіночу стор. тощо. Чимало уваги присвячує літературі й мистецтву. «У.Д.» редагує колегія, з 1978 гол. ред. С. Фоступ.

Українська Економічна Висока Школа (УЕВШ) у Мюнхені, заснована 1945 за дозволом амер. окупаційної влади, 1951 визнана баварським мін-вом освіти, але того ж року ліквідована в наслідок масового переселення українців за океан. 1945—51 в пед. складі перебувало 17 проф., 15 доц., 14 лекторів та 8 асистентів; імагрикульовано 365 студентів, у тому ч. 81 закінчили школу як дипломовані економісти; видано 21 скрипт. Ректорами були: ініціатор школи Б. Мартос (1945—49) і К. Косенко (1949—51). При УЕВШ діяли Студентська Громада і Укр. наук. т-во економістів, яке 1947 перетворилося на секцію УВАН.

Література: УЕВШ. Шість років Укр. Екон. Високої Школи в Мюнхені (1945—51). Мюнхен 1951.

Українська Економічна Рада, орган плянової та координаційної роботи при Раді Нар. Комісарів УССР, утворений 18. 9. 1923 для укладання плянів розвитку економіки та узгодження госп. міроприємств між наркоматами (до 1927 діяла п. н. Укр. екон. нарада). Ліквідована 1936, відновлена 1940, але вже 1941 остаточно скасована.

Українська Євангельсько-Авгсбургська Церква, постала 1925 у Станіславові (Галичина) під правовою опікою нім. Церкви Авгсбургського й Гельвецького Віровизнання (її єп. був Т. Цеклер). Цей рух пізніше перекинувся і на Тернопільщину (Бучаччина) та Волинь (Луцьчина). У.Є.-А.Ц. нараховувала до ліквідації її більшовиками понад 20 громад з 16 проповідниками та бл. 5 000 чл. Її центральна містилася у Станіславові, а її органом був місячник «Стяг». Визначніші діячі: пастор Т. Ярчук (згинув в сов. концетраційному таборі) та І. Шебець.

Українська Євангельсько-Реформована Церква, постала 1925 в Коломиї і Стани-

славові з орієнтацією на зах.-евр. реформовані (перев. кальвіністичні) церкви і підкресленням потреби самобутньої укр. церк. реформації. Спершу У.Є.-Р.Ц. користувалася правовою опікою нім. Євангельської Церкви Авгсбургського і Гельвецького Віровизнання в Галичині, згодом — Євангельсько-Реформованої Церкви в Польщі, намагаючись досягти цілковитої самостійності і визнання з боку польс. уряду. До ліквідації У.Є.-Р.Ц. більшовиками, вона нараховувала на Зах. Україні понад 35 церк. громад, 15 пасторів та мала понад 5 000 чл. Очолював її єп. В. Кузів, ін. діячі: П. Краг, В. Федів, В. Боровський, Т. Семенюк та ін.; орган — місячник «Віра і Наука».

У ЗДА і Канаді є реформовані (пресвітерські) церк. громади, які продовжують духовні традиції У.Є.-Р.Ц.

Українська Жіноча Національна Рада, див. Національна Рада Українських Жінок.

Українська Загальна Енциклопедія (УЗЕ), перша енциклопедія укр. мовою, 3 тт. (1930—35), видана в-вом «Укр. Заг. Енциклопедія» (Л.—Станіславів—Коломия) заходами В. Микитчука, С. Слюсарчука та ін. Гол. ред. І. Раковський, чл. ред. колегії: В. Дорошенко, М. Рудницький, В. Сімович (ред. відділу «Україна»); 136 авторів. УЗЕ була побудована за зразком чужих енциклопедій, але мала самостійне значення в ділянці інформації про Україну: бл. 8 000 українознавчих гасел (на бл. 34 000 усіх) і багатий (322 стор.) відділ «Україна».

Українська Захоронка (до 1912 — Руська Захоронка), т-во, засноване 1901 у Львові з ініціативи Клубу Русинів для матеріальної допомоги і пед. нагляду та оборони перед денационалізацією укр. дітей дошкільного віку, з найбільшійших верств населення. До 1914 т-во утримувало 2 захоронки, ведені фреблівською методою, 1922 вже 12, перев. на передмістях Львова. Пед. нагляд над садками мало т-во «Рідна Школа». З пол. 1920-их рр. У.З. поширила мережу стаціонарних дит. садків на ін. міста. У 1930-их рр. захоронки реорганізовано на дошкільні модерного типу (до 1939 — 16) з фаховими вихователками і проведено півоселі. Гол. т-ва серед ін. були: В. Коцовська, С. Ракова (1928—39); референткою дошкільного виховання — М. Пастернакова (1934—39).

«Українська Земля», ж., див. «Укр. Селянин».

Українська Католицька Асоціація Преси (УКАП), ідеологічно-проф. орг-ція, заснована 1952 з осідком у Філадельфії (ЗДА), з 1969 в Торонто (Канада), філії в Австралії, Аргентині і Зах. Європі; має

бл. 100 чл. і об'єднує укр. кат. періодичні вид. Гол. УКАП: Г. Лужницький, Л. Мидловський і (з 1972) о. П. Хомин. УКАП с чл. Міжнар. Кат. Унії Преси (репрезентанти в Гол. Раді: В. Янів, Л. Мидловський).

Українська Католицька Народна Партія (УКНП), політ. партія, заснована 1930 у Львові (яка до деякої міри заступила місце *Христ.-Суспільної Партії*), з 1932 назва — Укр. Нар. Обнова. Стояла на засадах кат. віри й Церкви, поборювала атеїзм і масонство; вимагала автономії для укр. земель у Польщі, була лояльна щодо Поль. держави. Опікуном УКНП був єп. Г. Хомишин, і в його Станиславівській єпархії вона мала найбільший вплив. З 1933 гол. УКНП був І. Волянський (посол до поль. союму); одним з діячів УКНП був О. Назарук. Пресовий орган «Нова Зоря». Більшого значення УКНП не мала, до поль. парламенту дала 1 посла і 1 сенатора.

Українська Католицька Організація, УКО, див. *Укр. Христ. Організація*.

Українська Католицька Церква (УКЦ), сучасна назва сх. Церкви візант.-укр. обряду у єдності з Апостольським Престолом Рим., вірні якої є в основному українці. Серед українців з 1930-их рр. її почали називати Укр. Гр.-Кат. Церквою (раніше Руська Гр.-Кат. Церква), а згодом УКЦ; ця остання назва в офіц. документах Ватикану вживається щойно з 1960-их рр. Попередніми назвами для Церкви українців католиків були: Руська Церква (*Ecclesia Ruthena*) з визначенням «з'єдинена з Римом» (*Ecclesia Ruthena unita*), а вірних називали уніятами (*Rutheni uniti*). Цим поняттям окреслювали усіх правос. (українців і білорусів) в Речі Посполитій, які актом *Берестейської Унії* (1596) увійшли в єдність («унію») з Рим. Церквою; на Закарпатті ця назва прищепилася від Ужгородської (1646) і Мармароської (1721) уній. Тих, що лишилися поза унією (православних) називали «*non uniti*» («нез'єдинені») або зневажливо «схизматики». Також згодом терміни «уніят», «уніятський» набрали зневажливого значення.

В Австро-Угорщині з 1774 держ. і церк. кола почали називати сх. християн, з'єднаних з Римом, греко-католиками, а Церкву Гр.-Кат. Церквою; вона включала, крім українців, румунів, угорців, словаків і хорватів. Ця назва з прикметником «грецький» («греко») підкреслювала обрядову різницю від зах. католиків латинського або рим. обряду. Назва Гр.-Кат. Церква існувала до сер. 20 в. і поширилася також на діаспору; у Сх. Європі вживається подекуди й досі.

З нац.-політ. принципів (на противагу безнац. «Гр.-Кат. Церква» і тому, що

назви «*Ruthenus*» і «руський» часто переплутувано з рос. «*Russus*») патріотична частина укр. кліру і мирян воліла назву УКЦ та визначення — українці-католики. Але нова назва виключала цілі спільноти й осіб, які не є українцями, або тих українців, які не пройшли процесу новітнього нац. самовизначення, проте у минулому виходили з «Руської» чи Гр.-Кат. Церкви. Якщо остання назва охоплювала Гал. митрополію і 2 Закарп. та Крижевецьку єпархії й емігрантів з них у країнах Півн. і Півд. Америки, то сучасна назва (УКЦ) звужена формально до Гал. митрополії і до всіх церк. одиниць у діаспорі, до складу яких входять перев. вихідні з Галичини. Закарп. українців (русинів) в Америці Ватикан до УКЦ не зараховує і їх митрополію вважає окремою одиницею (*Byzantino-ruthena*). У Чехо-Словаччині й Югославії ще зберігається назва Гр.-Кат. Церква, до цих церк. одиниць входять, крім українців, також словаки сх. обряду (перев. пословачені українці), русини (самоназва осіб, які не пройшли процесу укр. нац. самовизначення) й подекуди хорвати, македонці і румуни візант. обряду. Дехто зараховує до Гр.-Кат. Церкви «русинів» (*Ruthenorum*) і вірних Мукачівської єпархії, яких, однак, з 1945 вважають як частину УКЦ навіть деякі ватиканські публікації.

Зважаючи на те, що сучасна назва УКЦ виключає значну частину вірних, які традиційно виходять з тієї самої сх. слов.-руської церк. спадщини, деякі кола УКЦ намагаються підкреслювати їх обрядову й іст. спільність, напр., Верховний архієп. укр.-візант. (гр.-руського) обряду.

Менш поширений термін — Церква Київ. Гал. митрополії (колись митрополії Києва і всієї Руси) міг би включати й ін. рел. споріднені групи, які нац. не утотожнюють себе з українцями (амер. карпато-русини, русини в Чехо-Словаччині і Югославії, навіть греко-кат. словаки і білоруси). Однак рел.-нац. процес 19–20 рр. на укр. землях сприяв виразному укр. нац. самовизначенню цієї Церкви і тим довів до звуження поняття УКЦ перев. до українців католиків сх. обряду на Україні та до укр. поселенців гал. походження в діаспорі. Така назва поступово прищепилася у ватиканських документах.

Після II Ватиканського Собору українці католики почали вживати назви «Помісна УКЦ», розуміючи під цим терміном більш, ніж те, що означає латинський відповідник «*Ecclesia particularis*» «Помісна» означає нац. і автономну Церкву, самоврядну у сенсі патріархального устрою і синодального управління. Однак, ця назва тепер скорше програмова, ніж офіц. визнана.

Тут і скрізь в «ЕУ 2» між УКЦ і Гр.-Кат. Церквою не робиться розрізнення. Вона охоплює всі церк. одиниці і спільноти осіб сх. обряду й кат. віри укр. (руського) роду, за винятком тепер лише білорусів і угорців (див. про УКЦ до 1950,

«ЕУ 1», стор. 609—21). У такому розумінні УКЦ існує нині (1980) в таких країнах і церк. одиницях:

Україна і ССРСР. Після примусової ліквідації УКЦ на «Соборі Гр.-Кат. Церкви 8—10 березня 1946», легальність якого у вільному світі заперечується, почалися масові репресії проти духовенства і вірних, що не перейшли на рос. православ'є. Усю ієрархію заарештовано; більшість єп. померли в концтаборах або на заслання, а дехто в Зах. Україні по відбутті покарання. У 1963 звільнено митр. Йосифа Сліпого, який відтоді розгорнув жваву діяльність у Римі з метою структурального об'єднання УКЦ та здобуття для неї самоуправного статусу. Він також репрезентує єдність Церкви на рідних землях й у діаспорі. На Україні і в ССРСР діє нелегальна (підпільна) УКЦ зі своєю ієрархією, свящ., чернецтвом і вірними. Вона існує паралельно з офіц. Рос. Правос. Церквою (РПЦ), яка абсорбувала кол. укр. кат. церк. орг-цію. З-поміж підпільних єп. відомим став таємно висвячений В. Величковський (див. Додатки), якого в 1972 сов. уряд вигнав з України. У 1980 на Україні мало б діяти 4—5 укр. кат. єп. і бл. 300—350 свящ., з яких багато були висвячені вже після 1946. Час від часу сов. урядові органи заарештовують свящ. і вірних, іноді відбуваються процеси за порушення сов. «рел. законодавства». Численні намагання вірних УКЦ легалізувати їх церк. громади не мали успіху. У правозахисному русі дисиденти виразно відстоюють право УКЦ на вільне існування. Неофіц. гурти чл. УКЦ діють і поза традиційною територією Гал. митрополії чи Закарпаття: на сх.-укр. землях (з кін. 1939 архиеп. Й. Сліпий мав призначення від митр. А. Шептицького на «екзарха Великої України») та поза УССР серед поселенців і засланих, зокрема в Сер. Азії та Сибіру. Дехто з українців католиків виконують свої рел. потреби в толерованих римо-кат. церквах, ін. формально відвідують правос. церкви, залишаючись католиками. В сер. 1950-их рр. на Передкарпатті виник серед частини укр. католиків есхатологічний рух т. зв. *покутників* (див. Додатки), які з поч. 1960-их рр. відокремилися в окрему секту, протестуючи проти контактів між Ватиканом та Рос. Правос. Церквою і сов. режимом. Найвність кол. українців католиків в РПЦ та їх підпільна діяльність поза нею спричинилися до деякої українізації РПЦ на Україні. За кордоном українці католики ведуть акцію оборони своїх одновірців на Україні на міжнар. форумах та в різних колах Кат. Церкви.

Польща. Формальна ліквідація Берестейської унії 1946 стосувалася й частини *Перемиської єпархії та Лемківської Апостольської Адміністрації*, що опинилася по 1945 у Польщі. Проте такий закон урядово не був ухвалений, й уціліла укр. кат. меншість продовжує там своє існування, спершу були урядово замовчуваною, а пізніше толерованою. У 1981 діяло 47 свящ. у понад 60 душпастирських осередках Гр.-Кат. Церкви (там ця назва збереглася), але без ієрархічного завершення; перемиська єпископська катедра не обсаджена, хоч формально ще діє капітула. Ординарієм для гр.-кат. вірних є примас Польщі (до 1981 кард. С. Вишинський, по його смерті архиеп. Й. Глемб), а для зв'язку з укр. душпастирствами призначувано ген. вікаріїв з-поміж українців: оо. В. Гриника (1948—77), С. Дзюбину (1978—81) і згодом двох з поділом душпастирств на дві території — о. І. Мартиняка і о. Й. Романика.

Чехо-Словаччина. Гр.-Кат. єпархію в Пряшеві переведено на православ'є під тиском уряду в квітні 1950; обидва єп. були заарештовані разом з багатьма свящ. Невелика частина свящ. залишилася служити в складі Автокефальної Правос. Церкви Чехо-Словаччини, більшість перейшла у світський стан. У 1968 75% з них включилися до відновленої Гр.-Кат. Церкви, яку уряд толерує досі як один з небагатьох залишків лібералізації. Пряшівську єпархію відновлено як спільну для гр.-католиків українців і словаків. Єп. В. Гопка як помічника покійного В. Гойдича не допущено до виконання юрисдикції й ординарієм призначено словацького свящ. І. Гірку. Словакізація цієї частини УКЦ відбувається інтенсивно як заходами уряду, так і словацького римо-кат. і гр.-кат. кліру. Для укр. духовенства і вірних виходить місячник «Благовісник» (з 1969), який однак є суворо контрольований.

Румунія. Тут опинилися гр.-кат. укр. парафії з бук.-мармароської адміністрації (пізніше деканату) та з Банату. У 1947 їх включено до Рум. Правос. Церкви, в рамках якої діє укр. правос. вікаріят (протопопат) при Трансільванській митрополії, де служать ще ц.-слов. мовою.

Югославія. Укр. поселенці з Закарпаття і Галичини становлять 80% вірних Крижевецької гр.-кат. єпархії. Між єп. і свящ. цієї єпархії та рештою УКЦ існує певний зв'язок завдяки участі єп. у синодах УКЦ, спільним богословським студіям та користуванню однаковими літургічними книгами.

Гр.-католики Угорщини тепер фактично стали сх. віткою угор. Римо-Кат. Церкви. Частина вірних останньої є зугорценими українцями та іст. походять

з церк. одиниць, що є частиною УКЦ (Гайдудорозька єпархія, Мішкольцький екзархат).

Повноцінна структура легальної діючої і визнаної УКЦ є тепер тільки в країнах зах. світу. Хронологічно найскоріше почала оформлюватися церк. орг-ція у ЗДА (перша парафія 1884), потім у Канаді, Бразилії й Аргентині.

ЗДА. В Америці діють цині дві одиниці колишньої єдиної Гр.-Кат. Церкви.

1. Філадельфійська митрополія у складі 1 архієпархії і 2 єпархій, складених з вірних, що походять з Галичини; вона належить до УКЦ в діаспорі.

2. Пітсбурзька митрополія (див. Пітсбурзька єпархія) утворена 1969 як Мунгальська (теперішня назва з 1977) на базі кол. Пітсбурзького екзархату, заснованого 1924 для вірних, що походять з Закарпаття. Складається з 1 архієпархії і 3 єпархій. Ватикан визнав їхню юрисдикційну незалежність від УКЦ; духовенство та вірні вважають себе поза рамками УКЦ. Єп. не беруть участі в синодах УКЦ, не визнають зверхності Верховного архієп. львівського. Проте щодо обряду і літургії відчують деяку спільність з УКЦ.

Канада. Укр. католики мають тут 1 архієпархію і 4 єпархії, об'єднані у Вінніпезькій митрополії, яку створено 1956. До складу Торонтської єпархії входять кілька угор. і словацьких парафій; з останніх 1980 утворено окрему словацьку єпархію св. Кирила і Методія. У Канаді УКЦ зазнала найбільших втрат не тільки на користь правос. чи протестантських церков, але і Римо-Кат. Церкви. Вся митрополія є активною частиною УКЦ.

Бразилія. Канонічного оформлення УКЦ набула тут 1962 з заснуванням екзархату, що був піднесений 1971 до єпархії з осідком у Курітібі.

Аргентина. Канонічно утворено окремий екзархат для українців католиків

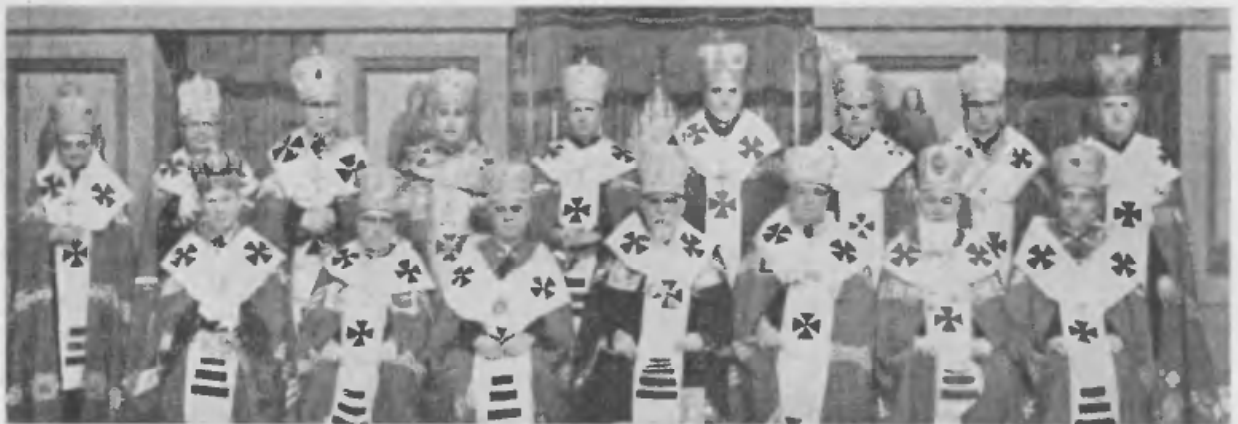
щойно 1968, а єпархію в Буенос-Айресі 1978. Обидві єпархії в Півд. Америці є суффраганними (підлягають місц. римокат. митрополіям в Курітібі чи в Буенос-Айресі).

Австралія. Екзархат для українців католиків утворено 1958.

Зах. Європа. Коли по другій світовій війні в Зах. Європі залишилося бл. 300 000 українців, більшість яких була українцями-католиками, рел. опіку над ними здійснював Апостольський Візитатор для Зах. Європи єп. І. Бучко. У 1950-их рр. закінчилося переселення українців за океан; для тих, що залишилися в Зах. Європі, Ватикан утворив 3 екзархати: у Великобританії (1957), Німеччині (1959) і Франції (1960). Екзархати у Великобританії і Франції є суффраганними римокат. митр. Вестмінстера й Парижу. Малі укр. скупчення в Бельгії та ін. країнах Зах. Європи підпорядковані Апостольському Візитаторові з осідком у Римі. Укр. кат. громада в Австрії підлягає архієп. Відня як її ординарієві.

За останні 30 рр. УКЦ в зах. світі зазнала чималого розквіту та інституційної розбудови. Проте поняття УКЦ, як цілості, ще не існувало юридично, хоч уже з 1956 були намагання таку цілість оформити гол. шляхом спільних єпископських конференцій (статут такої конференції затвердив Рим 1962). Практично куди більшу об'єднуючу роль відігравали спільні монаші чини, зокрема Василіяни, єдина Папська семінарія св. Йосафата в Римі, деякі спільні мирянські орг-ції. Вся УКЦ була тоді під виключним адміністративним наглядом й опікою Конгрегації для Сх. Церков.

Щойно по приїзді 1963 до Риму митр. Йосифа Сліпого, якого емігрантські церк. одиниці весь час вважали зверхником УКЦ, почалися заходи юрисдикційного оформлення УКЦ в одну цілість, спершу

Ієрархія УКЦ під час II Ватиканського Собору

Зліва направо, сидять: єп. Н. Саварин, архієп. І. Бучко, митр. М. Германюк, Верх. архієп. Йосиф Сліпий, митр. А. Сенишин, архієп. Г. Вукатко, єп. І. Борецький; стоять: єп. Й. Мартинець, єп. В. Маланчук, єп. А. Горняк, єп. П. Корниляк, єп. А. Роборецький, єп. И Шмондюк, єп. І. Прашко, єп. А. Саполяк, єп. Ц. Савелі

Синод укр. кат. ієрархії в Римі, листопад—грудень 1980

Зліва направо: єп. Є. Химій, єп. М. Марусин, єп. В. Лостин, єп. А. Роборецький, єп. І. Борецький, митр. М. Германюк, патр. Йосиф Сліпий, папа Іван-Павло II, архиеп. М. Любачівський, єп. Н. Саварин, єп. І. Прашко, єп. П. Корниляк, єп. А. Сапеляк, єп. А. Горняк, єп. Д. Грещук, єп. Є. Кривий

Завдяки єпископським конференціям під час II Ватиканського Собору, а від 1969 через синоди. Визнаний Римом 1963 статус Верховного архиеп. сприяв цим заходам, а схвалений на Соборі «Декрет про Сх. Церкви» визначив канонічні рамки для оформлення УКЦ як автономної помісної Церкви. Разом з цим почався рух за укр. кат. патріархат (див. *Патріархат*). Пропозицію на Ватиканському соборі про підвищення Київ.-Гал. митрополії до гідності патріархату поставив Й. Сліпий 10. 10. 1963. Єпископат УКЦ кілька разів звертався до папи Павла VI з клопотанням про утворення патріархату, однак Рим з різних причин («іст., канонічних і душпастирських») відкидав ці прохання. Змагання за патріархат одночасно означало прагнення до єдності УКЦ в діаспорі та тісного пов'язання її закордонних одиниць з УКЦ на Україні. Чотири синоди (1969, 1971, 1973, 1975) та створений постійний синод, як і схвале-

ний 1973 проєкт статуту УКЦ були виразниками змагань до єдності і самоуправності. З сер. 1970-их рр. верховний архиеп. Й. Сліпий почав вживати титул патріарха Києво-Галицького без згоди Апостольського Престолу. Однак, щойно папа Іван-Павло II визнав цю єдність і спільний провід УКЦ такими актами, як апостольське звернення до Первоієрарха Йосифа у справі 1000-ліття хрищення України і скликання Надзвичайного синоду єпископів у березні 1980. На цьому синоді папа Іван-Павло II іменував обраного синодом УКЦ єп. Мирослава Любачівського архиеп.-помічником для верховного архиеп. львівського з правом його наступництва. Восени 1980 відбувся звич. синод єпископів УКЦ, що розглянув ряд справ і обрав кандидатів на єп. Цими актами Ватикан забезпечив тяглість проводу УКЦ і ще раз заперечив її ліквідацію 1946 та ствердив ієрархічну єдність УКЦ на Україні і поза нею.

СТАТИСТИЧНІ ЗВЕДЕННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ КАТОЛИЦЬКУ ЦЕРКВУ На підставі «Папських Річників» («Annuario Pontificio») та (щодо ч. свящ.) «Календаря Голосу Спасителя» (1980, Йорктон, Канада)

Українські Землі (1944)

	Єпис- копи	Пара- фії	Цер- кви	Свящ.	Семі- нарії (в тис.)	Вірні
Галицька митрополія:						
Львівська архієпархія	4	1 267	1 308	1 061	2	1 300
Перемишська єпархія	2	640	1 268	715	1	1 160
Станіславівська єпархія	2	455	886	531	1	1 000
Лемківська адміністрація (екзархат)	—	129	198	135	—	128
Мукачівська єпархія	1	281	459	367	1	462
Пряшівська єпархія	1	150	298	247	1	321
Волинська візитура	1	28	?	41	—	35
Буковинсько-мармароський вікаріят	—	35(?)	40(?)	35(?)	—	55
Разом	11	2 985	4 457	3 132	6	4 461

Східня Європа (1980)

	Єпис- копи	Парафії	Свящ.	Семі- нарії	Вірні (в тис.)
Польща:					
Ординаріят (частина Перемиської єп., Лемківська адміністрація і діаспора)	—	60+?	46	—	300(?)
Чехо-Словаччина:					
Пряшівська єпархія	—	200+?	232	—	286
Югославія:					
Крижевецька єпархія	3	57+1	56	1	49
Разом	3	317+?	334	1	635(?)

Західня Європа (1980)

Екзархат Великобританії	1	15+40?	14	—	25
Екзархат Німеччини	1	21+20?	26	—	29
Екзархат Франції	1	12+?	12	—	16
Апостольська візитатура в Зах. Європі	2	10+?	47	2	5
Ординаріят в Австрії	—	7	3	—	4
Разом	5	65+60?	102	2	79

ЗДА (1980)

Філядельфійська митрополія:

Філядельфійська архієпархія	1	109+9	129	1	166
Стемфордська єпархія	1	61	75	—	59
Чикагська св. Миколая єпархія	1	38+2	44	—	30
Разом	3	208+11	248	1	255

Пітсбурзька митрополія:

Пітсбурзька архієпархія	2	84	80	1	151
Пасайкська єпархія	1*	88	103	—	97
Єпархія в Пармі б. Клівленду*	1	43+?	40	—	21
Єпархія Ван Наяс, Каліфорнія	1	7+?	23	—	10
Разом	5	222+?	246	1	279

Канада (1980)

	Епис- копи	Парафії	Свящ.	Семі- нарії	Вірні (в тис.)
Вінніпезька митрополія:					
Вінніпезька Архиепархія	1	44+44	56	1**	55
Едмонтонська єпархія	2	27+88	46	—	41
Саскатунська єпархія	1	31+?	39	—	30
Торонтська єпархія***	1	68	80	—	80
Нью-Вестмінстерська єпархія	1	17+ 1	16	—	20
Разом	6	187+133?	237	1	226

* Стан на кін. 1981; ** Створена 1981 для всієї митрополії; *** Без парафій, свящ. і вірних, які відійшли 1980 до слов. гр.-кат. єпархії.

Південна Америка (1980)

Єпархія св. Івана Христителя в Курітібі, Бразилія	2	18+179	48	—	88
Єпархія св. Покрови в Буенос-Айресі, Аргентина	1	11+ 44	20	—	115
Ін. півд.-амер. країни	—	3+?	3	—	8
Разом	3	32+223?	71	—	211

Австралія (1980)

Екзархат Австралії, Нової Зеландії і Океанії в Мельбурні	1	7+1	12	—	30
Всього поза Україною і ССРСР:	26	1 038+428?	1 250	6	1 715

Література: First Victims of Communism. White Book on the Religious Persecution in Ukraine. Рим 1953; World Congress of Free Ukrainians. Soviet Persecution of Religion in Ukraine. Торонто 1976; Братство св. Андрея. Церк. Календарі-Альманахи. Чикаго 1971, 1973, 1975, 1976, 1977, 1978; Anuario Pontificio (різні роки). Рим; Блажейовський Д. Byzantine Kyivan Rite Metropolitanates, Eparchies and Exarchates. Nomenclature and Statistics. Рим 1980.

В. Маркус

«Українська Книга», місячник бібліології і бібліофілства, вид. Бібліологічної комісії НТШ та Укр. Т-ва Бібліофілів у Львові, виходила 1937—39 (21 чч.) і 1942—43 (2 кн.) за ред. Є. Пеленського. «У.К.» подає цінні матеріали з історії укр. кн. (М. Андрусак, А. Генсьорський, І. Крип'якевич), бібліотекознавства (П. Зленко, о. Р. Лукань), бібліографії (Т. Пачовський, Б. Романенчук, С. Сірополко, В. Січин-

ський, А. Животко), друкарства (В. Дорошенко), шашкевичіани і шевченкіани (М. Возняк, С. Єфремов, Є. Пеленський), книгознавства (Л. Биковський).

«Українська Книга», кварталник бібліографії і книгознавства Т-ва укр. книголюбів, Т-ва укр. бібліотекарів і Бібліографічної Комісії НТШ, виходить з 1971 у Філадельфії у в-ві «Київ»; ред. Б. Романенчук (див. Додатки). Ст. з бібліографії, історії друкарства, силуетки письм., рецензії, хроніка праці товариств-видавців тощо.

Українська Книжкова Палата, див. *Книжкова Палата УРСР*.

Українська Комуністична Партія (УКП, популярно — укапісти), партія, створена на установчому з'їзді 22—25. 1. 1920, що стала найпопулярнішим теоретичним й орг. оформленням укр. комунізму. На відміну від ін. його течій, УКП не тільки обґрунтовувала потребу такої партії інтересами революції на Україні, а й доводила своє право на існування посиленнями на органічний зв'язок з попереднім розвитком гром.-політ. руху: від створення РУП 1900, з якої 1905 виділилася УСДРП, участі УСДРП в нац.-визвольній революції 1917 і виділення з неї лівого крила незалежних соц.-демократів, а еволюція цих останніх до комунізму й призвела до утворення УКП. Шлях лівої течії УСДРП до комунізму був аналогічний до такого самого виділення на Зах. ком. партій з евр. соц.-демократії. Теоретичне обґрунтування цього процесу зформулював у кн. «Від демократії до комунізму» А. Річицький.

Посилаючися на своє органічне пов'язання з укр. нацією й її історією, УКП вважала, що вона має право бути керівною силою революції на Україні, а не КП(б)У, яка, як неподільна частина рос. ком. партії — РКП(б), була чужа укр. нації та її відродженню й об'єктивно стала знаряддям відновлення «єдиної неділимой» Росії. Виходячи з цієї відмінності, УКП підтримувала створення дем. УНР, але домагалася переростання укр. нац.-дем. революції на соц., а УНР — на самостійну УССР. УКП виступала проти насадження на Україні сов. системи ззовні й обстоювала творення її тільки внутр. силами укр. революції. На її думку, больш. окупація України силами Червоної армії загрожувала відновленням Рос. Імперії і тим гальмувала розвиток комунізму на Україні, викликаючи повстання проти большевиків мас укр. населення. Виходячи з засади «внутр. сил», УКП започаткувала теорію відмінності комунізму поневоленої нації від комунізму панівної.

На час найбільшого піднесення її діяльності (1920) УКП нараховувала бл. 3 000 чл. До неї переходили кол. боротьбісти, а на поч. її існування й чл. КП(б)У, зокрема 1920 до УКП перейшла вся верхівка Кобеляцької пов. орг-ції КП(б)У,

тоді ж перейшов до неї й гол. «фракції федералістів» у КП(б)У Ю. Лапчинський. Але УКП утворилася вже під час остаточного встановлення воєнно-політ. диктатури РКП(б) на Україні, яка терором гальмувала її зростання. Під цим тиском і за підтримкою ЦК РКП(б) у УКП 1923 утворилася «ліва фракція», яка висунула тезу влиття в КП(б)У, мотивуючи цей крок можливістю українзації останньої.

Не бачивши перспектив на дальше існування, ЦК УКП 27. 8. 1924 подав до Комінтерну меморандум, в якому висунув умову: якщо Комінтерн визнає незалежність УССР і право комуністів України мати свою партію в Комінтерні, — УКП самоліквідується. Комінтерн, керований рос. ком. партією, декларацією від 24. 12. 1924 запевнив УКП, що УССР суверенна держава, а КП(б)У є його чл., з уваги на що УКП мусить самоліквідуватися, а її чл. мають перейти до КП(б)У. Розуміючи фальшивість цих запевнень, але й не маючи ін. виходу під терором ГПУ (багатьох її чл., у тому ч. й її лідера А. Річицького, не раз заарештовувано), УКП підпорядковувалася рішенням Комінтерну, і значна частина її чл. увійшла до КП(б)У.

Керівними діячами УКП були: М. Ткаченко († 1919) й А. Річицький (обидва автори програми УКП), А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Мазуренко, Ю. Лапчинський, П. Кулиниченко, О. Яворський, Й. Дідич, В. Животков, Я. Замочних, А. Симон, І. Зерницький (псевд.). Крім них, до активу УКП належали також П. Кияниця, П. Корнієвський (лідер «лівої фракції»), М. Грицай, П. Синявський. Після влиття в КП(б)У деякого з кол. укапістів висунуто на відповідальні посади в партійному й держ. апараті: А. Річицького обрано кандидатом у чл. ЦК КП(б)У, М. Грицай був чл. ЦК ЛКСМУ і секретарем ЦК підпільної орг-ції ком. молоді Зах. України, Т. Корнієвський — чл. Президії Всеукр. Ради Проф. Спілок, Ю. Лапчинський — консулом у Львові. Наявність укапістів (як і раніше прийнятих за подібних умов боротьбістів) справді була гальмом великодерж. політики Москви на Україні, через що більшість їх. гол. за обвинуваченням в укр. націоналізмі, була ліквідована, а решта зазнала важких репресій (у тому ч. Б. Антоненко-Давидович).

І. Майстренко

«Українська Кореспонденція» (Українкор), незалежна гром.-політ. інформаційна газ., виходила 1930—31 (під час пацифікації на укр. землях під Польщею) тричі на тиждень у Празі, чес. й укр. мовами; заснована з ініціативи чл. празької групи Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів. «У.К.» здобула популярність

була інформаційним джерелом чес. газ. Видавець Г. Денисенко; ред. Я. Зозуля.

Українська Культурна Рада, заснована у Відні 1915 для керівництва укр. культ. життям на еміграції, зокрема укр. шкільництвом; гол. У.К.Р. був Ю. Романчук, фактичним керівником О. Колесса. Помітної діяльності не розвинула.

«Українська Ластівка», ілюстрований місячник для дітей, виходив 1933—39 у Чернівцях, вид. Т-ва «Рідна Школа»; ред. В. Якубович, О. Драчинський, Т. Бриндзан, М. Гарас, К. Горвацький.

Українська лінія, система укріплень, що існувала у 1730—60-их рр. для оборони проти тат. нападів. У. л. проходила на довж. бл. 285 км від Дніпра по р. Орелі та її притоці Берестовій до р. Береки й злиття її з Дінцем. Будівництво У. л. за проектом ген. графа фон Вейсбаха почалося 1731, інтенсивно провадилося у 1731—33 і далі, але не було закінчене ще і в 1740-их рр. На будівництві У. л. працювало щороку 20 000 лівобережних і 2 000 слобідських козаків та бл. 10 000 посполитих. У. л. складалася з 16 фортець і 49 редутів, з'єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом. Для оборони У. л. було поставлено 20 полків ляндрміліції (14 кінних і 6 піхотних), разом бл. 22 000; артилерія У. л. складалася з 180 гармат і 30 мортир. Будівництво У. л., утримання й оборона її важким тягарем лягала на людність Гетьманщини й Слобожанщини. Але У. л. не змогла врятувати Україну (особливо Слобідську) від тривалих тат. нападів. У. л. мала також військ.-поліційне значення, бо, перетинаючи «Вольності Війська Запор. Низового», відокремлювала Запоріжжя від Гетьманщини й перешкоджала втечам на Січ та вільному переходові запорожців на Слобідську і Лівобережну Україну. У. л. втратила своє значення в 1770-их рр., коли на півд. від неї (на віддалі 175—180 км) збудовано нову — *Дніпровську лінію*. Зате У. л. сприяла дальшому заселенню краю.

О. О.
«Українська Література», місячник, орган Спільки радянських письмен. України, виходив 1941—45 замість ж. «Радянська Література», спочатку в Уфі, з листопада 1943 у Москві, з березня 1944 в Києві; гол. ред. Ю. Яновський. У ж., крім творів укр. письмен. і літературознавчих ст., міщено переклади зах.-евр. творів. Критикована за «націоналістичні тенденції», «УЛ.» змінила ред. склад і з 1946 прибрала назву «Вітчизна».

«Українська Літературна Газета», місячник літератури, мистецтва, критики, наук. і гром. життя, виходив у Мюнхені 1955—60; ред. І. Кошелівець, Ю. Лаврі-

ненко. З січня 1961 на базі «УЛ.Г.» й «Сучасної України» виходить ж. «Сучасність».

Українська Мала Енциклопедія, твір С. Онацького, вийшла у 16 кн., 2 148 стор., у 1957—67 в Буенос-Айресі накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. У.М.Е. охоплює тільки деякі ділянки укр. духової культури, зокрема з етнографії й фолкльору, етики, релігії, психології й філософії, рідше — літератури й історії, містить мало біографій (особливо сучасних діячів). Часто подає зміст гасел, користуючись цитатами з різних творів, преси і довідників.

Українська Медично-Харитативна Служба (УМХС), постала по другій світовій війні на базі заборонених окупаційною владою клітин Укр. Червоного Хреста в Німеччині, з осідком у Мюнхені, 1945 п. н. Санітарно-Харитативна Служба (СХС) при Апостольській Візитатурі для українців католиків (Sanitary Charitable Service at the Apostolical Visitor's Office of the Greek Catholic Church for Germany), з 1948 як Укр. СХС, з 1955 під теперіш-

ньою назвою — УМХС (Ukrainischer medizinischer und caritativer Dienst). З 1945 між нар. і баварський Червоний Хрест не офіц. допомагали СХС харчами, ліками й одягом. Дотації приходили також від укр. заокеанських орг-цій, від Кат. Церкви, з членських вкладок (1947 — бл. 14 000, організованих у 61 станиці) та прибутків з укр. імпрез. Від 1948 УСХС (згодом УМХС) поширила свою діяльність на територію трьох окупаційних зах. зон Німеччини й Австрії; вона мала крайові представництва (5), станиці, делератури і зв'язкових за кордоном (у ЗДА, Канаді, Австралії, Франції і Бельгії). Мед. допомогу подавано у створених амбулаторіях (1946 діяло 20 в таборах УНРРА, у тому ч. 5 під безпосереднім керівництвом УМХС; після 1950 — лише одна в Мюнхені). Спершу в системі УМХС працювало бл. 150 лікарів

(організовано кілька курсів для медсестер), але з виїздом за океан їх ч. зменшилося як і діяльність УМХС. Крім лікарської допомоги, діяв відділ розшуків і поєднання чл. родин, допомоговий відділ інвалідам, кол. воякам УПА, вдовам, сиротам тощо. Згодом поширено діяльність поза Німеччину й Австрію, даючи допомогу потребуючим в Україні, Польщі, Чехії, Югославії, Румунії, Аргентині й ін. Гол. Ради УМХС були: Б. Андриєвський (1945—51), І. Мірчук (1951—55), Г. Мартинець (1955—68), Я. Ковалик (з 1968). Очолювали Гол. Управу: СХС — Т. Воробець (1945—48); УСХС—УМХС — Я. Воевідка (1948—49), І. Мірчук (1949—50), М. Хроновят (1950—51), Я. Гинилевич (1951—79, згодом почесний гол.), Б. Синишин (з 1979). Довголітній орг. секретар Г. Комаринський (з 1945).

Українська Метеорологічна Служба, Укр. МЕТ, держ. установа, що провадила метеорологічні спостереження на території УССР. Заснована 1921; 1929 об'єднана з гідрологічною службою в Гідрометеорологічний Комітет (з 1940 Управління гідрометеорологічної служби УРСР). У. М. С. виявила жваву діяльність: збільшення і краще обладнання метеорологічних станцій, дослідження, публікації («Бюлетень» та ін.), популяризація метеорології (ж. «Погода і Життя»).

Українська Мистецька Студія, мист. школа, заснована 1952 у Філадельфії (ЗДА); дир. П. Мегик. Програма навчання: рисунок, малярство, графіка, моделювання, скульптура, кераміка, історія мистецтва. Через школу пройшло (до 1980) 445 учнів (між ними Р. Лучаковська-Амстронг, Х. Зелінська, Н. Климовська,

Зустріч у Домі Укр. Мист. Студії з маестром О. Грищенком (1965)

Зліва направо, сидять: С. Гординський, О. Грищенко, пані Л. Грищенко; стоять: П. Андрусів, С. Рожок, А. Кирилюк, В. Дорошенко, Р. Василишин-Гармаш, М. Дмитренко, П. Мегик, П. Капшученко

В. Дорошенко, С. Бернадін, Б. Палквич, В. Завадовська-Рожок, С. Лада, Б. Кондра, І. Бережницький та ін.). Викладачі: П. Андрусів, П. Мегик, Ю. Гура, А. Дараган, В. Дорошенко, П. Капшученко, В. Кивелюк, Г. Лузницький, Б. Мухин, С. Рожок, В. Сім'янів та ін. У бу-

динку школи відбуваються мист. виставки (до 1980 — 75 різних мистців) і звітні виставки учнів студії. Студією опікується Патронат (гол.: о. Ю. Гірняк, Б. Лучаковський, І. Мазепа, О. Зелінський).

Українська Мічигенська Ліга, гром., осв. і допомогова орг-ція в Детройті (ЗДА), з обсягом діяльності на терені стейту Мічиген; заснована 1932; ч. чл. пізніше бл. 120—150; входить до Об'єднання Укр. Орг-цій Америки, згодом Укр. Конгресового Комітету. У.М.Л. фінансово допомагала установам у Галичині й на еміграції. 1981 з нагоди 50-ліття роздано на націоналі 10 000 доларів. Гол. З. Курил'в.

«Українська мова і література в школі», методичний місячник мін-ва освіти УССР; виходить з березня 1963 у Києві на базі двомісячників «Укр. мова в школі» і «Література в школі» (обидва виходили з 1951 до перетворення на «У. м. і л. в ш.»). Журн. призначений для учителів та викладачів укр. мови й літератури заг.-освітніх шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. Гол. ред. П. Мисник, з 1970 О. Беляєв, з 1974 О. Аврамчук. У всіх матеріалах, міщених у журн., крім методичної допомоги у викладанні мови й літератури, гол. наголос кладеться на ідеологічне виховання в ком. дусі.

Українська Могилянсько-Мазепинська Академія Наук, наук. установа, заснована в травні 1938 постановою Уряду УНР в екзилі з метою продовжувати розпочату працю ВУАН у Києві, відновити ліквідовані наук. вид. на Україні та інформувати чужинецькі наук. установи про Україну та укр. науку. Академія мала тільки один відділ — українознавства з 24 катедрами, які творили н.-д. групи. Першим през. був С. Смоль-Стоцький (потім з серпня 1938 — І. Феценко-Чопівський), секретарем А. Яковлів. Вийшли 2 тт. «Праць Відділу українознавства». З поч. другої світової війни У.М.-М.А.Н. перестала існувати.

Українська Молодь Христові, рел.-нац. свято укр. кат. молоді, що відбулося 7. 6. 1933 з метою демонструвати підтримку Кат. Церкви з нагоди 1900-ої річниці смерті і воскресіння Ісуса Христа. На демонстрацію до Львова прибуло бл. 50 000 молоді. У програмі були: Польова Служба Божа на площі Сокола-Батька, після якої еп. І. Бучко прийняв присягу молоді на вірність Христові і посвятив прапори. Відбувся маніфестаційний похід вулиця-

ми міста і дефіляда на горі св. Юра перед митр. А. Шептицьким. Орг-цією свята керував І. Бабій; серед співорганізаторів були В. Глібовицький та Р. Данилевич. ОУН поставилася негативно до У. М. Х.

«Українська Музика», місячник, орган Союзу Укр. Проф. Музик у Львові, виходив з березня 1937 у Стрию і з березня до червня 1939 у Львові при допомозі НТШ. Гол. ред. З. Лисько, чл. ред. колегії: В. Барвінський, В. Витвицький, Р. Савицький і Ф. Стешко; співр. ж.: С. Людкевич, А. Рудницький та ін. Ст. з історії укр. музики, про взаємини укр. і чужих муз. культур, нар. музику, творчість окремих композиторів, проблеми муз. термінології і педагогіки; крім того, рецензії, критика, бібліографія, хроніка муз. життя.

«Українська Музична Газета», місячник, орган Всеукр. Муз. Т-ва ім. Леонтовича. виходила 1923—27 у Києві (до 1926) і Харкові; до 1925 п. н. «Музика». 1928 «У. М. Г.» замінив ж. «Музика Мам.».

«Українська Накладня», в-во Я. Оренштайна з 1903 у Коломиї, з 1919 до поч. 1930-их рр. у Берліні. Видавало універсальну бібліотеку п. н. «Заг. Бібліотека» (до 1932 — 230 тт.), твори укр. класиків: (Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І. Франка) і сучасних письмен. (Б. Лепкого та ін.) та серії «Бібліотека укр. і чужих романів»; шкільні підручники, ноти, дитячі ілюстровані кн., геогр. карти.

Українська Народна Обнова, УНО, див. Укр. Кат. Нар. Партія.

Українська Народна Партія (УНП), орг-ція націоналістичного напрямку, заснована 1902 М. Міхновським. Політ. кредо партії було сформульоване у т. зв. «10 заповідах», в яких проголошувалася «Україна для українців», самостійна дем. укр. республіка, шанування укр. мови, традицій. 1905 УНП вмістила в «Самостійній Україні» у Львові проект укр. конституції, складений М. Міхновським. По 1907 діяльність УНП занепала. Серед лідерів УНП (крім М. Міхновського) були: М. і

С. Шемети, В. і Г. Шевченки, О. і С. Макаренки, О. Степаненко та ін. 1917 кол. чл. УНП створили Укр. Партію Соціалістів-Самостійників.

Українська Народна Поміч (УНП; до 1926 — Народна Поміч), четвертий за числом чл. укр. братський забезпечувальний союз у ЗДА (з 1950 також у Канаді), заснований у липні 1913 з осідком у м. Пітсбурзі. Бл. 10 000 чл. УНП, організовані в бл. 200 автономних відділах, обирають що

Головна управа УНП 1953

Зліва направо, сидять: П. Кравчук, Р. Сикута, М. Усик, Б. Шабатура (голова), А. Крупа, М. Дуткевич, о. Л. Весоловський; стоять: 1-й ряд: А. Сірко, О. Яремко, М. Комічак, П. Тибор, А. Кіфер; 2-й ряд: І. Сенчишин, С. Коцюба, М. Марків, В. Баранський

4 роки свою Гол. управу. До другої світової війни УНП об'єднувала здебільша правос. українців, а її орган «Народне Слово» (з 1914 місячник, з 1921 — тижневик, останнім часом — двотижневик, з 1959 перейменований на «Укр. Нар. Слово») був речником Укр. Правос. Церкви. УНП підтримувала зв'язки з гром. орг-ціями на Зах. Україні й допомагала їм матеріально. По війні стала співзасновником і активним чл. УККА і ЗУАДК і підтримує ін. укр. орг-ції, зокрема шкільництво і молодь; з 1959 особливо тісно співпрацює з орг-ціями Укр. Визвольного Фронту.

Крім свого органу «Укр. Нар. Слово» (з 1974 ред. В. Мазур при співпраці Л. Полтави), УНП видає календарі-альманахи, кн., п'єси, співаники тощо; серед ін. альманахів «Золотий Гомін» (1960), «Історія УНП в Америці і Канаді» Л. Полтави (1977) та ін.

Гол. УНП: Д. Порада (1915—23), В. Сорочак (1923—34), М. Марків (1934—42), В. Шабатура (1942—62), В. Мазур (з 1966) й ін. 1981 осідок УНП перенесено до Чикаго.

Українська Народна Рада Пряшівщини (УНРП), нац.-політ. і суспільна репрезентація українців Сх. Словаччини 1945—51, заснована 1. 3. 1945 на з'їзді делегатів укр. сіл і округ у Пряшеві. Спершу УНРП орієнтувалася на вирішення долі укр. Пряшівщини в рамках всього Закарпаття (приєднання до УРСР), пізніше погодилася з приналежністю краю до Чехо-Словаччини, в рамках якої намагалася боронити інтереси укр. меншости.

Намагання УНРП визначити законом її статут як нац.-політ. представницького органу та здобути нац.-культ. автономію не були вдалими; проте УНРП була визнана де факто центр. урядом у Празі та Словацькою Нац. Радою (СНР) і 1945—48 мала по 5 нею призначених послів у тимчасовому пражському парламенті і СНР. Органом УНРП був тижневик «Пряшівщина» (1945—51), що містив матеріяли укр. і рос. мовами та річні календарі. УНРП відбула 3 з'їзди; її працею керувала президія, у складі якої були секції, а по округах діяли окружні комітети, вона також координувала масову осв. працю на місцях. Першим гол. УНРП був В. Караман, ген. секретар І. Рогаль-Ільків; ін. діячі: В. Капішовський, П. Бабей, П. Жидовський, Д. Ройкович, С. Бунганич. Ком. переворот у Чехо-Словаччині 1948 призвів до зменшення ролі УНРП, і вона була змушена ліквідуватися (формально рішенням президії 11. 12. 1952, фактично припинила свою діяльність вже 1951). Замість неї створено *Культ. Спілку Укр. Трудящих у Чехо-Словаччині*. В. М.

Українська Народна Револуційна Армія, див. «Поліська Січ».

Українська Народна Республіка (УНР), назва укр. держави спершу на території Наддніпрянщини — укр. земель кол. Рос. Імперії, а з 4. 1. 1919 також на зах.-укр. землях кол. Австро-Угорщини; проголошена у 3 *Універсали* Укр. Центр. Ради (20. 11. 1917) у федеративному зв'язку з Росією; цілком самостійною УНР стала після 4 *Універсалу* (22. 1. 1918). За гетьманського уряду назву УНР замінено назвою *Укр. Держава* (29. 4. 1918 — 14. 12. 1918); за *Директорії* відновлено назву УНР. На укр. землях УНР проіснувала до 1920, коли гол. Директорії й уряд УНР виїхали на еміграцію. Екзильний уряд УНР перебував насамперед у Польщі, а 1939—40 у Франції. По другій світовій війні 1947—48 створено *Укр. Нац. Раду* як передпарламент екзильного Держ. Центру УНР, що продовжує традиції нац. респ. уряду України. **ВІСНИК** РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. (Історія цього періоду див. ЕУ 1, 506—12, 517—27, а держ. устрій 648—50; гол. дати в хронологічній таблиці *Україна 1917—80*). Див. також *Укр. Центр. Рада*, *Директорія Укр. Нар. Республіки* і *Рада Нар. Міністрів УНР*.

Українська Народна Робітнича Партія, націоналістична група на Закарпатті в сер. 1930-их рр. Організатори І. Невицька, М. Тулик та ін. Пресовий орган — «*Народна Сила*» (1936—38).

Українська Народна Трудова Партія, див. *Українська Трудова Партія*.

Українська Народно-Демократична Партія, постала з ініціативи І. Мітрінги та його однодумців у лавах ОУН на поч. 1942 на Волині, де тоді оперували загони УПА, очолені Т. Бульбою-Боровцем. У.Н.-Д.П. оформилася як ліво-дем. орг-ція; у своєму маніфесті вона критикувала одночасно нім. окупаційну політику й ідейні основи та політ. практику рев. ОУН. Остання гостро виступила проти У.Н.-Д.П. У.Н.-Д.П. не розвинула своєї діяльності і швидко самоліквідувалася. До керівництва У.Н.-Д.П., крім І. Мітрінги, належали: В. Турчманович, В. Ривак, Б. Левицький та ін. Окремі діячі за кордоном приєдналися до лівого крила *Укр. Рев. Дем. Партії* (група «Вперед»).

Українська Народно-Республіканська Партія, заснована в кін. 1918; трималася правого курсу аграрної політики, виступала проти соціалізму, орієнтувалася на Антанту. Лідери: Є. Архипенко (мін. зем. справ у кабінеті С. Остапенка), П. Пилипчук (керуючий мін-вом шляхів у тому ж кабінеті) та О. Ковалевський. У. Н. Р. П. була керівною групою в орг-ції держ. перевороту, влаштованого В. Ос-кілком 29. 4. 1919 в Рівному. Згодом не виявляла діяльності.

Українська Наукова Асоціація, наук. т-во у Празі, засноване в кін. 1932 (під час гострого послаблення культ.-наук. праці укр. еміграції в Чехо-Словаччині) з метою об'єднання укр. наук. сил у Чехо-Словаччині для дослідження минулого й сучасного укр. культури, техніки, соц.-екон. стану укр. народу. У.Н.А. об'єднувала бл. 50 чл., її гол. був Б. Іваницький, з 1936 — К. Мацієвич. Діяльність У.Н.А. обмежувалася перев. наук. доповідями.

Українська Національна Армія, під такою назвою робилися спроби орг-ції укр. армії по нім. боці при кін. другої світової війни. Наприкінці війни Німеччини проти СРСР деякі нім. урядові кола намагалися включити в цю боротьбу народи Сх. Європи, з якою метою був створений рос. Комітет Визволення Народів Росії та Рос. Визвольна Армія (на чолі з ген. А. Власовим). Коли намагання підпорядкувати йому ін. нац. орг-ції не вдалося, створено *Укр. Нац. Комітет (УНК)* і проголошено орг-цію У.Н.А. 12. 3. 1945 А. Розенберг, райхсміністер сх. окупованих земель, підтвердив рішення нім. уряду про створення УНК, «як єдиного представника укр. народу», та намір зібрати всіх українців, що боролися в складі нім. збройних сил, в укр. визвольну армію. 17. 3 Президія УНК (у згоді з през. А. Лівіцьким) призначила командувачем У. Н. А. ген. П. Шандрука, кол. старшину Армії УНР (він був одночасно і гол.

УНК), а начальником штабу У. Н. А. ген. А. Валійського. 28. 3 він прийняв присягу вояків Протитанкової Бригади під командуванням полк. П. Дяченка (1900 вояків) на вірність укр. народові. Ця бригада мала б стати зародком другої укр. дивізії. До дивізії «Галичина» ген. Шандрук прибув у квітні на фронт до Австрії і, прийнявши присягу вояків, формально включив її до складу У. Н. А. як 1 Укр. Дивізію (бл. 16 000 вояків). До У. Н. А. зголосилися ще: Вільне Козацтво під командуванням полк. П. Терещенка (700 вояків), 281 запасна бригада (5 000), стаціонована в Данії, бригада особливого призначення отамана Т. Бульби-Боровця (400 вояків), два піхотні полки охоронної служби (2 000 вояків), які служили в Бельгії та Голландії; три курені польової жандармерії та відділ зенітної артилерії (юнаків). Еже не було часу охопити в У. Н. А. вояків Укр. Визвольного Війська, в якому було бл. 75 000 українців. У всіх частинах, підлеглих Oberkommando des Heeres, було 220 000 українців. У. Н. А. однак не вийшла поза стадію початкової орг-ції і планування. Творення У. Н. А. було також бажанням укр. народу мати свою власну збройну силу, з уваги на різні можливості закінчення другої світової війни.

Література: Shandruk P. Arms of Valor. Нью-Йорк 1959; Шандрук П. Іст. правда про 1 УД й УПА. Вісті Комбатанта. Торонто 1965, ч. 1, стор. 5—21.

Р. Колісник

Українська Національна Єдність у Франції (УНЄ), гром.-суспільна і культ.-осв. орг-ція, заснована 1949 у Парижі прихильниками середовища ОУН (А. Мельника) як продовження п'єдвоєн-

Гол. Управа і керівні органи УНЄ 1980
Зліва направо сидять у першому ряді: О. Корчак, В. Мулик, Г. Недогін, Є. Кокоць, А. Жуковський, В. Малинович, Т. Цвікула, І. Колач, О. Бойко (стоїть)

ного Укр. Нар. Союзу, входить до складу світової федерації Ідеологічно-Споріднених Націоналістичних Орг-цій, співпрацює з Укр. Центр. Гром. Комітетом у Франції. Гол. Управа УНЄ в Парижі координує діяльність 12 філій (у 1950-их рр. — 22) по гол. укр. скупченнях у Франції. УНЄ організує щорічні курси українознавства для молоді (її філії

проводять місц. курси), спільно з тижневиком «Укр. Слово» видає самоосв. брошури і календарі-альманахи; при УНЄ діє молодіжна і відпочинкова оселя «Чорногора» в департаменті Ардеш. УНЄ спричинилася до заснування Орг-ції укр. Молоді у Франції. Гол. УНЄ: Я. Мусянович (1949—60), В. Лазовінський (1961—67), В. Малинович (1968—70), Л. Гузар (1970—71), Ю. Коваленко (1972—76), В. Михальчук (1976—78), А. Жуковський (з 1978).

Українська Національна Оборона, піввіськ. орг-ція закарп. молоді, заснована у вересні 1938 з ініціативи чл. ОУН. Гол. В. Іванович, згодом С. Росоха. У листопаді 1938 перетворилася на УНО — Карпатська Січ.

Українська Національна Партія (УНП), єдина легальна укр. політ. партія в Румунії з осідком у Чернівцях (1927—38), яка продовжувала традицію укр. нац.-дем. партії на Буковині за австр. часу. УНП виступала проти румунізації укр. населення, домогалася впровадження укр. мови в школах, у церкві та перегляду аграрної реформи. Рум. шовінізм став на перешкоді здійсненню цих пропозицій. УНП діяла лише на Буковині; вона не мала постійної орг-ції і кадрів, а діяла за допомогою мужів довір'я. При виборах УНП нараховувала пересічно бл. 32 000 виборців. З уваги на рум. виборчий закон, УНП вступала у виборчі союзи з рум. партіями (нац.-цараністичною, ліберальною, радикально-аграрною). Гол. УНП був В. Залозецький (посол до парламенту і сенату), секретарем — Ю. Сербинюк. Посли до парламенту: В. Дутчак, О. Шкраба, Ю. Сербинюк, Д. Маєр-Михальський; ін. діячі: Л. Когут, А. Кирилів, І. Стрийський, І. Жуковський, Ю. Лисан, Р. Ясеницький, М. Вітан, М. Сивий та ін. Пресові органи, близькі до УНП: «Рідний Край», «Час», «Народна Воля», «Рада». 1938 в Румунії скасовано всі політ. партії, у тому ч. й УНП. А. Ж.

Українська Національна Рада, політ.-гром. центр, створений 5. 10. 1941 в Києві з ініціативи ОУН (під проводом А. Мельника). Президію У.Н.Р. очолив М. Величківський, секретарями були І. Дубина і О. Бойдуник. У кін. 1941 Райхскомісаріят України заборонив У.Н.Р., і до 1943 вона існувала підпільно. 29. 4. 1944 разом з Укр. Нац. Радою у Львові та представниками кол. Союму Карп. України створено Всеукр. Нац. Раду, яку очолив М. Величківський, а його заступниками були митр. А. Шептицький і А. Штефан. Спроби Всеукр. Нац. Ради і Укр. Гол. Визвольної Ради (осінь 1944, у Братиславі) створити спільну платформу не увінчалися успіхом, і ВУНР 1946 припинила свою діяльність на еміграції.

Українська Національна Рада, передпарламент держ. центру Укр. Нар. Республіки (УНР) в екзилі, створена на весні 1947 в результаті порозуміння укр. партій, щоб дати ширшу політ. базу для реорганізованого держ. центру з А. Лівицьким на чолі як през. УНР (див. *Уряд Укр. Нар. Республіки в екзилі*). За мету У.Н.Р. визначено консолідацію всіх самостійницьких сил для відновлення незалежної укр. держави з дем. устроєм. Вже 1946 до цього прямував короткий час діючий Координаційний Укр. Комітет, утворений з усіх партій на еміграції

Президент, члени Президії і члени Виконавчого Органу УНР (1952)

Зліва направо, сидять — 1-й ряд: ген. М. Капустянський, С. Баран, президент А. Лівицький, І. Багрянний, М. Хроноват; 2-й ряд: В. Григоренко, С. Довгаль, М. Хробак, Ю. Бойко, М. Лівицький; стоять — 1-й ряд: М. Воскобійник, Ф. Гаснко, О. Юрченко, В. Ліберт, І. Лучишин, Д. Андрієвський; 2-й ряд: І. Іножарський, І. Дзябенко, М. Стечишин, Є. Гловінський, М. Шраменко

за ініціативою кан. українців (місія ґ. В. Кушніра). Ідея консолідації почала виразніше реалізуватися, коли А. Лівицький створив 1947 підготовчу комісію на чолі з І. Мазепою для реорг-ції держ. центру й утворення У.Н.Р. Комісія разом з представниками партій опрацювала Тимчасовий закон 10. 6. 1948 про реорг-цію Держ. Центру Укр. Нар. Республіки, оголошений гол. Директорії. Цим законом утворено У.Н.Р. У червні 1948 всі політ. партії, за винятком гетьманців, схвалили статут У.Н.Р., який визначив її структуру, форми праці і взаємини з екзильним през. Як передпарламент У.Н.Р. є законодавчим органом, вона творить Виконавчий Орган, держ. контроль та обирає през. УНР в екзилі. Між сес'ями частину її функцій здійснює президія У.Н.Р., яка однак не може змінювати основного закону та обирати през. До У.Н.Р. вислали своїх представників ОУН (А. Мельника), ОУН (С. Бандери), УНДО, УРДП-соціалісти, УРДП, Укр. Нац.-Держ. Союз, Укр. Партія Соціалістів-Революціонерів (УПСР), Укр. Соц.-Радикальна Партія (УСРП), Укр. Соціал.-Дем. Робітнича Партія (УСДРП). Почавши з 3

сесії У.Н.Р. (1954) до неї належали такі партії: ОУН (А. Мельника), УНДО, УРДП, УНДС, Укр. Соц. Партія. Всі вони мали по шість мандатів. Почавши з 4 Сесії (1957), до У.Н.Р. увійшли Союз Земель Соборної України — Сел. Партія (3 мандати), Укр. Сел. Партія (1 мандат), а з 6 Сесії (1967) до У.Н.Р. увійшла Орг-ція Укр. Націоналістів за кордоном (6 мандатів). ОУН С. Бандери вийшла з У.Н.Р. 1950 і почала боротьбу з нею. ОУН А. Мельника на деякий час (з жовтня 1957 до 1961) теж вийшла з У.Н.Р. На 7 Сесії (1972) був створений Гром. сектор, який мав в У.Н.Р. репрезентувати непартійних. Після того проведено вибори до Гром. сектору, який складається з 15 делегатів.

У.Н.Р. відбула 8 сесій: 1 — липень 1948 (Авгсбург), 2 — червень 1949 (Ляйпгайм), 3 — березень 1954, 4 — березень 1957, 5 — листопад 1961, 6 — березень 1967 (всі в Мюнхені), 7 — грудень 1972 (у Лондоні) і 8 — червень 1979 (у Мюнхені). В наслідок лондонської сесії виникла криза в У.Н.Р., її правосильність була заперечена кількома партіями: від УРДП і УНДО допущено на цю сесію відлами партій проти бажання їх центрів. Криза поглибилася на останній сесії, у якій брали участь так само призначені особисто през. УНР делегати. 3 сесія (1954) по смерті А. Лівицького обрала през. УНР С. Витвицького. 6 сесія по смерті С. Витвицького (9. 10. 1965) обрала М. Лівицького. Гол. президії У.Н.Р. були Б. Іваницький, І. Багрянний, О. Бойдуник, Я. Маковецький, С. Довгаль, (П. Белей, І. Кедрин-Рудницький — виконуючі обов'язки гол.), В. Біляїв. Виконавчий Орган очолювали: І. Мазепа, С. Баран, С. Созонтів, М. Лівицький, А. Фіголь, С. Довгаль, В. Федорончук, Т. Леонтій, Я. Рудницький. Склад Виконавчого Органу звич. був коаліційний з партій, що входили до У.Н.Р. З ініціативи В.О. У.Н.Р. створено 1953 Лігу визволення Народів СРСР (т. зв. *Паризький Блок*). Інформаційну службу виконували бюлетені Укр. Інформаційного Бюро. Півофіціозом през. УНР в екзилі й У.Н.Р. з 1972 стала газ. «Мета». Фінансові засоби для діяльності У.Н.Р. і держ. центру в екзилі збираються серед укр. еміграції, гол. його збирають через мережу Т-в прихильників У.Н.Р., які існують в більших осередках на Зах. і, крім збирання фондів, популяризують ідею відновлення укр. держави.

У квітні 1978 М. Лівицький розпустив У. Н. Р. і односторонньо видав новий закон про її реорг-цію, включивши до неї половину ним призначених чл. На знак протесту проти цього рішення частина партій і діячів вийшла з У.Н.Р. і держ.

центру й створила у 1979 Раду прихильників УНР, що її очолювали І. Кедрин-Рудницький, пізніше Маруся Бек.

Література: УНРада. Документи, матеріали, статті, інформації. Лондон 1949; УНРада. Меморіали, постанови, комунікати. ч. 3. Мюнхен 1950; Третя сесія УНРади. Матеріали і документи. Мюнхен 1954; Четверта сесія УНРади. Матеріали і документи. На чужині. 1957; П'ята сесія УНРади. Матеріали і документи. На чужині 1962; *Вой д у н и к* О. Консолідація (в кн. На переломі). Париж 1967; Документи і матеріали до сучасної ситуації в У.Н.Р. Мюнхен 1969; *Воскобійник* М. Умертвлення Держ. Центру УНР. «Укр. Вісті», жовтень 1979.

Українська Національна Рада в Петрограді, постала 1. 4. 1917 у складі представників петроградського ТУП, укр. соц.-демократів, Укр. Рев. Комітету, укр. фракцій Ради Роб. і Солдатських Депутатів, укр. студентства, укр. робітників, т-ва «Громада» й ін. Гол. Виконавчого Комітету Ради обрано О. Лотоцького (від травня — П. Стебницький), заступником М. Корчинського, секретарем П. Стебницького; чл.: М. Славінський, Г. Голоскевич, П. Зайцев, Ф. Слюсаренко. У.Н.Р. встановила зв'язок з Укр. Центр. Радою і 3. 4. 1917 вислала делегацію до гол. Тимчасового Уряду Г. Львова, яка передала меморіал з домаганням нац. прав для України й окупованих рос. армією Галичини та Буковини. У.Н.Р. організувала зустріч з митр. А. Шептицьким, який повернувся з заслання; допомагала делегатам Укр. Центр. Ради в Петрограді у їх зв'язках з Тимчасовим Урядом. Зі зміцненням становища Укр. Центр. Ради в Києві та з переїздом у травні більшості чл. У.Н.Р. з Петрограду до Києва функції останньої звузилися, а після 2 Універсалу їх перебрав комісар України при Тимчасовому Уряді — П. Стебницький.

Українська Національна Рада у Львові (1941), виникла з Ради Сеньйорів, створеної у складі 16 чл. на нараді у Львові 6. 7. 1941, що її скликала ОУН С. Бандери; в кін. липня поширена до 30 чл. (не мала представників ОУН А. Мельника). 30. 7. 1941 Рада Сеньйорів перетворилася на У.Н.Р. з метою бути допоміжним проводом укр. народу Галичини, Волині та Холмщини і його представником перед нім. владою. Намагалася, щоб у її складі були представлені всі політ.

напрями та гол. професії і представники провінції; згодом ч. чл. збільшено до 45. Гол. У.Н.Р. був К. Левицький, заступниками о. Ю. Дзерович і Л. Турчин; секретарем А. Біленький (з створенням президії її секретарем став Г. Микетей); серед ін. чл. були: архiep. Й. Сліпий, о. Г. Костельник, М. Паньчишин, В. Сімович, Ю. Павликовський, А. Палій, М. Стефанівський, М. Волошин, В. Загайкевич, К. Паньківський, Б. Козубський, С. Хруцький — у більшості діячі або прихильники УНДО. Протектором і почесним през. був митр. А. Шептицький. У.Н.Р. визнавала ОУН як рушійну силу укр. політ. життя і підтримувала Укр. Держ. Правління, але з застереженням ставилася до боротьби між двома відлами ОУН. 30. 7. 1941 У.Н.Р. вислала протест нім. урядові проти приєднання Сх. Галичини до Ген. Губернії (підписали митр. Шептицький і всі чл.); на поч. вересня виготовлено меморандум до ген.-губернатора Г. Франка на оборону інтересів укр. Галичини.

31. 7. 1941 У.Н.Р. створила як виконавчий орган і для зв'язків з нім. владою Ген. Секретаріат з К. Паньківським на чолі, але по смерті К. Левицького (12. 11. 1941) нім. влада щораз більше унеможлиблювала існування У.Н.Р.; врешті лист митр. Шептицького до Г. Гіммлера (лютий 1942) з протестом проти антижид. геноциду став нагодою для заборони У.Н.Р. (наказ львівської нім. політ. поліції 3. 3. 1942), а зв'язок з нім. владою в Галичині перебрав Укр. Крайовий Комітет. Р. М.

Українська Національна Рада 1918—19 Західної Української Народної Республіки, постала 18. 10. 1918 у Львові з метою здійснити право на самовизначення укр. земель в Австро-Угор. монархії. До

Уряд Зах.-Укр. Нар. Республіки на еміграції в Відні 1920
Зліва направо, сидять: Л. Петрушевич, Л. Сероїчковський, К. Левицький, Є. Петрушевич (президент), В. Сінгалеви́ч, Р. Перфецький, Я. Селезінка, М. Гаврисевич

її складу входили всі укр. депутати обох австр. палат (Парляменту і Палати Па-

нів), крайових соймів Галичини й Буковини, по три представники укр. партій з цих земель; крім того, кооптовано видатніших непартійних фахівців; для доповнення проведено вибір від пов. та міст і дано місце представництву нац. меншостей, які з цього права не скористалися. Усього Рада мала 150 чл. 9. 11. 1918 У.Н.Р. проголосила *Зах.-Укр. Нар. Республіку*. Вона мала законодавчі й контрольні компетенції парламенту ЗУНР, перед нею відповідав уряд (Держ. Секретаріат). Пленум обирав Виділ УНРади: 9 чл. і през. Ради; Виділ виконував права гол. держави (затверджував уряд, здійснював право амністії й аболіції, призначав керівників вищих держ. урядів, проголошував закони Ради); постанови схвалювалися більшістю. Назовні Виділ репрезентував през.; першим був К. Левицький, другим Є. Петрушевич. Перед переходом влади ЗУНР і УГА за Збруч Виділ УНРади і Держ. Секретаріат спільною постановою 9. 6. 1919 тимчасово передали свої конституційні повноваження през. Є. Петрушевичеві, як «уповноваженому диктаторові», який мав повноту військ. і цивільної виконавчої влади до скликання пленуму УНРади (див. Диктатор).

М. Добрянський
Українська Національно-Револьюційна Партія, існувала в липні-серпні 1917 як фракція Укр. Партії Соціалістів-Револьюціонерів; лідер М. Любинський. У.Н.-Р.П. виступала проти згоди Центр. Ради з «Інструкцією» Тимчасового Уряду в Петрограді.

«Українська Нива», ілюстрований тижневик, виходив (1926—27) у Варшаві як орган укр. емігрантів з Центр. і Сх. Земель (7 разів на місяць); 1928—37 у Луцькому як орган Волинського Укр. Об'єднання (ВУО) при допомозі польс. воєводи Г. Юзефського. «У.Н.» пропагувала польс.-укр. співпрацю; ред. П. Певний (до 1935). 1937 «У.Н.» замінило «Волинське Слово».

«Українська Нива», ілюстрований рел. кварталник, з 1958 місячник, згодом зб.-річники, орган Укр. Місійного і Біблійного Т-ва в Канаді, виходив 1947—66 в Саскатуні, ред. Я. Гомінюк.

Українська Ономастична Комісія, заснована 1960 при АН УРСР з науковців (мовознавці, географи, історики тощо) та представників мін-в з метою орг-ції й координації наук. праці з ономастики. Гол. К. Цілуйко. У 1960—76 Комісія видавала неперіодичний бюлетень «Повідомлення У.О.К.» (вийшло 15 випусків на циклостилі). З запланованих вид. заг. характеру (зокрема гідронімічний атлас України) до 1981 вийшов тільки цінний

«Словник гідронімів України» (1979). Комісія дораджувала в ономастичній частині ред. серії вид. «Історія міст і сіл Укр. РСР».

Українська оселя у Маквілері (Maskwiller) б. Страсбурґу, заснована 1955 укр.-франц. орг-цією «Les Amis des Ukrainiens» (гол. Т. Бравн, адміністративний дир. о. П. Когут). Культ. центр українців-католиків сх. Франції, в якому відбуваються щороку виховно-відпочинкові табори молоді (в сер. 200 учасників), курси УВУ, культ. і гром. імпрези тощо. Виховну і госп. роботу ведуть Сестри Служебниці. Каплиця з іконостасом С. Борачка.

Будинок оселі
в Маквілері

Українська Папська Велика Семінарія св. Йосафата в Римі, відома п. н. Колегії св. Йосафата, заснована 1897 як Папська Руська Колегія під керівництвом оо. Єзуїтів, при церкві св. Сергія і Вакха в

Будинок Великої Семінарії

Римі. У 1904 керівництво перебравли оо. Василіяни. Коли по першій світовій війні ч. укр. студентів теології в Римі зросло, Пій XI побудував будинок для У.П.В.С. на горбку Джанікольо (відкритий 1932). З 1942 тут є резиденція Апостольського Візитатора для українців католиків у Зах. Європі. По другій світовій війні якийсь час У.П.В.С. була єдина у світі укр. кат. духовна семінарія; ч. студентів 20—50. Студенти слухають виклади в рим. папських ун-тах, а в У.П.В.С. вчать літургії, обряду та українознавчих предметів. Неперіодично видають «Альма Матер»; при семінарії діє бібліотека. Ректори: Л. Березовський, Д. Головецький, Й. Лабай, Й. Заячківський, А. Великий, І. Назарко, Є. Химій, С. Мудрий.

Українська Папська Мала Семінарія св. Йосафата в Римі, навчальний заклад з гімназійною програмою навчання укр. мовою, заснований заходами архієп. І. Бучка 1952 в Люрі (Франція) для підготовки кандидатів до духовних семінарій.

У 1956 перенесена до Кастель Гандольфо в Римі, а 1959 Ватикан побудував для У.П.М.С. будинок у Римі. Папа Іван XXIII надав семінарії звання Понтифікальної (Папської). Пересічне ч. учнів 50—100;

Будинок Малої Семінарії

вони походять з різних зах.-евр. країн, з Югославії та Америки. Виховне керівництво й адміністрацію від поч. перебрала укр. вітка Салезіянського Чину. Настоятелі: брати А. і В. Сапеляки, С. Чміль, В. Гринишин. У.П.М.С. є тепер єдиною сер. школою в зах. світі з виключно укр. мовою навчання. Ч. випускників за 25 рр. понад 400.

Українська Партія Національної Роботи, постала у Львові 21. 4. 1924 в наслідок внутр. непорозумінь в Укр. Трудовій Партії. У ч. засновників були: Д. Палійв, Д. Донцов, С. Підгірський (гол.), В. Кузьмович та ін. Гол. засади націоналістичної програми: «Україна для українців»; розбудова нац. життя власними силами; безкомпромісове негативне наставлення до Польщі і до ССРСР та комунізму. Орган — двотижневик «Заграва» (1923—24). УПНР не розгорнула діяльності і на консолідаційному з'їзді 11. 7. 1925 увійшла до УНДО.

Українська Партія Праці (УПП), заснована в травні 1927 у Львові з чл. Укр. Нац.-Дем. Об'єднання, була ідеологічним продовженням т. зв. «незалежної групи» Укр. Трудової Партії. УПП стояла за всебічну підтримку закордонного уряду ЗУНР Є. Петрушевича. Політ. напрям — радянськості. Гол. В. Будзинівський, заступник гол. М. Західний (посол до польс. союму з виборів 1928), секретар М. Топольницький. Пресові органи — «Рада» і «Праця». УПП існувала до 1930.

Українська Партія Соціалістів-Революціонерів (УПСР, популярна назва — ес-

ери), споріднена з рос. партією соціалістів революціонерів. У 1905—17 існували окремі гуртки укр. есерів у Симферополі, Одесі, Радомишлі, Баришполі, Києві (видавали нелегально орган «Боротьба» 1913—15). Як всеукр. партія оформилася щойно 17—18. 4. 1917 у Києві; на установчих зборах устійнено тимчасову програму УПСР, ухвалено постанову про територіальну автономію України й скликання Укр. Установчих Зборів, вирішено домогтися націоналізації землі. Керівництво УПСР складалося гол. з студентів: М. Ковалевський, Л. Ковалів, П. Христюк, В. Залізник, М. Шраг, О. Севрюк. З УПСР співпрацював М. Грушевський. Органами партії були: щоденник «Народна Воля» і тижневик «Боротьба». Завдяки ефективній пропаганді («земля — народам без викупу») УПСР здобула у виборах до рос. Установчих Зборів перевагу над ін. партіями (50% всіх голосів на Україні). У повній залежності від проводу УПСР була Укр. Сел. Співка. За Центр. Ради УПСР брала участь в уряді В. Винниченка (П. Христюк, М. Стасюк, М. Ковалевський, В. Голубович, М. Шаповал). Після проголошення IV Універсалу 30. 1. 1918 створено уряд з есерів на чолі з В. Голубовичем (7 есерів і 2 есдеки). УПСР мала перевагу в Раді Міністрів також після повернення уряду до Києва (1. 3. 1918).

За гетьманату УПСР провадила діяльність нелегально. На IV з'їзді, що відбувся 13—16. 5. 1918 в околицях Києва, стався розкол УПСР на ліве крило — боротьбістів (Л. Ковалів, Г. Михайличенко, О. Шумський, В. Елланський, А. Приходько, А. Заливчий, Ю. Мазуркевич, П. Любченко), яке захопило ЦК і стояло на позиціях «радянської форми» влади та за співпрацю з більшовиками, і праве крило, т. зв. «центр. течія» (І. Лизанівський, М. Чечель, М. Шраг, Микола Шаповал, Н. Григорійв, М. Салтан, В. Голубович, О. Севрюк, Д. Одрин, О. Жуковський, П. Христюк, О. Янко, А. Степаненко, Ю. Охримозич). Боротьбісти перейменувалися 6—8. 3. 1919 на Укр. Партію Соціалістів-Революціонерів-Боротьбістів (комуністів). Центр. течія УПСР взяла участь в орг-ції Укр. Нац. Союзу (М. Шаповал) та у поваленні гетьманату. На Трудовому Конгресі есери домогалися соціалізації землі, націоналізації приватних зал., цукроварень, фабрично-заводських підприємств, передачі держ. органів влади колективам, складення з представників трудового люду — селян і робітників. За Директорії до уряду В. Чехівського (УСДРП) входили М. Шаповал, О. Мицюк, І. Штефан, С. Остапенко. Натомість ін. діячі УСРП не входили до уряду Остапенка (він вийшов з УПСР),

і на знак протесту проти його політики УПСР разом з ін. соц. партіями утворила Комітет Охорони Республіки (22. 3. 1919). В уряді Б. Мартоса (УСДРП) брав участь М. Ковалевський, І. Лизанівський, І. Паливода, Л. Шрамченко, з 9. 6. 1919 ще Д. Одрин (гол. ЦК партії) та Т. Черкаський (секретар ЦК партії); в уряді І. Мазепи — М. Ковалевський, М. Черкаський, Н. Григорієв, Л. Шраменко, П. Христюк.

В кін. 1919 частина чл. УПСР вийшла на еміграцію (Чехо-Словаччина, Австрія), де пропагувала принцип «диктатури трудових мас» (М. Шаповал, Н. Григорієв). Дехто з лідерів УПСР — М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, Д. Ісаєвич заснували «закордонну делегацію» УПСР у Відні, яка з 1920 видавала орган «Борітеся — Поборете» (1920—22), прагнучи перетворити УНР на «радянську республіку» та дійти до примирення з сов. Росією. Від 25. 2. 1920 до 5. 7. 1920 закордонні групи УПСР і Укр. Ком. Партії створили спільний «радянсько-рев. блок», метою якого було створення укр. сов. радянської республіки. На поч. 1921 УПСР на еміграції розкололася: 1) про-

сов. група, очолена «закордонною делегацією», 2) праязка — на чолі з М. Шаповалом; видавала «Вільну Спільку» (1921—23) та 3) Орг. Комітет УПСР за кордоном (М. Ковалевський і М. Залізник) у Відні. Після повороту «закордонної делегації» на сов. Україну (1924) і смерті М. Шаповала (1932) орг-ції есерів об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР за кордоном, що видавав «Трудову Україну» за ред. Н. Григорієва. По другій світовій війні УПСР відновила свою діяльність на еміграції (лідери Я. Зозуля, Микола Шаповал), взяла участь у створенні Укр. Нац. Ради (1948) і в 1950 разом з ін. соц. партіями об'єдналася в Укр. Соц. Партію.

Література: Грушевський М. Укр. партія соціалістів-революціонерів, ж. Борітеся — Поборете, ч. 1. Відень 1920; Христюк П. Замітки і Матеріали до історії укр. революції 1917—20 рр., т. I—IV. Відень 1921—22; Животко А. 50 років. До історії Укр. Партії Соціалістів Революціонерів. Прага 1936.

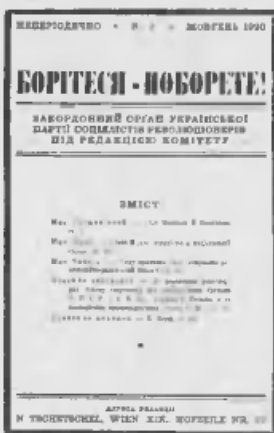
А. Жуковський

Українська Партія Соціалістів-Револуціонерів-Боротьбістів (комуністів), ліва фракція УПСР, яка на 4 з'їзді УПСР

(13—16. 5. 1918) захопила Центр. Комітет, пропагувала «радянську» форму влади та домагалася співпраці з більшовиками. Видавала тижневик «Боротьба» (ред. В. Еллан-Блакитний). По окупації України більшовиками на поч. 1919 боротьбісти співпрацювали з більшовиками і входили до складу «Роб.-сел.» уряду Х. Раковського (М. Полоз, Г. Михайличенко, М. Панченко, Лебединець, М. Литвиненко). На V з'їзді партії (6—8. 3. 1919) у Харкові боротьбісти ухвалили ком. платформу і переіменувалися на Укр. Партію Соціалістів-Револуціонерів (комуністів). Згодом у серпні 1919 оформилися як Укр. Ком. Партія (боротьбістів), домагаючися прийняття до Комінтерну, але без успіху. З уваги на чималий вплив, який мали боротьбісти серед селянства, Ленін пішов на компроміс, обіцяючи «незалежність» УСРР, а натомість УКП(б) добровільно самоліквідувалася і влилася до КП(б)У (березень 1920). Пізніше кол. боротьбісти відіграли значну роль на відтинку українізації, але у 1930-их рр. були ліквідовані. Визначніші діячі партії: Г. Михайличенко, Л. Ковалів, О. Шумський, В. Еллан-Блакитний, А. Приходько, А. Залізничий, В. Чумак, М. Полоз, П. Любченко, О. Лісовий, Г. Гринько, М. Панченко, Ю. Мазуркевич, О. Довженко.

Література: Майстренко І. Сторінки з історії Ком. Партії України (I—II). Мюнхен 1969.

Українська Партія Соціалістів-Самостійників (УПСС), заснована у Києві 30. 12. 1917, складалася з чл. кол. Укр. Нар. Партії та з військ. елементів. Домогалася негайного проголошення самостійності України, визнавала соц. програму, за якою земля мала належати хліборобам, а фабрики й зав. — робітникам. За Центр. Ради УПСС стояла в опозиції до уряду, критикуючи зем. політику і ліберальне ставлення до меншостей. За Гетьманату УПСС ставилася критично до офіц. політики і належала до ініціаторів створення Укр. Нац.-Держ. Союзу (травень 1918), брала участь в Укр. Нац. Союзі та мала свого представника в Директорії (О. Андрієвський). За Директорії УПСС входила до урядів В. Чехівського (М. Білинський, І. Липа, О. Осечський, Д. Симонів) та С. Остапенка (М. Білинський, О. Шаповал, Д. Симонів, І. Липа). Незадоволена політикою уряду Б. Мартоса, УПСС разом з отаманом В. Оскілкою і з нар. республіканцями (Є. Архипенко) організувала невдалий переворот у Рівному (29. 4. 1919). На еміграції УПСС відновила свою діяльність у Відні, але з 1922 змінила назву на Укр. Нар. Партію, яка пробувала активізуватися на Волині під проводом В. Оскілка, видаючи у Рівному свій орган «Дзвін» (1923

—25). Серед лідерів УПСС були: О. і П. Макаренки, І. Луценко, О. Андрієвський. І. Липа, П. Болбочан; її органом у 1918 був «Самостійник». Назагал УПСС була малочисельна і не відіграла поважної ролі в політ. житті.

Література: Укр. партія самостійників-соціалістів. Відень 1920; Тимошевський В. Історія укр. влади 1917—19. Відень—К. 1920.

Українська Партія Соціалістів-Федералістів (УПСФ, популярно есефи), ліберально-дем. партія, що оформилася у червні 1917 з кол. чл. Укр. Дем.-Радикальної Партії (1905—08) та Т-ва Укр. Поступовців (1908—17), які після з'їзду ТУП 7—8. 4. 1917 перетворилися на Союз Укр. Автономістів-Федералістів, а з вересня на УПСФ. УПСФ поновила програму Укр. Дем.-Радикальної Партії й складалася перев. з інтелігенції, яка досі провадила нац.-культ. роботу, мавши найкращі з усіх партій фахові кадри. Назва партії скоріше віддавала данину духові часу (соціалізм її був поміркований), фактично ж вона стояла на позиціях консерватизму, а федералізм розуміла як світову форму міждерж. взаємин і децентралізовану адміністративну побудову. Гол. УПСФ був С. Єфремов, а до керівних її чл. належали: А. Ніковський, І. Шраг, О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, І. і З. Мірні, В. Біднов, Ф. Матушевський, В. Прокопович, М. Кушнір, С. Шелухин, М. Славін. Органом УПСФ був щоденник «Нова Рада».

За Центр. Ради до урядів В. Винниченка входили С. Єфремов, О. Шульгин, О. Лотоцький, П. Стебницький, І. Мірний, а до уряду В. Голубовича — С. Шелухин, В. Прокопович, О. Лотоцький, І. Феценко-Чопівський. За гетьманату УПСФ брала участь у формуванні Укр. Нац. Держ. Союзу і Укр. Нац. Союзу, її чл. входили до другого уряду Ф. Лизогуба (24. 10. 1918): О. Лотоцький, П. Стебницький, А. В'язлов, М. Славінський. За Директорії брали участь в уряді В. Чехівського (П. Холодний, О. Шелухин, І. Огієнко, М. Корчинський), С. Остапенка (І. Феценко-Чопівський, К. Мацієвич, Д. Маркович, І. Огієнко, О. Корчак-Чепурківський, М. Корчинський, М. Кривецький), І. Мазепи (І. Огієнко); у травні 1920 есеф В. Прокопович утворив кабінет міністрів. На еміграції в Празі 1923 УПСФ перейменувалася на Укр. Радикально-Дем. Партію, яку очолив О. Лотоцький. Партійні лідери (М. Славінський, А. Яковлів, О. Шульгин, К. Мацієвич, В. Прокопович, О. Саліковський й ін.) близько співпрацювали з екзильним

держ. центром УНР. По другій світовій війні радикальні демократи не відновили діяльності своєї партії; ідейно близьким до них був Укр. Нац.-Дем. Союз, створений 1946.

А. Ж.

Українська Повстанська Армія (УПА), збройно-політ. формація, що діяла на Україні у 1942—53. Перші загони п. н. УПА — «Поліська Січ» створив з вибухом нім.-сов. війни отаман Т. Боровець-Бульба в р-ні Олевського на Поліссі для боротьби проти большевиків. Вони діяли незалежно від німців проти решток розбитих сов. військ. При кін. 1941 німці змусили Бульбу ліквідувати УПА — «Поліську Січ», після чого він перейшов з частиною своїх людей у підпілля і створив нову повстанську формацію, спершу під тією самою назвою, згодом як Укр. Нац. Рев. Армію (УНРА), для боротьби проти німців і больш. партизанів. З Бульбою співпрацювали чл. ОУН А. Мельника, які одночасно мали свої військ. табори на півд. Крем'янецьчині та Володимирщині.

Паралельно почали творитися на Поліссі й Волині восени 1942 збройні загони ОУН С. Бандери, які також прийняли назву УПА. Вони 18. 8. 1943 роззброїли УПА «Поліську Січ» Т. Бульби; деякі чл. останньої увійшли до нової УПА, яка набрала розмаху, спираючися на мережу ОУН на півн.-зах. укр. землях. Її організаторами були провідні чл. ОУН: Д. Клячківський, Р. Волошин, Я. Бусел. Першим командиром УПА був Клячківський (псевд. Клим Савур), а шефом штабу полк. УНР Л. Ступницький (Гончаренко), начальником оперативного відділу полк. УНР М. Омелюсік. Місцем постійного командування УПА була Костопільщина.

УПА постала на Поліссі й Волині насамперед для оборони населення перед нім. терором та для оборони перед больш. партизанами, які від зими 1942—43 наступали з білор. лісів, грабували населення та своїми акціями провокували ще сильніші нім. репресії (див. *Советські партизани на Україні в 1941—45 рр.*). Творці УПА розглядали її як можливий зародок регулярної укр. армії. Силою УПА було те, що вона могла спиратися на розгалужену мережу Організації Укр. Націоналістів, яка мала підтримку населення; що в її творенні взяли участь старшини попередніх укр. військ. формацій; що до неї йшли люди різних політ. переконань, напр., дехто з чл. ОУН А. Мельника та непартійні; що вона могла виступати як заг.-нац. сила. З її ініціативи була створена Укр. Гол. Визвольна Рада (УГВР) як верховний політ. центр, якому підпорядковувалася УПА. Силою УПА була також її

політ. платформа, яка включала гасло самостійности України та боротьбу за основні гром. права, за демократію, за рівні права меншостей і співпрацю з ін. поневоленими народами проти нацизму і большевизму. При УПА були створені

Кінна стежа УПА на Волині (1943)

1943 окремі загони узбеків, азербайджанців, грузинів і татар, що склалися з кол. нім. полонених або мобілізованих німцями до допоміжної служби осіб. До УПА перейшла 1943 частина укр. поліції. Замість неї німці створили поль. поліцію, яка разом з німцями повела каральні акції проти укр. населення за підтримку УПА. Це привело до виступів укр. боївки проти ворожо наставлених до українців поль. колоністів та проти поль. боївки. Подекуди й загони УПА брали участь у цих кривавих поль.-укр. бодах, що їх з свого боку провокували німці.

Німці пробували знищити УПА масовими акціями (найбільша з них — наступ під командуванням ген. фон дем Баха) й засобами пропаганди; в нім. листівках, скиданих з літаків на територію, опановану УПА, вони називали УПА «спільниками Москви». У травні 1943 у засідці УПА згинув керівник «штурмових відділів» (СА) В. Лютце. Влітку 1943 відбулося ряд боїв і сутичок з німцями, напр., успішний наскок УПА на м. Камінь Коширський. При кін. 1943 влада німців була обмежена м. і зал. шляхами, решту території контролювала УПА. Одночасно вона частково очистила терени Рівенської, Волинської та Житомирської обл. від больш. партизанів, а рейди УПА поширилися й на частини Київщини та Кам'янець-Подільщини. За сов. джерелами, укр. нац. повстанські частини діяли й на Чернігівщині та Кіровоградщині.

У Галичині перші загони УПА почали творитися у червні 1943 в Карпатах п. н. Укр. Нар. Самооборони, коли туди прямували рейдом сов. партизани під проводом С. Ковпака. Гол. командування УПА розглядало ці терени як базу для боротьби не тільки в умовах нім. окупа-

ції, але й на час повернення большевиків. Крім того, з уваги на посилений на-тоді нім. терор проти населення Галичини (впровадження виняткового стану в жовтні 1943, наглі суди, розстріли і вшання закладників, посилені вивози до Німеччини), як раніше на Поліссі й Волині, УПА виступила тут проти німців, зокрема проти здачі контингентів, вивозу молоді до Німеччини, а також вела бої з сов. партизанами.

Впродовж осені 1943 і в 1944 гол. командування УПА досягло порозуміння про неутралітет зі стаціонованими на Україні частинами угор. армії, як і з румунами, а в лютому 1944 з поль. підпіллям (Армія Крайова) про взаємознання боротьби обох народів за незалежність.

На переломі 1943—44 УПА була найчисленніша за весь час свого існування, охоплюючи не менше 40 000 осіб, у тому ч. й підпільні кадри ОУН. Рік пізніше, після переходу фронту, вже в сов. дійсності, сили УПА зменшилися до 20—25 000 осіб.

Територіально УПА ділилася на 3 групи: УПА-Північ (Волинська, Рівенська і частина Житомирської та Київ. обл.); УПА-Захід (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська та частини Закарп. і Чернівецької обл.), з окремою військовою округою «Сян» (Перемищина, Холмщина, Лемківщина); УПА-Південь (частини Вінницької і Хмельницької обл.). Групи ділилися на воєнні округи, а округи на тактичні відтинки. Спроби утворити четверту групу УПА-Схід не здійснилися.

Територіальні штаби УПА і деяких куренів та загонів мали оперативний, розвідний, вишкільний, політ.-виховний, орг.-персональний і тилловий відділи. До тилового відділу належали інтендантура й Укр. Червоний Хрест (гол. К. Зарицька) з мед. персоналом; серед лікарів були й жиди. Командування загонів мали таку обсаду: командир, бунчужний, політ.-виховник, санітар (деколи лікар), начальник розвідки й польової жандармерії. Курені іноді мали капеляна.

Комплектування загонів відбувалося на добровільних засадах, проте на поч. фахівців мобілізовано. Щоб доповнити старшинські кадри, організовано вишкільні курси; існувала старшинська школа «Дружинники» з 6-місячною програмою, курси санітарів, медсестер, мінерів, політвиховників, адміністраторів.

Тактичною одиницею УПА був загін — сотня або курінь. Бойовий стан сотні становив 150—200 вояків. Проте звич. сотні були неповні. Загони були озброєні легкою піхотною зброєю, включаючи важкі скоростріли, гранатомети й протипанцерні рушниці, а подекуди й

малі гармати. Вже за перших місяців сов. окупації перейдено на дію меншими загонами, щоб збільшити маневровість й улегшити прохарчування.

Спершу в УПА існували лише функційні ступені: курінний, сотенний, чотовий, ройовий. Згодом, ухвалою УГВР, уведено підстаршинські ступені: стар-

Частина охорони Великого Збору УГВР
(липень 1944)

ший стрілець, вістун, булавний, старший булавний; і старшинські: хорунжий, поручник, сотник, майор, полковник, генерал. Ступені ген. мали Р. Шухевич (Т. Чупринка) і шеф ген. штабу Д. Грицай (Перебийніс), ступені полк. їх наступники на цих постах: В. Кук (Коваль) й О. Гасин (Лицар), а також командири УПА-Захід та УПА-Південь: В. Сидор (Шелест), О. Грабець (Батько), перший гол. командир УПА Д. Клячківський та ін.

Зброю та однострої УПА здобувала від ворога або купувала на чорному ринку. В УПА існувала тільки піхота, за винятком початків УПА, коли були й кінні частини та гармати. Пересічно сотня мала два машинні скоростріли і 8—10 автоматичних рушниць, звич. рушниці та автоматичні пістолі. Зброя була нім., сов., угор., поль., чес. і рум. виробу.

За перших рр. сов. окупації УПА провела кілька більших політ. і збройних акцій, протиставляючися примусовій мобілізації до сов. армії, переслідуванню Гр.-Кат. Церкви, вивозам населення. У лютому 1946 була проведена противиборча акція, згодом протидія примусовій колективізації. У цих акціях УПА нападала на станиці НКВД, звільняла політ. в'язнів, вбивала коляборантів. Поширювано підпільну літературу, влаштовувано пропагандивні збори населення. 1947 здійснено частинний розпуск загонів УПА і включено їх у збройне підпілля, ін. доручено «легалізуватися». Оперативними одиницями УПА, замість сотень і куренів стали рої й чоти.

За весь час свого існування УПА stosувала тактику постійних маршів, несподіваних атак на ворога і намагалася оминати більших боїв. У засідці УПА був важко поранений у квітні 1944 ген. М. Ватутін. УПА користувалася допомо-

гою населення харчами, одягом та розвідкою. Мірою того, як большевики опановували терен, вояки УПА й підпільники перебували зимові місяці у заготованих бункерах.

Особливо оперативно-тактичною формою дії УПА були рейди; деякі мали бойовий характер (репресії проти поль. боївок і больш. партизанів), ін. перев. пропагандивні. Вони провадилися 1943—44 з гол. бази діяльності УПА на Волині, а 1944—46 з Карпат. Рейди відбувалися гол. на Правобережжя, Буковину, Закарпаття, а згодом з Засяння на Підляшшя та навіть на Словаччину.

Для знищення УПА большевики спершу застосували масові фронтальні бої й сутички, напр., у квітні 1944 триденний бій під Гурбами на Крем'янецьчині з участю бл. 30 000 вояків та зимою 1944—45 у Карпатах. На поборювання УПА сов. уряд кинув кілька дивізій військ НКВД. Узимку 1945—46 влаштовано в Карпатах велику бльокаду з розташуванням військ НКВД по селах з метою не допустити до допомоги населення загонам УПА та підпіллю. Для боротьби з УПА большевики вербували з місц. населення т. зв. «стрибків». НКВД-МВД застосовували також різні методи провокації: творення фальшивих загонів УПА, поширення затруєних ліків й інфекційних недуг та ін. Рівночасно керівники уряду УССР та КПУ зверталися з закликом до вояків УПА здаватися («з повинною») за ціну помилування. Тих, хто зголошувався, НКВД включав до частин для поборювання УПА, а згодом їх судили й висилали до концтаборів. Відомі сім таких урядових звернень, останнє з датою 30. 12. 1949. Але про дії підпілля, включно з місц. зверненнями, повідомляла сов. преса до сер. 1950-их рр.

Межевою датою дії УПА стала смерть гол. командира УПА Р. Шухевича-Чупринки, який загинув у бою 5. 3. 1950. Ця втрата, роки виснаження й сов. терор призвели до її послаблення й ліквідації. Проте обмежені дії УПА і підпілля тривали щонайменше до 1953, а за сов. джерелами до 1956.

Окрему роль відігравали в 1944—47 частини УПА Посяння, Холмщини та Лемківщини в кордонах Польщі, тобто спершу група «Сян», а згодом Закерзонський край з командиром полк. М. Онишкевичем (Орест) та тереновим провідником ОУН Я. Старухом (Стяг). Їх завданням було протиставитися поль. ком. органам та шовіністичним елементам поль. суспільства, які тероризували укр. населення, і протидіяти примусовому виселюванню українців. Для боротьби проти УПА поль. уряд створив

на весні 1946 оперативну групу «Ряшів», складену з частин двох дивізій. Бої, що тривали до жовтня, з огляду на розпо-

Відділ УПА на Закерзонні (1946)

рошення загонів УПА в терені та системі бункерів, не дали бажаних наслідків. У березні 1947 загинув у засідці УПА заступник мін. оборони ген. К. Сверчевський, а наступного місяця польс. уряд створив оперативну групу «Вісла» під командуванням ген. С. Моссора. Група, що мала знищити УПА на Закерзонні, рекрутувалася з кількох дивізій піхоти, техн. полків, літунської ескадри і частин міліції, разом 17 350 вояків. Водночас польс. уряд домовився з урядами СРСР і Чехо-Словаччини про спільний наступ на УПА; Чехо-Словаччина виставила у вересні 1947 на кордон з Польщею 13 600 вояків, так само сконцентровано було б. кордону численні сов. з'єднання. Натоді УПА Закерзоння мала 17 сотень (дещо понад 2 000 вояків), а підпільна мережа та самооборонні загони населення бл. 4 000 осіб. Операція «Вісла» почалася 24. 4. 1947 і тривала до жовтня 1947.

Майже все укр. населення виселено гол. у півн. воєводства Польщі. У важких кількомісячних боях УПА й зброй-

Видання УПА й УГВР (1943—49)

не підпілля мали важкі втрати в людях або були розбиті й розпорошені. З літа 1947 УПА почала залишати Закерзон-

ський край; одні подалися до УССР, ін. до Зах. Німеччини й Австрії, куди добилися рейдами через Словаччину й Чехію (бл. 400 осіб). Невеликі групи діяли на опустілому Закерзонні (т. зв. «дике поле») ще до осені 1948.

УПА мала різні неперіодичні вид. 1944—46 появилися — «Повстанець» і «На зміну». УПА поширювала звернення до українців, військовиків, а також до ін. національностей (рос., польс., словацькою та ін. мовами). У лавах УПА працювали відомі підпільні публіцисти: Д. Маївський (П. Дума), Й. Позичанюк, П. Полтава, О. Дяків (Горновий), У. Кузьіль; поети В. Волош-Василенко, М. Босеслав та ін.; мистці Н. Хасевич і М. Черешньовський. Бібліографію вид. УПА склав Л. Шанковський: «УПА та її підпільна література» (Філядельфія 1952).

Література: Лебедь М. Укр. Повстанська Армія. Мюнхен 1946; Шанковський Л. Укр. Повстанська Армія. Історія укр. війська. Вінніпег 1953; Мірчук П. Укр. Повстанська Армія 1942—1952. Мюнхен 1953; Blum I. Udział wojska polskiego w walce o utrwalenie władzy ludowej; walki z bandami UPA. Wojskowy Przegląd Historyczny. B. 1959; Szota W. Zarys rozwoju Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Wojskowy Przegląd Historyczny. B. 1963; Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism, 2 вид. Нью-Йорк—Лондон 1963; Bilinsky J. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. Нью-Брансвік 1964; Szczesniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. B. 1973; Літопис Укр. Повстанської Армії, тт. 1—5. Торонто 1976—1981.

М. Прокоп, С. Штендера

«Українська Політична Бібліотека», в-во М. Залізняка у Відні й Стокгольмі 1914—17, видавало кн. і брошури політ. і соц. змісту; серед ін. М. Драгоманова, С. Томашівського («Галичина, політ.-іст. нарис»), М. Лозинського та ін. Вид. «У.П.Б.» поширювано серед рос. полонених в Австрії, а також пересилано на Україну.

Українська поліція допоміжна, назва поліції порядку, створеної нім. окупаційною владою в Ген. Губернії. Діяла вже з кін. 1939 (п. н. Укр. поліція) у громадах з більшістю укр. населення. У Галичині була створена розпорядженням уряду Ген. Губернії від 18. 8. 1941, замість укр. нар. міліції. При кін. нім. окупації ч. всієї У. п. д. у Ген. Губернії становило трохи більше 5 000 осіб (у тому ч. 120 старшин), пляноване її ч. у Галичині (6 000) ніколи не було досягнене через брак охочих служити в ній. У. п. д. була призначена для втримування ладу й порядку серед місц. населення, але її повноваження були обмежені діями ін. загонів місц. поліції: зондердінсту (з фольксдойчерів), кримінальної (кріпо), зал. (баншук), охорони підприємств (веркшук). У. п. д. (як і польс. поліція) підлягала комендантові

нім. поліції порядку (Ордунагсполіцай — ОРПО) при уряді Ген. Губернії в Кракові та в дистриктах. В осідках округ було утворено окружні, а в пов. — пов. команди У. п. д., які підлягали окружним чи пов. станицям ОРПО. Крайової команди У. п. д. не було. Найвищим рангою старшиною У. п. д. був майор В. Пітулей, окружний комендант У. п. д. у Львові (а його заступником — сотн. Л. Огоновський). У Львові діяла Поліційна школа (укр. комендантом її був сотн. І. Козак), яка за три роки свого існування перешколила всіх поліцаїв і кандидатів до служби в У. п. д.

Престиж У. п. д. завдяки нім. окупантам був низький. Її озброєння було цілком недостатнє; одна рушниця на двох поліцаїв і 10 набоїв на одну рушницю; оплата старшин і поліцаїв була низька, а забезпечення родин майже жадне. Л. Ш.

«Українська Православна Нива», місячник, орган Ген. Церк. Управління УАПЦ у Бразилії; виходила 1953—74 в Курітібі (1953—54 п. н. «Листок», 1954—55 — «Правос. Нива»); наклад 200—800 примірників; ред. о. Ф. Кульчицький (до 1963) і С. Плахтин.

Українська Православна Церква, назва, вживана на означення різних правос. церков, які складаються з укр. вірних, духовенства й ієрархів правос. віровизнання (хоча б тільки частково); деякі з них пов'язані між собою молитовною єдністю, хоч належать до різних юрисдикцій. У.П.Ц. бере свій початок від Київ. митрополії, створеної з прийняттям християнства на Русі-Україні, яка перебу-

вала в юрисдикції константинопільського, з 1686 моск. патріярха, згодом моск. синоду. Впродовж своєї тисячолітньої історії У.П.Ц. зазнала різних адміністративно-територіальних та юрисдикційно-орієнтаційних змін, включно з оформленням з частини її вірних, духовенства й ієрархії Церкви, з'єднаної у висліді проголошення Берестейської унії 1596 з Римом (див. також «ЕУ 1», Історія Церкви, стор. 601—22). По втраті автономії Київ. митрополії, яку обмежувано, почавши з 1686, наступив занепад церкви на Україні через накинєння їй рос. проводу в 19 і 20 в. і посиленій русифікації. Відродження У.П.Ц. відбулося за укр. державности 1917—20, включно з проголошенням її автокефалії. Здійснення автокефалії У.П.Ц. у формі Укр. Автокефальної Правос. Церкви (УАПЦ) відбулося щойно у трудних умовах сов. дійсности у 1921—30 рр.; згодом дійшло до насильної її ліквідації. Нове відродження У. П. Ц. відбулося під час другої світової війни (1941—44, див. «ЕУ 1», стор. 618—19). Після нової сов. окупації України тут насильно запроваджено Рос. Правос. Церкву (в яку 1946 включено зліквідовану Гр.-Кат. Церкву Зах. України), під диктатом якої є також Правос. Церква у Польщі, Чехо-Словаччині. Вільна У.П.Ц. може розвиватися тільки поза межами ССРСР і сов. блоку.

Сучасний стан У.П.Ц. (1980) такий: традицію незалежної У.П.Ц. з часів укр. державности і згодом відродженої у 1940-их рр. продовжує Укр. Автокефальна Правос. Церква (УАПЦ) у Зах. Європі й в

Церковна Рада трьох митрополій у Вінніпезі 1980

Зліва направо, сидять: архієп. Костянтин (Чикаго), архієп. Борис (Едмонтон), митр. Андрей (Вінніпег), митр. Мстислав (Бавнд-Врук), архієп. Орест (Мюнхен), архієп. Миколай (Торонто), єп. Василій (Вінніпег); стоять: А. Меланченко, о. Селешина, о. Міненко, В. Вязюк, І. Соломон, о. Ф. Керницький, о. І. Куташ, о. С. Віляк, В. Дідович, о. С. Савчук, о. О. Кравченко, о. А. Дублянський, П. Кондра, о. І. Стус, о. Керелюк, о. С. Кіцюк, о. М. Юрківський, о. С. Ярмусь, о. М. Омисюк, о. Ф. Істомин, о. Т. Улод

Австралії під проводом митр. Мстислава Скрипника. По виїзді частини укр. еміграції за океан ця Церква допомогла своїми кадрами і досвідом у розбудові за-океанських правос. церков. Найчисленнішими у діаспорі є Укр. Гр.-Правос. Церква в Канаді під проводом митр. Андрея Метюка і Укр. Правос. Церква у ЗДА (з окремою епархією у Півд. Америці), очолена митр. Мстиславом Скрипником. Між У.П.Ц., У.Г.П.Ц. і УАПЦ існує молитовна єдність; вони відбувають спільні наради, на яких серед ін. проголошено, що «поза межами України існує тільки одна У.П.Ц., — церква автокефальна, з устроєм соборноправним, яка складається з 3 самостійних митрополій, що становлять собою одну духовну цілість» (нарада 29—30. 4. 1960). На нарадах (їх відбулося 7 у 1953—81) устійнено також однакове вишколення кадрів духовенства й однастайну богослужбову практику.

Незалежно від цих трьох гол. У.П.Ц. у діаспорі діють ще ін.: Укр. Автокефальна Правос. Церква — Соборноправна, що посиляється на традиції УАПЦ з 1921; вона має 2 фракції: під проводом митр. Григорія Огійчука та єп. Петра Колісника і діє у ЗДА, Англії, Півд. Америці й Австралії, та Укр. Правос. Церква в Америці, очолена єп. Андрієм Куцаком і підпорядкована константинопільському патріярхові — вона має парафії у ЗДА і Канаді. Перестала діяти Укр. Автокефальна Правос. Церква в Екзилі, очолена до 1971 архієп. Палладієм Видибідою-Руденком.

Крім цих нац. юрисдикцій У.П.Ц., частина правос. українців у ЗДА і Канаді належить до рос. церков: у Правос. Церкві Америки (кол. рос.-амер. митрополія,

яка 1970 одержала від моск. патріярха автокефалію); до неї належать емігранти, вихідні з Закарпаття, Буковини й Галичини; незначне число українців-наддніпрянців належить до Зарубіжної Рос. Церкви, яка є в опозиції до моск. патріярхії; частина лемків і закарпатців — до Рос. Правос. Патріяршої Церкви, екзархату моск. патріярхії. 1938 в юрисдикції константинопільського патріярха створено Карпато-Руську Гр.-Кат. Правос. Церкву в Америці, до якої належать закарпатці, які перейшли на православ'є в 1930-их рр. (сьогодні під проводом митр. Мартина). Більшість ієрархії всіх цих церков — росіяни, або несвідомі українці.

Основна маса укр. правос. населення (понад 95%) живе в ССРСР, Польщі, Чехо-Словаччині й Румунії. Однак, у них нема нац. У.П.Ц. В ССРСР У.П.Ц. заборонена, і там діє окремий екзархат України Рос. Церкви на чолі з митр. київ. і гал. Філаретом Денисенком; більшість вірних, духовенства й ієрархії екзархату є українцями. У Польщі діє Польська Автокефальна Правос. Церква, очолена митр. Василем Дорошкевичем; крім українців, до цієї церкви належать білоруси і незначне ч. росіян. У Чехо-Словаччині є Автокефальна Правос. Церква під проводом митр. Доротея Филипа, якій підпорядковані дві епархії на Пряшівщині; крім українців, до них у незначному ч. належать також словаки і чехи. В Румунії діє окрема Укр. Правос. Церква на Мармарошині, яка творить протопопат у складі Рум. Семигородської епархії.

Чисельний стан Укр. Правос. Церков видно з таблиці (перев. приблизні числа на 1980):

	Число епархій	Єп.	Парафій	Свящ. і дияконів (у тис.)	Вірних (у дужках)
Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) в Зах. Європі й Австралії	3	1	68	31 (4)	16
Українська Гр.-Правос. Церква в Канаді й Австралії	3	4	315	93 (5)	120
Українська Правос. Церква у ЗДА	1	3	93	94	100
Її епархія в Півд. Америці	1		22	12	30
Укр. Автон. Правос. Церква — Соборноправна	2	3	21	20 (5)	3
Укр. Правос. Церква в Америці	1	1	34	41 (4)	30
Карпато-Руська Гр.-Кат. Правос. Церква в Америці	1	2	69	58	100
Рос. Правос. Церква — Екзархат України	18	14	2 500— 3 000	2 000— 3 000	8 000— 10 000
Польська Автокефальна Правос. Церква	4	4	205	200	420*
Православна Церква в Чехо-Словаччині	3	3	100	50	30
Укр. Правос. Церква в Румунії (протопопат)			8	8	20

* У тому ч. 150 українців.

Література: Дорошенко Д. Церква в минулому і сучасному житті укр. народу. Берлін 1940; Огієнко І. Укр. Церква. I—II. Прага 1942; Heuer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Кельн-Браунсфельд 1953; Власовський І. Нарис історії Укр. Правос. Церкви. I—IV. Нью-Йорк—Бавнд-Брук 1955—66; Явдась М. Укр. Автокефальна Правос. Церква 1921—36. Новий Ульм 1956; Полонська-Басиленко Н. Іст. підвалини УАПЦ. Мюнхен 1964; Wosiurkiw B. L'Eglise Orthodoxe en Ukraine depuis 1953. Париж 1966; The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Exile. In Yearbook of the Orthodox Church. Published by A. Procs. Мюнхен 1978; Архiepіскоп Макарій (Свистун). Православ'я на Україні. К. 1980. А. Жуковський

Українська Православна Церква в Америці (УПЦА), правос. церква, що оформилася 1928 з кол. гр.-католиків. 1929 УПЦА відбула в Аллентавні (Пенсільванія) свій перший конгрес, на якому вирішено створити укр. правос. єпархію у ЗДА. З 1932 цю церкву очолював єп. Йосиф Жук, згодом єп. Богдан Шпилька (1937—63) і єп. Андрій Кушак (з 1967). У 1980 УПЦА (з осідком в Ямайці б. Нью-Йорку) охоплювала 26 парафій з 35 свящ. і 4 дияконами у ЗДА і 8 парафій у Канаді (6 свящ.), бл. 13 000 вірних. Богослужбова мова здебільша укр., почасти — ц.-слов. й англ. Друкований орган — кварталник «Український Православний Вісник». УПЦА перебуває у молитовному зв'язку з Вселенським Патріархатом і належала до кол. Постійної Конференції Канонічних Єпископів Америки (СКОБА).

Українська Православна Церква в Канаді, див. Українська Греко-Православна Церква в Канаді.

Українська Православна Церква у ЗДА (УПЦ-З). Перші укр. правос. парафії у ЗДА засновано 1919 виходцями з Буковини, Наддніпрянщини та кол. гр.-католиками, що в наслідок труднощів, які переживала Гр.-Кат. Церква (заведення celibату, суперечки за церк. власність тощо) переходили на православ'я. Вони підпорядковувалися митр. Германосові, антіохійському екзархові в Америці. На церк. з'їзді в Ньюарку 29—30. 12. 1920

створено УПЦ-З, адміністратором якої був спершу о. М. Копачук, під ієрархічною опікою митр. Германоса. З 1924 УПЦ-З очолив архієп. УАПЦ Іоан Теодорович; під його проводом УПЦ-З збільшила ч. парафій з 11 (1924) до 32 (1932). Через канонічні труднощі архієп. Теодоровича, частина правос. відлучилася 1932 від УПЦ-З і приєдналася до Укр. Правос. Церкви під ієрархічним зверхництвом константинопільського патріярха. 1949 прибув до ЗДА архієп. Мстислав Скрипник й організував низку парафій з новоприбулих укр. емігрантів. На Соборі, що відбувся 12—15. 10. 1950 в Нью-Йорку, об'єднано 2 юрисдикції (митр. Іоана і архієп. Мстислава) і створено одну УПЦ у ЗДА на чолі з митр. І. Теодоровичем (після усунення канонічних непорозумінь), архієп. Мстиславом як гол. консисторії та 2 архієп.: Володимиром Мальцем і Генадієм Шиприкевичем; ч. свящ. — 118. УПЦ-З мала свій осідок у Філадельфії. З утворенням (1951) укр. правос. центру в Бавнд-Бруку (б. Нью-Йорку) туди перенесено й адміністративний осередок УПЦ-З. Там засновано музей, бібліотеку-архів, в-во, семінарію св. Софії (1975), асоційовану з Ун-том Ратгерс, збудовано церкву-пам'ятник та закладено центр. укр. цвинтар, на якому поховано чимало визначних українців.

Церква-пам'ятник у Бавнд-Бруку

Найвищим унапрямлуючим органом УПЦ-З є Церк. Собор, який відбувається раз на 3 р. (до 1981 — 10); ін. керівними органами є Собор єпископів для розгляду канонічних і євангельських справ та Церк. Рада Митрополії (митр., єпископи, 7 представників від духовенства і 7 від мирян), яка має нагляд над церк. адміністрацією, майном Церкви, опікується богословською освітою тощо. Виконавчим

Конференція духовенства Укр. Правос. Церкви в ЗДА (1952)
(Посередині митр. Іоан Теодорович і архієп. Мстислав Скрипник)

органом, що керує повсякденним життям Церкви, є консисторія (гол. з 1981 о. протопресвітер С. Біляк). На чолі УПЦ стоїть митр., до 1971 — Іоан Теодорович, потім Мстислав Скрипник (з 1977 з титулом Блаженніший). Крім митр., УПЦ-З має 2 архієп.: Марко Гундяк (Нью-Йорк) і Константин Баган (Чикаго), 94 свящ., які обслуговують 93 парафії й понад 100 000 вірних.

При УПЦ-З діє Наук.-Богословський Ін-т (гол. В. Завітневич), який видає церк.-рел. твори; Укр. Правос. Ліга у ЗДА, молодечий відділ Ліги та Об'єднання Укр. Сестрицтва. УПЦ-З видала б. 200 книжок і з 1950 видає місячник «Укр. Правос. Слово» (також по-англ.), а з 1951 — «Укр. Правос. Календар».

Одну з епархій УПЦ-З становлять парафії у Півд. Америці: 6 в Аргентині, 12 у Бразилії, 3 у Венесуелі і 4 у Парагваї, що їх обслуговують 11 свящ. Ч. вірних — бл. 30 000.

Література: Перший Собор Укр. Правос. Церкви в США. Укр. Правос. Календар. 1951; в. Білон П. До історії Укр. Правос. Церкви в ЗДА, там же. 1955; Скрипник Мстислав. В десяти річницю Собору Поєднання, ж. Укр. Правос. Слово, ч. 10. 1960; його ж: На сторожі Божого скарбу. Бавнд-Брук 1972; Yearbook of the Orthodox Church 1979. Edition. Published by A. Proc. Мюнхен 1978.

А. Жуковський

«Українська Преса», вид. концерн 1923—39 у Львові, створений І. Тиктором на комерційній базі, розрахований на масового читача. Зародком в-ва була газ. «Новий Час» (з 1923; від 1926 — власність І. Тиктора), з 1932 щоденник, масово поширений на Зах. Україні (наклад 16 000), з численними в різні часи додатками. Ін. газ. і журн.: популярний тижневик для селян «Нар. Справа» (з 1928), побудований на асекураційному принципі (30—40 000 накладу), з 1931 місячник для дітей «Дзвіночок» (30 000 накладу), з 1932 ілюстрований півтижневик для укр. родини «Нащ. Прапор» (8—10 000); з 1933 тижневик сатири і гумору «Комар» (7 000); з 1934 двотижневик «Укр. Лемко». Наклад періодиків концерну «У.П.» 1937 становив 92 600, 1938 — 106 500.

«У.П.» видавала також кн. і календарі: з 1929 — сел. календар «Золотий Колос» (100 000), з 1931 — «Календар для всіх» (з 1937 п. н. «Альманах Нового Часу»), з 1935 гумористичний календар «Комар». Книжкові вид. виходили у формі бібліотек при відповідних газ.: при «Новому Часі» — 30 кн. (до 1933), «Нар. справі» — 18 кн. і (з 1937) місячними випусками п. н. «Рідне Слово»; при «Дзвіночку» (з 1937) щомісячно бібліотека для молоді «Ранок», при «Нашому Прапорі» щомісяця «Укр. Бібліотека» (з 1933), і «Аматорський Театр» (з 1935), квартално «Муз. Бібліотека» (з 1937); з 1938 «Бібліотека

церк.-рел. книг» (вийшло «Святе Письмо» в перекладі о. М. Кравчука та молитовник «Вірую» — накладом 100 000). З 1934 виходила місячними випусками «Іст. Бібліотека» (1929—36). В її серії вийшли монументальні популярні вид.: «Велика Історія України» І. Крип'якевича і М. Голубця (15 000), «Історія Укр. Культури»

І. Крип'якевича та ін., «Історія Укр. Війська» за ред. І. Крип'якевича (12 000) і «Велика Всесвітня Історія» (не закінчена). Всього у в-ві «У.П.» вийшло понад 400 кн., що їх передплатники відповідних газ. одержували безкоштовно, тільки за зворотом порто. У в-ві (редакції, адміністрації й друкарні) працювало понад 100 осіб. Концерн «У.П.» виявив найбільшу на зах. укр. землях вид. діяльність у галузі преси і значну книжкову. На це вплинула серед ін. дешева ціна і популярність видань. «У.П.» спричинилася до поширення освіти і нащ. свідомості серед укр. мас, зокрема на селі.

Українська Пресова Служба, «Ukrainischer Pressedienst» (УПС), інформаційне бюро у Берліні 1931—39, організоване колами ОУН для ознайомлення чужого світу з укр. актуальними політ. і культ. проблемами. УПС видавала бюлетені нім. і укр. мовами за ред. М. Селешка (1931—34), В. Стахова (1937—41). Ін. співр.: Р. Ярій, А. Луців, Я. Чемеринський-Оршан, М. Прокоп. УПС мала філії в Нью-Йорку («Ukrainian Press Service», 1938—41), ред. Є. Скоцко, Женеві (спорадичні бюлетені, 1930—35, ред. М. Кушнір-Богущ, М. Троцький-Данько), Лондоні (1931—39, ред. Є. Ляхович, С. Давидович), Римі, Празі, Відні, Кавнасі.

Див. також Інформаційна служба.

Українська Рада в Америці, продовження в 1916—18 Американської Руської Ради. Гол. У.Р. були о. В. Довгович і С. Ядловський. Видавала англomовний ж. «Ukraine». У.Р. 1918 перетворилася на Український Народний Комітет, що був паралельною політ. репрезентацією до Укр. Федерації у ЗДА.

Українська Рада Народного Господарства (УРНГ), існувала як респ. орган керівництва економікою УССР п. н. Рада Нар. Госп-ва України, згодом, 1919—32 (з перервою з березня 1919 до листопада 1920), — Вища Рада Нар. Госп-ва УССР. За часів госп. реформ М. Хрущова, зокрема з поворотом до територіального принципу керівництва (децентралізація) економікою та створенням раднаргоспів, утворено вдруге УРНГ (6. 7. 1960) як респ. орган управління пром-стю та будівництвом. Після утворення 1963 Ради Нар. Госп-ва СРСР уклалося подвійне

підпорядкування: УРНГ підпорядкувалася як Раді Міністрів УССР, так і Раді Нар. Госп-ва СССР. УРНГ відіграла позитивну роль у пляні послаблення залежності укр. економіки від моск. керівництва. Її ліквідовано 14. 1. 1963 у зв'язку з відновленням принципу керівництва економікою через знову створені централізовані галузеві мін-ва.

Українська Радикальна Партія (спершу Русько-Укр. Радикальна Партія, з 1926 Укр. Соц.-Радикальна Партія — УСРП), заснована у Львові 4. 10. 1890, виросла з радикальних молодечих гуртків, які постали в Галичині в кін. 1870-их рр. під впливом М. Драгоманова. Її засновано з ініціативи І. Франка, М. Павлика, В. Будзиновського, Є. Левицького, С. Даниловича, К. Трильовського й ін. Драгоманов уважав постанови партії за передчасне, але погодився з доконаним фактом; інтенсивно співпрацюючи в радикальних органах, він своїм авторитетом формував ідейне обличчя У.Р.П. Смерть Драгоманова (1895) прискорила процес диференціації в радикальному русі, який призвів до розламів в У.Р.П. під кін. 1890-их рр.

У.Р.П. була першою укр. політ. партією на евр. зразок — з суцільною програмою, масовою орг-цією і реєстрованим членством. В основу програми покладено етичний і наук. соціалізм на дем. і кооп. базі, людську гідність для всіх і всеукр. єдність. Радикальний рух прагнув до секуляризації укр. суспільного й культ. життя та поборював Гр.-Кат. Церкву й духовенство, яке тоді відіграло провідну роль в Галичині. У.Р.П. організувала селян і робітників, скликала віча по селах, закладала кооперативи (нар. спілки), проголошувала гасло політ. боротьби власними силами народу; виховала ряд діячів з селян і робітників, організувала жіноцтво. У.Р.П. мала виразно опозиційну програму до уряду та тодішніх народоців й успішно поборювала «нову еру». На з'їзді у Львові 1895 склала під впливом Ю. Бачинського заяву про політ. самостійність укр. народу. На з'їзді 1897 висунула постанову про підготову сел. страйку. У зв'язку з виборами У.Р.П. влаштувала масові сел. віча за заг. виборче право; 1895 від неї обрано 3 послів до сойму, а 1897 — 2 до віденського парламенту.

Від 1895 в партії змагалися три течії: соціалісти-народники (драгоманівці), соціалісти-марксисты і радикальні народоці. 1899 з партії вийшли прихильники останніх двох течій: М. Ганкевич, Ю. Бачинський, Р. Ярославич, С. Вітик й ін. заснували *Укр. Соц.-Дем. Партію*; В. Охримович, Є. Левицький, В. Будзиновський, Т. Окуневський, І. Франко та ін. створили разом з більшістю народоців

Нац.-Дем. Партію (Н.Д.П.). Відтоді У.Р.П. стала фактично партією селян. Після Н.Д.П. У.Р.П. була найсильнішою партією в Галичині; у віденському парламенті вона мала 1911 — 5, у гал. соймі 1913 — 6 послів. У 1900-их рр. гол. завдяки діячам У.Р.П. (зокрема К. Трильовському) створено фіз.-культ. орг-цію «Січ», а 1913 парамілітарне т-во *Укр. Січ. Стрільців*.

З проголошенням ЗУНР У.Р.П. увійшла до *Укр. Нац. Ради*; чл. Держ. Секретаріату від неї були: Д. Вітовський — секретар військ. справ й І. Макух — внутр. справ; Л. Бачинський був віцепрезид. УНРади. Після упадку укр. держави У.Р.П. створила коаліцію з *Укр. Нар. Трудовою Партією* в *Міжпартійній Раді* у Львові.

На першому по війні (1. 4. 1923) і на наступних з'їздах доповнено програму, за якою У.Р.П. визначала себе, як орг-цію працюючих мас України, що стоїть на соц. позиціях, які прагне здійснити в укр. незалежній державі з респ. устроєм і владою всіх працюючих, та домагається соціалізації всіх засобів продукції. У.Р.П. відмежувалася від УСДП, яка з 1923 орієнтувалася на сов. Україну. 1925 з'їзд У.Р.П. ухвалив постанову проти співпраці з укр. «буржуазними партіями», засудив колоніальну політику большевиків супроти України, проголосив гасло: «Вся земля селянам без викупу». 1926, після приєднання до У.Р.П. волинської групи есерів, партія змінила назву на *Укр. Соц. Радикальну Партію*, а в квітні 1931 вступила до II Соціалістичного Інтернаціоналу. Партія бойкотувала (спільно з усіма політ. орг-ціями Галичини) вибори до поль. сойму 1922. До виборів 1928 пішла самостійно (здобула 11 мандатів до сойму і 3 до сенату), а 1930 виступила у виборах спільно з УНДО (поділ мандатів в пропорції 1 : 3); послы У.Р.П. творили в соймі і сенаті окремий клуб. Дальші вибори У.Р.П. бойкотувала з причини недемократичності виборчої системи. 1934 партія мала 20 000 чл.

Гол. (лідери) партії: І. Франко (до 1898), М. Павлик (до 1914), М. Лагодинський (до 1919), Л. Бачинський (1930; довгий час найвпливовіший діяч У.Р.П.), І. Макух. Визначнішими чл. партії були, крім згаданих: І. Блажкевич, К. Трильовський (найпопулярніший її діяч), М. Коберський, Д. Ладика, В. Лисий, М. Матчак, О. Назарук (до 1922—23), О. Павлів, І. Попович, М. Стахів, С. Жук та ін. З У.Р.П. були пов'язані визначні письм.: В. Стефаник, Л. Мартович, О. Маковей, Д. Лукіянович.

У.Р.П. заснувала свої орг-ції — молоді «Каменярі» і *Союз Укр. Працюючих Жінок — Жіноча Громада*; під її впливом було в-во і нар. ун-т «Самоосвіта» (1930—

39); партійно-політ. літературу видавало из-во «Громада» (1922—39). Пресові органи: «Народ» (1890—95 і 1918), «Хлібороб» (1891—95), «Громадський Голос» (1892—1939) та ін.

По другій світовій війні УСРП відновила 1946 свою діяльність на еміграції і 1948 взяла участь у створенні Укр. Нац. Ради. 1950 об'єдналася з УСДП й ін. соц. партіями в Укр. Соц. Партію. Лідерами УСДП на еміграції були М. Стахів, В. Лисий та ін.

Література: Ваде́ні J. Radykali ruscy. Кр. 1896; Ле́винський В. Нарис розвитку укр. робітничого руху в Галичині. К. 1914; Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму, ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Макух І. На народній службі. Детройт 1958; Химка Дж. Укр. соціалізм у Галичині. До розколу в Радикальній партії 1899 р. Журн. вищих українознавчих студій, вип. 7, 1979.

І. Лисяк-Рудницький, Дж. Химка, Р. М.

Українська Радикальна Партія, створена при кін. 1904 у Києві групою, що відкололася від Укр. Дем. Партії; складалася перев. з письм.: Б. Грінченко, С. Єфремов, Модест Левицький, Ф. Матушевський та ін. УРП зосередила свою діяльність на вид. політ. брошур, що виходили у Львові й Петербурзі. Не маючи впливу на маси, восени 1905 вона об'єдналася з Укр. Дем. Партією п. н. **Укр. Дем.-Радикальна Партія**.

«Українська Радянська Енциклопедія». Після появи I т. «Укр. Загальної Енциклопедії» у Львові (1930) з ініціативою великої «Укр. Радянської Енциклопедії» (УРЕ) виступив М. Скрипник. Під його орудою створено в Харкові ред. колегію УРЕ, секретарем якої став С. Бадан. Редакція видавала «Бюлетень» (2 чч.). Притягнуто до співпраці понад 100 фахівців. З плянованих 20 тт. підготовано 3. Друк першого був передбачений на поч. 1933, але моск. цензура заборонила його як націоналістичний. Того ж р. Скрипник поповнив самогубство і його наступником став В. Затонський. Виготовлені матеріали були знищені, і в листопаді 1934 редакцію УРЕ розв'язано.

Проект 20-томної УРЕ знов виринув на поч. 1948, але конкретно почато його здійснювати щойно після ХХ з'їзду КПСС (1956), знов у відповідь на укр. енциклопедію поза УССР — Енциклопедію Українознавства, що її почало видавати НТШ. 18. 12. 1957 доручено працю над УРЕ АН УРСР. На чолі створеної тоді гол. редакції УРЕ (понад 40 осіб) став М. Бажан. Запляновано 15—16 тт. на 1958—62. У 1959—65 видано в Києві 17 тт. (17 т. цілковито присвячений УССР, у 1967 і 1969 видано його рос. і англ. версії). У 1968 додатково видано «Алфавитний предметно-іменний покажчик». У сумі УРЕ охопила 45 000 гасел. Серед

ілюстрацій є понад 120 кольорових мап. Наклад — 80 000. У вид. УРЕ взяло участь понад 5 000 авторів.

Зміст українознавчих гасел УРЕ згідний з заявою «Передмови», що УРЕ «має показати братерську єдність укр. народу з великим рос. і всіма ін. народами Радянської Вітчизни» і що вона спрямована проти «насамперед укр. буржуазного націоналізму» (це останнє поширюється і на постаті 17—18 в., напр., на І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепу, П. Орлика). В УРЕ є тенденція (хоч не послідовна) розуміти українство за територіальним принципом (хто працює на Україні, той українець), але у випадку письм. — за мовним. Багато геогр. назв зросійщено, деякі спольщено. Усі назви книг цитовані в УРЕ по-укр., наслідком чого не можна знати, якою мовою вони написані.

У 17 т. дуже скупо потрактовано розділ «Населення» (3 стор. з мапою), «Мова» (6 стор.), «Релігія і церква» (3 стор.), тоді як КПУ присвячено 25 стор. Нема зовсім розділів про етнографію та українців у світі, непропорційно мало місця приділено історії до Жовтневої революції 1917 (50 стор., а сов. добі 54).

У 1977 почало виходити друге вид. УРЕ за ред. того ж М. Бажана. У складі редакції теж понад 40 осіб. Вид. розраховане на 12 тт. і 50 000 гасел (більша кількість їх при зменшенні ч. тт. пояснюється збільшенням кількості шпальт на стор. з 2 до 3). Новістю цього вид. є рос. переклад, який почав з'являтися від 1978. Заг. наклад УРЕ 2 ніби більший, ніж УРЕ I — 100 000, але в дійсності наклад укр. вид. менший (50 000, ін. 50 000 припадає на рос. вид.). У «Передмові» зазначено, що це вид. УРЕ показує «характерні риси... радянського народу — нової іст. спільноти людей».

Гол. редакція УРЕ видала також короткий «Укр. радянський енциклопедичний словник» у 3 тт. за ред. Бажана (1966—68), низку спеціальних енциклопедій («Радянська енциклопедія історії України», відповідальний ред. А. Скаба, 4 тт., 1969—72; «Енциклопедія нар. госп-ва УРСР», відповідальний ред. С. Ямпольський, 4 тт., 1969—72; «Укр. с.-г. енциклопедія», відповідальний ред. Р. Пересипкин, 3 тт., 1970—72; «Енциклопедія кібернетики», відповідальний ред. В. Глушков, 2 тт., 1973, рос. вид. 1974), словників («Політ. словник», ред. Г. Шевель і В. Мазур, 1971; «Екон. словник», ред. П. Барій і С. Дорогунцов, 1973; «Філософ. словник», ред. В. Шинкарук, 1973; «Словник художників України», відповідальний ред. М. Бажан, 1973; «Юридичний словник», ред. Б. Бабій та ін., 1974; «Біол. словник», ред. І. Підоплічко та ін., 1974;

«Шевченківський словник», відповідальний ред. Є. Кирилюк, 2 тт., 1976—77; «Словарь по кибернетике», ред. В. Глушков, 1979), багатотомних іст. довідників («Історія укр. радянського мистецтва», гол. ред. М. Бажан, 6 тт., 1966—73; «Історія АН УРСР», гол. ред. Б. Патон, 2 тт., 1967; «Історія Академії Наук Української ССР», гол. ред. Б. Патон, 1979; «Історія міст і сіл УРСР», гол. ред. П. Тронько, 26 тт., 1967—74), а також «Словник іншомовних слів», ред. С. Мельничук, 1974; «Рос.-укр. словник соц.-екон. термінології» С. Воробйової і Т. Молодіда, 1976 (1966, вид. «Наук. Думки»); іст.-архітектурний довідник «У пам'яті на-родній» (1975, вид. УРЕ спільно з Укр. Т-вом Охорони Пам'ятників Історії та Культури).

Від усунення з України П. Шелеста (1972) помітна тенденція Гол. Редакції перейти частково на рос. мову видань.

Р. М.

Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), див. *Українська Со-ветська Соціалістична Республіка*.

Українська Револуційно-Демократична Партія (УРДП), постала 1946 в Німеччині з емігрантів з підсов. України, вихованих в основному на ідеях укр. відродження 1920-их рр., почасти з кол. чл. ОУН, послідовників І. Мітринги. Засновниками УРДП були: І. Багрянний, Г. Костюк, І. Майстренко, Б. Левицький, С. Підгайний та ін. Очолював її спершу Г. Костюк, який 1948 відійшов з лівою групою (І. Майстренко, Б. Левицький, Р. Паладійчук та ін.), що створила навколо місячника «Вперед» ліву УРДП (згодом перестала існувати). Найдовше на чолі УРДП стояв гол. лідер її й над-хненник І. Багрянний (1948—63); далі Ф. Гасенко (1963—67), недовгий час М. Сте-паненко (який 1967 також відійшов, ство-

ривши окрему — «праву» УРДП), В. Гришко (1967—75) і з 1975 — М. Воско-бийник. Ін. діячі партії: В. Бендер, П. Волиняк, В. Голубничий, Ю. Дивнич-Лавріненко, І. Дубилко, О. Коновал, І. Корнійчук, А. Лисий, Ф. Пігідо, А. Ря-бищенко. В основу програмових засад УРДП покладена боротьба проти сов. режиму і створення самостійної укр. держави з дем. устроєм. Гол. рушієм цього рев. перетворення УРДП вважає нац. свідомі держ.-творчі кадри, що ви-ховуються в русі опору проти сучасного тоталітарного ладу УССР. УРДП спів-засновник і активний учасник діяльно-сти Укр. Нац. Ради (до 1968), Конгресу укр. вільної політ. думки і Укр. Дем. Руху. Діячі УРДП були ініціаторами утворення таких співзвучних орг-цій: Об'єднання бувших репресованих укра-їнців сов. режимом, Леґіон ім. С. Петлю-ри і Об'єднання Дем. Укр. Молоді. Пре-сові органи: «Укр. Вісті», «Укр. Проме-тей», неперіодичний ж. «Наші позиції» (з 1948).

Література: Програмові засади, затверджені І з'їздом УРДП 1947. Новий Ульм 1948; Про-грама УРДП, затверджена V з'їздом УРДП 1970. Чикаго 1970.

Українська Республіканська Капеля, заснована під керівництвом К. Стеценка й О. Кошиця в Києві на доручення (2. 1. 1919) С. Петлюри, для пропаганди укр. муз. культури за кордоном, затверджена окремим законом УНР 25. 1. 1919. Від лютого 1919 до кін. липня 1920 У.Р.К. у складі 80 осіб, під гол. керівництвом і ди-ригентурою О. Кошиця (помічник дири-гента П. Россіневич-Щуровська, учитель співу Г. Тучапський, адміністратор О. Приходько) концертувала з великим успі-хом по гол. країнах Європи — в Чехо-Словаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Голляндії, Англії й Німеччині, там таки в Берліні перестала існувати.

Українська Республіканська Капеля (1919)

Сидять зліва направо: 5 — Г. Тучапський, 6 — О. Кошиць (керівник), 7 — П. Россіневич-Щуровська, 8 — К. Стеценко, 10 — О. Курчинський

Її учасники створили три окремі хори, з яких група з О. Приходьком на чолі (18 осіб) переїхала на Закарпаття, осіла в Ужгороді й там заснувала Т-во «Кобзар», а згодом і театр. Група М. Кириченка концертувала в Іспанії, а основна частина під проводом О. Кошиця, переїхавши через ЧСР до Польщі, створила у Варшаві Укр. Нац. Хор і зимою 1921 розпочала турне по Іспанії, Франції, Бельгії, Німеччині й ЗДА, де й залишилася. Тут від жовтня 1922 до березня 1923 дала 138 концертів, а згодом у Бразилії, Аргентині, Уругваї, на Кубі бл. 900 концертів. 1924 Укр. Нац. Хор, виховавши десятки муз. діячів і диригентів, перестав існувати.

Улюбленими творами в репертуарі У.Р.К., згодом Укр. Нац. Хору, були: «Кантата про Матір Божу Почаївську», «Щедрик», «Ой пряду, пряду» М. Леонтовича, «Веснянки», купальські пісні, «По опеньки ходила» М. Лисенка, щедрівки і колядки К. Стеценка, «На вулиці скрипка грає» О. Кошиця та ін. У.Р.К. запрентувала перед Заходом високу муз. культуру України, й була живим свідченням окремішності укр. народу, його мови, історії й культури.

Література: Nejedlý Z. *Ukrajinská republikánská Kapela*. Прага 1921; Укр. пісня за кордоном; голос закордонної муз. критики. Париж 1929; Безручко Л. Укр. Респ. Капеля; спогади з концертної подорожі по Європі. Народна Воля, ч. 23 і далі. Скрентон 1932; Пеленський О. Укр. пісня в світі. Світова концертна подорож Укр. Респ. Капелі. Спомини учасника. Л. 1933; Кошиць О. Спогади, I—II. Вінніпег 1947—48; Кошиць О. З піснею через світ. Вінніпег, I — 1952; II — 1970; III — 1974.

В. В.

«**Українська Реформація**», ред.-осв. місячник (з 1931 двотижневик), орган Укр. Євангельсько-Реформованої Церкви, виходив 1928—32 спочатку у Львові, з 1929 у Станіславові і 1931—32 у Коломиї; ред. пастори З. Бичинський і В. Федів.

Українська Робітнича Організація (УРО) в Канаді, ліва гром.-політ. орг-ція, що її чл. у сер. 1930-их рр. у зв'язку з нац. політикою КПСС і сов. репресіями на Україні відокремилися від ком. Т-ва Укр. Роб.-Фармерський Дім. Заснована спершу як Федерація Укр. Роб.-Фармерських Орг-цій (1935), згодом існувала як Союз Укр. Орг-цій (1936—40), а далі прийняла назву УРО. Керівним діячем і першим гол. був Д. Лобай (до 1966), пізніше Т. Кобзей. Ін. діячі: С. Хвалібога, Т. Кульчицький. Постанови і діяльність УРО значно послабило советофільський табір у Канаді; УРО видавала гостро протисов. газ. «Правда» (1938—40) і «Вперед». Належала до співзасновників Комітету Українців Канади.

«**Українська Родина**», популярний літ.-іст. місячник, виходив з жовтня 1947 до

серпня 1949 у Торонто й Едмонтоні; видавець і ред. О. Луговий; вийшло 20 чч.

Українська (Руська) Центральна Народна Рада, див. *Центральна Руська (Українська) Народна Рада*.

Українська Санітарно-Харитативна Служба (УСХС), див. *Українська Медично-Харитативна Служба*.

Українська Світова Кооперативна Рада (УСКР), створена 1973 укр. кооператорами Канади, ЗДА, Австралії, Аргентини й Англії під час II Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ). Президію очолювали В. Ситник (Канада) і (з 1978) О. Плешкевич (ЗДА). Дані про УСКР на кін. 1979:

Країни	Кооператив	Членів (у тис.)	Оборотні фонди (у млн дол.)	Власний капітал (у млн дол.)
Австралія	6	6	12	0,14
Аргентина	2	8	5	0,58
Канада	37	51	216	5,61
ЗДА	34	43	144	6,61
Разом	79	108	377	12,94

У поодиноких країнах діють крайові Кооп. Ради або ін. центри: в Австралії — Рада Укр. Кооперації Австралії (РУКА), у Канаді — Укр. Кооп. Рада Канади (УКРК), в ЗДА — Центральна Укр. Кооперації Америки (ЦУКА). УСКР і крайові кооп. центри видають свої журн.: ЗДА — «Наш Світ» і «Кооп. Думка», Канада — «Кооператор» і кілька бюлетенів, Австралія — «Кооп. Слово».

Українська Селянська Спілка, див. *Селянська Спілка*.

Українська Селянсько-Робітнича Партія Підкарпатської Руси, ефемерна націоналістична орг-ція на Закарпатті, заснована 1936. Гол. І. Невицька; провідні чл. І. Гриць, М. Тулик, В. Кузьмик. Орган партії — двотижневик «Народна сила» І. Невицької у Пряшеві. Орг-ція не мала впливів поза студентською молоддю.

Українська Сільсько-Господарська Академія (УСГА), вищий навчальний заклад у системі Мін-ва Сіль. Госп-ва СССР; міститься у Кисві. Створена 1954 на базі С.-Г. Ін-ту (заснований 1922 на базі с.-г. відділу Київ. Політехн. Ін-ту, створеного 1898) і Київ. Лісо-Госп. Ін-ту (заснованого 1930). 1957 до Академії приєднано Київ. Ветер. Ін-т (заснований 1921). В УСГА (1976) діють фак.: агрономічний, агрохемії, ґрунтознавства, захисту рослин, ветер., зооінженерний, механізації сіль. госп-ва (з інженерно-пед. відділом), електрифікації сіль.-госп-ва (з відділами автоматизації), екон. (з екон., бухгалтерсь-

ським і кібернетичним відділами), лісогосп., пед., підвищення кваліфікації; підготовчі і заочні відділи. Є аспірантура, 76 кафедр (1976), 3 дослідні станції, 5 н.-д. і галузевих лабораторій, дендрарій, музеїв; у бібліотеці 800 000 тт. У 1975—76 навчалось 10 800 студентів (у тому ч. більшість на заочному відділі), працювало 780 викладачів. За весь період існування підготовано 41 500 фахівців. Видаються наук. праці (з 1940) та навчальні посібники.

Будинок Сіль-Госп. Академії в Голосіїві (арх. Д. Дяченко)

Українська Служба Батьківщині, з 1941 добровільна праця для юнаків 19—20 рр., яку ввела н.м. влада в Ген. Губернії, з 1942 обов'язкова для чоловіків у віці 18 (інколи 17) до 60 рр. Метою її було мати дешевих робітників для будів. робіт, потрібних під час війни, зокрема будови шляхів. З 1943 притягнуто до неї і шкільну (на 1 рік) та студентську (на 6 місяців, заходами УЦК її скорочено до 2 місяців) молодь. УЦК (референтом У.С.Б. був О. Руснак) подбав про відокремлення українців в окремі відділи (поляки працювали в Поль. Будів. Службі), про заміну наглядачів, що ними були звич. поляки і фольксдойче українцями, про введення спорту і розваг. З 1943 організовано у Львові курси для старшин і підстаршин в У.С.Б., які закінчили 84 кандидати. Укр. Окружні Комітети (зокрема у Львові й Тернополі) опікувалися юнаками. В У.С.Б. працювало понад 10 000 українців.

Наступ большевиків ліквідував У.С.Б.: юнаків взято до війська, Дивізії «Галичина» або до протиповітряної служби.

Українська Совєтська Соціалістична Республіка (УССР), офіц. назва — Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР, до поч. 1930-их рр. — УСРР), одна з 15 союзних респ. ССРСР, ком. держ.-політ. формація, що постала у висліді збройної агресії Сов. Росії при допомозі місц. большевиків у 1917—20 рр. проти Укр. Нар. Респ. УССР межує на зах. з Чехо-Словакчиною і Польщею, на півн. і сх. з Білорусією й Росією, на півд. зах. з Молд. ССР, Румунією й Угорщиною, на півд. прилягає до Чорного й Озівського м. Заг. протяжність кордонів 6 466 км, з них 4 142 з ін. республіками ССРСР, 1 271 км зі сх.-евр. країнами та над морем — 1 053 км. Територія УССР лежить приблизно між 52° і 44° півн. шир (витягнена на 893 км) та 22° і 40° геогр. довж. на сх. від Грінвіча (1 316 км). Площа 603 700

км² (третя за величиною в ССРСР після РСФСР і Казахської ССР); населення на 1981 — 50,1 млн (у тому ч. 31,4 міськ.), з них 36,6 млн українців (за ч. населення УССР стоїть на другому місці в ССРСР після РСФСР). Адміністративно УССР поділена на 25 обл., 479 р-нів і 8 522 сільради; має 402 міст і 901 с.м.т. (1980). Не вся укр. етногр. територія (площа її становить 747 500 км², населення 57 млн) входить до складу УССР. Столиця — Київ (до 1934 Харків). (Див. таблицю Адміністративно-територіальний поділ населення УССР на стор. 3390).

Історія. Сов. історіографія кладе поч. УССР на 25. 12. 1917, коли большевики скликали в Харкові свій Всеукр. з'їзд рад, на якому створили уряд, призначений на повалення Укр. Нар. Респ. За 1917—20 рр. відбулися три спроби встановлення сов. влади на Україні, супроводжувані військ. інтервенцією Сов. Росії (див. *Українсько-совєтська війна*). УССР (до січня 1919 назва — Укр. Нар. Респ.) була формально проголошена як «окрема держава» на 3 Всеукр. з'їзді рад 6—10. 3. 1919, коли ухвалено першу конституцію УССР. При кін. 1920 Сов. Росія при підтримці місц. больш. і співзвучних їм політ. груп та військ. з'єднань встановила свою владу на Україні. 30. 12. 1922 УССР разом з РСФСР, Білор. ССР та Закавказькою Сов. Федеративною Соц. Респ. (Грузія, Вірменія, Азербайджан) увійшла до складу ССРСР на федеративних засадах, втрачаючи т. ч. номінальну незалежність, яку мала доти.

У 1920-их рр. сов. режим на Україні закріпився, стосуючи тактику репресій (винищено повстанський рух, ліквідовано нац. ком. партії, а згодом різні ухили, напр., «шумськізм») і концесій (*українізація*, Нова Екон. Політика, початкове толерування УАПЦ). З 1928 впроваджено в життя п'ятирічний плян, а з ним колективізацію сіль. госп-ва та індустріалізацію саме коштом селянства. Тоді припинено НЕП, а в нац. політиці Москва побоюлася укр. культ. відродження і вдарила по діячах культури, науки і рел. життя, інсценізуючи процес *Співки Визволення України* 1930. Від колективізації жахливо потерпіло село, гол. в час трагічного, штучно викликаного голоду 1932—33 (див. *Голод*).

У 1930-их рр. проведено кількакратні чистки в держ. і партійному апараті України; перші секретарі ЦК КП(б)У чергувалися один за одним (Л. Каганович, С. Косіор, М. Хрущов), Косіор і другий секретар Постишев були ліквідовані, кілька керівних діячів поповнили масово розстрілювано діячів укр. культури. 1935—37 чистку переки-

Області	Райони	Сіль. ради	Міста	С. м. т.	Міськ. р-ни	Населення в тис.	% міськ. нас.	Густота на 1 км ²
Укр. ССР	479	8 522	412	899	120	49 755	61	82,4
Вінницька	26	591	11	28	3	2 046	35	77,2
Волинська	15	309	10	20	—	1 015	40	50,3
Ворошиловградська	18	170	37	105	4	2 787	85	104,4
Дніпропетровська	20	219	18	54	18	3 639	80	114,1
Донецька	18	204	49	134	20	5 160	89	194,7
Житомирська	22	531	9	41	2	1 597	44	53,4
Закарпатська	13	257	9	28	—	1 155	38	90,2
Запорізька	18	228	13	20	6	1 947	71	71,6
Івано-Франківська	14	350	13	26	—	1 332	36	95,8
Київська*	25	559	23	29	12	4 068	74,1	140,7
Кіровоградська	21	293	12	26	2	1 251	52	50,9
Кримська	15	231	15	54	10	2 183	67	80,9
Львівська	20	487	39	36	5	2 584	53	118,5
Миколаївська	19	216	7	20	4	1 242	60	50,5
Одеська	26	349	17	29	8	2 544	62	76,4
Полтавська	25	375	15	21	5	1 741	50	60,5
Рівенська	15	306	9	18	—	1 121	36	55,8
Сумська	18	341	15	20	2	1 463	53	61,5
Тернопільська	16	423	16	14	—	1 163	31	84,3
Харківська	25	327	16	62	9	3 056	75	97,3
Херсонська	18	214	8	30	3	1 164	58	40,8
Хмельницька	20	466	11	25	—	1 558	36	75,6
Черкаська	20	412	15	19	2	1 547	44	74,0
Чернівецька	10	204	10	9	3	890	38	109,9
Чернігівська	22	460	15	31	2	1 502	44	47,1

* Разом з Києвом.

нено на всі щаблі партійних і урядових кадрів. Скасовано рештки адміністративної й екон. автономії УРСР. Україною почали правити, як колонією, при допомозі поліційного терору.

Щойно після того, як у великій чистці за «єжовщини» обезголовлено на 70—80%

Будинок Верховної Ради УРСР у Києві (1938, арх. І. Фомин)

держ-партійний апарат, прислано 1938 р. на Україну М. Хрущова як першого секретаря ЦК КП(б)У. Напередодні евр. кризи 1938—39 ком. режим на Україні

устабілізувався при цілком нових керівних кадрах, слухняних моск. центрові і Сталінові. У дипломатичній співпраці з Гітлером Сталін присєднав у вересні 1939 і червні-липні 1940 зах.-укр. землі до УРСР. Нім.-сов. війна (1941—45) відбувалася значною мірою на укр. землях, й Україна зазнала в ній великих руйнацій і шкоди. Спершу населення було готове прийняти німців як визволителів, але, пізнавши їх нищівну політику, наставилося проти них. Це сприяло активізації сов. партизан на Україні. 1943—44 Червона армія звільнила укр. землі від німців і почала відновлювати сов. порядки. Початково на Зах. Україні (включно із Закарпаттям) велася децю відмінна політика (напр, колективізацію відкладено на 1948—50 рр.), проте акція проти Гр.-Кат. Церкви, а зокрема проти збройного підпілля УПА створила з зах. укр. обл. пацифіковану зону з масовими депортаціями й арештами. Початкові надії, що автономія й зовн. престиж (вступ УРСР до ООН) зростуть, не виправдалися. Сталін і партійне керівництво в Москві повели «політику твердої руки» у всіх евр.

нерос. респ., які короткий час були окуповані німцями під час війни.

Знищена війною матеріально і вичерпана у людських ресурсах, Україна боролася з труднощами відбудови і відновлення. За сов. підрахунками, воєнні шкоди України становили 285 млрд карб. (у довоєнній валюті). Уряд УССР одержав лише незначну частину з відшкодувань від держав Осі, недостатню для потреб знищеної економіки. Україні самій доводилося відбудовувати своє нар. госп-во, без зовн. допомоги (Совети відкинули плян Маршала), до того ж давати свої незначні засоби і робітну силу на відбудову тепер збільшеної сов. імперії. Ряд евакуйованих у глибину СССР підприємств не повернено на Україну. 1946 Україна зазнала чергового голоду. Поряд з тим почався наступ на деякі концесії, надані укр. культурі під час війни, як також проведено у кін. 1940-их рр. чергову чистку в КП(б)У під закидом буржуазного націоналізму. (Докладніше див. «ЕУ 1», стор. 543-55 і 592-96 та хронологічну таблицю *Україна в 1917—1980 рр.*).

У 1950-их рр. далі тривав агресивний наступ великодерж. шовінізму на українство, зокрема на зах.-укр. землях по другій світовій війні фізично винищено організоване збройне й політ. підпілля (УПА, ОУН). 1951 моск. «Правда» викривала націоналістичні ухили в творах таких режимних авторів, як В. Сосюра (поезія «Любіть Україну») й О. Корнійчук (лібретто опери «Богдан Хмельницький»). Це було продовження «ждановщини» (див. А. Жданов) у нац. політиці, здійснюване першим секретарем ЦК КПУ росіянином Л. Мельниковим. «Холодну війну» з небезпекою можливої війни Кремль використав як додатковий аргумент на посилення терору на Україні, поширеного й на жид. населення.

Однак смерть Й. Сталіна і наступна боротьба за владу в Кремлі деякою мірою захитали цей курс. Це виявилось в усуненні першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, обвинуваченого в русифікації зах.-укр. земель, і призначенні на його місце О. Кириченка, першого українця від часу короткого секретарства Д. Мануїльського (1922). Нове колективне керівництво намагалося знайти тимчасовий компроміс між імперіальними інтересами СССР і нац. прагненнями нерос. народів. На Україні створилися можливості деякої культ. діяльності: пільги в дослідженні і публікаціях з гуманітарних і суспільних наук, почалася контрольована лібералізація («відлига») в літературі і мистецтві. Але ювілей 300-ліття *Переяславської угоди 1654*, т. зв. *возз'єднання України з Росією*, Москва

максимально використала для ідеологічного зміцнення «єдності» (гасло «навіки разом») України з Росією, підкреслюючи іноді ідею партнерства «двох великих народів» СССР. У «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954)» була викладена спотворена концепція історії України: спільність походження (з праруського народу) росіян, українців і білорусів, їх нерозривна єдність і ніби прагнення до неї на протязі історії, вигоди спілки України й Росії навіть під пануванням царів. Пропагандивним виявом «дружби» України з Росією була ухвала Верховного Совета СССР 19. 2. 1954 про приєднання Криму до УССР.

Намагаючись здобути собі прихильність суспільства, колективне керівництво заініціювало ряд нових законів, гол. в госп. ділянці. Для збільшення продукції збіжжя М. Хрущов, поряд з укрупненням колгоспів, проголосив 1954 плян засвоєння *цілинних земель* Сибіру і Казахстану. З України для постійного поселення на цілинних землях мобілізовано бл. 100 000 осіб, перев. молоді. Колгоспам надано деякі пільги й декретовано підвищення цін на с.-г. продукти. Але цілинний проект не дав бажаних вислідів, і Хрущов запровадив дальші реформи: 1958 скасовано *машинно-тракторні станції* (МТС) з залишенням у руках держави лише ремонтно-техн. функцій (РТС). Проведено кампанію за збільшення посіву кукурудзи, а також збільшеної продукції хем. добрив. Одночасно запроектовано т. зв. міжколгоспні об'єднання, але для обмежених цілей виробництва будів. матеріалів і будівництва.

Після досягнення на поч. 1950-их рр. рівня довоєнної продукції, насамперед у видобутку вугілля й металургії, в УССР розпочато розбудову й ін. галузів пром-сти, гол. паливно-енергетичної, машинобудів. і металообробної. Курс Г. Маленкова на підвищення виробництва продуктів споживання не дав бажаних наслідків, й Україна далі терпіла на велику нестачу житлової площі, брак товарів першого вжитку і назагал низьку купівельну спроможність населення, не зважаючи на деяке підвищення заробітних платень.

Реорганізація пром-сти відбувалася у двох напрямках: децентралізація госп. управління і творення госп. р-нів (ради нар. госп-ва). В УССР постало кілька союзно-респ. мін-в (чорної й кольорової металургії, вугільної пром-сти й ін.), наслідком чого частка пром. продукції УССР, підпорядкована всесоюзним мін-вам у Москві, зменшилася з 64% 1953 до 24% 1956. Збільшення прерогатив респ. урядів сов. пропаганда підносила як

вияв автономізації республік й усунення т. зв. «антипартійної групи» Молотова, Маленкова, Кагановича виправдувала їх опозицією до поширення прав союзних республік. З травня 1957 госп. планування й управління перейшло на систему госп. р-нів, керованих радами нар. госп-ва (див. *Раднаргоспи*), яких в УССР було 14, згодом 7. Тому що децентралізація управління й утворення раднаргоспів, які охоплювали 90% всієї продукції респ., призвели до «місницьких» тенденцій (висування місц. і респ. інтересів перед заг.-союзними), 1962 розпочато рецентралізацію, а по усуненні Хрущова відновлено повнотою стару централізовану бюрократичну систему управління госп-вом (1965).

Одним з хрущовських заходів у заг. пляні боротьби з «культ. особою» (оголошеної на 20 з'їзді КПСС) була реабілітація частини політ. в'язнів і повернення багатьох засланих на Україну. Однак це не стосувалося засуджених на довгі рр. політ. діячів й ув'язнених учасників підпілля УПА та багатьох церк. діячів. Намагання відновити «соц. законність» дало у висліді нову кодифікацію сов. права. На культ. відтинку режим погодився на заснування нових укр. журн. й установ та т-в, які раніше були ліквідовані або взагалі не існували. Розпочато заг. перехід на обов'язкове 8-річне навчання. Запроваджена законом 17. 4. 1959 «Про зміцнення зв'язку школи з життям» реформа шкільництва підкреслювала, з одного боку, потребу виробничотехн. знання, але водночас була розрахована на русифікацію освіти на Україні. Дискусія над проектом закону виявила тривожні голоси з боку укр. інтелігенції, яка побоювалася, що цим узакониться другорядне становище укр. мови, яку учні відтепер не будуть зобов'язані вивчати як мову респ. У цьому законі, схваленому в усіх респ., крилася нова доктрина нац. політики КПСС — злиття націй і культ. «зближення та взаємозбагачення», що була схвалена на 22 з'їзді КПСС (див. *Советський народ*). На Україні цю нову політику пропагували І. Кравцев та А. Скаба, а Москва висунула на ідеолога концепції «злиття націй» узбека Б. Гафурова. Разом з тим у 1957—62 рр. посилено велася антирел. боротьба, у ході якої закрито бл. пол. парафій і церк. громад, дві третини монастирів та дві з трьох правос. духовних семінарій на Україні.

Критикою «культу особи» та засудженням практики сталінізму сов. режим мимоволі відкрив дорогу прагненням до справжньої лібералізації, які вже не було легко контролювати. На нац. відтинку це була оборона мови, культ. спад-

щини, зростання зацікавлення незфальшованою іст., а гол. настанова підвищити рівень літ. і мист. творчості. На цьому тлі народився рух «шестидесятників», який став популярним спершу серед молоді літ. генерації, а згодом і серед ширшої громадськості як нове суспільне явище. Він стимулював гром. думку, критику нац. політики партії. Витворився творчий фермент, який знаходив вияв і в офіц. установах респ., гол. культ., та в пресі.

З метою скріплення своїх позицій М. Хрущов притягнув до Москви деяких своїх співр. з України: А. Кириленка, М. Підгорного, а ще раніше Л. Брежнєва, що викликало на Зах. припущення, ніби в Кремлі урядують «укр. мафія». Проте тон у нац. політиці надавали рос. консервативні апаратники, протектором яких був М. Суслов, гол. ідеолог КПСС. Падіння Хрущова зміцнило позицію централістів, зокрема в галузі нар. госп-ва (галузева перебудова управління 1965), а в нац. політиці партії призвело до посилення рос. шовіністичного курсу, русифікації та звуження прерогатив союзних респ., що було схвалене ще під керівництвом Хрущова на 22 з'їзді КПСС.

В УССР посилено боротьбу проти дисидентського руху, який набрав форм боротьби з русифікацією, з порушеннями законності, оборони гром. і нац. прав. 1965 відбулася перша хвиля арештів у Києві і на Зах. Україні. Опозиція набрала прилюдного характеру й почала виявлятися у формі «Самвидаву» (див. *Рух опору*). Уже раніше почало наростати невдоволення, що виявилось в критиці сов. нац. політики в офіц. установах й орг-ціях, напр., у Спілці письменників, у наук. установах (конференція з питань культури мови в Київ. Ун-ті в лютому 1963). Носіями цього руху була здебільша молодь, найвиразнішими представниками якої стали В. Симоненко, В. Чорновіл, І. Світличний, А. Горська, В. Мороз і зокрема І. Дзюба з його самвидавною працею «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка стала своєрідною політ. програмою руху опору 1960-их рр. Стихійне відзначення шевченківських роковин, протести (з приводу спалення бібліотеки АН), політ. процеси, спонтанна художня самодіяльність стали каталізаторами нового відродження, що захопило ширші кола суспільності. Хоч почалися вже репресії, проте режим та кож ніби робив деякі поступки (спроба за мін. вищої освіти Ю. Даденкова поширення укр. викладав. мови, заснування Донецького Ун-ту 1965, дні і декади укр. культури в різних респ. і за кордоном, участь УССР в міжнар. виступах, серед ін. на ярмарку в Марселі, усунен-

ня 1968 А. Скаби з секретаріату ЦК КПУ, що був відповідальним за ідеологічні справи).

Найважливіший політ. процес 1960-их рр. був тайний процес 7 укр. юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін.) перед обл. судом у Львові 16—20. 5. 1961. Підсудним закидали, що вони нібито хотіли силою відірвати УРСР від ін. сов. республік. Насправді підсудні збиралися тільки зовсім мирно й легально агітувати за вихід УРСР на підставі статті 17 конституції СРСР 1936. «За зраду батьківщини» Лук'яненка засудили на розстріл, інших на тривале ув'язнення. Верховний суд УРСР, проте, замінив смертний вирок на 15 літ ув'язнення.

Дискримінація укр. культури, репресії проти окремих діячів та взагалі протестний рух збудили інтерес до укр. справ за кордоном, зокрема й у Ком. партії Канади, яка 1967 вислала офіц. делегацію для ознайомлення з ситуацією на Україні. Звіт делегації був критичний, і Москва домоглася відкликання його.

На госп. відтинку декретовано гарантовану мінімальну зарплату колгоспникам (1966), чим відносно покращено долю селян, частина підприємств (бл. 20%) перейшла на нову систему планування й екон. стимулювання (реформа, запропонована харківським економістом Є. Ліbermanом, яку введено експериментально в усьому СРСР, але згодом її дуже обмежено). Індустріальний потенціал України збільшився у висліді побудови значного ч. нових великих зав. (бл. 900) й модернізації ряду ін. Укр. пром-ств частково зорієнтовано на експортну продукцію.

При кін. 1960-их рр. події в Чехо-Словаччині мали деякий відгомін на Україні. Сов. збройна інтервенція пояснюється зокрема побоюванням Москви щодо можливості впливу «Празької весни» на сусідні респ. СРСР. Разом з тим давали відчуті себе труднощі у партійних і бюрократичних взаєминах між центром і Києвом. Місц. партійні керівники, очолені П. Шелестом, відстоювали в Москві деякі госп. права і домагання УРСР щодо інвестицій і політики в питанні кадрів, як також домагалися певного ступеня культ. автономії. Наявність дисидентського руху цю ситуацію ще більше ускладнювала. На поч. 1970-их рр. моск. керівництво ствердило, що київ. комуністи не дають собі ради з дисидентами, і вимагало розгрому опозиції. Оскільки цього не зроблено в 1970—71 рр., Москва доручила провести чергову хвилю арештів (січень—квітень 1972) серед діячів руху опору, а разом з тим з України усунуто в травні 1972 П. Шелеста. Падіння його було пов'язане з критикою його кн.

«Україно наша радянська» за нац. ухили. З відходом Шелеста від керівництва КПУ замінено й відповідальним за ідеологічні справи в КПУ Ф. Овчаренка В. Маланчуком. Тоді ж розпочато чистку секретарів обкомів (1972—73 замінено 5 перших секретарів). Першим секретарем ЦК КПУ після Шелеста став В. Щербинський, який під протекцією Л. Брежнєва слухняно здійснює лінію Москви. У партії він зміцнив дисципліну й усунув від впливів більш незалежні елементи, особливо з т. зв. харківської (висуванці М. Підгорного) і київ. групи (П. Шелеста), притягаючи до керівництва людей Л. Брежнєва (дніпропетровська група). У сер. 1970-их рр. з'явилося більше росіян на впливових постах у партії й уряді, напр., у січні 1976 росіянин І. Соколов був призначений другим секретарем ЦК КПУ (відповідальний за кадри). Назагал партійна і держ. бюрократія стала ще більш відчуженою від нар. мас. Частково толеровану українізацію окремих установ і шкільництва припинено; багато свідоміших одиниць, які активізувалися в 1960-их рр., усунуто. Рівночасно проведено чистку в різних укр. наук.-культ. установах, зокрема в ін-тах археології, історії і філософії АН УРСР, в Укр. Т-ві охорони пам'ятників історії та культури й ін.

Проте хвиля арештів 1972 не зупинила руху опору, хоч завдала йому дошкульних ударів. «Укр. Вісник» (1 випуск 1970) появлявся до 1974, на Зах. почали доходити ін. документи «Самвидаву». 1972—73 невдоволення населення почало виявлятися в страйках і заворушеннях (Дніпропетровське, Дніпродзержинське, Київ). Розпочата між Зах. і СРСР політика відпруження (детант) якоюсь мірою сприяла цим ферментам і рухові опору, зокрема після підписання Кінцевого акту Гельсінкських угод про евр. безпеку і співробітництво (1975). На цій підставі оформився в СРСР і УРСР правозахисний рух. Укр. гром. група сприяння виконанню Гельсінкських угод постала в листопаді 1976 під проводом письмен. М. Руденка; до неї приєднався відомий дисидент укр. роду в Москві ген. П. Григоренко (див. Додатки). У 1977—80 рр. групу, яка поповнювалася новими чл., майже ліквідовано (останній гол. на волі О. Мешко заарештована 1980). Документи київ. Гельсінкської групи, що реєстрували порушення нац. і людських прав на Україні, вияскравили важкий підневільний стан України перед світовою opinio, гол. на Београдській і Мадридській конференціях, скликаних для перевірки виконання Гельсінкських угод. Ряд нових документів політ. в'язнів з таборів після 1977 ще виразніше унаглядують політ. цілі

руху опору — держ. визволення України (звернення Укр. Нац. Визв. руху до ООН 1979 і заяви Укр. Патріотичного руху).

На рел. відтинку особливо переслідуються євангельські християни баптисти-«ініціативники», як також ін. протестантські групи (п'ятидесятники, єгови́сти), поширені на Україні. Окремі греко-католики, що діють нелегально, разом з мирянами домагалися легалізації своєї Церкви на Зах. Україні, але безуспішно; їхні громади продовжують діяти підпільно, при чому були арешти і процеси проти їх активістів (1969 засуджено таємного єп. В. Величковського). За винятком зах. укр. земель, правосл. Церква на Україні піддана русифікації. Офіц. пропаганда поборює концепцію укр. автокефалії та окремої сх. укр. Католическої Церкви. Екзарх України, київ. митр. Філарет Денисенко відіграє чималу роль в ієрархії Рос. Правос. Церкви, гол. у її зовн. зв'язках.

На протязі 1970-их рр. посилювався еміграційний рух жид. населення з СРСР, у тому ч. й з України, до Ізраїлю і на Зах., який охопив бл. 100-125 000 укр. жидів. Але з укр. діячів опору видалені на Зах. лише одиниці: Л. Плющ (1976), П. Григоренко (1977), Н. Світлична (1978), В. Мороз і пастор Г. Вінс (1979) та С. Караванський, Н. Строката і в Малинкович (1980).

Нар. госп-во УРСР повнотою інтегроване в заг. сов. екон. систему, підлягало тим самим змінам, що й заг. сов. економіка. Частка УРСР в заг. сов. нац. прибутку (бл. 20%) не була пропорційно відбита в капіталоукладеннях. Україна докладала для розвитку ін. р-нів СРСР. В УРСР не реалізовано жадних більших проєктів розбудови пром-сти чи транспорту й капітального будівництва. Закінчено розпочату давніше побудову т. зв. Дніпрового каскаду ГЕС, який дає електроенергію не лише для внутр. вжитку, але й на експорт.

Екон. ситуація СРСР з сер. 1970-их рр. назагал погіршилася, темпи річного приросту сповільнилися (з 8,5% у 1970 до 3,2% 1981), на що вплинула й світова енергетична криза. Кілька неврожайів спричинили харч. кризу, що змусило сов. уряд імпортувати значну кількість збіжжя. При цьому сов. керівництво продовжувало витрачати поважні суми на озброєння та коштовні міжпланетарні дослідження. Немало коштують сов. економіці чималі видатки, пов'язані з зовн. допомогою та військ. інтервенціями в Африці і на Близькому Сх. Факт, що українці гинуть з 1980 в Афганістані, створив атмосферу війни, якою погрожує воєнна верхівка в Кремлі, драматизуючи ситуацію ще й китайською небезпекою.

Курс на військ. перевагу СРСР та використання слабих місць Зах. чи «третього світу» створив нове напруження між Зах. і сов. бльоком. Змін чи їх ознак не вніс і 26 з'їзд КПСС (лютий 1981), який підтвердив попередні позиції та те саме керівництво в Москві і в УРСР. Події у Польщі 1980—81 викликали ще більшу чуйність Москви у зах. респ., гол. в УРСР; запроваджено ряд обмежень щодо руху населення. Далі зберігається суворе олігархічний характер сов. влади, при чому до слова більше приходять рос. націоналістичні кола. Укр. елементи, які в 1960-их рр. могли мати ще деякі впливи в Кремлі, тепер мають лише номінальне представництво. (Див. також Україна в 1917—80 роках, Хронологічна таблиця, зокрема стор. 3 320 — 3 325).

Держ.-політ. устрій. Сов. органи на Україні за революції — Центр. Виконавчий Комітет України і Нар. Секретаріат (гол. Є. Медведєв, згодом М. Скрипник), утворені в Харкові 25 і 30. 12. 1917, як і створений у Курську в кін. 1918 Тимчасовий Роб.-Сел. Уряд України (гол. Ю. Пятаков), були задумані як протиставлення урядові Укр. Нар. Респ. Большевики проголосили Україну «респ. рад роб., солдатських і сел. депутатів» у тісному федеративному зв'язку з Сов. Росією. Проте конституція УРСР 14. 3. 1919 не згадувала про федеративні пов'язання і номінально створила «незалежну» державу. Фактично ж весь час діяла зверхність Москви (партії й уряду РСФСР) над УРСР, насамперед через КП(б)У, яка, за винятком короткого періоду між партійною конференцією в Таганрозі в квітні 1918 і першим з'їздом КП(б)У в Москві у липні 1918, була і є не тільки фактично, але й формально складовою частиною КПСС, що, за конституцією, є єдиною керівною силою в СРСР.

Утворені, згідно з конституцією, органи влади УРСР були наподобленням органів та інституцій РСФСР, таким було й сов. законодавство на Україні. Навіть законодавчі акти РСФСР застосовувалися автоматично на Україні. Фасада окремої державності УРСР і її фактична залежність та підпорядкування рос. центрові були лише переходною стадією, диктованою станом війни і наявністю на Україні чи в екзилі уряду УНР. Цей стан мав устатковуватися створенням союзної держави — СРСР, складовою частиною якою стала УРСР (див. Федералізм).

Найвищим органом держ. влади за 1919—22 рр. був Всеукр. З'їзд роб., сел. і червоноармійських депутатів, який обирав Всеукр. Центральний Виконавчий Комітет, що виконував верховну владу між Всеукр. З'їздами; виконавчо-адміністративним органом була Рада Нар. Коміса-

рів. На місцях поставали подібні ради (див. *Совети*): міські, сіль., волосні, пов.

і губерніяльні з їх виконавчими комітетами. Ці органи влади творилися шляхом посередніх виборів, при чому міське роб. населення і сіль. не були однаково репрезентовані (з дискримінацією останнього), при виключенні від участі у виборах різних категорій громадян, позбавлених права голосу.

Включення УССР в РСФСР відбува-

лося шляхом об'єднання наркоматів у висліді т. зв. союзно-оборонних і госп. договорів між двома або й всіма існуючими сов. респ. (1. 6. 1919 і 28. 12. 1920). Спільне керівництво, а в дійсності обмеження і підпорядкування найважливіших ділянок держ. влади рос. центрові (оборона, транспорт, праця, зовн. торгівля, пошта-телеграф) чинили ці федеральні зв'язки, як і характер УССР як окремої держ. формації, сумнівними. (Про держ.-правне становище УССР в 1919—22 рр. див. ЕУ 1, стор. 670—72).

УССР мала у новій і формальній федерації ССРС після 1922 номінально рівнорядне місце з РСФСР, Білор. ССР та Закавказькою Федерацією (див. Союз Сов. Соціалістичних Республік). Згідно з зміненою у травні 1925 конституцією УССР та її новим варіантом 1929, верховні органи влади були подібні до попередніх: Всеукр. З'їзд Рад, Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет (гол. Г. Петровський) і Рада Нар. Комісарів (В. Чубар, П. Любченко). Органи держ. управління — наркомати були поділені на: а) злиті, що існували в уряді ССРС і мали в респ. уповноважених, б) об'єднані (існували при урядах ССРС і УССР) та

Територіяльні зміни УССР

1 — Сучасні кордони держав; 2 — Сучасні кордони республік ССРС; 3 — Сучасні кордони областей УССР; 4 — Межі УССР 1921—24

Кордони після Ризького договору 1921 позначені на карті: 1. Території приєднані чи вилучені з УССР 1924; 2. Зах.-Укр. Землі, приєднані до УССР від Польщі 1939; 3. Півн. Буковина і півд. Басарабія, приєднані до УССР від Румунії 1940; 4. Частина Молдавської ССР; 5. Карпатська Україна, приєднана до УССР 1945; 6. Територія, яка входила до УССР (1939—41); 7. Обміння територій між Польщею й УССР 1951; 8. Кримська обл., приєднана до УССР 1954; І. Чехо-Словаччина; ІІ. Угорщина

в) самостійні (діяли лише у респ.). За союзним договором було створено 5 заг.-союзних наркоматів: закордонні справи, оборона, зовн. торгівля, транспорт та пошта і телеграф. Проте, шляхом поточного законодавства поступово об'єднано низку ін. ділянок держ. життя.

Ще більшу централізацію влади і держ. управління установили нові конституції ССРСР (1936) і УССР (1937), згідно з якими була впроваджена система прямих виборів та надано всім громадянам однакові виборчі права. Найвищу владу здійснює Верховна Рада й її президія, а виконавчу — Рада Нар. Комісарів (з 1946 — Рада Міністрів). Наркомати поділено на: а) заг.-союзні, б) союзно-респ. і в) респ., при чому обсяг безпосередньо чи посередньо зцентралізованих галузів поширився.

Конституційним законом 1. 2. 1944 поширено компетенції УССР на зовн. справи й оборону творенням союзно-респ. наркоматів (згодом мін-ств з цих ділянок). З кін. 1940-их рр. припинено призначення мін. оборони УССР. Детальніше про держ.-правне становище УССР в 1923 — на поч. 1950-их рр. див. ЕУ 1, стор. 672–77).

По смерті Сталіна дійшло до деяких змін у держ.-правному статусі УССР. Від кін. 1950-их рр. поширено права виборних рад по лінії т. зв. демократизації і більшої участі рад у розв'язуванні держ. справ. У Верховній Раді УССР створено постійні комісії, які збираються раз на 3 місяці на короткі сесії для розгляду ім доручених справ. Крім попередніх комісій (мандатної, законодавчих передбачень, закордонних справ і старійшин), утворено комісії: пляново-бюджетну, важкої пром-сти, легкої і харч. пром-сти, місц. пром-сти, будівництва, транспорту і зв'язку, сіль. госп-ва, комунального госп-ва і побутового обслуговування, торгівлі, освіти й науки, культури, охорони здоров'я і соц. забезпечення, охорони природи, молоді (за станом на 1971). Постійні комісії також утворено при місц. радах. Серед ін. комісії, до складу яких входять і не чл. рад, мають завдання сприяти виконанню заходів місц. управління.

У зв'язку з курсом на «розширення прав союзних респ.» надано УССР шляхом відповідних конституційних змін деякі прерогативи, які раніше здійснювалися заг.-союзними органами управління: у справах адміністративно-територіального поділу, судоустрою і судочинства, деякі права у розробленні місц. бюджету та госп. планування. Утворення раднар-госпів та спільних респ. Рад госп-ва мало на меті зміцнити респ. автономію. УССР одержала право у цих справах на власне законодавство, щоправда, в межах заг.-союзного законодавства і лише з доручення союзних органів. За таким самим порядком опрацьовано в кін. 1950–60-их рр. низку нових кодексів УССР, які вироблено на підставі заг. основ союзного законодавства; вони засадничо нічим не відрізняються від кодексів ін. респ.

Подібно поширено компетенції виконавчої влади УССР з сер. 1950-их рр. В уряді УССР утворено деякі союзно-респ. мін-ва, які раніше не існували: зв'язку, вищої освіти (якому в УССР підпорядковано 58 вузів), енергетики й електрифікації; збільшилося ч. союзно-респ. комітетів; переведено союзно-респ. мін-ва в розряд респ. (торгівля, будів. матеріалів, хлібопродуктів, юстиції, внутр. справ, охорони гром. порядку). Тоді ж ряд мін-в у Москві і Києві були розв'язані, а управління тими галузями перейшло на ради нар. госп-ва. Цей децентралізаційний курс, що з нього скористалися респ. уряди, припинився в сер. 1960-их рр., і тоді відновлено центр. мін-ва у Москві, а в УССР перетворено ряд респ. на союзно-респ. (освіта, торгівля, внутр. справи, с.-г., заготівля, монтажні і спеціальні роботи, пром. будівництво, ліс. і деревообробна пром-сть, харч. пром-сть, будів. матеріалів, радгоспів) або їх скасовано взагалі (юстиція, охорона гром. порядку). Так само ряд комітетів Ради Мін. УССР стали союзно-респ. комітетами; союзно-респ. мін-во хем. пром-сти стало заг.-союзним 1970.

З кін. 1960-их рр. Рада Мін. розрослася знову на важку централізовану бюрократичну машину з перевагою союзно-респ. мін-в і держ. комітетів (1978 — 28 і 16 з кількома ін. підвідомчими органами) тільки при шістьох респ. мін-вах. (Див. також Рада Мін. УССР).

Нова конституція УССР 1978, ухвалена на зразок конституції ССРСР 1977, повторює дослівно гол. статті останньої і вносить лише мінімальні зміни до структури влади: Верховна Рада обирається на 5 рр. у складі 650 депутатів; місц. ради обираються на 2,5 рр. У складі Ради Мін. УССР утворено президію, яка фактично існувала й раніше, хоч вона досі не була конституційним органом. Мін-ва і далі поділяються на союзні, союзно-респ. і респ., яких нова конституція не перераховує. Зміни у структурі і категоріях мін-в підлягають тепер звич. законодавству. Тому що конституція не згадує прерогатив УССР у ділянці збройних сил, вже і формально ліквідовано союзно-респ. мін-во оборони.

УССР формально і фактично є унітарною формацією і не має у своєму складі ніяких автономних одиниць. До 1940 була в її складі Молд. ССР, яка перейшла на статус союзної респ. Теперішня Крим. обл. УССР до 1944 була АССР у межах РСФСР. Будучи сама централізованою одиницею, УССР входить у ширшу централізовану структуру ССРСР; органам влади останньої підлягають держ. органи УССР. Керівною силою політ. системи УССР є КПСС, яка діє на Україні через повнотою інтегровану в неї Ком. Партію України.

Наслідуючи ін. держави, УССР, як і 14 ін. сов. союзних респ., має деякі зовн. ознаки також держави: прапор, держ. гімн і герб.

Про міжнар.-правний статус УССР див. Міжнар.-правний статус України (ЕУ 2, стор. 1571–73).

Питання суверенітету, правосуб'єктивности та природи сов. союзної респ. в колах теоретиків держ. права були й лишаються дискусійними. Сов. доктрина наполягає на наявності суверенних прав союзних респ., у тому ч. й УССР. Натомість більшість зах. правників заперечують суверенний характер союзних респ. (див. *Суверенітет*). Обмежена участь УССР, як і деяких ін. респ., у міжнар. взаєминах до 1923 і після 1944 надає їм лише часткову правосуб'єктність, яка не є істотною функцією укр. сов. держ. організму, а має лише тактичне значення для зверхньої держави — ССРСР. Саме ССРСР визначає доцільність чи недоцільність тих чи ін. дій УССР у зовн. зв'язках, маніпулюючи ними з погляду інтересів сов. великодерж. політики й інтересів панівного в ССРСР рос. народу. Обсяг формально окремих міжнар. зв'язків УССР надзвичайно вузький і селективний: право на посольства здійснене лише мінімально (представництво УССР при ООН і місія при ЮНЕСКО в Парижі; у Києві нема ні одного акредитованого дипломатичного представника іноземної держави), є лише ген. консульства євр. соц. країн, а в 1976—79 було консульство ЗДА; в Одесі є ген. консульства Болгарії, Куби й Індії. УССР бере участь лише у тих міжнар. конференціях, де це не підносить її престижу як окремої держави (напр., в техн. і адміністративних), з виключенням конференцій політ. значення, напр., Конференція про євр. безпеку і співробітництво в Гельсінкі; УССР підписала досі тільки колективні (багатосторонні) міжнар. угоди (в 1944—45 була сигнатором двох двосторонніх угод), але не політ. характеру; УССР не бере жадної участі як окрема держава в нарадах і міжнар. орг-ціях країн сов. блоку.

Участь УССР в ООН та спеціалізованих і міждержавних орг-ціях, мабуть, умотивована єдино здобуттям додаткового впливу і голосів для ССРСР, які він одержує через представництво у них УССР і Білор. ССР.

Розбудований для цих обмежених зовн. дій апарат в уряді УССР мінімальний: мін-во закордонних справ у Києві, комісія закордонних справ Верховної Ради, згадані вже місії в Нью-Йорку і Парижі (представник УССР у Женеві входить до складу заг.-сов. місії при євр. осідку ООН). 1947 Москва відкинула пропозицію Великобританії про нав'язання прямих дипломатичних зв'язків з Києвом. Так само не існують у Києві неурядові установи міжнар. спілкування, як це є в Москві чи столицях ін. країн сов. блоку (асоціації сприяння ООН тощо). Укр. Червоний Хрест, Респ. Комітет мо-

лоді тощо не є чл. відповідних міжнар. союзів. Т. зв. т-ва дружби і культ. зв'язку з зарубіжними країнами (ССРСР—Франція, ССРСР—Італія тощо) діють у загальносоюзному масштабі, а їх роботу в Києві лише координує Укр. т-во дружби і культ. зв'язків, що є відділом Союзу сов. т-в дружби. У цьому ж плані діє й т-во культ. зв'язків з українцями за кордоном «Україна», яке веде пропагандивно-диверсійну працю серед укр. емігрантів. Пропагандивне значення мають як засіб протидії політ. еміграції вид. «News from Ukraine» і журн. «Ukraine». Конституція УССР 1978 не внесла ніяких змін у зовн. прерогативи УССР, хоч деякі укр. сов. правники (І. Лукашук) свого часу вказували на потребу чіткішого розмежування і визначення їх.

Не зважаючи на мінімальні вияви у практиці зовн. прав УССР та на їх допоміжну функцію у сов. зовн. політиці, з погляду позитивного міжнар. права (чинне право і його виявлення в актах) можна ствердити часткову правосуб'єктність УССР, при чому потенційно вона може бути значно поширена. Саме цей аспект можливих наслідків правосуб'єктивности відіграє певну роль у критиці сов. політики щодо України та у ставленні вимог здійснення її прерогатив, що роблять деякі укр. дисиденти чи й публіцисти за кордоном.

Держ. характер УССР можна ставити під сумнів не лише з погляду міжнар., але й держ. права. У принципі класична теорія держави не знає такого прецеденту, щоб одна держ.-політ. одиниця була так залежна від ін. зверхньої держави, як УССР, і водночас претендувала б на статус окремої держави. Лише деякі васальні держави і протекторати у минулому були в подібному становищі. Але у сов. випадку ми маємо справу з цілком ін. розумінням суспільних і правових понять (вибори, демократія, гром. права), як це є на Зах., і тому вживання цих термінів, включно з визнанням характеру держ. формації для союзних респ., стосуємо умовно, як це роблять й укр. дисиденти та правозахисники 1960—70-их років.

Література: Феденко П. Україна після смерті Сталіна. Мюнхен 1956; Armstrong J. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus. Нью-Йорк 1959; Зленко А. Держ. устрій Укр. РСР. К. 1959; Sullivan R. S. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957. Нью-Йорк 1962; Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II. Нью-Брансвік 1964; Lewytzky J. B. Die Sowjetukraine 1944—63. Кельн—Берлін 1964; Науко В. Етнічний склад Укр. РСР. К. 1965; Укр. Радянська Енциклопедія. Укр. РСР, т. 17, К. 1965; АН УРСР. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму, тт. 1—5, К. 1967; Kolasky J. Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification, Торонто 1968; Dziuba I. Internationalism or Russi-

fication. Лондон 1968; Chornovil V. The Chornovil Papers. Торонто 1968; Маринич А. Украина: обций обзор. М. 1969; Укр. інтелігенція під судом КГБ (зб. Самвидаву). Мюнхен 1970; Шелест П. Україно наша Радянська. К. 1970; Academy of Sciences Ukr. SSR. Soviet Ukraine. K. 1970; Birth J. The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. Лондон 1971; Brovne M. (ed.). Ferment in the Ukraine. Лондон 1971; Savczuk K. "Ukraine: A Sovereign and Independent State: A Juridical Approach". The Ukrainian Quarterly, No. 3, 1973; Укр. Вісник, передрук ч. 1—2, 3, 4, 6, 7—8, Париж—Балтимор 1971—74; Potichnyj P. (ed.). Ukraine in the Seventies, Обквіль 1975; Конституція ССРСР, Конституції союзних республік. М. 1978; Майстренко І. Історія Ком. Партії України. Мюнхен 1979; Сборник законов Укр. ССР, тт. 1—2, К. 1980; Verba L., Yasen B. (ed.). The Human Rights Movement in Ukraine: Documents of the Helsinki Group, 1976—1980. Балтимор—Вашінгтон—Торонто 1980; Купчинський Р. (ред.). Погром в Україні 1972—1979. (Зошити Самвидаву). Мюнхен 1980.

В. Маркус

Українська Соціал-Демократична Партія (УСДП), постанала з меншости чл. Укр. Радикальної Партії, які відкололися від неї 1900 та оформилися як Укр. Соц.-Дем. Партія Галичини і Буковини, з 1900 виходив її орган двотижневик «Воля» (до 1907). Перший з'їзд УСДП відбувся щойно у 1903 під проводом М. Ганкевича і С. Вітика. До 1907 УСДП була властиво секцією Поль. Соц.-Дем. Партії Галичини і Шлезьку (федеративною частиною Соц.-Дем. Партії Австрії), що викликало опозицію молодших чл. УСДП, які бажали самостійної партії; опозиція відбула конференцію 1907 і почала закладати самостійні міські комітети УСДП. 1911 утворилися дві фракції УСДП: стара під керівництвом М. Ганкевича і С. Вітика та самостійницька під проводом Л. Ганкевича, В. Старосольського, П. Буняка й І. Квасниці. Примирення обох фракцій відбулося на 5 з'їзді УСДП (березень 1914). УСДП підкреслювала потребу проф. руху укр. робітництва, брала активну участь у сел. страйках, мала вплив на розвиток самостійницької ідеології серед молоді. Входячи як автономна орг-ція до Австр. Соц.-Дем. Партії, УСДП підтримувала також тісні зв'язки з соц.-дем. рухом Наддніпрянщини. У парламентарних виборах УСДП мала бл. 8% укр. голосів й у виборах 1907 ввела двох своїх послів до віденського парламенту. Пресові органи: «Земля і Воля» (1907—12 і 1919—24), «Вперед» (1912—13 і 1918—24) та «Праця».

У першому уряді ЗУНР УСДП мала свого представника (А. Чернецького — держ. секретаря праці й суспільної опіки), але у грудні вийшла з коаліції і перейшла до опозиції (1918—19). У 1919—20 входила до уряду УНР (В. Темницький, Й. Безпалко, В. Старосольський); 1921 перейшла на платформу сов. влади на Україні й поставилася негативно до

закордонного уряду ЗУНР. Цей курс зміцнився приходом до УСДП кількох послів з Волині (1923 та з одночасною сильною і пляновою ком. інфільтрацією, яка призвела до того, що з'їзд 18. 3. 1923 ухвалив перехід на ком. платформу, усунув з проводу М. і Л. Ганкевичів, Старосольського, Буняка, Квасницю та ін. У січні 1924 поль. адміністрація ліквідувала УСДП й газ. «Вперед», «Земля і Воля» та місячник «Нова Культура». Тоді проком. елементи перейшли до Ком. Партії Зах. України, а соц.-дем. меншість згуртувалася навколо культ.-осв. т-ва «Робітничча Громада» й оформилася як група «Вперед» під проводом Л. Ганкевича, з 1929 знову прибрала назву УСДП. З 1933 її гол. став Старосольський. Впливи відновленої УСДП були незначні. УСДП була чл. II Соц. Інтернаціоналу. З вибухом війни УСДП припинила діяльність, а на еміграції створила з ін. соц. групами одну Укр. Соц. Партію.

Р. М.

Українська Соціал-Демократична Партія в Канаді, створена 1914 в Монреалі з чл. Федерації укр. соціал-демократів; остання постанала 1910 з укр. філій Соц. Партії Канади (СПК), які були об'єднані з 1907 в Укр. Соц. Союз. Партійним органом був «Робочий Народ»; У.С.-Д.П. увійшла до складу Кан. соціал-дем. партії, створення якої ініціювала на противагу до СПК. У партії змагалися дві течії — права соціал-дем. з лівою интернац. (згодом просов.). 1918 кан. уряд заборонив У.С.-Д.П., як і деякі ін. укр. орг-ції, а частина її чл. створила секцію Ком. Партії Канади (див. Додатки).

Українська Соціал-Демократична Робітничча Партія (УСДРП), популярно есдеки, виникла в грудні 1905 з Рев. Укр. Партії (РУП); визнавала марксистську ідеологію; складалася з інтелігенції, почасти з робітників і селян. Підкреслюючи нац. питання і домагаючися автономії України, УСДРП вела свою діяльність незалежно від Рос. Соц.-Дем. Роб. Партії; за столипінської реакції виступала разом з жид. «Бундом», почасти і з меншовиками; ч. чл. бл. 3 000 (1908). Наслідком поліційних переслідувань після 1908 УСДРП вела обмежену діяльність (процес групи соц.-демократів у Катеринославі), видавала газ. «Праця», «Робітник», «Наш Го-

РОБІТНИК
New Ukrainian Workingmen's Party
New Independent National Party

РОБІТНИЧА ГАЗЕТА
Українська Соціал-Демократична Робітничча Партія
Р.С.Д.П.

лос» (остання появлялася у Львові). Лідерами її були: В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Антонович, Л. Юркевич, М. Ткаченко, М. Ковальський, М. Порш. УСДРП поновила діяльність на з'їзді в Києві 17—18. 4. 1917 і домагалася автономії Ук-

раїни; її органом був щоденник «Робіт-нича Газета».

За Укр. Центр. Ради УСДРП взяла на себе основний тягар виконавчої влади (уряди В. Винниченка). Бувши обережнішою у зем. питанні, УСДРП втратила підтримку мас на користь Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів, хоч диспонувала кращими політ. кадрами. Після IV Універсалу з УСДРП в уряді залишилися тільки 2 мін. (Д. Антонович, М. Ткаченко). За Гетьманату УСДРП була в опозиції, а її лідери (В. Винниченко, С. Петлюра й ін.) тимчасово були ув'язнені. УСДРП брала участь в Укр. Нац. Союзі, в підготові перевороту і в формуванні Директорії, до якої увійшли В. Винниченко (гол.) й С. Петлюра. Діячі УСДРП стояли на чолі уряду (В. Чехівський, Б. Мартос, І. Мазепа) або брали участь в ін. урядах. На IV з'їзді (10—12. 1. 1919) УСДРП розкололася на дві фракції: праву — «офіційну соціал.-дем.» і ліву — «незалежну», яка ставилася з застереженнями до централістичної політики рос. ком. партії на Україні, але визнавала потребу орг-ції сов. влади на Україні і встановлення «диктатури пролетаріату» та негайного миру з сов. Росією (А. Пісоцький, В. і Ю. Мазуренки, М. Ткаченко, М. Авдієнко). Проти названих виступали М. Порш, В. Винниченко, С. Петлюра, І. Мазепа і більшість з'їзду, обстоюючи потребу «трудої демократії», повільну соціалізацію гол. галузів нар. госп-ва та підтримку Директорії. На Трудовому Конгресі УСДРП висловилися за дем. парламентаризм, здійснення важливих соц. реформ, залишення верховної влади в руках Директорії, а на місцях — комісарів.

Щоб уможливити Директорії порозуміння з Антантою, соціал-демократи відкликали 7. 2. 1919 своїх мін. з уряду, залишивши С. Остапенкові вільну руку для переговорів з франц. представниками в Одесі. Одночасно С. Петлюра вийшов з УСДРП, а В. Винниченко вибув зі складу Директорії, передавши свої повноваження С. Петлюрі (11. 2. 1919). ЦК УСДРП (Й. Безпалко, А. Лівницький, М. Шадлун, І. Романченко), що залишився на Україні, продовжував підтримувати політику Директорії й урядів Б. Мартоса (9. 4. — 27. 8. 1919) та І. Мазепа (27. 8. 1919 — травень 1920), а ті її чл., що виїхали на еміграцію (В. Винниченко, Б. Матюшенко, В. Левицький, П. Дідушок, М. Порш, В. Мазуренко, С. Вікул), на конференції 9—13. 9. 1919 у Відні домагалися виходу есдеків з уряду. «Незалежні» есдеки в січні 1920 створили Укр. Ком. Партію, що стала легальною сов. партією і стояла за самостійність УССР.

На еміграції «Закордонна делегація УСДРП» (лідери: І. Мазепа, П. Феденко, О. Козловський, О. Бочковський, Б. Матюшенко, В. Старосольський, Й. Безпалко) мала центр у Празі і належала до Соц. Інтернаціоналу. Партійні органи: «Вільна Україна» (Л.), «Соціалістична Думка» (Л.—Прага, 1922—23) і «Соціаліст-Демократ» (Прага—Подєбради). УСДРП не входила до Уряду УНР в екзилі, але лояльно ставилася до нього. По другій світовій війні УСДРП взяла участь у створенні Укр. Нац. Ради, 1950 об'єдналася з ін. соц. партіями в Укр. Соц. Партію.

Література: Степанюк В., Довбищенко Я. З історії укр. соц.-дем. руху 1900—1918. Ж. 1918; Христюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917—1920. т. I—IV. Відень 1921—22; Гермайзе О. Нариси з історії рев. руху на Україні. К. 1926; Стахів М. Укр. політ. партії у соціологічнім насвітленні. Нью-Йорк—Детройт—Скрантон 1954; Феденко П. Укр. рух у 20 ст. Лондон 1959.

А. Жуковський

Українська Соціал-Демократична Спілка, див. Спілка.

Українська Соціалістична Партія (УСП), заснована 1900 в Києві, діяла на Правобережжі. Програма партії наслідувала програму Поль. Партії Соц. (П.П.С.) з домаганням соц. ладу та самостійності України. Лідером УСП був Б. Ярошевський, орган «Добра Новина» (виходив у Львові). 1903 УСП злилася з РУП, 1904 з неї вийшла, але вже не відновлювала своєї діяльності. УСП була малочисельна формація, а її діяльність обмежувалася вид. політ. брошур.

Українська Соціалістична Партія, об'єднання кол. укр. соц. партій: з Наддніпрянщини (Укр. Соц.-Дем. Роб. Партії й Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів) і з Зах. України (Укр. Соціал-Дем. Партії і Укр. Соціалістично-Радикальної Партії), довершене на конференції 25—26. 3. 1950 в Авґсбурзі (Німеччина). У.С.П. підтримувала держ. центр УНР і входила до складу Укр. Нац. Ради; останнім часом не виявляє помітнішої діяльності. До ч. лідерів У.С.П. належали: С. Довгалъ, В. Лисий, С. Ріпецький, М. Стахів, П. і Б. Феденки, Я. Зозуля, І. Лучиншин та ін.; органи: «Вільне Слово» і «Вільна Україна».

Українська Спілка Воєнних Інвалідів, орг-ція воєнних інвалідів Армії УНР на еміграції в Польщі, заснована 1920 в Каліші (до 1926 назва Всеукр. Спілка Військ. Інвалідів); утримувала Дім Укр. Інвалідів та інвалідські майстерні у Каліші, видавала журнал «Укр. Інвалід»; зареєстрованих інвалідів було понад 1500; діяла до 1939.

Українська Спілка Образотворчих Мистців (УСОМ), постала у Мюнхені на поч. 1947 і діяла до 1951. УСОМ об'єднувала мистців різних мист. напрямів, які тоді

кили перев. у таборах переміщених осіб у Німеччині й Австрії; гол. Е. Козак. УСОМ влаштувала кілька виставок, брала участь у міжнар. виставці UNRRA в Нім. Нац. Музеї у Мюнхені (1947), видала 2 випуски багатолітнього ж. «Українське Мистецтво» (ред. М. Дмитренко) і кілька альбомів та монографій.

Українська Спортова Централь Американи і Канади (УСЦАК), надрядна орг-ція спортивних клубів і секцій ЗДА і Канади, об'єднаних у трьох Делегатурах (ЗДА-Схід, ЗДА-Північ, Канада), заснована 1955; 1981 гуртувала 20 клубів і спорт. секцій з бл. 2 500 чл.; перший гол. Ради УСЦАК — Е. Жарський, Управи — І. Красник, з 1972 Р. Куціль. УСЦАК унапрямлює спорт. діяльність, відбуває крайові чемпіонати тощо. Організатор Вільної Олімпіади у Торонто 1980 з участю представників Литви, Латвії, Естонії, Вірменії.

«Українська Ставка», щоденник, орган Гол. Інформаційного Бюро Дійової Армії УНР, виходила 1918—20, спершу п. н. «Ставка» у Фастові (ред. Н. Григорієв), далі як «У.С.» у Києві, Кам'янці Подільському і Вінниці (ред. Д. Будка).

Українська Стрілецька Громада в ЗДА, комбатантська орг-ція, заснована 1924 кол. воюючими укр. армій, що прибули до Америки, з завданням плекати укр. військ. традиції й допомагати укр. воєнним інвалідам на рідних землях; осідок — Філадельфія. Серед ін. УСГ спричинилася видатно до будови Дому Укр. Інваліда у Львові. Довголітній гол. В. Галан. 1949 УСГ увійшла до складу новоствореного Об'єднання бувших Воюючих Українців Америки.

Українська Стрілецька Громада (УСГ) в Канаді, комбатантська орг-ція, заснована 1928 у Вінніпезі за зразком УСГ в ЗДА; спершу чл. її були кол. воюючі Армії

Чл. Гол. Управи Укр. Стрілецької Громади в Вінніпезі (1937)
Зліва направо: П. Кузик, І. Гуляй, Є. Василюшин (гол.), Р. Сушко (гість), І. Боберський, В. Рурик

УНР і УГА, згодом й ін. формацій. Мала кільканадцять філій, а 1940 — 1 200 чл. УСГ була під впливом націоналістів. Гол.

управи УСГ були: довготривало Є. Василюшин й І. Гуляй, далі В. Коссар, Б. Зелений, М. Погорецький, В. Гультай, Ю. Дякунчак, І. Носик, Ю. Темник, М. Шарик, М. Шебець. Осідок крайової управи у Вінніпезі, пізніше в Саскатуні і з 1935 в Торонто. УСГ плекала військ. традицію, вела вишкіл молодших чл., організувала допомогу інвалідам (фонд на закуп Дому Укр. Інвалідів у Львові), провадила політ. акцію на оборону політ. в'язнів під Польщею. 1928—30 видавала місячник «Стрілецькі Вісті», згодом стор. у «Новому Шляху». Спричинилася до створення Укр. Нац. Об'єднання і разом з ним та Орг-цією Українок Канади і Молодими Укр. Націоналістами творить т. зв. братні націоналістичні орг-ції в Канаді під впливом ОУН А. Мельника.

Література: Книш З. (ред.) За честь, за славу, за народ. Зб. на золотий ювілей УСГ в Канаді, 1928—78. Торонто 1978.

Українська Студентська Громада в Петербурзі, 1898—1916 об'єднувала укр. студентів високих шкіл Петербургу, провадила нац.-виховну роботу серед студентських «земляцтв», мала студентський хор, тісно співпрацювала з Укр. Громадою Петербургу і згодом з філіями РУП і ТУП. Ч. чл.: 1905 — 60, 1908 — 100, 1914 — 300. Гол. УСГ були: С. Шемет, В. Мазуренко, Д. Дорошенко, С. Тимошенко та ін., до активних діячів її належали: М. Маслов, Д. Донцов, Є. Неронович, М. Скрипник, Б. Іваницький, І. Косенко й ін. Громада видавала ж. «Український Студент» (1913—14).

Українська Студія Пластичного Мистецтва, організована в Празі 1923 за типом високих мист. шкіл Укр. Тов-вом Пластичного Мистецтва на чолі з Д. Антоновичем, який став її дир. і проф. Курс навчання 4-річний, абсолюенти отримували титул магістрів мистецтва. Найбільше ч. студентів було 67 (1925). Викладачами У. С. П. М. були: І. Мірчук (естетика), С. Літов, Ю. Русов (пластична анатомія), Ф. Слюсаренко (кляси́чна архео-

Річна виставка кляси проф. І. Кулеця (1925)

логія), С. Тимошенко (до 1929, архітектура), В. Січинський (перспектива), К. Стахівський (скульптура), С. Мако й І.

Кулець (рисунок, малярство), І. Мозалевський, Р. Лісовський (графіка). У.С.П.М. влаштовувала щорічні виставки (до 1939 — 13). Не припинялася праця студії й за нім. окупації. Визначніші вихованці студії — К. Антонович, Ю. Вовк, П. Громницький, С. Зарицька, І. Іванець, В. Касіян, М. Кричевський, О. Лятуринська, Г. Мазепа, П. Омелюченко, Я. Фартух, П. Холодний мол., В. Хмелюк, В. Цимбал і багато ін.

«Українська Трибуна», політ.-суспільний щоденник, виходив у Варшаві з травня 1921 до березня 1922, коштом Є. Лу-касевича, за ред. О. Саліковського, ви-йшло бл. 200 ч.; стояла на позиціях екзильного уряду УНР.

«Українська Трибуна», гром.-політ. тижневик (1948 півтижневик) націоналістичного напрямку (під впливом ОУН С. Бандери), виходила у Мюнхені 1946—49; видавець В. Пасічник, гол. ред. спочатку З. Пеленський; в ред. працювали М. Глобенко, О. Лисяк, О. Питляр, В. Стахів, Д. Чайковський й ін. «У.Т.» — одна з найпочитніших газ. укр. еміграції в Німеччині, містила коментарі й огляди міжнар. подій, еміграційного життя, інформації з України, документи з підпільної боротьби, хро-ніку життя ДП таборів, укр. орг-цій, фейлетони тощо. «У.Т.» у різний час мала окремі стор. «Література й мистецтво», «Трибуна Спілки Укр. Молоді», «Студентські Вісті». У вид-ві «У.Т.» виходив ж. «Арка».

Українська Трудова Армія, див. Трудова Армія.

Українська Трудова Партія, заснована 18. 10. 1917 у Києві, ідеологічно близька до Укр. Партії Соціалістів-Револьюціонерів. У ній брали участь перев. укр. кооператори, лідером був Ф. Крижанівський, який представляв У.Т.П. в Центральній і Малій Раді та в Укр. Нац. Союзі. У.Т.П. була малочисельна і не здограла більшого значення.

Українська Трудова Партія (також Трудова Партія, Укр. Нар. Трудова Партія), назва гал. Нац.-Дем. Партії, ухвалена на партійному з'їзді 28. 3. 1919 у Станиславові. Вона була найсильнішою гал. партією в Укр. Нац. Раді ЗУНР і Ген. Секретаріаті; до неї належав диктатор ЗУНР Є. Петрушевич і чл. його уряду. Нар. Комітет У.Т.П. протестував проти Варшавської угоди уряду УНР з Польщею, яка визнавала приналежність Галичини до Польщі; 4. 8. 1921 — проти Ризького договору. У.Т.П. заперечувала поль. державність на укр. землях, кваліфікувала поль. владу як чужу окупа-

цію і визнавала уряд ЗУНР під проводом Є. Петрушевича за кордоном. 21. 5. 1923 Нар. з'їзд У.Т.П. протестував проти рішення Ради Амбасадорів 14. 3. 1923, що визнала Галичину Польщі. Це рішення викликало значні розходження серед керівних кіл У.Т.П. У її проводі позначився поділ на 3 групи: 1) т. зв. незалежна (орган «Наш Прапор»; лідери: Є. Евин, о. О. Стефанович, І. Голубович), яка відкидала рішення Ради Амбасадорів, будь-яку спробу поклагодити укр.-поль. взаємини та підпорядкувалася закордонній групі партії з Є. Петрушевичем на чолі. 2) Впливова група «Діла», яка підкреслювала незалежність крайової політики від закордонних центрів, зокрема від групи Петрушевича, що тоді перейшов політично на радянофільство («група політ. реалітету»). 3) Група, яка покинула У.Т.П. і заснувала Укр. Партію Нац. Роботи.

Уже 1924 між цими 3 групами почалися переговори про консолідацію укр.-нац. дем. табору, які призвели на з'їзді 11. 7. 1925 до їх повного злиття в Укр. Нац.-Дем. Об'єднання (УНДО).

Українська Установа Довір'я в Німецькому Райху (Ukrainische Vertrauensstelle im Deutschen Reich) з осідком у Берліні, була створена 1. 12. 1938 урядом Райху з завданнями: відстоювати соц. інтереси бездерж. українців у Нім. Райху, уможливлувати їм зв'язок з держ. інституціями, зокрема забезпечувати їх паспортами та документами дозволу на перебування і працю, допомагати порадою кожному українцеві в його особистих справах. Заходами У.У.Д. звільнено бл. 50 тис. укр. військовополонених. Гол. відділи діяли у Відні, Празі і Лодзі. Установа діяла до кін. другої світової війни і була ліквідована в квітні 1945; її керівником був М. Сушко.

Українська Федеративно-Демократична Партія, консервативна партія, заснована у грудні 1917 в Києві з чл. кол. Старої Громади. У.Ф.-Д.П. стояла за перетворення рос. держави на федерацію автономних країн і виступала проти проголошення самостійності України. Гол. діячі: В. Науменко, Б. Кістяківський, І. Квятковський, І. Лучицький, В. Ігнатович. У.Ф.-Д.П. помітної ролі не відіграла.

Українська Федерація (також Федерація Українців), у З'єднаних Державах, політ. репрезентація амер. українців 1915—21, створена на першому Укр. Союзі у Нью-Йорку 30—31. 10. 1915 з метою допомоги укр. народові у його змаганнях за визволення. У.Ф. була від поч. проальянтською на противагу до Амер. Руської (Укр.) Нар. Ради, створеної еп. С. Ортинським. Першим гол. був В. Сіменович; гол. діячі: М. Січинський, М. Цег-

линський, М. Репен. В У.Ф. переважали соц. впливи, а згодом і гостро антиклерикальні, у висліді чого Укр. Нар. Союз відокремився і приєднався до конкурентної орг-ції — Укр. Ради. У.Ф. влаштувала політ. віча, вела грошові зб. на харитативні цілі й політ. акції на Україні, видавала інформативні брошури. У Вашингтоні діяло Інформаційне бюро. У 1920—21 впливи У.Ф. зменшилися і вона припинила діяльність; частина її орг-цій влилася до Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці, а деякі діячі активізувалися в «Обороні України».

Українська Філія Спілки Словацьких Письменників, заснована 1952; гуртує укр. письм. перев. з Пряшівщини. Ч. чл. — 30—40; пересічне ч. публікацій на рік — 10—12. 1969 декого з чл. спілки виключено за ліберальні погляди. Спілка періодично нагороджує найкращий твір укр. мовою премією ім. І. Франка. Орган філії — двомісячник «Дукля».

«Українська Хата», літ.-критичний і гром.-публіцистичний місячник нац.-поступово-дем. напрямку, журн. молодії порев. інтелігенції, виходив з березня 1909 до вересня 1914 у Києві за ред. П. Богацького і М. Шаповала. «У.Х.» по петербурзькій «Вільній Україні» пробувала формулювати ідейні основи визвольного руху та нац. і соц. світогляду. Вона підносила ідеал українства, емансипованого від сторонніх впливів, спертого на себе, що зуміло б піднести свою індивідуальність. «Хатяни» виступали з критикою традицій українофільства з його поміркованим лібералізмом, поверховим демократизмом, угодовством та орієнтацією на чужі суспільні сили. В ділянці літератури обороняли й пропагували нові течії — модернізм та імпресіонізм як манеру творчості. Між «У.Х.» і представниками поміркованих напрямів, гол. з газ. «Рада», виникла гостра полеміка. С. Єфремов погляди «У.Х.» кваліфікував як витвір рафінованого міщанства, декадентство і безпринципність. В журналі міщено оригінальні твори (О. Олесь, Г. Чупринки, М. Вороного, Галини Журби, О. Кобилянської, В. Винниченка, С. Черкасенка та молодих тоді початківців — М. Рильського, П. Тичини, М. Семенка та ін.) і перекладні з зах. суч. літератури (Ш. Бодлера, К. Гамсуна, П. Альтенберга, Є. Якобзена, Г. Манна та ін.) та літ. критику. Гол. мірилом якості мист. твору вважалася вірність «чистій красі» або нац. ідеї (М. Вороний; М. Євшан «Під прапором мистецтва»). Прихильниками естетичної критики були Б. Лепкий, О. Грицай, М. Могиланський. Публіцистику репрезентував А. Товкачевський («Література і наші народники», «Ком-

промітація ідей заступництва», «Чорносотенний націоналізм»), він же дав і розвідку про Г. Сковороду. Рецензії містили Ю. Будяк, М. Сріблянський (Шаповал) та ін. Подавано також українську в чужій пресі і літ. хроніку. Поява «У.Х.» була одним з цікавіших явищ в укр. літ. житті поч. 20 в., вона змобілізувала молоді літ. таланти, розбудила мист. критику, заактивізувала духове життя України. Журнал заборонено з вибухом світової війни. П. Богацький

Українська Хліборобська Партія, нечисленна партія в Галичині, виникла 1922. Стояла на платформі угоди з поляками, брала участь у виборах до поль. Сейму (їх бойкотували всі ін. укр. партії), в яких здобула (5. 11. 1922) при допомозі урядових кіл 5 мандатів. Лідери: С. Данилевич, М. Яцків, С. Твердохліб, о. М. Ільків; орган — щоденник «Рідний Край». У.Х.П. діяла гол. на Покутті і по виборах поволі завмерла.

Українська Християнська Організація (УХО), заснована у Львові 1925, як аполітична орг-ція для виховання українців-католиків у кат. дусі та поборювання сектантства й комунізму (з 1930 змінила назву на Укр. Кат. Орг-ція). 1926 ініціювала появу газ. «Нова Зоря» і вид-ва «Бібліотека УХО»; перший гол. о. Т. Галуцинський. У.Х.О. стояла на позиціях лояльності супроти поль. держави, за «реальну політику» з метою здобуття автономії для укр. земель у поль. державі, виступала проти укр. і поль. націоналізму, критикувала поль. уряд за неполадження «пекучої укр. проблеми». У виборах 1928 підтримувала УНДО. Гол. діячі: О. Назарук, С. Томашівський.

Українська Центральна Рада (УЦР), також Центр. Рада, спершу заг.-укр. центр, що об'єднував політ., гром., культ. і проф. орг-ції, згодом, після Всеукр. Нац. Конгресу (17—21. 4. 1917) — рев. парламент України, який керував укр. нац. рухом і своїми 4 Універсалами довів Україну від автономії до самостійності.

УЦР заснована у Києві 17. 3. 1917 з ініціативи Т-ва Укр. Поступовців за участю укр. політ. партій, укр. військовиків, робітників, духовенства, кооператорів, студентства, гром. і культ. орг-цій (Укр. Наук. Т-во, Укр. Пед. Т-во, Т-во укр. техніків і агрономів тощо). Гол. УЦР заочно обрано М. Грушевського, якого тимчасово заступав В. Науменко, а товаришами гол.: Д. Антоновича і Д. Доро-

шенка. 22. 3. 1917 УЦР видала першу відозву «До укр. народу», а коли керування перебрав М. Грушевський (27. 3. 1917), стала дійсним дійовим центром укр. нац. руху. Але щойно після скликання Всеукр. Нац. Конгресу УЦР перетворилася на своєрідний парламент, складений з 150 чл., обраних від укр. політ. партій, проф. і культ. орг-цій та делегатів від губ. На конгресі обрано нову президію УЦР: гол. М. Грушевський, заступники гол. — С. Єфремов і В. Винниченко. Для ведення поточної праці УЦР обрала виконавчий комітет УЦР (офіц. назва Комітет Ц.Р.), який згодом перейменовано на *Малу Раду*. Вона складалася з чл. президії й секретарів УЦР та по двох

Перший Ген. Секретаріат Укр. Центр. Ради 1917. Справа наліво, сидять: С. Петлюра, С. Єфремов, В. Винниченко, Х. Варановський, І. Стещенко; стоять: В. Мартос, М. Стасюк, П. Христюк

представників від політ. фракцій. Всі важливі справи наперед вирішувалися на засіданнях Малої Ради, а пізніше оформлені проекти затверджував пленум УЦР. За час її існування відбулося 9 пленарних сесій (1917 — 19—21. 4; 6. 5; кін. травня — поч. червня; 16. 6.; 3—14. 7.; 18—22. 8.; 11—15. 11.; 25—30. 12; 1918 — 20—29. 1.; 27—29. 4. поширена сесія Малої Ради).

Ще до I Універсалу УЦР поповнилася представниками (130), що їх делегував 2 Військ. З'їзд (23. 6. 1917), та 133 чл. Ради Сел. Депутатів, обраних на I Всеукр. Сел. З'їзді (15. 6. 1917). Після проголошення автономії (I Універсал 23. 6. 1917) УЦР обрала Ген. Секретаріат — вавтономний уряд України. Тимчасовий Уряд Росії «Постановою» 16. 7. 1917 вирішив: «призначити як вищий орган керування крайовими справами на Україні окремий орган — Генеральний Секретаріат, склад якого буде визначено урядом у згоді з УЦР». Після визнання УЦР Тимчасовим Урядом (II Універсал) її доповнено представниками, обраними на I Всеукр. Роб. З'їзді 24—27. 7. 1917 (100) та представниками меншостей. При кін. липня 1917 УЦР нараховувала формально 822 депутатів, які належали до таких груп: Всеукр. Рада сел. депутатів — 212, Всеукр. Рада військ. депутатів — 158, Всеукр. Ра-

да роб. депутатів — 100, представники неукр. рад роб. і солдатських депутатів — 50, Укр. соц. партії — 20, Рос. соц. партії — 40, Жид. соц. партії — 35, Поль. соц. партії — 15, представники від м. і губ. — 84, представники проф., просвітніх, екон. і гром. орг-цій та ін. меншостей (молдаван, німців, татар, білорусів) — 108. З цих 822 чл. обрано Малу Раду в ч. 58 чл., в якій нац. меншості здобули 18 місць.

З ініціативи УЦР у Києві відбувся 21—28. 9. 1917 З'їзд народів Росії.

Після захоплення більшовиками влади в Росії УЦР проголосила Укр. Нар. Республіку з визначеною територією у федеративних зв'язках з Росією (III Універсал — 20. 11. 1917). Одночасно УЦР затвердила закон про вибори до Установчих Зборів України та ряд ін. законів. УЦР мала за собою більшість населення України, як це показали вибори до Всерос. Установчих Зборів 25. 11. 1917 (укр. партії здобули 75% голосів, більшовики — тільки 10%).

Вже з кін. листопада 1917 більшовики готували захоплення влади на Україні. Після невдалого повстання в Києві больш. уряд Росії вислав Україні ультиматум (17. 12. 1917), який УЦР відкинула, і тоді больш. армія почала наступ на Україну. Скликаний до Києва 17. 12. 1917 З'їзд Рад Сел., Солдатських і Роб. Депутатів висловив «цілковите довір'я і свою рішучу підтримку УЦР». Больш. депутати переїхали до Харкова, де 25. 12. 1917 створили конкурентний до УЦР і Ген. Секретаріату Нар. Секретаріат УНР. Одночасно УЦР вислала делегацію на мирову конференцію з Центр. Державами у Бересті. У розпалі боротьби проти більшовиків та змагань на мирових переговорах УЦР проголосила IV Універсалом (22. 1. 1918, затверджений 24. 1. 1918 Малою Радою) УНР самостійною і суверенною державою, а Ген. Секретаріат перейменувала на *Раду Нар. Міністрів*. Після цього УЦР ухвалила ряд законів: про 8-годинний робочий день (25. 1.), зем. реформу (31. 1.), а під час перебування у Житомирі й Сарнах на Волині про грошову систему, держ. герб УНР (1. 3.), громадянство в УНР (2. 3.) та територіально-адміністративний поділ України (2. 3.). Найважливішим законодавчим актом УЦР було схвалення конституції УНР (29. 4. 1918), яка стверджувала респ. форму держави з парламентарно-дем.

режимом. Законодавча влада в УНР мала перевагу над виконавчою. Гол. парламенти був одночасно президентом Укр. Держави. Першим през. обрано М. Грушевського.

Після підписання *Берестейського миру* (9. 2. 1918) нім. війська звільнили окуповані більшовиками укр. землі, але одночасно почався конфлікт між ними і УНР через втручання німців у внутр. справи укр. держави. Нім. озброєний відділ навіть вдерся 28. 4. 1918 на засідання УЦР і заарештував двох мін. УНР. 29. 4. 1918 за підтримкою нім. військ відбувся переворот, який проголосив ген.

Будинок Пед. музею, де засідала Центр. Рада (арх. П. Альошин, 1911—13)

П. Скоропадського гетьманом Укр. Держави. Своєю «грамотою» гетьман Скоропадський розпустив УЦР і Малу Раду, а видані ними закони скасував.

За весь час існування УЦР її гол. був М. Грушевський, а у 1918 його заступниками були С. Веселовський, М. Шраг, А. Ніковський, Ф. Крижанівський, секретарями М. Єремій, М. Чечель, А. Постоловський, Я. Левченко, Є. Онацький, Л. Чикаленко. За час УЦР діяли кількакратно змінені уряди під проводом В. Винниченка (28. 6. 1917 — 30. 1. 1918) і В. Голубовича (30. 1. 1918 — 29. 4. 1918).

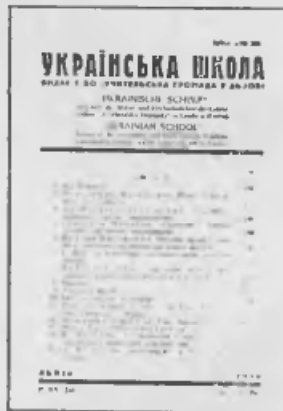
Засідання УЦР (Малої Ради) відбувалися у будинку Пед. Музею на Велико-Володимирській вулиці, а пленарні сесії УЦР у Троїцькому Нар. Домі (театрі М. Садовського). Органом УЦР були «Вісті з Укр. Центр. Ради»; а уряду УНР «Вісник Ген. Секретаріату УНР» (виходив з листопада 1917).

Література: Грушевський М. На порозі нової України. К. 1918; Шульгин О. Політика. К. 1918; Винниченко В. Відродження нації, тт. I—II. К.—Відень 1920; Христюк П. Записки і матеріали до історії укр. революції 1917—1920 рр., тт. I—II. Відень 1921; Золотарев А. Із історії Укр. Центр. Ради. Х. 1922; Скрипник М. Начерк історії пролет. революції на Україні. ж. Червоний Шлях. Х. 1923; Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня. Х. 1928; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923, т. I. Доба Центр. Ради. Ужгород 1932; Reshetar J. The Ukrainian Revolution 1917—1920. Princeton 1952; Pidhainy O. The Formation of the Ukrainian Republic. Торонто—Нью-Йорк 1966; Велика Укр. Революція (матеріали до іст. відновлення укр. державності). Упорядкував Я. Зозуля. Нью-Йорк 1967; Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег 1967. А. Жуковський

Українська Школа (до 1908 — Руська Школа), укр. пед. т-во на Буковині, засноване 1887 в Чернівцях, діяло до 1940; дбало про укр. потреби в держ. школах, засновувало приватні школи і курси, ор-

ганізувало підвищення кваліфікації укр. учителів, давало фінансову допомогу потребуючим учням, вело вид. діяльність тощо. У.Ш. утримувала Учительську семінарію для дівчат у Чернівцях (1907—22; випустила бл. 500 учительок) і укр. реальну гімназію у Вашківцях (1912—22); організувала Нар. Ун-т у Чернівцях з популярними викладами і 14 т-в «Шкільна поміч» по с. 1914 У.Ш. мала 12 філій з 965 чл. Вид. діяльність: ж. «Руська Школа» (1888—91) і «Укр. Ластівка» (1933—39); в-ва: «Крейцарова Бібліотека» (1902—06) і «Діточа Бібліотека» (1909—14); до 1914 видала бл. 30 шкільних підручників (після 1918 — 3). За рум. окупації ліквідовано філії У.Ш. й обмежено діяльність централі. У 1930-их рр. У.Ш. організувала вакаційні курси українознавства для молоді (разом бл. 5 000 учасників). Гол. т-ва: С. Смаль-Стоцький (1887—91), О. Попович (1891—1914), А. Кирилів (1919—40); ін. діячі: І. Данилевич, І. Карбулицький, Є. Пігуляк, І. Синюк, М. Гарас, В. Якубович.

«Українська Школа», пед.-наук. ж., орган Т-ва Учительська Громада, фактичне продовження ж. «Наша Школа»; виходив у Львові 1925—39 зі змінною періодичністю (перев. кварталник, піврічник і двомісячник) і з перервою 1935—37; ред. були серед ін.: Г. Микетей, Ю. Рудницький, О. Макарушка, Я. Біленький. Ж. обслуговував учителів сер. шкіл; при ж. виходила Бібліотека «У.Ш.».

Українська школа в польській літературі, термін, вжитий уперше 1837 польсьм. А. Тишинським і поширений пізніше також в укр. літературознавстві на означення групи поль. поетів і письмен. доби романтизму, які в своїй творчості зверталися до укр. іст. тематики, описів побуту і природи, фолклору тощо. До них зараховують Тимка Падуру, що писав укр. мовою («Ukrainku»), А. Мальчевського («Maria»), автора поеми про гайдамацьке повстання «Zamek Kaniowski» С. Гоциньського, визнаного за найбільш типового представника цієї школи, Б. Ю. Залеського («Dumka hetmana Kosińskiego», «Dumka Mazepy», зб. поезій «Duch od stepu», «Tarasowa mogyla» тощо); Ю. Словацького (у романтичному навісвітленні легенда про юнацькі любовні пригоди майбутнього гетьмана України в поемі «Mazepa», картини укр. природи й побуту в «Beniowski», «Sen srebrny Salomei»); В. Поля (геогр. й етногр. опис укр. земель як

частини Речі Посполитої в «Pieśń o ziemi naszej»); М. Чайковського (повісті з укр. життя: про козака-віщуна, який передрікає упадок Польщі — «Wernyhora», про І. Виговського — «Hetman Ukrainy»); М. Грабовського, приятеля П. Куліша й співр. «Записок о Южной Руси», автора повістей з укр. життя («Koliszczynna i stepy», «Stanica hulajpolska», «Zamieć w stepach»); Й. Коженювського (укр. мотиви в повістях: «Chata za wsią», «Ostap Bodnarczuk», «Ułana», «Jagyna»). Традиції У.ш. тривають донині в творчості багатьох польськ. письмен. (С. Вінценц, Є. Єнджеєвич, Ю. Лободовський тощо).

Українське (V—18), м. в півн.-зах. частині Донецького басейну, підпорядковане Селидівській міськраді (Донецька обл.); 20 000 меш. (1976); кам'яновугільні шахти, збагачувальна фабрика. У. засноване 1952 (до 1963 — с.м.т. Лісівка) у зв'язку з будівництвом вугільних шахт.

Українське Академічне Товариство в Парижі, засноване 1946, об'єднує укр. інтелігенцію Парижу; У.А.Т.П. влаштовує доповіді, зустрічі, конференції на актуальні заг. культ. теми. Гол.: О. Шульгин (1947—60), А. Вирста (з 1960).

Українське Богословське Наукове Товариство (УБНТ), засноване 1923 при Гр.-Кат. Духовній Семінарії у Львові як Богословське Наук. Т-во з метою розвивати укр. богословську науку шляхом викладів, конференцій, видання праць. Гол. були ректори семінарії о. Т. Галуцинський (до 1926) і о. Й. Сліпий. Т-во видавало ж. «Богословія», серію «Праці Богословського Т-ва» і популярну бібліотеку «Видання Богословії».

На еміграції конференція укр. кат. владик відновила 1959 т-во п. н. УБНТ на з'їзді в Мюнхені: гол. о. А. Великий. Митр. Й. Сліпий по прибутті на Зах. перебрав 1963 опіку над УБНТ, а його осідок перенесено до Укр. Кат. Ун-ту в Римі. УБНТ має бл. 140 чл. (1980) у трьох секціях (богословсько-філос., правничій, пасторально-теологічній); гол. з 1969 о. І. Гриньох, ген. секретар о. І. Хома, що став ред. відновленого 1963 органу УБНТ «Богословія» (річник, до 1981 18 випусків). З ін. видань 7 тт. «Праць УБНТ» і 23 «Видань Богословії».

Література: Глинка Л. і Чехович К. Богословське Наук. Т-во у Львові в першій десятиліттю свого існування (1923—33). Л. 1934; Янів В. Нарис історії УБНТ (з бібліографією вид. до 1970). Монографія УВУ. Мюнхен 1970.

Українське Ботанічне Товариство, об'єднання ботаніків УССР, філія Всесоюзного Ботан. Т-ва при АН ССРСР. Засноване 1919 як ботан. підсекція природничої секції Укр. Наук. Т-ва, з 1925 — відоме під теперішньою назвою. У.Б.Т. очолювали серед ін. О. Яната, О. Фомін (1923—35), Д. Зеров. У 1921—29 У.Б.Т. ви-

давало «Укр. Ботан. Журнал» (вийшло 5 тт.), з 1959 видає «Щорічник Укр. Ботан. Т-ва». У.Б.Т. має свої відділи і групи в більших містах України; веде досл. і наук.-популяризаторську роботу.

Українське Бюро в Лондоні, також Укр. Пресове Бюро (The Ukrainian Bureau), інформаційне бюро, засноване 1931 коштом Я. Макогоня для ознайомлення англ. загалу з укр. справами. Видавало неперіодичний бюлетень («The Bulletin»), який розсило до 250 часописів у Англії. Завдяки цьому ч. ст. і інформацій про укр. справи збільшилося. Керівником Бюра був В. Кисілевський. У.Б. діяло до 1939.

Українське Видавництво (Укр. В-во Краків-Львів), єдине дозволене нім. владою в-во в Ген. Губернії, засноване в кін. 1939 з осідком у Кракові як спілка з обмеженою порукою, 65% паїв належало номінально В. Кубійовичеві, і він був весь час гол. Надзірної Ради У.В. Цим самим У.В. було тісно пов'язане з Укр. Центр. Комітетом. Діяльність У.В. утруднювала суворі нім. цензура (зокрема преси та шкільних кн.) і брак паперу. Дир. У.В. були: до травня 1940 Є. Ю. Пеленський, згодом І. Зілинський та І. Коцур, з червня 1941 — І. Зілинський, з літа 1944 — О. Тарнавський; заступником дир. був І. Федів.

На поч. діяльності У.В. мусіло насамперед задовольняти потреби півмільйонного укр. населення на Холмщині й Підляшші, Лемківщині й Посянні, де не було майже жадних укр. книжкових фондів, і — щойно в другу чергу, утікачів з Галичини і Волині. Книжкова продукція передусім забезпечувала шкільну молодь підручниками (37% усієї продукції), дітей і юнацтво відповідною лектурою, далі — сел. маси та Укр. Осв. Т-ва (для яких У.В. комплектувало бібліотеки з своїх та ін. вид.). З красної письменства появилися майже виключно переклади (твори Б. Лепкого, В. Бірчака, В. Кархута), 16 кн. присвячено окремим: Холмщині (серед ін. праця М. Кордуби «Історія Холмщини й Підляшшя»), Лемківщині і Посянню; найбільший наклад мали «Історія України» і «Кобзар» Т. Шевченка. До сер. 1941 У.В. видало 195 кн., 1940 одна кн., що виходила в У.В., припадала на 0,7 українця (для порівняння: 1937 в Польщі на 4,4 українців).

З газ. і журн. вже з січня 1940 виходила газ. «Краківські Вісті» (з листопада 1940 щоденник, разом з нею почав виходити популярний тижневик «Краківські Вісті») і місячник для дітей «Малі Друзі», з квітня 1940 літ.-мист. місячник

«Ілюстровані Вісті», з жовтня місячник для юнацтва «Дорога».

По звільненні Львова від большевиків у липні постало самостійне Укр. В-во (з Краківським У.В. мало тільки однакову назву), яке пізніше частково співпрацювало з краківським У.В. Воно видало до кін. 1941 37 кн. накладом 857 190 примірників (кн. з історії, правописний словник, шкільні підручники, передруки праць з літератури і мовознавства, що виходили в УССР, але згодом були проскрибовані). Одночасно постав гал. відділ нім. газетного концерну (В-во часописів і журн. у Ген. Губернії), який почав видавати укр. мовою «Львівські Вісті» (укр. незалежний щоденник «Щоденні Вісті» заборонено) і намагався не допустити поширення діяльності У.В. на Галичину, а навіть його ліквідувати. Гострі укр. протести (серед ін. інтервенції К. Левицького і К. Паньківського у Львові та В. Кубійовича в Кракові) довели до компромісу: У.В. могло поширити діяльність на Галичину, створити філію у Львові, де одержало дві друкарні, і видавати ж. «Наші Дні», натомість «Львівські Вісті» далі залишилися власністю нім. в-ва. Відтоді У.В. працювало у двох відділах: у Кракові (його очолював І. Федів і там був осідок дирекції У.В.) та у Львові під керівництвом М. Матчака, де друкувалася більшість вид. і діяла ред. У.В. з М. Шлемкевичем на чолі (постійні співр.: В. Сімович, З. Храпливий, Б. Гошовський, С. Гординський, Ю. Стефанік, І. Крип'якевич та ін.).

1942—43 в У.В. вийшли 212 неперіодичних вид., з того ч. 71 у Кракові, 141 у Львові. Тоді ж появилось значно більше кн. з літератури. Це були й далі гол. передруки, серед них твори майже доти невідомих письмен. у Галичині з Центр. і Сх. Земель, перев. репресованих (О. Влизька, Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, М. Куліша, М. Зерова, О. Слісаренка та ін.); вийшли повні вид. творів В. Стефаніка й Леся Мартовича; твори письмен. з Центр. і Сх. Земель: І. Багряного, М. Зерова, Т. Осмачки, М. Куліша,

В. Гжицького, В. Чаплєнка, М. Ореста й ін. Для потреб масового читача виходили у 1942—44 місячні випуски «Вечірньої Години» (наклад 15 000) та серія «Книжки для всіх». Чимало вид. було присвя-

Дирекція в-ва (1942—45)

Зліва направо: П. Постолюк, М. Матчак, О. Тарнавський, І. Зілінський (гол.), М. Шлемкевич, І. Федів

чено історії України (Д. Дорошенка й ін.) та шевченкознавству.

Вид. наук. праць було далі обмежене (вийшли праці Я. Пастернака «Старий Галич» і В. Кубійовича «Географія України»). 1943—44 появилось регіональне вид. тижневика «Краківські Вісті» — «Холмська Земля»; 1942—44 місячник «Наші Дні», що об'єднував письмен. і діячів культури з усіх укр. земель. Укр. преса в Ген. Губернії обслуговувала також українців у Німеччині й Чехо-Словаччині.

Воєнні події гальмували, а з квітня 1944 зовсім припинили діяльність Львівського відділу У.В. Краківський відділ працював до осені 1944, потім ред. У.В. перенеслася до Відня, де побачило світ кілька кн. і виходили «Краківські Вісті».

В У.В. працювало бл. 100 осіб, у тому ч. понад 20 у ред. (значно більше було непостійних співр., перев. вчених і діячів культури). Крім опублікованих творів, У. В. замовляло і порядком допомоги платило гонорари за твори, що їх не можна було тоді публікувати, зокрема вченим з Центр. і Сх. Земель. На культ. цілі йшов також весь прибуток в-ва.

Кількість книжкової та ін. неперіодичної продукції У.В. видно з табл. (у дужках самих книжок):

1940	135 (106)	809,5 (435,5)	7 000 (6 500)
1941	119 (107)	1 371,0 (1 107,8)	7 187 (5 038)
1942	80 (66)	838,9 (484,9)	4 883 (4 485)
1943	132 (94)	1 992,6 (723,5)	7 400 (6 398)
1944	52 (40)	400,9 (279,4)	2 730 (2 465)
1945	26 (21)	370,2 (246,5)	1 700 (1 240)
1940—45	544 (434)	5 783,1 (3 277,6)	30 900 (26 126)

Статистика періодичних друків:

Роки	Чисел	Примірників у млн
1940	197	1,3
1941	373	3,6
1942	379	4,5
1943	441	6,2
1944	379	7,5
1945	70	1,6
Разом	1 839	24,7

За весь час появилося 1 416 чч. щоденника «Краківські Вісті» (18,0 млн примірників), 204 чч. тижневика «Краківські Вісті» (3,4 млн), «Холмської Землі» — 81 (0,8 млн), «Малих Друзів» — 50 (1,0 млн), «Дороги» — 38 (0,3 млн), «Ілюстрованих Вістей» — 20 (0,1 млн), «Наших Днів» — 25 (1,3 млн).

Література: Паньківський К. Роки нім. окупації. Ньюарк 1965; Кубійович В. Українці в Ген. Губернії 1939—41. Чикаго 1975.

В. Кубійович

Українське Видавництво в Катеринославі, засноване Є. Вировим 1917. 1919 перенесене до Відня, згодом у Ляйпцігу, Берліні й Празі. Видало (до 1925) бл. 50 кн., перев. для дітей і юнацтва, букварі, читанки й граматики укр. мови, словники, популярно-наук. брошури тощо.

Українське Видавництво у Мюнхені, засноване 1954 орг-цією ОУН під впливом С. Бандери. Видає тижневик «Шлях Перемоги», «Бібліотеку укр. підпільника» (БУП; 36. документів ОУН, УПА, УГВР і АВН; до 1981 — 13 тт.), політ., наук. твори, серед ін. «Russischer Kolonialismus in der Ukraine», «Моск. вбивці Бандери перед судом» (ред. Д. Чайковський), «Перспективи укр. нац. революції» С. Бандери, «Нарис іст. ОУН» П. Мірчука, «Історія України» (I—II) Н. Полонської-Василенко, «Звичаї нашого народу» (I—II) О. Воропая; перевидано «Мої спомини про недавнє минуле» Д. Дорошенка; літ. твори (О. Бердника, Р. Єндика, Ю. Тиса, В. Вовк, О. Мак, Л. Храпливої, П. Кізка та ін.). В-во має власний дім і друкарню.

Українське Визвольне Військо (УВВ), назва добровільних формацій, творених з полонених сов. армії укр. національності в нім. армії. Вперше такі загони були утворені на терені дій 6 нім. армії на Харківщині й Сумщині, але їх узимку 1941 розігнали команди нім. політ. поліції (СД). У Донбасі, на території дій нім. гірського корпусу, з українців полонених були створені перші сотні Гіві (Hilfswillige — добровольців). У грудні 1941 Гітлер заборонив творити загони з сов. полонених, за винятком легіонів: туркестанського, півн.-кавказького, грузинського, вір-

менського, а згодом також волзько-татарського й кримсько-татарського. Проте відділ Верховного командування нім. армії, який видав чужинецькими військ. формаціями, 1942 без відома Гітлера утворив бл. 300 т. зв. східних батальйонів, у ч. яких було 74 укр. Деякі з цих батальйонів мали тривку орг-цію, а один з них (ім. Богуна), перекинений зі Сх. фронту до Франції, перейшов на бік франц. резистансу. По закінченні війни, у відповідь на сов. вимоги видати їх, франц. уряд уможливив старшинам і воякам куреня продовжувати службу в Чужинецькому легіоні. Назагал нім. пляни створення УВВ не могли вийти поза створення укр. Відділу пропаганди IV, в якому працювали укр. журналісти й пропагандисти (Г. Которович, Б. Кравців, К. Дацько й ін.) і видавали для укр. вояків і полонених газ.: «Нова Доба» й «Укр. Доброволець». Цей відділ опрацював також плян створення УВВ з вояків сх. батальйонів і сотень «Гіві», який не міг бути здійснений, бо в сер. 1943 Гітлер, роздратований аферою ген. А. Власова («Смоленський маніфест») і переходом деяких сх. батальйонів на бік сов. армії, наказав розпустити значну кількість сх. батальйонів, а решту перекинути на зах. фронт. З утворенням Укр. Нац. Армії всі доти існуючі загони УВВ мали ввійти до її складу. Під кін. війни ген. Е. Кістрінг заявив, що 220 000 українців боролися по боці, нім. армії проти СССР, але, мабуть, у це ч. зараховано всіх українців у нім. мундирах, а не тільки УВВ, в якому було не більше 75 000 старшин і вояків.

Література: Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж 1947; Thorgwald U. Wen sie verderben wollen. Штутгарт 1952; Anders W. Hitler's Defeat in Russia. Чикаго 1953; Луць-Горобець С. Курінь ім. Івана Богуна. Газ. Шлях Перемоги. Мюнхен 1967, чч. 6—39.

Л. Шанковський

Українське Вільне Козацтво, суспільна і військ.-виховна орг-ція на еміграції, заснована 1923 у Мюнхені за зразком парамілітарного Вільного Козацтва (1917—18 рр.). Ініціатор і перший отаман І. Полтавець-Остряниця. Згодом були утворені в деяких осередках еміграції місц. відділи. З 1932 У.В.К. очолював І. Бірчак-Волошин, 1942—44 — ген. М. Омелянович-Павленко, 1944—45 — П. Терещенко. З 1946 виникли осередки У.В.К. в таборах переміщених осіб, пізніше за океаном. Тепер У.В.К. має у 8 країнах «паланки» — 39 відділів-куренив; серед його чл. є також молодь. З 1947 У.В.К. видає неперіодичний бюлетень «Вільне Козацтво» (1968—80 кварталник), що містить багато іст. і літ. матеріалів про коз. військ. і станові традиції. У.В.К. очолювали: І. Цапко, В. Дяченко, А. Кущинський, П.

Коршун-Федоренко і М. Ковальський (з 1980).

Українське Географічне Товариство, див. *Географічне Товариство УРСР* (Доповнення).

Українське Геологічне Управління, держ. установа, яка у 1918—57 провадила в межах УССР геол. дослідження, розвідку корисних копалин і підземних вод та геол. зйомку території й укладання карт. Створене в Києві як Укр. Геол. Комітет за ініціативою В. Луцицького. У 1957 реорганізоване на Гол. Управління геології та охорони надр при Раді Мін. УССР, згодом на Геолого-розвідувальний Укр. Н.-Д. Ін-т, підпорядкований М-ву Геології УССР.

Українське Гігієнічне Товариство, т-во для пропаганди основ гігієни, постало 1929 у Львові заходами М. Паньчишина, що став його гол. і меценатом; діяло в Галичині, мало свої філії по більших м. і гуртки. У.Г.Т. влаштовувало популярні виклади, виставки, курси для медсестер та санітарних робітників, ширило пропаганду гігієни при допомозі ст. у пресі, листочок, популярних брошур, місячника «Народне здоров'я» (з 1937); утримувало амбулаторії, туберкульозні диспенсери (серед ін. у Львові, в Гребеніві туберкульозну нар. санаторію), спортову й еugenічну поради (Львів); організувало вакаційні осередки для молоді (серед ін. кліматичну станцію б. Підлютого). Після сов. окупації 1939 перестало існувати.

Українське Державне Правління 1941, крайове тимчасове правління, створене провідником ОУН(б) С. Бандерою у Львові 30. 6. 1941. Тоді ж у будинку «Просвіти» на зборах українців Львова, які пізніше названо «Нац. зборами», Я. Стецько проголосив «декрет» С. Бандери про «створення Укр. Держави» на зах. землях України і «крайового правління» на чолі з Стецьком. 4. 7. 1941 нім. поліція заборонила оголошення цього акту. Проте на провінції відбувалися спонтанні збори українців, на яких представники ОУН(б) проголошували відновлення укр. державності; такі маніфестації влаштовували подекуди і на Волині, звільненій від сов. військ. У Галичині разом з тим творилися органи місц. управління, які визнавали У.Д.П. і якийсь час були толеровані військ. нім. й угор. владою. Склад уряду був устійнений 5. 7. 1941: Я. Стецько — гол., М. Паньчишин — перший заступник гол. і мін. здоров'я, Л. Ребет — другий заступник гол., ген. В. Петрів — оборона, В. Лисий — внутр. справи, М. Лебедь — держ. безпека, В. Стахів — закордонні справи, Ю. Федусевич — судівництво, Є. Храпливий — сіль. госп-во, І. Ольховий — фінанси, А. Пясецький — ліс-

ництво, В. Радзикович — освіта і віровизнання, О. Гай-Головко — інформація та пропаганда, І. Климів-Легенда — політ. координація, Н. Мороз — пошта і телеграф, М. Росляк — держ. канцелярія. Крім того, призначено заступників мін. і держ. секретарів. Частина призначених без їх відома від участі в правлінні відмовилася. У.Д.П. опублікувало кілька заяв і вислало меморіал до нім. уряду, відбуло в неповному складі кілька нарад. На засіданні 11. 7 деякі чл. правління висунули вимогу вияснити стосунок нім. командування до У.Д.П.; це мала зробити делегація у складі Стецька, Ребета, К. Паньківського і В. Лисого.

12. 7 Стецько й Р. Ільницький були заарештовані нім. політ. поліцією у Львові, а Стахів у Берліні. У.Д.П. після того перестало існувати. З ініціативи ОУН(б) утворено на гром. нараді 6. 7 дорадчий орган при У.Д.П., т. зв. Раду Сеньйорів у складі кільканадцятьох осіб, гол. якої став К. Левицький. Патронат над нею перебрав митр. А. Шептицький. Коли У.Д.П. перестало діяти, Рада Сеньйорів перебрала на себе роллю тимчасової укр. репрезентації; згодом перетворилася на Укр. Нац. Раду у Львові.

З уваги на те, що ініціатива до утворення У.Д.П. і керівна ролі в ньому належала ОУН(б), ін. партії поставилися до нього з застереженням, а ОУН А. Мельника відмежувалася від цього акту. На еміграції й досі поділені погляди на генезу і значення «акту 30 червня». Прихильники ОУН(б) вважають його відважним і позитивним актом в умовах нім. окупації, який засвідчив прагнення укр. народу до державності. Прихильники ін. партій та частина непартійних вважають У.Д.П. непідготованою і односторонньо дією однієї політ. орг-ції.

Література: Il ny t z k y J R. Deutschland und die Ukraine (1934—1945), т. II. Мюнхен 1956; Паньківський К. Від Держави до Комітету (літо 1941 у Львові). Нью-Йорк—Торонто 1957; Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism. 2 вид. Нью-Йорк 1963; Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен 1964; Стецько Я. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України. Торонто—Нью-Йорк—Лондон 1967.

Р. М.

Українське Державне Тріо, у складі М. Полевський (фортепіано), Л. Тимошенко (віолончеля), О. Ілевич (скрипка), постало 1926 у Харкові. У.Д.Т. виконувало твори камерної світової класики й пропагувало твори сучасних укр. композиторів. Існувало до 1941.

Українське Євангельське Об'єднання в Північній Америці, засноване як координуюча установа в березні 1922 в м. Рочестері, ЗДА, перев. євангеликами, приналежними до Пресвітерської (реформованої) церкви в Канаді та ЗДА. Першим

його гол. був пастор В. Кузів. Ін. діячі У.Є.О. пастори: І. Добруг, П. Крат, І. Роберт-Ковалевич, І. Яцентій, М. Фесенко, В. Боровський, М. Козак, В. Купчинський, В. Багрий. У.Є.О. часто виступає у важливих укр. нац.-рел. справах у колах протестантів та перед урядами ін. народів. Воно давало значну допомогу Укр. Євангельській Реформованій Церкві на Зах. Україні. З 1961 органом У.Є.О. є двомісячник «Євангельський Ранок».

«Українське Життя», політ.-екон. тижневик, виходив з перервами у Станиславові 1921, 1922—23, двічі заборонений поль. владою; ред. І. Ставничий.

«Українське життя», советофільський тижневик і півтижневик, виходив у Торонто 1941—65; пізніше об'єднався з вінніпезькою газ. «Укр. Слово» п. н. «Життя і Слово». «У.Ж.» було поширене перер. серед укр. робітників Канади, підтримувало політику СРСР, вело ком. пропаганду в Канаді й виступало проти укр. політ. еміграції. Гол. ред. С. Мацієвич, І. Стефаницький, М. Король, П. Кравчук.

«Українське Життя», тижневик, з 1966 двотижневик, виходить з 1955 у Чикаго (ЗДА). Ред.: М. Семчишин, Т. Курпіта, Т. Лапичак (1961—75), І. Яремко, Ю. Степовий. «У.Ж.» декларує себе як «незалежна» газ., але практично з сер. 1960-их рр., ставши в опозиції до політ. і гром. більшості на еміграції (Визвольний Фронт, УНРада, УККА), пропагує ревізіоністичні погляди щодо трактування УССР (гол. ст. Т. Лапичака, І. Яремка і А. Білінського).

Українське Історичне Товариство (УІТ), засноване в ЗДА 1965; гол. О. Оглоблин (до 1981), наук. секретар Л. Винар (з 1981 гол.), заступник гол. М. Антонович. УІТ видає кварталник «Укр. Історик» (з 1965), а також окремі серії: «Іст. монографії», «Іст. студії», «Мемуаристика», «Укр. вчені», «Грушевськіана». УІТ зокрема працює над вивченням джерельних матеріалів до історії України в зах. архівах і бібліотеках. УІТ є чл. Амер. Іст. Асоціації і бере участь у наук. конференціях амер. і кан. наук. т-в, а також співпрацює з УВАН, НТШ й ін. укр. наук. установами; має представництва в Канаді й Європі.

Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі, засноване 1923; гол. Д. Антонович. Мало 65 чл., перер. з Чехо-Словаччини, серед ін. О. Колесса, В. Віднов, С. Наріжний. Було творцем Укр. Академічного Комітету. Видавало «Праці» (5 тт.,

1926—44), відбитки праць чл., друкованих деінде, брошури. Звіти — разом 67 назв. Т-во припинило працю з сов. окупацією Праги. По війні коротко відновило діяльність у Мюнхені (гол. В. Щербаківський).

Українське Католицьке Юнацтво (УКЮ), кат. орг-ція молоді в Канаді, заснована 1938 о. М. Горошком у Саскачевані з існуючих гуртків молоді при парафіях. Ін. організатори: Б. Корчинський, А. Яремич, А. Жук, М. Бондар та ін. Гол. Р. Дусанівський (1980), осідок централі в Торонто. Входить разом з Братством Українців Католиків і Лігою Укр. Кат. Жінок у систему укр. орг-цій Канади. Веде рел., виховно-осв. та розвагову працю під проводом свящ. Недовгий час видавало журн. «Вісник Молоді», згодом англомовну стор. в газ. «Будучність Нації».

«Українське Козацтво», ілюстрований кварталник, орган Укр. Вільного Козацтва, виходив у Чикаго 1964—80 (до 1970 неперіодично). 1982 відновлений у Торонто. «У.К.» містить іст. та літ. матеріали з коз. та спорідненої тематики, коз. фолкльору тощо. Гол. ред. А. Кущинський, з 1982 ред. колегія.

Українське Крайове Товариство охорони дітей і опіки над молоддю (УКТОД), засноване у Львові 1917 заходами В. Децикевича й о. Т. Войнаровського під патронатом митр. А. Шептицького. Т-во мало 20 філій і 4 секції: опіки над молоддю, вид., бібліотечну й Укр. Порадню Матерів, утримувало амбулаторії, здобувало фонди на влаштування вакаційних та відпочинкових осель і пластових таборів, при чому широко користувалося субсидіями митр. А. Шептицького. З приходом большевиків 1939 УКТОД перестало існувати.

Українське Лікарське Товариство у Львові, проф. т-во лікарів-українців на Зах. Україні. засноване 1910 (його попе-

Управа УЛТ у Львові 1935

Зліва направо, сидять: Я. Малис, Л. Максимонько, М. Музика, Т. Бурачинський, О. Подолинський, В. Кашубинський; стоять: М. Лозага, С. Коренець, С. Коржинський, В. Щуровський, С. Панкевич-Смішко, О. Філяс

редником була Лікарська Комісія НТШ, утворена 1898) з метою піклування здо-

ров'ям укр. населення, оборони проф. інтересів і піднесення знань лікарів. З ініціати́ви У.Л.Т. постало 1929 *Укр. Гігієнічне Т-во* у Львові, з яким У.Л.Т. тісно співпрацювало. Органом У.Л.Т. був «*Лікарський Вісник*» (з 1920). 1925 У.Л.Т. нараховувало 205 чл., 1937 — 289 (у тому ч. 268 з Галичини). Першим гол. У.Л.Т. був Є. Озаркевич, пізніше довголітніми гол. були Т. Бурачинський і М. Паньчишин; до визначних чл. належали: О. Козакевич, І. Горбачевський, І. Куровець, М. Музика, С. Парфанович. З приходом сов. влади 1939 У.Л.Т. перестало існувати.

Українське Лікарське Товариство Північної Америки (УЛТПА), проф.-гром. орг-ція укр. лікарів і лікарів-дентистів, заснована 1950 у Нью-Йорку з ініціати́ви лікарів-імігрантів під керівництвом Р. Осінчука. 1953 створено Гол. Управу УЛТПА, яка тепер об'єднує 20 відділів у ЗДА й Канаді — разом понад 800 чл. Найчисленніші відділи: Нью-Йорк — 210 чл., Ілліной — 200, Торонто — 100, Огайо — 51, Мічиген — 46, Вінніпег — 40. УЛТПА очолювали: Р. Осінчук (до 1955), Я. Воевідка, Б. Макарушка, Р. Сочинський, М. Зарицький, В. Олесницький, Ю. Трухлий, Б. Шебунчак, О. Волянський, Ю. Кушнір, А. Хрептовський, В. Трухлий, М. Харкевич і П. Моцюк (з 1981). Гол. Управа Т-ва з 1975 у Чикаго. УЛТПА влаштовує щороку наук. з'їзди, видає кварталник «*Лікарський Вісник*» (з 1967 ред. — П. Джуль), утримує стипендійний фонд ім. М. Паньчишина для допомоги укр. студентам медицини, влаштовує товариські імпрези тощо.

«Українське Музикознавство», наук.-методичний міжвідомчий щорічник, вид. АН і Мін-ва Культури УРСР, виходить у Києві у в-ві «Муз. Україна» з 1967. До 1981 появилось 16 річників. У складі ред. колегії — музикознавці: М. Гордійчук, К. Майбу́рова, О. Шреєр-Ткаченко, С. Павлишин, Н. Герасимова-Персидська, Л. Єфремова та ін. Праці, друковані в «У.М.», стоять на належному проф. рівні й охоплюють питання з іст., теорії музики, виконавства, фолкльористики, естетики й муз. критики. Деякі щорічники «У.М.» монотематичні, напр., ч. 6 присвячене укр. муз. культурі 16—18 вв.

«Українське Народне Мистецтво», кооператива домашнього промислу, заснована 1922 у Львові для пропагування модерного застосування і збуту виробів нар. мистецтва та домовиробництва й збере-

ження чистоти їх стилю. З 1925 «У.Н.М.» видавало ж. «*Нова Хата*» (ред. Л. Бурачинська). «У.Н.М.» співпрацювало з кооп. «Комета» (ткальня полотна) у Львові, «Гуцульщина» і «Гуцульське мистецтво» (вирібні килимів) у Косові, «Рільник» у Вільшанці та ін. кооп. Яворівщини. Крім постійних виставок у крамницях Львова і Варшави, «У.Н.М.» влаштовувало покази нар. ноші і виставки (на Хліборобській виставці у Стрию 1927, під час Сокольських масових виступів у Празі 1932, на Міжнар. Виставці в Чикаго 1933), брало участь у міжнар. торгах у Львові, Катовицях, Познані. З 1935 відкрило постійний сальон-виставку у Варшаві. З 1935 щороку влаштовувало у Львові вечори нар. ноші і виставки «молодого мист. промислу». 1935 «У.Н.М.» мало в Галичині 13 робітень з 500 робітницями. Гол. Ради «У.Н.М.» — С. Монцібович, І. Бонковська; керували «У.Н.М.» С. Чижович-Пушкар, І. Павликовська, С. Савицька. За сов. влади робітні «У.Н.М.» стали базою для кількох артільей, сама кооператива має назву артілі ім. Лесі Українки.

«Українське Народне Слово», див. «Народне Слово» і *Українська Народна Поміч*.

Українське Наукове Освітнє Товариство (УНОТ) у Бельгії, засноване 1947 в Брюсселі як секція *Укр. Допомогового Комітету*, з 1950 — окреме т-во; вело суботні школи українознавства, видало кілька праць укр. і франц. мовами. Гол.: о. М. Германюк, П. Зелений, Д. Андрієвський, І. Витязь, о. Курилас й о. І. Кіт (з 1978).

Українське Наукове Товариство (УНТ) у Києві, засноване 1907 з ініціати́ви М. Грушевського (і під його головуванням) за зразком *Наук. Т-ва ім. Шевченка* у Львові з метою орг-ції наук. праці й її популяризації укр. мовою. Т-во мало секції: іст., філол., природничо-техн.; мед. і статистичну комісії. У Т-ві співпрацювали всі укр. вчені з Наддніпрянщини і деякі з Галичини. Т-во видавало «*Записки Укр. Наук. Т-ва*» (1908—18, 18 тт.; ред. М. Грушевський, В. Перетц, М. Василенко), в яких з третього т. появлялися тільки праці іст. і філол. секцій; «*Збірник*» з працями ін. секцій і Статистичної Комісії; тримісячний журн. «*Україна*» 1914 і 1917 рр. (1915 і 1916 вийшло 2 т. в Москві п. н. «*Укр. Наук. Журнал*»). У вид. УНТ публіковано оригінальні праці й огляди, натомість лише рідко не опрацьовані джерельні матеріали. По створенні *Укр. Академії Наук* діяльність УНТ зменшилася, а з 1921 воно увійшло до складу Укр. АН і його секції стали секціями відповідних відділів ВУАН.

Українське Науково-Технічне Товариство, засноване 1927 в Харкові (філії в

Києві, Дніпропетровському, Одесі, Артемівському), об'єднувало професуру техн. шкіл і визначних інж. Видавало журн.: «Науково-Техн. Вісник» (місячник; ред. В. Баланик), «Силікати» (ред. В. Мазуренко), «Сіль.-Госп. Мащини» (ред. Гамалія) і «Техніка Масам» (ред. І. Витязь). Гол. т-ва К. Сухомлин. У сер. 1930-их рр. ліквідоване владою.

Українське Національне Об'єднання, політ. орг-ція закарп. українців у 1939, що перебрала від Центр. Укр. Нар. Ради функцію відстоювати інтереси укр. населення; заснована 18. 1. 1939 в Хусті з представників усіх доти існуючих укр. партій і груп, за винятком ком. Гол. Ф. Ревай (під кін. Ю. Перевузнук), ген. секретар А. Ворон. У.Н.О. виступило у виборах до *Сойму Карп. України* з єдиним списком кандидатів (32, усі були обрані). Пресовий орган — щоденник «*Нова Свобода*». З окупацією Карп. України Угорщиною У.Н.О. припинило діяльність.

Українське Національне Об'єднання (УНО) в Канаді, суспільно-політ. орг-ція, виникла на поч. 1930-их рр. з ініціативи націоналістів, під впливом яких залишається й досі (ОУН А. Мельника). Перший осередок постав у Едмонтоні 1932; 26. 7. 1934 в Саскатуні відбулася крайова конференція, яка оформила УНО на території Канади. До УНО входять місц. філії, яких на 1980 було 56, а за весь час існування 112 (частина їх припинила діяльність через розселення укр. іммігрантів); ч. чл. 6 200 (1980). Крайова езекутива (згодом президія) мала осідок у Саскатуні, з 1943 у Вінніпегу, а з 1954 в Торонто. Гол.: О. Григорович, В. Коссар, В. Гультай, М. Плавюк, Я. Білак, М. Мицик, Л. Філь. З УНО співпрацюють ідеологічно споріднені т. зв. братні орг-ції: *Укр. Стрілецька Громада*, *Орг-ція Українок ім. О. Басараб*, *Молодь Укр. Нац. Об'єднання*; при УНО діє *Укр. визвольний фонд*. УНО відіграло важливу роль при заснуванні *Комітету Українців Канади*.

УНО веде широку культ.-осв. діяльність: нар. доми (14), школи українознавства (1980 — 18), Вищі осв. курси, літні виховні табори молоді, гуртки самодіяльності. При філіях діяли репрезентативні ансамблі: хор О. Кошиця (Вінніпег), хор Н. Городовенка (Монтреаль), танцювальна група «Калина» (Торонто). Найбільша філія в Торонто (бл. 600 чл.), вона має літню оселю б. оз. Симко. У Вінніпегу при УНО створено 1944 *Осередок Укр. Культури і Освіти*. УНО ініціювало творення кооператив і кредитових кас. На політ. відтинку поборювало советофільство серед укр. іммігрантів, організувало протестні акції проти польс. політики на Зах. Землях, а по війні концентрується на протисов. акціях. При УНО діє в-во «Новий

Шлях», що видає однойменний тижневик, календарі-альманахи та ін. публікації.

3. Книш

Українське Національне Об'єднання (УНО) в Німеччині, одна з двох дозволених нім. урядом укр. гром. орг-цій (друга — *Укр. Громада*), що до 1937 існувала на корінних нім. землях, а 1937—45 також в Австрії та Протектораті Чехія і Моравія; засноване 1933 з центра-лею у Берліні. Велике зростання ч. чл. його почалося з переходом УНО 1937 на позиції укр. націоналізму. Не зважаючи на урядові обмеження, 1942 УНО нараховувало 42 000 чл. у 1 268 філіях і гуртках. Голови УНО: до 1937 — Ф. Королів й І. Драбатий, 1938—45 Т. Омельченко. Серед діячів Гол. Управи УНО були: Б. Кравців, В. Янів, М. Дорожинський, М. Селешко, Ю. Артюшенко, Ю. Коваленко, В. Левицький, П. Вержбицький, Д. Квітковський, В. Маруняк та ін. Діяльність Гол. Управи УНО відбувалася в референтурах і фахових секціях, Культ.-Наук. В-ві УНО в Празі тощо. Пресовим органом УНО був тижневик «*Укр. Вісник*». Поза нац.-виховною та культ.-осв. працею УНО відстоювало інтереси укр. робітників, допомагало студентству, укр. полоненим з польс. і сов. армій тощо. За війни УНО видало 13 виховних брошур, дві брошури про права і обов'язки укр. робітників. При низових клітинах УНО працювали курси українознавства, нім. мови, нар. танків, шоферські, санітарні (разом на 1942 — 230), гуртки мист. самодіяльності (94), бібліотеки і читальні (97).

В. Маруняк

Українське Національно-Демократичне Об'єднання (УНДО), найбільша укр. політ. партія в Галичині й у Польщі, по-стала 11. 7. 1925 з об'єднання двох крил *Укр. Трудової Партії*, *Укр. Партії Нар. Роботи* і волинської нац. групи *Укр. Парламентарної Репрезентації*; фактично воно було продовженням *Нац. Дем. Партії* з майже такою самою програмою. Першим гол. УНДО був Д. Левицький, ген. секретарем В. Целевич. На другому нар. з'їзді УНДО 19—20. 11. 1926 ухвалено програму партії, яка, на подібну програми кол. Нац.-Дем. Партії, базувалася на ідеології соборності й державності, демократії й антикомунізму. На міжнар. арені УНДО вело боротьбу проти легалізації чужого панування, а у варшавському соймі й сенаті — за виконання Польщею її міжнар. і конституційних зобов'язань. Найвищим органом УНДО був т. зв. Нар. З'їзд (що два роки), який обирав Центр. (Нар.) Комітет (41 чл., який вибирав 10-членну езекутиву); на місцях були пов. нар. з'їзди, які обирали пов. нар. комітети; у більших містах — окремі міські орг-ції; у селах — мужі довір'я. УНДО являло собою не так модерну орг-

цію, як широкий нац. рух без точного реєстру чл., без членських внесків, за винятком Львова, але з виразною партійною дисципліною і взаємною лояльністю між проводом і низовими діячами. Бувши провідною політ. силою, воно опанувало центр. осв. і госп. установи («Прогрес», Ревізійний Союз Укр. Кооператив, Центросоюз, «Дністер» тощо) і за них відповідало перед народом через дем. устрій цих установ. Під впливом УНДО була також найсильніша преса з щоденником «Діло» на чолі; офіціозом партії був тижневик «Свобода». УНДО гуртувало майже $\frac{3}{4}$ громадського активу Галичини. У другій пол. 1920-их рр. воно поширило свій вплив і на Волинь (гол. діячі: С. Хруцький, Б. Козубський, М. Черкавський), але згодом, під поль. тиском його втратило. З 1928 УНДО брало участь у виборах до поль. парламенту і здобуло 26 мандатів до сейму (на 40 усіх укр.) і 9 до сенату (на 11); 1930 в умовах пацифікації (тоді поль. влада заарештувала 19 послів з УНДО, обраних 1928) — 17 (на 30), 1935 і 1938 — 23; воно творило в обох законодавчих палатах свої клуби та мало представників у президії Сейму і Сенату.

Намагання унормувати укр.-поль. взаємини в Польщі, розпочаті проводом УНДО (див. *Нормалізація*) і недотримання поль. урядом взятих зобов'язань та посилення поль. тиску на українців спричинили гостру кризу в УНДО, наслідком якої Д. Левицький зрікся головування; на його місці гол. став В. Мудрий; виїшла група чл. з Д. Палієвим на чолі і заснувала партію *Фронт Нац. Єдності*; створилася внутр. опозиція, яка гуртувалася б. «Діла»: Д. Левицький, К. Левицький, І. Кедрин-Рудницький, С. Баран та ін., й опозиція нової жін. орг-ції «Дружина княгині Ольги», з М. Рудницькою на чолі; проти УНДО розпочали гостру кампанію УСПП і ОУН. Проголошення новим гол. УНДО В. Мудрим нормалізації не дійсною (1938) призвело до вирівняння суперечностей у партії, але все це спричинило деяке послаблення впливів УНДО і зростання впливу націоналістичних орг-цій: ОУН, *Фронт Нац. Єдності* тощо.

Зі сов. окупацією у вересні 1939 Зах. Укр. Земель УНДО перестало існувати. 1947 група його чл. відновила партію на еміграції, яка входила до складу *Укр. Нац. Ради* і Виконавчого Органу Держ. Центру УНР.

Визначні діячі УНДО, крім названих: С. Баран, Володимир Бачинський, С. Витвицький, М. Волошин, М. Галуцинський, А. Горбачевський, В. Загайкевич, О. Кисілевська, В. Кузьмович, С. Кузик, П. Лисяк, О. Луцький, Л. Макарушка, І. Німчук, Ю. Павликовський, З. Пелен-

ський, М. Творидло, В. Тершаковець, К. Троян, О. Яворський.

В. Мудрий і Р. М.

Українське Об'єднання в Чехо-Словаччині, громад. орг-ція, заснована у Празі 1928 колами опозиції до Укр. Комітету в Чехо-Словаччині. В Об'єднанні мали перевагу прихильники середовища УНР, що тісно співпрацювали з *Музеєм Визвольної Боротьби України*. Об'єднання мало філії в Подєбрадах і Мельніку. У. О. в Ч.-С. існувало до 1939. Гол. його був А. Яковлів.

Українське Патріархальне Світове Об'єднання (УПСО), створене на з'їзді у Вашингтоні 28—29. 12. 1974. До складу УПСО входять крайові укр. патріархальні т-ва ЗДА, Бельгії, Німеччини й Франції, ради й об'єднання Канади та Великобританії, крайові об'єднання кат. орг-цій Австралії й Аргентини та деякі кат. орг-ції (акад. «Обнова», Союз Братств і Сестрицтв в Америці та ін.). Гол. П. Зелений (Бельгія), президія в Зах. Європі (1974—76 і 1979—82) та ЗДА (1976—79). УПСО відбуло чотири (до 1982) програмові конгреси мирян, воно є співвидавцем місячника «Патріархат» (див. Додатки), видає «Бібліотеку мирянина».

Українське Патріархальне Товариство, створене в ЗДА 1965 з метою домагатися патріархального устрою Укр. Кат. Церкви на чолі з Верховним Архiep. Й. Сліпим, теперішня назва від 1979 (див. *Патріархат*). У.П.Т. висилало петиції, влаштовувало маніфестації і пропагувало серед українців і чужинців ідеї патріархату і помісности, видає ж. «За Патріархат» (з 1977 «Патріархат», див. Додатки) та ін. вид. Має понад 30 відділів і бл. 2500 чл. Гол. У.П.Т. були В. Качмар, В. Шебунчак, В. Пасічник, З. Гіль, М. Навроцький, Б. Лончина. Осідок у Нью-Йорку, Філадельфії й Детройті. Подібні т-ва постали в Австралії, Аргентині, Бельгії, Канаді, Німеччині і Франції й разом створили Укр. Світове Патріархальне Об'єднання.

Українське Педагогічне Товариство, див. «Рідна Школа».

Українське Педагогічне Товариство в Празі, засноване 1930 під головуванням С. Сірополка як продовження Філософ.-Пед. Т-ва ім. Сковороди (з 1925); вело серед ін. практичну працю на допомогу укр. учителям (зокрема влаштування на працю на Закарпатті). Вийшов 1 т. «Праць» У.П.Т. (1932).

«Українське Письменство», див. «Руська Письменність».

Українське Правниче Товариство в Києві, орг-ція адвокатів, суддів і фахівців ін. правничих професій, засноване в Києві у травні 1917. Гол. — В. Войткевич-Павлович, заступник гол. Р. Лашенко.

Визначніші діячі: Г. Вовкушівський, А. В'язлов, А. Яковлів, М. Ткаченко, М. Корчинський, І. Шраг й ін. Під больше-окупацією 1920 У.П.Т. перестало існувати. У 1917—19 існувало місц. У.П.Т. в Полтаві.

Українське Правниче Товариство в Празі, засноване 1922 діячами київ. У.П.Т. з метою продовжувати його діяльність. Гол.: Р. Лащенко (до 1929), згодом А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський. Праця У.П.Т. виявлялася в наук. доповідях і вид. У жовтні 1933 відбувся укр. правничий з'їзд у Празі. На той час У.П.Т. мало понад 60 чл., у тому ч. і з Закарпаття.

Українське Православне Наукове Богословське Товариство в Канаді, утворене 1954 з Наук.-Богословського Т-ва (заснованого 1948 викладачами Колегії св. Андрея у Вінніпегу та ін. правос. діячами); гол. У.П.Н.Б.Т. був до 1972 митр. Іларіон, згодом о. С. Савчук, з 1978 — о. С. Кравченко. По смерті митр. Іларіона Т-во названо його іменем. Т-во видавало журн. «Віра й Культура» (1954—67) й наук. та популярні рел. праці. Видатні чл. Т-ва: архиєп. Мстислав Скрипник і Андрій Метюк, оо. С. Савчук, Ф. Кульчинський, С. Герус, з світських Д. Дорошенко, І. Власовський, П. Маценко та ін.

«Українське Православне Слово», місячник Укр. Правос. Церкви в ЗДА, виходить з 1950, спершу в Нью-Йорку, з 1951 у Бавнд-Бруку; фактичний ред. митр. Мстислав Скрипник, співред. Ю. Бобровський. Містить інформації і ст. на церк. та суспільно-громад. теми; у ч. співр. І. Власовський, о. Ф. Кульчинський, С. Бачинський, В. Завітневич, П. Ковалів та ін.

Українське Робітниче Фармерське Освітнє Товариство, тимчасове об'єднання кол. роб. і фармерських орг-цій у Канаді, які відокремилися від ком. Т-ва Укр. Роб. Фармерського Дому на знак протесту проти сов. репресій на Україні і оформилися як У.Р.Ф.О.Т., що згодом прийняло назву Союзу Укр. Організацій, остаточно перетвореного 1940 на Укр. Роб. Організацію.

Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання, див. Сель-Роб.

«Українське Слово», щоденник у Львові 1915—18, вид. Укр. Комітету, редагований з позицій більшості в Заг. Укр. Раді; ред. Ф. Федорців і С. Чарнецький. З 1916 «У.С.» перебрав власник концесії о. Т. Войнаровський, і воно відбивало на-

ставлення опозиції (Є. Петрушевича) у Заг. Укр. Раді; ред. С. Чарнецький і С. Голубович.

«Українське Слово», в-во в Берліні 1921—26, видавало газ. цієї ж назви (1921—23), журн. «Літопис політики і письменства» (1923—24) і Бібліотеку «Укр. Слово» (1921—26), в якій вийшло понад 50 кн. (серед ін. словник Грінченка-Уманця, «Слов'янський світ» Д. Дорошенка, чотиримовна монографія про О. Архипенку, антологія укр. поезії «Золоті струни», курси заочної освіти тощо). Дир. в-ва і ред. всіх вид. З. Кузеля.

«Українське Слово», півтижневик, з кін. грудня 1921 щоденник і з березня 1922 тижневик гетьманського напрямку, виходив у Берліні 1921—23 у в-ві цієї ж назви; гол. ред. З. Кузеля і Д. Дорошенко.

«Українське Слово» (1922—23 «Слово»), політ.-екон. тижневик, орган укр. гал. міщанства, виходив у Львові 1922—26, орієнтувався на політику Є. Петрушевича; ред. І. Кузьмич.

«Українське Слово», тижневик націоналістичного напрямку (ОУН С. Бандери), орган Т-ва «Просвіта» в Аргентині, вихо-

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО

LA PAROLE UKRAÏNENNE
HERODOWADARE UKRAÏNEN

Видання: 1928	Видання: 1929
Видання: 1930	Видання: 1931
Видання: 1932	Видання: 1933
Видання: 1934	Видання: 1935
Видання: 1936	Видання: 1937
Видання: 1938	Видання: 1939
Видання: 1940	Видання: 1941
Видання: 1942	Видання: 1943
Видання: 1944	Видання: 1945
Видання: 1946	Видання: 1947
Видання: 1948	Видання: 1949
Видання: 1950	Видання: 1951
Видання: 1952	Видання: 1953
Видання: 1954	Видання: 1955
Видання: 1956	Видання: 1957
Видання: 1958	Видання: 1959
Видання: 1960	Видання: 1961
Видання: 1962	Видання: 1963
Видання: 1964	Видання: 1965
Видання: 1966	Видання: 1967
Видання: 1968	Видання: 1969
Видання: 1970	Видання: 1971
Видання: 1972	Видання: 1973
Видання: 1974	Видання: 1975
Видання: 1976	Видання: 1977
Видання: 1978	Видання: 1979
Видання: 1980	Видання: 1981
Видання: 1982	Видання: 1983
Видання: 1984	Видання: 1985
Видання: 1986	Видання: 1987
Видання: 1988	Видання: 1989
Видання: 1990	Видання: 1991
Видання: 1992	Видання: 1993
Видання: 1994	Видання: 1995
Видання: 1996	Видання: 1997
Видання: 1998	Видання: 1999
Видання: 2000	Видання: 2001
Видання: 2002	Видання: 2003
Видання: 2004	Видання: 2005
Видання: 2006	Видання: 2007
Видання: 2008	Видання: 2009
Видання: 2010	Видання: 2011
Видання: 2012	Видання: 2013
Видання: 2014	Видання: 2015
Видання: 2016	Видання: 2017
Видання: 2018	Видання: 2019
Видання: 2020	Видання: 2021
Видання: 2022	Видання: 2023
Видання: 2024	Видання: 2025

дить з 1928 у Буенос-Айресі. Серед ін. ред. Г. Голіян (1953—78), М. Данилишин.

«Українське Слово», пов. газ., виходила у Яворові 1929—39, спершу двотижневик, з 1933 місячник; ред. Є. Яворівський, з 1933 — С. Харамбура.

«Українське Слово», тижневик націоналістичного напрямку, виходить у Парижі з 1933 (з перервою у 1941—48), неофіц.

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО

LA PAROLE UKRAÏNENNE
HERODOWADARE UKRAÏNEN

орган Проводу ОУН (А. Мельника). Ред. О. Бойків (1933—34), В. Мартинець (1934—40), О. Штуль-Жданович (1948—77), М. Стиранка (з 1977); видавцем «У.С.» був спершу Укр. Нар. Союз, а з 1939 — Перша Укр. Друкарня у Франції. Серед співр. були: М. Сціборський, М. Капус-

гянський, О. Ольжич, Д. Андрієвський, С. Онацький, Б. Кентржинський та ін. «У.С.» — цінне джерело до історії укр. визвольного руху, зокрема ОУН. Деякий час в «У.С.» появлялися стор. молоді «Смолоскип» (1952—56), дитяча стор. «Веселка», «Військ. Вісті», «Укр. культура». Націоналістичне В-во в Європі (офіц. назва «Перша Укр. Друкарня у Франції») видавало, крім «У.С.», альманахи, книжки укр. і франц. мовами, зокрема політ. змісту і (з 1967) «самвидавні» матеріали з України (В. Чорновіл «Лихо з розуму», 1967, «Укр. Вісник», 1—8), а також антології укр. прози, з історії тощо.

«Українське Слово», суспільно-політ. двотижневик (1938 тижневик і півтижневик) нац.-дем. напрям, виходив в Ужгороді 1932—38, з літ. додатком «Слово»; видавець і ред. М. Брацайко; гол. співр.: о. К. Феделец, І. Роман, В. Бірчак, В. Гренджа-Донський.

«Українське Слово», щоденник, що виходив у вересні—листопаді 1941 спершу в Житомирі, згодом у Києві з додатком «Література і Мистецтво» за ред. І. Рогача, П. Олійника, О. Чемеринського (всі 3 — чл. Позидних груп ОУН А. Мельника); наклад 50 000 примірників. За нац.-самостійницький напрям «У.С.» німці заборонили часопис, а редакторів заарештували і розстріляли. Пізніше виходило у Києві протім. «Нове Укр. Слово».

«Українське Слово», тижневик, виходив у Станіславові 1941—42; заборонений після 37 ч. нім. владою, гол. ред. Д. Греголінський. Замість «У.С.» (з червня) 1942—44 виходило тричі на тиждень «Станіславівське Слово», вид. Нім.-Укр. в-ва часописів і журн. для дистрикту Галичина; відповідальний ред. А. Княжинський.

«Українське Слово», советофільський тижневик, виходив у Вінніпегу (Канада 1943—65), поширений серед фермерів і робітників. «У.С.» інформувало про життя в УССР, критикувало укр. нац. табір і зах. політику щодо ССР. Ред. М. Шатульський, з 1952 — М. Гринчишин. 1965 «У.С.» об'єдналося з газ. «Укр. Життя» і виходить у Торонто п. н. «Життя і Слово» (ред. П. Кравчук).

Українське Соціалістичне Об'єднання, див. Сель. Союз.

Українське Соціалістичне Об'єднання — Селянський Союз, див. Сель-Союз.

Українське Суспільно-Культурне Товариство (УСКТ), єдина укр. установа в

сучасній Польщі, постала 1956, яка під наглядом Мін. внутр. справ має право вести культ.-осв. діяльність серед укр. меншості. Гол. правління УСКТ у Варшаві підлягало 170 гуртків (1981), бл. 6 000 чл., розпорошених по всій Польщі (у тому ч. тільки 10% на укр.-етногр. землях). У.С.-К.Т. не може творити гуртків і провадити свою діяльність на Холмщині і Підляшші. Вільші гуртки: Перемишль (400 чл.), Гданськ (250). Щецин (250), Кошалін (200), Ольштин, Катовиці, Краків, Вроцлав, Слупськ, Варшава. Гол. У.С.-К.Т. були: С. Макух, Г. Боярський, М. Королько, К. Лащук, Є. Кохан. Не зважаючи на перешкоди з поль. боку, розвиває всебічну культ. діяльність, має 50 мист. колективів; веде (з 1973) репрезентативний чоловічий хор «Журавлі» у Варшаві (60 чл., дир. Я. Полянський), організує фестивалі укр. пісні (1967, 1968, 1969, 1971, 1973 і 1977 рр.) і (з 1972) щорічні фестивалі дитячих мист. колективів у Кошаліні. Ін. ділянки праці: широка лекторська діяльність, кольпортаж укр. книжки (Ольштин, Щецин, Варшава); орг-ція щотижневих радіопересилань укр. мовою (Ольштин, Кошалін, Ряшів, Люблін), співпраця з поль. українцями. Вид. діяльність: тижневик «Наше Слово» (наклад 10 000) з додатками: літ. та наук.-популярний місячник «Наша Культура», дитячий місячник «Світанок», тижнева «Лемківська Сторінка»; літ. антологія «Гомін» (1964), 19 шкільних підручників для навчання укр. мови в початкових школах, томики поезій: Е. Самохваленка, Я. Гудемчука, І. Златокудра; щороку — «Укр. Календар» (з 1957). При гол. правлінні УСКТ діє літ. мист. об'єднання у складі 40 чл.; серед них: поети Е. Самохваленко, О. Лапський, прозаїки В. Гірний, П. Галицький, перекладач С. Демчук, скульптор Г. Пенчук, малярі Т. Венгрінович, А. Ментух, оперні співаки М. Щуцька, В. Денисенко; літературознавці С. Козак, А. Середницький, мовознавець М. Лесів, історик С. Заброварний.

Визначні діячі УСКТ: Р. Андрухович, Олег Гнатюк, С. Демчук, Я. Залітач, М. Ковальський, М. Козак, С. Контролевич, П. Кремінський, О. Ласка, М. Сивіцький, В. Серкіз. Керівники мист. колективів: О. Вальковська, М. Дуда, Е. Могила, П. Лахлюк, Я. Поповська, Б. Фіцак, Анна Хратюк. Померлі видатні чл.: Ольга Васильків, Л. Гладилевич, А. Гошовський, І. Гребінчишин, Л. Гец, Й. Курочко, О. Кутинський.

М. Трухан

Українське Театральне Товариство, засноване 1944 у Києві, з філіями в Харкові, Одесі, Львові, Дніпропетровському, Донецькому й Симферополі. За ідеєю У.Т.Т. має допомагати розвитку театрального мистецтва. Фактично дотриму-

ється кожночасних партійних настанов для театрів, пропагує театральну систему К. Станіславського. Гол. У.Т.Т. до 1954 — І. Паторжинський, далі Н. Ужвій, О. Кусенко.

Українське Технічне Товариство (УТТ), проф. об'єднання укр. інженерів, засноване 1909 у Львові (перший з'їзд відбувся 1913). УТТ брало участь у створенні Львівської (таємної) Укр. Високої Політехн. Школи (1922—25); спрямовувало своїх чл. в укр. кооп. рух і на розбудову укр. приватного промислу; створило наук.-техн. комісію при НТШ (яка серед ін. працювала над техн. термінологією) і психотехн. комісію (зародок пізнішого Психотехн. Ін-ту); видавало ж. «Техн. Вісті» (1925—39). Українізація в УССР 1928—33 дала УТТ можливість встановити зв'язки з техн. колами на сов. Україні; багато чл. т-ва переїхало до УССР, де їх майже всіх ліквідовано після 1932. Ч. укр. організованих інж.

Управа УТТ у Львові 1932

Зліва направо, сидять: І. Кандяк, І. Федів, А. Мельник, М. Мудрак, В. Васюта (гол.), В. Лукашевський, Р. Крохмалюк, С. Храпливий; стоять, 1-й ряд: В. Громницький, С. Пастернак, Г. Чужак, А. Мілянчик, Є. Лициняк, М. Боровський, С. Райтарівський; 2-й ряд: О. Черник, Ю. Пясецький, В. Колтунюк

1930 досягло бл. 1000, у тому ч. 50% об'єднував Союз орг-цій укр. інженерів на еміграції з осідком у Подєбрадах (Чехо-Словаччина), ліквідований 1939. УТТ організувало 1932 конгрес укр. інженерів у Львові. 1939 чимало чл. УТТ емігрувало до Ген. Губернії і створило Об'єднання праці укр. інженерів при УЦК з осідком у Кракові, а під час нім. окупації Галичини 1941—44 — у Львові. Гол. УТТ були: Р. Залозецький-Сас, М. Гамота, В. Манастирський, П. Дурбак, А. Корнелля, М. Павлов, В. Рижевський, Є. Нагірний, В. Левицький, В. Васюта; за краківського періоду — З. Коханівський і Р. Скождополь; 1941—44 — Е. Перхорович й І. Прокопів.

З. Коханівський

Українське Технічне Товариство Канади (УТТК), проф. орг-ція укр. інженерів і техніків, заснована 1950 спершу як місц. УТТК в Торонто, 1951 у Монреалі,

1953 у Віндзорі й Вінніпегу, 1954 в Едмонтоні й Сарнії; 1954 створено центрально з осідком у Торонто. Тоді ж розпочато співпрацю з Т-вом Укр. Інженерів Америки (УТІА) для координації дій, а зокрема спільного вид. «Вістей Укр. Інженерів», організовано спільні конференції управ та з'їзди обох т-в. УТТК влаштовує фахові курси, реферати, бере участь у праці Комітету Українців Канади. Сер. ч. чл. 150. Деякі відділи у 1960-их рр. припинили діяльність.

Українське Товариство допомоги емігрантам з Великої України, допомогова й культ. установа, заснована 1921 у Львові (спершу як Наддніпрянська секція Горожанського Комітету). Т-во організувало широку допомогову акцію для еміграції з Наддніпрянщини: матеріальну, правну, мед., культ.-осв. тощо; мало бібліотеку, закладало майстерні, кооперативи, влаштовувало концерти, доповіді, допомагало студентам. З 1922 видавало річник (календар-альманах) «Дніпро». Гол. т-ва був В. Дорошенко; ін. діячі: Л. Білецький, М. Донцова, П. Холодний, С. Федак, І. Кокорудз та ін. Діяло до поч. війни 1939. Т-во діяло також у Варшаві, Каліші та Ченстохові.

Українське Товариство Допомоги Інвалідам у Львові, постало 1922 з Секції опіки над інвалідами Укр. Горожанського Комітету, давало матеріальну допомогу інвалідам УГА та Армії УНР. 1937 було зареєстрованих 2016 інвалідів, у тому ч. 434 одержували постійно місячну допомогу, ін. тричі на рік й одноразові допомоги. Мало власний дім у Львові та інвалідські робітні. З 1935 видавало свої календарі.

Українське Товариство Дружби і Культурного Зв'язку з зарубіжними країнами (УТД), створене 1959 на базі Укр. Т-ва зв'язку з закордоном (1926—59), за статутном, об'єднання установ, підприємств, мист. груп й окремих діячів УССР з метою популяризації культури різних народів на Україні й укр. за кордоном. УТД унапрямоє діяльність респ., обл. і міських відділів т-в дружби (сов.-поль., сов.-франц., сов.-кан. й ін.). Воно влаштовує дні УССР у різних країнах, дні окремих м. УССР по м. за кордоном; (дні Одеси в Генуї, Києва у Фльоренції тощо), утримує зв'язки з просов. орг-ціями типу Ліги амер. українців, Т-ва об'єднаних укр. канадців, з музеєм М. Колянківського в Ніягара Фолс у Канаді; посередничає у встановленні зв'язків між ун-тами УССР й ун-тами ін. країн. УТД є речником політики уряду ССРСР і УССР за кордоном, його гол. завдання — просов. пропаганда, гуртування прихильних до ССРСР орг-цій та осіб тощо. УТД є колективним чл. Союзу Сов. Т-в Дружби і культ. зв'язку

з зарубіжними країнами СРСР, який контролює УТД і вважає його своїм респ. відділом. Тому зв'язок УТД з чужинцями здійснюється здебільша у рамках заг.-союзних делегацій. УТД видає разом зі Спілкою Письменників України місячник «Всесвіт». УТД очолювали К. Колосова (до 1968), В. Дмитрук (до 1971), В. Шевченко (з 1972), М. Орлик (з 1977), останній натеper гол. УТД — В. Оснач.

Українське Товариство Охорони Пам'ятників історії та культури, добровільна гром. орг-ція, заснована 1966 з метою «залучити широкі верстви населення до активної участі у виявленні, вивченні, збереженні, реставрації, консервації та популяризації пам'ятників історії, археології, архітектури, мистецтва, літератури й письменности, етнології»; гол. діяльність Т-ва спрямована на збереження пам'яток сов. історії. Гол. респ. правління — П. Тронько. За офіц. даними Т-во нараховує (1976) 12 млн чл., об'єднаних в обл., районних і міських комітетах. З 1969 Т-во видає кварталник «Пам'ятники України».

Українське Товариство Прихильників Книги в Празі, орг-ція бібліографів, бібліотекарів, видавців і любителів книги, діяла 1927—42; неперіодичний орган «Книголюб» (1927—32; 15 чч.). З 1937 У.Т.П.К. співпрацювало з «Укр. Книгою» у Львові. Т-во влаштовувало наук. сесії, виставки новин укр. друку, вид. окремих авторів, таборівих вид., екслібрисів, укр. видань в Америці і на Буковині, організувало виставку укр. графіки 19—20 в. (1933) тощо; видало показник наук. праць еміграції. З 1934 влаштовувало щорічні конкурси з відзначенням найкраще виданих 5 укр. кн. У.Т.П.К. мало бл. 100 чл.; гол. т-ва С. Сірополко, з 1934 — В. Січинський.

Українське Учительське Об'єднання Праці, орг-ція укр. учителів у Ген. Губернії, найдавніше і найчисленніше Об'єднання праці при Укр. Центр. Комітеті, постало влітку 1941 на базі Секції учителів при УЦК, його статут прийняла до відома нім. влада, так що Об'єднання мало напівофіц. характер. У.У.О.П. виконувало функції довоєнних крайових проф. орг-цій учителів — нар. (Взаємна Поміч Укр. Учительства) і сер. (Учительська Громада) шкіл. До завдань У.У.О.П. належали, крім проф. справ, співпраця з шкільною владою (проекти шкільних програм, опрацювання підручників тощо), підвищення кваліфікації його чл., орг-ція курсів та видання фахового ж. «Укр. Школа». У.У.О.П. тісно співпрацювало з шкільним відділом УЦК; його осідком був Краків, з осени 1941 Львів і Краків; воно нараховувало понад 8 000 чл. (80%о

всіх укр. учителів). Гол. У.У.О.П. були: І. Герасимович, І. Тесля і С. Левицький.

Українське Центральне Допомогове Об'єднання Австрії (УЦДОА), гром. орг-ція, заснована 1946 в Інсбруку для опіки і допомоги укр. емігрантам (переміщеним особам і біженцям). Крім допомогової акції, УЦДОА вело культ.-осв. діяльність, творило мережу шкіл (від дитячих садків до гімназій і високошкільних курсів), влаштовувало дитячі оселі й табори, опікувалося охороною укр. могил тощо. УЦДОА об'єднувало 9 (допомогових) обл. комітетів і низку ін. культ. і проф. т-в на території Австрії, згодом координувало працю всіх укр. орг-цій й установ та репрезентувало українців перед урядовою адміністрацією і чужинецькими установами. Гол. осередками Об'єднання були: Інсбрук—Куфштайн, Зальцбург, Лінц, Грац, Філлях—Шпіталь, Клягенфурт, а по звільненні сов. зони Австрії (з 1955) — Відень. З 1950 осідок УЦДОА перенесено до Зальцбургу, з 1965 до Відня. У 1940-их рр. Об'єднання мало бл. 12 000 чл.; після виїзду українців з Австрії, з поч. 1950-их рр., ч. чл. зменшувалося, тепер бл. 800 чл. Гол. Об'єднання були: М. Росляк, І. Кедрин-Рудницький, І. Тиктор, Є. Гловінський, М. Курах, Б. Бемко, Д. Бобанич, М. Ковалевський, о. І. Дашковський (1957—65), Ю. Костюк, С. Наклович (1965—71), Ю. Костюк (1971—75) і знову С. Наклович (з 1975).

З новою хвилею біженців й емігрантів з СРСР і сателітних країн УЦДОА перебрало допомогову опіку й над ними. З 1967 увійшло до складу нової заг.-гром. надбудови: Координаційної Ради Укр. Орг-цій Австрії, а також до СКВУ.

С. Наклович

«Українське Юнацтво», виховно-ідеологічний місячник для молоді, орган Кат. Акії Укр. Молоді (КАУМ) «Орли», виходив 1933—39 у Львові, з додатком (з 1935) інструктивного листка «Готовсь»; ред. В. Глібовицький і Р. Данилевич.

«Український Агроном», наук.-агрономічний і гром. місячник, орган Укр. центр. і Харківського окружного бюро Агрономічної Секції Проф. Спілки сіль.-госп. і ліс. робітників, виходив у Харкові 1925—29 замість ж. «Земельник» (1924—25). З 1930 замість «У.А.» виходив двотижневик «Спеціаліст сіль. госп.-ва України», 1931—32 — «Спеціаліст соц. сіль.-госп. виробництва».

«Український Агрономічний Вістник», єдиний на Зах. Україні наук. агрономічний ж.; виходив 1934—38 у Львові, спершу як чвертьрічник, згодом неперіодично; разом 6 кн. Ред. і видавець Є. Храпливий. На зміст складалися ст., рецензії і реферати, багата хроніка.

Український Академічний Комітет, укр. наук. орг-ція, постала в кін. 1924 в Празі з метою об'єднувати укр. наук. установи і бути репрезентантом укр. науки. У.А.К. був визнаний міжнар. Комісією для інтелектуальної співпраці в Лізі Націй і входив до її органу — Ін-ту інтелектуальної співпраці в Парижі (до 1934, коли до Ліги Націй прийнято СРСР). У.А.К. виступав в укр. справах перед наук. установами, брав участь у міжнар. з'їздах і конференціях, влаштовував укр. наук. з'їзди (1928 і 1932) в Празі, в яких взяло участь понад 100 учених з еміграції, а також з Зах. України. Чл. У.А.К. були укр. високі школи в Чехо-Словаччині й укр. наук. установи на еміграції, а також НТШ і кілька індивідуальних чл.; гол. його був кожночасний ректор УВУ. З 1940 У.А.К. перестав існувати.

«Український Бескид», кат. тижневик монархічно-гетьманського напрямку, виходив у Перемишлі 1933—39 (як продовження газ. «Бескид») за фінансовою допомогою сп. Й. Коциловського; видавець Д. Греголінський, ред. Ю. Костюк.

УКРАЇНСЬКИЙ БЕСКИД

«Український Біохімічний Журнал», наук. журн., орган Ін-ту Біохемії АН УРСР, заснований 1926; виходить 6 разів на рік.

«Український Ботанічний Журнал» — 1) ж., що його видавала 1921—29 Ботан. секція Укр. Наук. Т-ва у Києві, згодом Укр. Ботан. Т-во (вийшло 5 випусків). 2) Наук. ж., орган Ін-ту Ботаніки АН УРСР, заснований 1940 (до 1955 п. н. «Ботан. Журнал АН УРСР»). Виходить у Києві укр. мовою, щороку одним томом з 6 випусків. Ст. з питань ботаніки, хроніка, рецензії, бібліографія.

Український Братський Союз (відомий 1910—18 як Руський Нар. Союз «новий», а у 1918—78 як Укр. Робітничий Союз), допомогово-асекраційна орг-ція з осідком у Скрантоні (ЗДА) з обсягом діяльності в Америці й (з 1930) Канаді. У.Б.С. засновано у жовтні 1910 у Скрантоні (Пенсільванія) чл. Руського Нар. Союзу, які на конвенції останнього у Клівленді 1910 не погодилися на зміну назви на Гр.-Кат. Руський Союз і трималися первісної назви. Згодом решта чл. Руського Нар. Союзу повернулася теж до первісної назви, і тому скрантонський союз додав собі назву «новий». 1918 Руський Нар. Союз «новий» ухвалив назву Укр. Роб. Союз, а 1978 на 19 конвенції змінено назву орг-ції на У.Б.С.

На 1 конвенції 1910 брали участь 42 делегати від 34 відділів. У 1920 У.Б.С. мав 110 відділів з 6 750 чл., а у 1980 — 248 з 22 450 чл.; вартість майна — 10 300 000 дол. Як братсько-забезпечена орг-ція,

У.Б.С. виплачує асекрацію за померлих чл. та подає допомогу хворим і безробітним. При У.Б.С. існує стипендійний фонд ім. І. Франка, який до 1980 дав студіюючій молоді стипендії на суму 250 000 дол.

Члени Виконавчого Комітету УБС
Зліва направо, сидять: Е. Попіль, І. Олексин,
Р. Ричок; стоять: Я. Пронько, С. Віхар, М.
Чаповський, Й. Харина

Вже від поч. У.Б.С. виявив себе як дем. заг.-укр. і неконфесійна орг-ція, толерантна до різних рел. віровизнань. Спершу мав антиклерикальне спрямування і політ. орієнтувався на дем. радикальні групи в Галичині — прихильників ідей М. Драгоманова й І. Франка. Діячі У.Б.С. були ініціаторами Першого Укр. Сойму в Америці (1915); У.Б.С. становив основу проальянтської *Федерації Українців у ЗДА* та заснованої наприкін. 1922 *Оборони України*. У.Б.С. відіграв вирішальну роль у відбитті наступу ком. елементів на укр. життя у ЗДА і Канаді, давши платформу для нац. свідомих поступових сил укр. еміграції. У 1940 У.Б.С. був співзасновником *Укр. Конгресового Комітету Америки*, у 1944 — *Злученого Укр.-Амер. Допомогового Комітету*, а у 1967 — *Світового Конгресу Вільних Українців*.

При У.Б.С. діють: осв. комісія, в-во книжок, книгарня, а при відділах хори, танцювальні ансамблі, театральні гуртки, оркестри. У.Б.С. організував допомогу молодіжній орг-ції в Галичині «*Каменярі*», Укр. Роб. Домові у Львові, «*Рідній Школі*», підтримував читальні «*Просвіти*», укр. пресу, жертвував потерпілим від голоду, повені, інвалідам тощо.

У 1911 почав з'являтися орган У.Б.С. тижневик «*Народна Воля*», який у 1922—54 виходив двічі або й тричі на тиждень. Газ. редагували о. І. Ардан, Я. Чиж, М. Цеглинський, М. Стахів, В. Верган (1971—79) й І. Смолій. Крім «*Нар. Волі*», у 1941—43 появлявся тижневик англ. мовою «*Ukrainian Life*», а у 1967 — ілюстрований кварталник «*Forum*». У 1912—50 виходили календарі У.Б.С., видано Ювілейну Книгу Укр. Роб. Союзу (1960) й альманах «*Яка краса відродження країни*» (1979), також популярні й осв. книжки.

У.В.С. має власний будинок в Скрентоні, де містяться канцелярія і редакція, та культ.-відпочинковий центр — оселю в Глен Спей у стеїті Нью-Йорк (з 1955), де влаштовуються влітку виховні табори для молоді, а від 1976 — щорічні мист. фестивалі з участю різних молодіжних груп з ЗДА та Канади.

За час існування У.В.С. гол. його були: о. І. Ардан (1910), М. Семенюк (1910—13), І. Артимович (1913—16 і 1922—25), О. Заплатинський (1916—19), Ю. Крайківський (1919—22 і 1925—27), П. Дутчак (1927—33 і 1941—46), М. Січинський (1933—41), А. Батюк (1946—73), І. Олексин (з 1973). Ін. діячі: М. Беля, О. Ленчицький, С. Корпан, Т. Миник, Е. Попіль, Р. Ричок й ін.

Література: Ювілейна Книга Українського Робітничого Союзу 1910—1960. Скрентон 1960.

Український Видавничий Інститут, заснований 1936 у Львові для видавання наук. праць і популярно-виховної бібліотеки. Видавці М. Микитчук, В. Витвицький і І. Федів. 1937—39 вони видали серед ін. «Атлас України і сумежних країв» та «Географію України» В. Кубійовича, «Диригентський порадник», зб. «Карп. Україна» та низку кн. виховного характеру.

Український Визвольний Фронт, організаційна надбудова гром. і політ.-ідеологічних, молодіжних, жін. та ін. орг-цій, що пов'язані з ОУН С. Бандери. Існує гол. управа УВФ (гол. Р. Малащук) та крайові і місцеві управи у ЗДА, Канаді та ін. країнах Заходу.

Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова, пед. школа у Празі, відкрита 1923 заходами Укр. Гром. Комітету, при фінансовій допомозі чехословацького уряду як дворічна школа учителів для нижчих шкіл і позашкільної освіти; ректори Л. Білецький (до 1925 — дир.), В. Сімович, В. Гармашів; з 1925 — чотирирічна з завданням підготовки також учителів для сер. шкіл. У.В.П.І. мав відділи: літ.-іст., матем.-природничий, з 1924 також муз.-пед. Педагогів

Сенат Укр. Вис. Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова. Зліва направо: І. Мірний, Я. Ярема, І. Кабачків, В. Сімович, Ф. Стешко, Е. Іваненко, В. Гармашів, Л. Білецький

було 78; закінчило ін-т 178 осіб, з них 31 з докторатами. Вид. діяльність: 44 скрипти, 3 тт. «Праць» (1929—33), що їх видало т-во «Сіяч» при У.В.П.І., та 11 праць, що їх видав Укр. Вид. Фонд у Празі. Багато випускників У.В.П.І. працювали на Карп. Україні. Від 1924 при У.В.П.І. діяли матуральні курси, перетворені 1925 на гімназію (див. Укр. гімназія в Чехо-Словаччині). 1933 У.В.П.І. був ліквідований через брак дальшої фінансової підтримки чехо-словацького уряду.

Література: Мірний І. Укр. Високий пед. ін-т ім. М. Драгоманова. 1923—33. Прага 1934.

Український Військовий Клуб ім. П. Полуботка, військ. орг-ція з політ.-пропагандивним завданням, заснована у Києві на нараді укр. вояків і старшин Київ. округи 29. 3. 1917. Ініціатором і гол. організатором клубу був М. Міхновський (серед ін. діячів були П. Волошин, О. Сахно-Устимович). Гол. завданнями клубу були: орг-ція укр. добровольчих полків, улаштування військ. маніфестацій, заклики до творення окремих укр. військ. громад і клубів. У.В.К. спричинився до їх заснування по всіх фронтах і осередках, до заснування в Києві Полку ім. гетьмана Б. Хмельницького, скликання Всеукр. Військ. З'їзду 18—21. 5. 1917 та вибору Укр. Ген. Військ. Комітету. На військ. з'їзді чл. Клубу домагалися проголошення самостійності України. Діяльність Клубу припинилася у червні 1917, коли М. Міхновського вислано на рум. фронт.

Український Військовий Комітет, див. Військовий Комітет.

Український Вільний Університет (УВУ), постав 1921 в екзилі для розвитку вільної укр. науки і високошкільних студій поза впливами панівних на Україні режимів. УВУ виник з ініціативи Т-ва Укр. Журналістів та Письменників, Укр. Соціологічного Ін-ту та Т-ва Прихильників Освіти у Відні, паралельно до Львівського (таємного) Укр. Ун-ту; їх ініціативу підтримали професори кол. австр. ун-тів, при чому перемогла концепція традиційного ун-ту, репрезентована О. Колессою, що став першим ректором УВУ, над проектом Нар. Ун-ту М. Грушевського, який у висліді відійшов з очолюваним ним Соціологічним Ін-том від співучасті в орг-ції УВУ. Датою заснування УВУ вважається день інавгурації 17. 1. 1921. Початковий склад професорської колегії: 12 проф. і 3 доц. Чл. студентів (90) виявилось недостатнім, бо гол. центром укр. еміграції був не Відень, а Прага й Чехія із залишками інтернаціонального там вояцтва УГА. Керівництво УВУ бажало охопити цих потенціальних студентів, як також знайти фінансову базу, якої у Відні не було.

Розв'язку підготував продекан правничого фак. В. Старосольський у своїх зв'язках з Я. Нечасом, довіреним през. Чехо-Словацької Респ. (ЧСР) Т. Г. Масарика, прихильно наставленого до слов. наук. установ у новій державі. Після офіц. переговорів О. Колесси і С. Дністрянського з прем'єром Чехо-Словаччини Я. Черним перенесено УВУ, який дістав фінансове забезпечення від чехо-словацького уряду і можливість користуватися залами й кабінетами Карлового Ун-ту, численні стипендії для студентів, як також офіц. визнання рішень мін-ва закордонних справ і освіти (16. 9. та 30. 9. 1921). З перенесенням до Праги УВУ прийняв структуру Карлового Ун-ту з обмеженням до двох факультетів: філос.- та правничого.

Після інавгурації в Празі 23. 10. 1921 викладацький склад 1921—22 акад. р. збільшився до 16 проф., 4 доц. і 1 лектора, а на кін. першого десятиліття (1931) професорська колегія нараховувала 39 чл. Ч. зареєстрованих студентів збільшилося з початкового 702 до 874 (1922—23), при чому деякі студіювали одночасно в УВУ й у Карловому Ун-ті. Як перша укр. висока школа у Празі, УВУ став центром укр. наук. життя в ЧСР, а згодом поряд з ним постали ін. високі школи, студії, ін-ти, наук. т-ва, при чому кожночасний ректор УВУ очолював з уряду Укр. Акад. Комітет. Бібліотека зросла на кін. 1920-их рр. до 10 000 тт. За перше 10-ліття свого існування УВУ видав 27 тт. праць, у тому ч. кілька дуже цінних, зокрема два ювілейні зб. на пошану Т. Масарика та три зб. з працями професури.

У 1930-их рр. УВУ пережив кризу, бо у висліді переорієнтації політики ЧСР на зближення з СССР і Польщею обмежено права укр. політ. еміграції. Під загрозою опинився й УВУ, але його врятовано заходами тодішнього ректора І. Горбачевського. Проте зменшених фінансових засобів не вистачало на продовження вид. діяльності. Ін. труднощі виникли зі зменшенням ч. студентів; перед другою світовою війною воно знизилося до 61 (1939). Деякі надії збудила перебудова ЧСР 1938, коли Карпатська Україна отримала широку автономію і пляновано перенести УВУ до Хусту як укр. держ. ун-т, але спроба була перекреслена угор. окупацією.

Звуження кол. ЧСР до Протекторату Чехії та Моравії відбилося й на стано-

вищі УВУ, який підпорядковані ректорові Нім. Карлового Ун-ту. Деяко збільшилося ч. студентів з т. зв. Генерал-Губернаторства (107 на 1940—41), завдяки чому Укр. Центр. Комітет зміг заходами його гол. В. Кубійовича визначити спеціальні місячні дотації й фінансувати вид. діяльність. Стан професорської колегії наприкін. празького періоду: 20 проф., 10 доц. і 3 лектори. Докторських дипломів видано 1921—41 37 на філос. та 95 на правничому факультеті.

Ректорами УВУ 1921—45 були: О. Колесса (1921—22, 1925—28, 1935—37, 1943—44), С. Дністрянський (1922—23), І. Гор-

Перший Сенат УВУ в Празі 1921-22
Зліва направо, сидять: С. Смаль-Стоцький, О. Колесса (ректор), С. Дністрянський; стоять: Д. Антонович, М. Лозинський, В. Старосольський

бачевський (1923—24, 1931—35), Т. Щербина (1924—25), Д. Антонович (1928—30, 1937—38), А. Яковлів (1930—31, 1944—45), О. Мицюк (1938—39, 1940—41), І. Борковський (1939—40, 1941—43), о. А. Волошин (1945). Секретар М. Шляхтиченко.

Празький період діяльності УВУ закінчила окупація Праги сов. армією (травень 1945), при чому останній ректор А. Яковлів передав урядування прихильникові концепції залишення УВУ на території Чехії о. А. Волошинові, а сам з більшістю професорів виїхав за кордон. Концепція о. Волошина виявилася ілюзорною: його самого заарештовано і він скоро загинув у тюрмі. УВУ ліквідовано, а майно знищено чи розграбовано.

За ініціативою В. Щербаківського, до якого приєдналася група укр. дослідників з Укр. Наук. Ін-ту з Берліну під проводом дир. І. Мірчука, УВУ відновлено в Мюнхені з систематичним навчанням у 1946—47 акад. р., при збільшеному складі професорської колегії, до якої приєднано вчених з Центр. і Сх. України. 1947 в УВУ діяло 44 проф., 16 доц. та 18 викладачів й асистентів. Найвище ч. студентів було 493 (1947—48). До віднови діяльності спричинилися насамперед дотації з фондів Укр. В-ва (Краків), згодом дотації Конгрегації для

Сх. Церкви, виеднувані Апостольським Візитатором еп. І. Бучком, що став куратором УВУ. Виклади велися на обох факультетах. Жвава була також вид. діяльність, спрямована спершу гол. на підготову підручників і скриптів (до 1950 — 27 тт.).

Грошова реформа у Німеччині (червень 1948) спричинилася до важкої фінансової ситуації переміщених осіб і зумовила прискішений виїзд проф. і студентів за океан, що негативно відбилася на становищі УВУ, в якому на 1949 було лиш 272, 1950 ледве 137 студентів. Авдиторне навчання було сильно скорочене, а 1956 припинилося зовсім. За 1946—56 видано 206 докторських та 103 магістерських дипломів. Морально допомогло до подолання кризи визнання УВУ приватним ун-том з акад. правами декретом баварського мін. освіти й віровизнань 16. 9. 1950.

Послаблення авдиторного навчання УВУ намагався компенсувати розбудовою Ін-ту Заочного Навчання, скріпленням вид. діяльності (з 1957 почали з'являтися «Наукові Записки» УВУ), нав'язанням співпраці з розпорошеною професурою, яка об'єдналася у трьох делегаціях (ЗДА, Канада, Франція). Становище змінилося на краще з заснуванням Т-ва Сприяння Укр. Науці (1962), до постановня якого з боку УВУ найбільше спричинився О. Кульчицький. При заповненні дотацій можна було приступити за ректорства Ю. Бойка до відновлення авдиторного навчання (1965), яке було поширене за ректорства В. Янева (курси українознавства літні й зимові, пед., мовні для початківців за організацією Г. Васюковича та англословні курси сходознавства спільно з Центр. Мічигенським Ун-том). Оновлено й збільшено професорську колегію (з 56 чл. 1965 до 84 1981); більшість професури живе поза місцем осідку УВУ, але бере участь

Будинок УВУ в Мюнхені

у літніх семестрах. За 1968—81 через систему УВУ перейшло 1585 студентів

і курсантів з 17 країн. Цю працю можна було розгорнути завдяки придбанню дому (1974) за дотацією Первоієрарха Укр. Кат. Церкви Й. Сліпого, розбудові фундацій у ЗДА й Канаді, зв'язкам із поза укр. наук. колами (1972—81 — 122 конференції й зустрічі, у тому ч. ювілей Г. Сковороди у співпраці з ун-тами Німеччини, Франції та Австрії). Окремо треба підкреслити дружні наук. зустрічі з білор., болг., жид., поль., чес. дослідниками. Розбудовано мист. сектор з численними виставками. Заг. ч. (195) всіх вид. УВУ за мюнхенський період подається у щорічних програмах викладів. Дипломи у 1966—81: 98 докторських та 36 магістерських. З 1981 діє при УВУ Ін-т досліду нац. проблем під гол. З. Соколока.

Визначніші проф. УВУ: історики — Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко; географи — С. Рудницький, В. Кубійович; філологи — С. Смоль-Стоцький, О. Колесса, Ю. Шевельов, Я. Рудницький, О. Горбач; дослідники філос. наук — Д. Чижевський, І. Мірчук, О. Кульчицький, В. Янів; етнографи — З. Кузеля, В. Петров; історики мистецтва — Д. Антонович, В. Залозецький, історики Церкви — В. Біднов, М. Чубатий, О. Лотоцький; правники — С. Дністрянський, О. Ейхельман, Р. Лащенко, В. Старосольський, А. Яковлів, Л. Окіпніш-вич, В. Панейко; економісти — В. Тимошенко, О. Мицюк, Є. Гловінський.

Діяльність УВУ знайшла своє визнання й після зміни баварського високошкільного закону 1973: окремим додатком до закону 28. 6. 1978 він був знову визнаний приватним ун-том з акад. правами. З 1972 УВУ реєстрований у світовому довіднику «World of Learning». Завдяки наук. та культ.-мист. діяльності і міжнар. зв'язкам УВУ став гол. осередком інтелектуального життя укр. еміграції в Німеччині і Зах. Європі.

Ректорами УВУ 1946—81 були: В. Щербаківський (1946—47), І. Мірчук (1947—48, 1950—55, 1956—61), Ю. Панейко (1948—50, 1961—62), М. Васильов (1955—56), О. Кульчицький (1963), В. Орелецький (1964, 1966—68), Ю. Бойко (1965—66), В. Янів (з 1968). Секретар В. Дідович (з 1956).

Література: Ministerstvo zahraničních věcí. Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. Praha 1924; Укр. Вільний Університет в Празі в 1921—31. 1—2 т. Прага 1931; З діяльності УВУ за друге десятиліття існування (1931—1941). Наук. Збірник УВУ в Празі. т. III. Прага 1942; Наріжний С. Укр. еміграція. Прага 1942; Мірчук І. Укр. Вільний Університет (в укр., англ. та нім. версіях). Наук. Збірник УВУ, т. V. Мюнхен 1948; Мірчук І. Укр. Вільний Університет; короткий огляд (в укр. і англ. версіях). Мюнхен 1958; Holliat R. Short History of the Ukrainian Free University. Papers of Shevchenko Scientific Society, No. 21. Нью-Йорк 1964; Janiw W. Ukrainische Freie Universität. Kurzgefasste Geschichte und dokumentarische Ergänzungen. Мюнхен 1978; Mitteilungen der

Arbeits- und Förderungsgemeinschaft der Ukrainischen Wissenschaften. Jahresberichte. No. 5—17. Мюнхен 1968—81.

В. Янів

«Український Вісник», щоденник у Львові з 25. 1. до 29. 9. 1921, виходив замість «Діла»; ред. М. Струтинський.

«Український Вісник», орган Укр. Нац. Об'єднання (УНО) в Німеччині, націоналістичного напрямку, виходив у Берліні з 1936 до 1945, спершу неперіодично, з 1938 місячник, потім двотижневик, тричі на місяць і як тижневик. «У.В.» редагували: Ю. Артюшенко, В. Янів (1940), Ю. Панченко-Юревич, А. Білінський і (з 1941) В. Маруняк. Поряд хроніки УНО, «У.В.» містив матеріали на актуальні гром. і політ. теми, зокрема інформував про події на Карп. і підсов. Україні, подавав багатий культ.-осв. матеріали про працю клітин УНО тощо.

«Український Вісник», позацензурний самвидавний журн. 1970—74, вийшло 8 чч., перевиданих (за винятком ч. 5) на Заході; деякі чч. англ. і франц. мовами. Видавці «У.В.» не відомі, лише подвійне ч. 7—8 підписане псевд. ред. — Максим Сагайдак, проте редагування, виготовлення й розповсюдження його інкримінували багатьом діячам опору, зокрема В. Чорноволові, М. Плахотнюкові, С. Хмарі, О. Шевченкові. «У.В.» мав давати «інформацію про порушення свободи слова й ін. дем. свобод, гарантованих конституцією, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення нац. суверенності (факти шовінізму й українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище укр. політ. в'язнів у тюрмах і таборах, про різні акції протестів тощо». Видавці «У.В.» вважали його за вид. «не антирадянське і не антикомуністичне». «У.В.» дає першоджерельну документацію про репресії й самооборонний рух кін. 1960-их — поч. 1970-их рр.: політ. процеси, убивство А. Горської (див. Додатки), відзначення пам'яті В. Симоненка, форми поневолення укр. народу, ст., есеї, протестні листи й літ. твори діячів руху опору (В. Симоненка, І. Дзюби, В. Чорновола, В. Мороза, І. Світличного, Є. Сверстюка, С. Караванського, М. Плахотнюка, І. Сокульського, В. Стуса, В. Романюка, І. Геля, І. Стасів-Калинець, І. Калинця, О. Сергієнка й ін.). Останні 3 ч. містять матеріали про погром укр. інтелігенції 1972,

а ч. 7—8 виразніше формулює позиції журн., говорячи про «окупаційний режим на Україні», про потребу визначати «чітко окреслену політ. позицію з провідним антиколоніальним напрямком», «об'єднати всі демократичні антиколоніальні групи на Україні», бо тільки в цьому журн. бачить «поступ у розгортанні нац.-визвольної боротьби за демократію».

«Український вісник рефлексології та експериментальної педагогіки», наук.-пед. журн., орган Укр. Н.-Д. Ін-ту Педагогіки, виходив у Харкові з 1925, пізніше п. н. «Укр. вісник експериментальної педагогіки та рефлексології» (1927—30) і «За марксо-ленінську педагогіку» (1931—32). Журн. інформував про модерні течії в педагогіці, психології та містив ст. про напрями педології, рефлексології, бігевіоризму. Редакцію ж. очолював В. Протопопов.

Український Воєнно-Історичний Інститут (УВ-ІІ), утворений у 1952 в Торонто з перенесеного туди з Німеччини ген. М. Садовським Укр. Воєнно-Іст. Т-ва, заснованого 1925 у Каліші (Польща). Ін-т утримував Музей укр. війська й фльоти УНР та продовжував видавати матеріали до історії укр. війська «За Державність». УВ-ІІ очолював і був дир. музею М. Садовський, а по його смерті (1967) полк. М. Битинський. 1969 УВ-ІІ перестав існувати, а музей був переданий УВАН у Канаді. Музей відкрито 1981 п. н. — Військ.-Іст. Музей і Архів УВАН і розміщено у Вінніпезі.

«Український Голос», тижневик, з 1927 орган Союзу Укр. Самостійників, виходить з 1910 у Вінніпезі (Канада) як вид. Укр. Вид. Спільки «Тризуб»; до 1973 видавав додаток «Література, Наука, Мистецтво» (179 чч.), до 1960 стор. Союзу Українок Канади. Ред.: о. В. Кудрик (до 1920), М. Стечишин (1921—47), І. Сирник (1947—74), Ю. Мулик-Луцик, згодом М. Гикавий. «У.Г.» від поч. був трибуною радикальної укр. інтелігенції, пропагував програму самостійності України, підтримував укр. правос. рух, а згодом став неофіц. органом Укр. Гр.-Правос. Церкви в Канаді.

«Український Голос», орган Укр. Військ. Виконавчої Ради Півн.-Зах. Фронту, виходив двічі на тиждень, від червня до листопада 1917 у Ризі, у м. Валк та у Іскові; разом 47 чч. Ред. С. Пилипенко, К. Поліщук.

«Український Голос», тижневик у Перемислі 1919—32, спершу на платформі Трудової Партії, 1920—29 — гетьманського руху; видавець і ред. Д. Греголінський, (наклад 17 000). З 1929 неофіц. орган ОУН; ред. Є. Зиблікевич, З. Пелен-

ський та ін. «У. Г.» був часто конфіскований і остаточно заборонений поль. адміністрацією.

«Український Голос», тижневик і (з жовтня 1942) півтижневик, виходив у Луцькому з жовтня 1941 до січня 1944; спершу орган Міськ. Управи, згодом нім. в-ва «Ukraine Presse». Ред. Ю. Підстригач й А. Дублянський.

Український Горожанський Комітет, див. *Горожанський Комітет*.

Український Громадський Видавничий Фонд у Празі, в-во, спершу пов'язане з Укр. Гром. Комітетом, згодом окрема організація, випустило у 1923

—32 бл. 40 перев. наук. і наук.-популярних кн. з різних ділянок, серед ін.: Л. Білецького («Основи укр. літ.-наук. критики»), Д. Чижевського («Нариси з іст. філософії на Україні»), Ф. Вовка («Студії з укр. етнографії та антропології»), М. Туган-Барановського («Політ. економія»), Д. Антоновича («Триста років укр. театру»), С. Русової («Теорія і практика дошкільного виховання»), В. Січинського, В. Щербаківського (з мистецтва), Ф. Якименка (з музики), Ф. Щербини (статистика), С. Бородаєвського (кооперація) та ін., а також літ. твори письм.: Г. Чупринки, О. Олеса, Ю. Дарагана. В-вом керував Є. Вировий.

Український Громадський Комітет у Чехо-Словаччині, гром. і допомогова установа, заснована влітку 1921 у Празі заходами М. Шаповала, який мав добрі зв'язки з чехо-словацьким урядом і здо-

Вид. знак, проєкт Р. Лісовського

Управа Укр. Гром. Комітету в Празі 1923
Зліва направо: Н. Григорів, М. Шаповал (гол.), М. Галаган

був від нього фінансові засоби для праці Комітету. У.Г.К. провадив орг. і допомогову акцію, спричинився до заснування при допомозі пражського уряду Укр. Госп. Академії в Подєбрадах (1922) й Укр. Пед. Ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі (1923). Спершу У.Г.К. охоплював усіх українців, згодом, через політ. й ідеологічні розходження, лише частину. У серпні 1925 уряд Чехо-Словаччини ліквідував У.Г.К.,

і на його місці постав ряд ін. орг-цій. Гол. Комітету був М. Шаповал, діяльними чл. — Н. Григорів і М. Галаган.

Український Демократичний Рух (УДР), політ. орг-ція, постала 1976 в Нью-Йорку, як продовження Конгресу Укр. Вільної Політ. Думки (КУВПД, 1968—76), для консолідації праці укр. дем. сил на еміграції та створення за кордоном політ. руху, який відповідав би дем. тенденціям у суспільстві сучасної підсов. України. В УДР об'єдналися три політ. партії: ОУНз, УНДО й УРДП та бльок непартійних демократів. УДР очолювали: А. Фіголь — гол., Р. Ільницький, М. Воскобійник і Р. Барановський — заступники; з 1981 гол. С. Процик. Гол. Секретаріат УДР видав «Матеріяли КУВПД», зб. чч. 1—4 (серія А) і чч. I—III (серія Б). Мюнхен—Новий Ульм 1972—77.

Український Державний Музей Етнографії та Художнього Промислу АН УРСР у Львові, створений 1951 на базі Музею Етнографії Львівського Філіялу АН УРСР (кол. НТШ) і Львівського Держ. Музею Художньої Промисловости (кол. Міськ. Музей Мист. Промислу), поповнених 1940 р. збірками націоналізованих кол. гром. і приватних музеїв (Нац. Музей, ім. Любомирських, Дідушицьких, жін. гімназії СС. Василянок, етногр. зб. О. Прусевича). У.Д.М.Е.Х.П. поділяється на 2 відділи: етногр.

з понад 44 000 експонатів, і мист. промислу — понад 28 000.

Музей організує етногр. експедиції, видає «Матеріяли з етнографії та мистецтвознавства» (1955—63), альбоми (нар. одяг, різьба й ін.) та окремі праці (К. Матейко «Нар. кераміка зах. обл. УРСР XIX—XX ст.», В. Рожанківський «Укр. художнє скло», Л. Суха «Художні металеві вироби українців сх. Карпат», А. Будзан «Різьба по дереву в зах. обл. України», Я. Запаско «Орнаментальне оформлення укр. рукописної книги», І. Сенів «Творчість О. Л. Кульчицької» й ін.), влаштовує періодичні виставки, з 1955 має постійну експозицію «Побут укр. народу» від 16 ст. У в-ві «Мистецтво» 1976 видано альбом з 400 кольорових та чорно-білих ілюстрацій, що репрезентують шедеври укр. декоративно-ужиткового мистецтва, зібрані в У.Д.М.Е.Х.П.

Український державний степовий заповідник, заснований 1961 у висліді об'єднання заповідників Приозівської височини: Хомутівський степ (заснований 1926), Кам'яні могили (заснований 1927) і Михайлівська цілина (заснований 1928) на

Будинок Музею Етнографії та Художнього Промислу АН УРСР (арх. Ю. Захаряевич, 19 в.)

Сумщині і Стрілецький Степ. Площа 1 634 га, завдання — збереження первісної степової рослинності.

Український Державний Університет в Кам'янці-Подільському, див. Кам'янець-Подільський Державний Український Університет.

Український Дніпропетровський Драматичний Театр ім. Т. Г. Шевченка, створений 1927 з переведеного з Кисва до Дніпропетровського Держ. Укр. Драматичного Театру. Репертуар його складається з укр. (серед ін. «Камінний господар» Лесі Українки) і світової класики: «Приборкання непокірної», «Отелло» і «Багато галасу даремно» В. Шекспіра, «Тартюф» і «Скупар» Мольєра; популярних п'єс сов. репертуару: «Рожеве павутиння», «Республіка на колесах», «На камені горить» Я. Мамонтова. З укр. репертуару критика особливо відзначила «Для домашнього вогнища» (за І. Франком), «Вотанів меч» (І. Кавалерідзе), «Марина» (М. Зарудного), «Горлиця» (О. Коломійця) та ін. Одним з визначніших режисерів був І. Кобринський, визначніші актори: З. Хрукалова, А. Хорошун, С. Станкевич та ін. Декоратори В. Борисовець і Л. Скрипиця.

Український Допомоговий Комітет у Бельгії (УДК), заснований 1945 у Брюсселі для допомоги переміщеним особам, що по другій світовій війні прибули з Німеччини до Бельгії. У 1947—49 УДК мав 26 філій і бл. 3 000 чл.; по виїзді за океан залишилося 10 філій і бл. 380 чл. (1981). УДК видає «Вісті» (з 1945), спершу як двотижневик, згодом місячник, з 1976 двомісячник. УДК є співвласником (разом з СУМ-ом і Об'єднанням Українок Бельгії) виховно-відпочинкової оселі «Франкополе» в Арденах. Гол. УДК: М. Граб (1945—46), К. Мулькевич (1947), А. Кішка (1948), М. Дзьоба (1949—51), В. Попович (з 1952); секретар (з 1950) О. Коваль.

Український Допомоговий Комітет у Римі, заснований по закінченні війни 1945. Засновник і гол. еп. І. Бучко, співр. оо. І. Прашко, Ю. Милянник, М. Ваврик та ін., секретар П. Поліщук. Завданням УДК була допомога укр. біженцям, що опинилися в Італії, полоненим і студентам. Матеріальну допомогу (одягом, харчами і грошми) одержувано перев. з фондів Ватикану. Опіка над полоненими вояками з Дивізії «Галичина» (бл. 10 000) у таборі б. Ріміні полягала у зв'язках з ватиканськими, італ. та міжнар. колами, налагодженні листування та постачання підручників і приладдя для таборових шкіл. Після переїзду полонених до Англії й виїзду біженців за океан діяльність УДК. 1970 припинилася. Харитативні обов'язки перебрала на себе Апостольська візитатура для укра-

їнців у Зах. Європі (архiep. Бучко та його секретар о. М. Марусин).

Український Драматичний Театр ім. М. К. Садовського, пересувний театр у складі 30 осіб й оркестри; 1933—39 обслуговував Галичину і Волинь; дир. П. Карабіневич, режисер Люся (Карабіневич) Барвінок. Репертуар — майже виключно укр. побутова класика й іст. п'єси.

«Український Емігрант», двотижневик (до 1931) і кварталник, орган Т-ва Опіки над укр. емігрантами, що виїжджали гол. за океан, виходив у Львові 1927—37; ред. В. Бачинський, згодом І. Квасниця. «У.Е.» заторкував гол. питання переселеного характеру.

Український Жіночий Союз, гром.-політ., культ.-виховне й харитативне т-во, діяло у Відні 1920—38, відновлене 1957. У.Ж.С. влаштовував літ.-муз. вечірки та ін. імпрези, безплатні курси укр. мови, історії та мист. творчості. Гол.: С. Марітчак, О. Залізник, А. Жук; з 1957 гол. А. Сапрун, Д. Дзерович.

«Український Засів», літ. журн., вид. Відділу пропаганди нім. армії на Україні, виходив у Харкові, потім у Кіровограді 1942—43; ред. В. Домонтович (В. Петров).

«Український Землевпорядник», проф. і наук. місячник Землевпорядкувальної секції Всеукр. Центр. Правління Профспілки С.-Г. і Ліс. Робітників, виходив у Харкові 1925—29. З об'єднання «УЗ» й «Укр. Агронома» 1930 постав «Спеціаліст сіль. госп-ва України».

Український Золотий Хрест (УЗХ) в Америці, гром.-допомогова жін. орг-ція, заснована 1931 в ЗДА як жін. відділ при Орг-ції Держ. Відродження України, з

Головна Управа УЗХ (1970)
Зліва направо, 1-й ряд: Н. Іванів, І. Варивода, В. Мушинська, М. Квітковська (гол.), А. Левчук, О. Генгало, П. Різник; 2-й ряд: М. Филиппів, Р. Григорко, К. Ониськів, П. Перецька, С. Семерен, Я. Зелез, Н. Черепенко, М. Повх, А. Віла, М. Попович, В. Кавка, О. Дуб

1933 як Укр. Червоний Хрест, а з 1939 під сучасною назвою. УЗХ підтримував укр. визвольну акцію на батьківщині, допомагав політ. в'язням і їх родинам на зах. укр. землях та воєнним інвалідам і хворим учасникам визвольних змагань. 1938—39 УЗХ подавав матеріальну допомогу Карп. Україні; з 1940 відкрив своє представництво в Швайца-

рії (керівник О. Нижанківський) для допомоги укр. полоненим й інтернованим за другої світової війни. З 1967 під його керівництвом працює Комітет Оборони і Допомоги (КОД), що опікується політ. в'язнями й дисидентами та їхніми родинами на Україні. УЗХ влаштовує курси мед. сестер, дитячі садки, літні табори молоді, видає твори про визначних жінок. УЗХ є чл. Світової Федерації Укр. Жін. Орг-цій і Ген. Федерації Жін. Клубів (амер.). Відділи УЗХ є в більших осередках ЗДА (до 1939 їх було 60). Очолювали УЗХ: А. Середа, С. Галичин, А. Гладун, А. Левкут, П. Різник, М. Квітковська. Стор. в ж. «Жіночий Світ» у Канаді, а від 1975 неперіодичний «Бюлетень УЗХ» (ред. М. Повх).

«Український Інвалід», неперіодичний журн., орган Укр. Спільноти Воєнних Інвалідів на еміграції, виходив у Каліші 1926—31; ред. М. Садовський.

Український Інститут Америки, культ. установа українців у ЗДА, заснована 1948 укр. винахідником і філантропом В. Джусом, міститься від 1955 у купленому ним у Нью-Йорку палаці А. ван Горна Стайвезента. Згідно з статутом Ін-т є осередком збереження творів укр. культури (мистецтва, літератури, музики, нар. творчості), допомоги студіюючій молоді та українцям, що селяться в ЗДА, зокрема винахідникам. У.І.А. розбудовує зв'язки з культ. колами амер. світу, влаштовує мист. виставки, наук. з'їзди, концерти, літ. вечори, доповіді, товариські зустрічі. У ньому зберігаються твори О. Архипенка, О. Грищенка, Г. Крука та ін., а також колекції музейних експонатів (церк. ризи, ікони, рукописи, патенти укр. винахідників). През. Ін-ту є син засновника Т. Джус. Довголітнім адміністратором був Ю. Ревай. Ін-т має понад 200 чл., гол. діячів культури, у тому ч. чимало осіб молодшого покоління. Дім У.І.А., як іст. та мист. споруда є під охороною держави.

Будинок УІА

Український Інститут Громадознавства (УІГ), заснований 1925 М. Шаповалом у Празі на базі існуючого там філіялу Укр. Соціологічного Ін-ту у Відні (тому був відомий п. н. УСІ) з відділами: соціології і політики, народознавства та економіки й техніки; 1926—29 при УІГ діяв заочний Укр. Робітничий Ін-т. УІГ видав серію зб. «Суспільство» (1926—27), його органом був ж. «Нова Україна» (1922—28). З УІГ було пов'язане в-во «Вільна Спілька» в Подєбрадах; до 1928 УІГ видав 46 більших праць. УІГ мав чималу бібліотеку, як також під його управою був Укр.

Нац. Музей у Празі, заснований 1923. По смерті Шаповала (1932) УІГ занепадає.

Український Інститут для Дівчат у Перемишлі, виховно-осв. установа, постала з ініціативи о. Д. Кордасевича заходами т-ва тієї ж назви (до 1888 п. н. Бурса для дівчат русько-кат. обряду, відтоді до 1912 — Руський І. д. Д.), що збило фонди, збудувало шкільні й житлові будинки й 1895 відкрило першу укр. дівочу школу з пансіонатом (до 1918 дир. Ін-ту і школи М. Примівна, господар М. Кривавичева). 1903 вищі класи виділеної школи перетворено на лицей (єдиний у Галичині; дир. С. Зарицький, 1910 — О. Ярема), а

Будинок і каплиця Дівочого Ін-ту

1920 на гімназію гуманістичного типу (дир. С. Бобеляк, дир. Ін-ту — М. Бордин, господар Л. Бачинський). Учениці мали молодіжні орг-ції, Пласт, спортові й культ.-осв. гуртки. Довголітніми опікунами Ін-ту були еп. К. Чехович, з 1920-их рр. — В. Загайкевич.

Український Інститут Модерного Мистецтва, заснований у Чикаго 1972 з ініціативи мецената лікаря А. Хрептовського та В. Качуровського (куратор У.І.М.М.) і групи укр. мистців-модерністів. Влаштовує індивідуальні й збірні виставки укр. і неукр. мистців, здебільша молодшої генерації. Видає двомовні ілюстровані каталоги, листівки-репродукції, має постійну галерею, архів та влаштовує муз. і літ. вечори. Важливіші виставки: О. Архипенка, Я. Гніздовського, М. Нечитайла-Андрієнка, К. Мілонадіса, Ю. Соловія, М. Урбана, Р. Жука, Р. Костиюка, І. Дмитрука та ін.

«Український Історик», єдиний укр. іст. журн. поза Україною, з 1965 кварталник Укр. Іст. Т-ва (1963—64 виходив як бюлетень Іст. Комісії «Зарево»), вийшло 68 чч. Фундатор і гол. ред. Л. Винар. Крім праць з історії України, журн. містить матеріали з допоміжних дисциплін й архівні публікації (укр. еміграція, генеалогія, історіографія, Грушевськіяна, критика, спогади), рецензії, бібліографію, хроніку. Співр.: М. Антонович, О. Баран, Ю. Бойко, Б. Винар, О. Домбровський,

М. Ждан, Р. Климкевич, О. Оглоблин, Я. Пастернак, Н. Полонська-Василенко, М. Чубатий та багато ін. Окремі випуски присвячені Укр. Нац. Революції 1917—18, Грушевському, О. Оглоблину.

«Український Історичний Журнал» (УІЖ), орган Ін-ту Історії АН УРСР й Ін-ту Історії Партії при ЦК КПУ. Виходить у Києві з 1957 як двомісячник, з 1962 — місячник. Гол. ред.: Ф. Шевченко (1957—67, 1968—72), К. Дубина (1967), П. Калиниченко (1972—79) й О. Кондуфор (з 1979). Будучи єдиним іст. журн. на Україні, УІЖ є якоюсь мірою провінційним відповідником кількох центр. іст. журн.: «Вопросы истории», «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Вестник древней истории» й ін. Тематично журн. присвячений перев. сов. періодові, соц.-екон. історії й роб. рухові 19—20 вв., лише побіжно коз. добі чи історії культури. Княжий період у принципі вилучений з трактування УІЖ. Мінімально розглядається світова історія. Ідеологічно й концепційно всі публіковані матеріали витримані в дусі марксизму-ленізму при суворому збереженні партійної лінії щодо нац. політики на Україні. За 1960-их рр. були намагання поширити тематику й частково реабілітувати проscribeване іст. минуле («білі плями в укр. історії»), але незабаром їх припинено. Лише кількох дорев. істориків (О. Лазаревського, Д. Нворницького, С. Подолинського, Олександру Єфименко, М. Драгоманова й ін.) частково приєднано до офіц. визнаної історіографії. З сер. 1970-их рр. УІЖ перебуває під суворим контролем партії; в його ред., як і в Ін-ті Історії АН УРСР, проведено чистку. У зв'язку з цим УІЖ не виявляє тенденції до проф. зростання й тематичного збагачення. Стандартні розділи УІЖ: ст., повідомлення, замітки, методичні питання («на допомогу викладачеві іст.»), документи і матеріали, іст. календар, джерелознавство, рецензії, хроніка та ін.

Література: Вітрук Л. Укр. Іст. Журнал (1957—66). Систематичний показчик. К. 1968; Pelenski J. Soviet Ukrainian Historiography after War II. in Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. XII, 3 (1964). Мюнхен 1980. Р. М.

«Український Календар», єдине, крім тижневика «Наше Слово», періодичне вид. (щорічник) для українців у Польщі (з 1957), що його видає Укр. Суспільно-Культ. Т-во. За профілем «У.К.» універсальний літ.-наук. альманах; особливо

цінні ст. про укр.-поль. культ. зв'язки. Серед авторів, крім місц. укр. літераторів та науковців, є поль. україністи, літературознавці з УССР та ін. соц. країн. Ред. (з 1968) А. Середницький; наклад 6—10 000 (обмежений владою, яка не дозволяє друкування укр. книжок взагалі, крім шкільних підручників).

Український Католицький Допомогивий Комітет у Стенфорді, заснований 1945 укр. кат. ієрархією в ЗДА як установа для допомоги і переселенчій акції укр. втікачів і переміщених осіб у Зах. Європі. Гол. був єп.-помічник А. Сенишин, а заступником і протектором митр. К. Богачевський. Представником у Мюнхені був 1946—52 о. І. Стах. За ці рр. У.К.Д.К. розвинув найінтенсивнішу допомогу й переселенчу акцію; його заходами переселено до ЗДА понад 40 000 українців. Комітет співпрацював з амер. кат. добровільною установою (National Catholic Welfare Conference) як його секція. Від 1961 діяльністю У.К.Д.К. керував В. Ленчик. З кін. 1960-их рр. комітет перестав існувати.

Український Католицький Союз (УКС), суспільно-рел. орг-ція, заснована 1931 у Львові з ініціативи митр. А. Шептицького з метою забезпечити релігії належне місце в прилюдному житті й підтримувати всебічний розвиток укр. народу в христ. розумінні. У політ. справах УКС підтримував УНДО. З УКС співпрацювало в-во «Мета»: тижневик «Мета», орган УКС (ред. В. Кузьмович і М. Гнатишак), «Христос наша сила» (М. Гнатишак) та літ.-гром. місячник «Дзвони» (ред. П. Ісаїв). Діяльність УКС обмежила поль. влада до львівської архієпархії. На кін. 1935 УКС мав 416 орг. комітетів, 261 гурток і окружні ради в пов. осередках. Перший гол. — В. Децикевич, з 1932 — З. Лукавецький. Війна припинила діяльність УКС.

Український Католицький Університет ім. св. Климента (УКУ), запланований у Львові як завершення Гр.-Кат. Богословської Академії, був заснований 25. 11. 1963 у Римі митр. Йосифом Сліпим безпосередньо по його звільненні з заслання; він і очолив УКУ як ректор. Засновник збудував 1965—66 на площі Собору св. Софії будинок для УКУ. У час заснування УКУ мав 21 проф. Проректорами були о. В. Лаба, о. І. Музичка. При УКУ з 1976 діє Колегія св. Софії для духовної й наук. формації кандида-

тів на свящ., ректором якої став о. І. Хома. УКУ має, крім теологічного фак. (декани: о. М. Марусин, о. І. Хома), філос. (декани: В. Янів, В. Лев) та юридичний (декани: М. Чубатий, Ю. Старосоль-

Будинок Укр. Кат. Ун-ту в Римі, ліворуч катедра св. Софії

ський). Заг. ч. проф. 38 (1980). При УКУ є бібліотека (перший дир. О. Федак-Коновалець), рел.-іст. та фолклорний музей з галереєю образів та ікон, приміщення при церкві Жировицької Богоматері (дир. до 1972 С. Мойсеович-Янів) та архів (о. Т. Горникевич, о. І. Хома). З 1970 УКУ веде щорічні літні курси українознавства (керівник Б. Лончина). 1981 розпочато курс дияконату. УКУ поширив свою наук.-викладацьку діяльність в ін. країнах при допомозі філій (відділів): у Буенос-Айресі (засновано 1968, дир. Б. Галайчук, М. Василик), Чикаго (1973, В. Маркус), Вашингтоні (1976, Ю. Старосольський), Філадельфії (1977, Л. Рудницький), Монреалі (1977, о. І. Мончак), Лондоні (1979, П. Цимбалістий). Ун-т розвинув інтенсивну вид. діяльність, опублікувавши 14 тт. архівних матеріалів, 12 тт. «Зібраних праць Патріярха Йосифа» та 53 тт. богословських, філос. і іст.-соціологічних творів. При філос. фак. 1977—81 виходив кварталник «Дзвони» (ред. Б. Лончина, 15 чч.).

Література: Укр. Кат. Ун-т ім. св. Климента-папи і його правна основа. Рим 1967; Укр. Кат. Ун-т ім. св. Климента в першому п'ятиліттю свого постанові і діяльності. Рим 1969; Укр. Кат. Ун-т ім. св. Климента-папи в другому п'ятиліттю своєї діяльності. Рим 1974.

о. І. Музичка

Український Комітет у Чехо-Словаччині, громад.-суспільна орг-ція, заснована 1926 у Празі, по ліквідації Укр. Громадського Комітету. В Комітеті перевагу мали укр. есери, крім них, були соціал-демократи, радикали й неупартійні. Гол. управи У.К. були Н. Григоріїв, М. Галаган, С. Шелухин. Діяльність Комітету занепадала у 1930-их рр.

Український Конгресовий Комітет Америки (УККА), надрядна суспільно-громад. центральна українців у США, заснована на I Конгресі Амер. Українців у Вашингтоні 24. 5. 1940 з участю понад 800 делегатів від 168 місцевостей. УККА заснований

на ширшій основі, ніж його попередник — Об'єднання Укр. Орг-цій Америки (1922—40), ослаблене за останніх років існування внутр. непорозуміннями. УККА створений за ініціативою братсько-забезпечених союзів: Укр. Нар. Союз, Укр. Робітничий Союз, Союз Українців Католиків «Провидіння» і Укр. Нар. Поміч. Крім них, до УККА належать крайові об'єднання чи центральні суспільно-політ., проф., госп., жін., молодечих, ветеранських, наук., культ., церк. і місц. орг-цій. Таких централей у системі УККА є тепер 70. Так само діють місц. відділи УККА (об'єднання таких самих місц. орг-цій, яких у 1980 було 65; у 1955 — 134); ч. їх зменшилося через ліквідацію відділів у малих осередках.

Керівними органами УККА є: конгреси українців Америки, що відбуваються щотири роки (до 1980 — 13), президія й ексекютива (разом бл. 30 чл.), крайова рада (раніше — політ. рада), контрольна комісія і громад. суд. Крайова рада складається з представників крайових центр. орг-цій (по 2) та по 1 від 12 найбільших місц. відділів. Вона мала стати своєрідним «парламентом» між конгресами, але не збирається регулярно і не здобула належного престижу. УККА очолюють об-

XI-й Конгрес УККА, 1972

Частина ексекютиви: зліва направо: І. Вазарко, Г. Вілинський, П. Самойлів, С. Пушкарева, о. М. Харина, Л. Добрянський, о. В. Гавлич, о. В. Кушнір, Р. Гуглевич, С. Спринський

рані конгресом президенти, якими були до 1981: М. Мурашко (1940—44), С. Шумейко (1944—49) і Л. Добрянський (від 1949). Поточну працю УККА виконує бюро; його дир.: Ю. Ревай (1949—57), В. Мудрий (1957—66) і В. Базарко (1966—81), комісії, в-во, редакції та окремі установи.

З 1944 УККА видає: «The Ukrainian Quarterly» за ред. М. Чубатого, 1957 — В. Душника, останній редагував також двотижневик «The Ukrainian Bulletin» 1948—70. В-во УККА видало низку книжок укр. й англ. мовами та ін. інфор-

мативних матеріалів про Україну. На стор. двох укр. щоденників і двох тижневиків з'являються неперіодично «Конгресові Вісті» (з 1975). У Вашингтоні засновано Інформаційне бюро УККА, яке працює тепер під керівництвом Л. Добрянського.

При УККА діє як автономна установа Шкільна Рада (Ш.Р.), якій підлягають суботні школи українознавства (у 1970 — 75 шкіл, 1980 — 40); вона видає підручники (бл. 30 назв), затверджує і розробляє програми навчання, видає випускні свідоцтва та дбає за підготовку учителів (пед. курси).

Фінансову базу УККА творять членські внески орг-цій та впрлати поодиноких громадян на т. зв. Укр. Нар. Фонд. Річні збірки 1950—80 становили пересічно 150 000 дол.; 1970 було 12 000 платників.

Діяльність УККА звернена на оборону права укр. народу на самостійне життя, на захист рел. свободи, культури й ін. форм нац. вияву не лише на Україні, але й укр. меншостей поза нею; зокрема останнім часом ведуться акції у справі політ. в'язнів на Україні й захисту людських прав та різні заходи за визнання і належне місце укр. етнічної групи у ЗДА. Гол. акцією УККА були серед ін. заходи проти репатріації укр. переміщених осіб та переселення їх до Америки. З цією метою УККА сприяв створенню Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету, клопотався за надання права азилу воякам УПА й Дивізії «Галичина», домагався встановлення урядом дипломатичних зв'язків між ЗДА й Києвом, виступав проти політики «непередіщення» Амер. Комітету визволення народів Росії, за проголошення урядом ЗДА Тижня поневолених націй (пізніше УККА ініціював щорічні відзначення цього Тижня у липні), на захист новітніх дисидентів та правозахисників на Україні, підтримував зв'язки й інформував держ. органи у Вашингтоні та міжнар. орг-ції, зокрема ООН.

Досягненнями УККА й укр. громади у ЗДА було спорудження і відкриття у Вашингтоні в 1964 пом'ятника Т. Шевченкові, відзначення 100-ліття укр. еміграції у ЗДА (1976—77), щорічні відзначення Дня укр. державності в конгресі ЗДА та в стейтових і деяких міських урядах. У зовн. акціях, гол. на антиком. відтинку, були особливо активними през. УККА Л. Добрянський і В. Душник.

УККА включився у заходи координації укр. життя у вільному світі, спершу ініціюючи Пан-Амер. Укр. Конференцію, а згодом беручи активну участь в орг-ції Світового Конгресу Вільних Українців (УККА був господарем 1 і 3 конгресів). УККА також намагався співпрацювати

з різними укр. політ. центрами (до 1980), але з уваги на поляризацію укр. еміграційної політики, став супроти політ. партій і центрів на нейтральну позицію, а тіснішу співпрацю встановив з укр. Церквами та рел. об'єднаннями.

Тому що гол. увага концентрувалася на політ. цілях і зовн. діяльності, УККА менше уваги звертав на внутр. орг. працю серед укр. спільноти (утримання при орг. житті третьої і четвертої генерації емігрантів, розвиток культури у крайовому масштабі та справи молоді). В УККА виникали іноді кризи й опозиція, зокрема через тенденцію до опанування керівних органів окремими політ. групами. У 1966 постав опозиційний Комітет Гром. Єдності, частина прихильників якого оформила поза УККА Асоціацію Українців Америки. 1978 конфлікт Асоціації з УККА полагоджено, але на 13 конгресі УККА у Філадельфії у жовтні 1980 дійшло до нової широкої опозиції. Використовуючи більшість делегатів, орг-ції Визвольного Фронту (під впливом ОУН С. Бандери) і їх союзники обрали керівні органи з перевагою одного середовища, порушуючи, згідно з твердженням опозиції, чинний статут УККА. В результаті два братські союзи та 25 центр. крайових орг-цій залишили конгрес і на поч. 1981 утворили Комітет правопорядку УККА. Опозиція до новоствореного на 13 Конгресі проводу УККА намагається оздоровити ситуацію в УККА, повернути йому загально-укр. характер.

Крім згаданих, визначними діячами в УККА були: А. Батюк, І. Білінський, Д. Галичин, Б. Гнатюк, Й. Лисогір, О. Лотоцька, Т. Миник, М. Пізнак, І. Робертс, Р. Смаль-Стоцький, І. Фліс, С. Ярема й ін. УККА своїх заслужених чл., а також відомих неукраїнців за їх сприяння укр. справі нагороджує т. зв. Шевченківською грамотою Волі «Shevchenko Freedom Award»; до 1980 нагороджено понад 80 осіб.

Р. М.

Український Кооперативно-Страховий Союз, див. *Страховоз*.

Український Крайовий Комітет (УКК) у Львові, створений нім. владою у вересні 1941 як єдина укр. легальна суспільно-громад. установа в Галичині і представництво перед німцями; мав такий самий статут, як Укр. Центр. Комітет (УЦК) у Кракові (провідник В. Кубійович відмовився поширити діяльність УЦК на Галичину з уваги на її особливу політ. ситуацію). Нім. влада затвердила гол. УКК ген. секретаря Укр. Нац. Ради К. Паньківського; заступником гол. і діловим керівником був М. Добрянський-Демкович.

У вересні-грудні 1941 УКК оформив свою орг. структуру; почали працювати відділи: орг. (керівник М. Росляк, М.

Ценко), фінансовий (Ю. Савчак, В. Пушкар), правний (В. Лисий, М. Волошин), суспільної опіки (О. В. Лициняк, П. Саноцький), госп. (М. Бачинський, згодом М. Мазурик і П. Конюх), шкільний (З. Зелений), культ. праці (В. Зубрицький), молодіжний (С. Левицький), жін. (М. Біляк, М. Заячківська), опіки над полоненими (Т. Воробець, І. Черкавський), праці (І. Ткач), контрольний (Д. Квасниця).

Відповідно до нім. адміністративного поділу краю організовано Укр. окружні комітети (УОК) і делегатури, по селах діяли мужі довір'я.

УКК вважав за свої завдання: допомагати всім, що потерпіли від війни, охороняти укр. населення від зловживань окупаційної влади, злагіднювати воєнно-госп. труднощі, максимально розширювати рамки своєї діяльності, щоб дати орг. базу різним ділянкам нац. життя; здобути якнайбільше впливу на ті держ. органи, від яких залежало буття і добро укр. населення.

Від поч. УКК тісно співпрацював з УЦК. Діяльність УКК закінчилася в березні 1942, коли влада Ген. Губернії ухвалила, що функції УКК перебере УЦК у Кракові. Гол. УКК став заступником провідника УЦК.

Крім поточної діяльності, УКК восени 1941 сприяв поверненню сов. службовців на Наддніпрянську Україну, звільненню з полону вояків сов. армій з Галичини, організував допомогу полоненим у таборах; разом з УЦК допомагав голодуючому населенню Підкарпаття; організував гром., заводські та шкільні їдальні; домігся згоди на заснування гімназій і проф. шкіл (Докладніше див. Укр. Центр. Комітет). М. Добрянський

Український кристалічний масив, український щит, піднята півд.-зах. частина фундаменту Сх.-Евр. Платформи. Простягається з півн. зах. на півд. сх., приблизно на 1 000 км від р. Горині до Озівського м. Найбільша шир. 250 км, заг. площа бл. 200 000 км². Кристалічні породи у межах У.к.м. виступають вище базису ерозії, часом як мальовничі скелі та пороги (т. зв. *гранітовий краєвид*). Поверхня У.к.м. злегка хвиляста, ускладнена тектонічними рухами та процесами денудації. Складчастий фундамент розчленований меридіональними глибинними розломами на ряд блоків, що виділяються в рельєфі: Волинсько-Подільський, Білоцерківсько-Одеський, Кіровоградський, Придніпровський (т. зв. *Запорізька гряда*) і Приозівський. Найбільша абсолютна висота 347 м (у верхів'ях Богу).

У.к.м. майже весь складається з метаморфічних і магматичних порід, основна маса яких глибоко перероблена ультраметаморфічними процесами, включно з

гранітизацією і вибіркоким анатексисом, що спричиняли формування місц. корових магм. Є р-ни, де ці процеси виявлялися порівняно слабо і де можна визначити первинні літологічні й вулканогенні формації. У.к.м. був і є об'єктом інтенсивних досліджень, існують деякі розбіжності в поглядах на його тектоніку, магматизм і метаморфізм. Але заг. У.к.м. розглядають як багатоярусну складчасту споруду, розчленовану глибинними і регіональними розломами на великі блоки неоднакової величини, переміщені відносно один одного по вертикалі на різні глибини. Найпоширеніші архейські породи (перев. гнайси, амфіболіти, кристалічні лупаки, мігматити, метабазити), на які припадає понад 50% території У.к.м. з виходами докембрійських формацій. Ступінь метаморфізації їх вищий, ніж ін. докембрійських порід У.к.м. Осадкові і первинні магматичні формації утворилися в умовах архейської рухомої зони (геосинкліналі). Нагорі архейського розрізу лежать дайкові породи, які розглядаються як утвори епіархейської платформи. Вік архею (докембрій I + II) 2 800 — 3 500 млн рр. Нижньопротерозойські формації (докембрій III, вік 1 600 — 2 000 млн рр.) є типові геосинклінальні утвори, слабше метаморфізовані, ніж архейські. Зустрічаються ультраметаморфічні формації (мігматитові гранітоїди), переважають метабазити і метаультрабазити, епідотові і актинолітові амфіболіти, зелені лупаки, метаморфізовані конгломерати. Сюди належить криворізька серія порід, поширена в центр. частині У.к.м. і зібрана в складчасті структури субмеридіонального простягання. Залізорудні родовища пов'язані з мікрокварцитами, джаспелітами і залізясто-силікатними лупаками. З сер. протерозою (докембрій IV, вік 1 150 — 1 600 млн рр.) почався етап стабілізації У.к.м. Відклалися типові платформні осадові породи, які перейшли слабкий ступінь метаморфізації, перетворившись на кварцити і лупаки. Утворилися маси вивержених порід (коростенський і корсунь-новомиргородський плутони гранітоїдів-рапаків, приозівський комплекс лугових порід та ін.). Породи верхнього протерозою (докембрій IV) у межах У.к.м. відомі тільки в його півн.-зах. частині, де вони складають овруцьку серію, утворену в континентальних умовах (теригенно-ефузивна формація). До цього ж циклу віднесено дайкові породи з ізотопним віком, меншим 1 500 млн рр., поширені в півн.-зах. і півд.-сх. частинах У.к.м. Більшість їх діабазити, частково порфірити. Вони фіксують найпізніші прояви магматизму в докембрії У.к.м.

З породами кристалічного фундаменту У.к.м. пов'язано багато родовищ корис-

них копалин: залізної руди Криворізького басейну, будів. матеріали, керамічна та петрургічна сировина.

Кристалічні породи вкриті незначним шаром (від 0 до 50 м) крихких осадових порід, палеогенових, неогенових та четвертинних. З породами цього покриву на схилах У.к.м. пов'язані Дніпровський буровугільний басейн і Нікопольське родовище манганових руд.

Література: Безбородько М. Укр. кристалічна смуга. К. 1935; Бондарчук В. Геологія України. К. 1959; Царовский И. Стратиграфия докембрия Украинского кристаллического щита (в кн. Стратиграфия и корреляция докембрия). М.—Л. 1960; Стратиграфия УССР (ред. В. Бондарчук, т. 1—3). К. 1972; Классификация геологической формаций Украинского щита. Геологический журнал, т. 34. К. 1974; Каляев Г. Тектоника Украинского щита и положение его в структуре Восточно-Европейской платформы (в кн. Тектоника фундамента древних платформ). М. 1977.

Л. Дражевська

«Український Математичний Журнал», наук. ж., орган Ін-ту Математики АН УРСР. Виходить з 1949 у Києві, 6 разів на рік укр. і рос. мовами. В ж. друкуються ст. з різних ділянок математики, матем. і теоретичної фізики. Попередниками «У.М.Ж.» були: «Журнал математичного циклу ВУАН» (1931—33), «Журнал Ін-ту Математики АН УРСР» (1934—38) і «Збірник праць Ін-ту Математики АН УРСР» (1938—48).

«Український Медичний Вісник», неперіодичний ж., що його видавала в Празі 1923—25 Спілка Укр. Лікарів у Чехо-Словаччині; ред. Б. Матюшенко. Вийшло 6 чч. «У.М.В.» був деякий час єдиним мед. ж., що виходив укр. мовою.

«Український Місіонар», кат. місячник, оо. Василіян, виходить з 1911 у Прудентополісі (Бразилія), двічі був заборонений владою, (1918—34 і 1940—47), у ці роки замість нього виходили річники «Намірення Апостольства Молитви», ред. о. Х. Миськів. «У.М.» містить календарно-церк. матеріал, рел.-нац. ст., вісті з парафій та світу; ред.: оо. Р. Криницький, І. Вігоринський, В. Зінько.

«Український Місіонар у Бразилії», популярний рел. місячник для українців католиків, вид. оо. Василіян, виходить у Прудентополісі (Бразилія) з 1935, з 1968 — п. н. «Місіонар у Бразилії».

«Український Мисливець і Рибалка», наук.-популярний місячник, орган Всеукр. Спілки Мисливців і Рибалок у Харкові, виходив 1925—32 (1925—26 п. н. «Украинский охотник и рыболов»). «У.М.Р.» популяризував знання про мисливську фавну і фавну риб та інформував про мисливське та рибне господарство України. Вийшло 98 чч.

Український Молодий Театр «Заграва» («З»), найвизначніша театральна труппа Зах. України в 1933—38, створена В.

Блавацьким у Перемишлі на базі існуючого вже (з 1931) театру «З.» (по смерті його режисера О. Степового) і частини акторів з театру ім. І. Тобілевича. Високим мист. рівнем і ентузіазмом акторів «З.» продовжувала ідейні пошуки «Березоля» й намагалася не відставати від сучасного зах.-евр. театального мистецтва. До репертуару належали вистави: «Батурин» за Б. Лепким, (пластика масових сцен), «Земля» за В. Стефаником (введення хору), «Ой, не ходи, Грицю» М. Старицького (усучаснення побуту); драми політ.-нац. значення: «Обітована земля» О. Олеса, «Тарас Шевченко» З. Тарнавського, іст. й рел. п'єси Г. Лужницького: «Ой Морозе, Морозенку», «Дума про Нечая», «Зоря над Почаєвом», «Голгота», «Камо грядеши» (за романом Г. Сенкевича) й ін. З світового репертуару: «Будівничий Сольнес» Г. Ібсена, «Святе полум'я» С. Моєма, «Цвіркун у запічку» Ч. Дікенса, «Маріюс» і «Крамарі слави» М. Паньйоля та ін.

У трупі «З.» працювали: Л. Кривіцька, В. Левицька, М. Степова, Г. Совачева, Л. Сердюкова, В. Паздрій, Л. Боровик, Я. Пінот-Рудакевич, Є. Курило, В. Королик, Є. Левицький, О. Неделко, В. Сердюк, А. Радванський та ін.

1938 восени «З.» й Укр. Нар. Театр ім. І. Тобілевича об'єдналися й створили Театр ім. І. Котляревського під проводом В. Блавацького, який мав стати репрезентативним театром. Розвій театру припинила друга світова війна.

Література: Блавацький В. Із театральних споминів. У ж. Київ, січень—лютий, Філадельфія 1953.

В. Р.

Український Музей, заснований 1976 Союзом Українок Америки (СУА) у Нью-Йорку, на базі колекції нар. мистецтва, придбаної управою СУА 1933 від кооперативи «Укр. Нар. Мистецтво» у Львові. Основу етногр. колекції становлять тканини, вишивки, килими, нар. одяг, дереворізьба, кераміка, металеві вироби, писанки. Музей влантовує етногр. виставки, курси писання писанок. В У.М. відбуваються виставки образотворчого мистецтва, дитячої творчості; він видає фотокартки і брошури з окремих колекцій, збирає матеріали з іст. укр. еміграції. У.М. діє як корпорація (гол. Б. Цимбалістий); дир. Марія Шуст, кустос Оксана Грабович.

Український Музей-Архів у Клівленді (ЗДА), заснований 1952 Леонидом Бачинським з метою зберігання укр. вид. взагалі та публікацій про Україну; в біб-

Вітрина в Українському Музеї в Нью-Йорку. Жін. одяг з Лемківщини; зліва направо, з околиць: 1 — Команчі, 2 — Ліська, 3 — Сянока. 4 — чоловічий одяг з Гуцульщини

ліотеці 9 000 кн. і 2 400 назв періодики. Крім того, є архів, а також філіателістичний, нумізматичний, мист., етногр. і пластовий відділи. Крім ін., у в-ві Музею виходять «Бібліографічні показники укр. преси» (1966—78, 6 випусків). З 1977 У.М.-А. міститься у власному будинку. Гол. Л. Бачинський (до 1977), О. Фединський (до 1981), з 1981 — С. Кікта.

Український Музичний Інститут в Америці (УМІА), муз. школа, заснована 1952 у Нью-Йорку з філіями у 12 м. ЗДА: Балтімор, Вашингтон, Детройт, Клівленд, Ірвінгтон, Льюїс, Ньюарк, Пассейк, Трентон, Філадельфія, Чикаго; пересічне ч. учнів 160 (стан на 1980). Перший гол. УМІА Р. Савицький (1952—59), далі — І. Соневицький (1959—61), З. Лисько (1961—62), Д. Каранович-Гординська, М. Байлова, Т. Богданська, з 1981 — К. Чічка-Андрієнко. Програма УМІА розрахована на 10 рр.; крім того, один підготовчий р. для дітей до 8 рр. та один концертний р. для абсолювентів. УМІА розвинув також концертну і вид. діяльність (перевид. «Історії Укр. Музики» М. Грінченка, Пропам'ятні книги УМІА 1958 і 1963 тощо).

Український Народний Комітет, політ. представництво амер. українців у 1918—22, спершу діяв як ширший виконавчий комітет Укр. Ради, яка гуртувала церк. орг-ції, Укр. Нар. Союз та низку культ. т-в на противагу до Укр. Федерації у ЗДА. Гол. У.Н.К. був о. П. Понятишин, адміністратор Гр.-Кат. Церкви в ЗДА, а секретарем — В. Лотоцький. Ширшу базу для У.Н.К. дав «нар. з'їзд» у Нью-Йорку 16—17. 1. 1919. У.Н.К. вів широку діяльність на користь укр. змагань за державність: видавав різні публікації, збирав фінансові засоби, контактувався з амер. урядом; у Вашингтоні й Нью-Йорку утримував інформаційні бюро; був чл. Сер.-Евр. Унії (гол. Т. Масарик) і Ліги Чотирьох Народів (укр., лит., естонці і лотиші). У 1919 У.Н.К. вислав до

Парижу на Мирову конференцію делегацію у складі К. Білика і конгресмена Джейма М. Геміла. У.Н.К. ліквідувався 1922, коли утворено ширшу координаційну централю — Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці.

Український Народний Союз (УНС, до 1914 Руський Нар. Союз), найстарша і найбільша братсько-забезпеченева орг-ція ЗДА з поширенням діяльності й на Канаду; заснована у м-ку Шамокін, Пенсільванія, 22. 2. 1894 з кількох місц. братств, які залишили «Соединеніє гр.-кат. русских братств», не погоджуючися з його консервативними і проугор. та русофільськими позиціями. Завданням УНС було дбати про згуртування, освіту й допомогу українцям в Америці, зокрема ж про їх життєве забезпечення. Ініціативу до заснування УНС висунув о. Г. Грушка в порозумінні з деякими ін. укр. кат. свящ. у видавничій діяльності з 1893 «Свободі», що пізніше стала органом УНС. Осідком УНС є від поч. Джерсі-Сіті, Н. Дж., де міститься у власному 14-поверховому будинку його канцелярія і в-во «Свобода».

Вудинки Укр. Нар. Союзу в Джерсі-Сіті

Керівними органами УНС є конвенції, які збираються щорічно (до 1978 відбулося 29); гол. уряд у складі 28 осіб, до якого входить гол. виконавчий комітет (7 осіб), гол. рада (14) і гол. контрольна комісія (5). Поміж конвенціями УНС керує гол. уряд, який відбуває щорічні засідання.

Після того, як єп. С. Ортинський робив заходи перетворити УНС на орг-цію виключно для гр.-католиків, 1910 частина відділів УНС утворила «новий союз», згодом Укр. Роб. Союз (з 1978 Укр. Братський Союз), а ін. оформилися як Союз Руських Гр.-Кат. Церк. Братств «Християнська Любов», з 1912 — Союз Українців-Католиків «Провидіння». У 1914 постала ще Укр. Нар. Поміч., що гуртувала гол. правос. українців.

Членство УНС на місцях згуртоване у відділах (колись братських), яких 1980 було 454 (388 у 220 місцевостях ЗДА і 66 у 35 місцевостях Канади). Орг. ядром УНС було Братство св. Кирила і Методія в Шамокіні; до нього приєдналося 12 ін. братств (Шенандоа, Оліфант, Гейзлтон й ін.), між ними найстарша укр. орг-ція в Америці — Братство св. Миколая в Шенандоа, засноване 18. 1. 1885 о. І. Волянським. Пізніше до УНС увійшли відділи (братства) ін. стейтів; з 1901 УНС

поширено на Канаду, де 1906 постав перший відділ у Торонто. Відділи мають свою самоуправу і гуртуються в окружних комітетах УНС, яких є 32 (з них 4 в Канаді).

Ч. чл. УНС коливалося залежно від кон'юнктури і припливу емігрантів до Америки, від внутр. відносин в організа-

Головний Уряд УНС (1954—58)

Зліва направо, сидять: Р. Слободян, М. Пізнак, Д. Галичин (гол.), Г. Жеребняк, Г. Герман; стоять, 2-й ряд: А. Драган, І. Іванчук, С. Куропась, В. Галан, О. Штогрин, В. Коссар, М. Демидчук, П. Кучма, Т. Шпікула; 3-й ряд: І. Кокольський, А. Чопик, В. Гузар, Д. Шмага, Я. Падок, А. Джула, В. Дідик, М. Давискиба

ційному житті еміграції та, врешті, від системи забезпечення. 1894 УНС мав 439 чл. і 220 дол. майна, 1904 — 9 000 чл. й 46 000 майна. Зміна системи вкладок у 1910-их рр. на базі теоретично опрацьованої «табелі смертності» (прийнятої в ін. подібних орг-ціях) призвела до кризи в УНС і до зменшення чл. у 1914—17 рр. з 25 300 до 11 900. Між двома світовими війнами ч. чл. знову зросло, так що 1946 УНС мав 46 000 чл. і 8 500 000 дол. майна. Завдяки новоприбулій еміграції воно майже подвоїлося (1971 понад 88 000 чл.). 1980 членство становить 84 000, а майно понад 45,5 млн дол. Молодша генерація вважає систему забезпечення в УНС, порівняно з модерними амер. аскураційними компаніями, менш атрактивною.

Фінансову силу і обсяг діяльності УНС характеризують його щорічні бюджети. На 1981 бюджет передбачав 7 421 000 прибутків і 6 404 000 видатків. На прибутки складаються членські вкладки та відсотки від інвестицій. З видатків 33% припадає на виплати для чл. (посмертне, дозрілі і виплатні грамоти), дивіденди (9%), орг. видатки (8%), в-во (7,8%), дотації на культ., харитативні й ін. цілі (менше 2%).

До виконавчого комітету УНС належать: гол., його заступники, дир. для

справ Канади, секретар, касир й організатор. Гол. були: Т. Толпаш (1894—95), І. Глова (1895—98), Ю. Хилляк (1898—1900), о. А. Бончевський (1900—02), о. М. Стефанович (1902—04), К. Кирчів (1904—08 і 1917—20), Д. Капітула (1908—17), С. Ядловський (1920—25), Т. Грицей (1925—29), М. Мурашко (1929—49), Д. Галичин (1950—61), Й. Лисогір (1961—78). Секретарі: оо. І. Констанкевич (1894—95), Н. Дмитрів (1895), М. Стефанович (1896—97), А. Бончевський (1898—1900), пізніше довголітні секретарі Д. Галичин (1933—50), Я. Падок (1958—74). До виконавчого комітету, обраного на 29 конвенції УНС, входять: І. Флис — гол., М. Куропась і М. Душник — заступники, П. Юзик — дир. для справ Канади, В. Сохан — секретар, У. Дячук — касир і В. Оріховський — організатор. До видатних діячів і урядовців УНС належав Р. Слободян, що обіймав

понад півстоліття керівні пости, у тому ч. гол. касира (1933—66).

Помітну роль у розвитку УНС та пов'язанні його з розбудовою всього укр. громад. життя в ЗДА відіграв орган УНС «Свобода», а дехто з його ред. мав великий вплив на формування ідеології амер. українців (о. Г. Грушка, о. Н. Дмитрів, Л. Мишуга). З 1932 УНС видає тижневик «Ukrainian Weekly», а з 1953 дитячий місячник «Веселка», щорічні альманахи-календарі (до 1982 — 72) й ін. Крім вид. укр. мовою, заходами і коштом УНС видано два десятки праць англ. мовою — Ю. Вернадського, К. А. Меннінга, В. Г. Чемберлена, П. Конді й ін., а в 1941 одностомник «Історію України» М. Грушевського в обробці й перекладі О. Й. Фредерксена (у в-ві Єйльського Ун-ту). Великим досягненням УНС було вид. у 2 тт. «Енциклопедії Українознавства» (вид. НТШ, гол. ред. В. Кубійович) п. н. «Ukraine: a Concise Encyclopedia», здійсненого в-вом Торонтського Ун-ту (1963—71).

Культ.-осв. і виховну діяльність УНС веде на своїй оселі-ресорті в Кетскільських горах б. м-ка Кергонксон у півн. частині стеїту Нью-Йорк. Тут відбуваються виховні українознавчі курси для дітей, спортові змагання, різні з'їзди та

товарисько-розвагові імпрези, гол. влітку. На оселі, що має назву «Союзівка», споруджено три пам'ятники-бюсти: Шев-

Церква пресв. Трійці в Кергонксон
(проскт Р. Жука)

ченкові (у виконанні О. Архипенка), І. Мазепі (С. Литвиненка) і Лесі Українці (М. Черешньовського). Культ.-осв. діяльність провадить культ. комісія УНС (з 1956), створена замість кол. Просвітньої комісії (1912—17). Щороку УНС надає укр. студентам стипендії (у 1981 — 45 000 дол.).

Будучи апартійною орг-цією, УНС віддзеркалює гол. напрям суспільно-політ. думки українців у ЗДА: принципові самостійницькі позиції, демократизм, оборона амер. нац. інтересів. УНС був ініціатором усіх гол. акцій і заходів амер. українців, зокрема творення центр. репрезентаційних установ та об'єднань: Укр. Нар. Рада (1914), Укр. Соїм у ЗДА (жовтень 1915), на якому створено *Федерацію Українців у ЗДА*, Укр. Рада (1916), Укр. Нар. Комітет (1918), *Об'єднання Укр. Орг-цій Америки* (1922), схвалення конгресом ЗДА і проголошення през. В. Білсоном «Укр. Дня» 21. 4. 1917 зі збіркою на допомогу населенню України. За рр. визвольних змагань УНС організував допомогу урядам Центр. Ради і ЗУНР, згодом влаштовувано різні збірки на фонд оборони, допомоги голодуючим, інвалідам, «Рідній Школі» тощо. По другій світовій війні УНС сприяв акції допомоги укр. політ. еміграції в Зах. Європі і був співзасновником *Злученого Укр. Амер. Допомогового Комітету*. 1940 був одним з ініціаторів *Укр. Конгресового Комітету Америки* (УККА). 1956 ініціював перші заходи і схвалення на пропозицію сен. Джевітса постанови Конгресу ЗДА щодо побудови пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні. УНС та його публікації сприяли збірці фондів на катедру укр. студій при Гарвардському Ун-ті.

Як найбільша укр. орг-ція в ЗДА, УНС відіграв провідну роль в діяльності УККА; гол. УНС був довгі роки виконавчим заступником през. УККА, а від 1976 цей пост ділив ротаційно з гол.

ін. трьох братських орг-цій. 13 конгрес УККА у жовтні 1980 змінив цю систему, що було однією з причин кризи в УККА. У висліді УНС не бере участі в керівних органах УККА і разом з ін. орг-ціями створив «Комітет для відновлення правопорядку в УККА».

УНС є чл. (а його представники беруть участь у керівництві) Конгресу Братського Союзу Америки, який 1980 репрезентував 110 братсько-обезпечених союзів з понад 10,5 млн чл.

Література: Дмитрів Н. Короткий начерк іст. Руського Нар. Союзу. Календар УНС на 1914 р. Джерсі-Сіті 1914; Мишуга Л. Про пам'ятна книга, видана з нагоди 40-літнього ювілею УНС. Там же, 1936; Ювілейний Календар-Альманах УНС 1894—1944. Там же 1944; Падох Я. УНС в світлі чисел. Там же 1960; Драган А. УНС в минулому і сучасному (1894—1964). Там же 1964. Я. Падох і Р. М.

Український Народний Союз у Франції, гром.-культ. орг-ція, заснована 1932 в Парижі як централія, що об'єднувала місц. громади, т-ва («Просвіти») і клуби, які діяли в укр. скупченнях у Франції. Ідеологічно У.Н.С. був орг-цією соборницькою з націоналістичним світоглядом; він багато спричинився до нац. виховання укр. заробітчанської еміграції та її збереження від польонізації. Заходами У.Н.С. почав виходити в Парижі тижневик «Українське Слово». Спершу У.Н.С. об'єднував 13 низових орг-цій, 1936 — 50, 1939 — 87 і бл. 5 000 чл.; це була найсильніша укр. орг-ція серед укр. діячів у Європі. Головами У.Н.С. були ген. М. Капустянський (1932—38), сотн. П. За-ворницький (1939—43) й О. Бойків після 1943. Серед активних чл. У.Н.С. були: І. Стасів, М. Небелюк, Л. Киселиця, Л. Гузар, Т. Цвікула, В. Федорончук й ін. З поч. війни 1939 У.Н.С. повів акцію, щоб українці (що були поль. громадянами) не йшли до поль. війська, а вступали до франц. Чужинецького Легіону. Під час нім. окупації Союз обмежив свою діяльність, але й вона була заборонена нім. владою (поч. 1944). По війні У.Н.С. відновив свою діяльність, але через реєстраційні труднощі припинив її, а чл. кол. Союзу заснували нову орг-цію *Укр. Нац. Єдність*.

Український Народний Театр ім. І. Тобілевича, один з кращих театрів Зах. України, створений 1928 у Станіславові Я. Давидовичем як стаціонарний театр, спершу з перевагою муз. репертуару. З 1929—30 під керівництвом М. Бенцалі і В. Блавацького став мандрівним. Визначніші актори: О. Бенцалева, Л. Кри-віцька, М. Слюсарівна, Л. і К. Кемпе, І. Рубчак, О. Яковлів, Л. Боровик, В. Карп'як, А. Радванський, Л. Голдінська, Г. Сочаєва. Гол. вистави перших рр.: «Мина Мазайло» М. Куліша, «Пурга» Д. Щеглова, «Грішниця з острова Паго-

Паго» С. Моєма, «Несподіванка» К. Роз-
творовського. Найбільші досягнення
У.Н.Т.Т. мав у героїчно-романтичному
репертуарі: «Сонце Руїни» В. Пачовсько-
го, «Гори говорять» за У. Самчуком,
«Довбуш» Е. Задвірського, «Орлення» І.
Зубенка, «Отаман Пісня» М. Чирського,
інсценізація «Мазепи» (за Б. Лепким) та
«Холодний Яр» (за Ю. Горліс-Горським);
крім того, ставив комедії Г. Лужниць-
кого («Акорди», «Подружжя у двох меш-
каннях»); укр. клясику («Чумаки» І.
Карпенка-Карого, «Лісову пісню» Лесі
Українки та ін.); оперети («Корневіль-
ські дзвони» Плянкетта, «Орфей у пеклі»
Оффенбаха, «Дівча з Маслоу», «Ша-
ріка», «Гуцулка Ксеня», «Пригоди в Чер-
чі» Я. Барнича). У діяльності У.Н.Т.Т.
були репрезентовані два напрями: при-
хильника літ.-реалістичного театру М.
Бенцалю і В. Блавацького, що орієнту-
вався на стиль «Березоля». 1932 Бла-
вацький з частиною акторів перейшов
до театру «Заграва»; у кін. 1938 з обох
цих театрів утворився Театр ім. І. Кот-
ляревського (1938—39), на базі якого у
вересні 1939 постав Львівський Держ.
Укр. Драматичний Театр ім. Лесі Укра-
їнки.

В. Р.

**Український Науковий Інститут Гар-
вардського Університету** (УНІГУ, Ukra-
inian Research Institute, Harvard Univer-
sity), створений 1973 в Кембріджі (Мас-
сачусеттс, ЗДА), як самостійний додаток
до заснованих 1968 укр. гром. зусиллями
катедр укр. мови, літератури та історії
України в Гарвардському Ун-ті та до
Українознавчого Семінару при Гарвард-
ській Університетській Бібліотеці (яка
має найбагатшу в зах. світі університет-
ську зб. українські). Дир. О. Прицак, за-
ступник дир. І. Шевченко. УНІГУ видає
квартальник "Harvard Ukrainian Studies"
(див. *Доповнення*), піврічник "Recenzija"
(критичний огляд наук. українознавчих
вид. УССР) і річник "Minutes of the Se-
minar in Ukrainian Studies" (тези допові-
дій і звіти з дискусій на щотижневому
міждисциплінарному семінарі), моногра-
фії та додаткові наклади ст. чл. УНІГУ,
друкованих в ін. вид. (відповідальний за
книжкові вид. УНІГУ — П. Магочій). Від
1981 при УНІГУ діє Археографічна Ко-
місія з завданням видавати пам'ятки істо-
рії України різними мовами, включно з
орієнтальними; діє також комісія для
вивчення голоду в УССР. УНІГУ разом
з названими катедрами підлягає Коміте-
тові Українознавчих Студій (крім дирек-
ції УНІГУ, чл. є проф. Гарвардського Ун-
ту Г. Лянт, Е. Кенен, В. Вайнтрауб і Р.
Пайпс), а також підзвітний гром. візита-
ційному комітетові з мішаним укр.-амер.
складом. Ч. співр. УНІГУ бл. 40. Серед
них є кілька науковців з-поза Америки

й Європи. Щороку в кін. травня відбу-
вається при УНІГУ наук. конференція
як українськомовний форум для проф.
і бібліотекарів ЗДА і Канади, влашту-
вана керівництвом Постійної конференції
укр. студій, та літні курси для при-
їжджених студентів. При УНІГУ міститься
бюро Фонду катедр українознавства, що
збирає пожертви на розвиток україно-
знавства в Гарвардському Ун-ті (гол. С.
Химич, заступник Б. Тарнавський).

Література: Прицак О. Чому катедри ук-
раїнознавства в Гарварді? Кембрідж—Нью-
Йорк 1973.

Б. С.

**Український Науковий Інститут Кни-
гознавства**, н.-д. установа, заснована 1922
в Києві на базі Гол. Книжкової палати
(створена 1919). У.Н.І.К. вивчав питання
бібліології, бібліографії, історії друку і
підготовлював бібліографічні показники
за матеріалами друку УССР. Мав 4 сек-
ції: історії, соціології й економіки книги,
мистецтва і техніки книги та бібліогра-
фії. У 1923—30 видавав журн. «Бібліогра-
фічні Вісті» (25 чч.), 1933—35 «Наукові
Записки». Ін-т мав цінну колекцію укр.
видань за 1917—24. Дир. Ін-ту був Ю. Ме-
женко (до 1931). 1934 Ін-т ліквідовано.

**Український Науковий Інститут у Бер-
ліні**, наук. установа, заснована 1926 з іні-
ціятиви гетьмана П. Скоропадського, яку
підтримав ген. В. Гренер. Завданням ін-
ституту було ширення серед нім. (зокре-
ма наук.) світу відомостей про Україну й
укр. народ, дослідження взаємин України
з зах. країнами, зокрема Німеччиною, в
минулому і сучасному і допомога укр.
студентам і науковцям у студіях і дослі-
дах. За першого періоду своєї діяльності
(до 1931) дир. Ін-ту був Д. Дорошенко, ку-
ратором ген. В. Гренер (його заступником
— О. Скоропис-Йолтуховський). Ін-т був
субсидійований т-вом Verein zur Förde-
rung der ukrainischen Kultur und Wissen-
schaft. Його діяльність майже занепала
1930 через екон. кризу. За другого періо-
ду У.Н.І. перейшов на бюджет Мін-ва
Освіти і став нім. держ. установою, але
це не змінило його укр. характеру. Дир.
ін-ту став І. Мірчук, кураторами були:
до 1934 — Гренер, з 1934 — А. Пальме,
з 1944 — Герулліс; чл. і постійними наук.
працівниками ін-ту були: З. Кузеля, (ет-
нографія і краєзнавство), В. Крупниць-
кий (історія), Р. Димінський (економіка),
деякий час історик М. Антонович. З
1930-их рр. ін-т поставив собі за гол. зав-
дання інформувати про Україну й акти-
візувати укр. питання на території Сер.
і Зах. Європи. З цією метою ін-т влашту-
вав (гол. в Берлінському Ун-ті) виклади
нім. й укр. учених; чл. ін-ту читали
систематичні курси з різних ділянок ук-
раїнознавства, влаштовували виставки
для широкої публіки: «україніки» в нім.
пресі, укр. графіки (організовану Д. Ан-

тоновичем), геогр. карт України (під керівництвом В. Кубійовича) та ін.; інформували про укр. проблеми зацікавлені установи, зокрема готували укр. матеріяли до нім. енциклопедій. Бібліотека Ін-ту нараховувала бл. 35 000 тт. До 1931 ін-т видав 3 тт. наук. праць («Abhandlungen») і 2 тт. інформативних матеріалів («Mitteilungen»). З 1932 вид. ін-ту мали перев. інформативно-наук. характер: «Beiträge zur Ukraine-Kunde» (невеликі брошури, здебільша доповіді, виголошені в ін-ті); місячник звідомлення «Kulturberichte» для інформації чужинців про культ. життя на Україні (у 1938—40 рр.) і укр. вид. «Вісті У.Н.І. у В.». (ред. З. Кузеля). 1941 появилася підручник українознавства нім. мовою «Handbuch der Ukraine» (ред. І. Мірчук); вийшли також посібники з історії України Б. Крупницького «Geschichte der Ukraine» (1939 і 1943) й укр. мови Я. Рудницького. Словниковий відділ опрацював низку словників, з яких найважливішим є великий «Нім.-укр. словник» Кузеля-Рудницького.

Ін-т давав стипендії молодшим укр. науковцям і студентам, які навчалися у високих школах у Німеччині й утримував студентський дім у Берліні.

По окупації Берліну більшовиками 1945 ін-т перестав існувати, а його бібліотека загинула. В. К.

Український Науковий Інститут у Варшаві, заснований заходами екзильного уряду УНР 1930 (фактично 1928) при поль. Мін-ві віровизнань та освіти, як автономна укр. наук. установа з завданням плекати студії з різних ділянок українознавства. Дир. Ін-ту був О. Лотоцький (до 1938; пізніше А. Яковлів), ген. секретарем Р. Смаль-Стоцький; чл. Ін-ту були перев. вчені-емігранти: К. Мацієвич, В. Садовський та ін., з галичан Б. Лепкий, до постійних наук. співр. належав Є. Гловінський. По окупації Варшави німцями 1939 У.Н.І. у В. перестав існувати, а його бібліотека і архіви загинули.

Діяльність Ін-ту була присвячена майже виключно українознавству і виявлялася гол. у наук.-вид. справі; майже всі праці виходили укр. мовою (деякі поль.). Ін-т плекав гол. ті ділянки укр. науки, які не мали змоги вільно розвиватися в УССР. Він видав серію праць і джерел з історії України давнішої доби й нових часів: «Нарис історії України» Д. Дорошенка (2 тт. 1932—33); «Діярій гетьмана Пилипа Орлика» (за ред. Я. Токаржевського), «Гетьман Пилип Орлик» Б. Крупницького, зб. «Мазепа» (2 тт., з документами), «Укр.-моск. договори XVII—XVIII ст.» А. Яковлева та ін.; присвячені історії 19 в.: серед ін. праця М. Гандельсманна «Ukrainska polityka ks. Adama Czartowskiego przed wojną krymską» й «Архів

М. Драгоманова», т. І; укр.-рос. війни 1920 стосуються: праця «Зимовий похід 1920 р.» О. Доценка і зб. документів «Зимовий похід 1920 р.», упорядкована П. Шандруком. Матеріяли до історії укр. нац. руху містять мемуари О. Лотоцького («Сторінки минулого», 3 тт., «У Царгороді»), 3-томник «З минулого», Л. Васілевського («Мої укр. спогади») та ін. Історії і праву Укр. Церкви присвячені праці О. Лотоцького «Укр. джерела церк. права» і «Автокефалія». Кілька праць стосуються укр. мовознавства і філології: про О. Потебню (К. Чеховича), «Карта укр. говорів з поясненнями» І. Зілінського, про сучасну літ. мову під советами (Р. Смаль-Стоцького) й ін. Низку студій присвячено сучасним відносинам в УССР — демографічним (зб. «Укр. людність ССРСР» і «Статистичні таблиці укр. населення ССРСР за переписом 17. 2. 1926 р.») та екон. (зб. «Сучасні проблеми економіки України», «Праця в УССР» В. Садовського та ін.).

З ненаук. творів У.Н.І. видав в укр. перекладі ряд богословських книжок; для опрацювання перекладів створено окрему комісію, яку очолював гол. Автокефальної Правос. Церкви в Польщі митр. Діонісій. З 1932 Ін-т почав працю над повним критичним виданням творів Т. Шевченка за ред. П. Зайцева. З запланованих 16 тт. вийшло 13 (серед ін. — переклади творів Шевченка на чужі мови). Ін-т видав переклад поеми К. Міцкевича «Пан Тадеуш» М. Рильського.

Загалом У.Н.І. видав понад 70 тт. різних публікацій (у тому ч. 54 тт. «Праць»). Це була наук. продукція більша, ніж будь-якої ін. наук. установи на Зах. Україні й на еміграції. В. К.

Український Науково-Дослідний Інститут Вогнетригів, установа Мін-ства чорної металургії ССРСР, організована 1932 у Харкові на базі Науково-Дослідного Ін-ту силікатної промисловости УРСР (утворений 1927). Ін-т розробляє вогнетривкі матеріяли для доменних печей, допоміжні пристрої коксових, мартенівських, двованних та скловидних печей, досліджує технологію виробництва вогнетривів тощо.

Український Науково-Дослідний Інститут Географії та Картографії, н.-д. установа при Нар. Комісаріяті Освіти УРСР, заснована 1927 в Харкові; дир. С. Рудницький, співр. були: М. Дмитрійв, К. Дубняк та ін. Видав 2 випуски «Записок» та стінну фізичну карту України. Ліквідований 1934, а його дир. і дехто з співр. репресовані за обвинуваченням у націоналізмі.

Український Науково-Дослідний Інститут Експериментальної Ветеринарії, найвища н.-д. установа з питань ветеринарії в УССР, міститься в Харкові. Органі-

зований 1921 на базі бактеріологічної станції Харківського Ветер. Ін-ту (існувала з 1889). Ін-т має 18 відділів; йому підпорядковані 4 зональні н.-д. ветер. станції, Відділ для вивчення незаразних хвороб с.-г. тварин (у Кіровограді) і Опорний пункт для вивчення левкозів (у Ворошиловграді). Основним завданням ін-ту є розробка метод профілактики і заходів боротьби з хворобами с.-г. тварин та бджіл. Ін-т винайшов ряд вакцин, сироваток, антигенів та ін. ефективних засобів боротьби з хворобами тварин; він готує наук. кадри і працює над підвищенням кваліфікації ветер. працівників. Видає наук. зб. «Ветеринарія».

Український Науково-Дослідний Інститут Лісового Господарства та Агролісомеліорації, див. Лісового Господарства та Агролісомеліорації Наук.-Дослідний Ін-т.

Український Науково-Дослідний Інститут Педагогіки, див. Педагогіки Науково-Дослідний Інститут УРСР.

Український Науково-Дослідний Інститут Тваринництва степових районів ім. М. Іванова «Асканія Нова», н.-д. установа в системі Всесоюзної Академії С.-Г. Наук, підпорядкований її Півд. відділові. Міститься в селищі Асканія Нова Чаплінського р-ну Херсонської обл.; заснований 1932 на базі держ. заповідника Асканія Нова, до 1956 п. н. Всесоюзний Н.-Д. Інститут гібридизації та акліматизації тварин ім. М. Іванова. Ін-т має 12 відділів (у тому ч. ботан. парку та заповідного степу і зоол. парку), 9 лабораторій, наук. музей; веде експериментальне госп-во і 4 племінні зав. с.-г. тварин. Ін-т є одним з основних в СРСР центрів н.-д. роботи в галузі породоутворення, великою базою племінного тваринництва. Основні напрями роботи: поліпшення існуючих і створення нових порід с.-г. тварин, розробка питань годівлі с.-г. тварин, технології продуктів тваринництва, економіки й орг-ції тваринництва в степ. зоні України, акліматизації й гібридизації диких копитних і птахів, акліматизації й інтродукції деревних та чагарникових рослин, вивчення заповідного степу та ін. В ін-ті виведено асканійську породу овець, укр. степ. білу і укр. степ. рябу породи свиней, повий асканійський молочно-м'ясний тип червоної степ. породи великої рогатої худоби і породну групу багатоплідних каракульських овець. Асканійський зоопарк відомий значними успіхами в розмноженні цінних та рідкісних видів диких копитних і птахів у неволі, гібридизації та одомашнення їх. Ін-т видає праці (з 1933); має аспірантуру та курси підвищення кваліфікації зоотехніків.

Український Національний Комітет у Кракові, створений з ініціативи ОУН під проводом С. Бандери напередодні нім.-сов. війни як спроба об'єднати укр. нац.

сили для репрезентації перед Німеччиною. На індивідуальній базі згуртовано в УНК 113 осіб із більшості діючих політ. середовищ та партій чи сусп.-громад. орг-цій; УЦК (як неополіт. установа) від участі відмовився. На установчих зборах обрано 22. 6. 1941 заочно гол. ген. В. Петрова, а до часу його згоди керував Комітетом В. Горбовий; другим заст. гол. став В. Андрієвський; секретарі: С. Шухевич і В. Мудрий. У.Н.К. вислав меморандум до Гітлера, в якому підкреслювалося прагнення укр. народу до незалежної держави і його готовість боротися проти Москви та висловлено надію, що нім. уряд поважатиме волю укр. народу. Помітної діяльності У.Н.К. не розвинув, бо 5. 7 нім. Служба безпеки арештувала націоналістичних ініціаторів об'єднання (В. Горбового, М. Богуна, Я. Рака та В. Янева), чим автоматично ліквідувала У.Н.К.

Український Національний Комітет, політ.-громад. центр, який заініційовано у жовтні—листопаді 1944 в Німеччині з метою відстоювати перед нім. владою укр. інтереси. Виникнення У.Н.К. уможливила тактична зміна нім. політики щодо Сх. Європи і звільнення з ув'язнення укр. політ. діячів (А. Мельника, С. Бандери й ін.). Крім них, активну участь у творенні У.Н.К. взяли през. УНР в екзилі А. Лівицький, Укр. Громад. Комітет (орг-ція українців з Центр. і Сх. Земель) й УЦК. На виникнення У.Н.К. мав вплив факт, що в порозумінні з німцями створено під проводом ген. А. Власова Комітет Визволення Народів Росії, який намагався репрезентувати всю антибольш. еміграцію з СРСР. У.Н.К. очолив, за згодою всіх укр. угруповань, ген. П. Шандрук, заступниками гол. були В. Кубійович і О. Семененко, а секретарем П. Терещенко. Нім. кола спершу не визнавали У.Н.К., бажаючи, щоб У.Н.К. був підпорядкований А. Власову, на що українці не погодилися. Щойно 12. 3. 1945 райхсмін. А. Розенберг від імени нім. уряду визнав У.Н.К. як єдине укр. політ. представництво і погодився, щоб усі укр. військ. формації, які діяли в складі нім. збройних сил (Укр. Визвольне Військо, Дивізія «Галичина») об'єдналися під проводом У.Н.К. Президія У.Н.К. видала відозву до укр. народу і призначила ген. Шандрука (17. 3. 1945) командиром Укр. Нац. Армії. Шандрук прийняв на фронті 25. 4. присягу від вояків дивізії «Галичина» на вірність укр. народові й включив її як першу Укр. дивізію до Укр. Національної Армії. Функцію місц. орг-цій У.Н.К. виконували клітини Укр. Центр. Комітету, а його органом став щоденник «Укр. Шлях» у Відні (нова назва «Краківських Вістей»; вийшло 5 чч.). Через воєнні події і розпад Німеччини У.Н.К. ширшої діяльності не розгорнув. Р. М.

Український Національний Музей у Львові, див. *Львівський Державний Музей Українського Мистецтва*.

Український Національний Музей-Архів у Чикаго (ЗДА), заснований 1953 на базі приватної колекції нар. мистецтва О. і А. Качанів та ін. зб. (військ. експонати і коз. портрети, подаровані Г. Лисюком-Калеником). Один з засновників і дир. (до 1962) Ю. Каменецький. Меценат М. Сіменович-Сіменс подарував будинок У.Н.М.-А., він також був гол. управи (до 1966). Пізніше музей очолювали адвокат І. Мула, бібліограф Р. Верес і бібліотекар Е. Басюк (з 1980). Відділи: нар. мистецтво, книгозбірня (12 000 кн.), іст.-військ. колекція, еміграційний архів (табори Д.П.), бібліографічно-довідковий центр.

Український Національний Союз (УНС), координаційний осередок укр. політ. партій (УПСФ, УСДРП, УПСР, УПСС) і культ.-громад., проф. орг-цій (Сел. Спілка, Учительська Спілка, Правниче Т-во, Союз Залізничників, Поштово-Телеграфний Союз, Лікарська Спілка, централа «Прогресу», Всеукр. Зем. Союз тощо), що на поч. серпня 1918 утворився на базі Укр. Нац.-Держ. Союзу і стояв в опозиції до політики гетьманського уряду. УНС мав філії в Одесі, Вінниці, Кременчуці, Кам'янці Подільському, Полтаві. Він мав на меті створення дем.-парламентарного ладу та закріплення самостійності укр. держави; домагався від гетьмана П. Скоропадського (5. 10. 1918 його відвідала делегація УНС) реорганізації уряду та участі в ньому укр. міністрів. Однак, перетворений 24. 10. 1918 уряд Ф. Лизогуба з участю О. Лотоцького, П. Стебницького, А. В'язлова, В. Леонтовича і М. Славинського не викликав довіри УНС, і коли П. Скоропадський проголосив федерацію України з майбутньою Росією (14. 11. 1918) та затвердив кабінет з рос. монархістів на чолі з С. Гербелем, УНС розпочав проти гетьмана повстання, на чолі якого поставив Директорію. Гол. УНС: А. Ніковський (серпень — 18. 9.), В. Винниченко (18. 9. — 14. 11.), М. Шаповал (14. 11. 1918 — січень 1919).

Український Національний Театр (УНТ) у Пряшеві (спершу Укр. Нар. Театр), проф. театр для укр. меншості у Чехословаччині, заснований 1946, з 1961 у власному приміщенні. Гастролі по селах і м-ках Пряшівщини, іноді за кордоном (Югославія, УРСР). Крайні актори: І. Гриць-Дуда, Й. Фельбаба, В. Баволяр, М. Петрункін, В. Чернявський, Ю. Загребельний, Й. Корба, М. Лопата, М. Симко, А. Симко-Клець та ін. За перших рр. існування УНТ мав відділ оперети (режисер Ю. Шерегій), який згодом відокремився як *Піддуклянський Укр.*

Нар. Ансамбль. У репертуарі УНТ укр. і рос. класика, сов. п'єси, зах. драматургія, особливо чеська і словацька, а також п'єси місц. драматургів: В. Гайного, І. Гриця-Дуди, В. Зозуляка і Є. Бісс-Капішовської. У складі УНТ 1980 — 26 акторів, частина яких закінчила Київ. Театральний Ін-т ім. І. Карпенка-Карого. Дир. і гол. режисер з 1970 Й. Фельбаба, мист. керівник Ю. Дацко, режисери — Я. Сисик та Й. Іванчо.

Український Національний Фронт, нелегальна політ. орг-ція на Зах. Україні, діяла у 1970-их рр. на Івано-Франківщині, мала бл. 40 чл. Заснована учителем М. Крайником і В. Зваричем (обох 1979 заарештовано й засуджено на ув'язнення) та І. Мандриком, що його після арешту вбито у загадкових обставинах. У.Н.Ф. провадив самостійницьку пропаганду, передруковував матеріали ОУН і видав кілька ч. ж. «Укр. Вісник» та альманах «Прозріння».

Український Національно-Державний Союз, координаційний центр укр. партій центр. і правих (УПСС, УПСФ, Укр. Трудової Партії, Укр. Дем.-Хліборобської Партії) та Об'єднаної Ради Залізничників України й Поштово-Телеграфної Спілки, створений у сер. травня 1918 з метою «рятувати zagrożену укр. державність» перед наступом росіян за гетьманської влади. У меморіалі 24. 5. 1918 У.Н.Д.С. висловив вотум недовіри урядові Ф. Лизогуба за антиукр. діяльність деяких мін. та адміністрації й вимагав українізації держ. апарату. У.Н.Д.С. поширив свої рамки в серпні 1918, перетворившись на *Укр. Нац. Союз*.

Український Національно-Державний Союз (УНДС), політ. партія на еміграції, створена на з'їзді в Новому Ульмі (Німеччина) 25—26. 5. 1946 з кількох груп: міжвоєнних емігрантських діячів, лояльних до екзильного центру УНР, колишніх військовиків УНР, повоєнної сх.-укр. еміграції, гол. з т. зв. харківської громадськості, та зах.-укр. поміркованих діячів, які під час другої світової війни перев. співпрацювали у системі УЦК. До Гол. управи обрано Т. Олексюка, гол. Ради В. Доленка. УНДС був співтворцем *Укр. Нац. Ради*, а його діяч Б. Іваницький став її гол. Другий з'їзд в Майнц-Кастелі (2—3. 9. 1947) змінив структуру УНДС, обрав Центр. Комітет на чолі з М. Олексієвим; з 1950 — гол. став М. Лівницький, в 1967 Т. Леонтій.

Невдовзі деякі середовища відокремилися від УНДС і створили свої партії; діячі харківської групи оформили 1948 *Союз Земель Соборної України* — Сел. Партію (В. Доленко, В. Дубровський та ін.); у 1950 група К. Паньківського, М.

Ветухова і М. Шлемкевича створила у ЗДА Союз Укр. Нац. Демократів; окремі чл. з кол. УЦК також відійшли, й УНДС звужився до прихильників през. УНР в екзилі М. Лівницького; діяч УНДС Т. Леонтій був довголітнім гол. Виконавчого органу УНР-ади. Пресовий орган УНДС — місячник «Мета» (1953—72), що згодом стала півофіціозом Держ. Центру УНР в екзилі; короткий час у 1950-их рр. виходив «Бюлетень УНДС» у ЗДА; 4 випуски «Бібліотеки укр. державника» й ін.

Крім згаданих, видатні діячі: Є. Гловінський, М. Кабачків, В. Соловій, О. Юрченко та ген.: М. Омелянович-Павленко, М. Садовський, О. Вишнівський, А. Валійський.

Український Незалежний Театр, зформований з частини акторів Театру Начальної Команди УГА, діяв у Львові з травня 1920 до серпня 1921 при «Укр. Бесіді». Адміністратор Г. Ничка, режисер М. Бенцаль. Поставив 12 нових п'єс укр. і євр. класичного репертуару: «Про що тирса шелестіла» С. Черкасенка, «Гетьман Дорошенко» Л. Старицької-Черняхівської, «Панна Мара», «Молода кров» і «Базар» В. Винниченка, «На перші гулі» і «Куди вітер віє» С. Васильченка; «Молодість» М. Гальбе, «Росмерсгольм» Г. Ібсена, «Склянка води» Е. Скріба, «Чорт» Ф. Мольнара. Серед ін. до акторського складу УНТ. належали: А. Юрчакова, Н. Левицька, О. Бенцалева, Л. Іванчук, К. Козак-Вірлінська, Л. Лісевич, І. Рубчак. У серпні 1921 УНТ. увійшов до складу театру «Укр. Бесіда», очоленого О. Загаровим та Й. Стадником.

«Український Пасічник», місячник, вид. Т-ва Сіль. Господар і кооп. «Рій», виходив у Львові 1928—39, ред. М. Боровський, і 1941—44 — ред. І. Драбати і С. Яцура.

«Український Православний Вісник» («Ukrainian Orthodox Herald»), двомовний укр.-англ. ілюстрований кварталник, орган Укр. Правос. Церкви в Америці, виходить з 1935 у Нью-Йорку (до 1967 неперіодично п. н. «Укр. Вісник»). Ред. о. І. Ткачук. Містить інформації з життя Церкви, ст. на рел.-церк. й заг.-культ. теми.

«Український Прапор», орган Диктатури ЗУНР, вид. Уряду Преси і Пропаганди, виходив з 8. 8. 1919 до жовтня 1923 у Відні (півтижневик, з 1922 тижневик), згодом до 1932 в Берліні (з 1925 двотижневик, з 1929 місячник і з 1931 виходив

неперіодично). Ред.: П. Лисяк, І. Німчук і (з 1923) І. Проць; серед співр. були: К. Левицький, О. Назарук, О. Грицай за віденського періоду, і М. Лозинський, Р. Перфецький, Ю. Бачинський, А. Жук — за берлінського.

«Український Прометей» (1959—61 п. н.

«Прометей»), тижневик, неофіц. орган УРДП для ЗДА й Канади, виходив 1951—59 у Детройті, 1959—61 у Нью-Йорку. Ред.: П. Маляр, В. Гришко, М. Дзябенко.

Український Публіцистично-Науковий Інститут (УПНІ), заснований у ЗДА з ініціативи М. Шлемкевича з метою інформувати укр. загал і міжнар. опінію про актуальні укр. питання. Перший осередок УПНІ створився в Чикаго 1961, де був і осідок дирекції ін-ту; згодом постало 11 осередків, у тому ч. і в Канаді. Праця УПНІ виявилася гол. в публікаціях англ. («Ukrainian Problem and Simon Petlura» А. Дероша і «Jewish National Autonomy in Ukraine 1918—1920» С. Гольдельмана та ін.) й укр. мовами. Видано також серію інформативних брошур. УПНІ очолювали М. Шлемкевич і Т. Лапичак. 1976 УПНІ перестав існувати.

«Український Революціонер», неперіодичний орган Зах.-Укр. Нац. Рев. Орг-ції Є. Петрушевича, виходив у Верліні 1926—29, був в опозиції до політики Начальної Команди УВО.

«Український Робітник», тижневик, орган Союзу Гетьманців Державників у Канаді, виходив у Торонто 1934—54; ред. І. Корчинський, М. Гетьман (1937—49), Ю. Русов, Ю. Вєсکید-Тарнович (з 1950).

Український Робітниче-Фармерський Дім, див. Т-во Укр. Робіт.-Фармерський Дім.

Український Рух для Об'єднаної Європи, політ. формація, заснована 1961 у Парижі, яка репрезентує українців у федералістичній орг-ції п. н. Mouvement Européen з осідком у Парижі. Гол. Я. Мусянович.

Український Рухомий Драматичний Театр під дирекцією І. Когутяка, постав 1920 у Станиславові з частини акторів ліквідованого театру М. Садовського. До 1939 об'їздив гол. з побутовим репертуаром провінцію і спричинився до орг-ції аматорських гуртків у Галичині. Виставляв якийсь час п'єси, опери й оперети. З цікавіших вистав були «Вогні Іваної ночі» Г. Зудермана, «Казка старого млина» С. Черкасенка та ін.

«Український Самостійник», політ.-інформативний тижневик, виходив у Мюнхені 1950—57, спершу як півофіціоз За-

кордонних Частин ОУН (С. Бандери) за ред. К. Кононенка, С. Ленкавського, Д. Штикала, З. Пеленського. Після розламу в ЗЧ ОУН (лютий 1954) «У.С.» перебрала фракція ОУН за кордоном (ред. З. Пеленський, Б. Кордюк і Л. Ребет), а ЗЧ ОУН почали видавати свій тижневик «Шлях Перемоги». У вересні 1957 «У.С.» перетворився на місячник цієї ж назви (див.).

«Український Самостійник», суспільно-політ. ж. 1957—75, півофіціоз ОУН за кордоном, продовження газ. «Укр. Самостійник»; виходив щомісяця, 1975 у збільшеному об'ємі як кварталник. 1957—58 гол. ред. Л. Ребет, В. Маркус; з 1959 — ред. колегія: Б. Кордюк (фактичний ред.), В. Маркус й А. Камінський. «У.С.» відстоював позиції дем. націоналізму, був форумом обговорення різних суспільних, політ., культ. і церк. питань, зокрема багато уваги присвячував проблематиці УССР, діаспорі, нац. меншостям та взаєминам українців і сусідів. Вийшло 212 чч. Від січня 1976 «У.С.» формально об'єднався з ж. «Сучасність».

«Український Селянин», місячник Союзу Земель Соборної України — Сел. Партії, виходив 1953—66 в Нью-Йорку і (з 1954) у Мюнхені. Гол. ред. В. Дубровський, з 1956 — Ю. Семенко.

Український Сільсько-Господарський Банк (Укрсільбанк), кооп. акціонерний банк, утворений 1923 у Харкові для надання фінансово-кредитової допомоги селянам та кооп. установам. Його акціонерами були: Держ. банк, Нар. Комісаріят Зем. Справ УССР, Нар. Комісаріят Фінансів, губсельбанк, Центросельбанк та ін. 1930 У. перетворено на філію Всесоюзного с.-г. кооп. колгоспного банку, а 1931 ліквідовано.

Український Січковий Союз, централь руханково-протипожежних т-в Січ з 1908 у Станиславові, 1912—24 у Львові.

«Український Скиталець», місячник, згодом двотижневик військ. еміграції ЗУНР, виходив 1920—23 у Ліберці, Йозефові й Відні; у 1924 як неперіодичні зб. п. н. «Об'єднання»; ред. П. Будзь, І. Проць.

Український Соціологічний Інститут, заснований М. Грушевським за співучастю ін. чл. Укр. Партії Соціалістів-Революціонерів восени 1919 у Відні. Від 1921 мав виклади з суспільних наук; до 1921 видав 8 тт. праць, серед ін.: «Початки громадянства» М. Грушевського, «Замітки і матеріали до історії укр. революції» П. Христюка, «Галичина в 1918—1920» М. Лозинського, «Теорія нації» В. Старосоль-

ського, «З починів укр. соц. руху. М. Драгоманов і женецький гурток»; брак фондів унеможливив дальші видання. З переїздом М. Грушевського й П. Христюка до УССР 1924 У.С.І. перестав існувати.

Український Соціологічний Інститут, н.-д. установа, заснована у Нью-Йорку 1969, досліджує життя укр. поселень у світі, збирає та опрацьовує статистичні матеріали. У.С.І. керують наук. рада і президія; гол. А. Мілянчик. Публікації: «Фізична карта України» (ред. Р. Держановський, 1972); «Українці в США і Канаді, ідентифіковані переписами населення» (ред. Р. Цибрівський, І. Тесля, 1975); «Українці в амер. і кан. суспільствах» (ред. В. Ісаїв, 1976); «Укр. поселення. Довідник» (вид. У.С.І. та НТШ, 1980).

Український Союз, див. Хліборобсько-Освітній Союз у Бразилії.

Український Союз Хліборобів Державників (УСХД), створений як об'єднання укр. монархістів заходами В. Липинського і С. Шемета у Відні 1920, а також з участю Д. Дорошенка, М. Кочубея, А. Монтезоро, Л. Сидлецького й О. Скоропис-Йолтуховського. Ця група оголосила «Відозву до укр. хліборобів» і почала видавати журн. У травні 1920 вийшла за ред. В. Липинського перша кн. органу УСХД зб. «Хліборобська Україна», у якій він опублікував також свої «Листи до Братів-Хліборобів», що являли собою виклад гетьманської ідеї і політ. програми. У грудні 1920 чл. Ініціативної групи підписали статут і регламент, які визначали

Рада Присяжних
Укр. Союзу Хліборобів Державників
Зліва направо, сидять: В. Липинський, гетьм. П. Скоропадський, С. Шемет; стоять: О. Скоропис-Йолтуховський, І. Мельник, М. Кочубей, М. Тимофіїв

орденський характер УСХД з триступневим членством: співр. присяжні (з Радою присяжних), дійсні й однсдумці. Очолював Раду присяжних В. Липинський, чл. Ради з 1921 був також гетьман П. Скоропадський. У висліді розходжень з берлінським гетьманським центром Липинський проголосив у вересні 1930 ліквідацію УСХД і заснував Братство укр. класократів-монархістів гетьманців, яке діяло недовгий час. Більшість активних гетьманців не погодилася з рішенням Ли-

пинського, і по його смерті (1931) Рада присяжних відновила діяльність під головуванням Й. Мельника. Формально УСХД ліквідовано (без участі П. Скоропадського) на засіданні Ради присяжних у Варшаві 1. 7. 1937. Замість УСХД гетьманський центр оформив у вересні 1937 Український Союз Гетьманців Державників (УСГД).

Український Спортовий Союз (УСС), надрядна орг-ція спортових клубів і секцій Зах. України, створена 1924 на базі Змагового Союзу при «Сокол-Батькові» у Львові (перший гол. О. Навроцький). Нормував фізкультурне і спортове життя Галичини, відбував щороку змагання за першість краю з різних спортових ділянок, увів «Відзнаку Фізичної вправності» (1934—39), організував мед. контроль спортсменів (спільно з Укр. Лікарським Т-вом), видавав спортові журн. тощо. УСС фізкультурною працею пробуджував нац. свідомість мас; ліквідований за це поль. владою (1937). На еміграції УСС існував у Празі (Чехо-Словаччина).

Український Студентський Спортовий Клуб (УССК) у Львові (1925—39), охоплював студентів високих шкіл Львова; мав секції: легкої атлетики, відбиванки, плавання, футболу, тенісу й ін.; перший гол. Е. Жарський. УССК був чл. Укр. Спортозого Союзу, підтримував зв'язки зі спортивними секціями при укр. студентських т-вах у різних університетських м. Європи.

Український Театр, зформований з кол. Ансамблю Укр. Акторів під керівництвом В. Блавацького по переїзді з Німеччини до ЗДА, з осідком у Філадельфії. Працював 1949—57. Дебютував 30. 9. 1949 виставою «Батурин» (за Б. Лепким), ставив уперше «Отамана Пісню» М. Чирського, «Прийшов інспектор» Дж. Б. Прістлі, «Невідомий воїн» П. Рейналя; відновив вистави драматичних поем Лесі Українки, «Землю» В. Стефаника, «Чорноморців» Я. Кухаренка, «Я і моя сестра» Р. Бенацького та ін. З 1953 режисер В. Шашаровський поставив п'єсу з еміграційного життя «Чай у пана прем'єра» (З. Тарнавського і Б. Нижанківського), «А ми тую червону калину» (М. Понеділка), «Віфлеємська ніч» (ораторія І. Луцика), «Інваліди», «Сестра-воротарка» і «Лицарі ночі» (Г. Лужницького, 1957) та ін. Наступником У.Т. був «Театр у П'ятницю» В. Шашаровського (1963—74).

Український театр в Америці, працював у Нью-Йорку 1954—60 з виїздами до ін. м. укр. поселення. Створився з акторів кол. Театру-Студії Й. Гірняка й О. Добровольської, що діяв у Німеччині 1946—50. У репертуарі, крім класики, пе-

рев. п'єси з еміграційною проблематикою («Пересаджені квіти» та «Хміль» Діми, «Тайна д-ра Горошко» І. Керницького), інсценізована комедія-казка «Князьівна на Горошині» Р. Бюркнера; дві вистави Театру Слова О. Добровольської («Мойсей» І. Франка та «Людина і герой, 1950). Традиції У.Т.А. продовжували В. Лисняк («Камінний господар» Лесі Українки) та Л. Крушельницька («Склянка води» Е. Скриба).

Література: Войчук В. Театр-Студія Йосипа Гірняка і Олімпії Добровольської. Нью-Йорк 1975.

Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ), постав 1932 як установа заочного навчання при Укр. Госп. Академії в Подєбрадах (УГА); по її ліквідації перебрав на себе також наук.-пед. працю. УТГІ організовано за зразком УГА; його основу творили 3 відділи: агрономічно-ліс., екон.-кооп. і хем.-технологічний; крім того, існували різні курси для навчання практичних дисциплін (пасічництво, городництво, миловарення тощо), технікум с.-г. пром.-сти, курси українознавства, чужих мов та журналістики. З фахових відділів найкраще працював екон.-кооп., два ін. згодом ліквідовано. Для потреб студентів було широко розвинене в-во для заочного навчання (77 підручників); видавано ж. «Вісті УТГІ». У 1932—39 було вписано 1 087 студентів, а у 1940—45 ч. студіюючих зросло до 7 020. Дир. УТГІ були: Б. Іваницький (1932—36), Б. Мартос (1936—37), Л. Бич (1937—39), Л. Фролов (1939—41), С. Комарецький (1941—45).

По війні керівництво УТГІ одержало 28. 6. 1945 дозвіл амер. влади продовжувати свою працю у Регенсбурзі (Баварія), і було відновлене аудиторне навчання на 5 фак.: крім вищезгаданих трьох, короткочасно існували ще ветер.-мед. і фармацевтичний (обидва у Мюнхені). Брак фінансів був частково компенсований допомогою УНРРА, а згодом ІРО, що забезпечували персонал і студентство приміщенням і харчами. 1945—52 було іматрикульовано на всіх фак.

УТГІ 1 290 студентів, з яких закінчило студії з дипломами 307 (агрономи — 91, лісовики — 34, інж.-будівельники — 13, ветер. лікарі — 32, фармацевти — 122, хеміки — 6, економісти — 9). Пед. склад нараховував 219 осіб (у тому ч. 62 проф., 45 доц., 91 лектор і 29 асистентів). Вони походили з різних земель України, і серед них багато було висококваліфікованих фахівців. Крім аудиторного навчання, УТГІ провадив далі навчання кореспонденцій-

Відзнака заочних курсів

ним шляхом (бл. 1 500 осіб), насамперед англ. мови та фахових курсів, що їх організовано у різних місцевостях осідку укр. еміграції у Німеччині (курси закінчило понад 2 200). 1945—51 видано або перевидано 47 підручників. Видавалися «Вісті УТГІ», «Наук. Записки» і «Наук. Бюлетень УТГІ». Ректорами УТГІ в Німеччині були: В. Доманицький (1945—47), Б. Іваницький (1947—52), П. Савицький (1952—61), Р. Єндик (1961—74), М. Коржан (1974—78), І. Ковальський (в. о. ректора, 1978—79), І. Майстренко.

Після масового виїзду укр. еміграції на нові місця поселення УТГІ поступово перетворилося на н.-д. установу. Тепер міститься в Мюнхені, при Домі Укр. Науки, який одержує часткову допомогу від нім. урядових кіл; відновлено вид. «Наук. Записок» (вийшло 20 тт.).

Література: Укр. Техн.-Госп. Інститут. Нью-Йорк 1962; Укр. Техн.-Госп. Інститут. Нью-Йорк 1972.

П. Зелений

«Український Тиждень», інформаційний тижневик, виходив у Празі 1933—38; видавець і ред. П. Зленко. «У.Т.» подавав інформації з укр. життя взагалі, зокрема у Празі й Чехо-Словаччині.

«Український Фізичний Журнал», наук. щомісячний журн., орган Відділу фізики АН УРСР, заснований 1956. Виходить укр. і рос. мовами.

«Український Філателіст» (до 1961 «Філателіст», 1962 «Філателістичні Вісті»), орган Союзу Укр. Філателістів (з 1972) і Нумізматиків, виходить з 1951, спершу двомісячник, 1955—61 неперіодично, 1962 кварталник, з 1963 щорічник у ЗДА. Ред.: Є. Котик, І. Світ, Л. Попович, Ю. Слюсарчук, С. Кікта, Я. Ткачук. Вийшло (до 1980) 44 чч.

«Український Філателіст», місячник і (з 1930) двомісячник у Відні 1925—39, спершу вид. і ред. І. Турина, у 1930-их рр. орган Союзу Філателістів України в Німеччині і тоді частково друкувався нім. мовою. «У.Ф.» спричинився до популяризації укр. справи у філателістичних колах.

«Український Фолкльор», наук.-популярний ілюстрований двомісячник, орган Ін-ту Укр. Фолкльору АН УРСР та Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УРСР. Виходив у Києві 1937—39 (вийшло 10 чч.). З травня 1939 до 1941 виходив п. н. «Народна творчість».

«Український Хімічний Журнал», наук. журн. з хемії, орган Відділу хемії та хем. термінології АН УРСР. У ньому друкуються теоретичні й експериментальні праці науковців та інж. різних установ, а також хроніка, бібліографія й рецензії з ділянки хем. наук в УРСР. «У.Х.Ж.» виходив 1925—38 у Харкові, з 1948 поновлений у Києві.

«Український Хлібороб», газ. в Бразилії, див. «Хлібороб».

Український Християнський Рух (УХР), суспільно-рел. орг-ція українців католиків у Зах. Європі, заснована з ініціативи архиеп. І. Бучка на конгресі в Лювені 30—31. 5, 1955. Президент — В. Янів, гол. Ради УХР — М. Коновалець, І. Голубович. В окремих країнах діяли крайові об'єднання з місц. осередками (Англія, Бельгія, Німеччина, Франція) та мужі довір'я також в позаєвр. країнах. Як об'єднання мирян з екуменічним спрямуванням, УХР включив до співпраці кількох правос. діячів. УХР організував паломництва до Риму, Люрду, відзначення рел. ювілеїв (1 000-ліття хрищення Ольги, 15-ліття смерті митр. А. Шептицького та ін.). У 10-ліття арешту укр. кат. ієрархії і 25-ліття ліквідації УАПЦ підготовано меморіал до світової opinii і його масово розповсюджено. У 1962 УХР вів акцію за звільнення митр. Й. Сліпого, до чого приєднано ряд франц. інтелектуалістів і парламентаристів. Видатною була участь представників УХР

Вид. знак, проект Р. Лісовського

Екзекутива УХР 1963

Зліва направо: М. Заяць, О. Кульчицький, Г. Мартинець, В. Янів, О. Мельникович, Д. Пенський

в міжнар. кат. орг-ціях, зокрема у Світових конгресах світського апостоляту (1957, 1967); від УХР В. Янів з 1967 — чл. екзекутивного комітету «Унум омнес», міжнар. кат. орг-ції чоловіків. Для поглиблення христ. думки УХР організував студійні дні 1963 в Рокка ді Папа (Італія) на тему «Укр. мирянин в житті Церкви, народу і людства» (матеріали видані в зб. УХР, ч. 3, Париж—Рим 1966) і співпрацював з ін. установами у підготові наук. конференції про релігію в житті укр. народу (матеріали в ЗНТШ, т. 181 і Наук. Записках УВУ, т. 9—10). УХР видавав «Інформативний листок зв'язку» і стор. в «Христ. Голосі» (1957—58, ред. М. Заяць). Видатні діячі, крім

згаданих: Д. Бучинський, П. Зелений, В. Качмар, О. Кульчицький, Г. Мартинець, О. Мельникович, І. Мірчук, Д. Пеленський, Р. Руденський, О. Шах, а з правос. — Є. Гловінський.

З поч. 1970-их рр. УХР обмежив свою діяльність, а його окремі діячі включилися в мирянський патріархальний рух.

Література: Янів В. Завдання й діяльність УХР. Вид. УХР, випуск І. Париж—Мюнхен—Ноттінгем—Врюссель 1959.

Український Центральний Громадський Комітет у Франції, орг-ція, заснована 1948 у Парижі для координації гром.-культ. життя та репрезентації українців перед франц. владою. Об'єднує бл. 20 орг-цій і установ, є чл. СКВУ. Гол. С. Созонтьєв, О. Мельникович (1970—79), Я. Мусянович (з 1979).

Український Центральний Комітет (УЦК), єдина суспільно-гром. установа 1939—45 для українців у Ген. Губернії (ГГ), визнана нім. владою і нею контролювана; на чолі її стояв весь час В. Кубійович. Тому що ін. укр. установи в ГГ нім. влада ліквідувала, в обсяг діяльності УЦК входили майже всі ділянки укр. життя в ГГ, за винятком політ. Він також репрезентував українців перед нім. владою; діяльність і структура УЦК були позначені окупаційною політикою і специфічним характером нацистського режиму.

Історія УЦК. Після упадку Польщі вже в жовтні 1939 в ГГ постали місц. укр. комітети з метою орг-ції культ.-осв. і госп. життя та репрезентації українців перед нім. владою. У листопаді на з'їзді представників комітетів у Кракові виникла думка створити укр. централю в ГГ, на що дав згоду ген. губернатор Г. Франк. Орг. і правні основи опрацював провід ОУН (провідник ОУН в ГГ Р. Сушко), а конференція укр. громадян в кін. листопада в Кракові створила орг-цію п. н. Укр. Нац. Об'єднання (УНО) й обрала на пропозицію Р. Сушка провідником УНО В. Кубійовича; ін. чл. проводу: О. Бойдуник, М. Хронов'ят, І. Зілинський, Я. Рак. Нова орг-ція була тільки толерована, але не визнана нім. владою. З централею було пов'язане постанє в кін. 1939 Укр. Видавництво, яке

мало монополію на вид. укр. книжок і преси. У лютому-березні 1940 провід централі (тимчасова назва — Укр. Станція для ГГ в Кракові) реорганізував окружні комітети і встановив контакти з місц. нім. владою; 13—15. 4 відбувся заг. з'їзд представників усіх комітетів з ГГ, який затвердив провід централі. Тоді ж заходами В. Кубійовича Холмський собор, що його захопили 1918 поляки, повернуто правос. і оформлено Автокефальну Правос. Церкву в ГГ, очолену митр. Діонісієм (Валединський) з двома еп. — Іларіоном (Огієнко) і Палладієм (Видибіда-Руденко). У червні відбулося остаточне оформлення УЦК як централі укр. допомогових комітетів (УДК); подібні комітети мали й поляки та жиди. У липні нім. влада затвердила напрямні культ. праці при УЦК і статут укр. осв. т-в (УОТ). Дотеперішні укр. т-ва й орг-ції могли діяти тільки як т. зв. Об'єднання праці при УЦК. Провідницьку і авторитарну систему, яка була накинена владою, провід УЦК намагався злагодити при допомозі ширших контактів з громадянством, творенням різних фахових колегій тощо. У керівництві УЦК були такі пости: провідник (В. Кубійович), його заступник і одночасно діловий керманіч (В. Глібовицький) та керівники відділів: орг. (О. Бойдуник, згодом М. Ценко, з 1943 А. Фіголь), фін. (О. Зибенко, Р. Мицик, з 1942 О. Тарнавський), суспільної опіки (о. О. Малиновський, з кін. 1941 — о. М. Сопуляк), культ. праці (М. Дужий, М. Кушнір), шкільництва (Н. Гіряк, І. Тесля, П. Ісаїв), госп. (М.

Президія УЦК, Краків 1943

Зліва направо, сидять: К. Паньківський, В. Кубійович, В. Глібовицький; стоять: З. Зелений, о. М. Сопуляк, П. Ісаїв, А. Фіголь, О. Тарнавський, Я. Мазурак, М. Кушнір

Хронов'ят, А. Мілянчик, О. Котик-Степанович та ін.), молоді (Я. Рак, Ю. Татомір, С. Левицький, З. Зелений). У централі працювало у 1940—45 рр. від 80 до

З'їзд діячів УЦК з Краків. обл. в Закопаному 1940

Зліва направо, сидять: 4 — В. Татомир, 5 — о. М. Сопуляк, 6 — В. Кубійович, 7 — В. Глібовицький, 8 — О. Котик, 9 — М. Кушнір, 10 — М. Ценко, 11 — П. Ісаїв

200 осіб. На весні 1941 УЦК підпорядковувалися 26 УДК, 33 волосні делегатури і бл. 100 мужів довір'я. При шефах дистриктів діяли т. зв. дорадники (найбільше значення мав дорадник при люблінському губернаторі В. Тимцюрак, згодом Л. Голейко). З весни 1941 УЦК мав свого представника в Берліні при Уповноваженому ген.-губернатора і при Укр. Установі Довір'я (А. Фіголь, пізніше М. Котик-Степанович). 1944 вже під час евакуації виникли ще представництва у Відні й короткотривало в Братиславі.

Від липня 1940 до вибуху нім.-сов. війни керівництво УЦК звертало гол. увагу на нац. відродження окраїн, які зазнали болючих втрат за поль. влади. Завдяки діяльності УЦК нац. свідомість значно зросла. Майже в кожному селі з укр. населенням постала укр. школа й кооператива; 70% сіл мало своїх мужів довір'я, 80% — УОТ, 50% — курені молоді і дитячі садки. Виховну працю провадили у значній мірі втікачі з Галичини. Найактивнішими укр. скупченнями стали м. Холм, Ярослав, Перемишль, Сянік, Криниця і Краків.

Важливим етапом у праці УЦК була у квітні 1941 конференція проведи УЦК з ген. губернатором Г. Франком, на якій Франк виявив готовість піти назустріч більшості укр. домагань, але сов.-нім. війна перешкодила їх реалізації. З поч. нім.-сов. війни, через виїзд багатьох працівників на Україну (зокрема чл. ОУН), праця УЦК послабла.

Як неполіт. установа, УЦК не увійшов до створеного групою ОУН С. Бандери в кін. червня 1941 Укр. Нац. Комітету в Краківі; до подій у Галичині УЦК також не втручався, хоч його провідник був у контакті з укр. діячами у Львові

(митр. А. Шептицький і гол. Укр. Нац. Ради К. Левицький).

Щоб уможливити повернення втікачів з ГТ до Галичини, УЦК заснував у Львові представництво п. н. Бюро праці для українців у ГТ і Райху, очолене А. Мілянцем. Згодом таке саме бюро УЦК створив у Рівному.

По приєднанні Галичини до ГТ УЦК не погодився з нім. вимогами поширити свою діяльність на Галичину, зважаючи на політ. особливості цього краю. Німці створили у вересні 1941 для дистрикту Галичини Укр. Крайовий Комітет (УКК) з подібним до УЦК статутом (тільки тут, замість УДК, діяли Укр. Окружні Комітети — УОК). На чолі УКК став К. Паньківський.

У лютому 1942 німці ліквідували УКК і доручили поширити діяльність УЦК на Галичину. З поч. березня 1942 почав працювати у Львові діловий осередок УЦК під керівництвом К. Паньківського, який одночасно був заступником гол. УЦК. До Львова УЦК переніс відділи культ. праці і молоді. Форми УЦК для Галичини були надто вузькі, але завдяки політиці губернатора Галичини О. Вехтера, який намагався розвинути укр.-нім. співпрацю, в руках українців опинилася нижча заг. адміністрація, референти шкільництва, апарат суду, Укр. Допоміжна Поліція. Проте не бракувало надуживань з боку нім. органів влади, про які УЦК звітував губ. Вехтерові, ген.-губернаторові Франкові і шефові Гестапо в Берліні Г. Мюллерові. Цей матеріал попав у руки альянтів і був одним з актів обвинувачення на Нюрнберзькому процесі 1945—46.

Вершком нім.-укр. співпраці було створення заходами О. Вехтера Дивізії «Галичина», в орг-ції якої взяв участь, у

порозумінні з проводом УЦК, В. Кубійович. Він видав заклик до укр. громадськості вступати до дивізії. Також Військ. Управа (цивільна дорадча установа дивізії) співпрацювала з УЦК.

Натоді німці погоджувалися на обмежену участь українців в управлінні Галичиною, але внутр. і зовн. умови цьому чимало перешкоджали. Рейд больш. партизанського з'єднання С. Ковпака на зах.-укр. землі, посилені активність збройного підпілля ОУН, згодом дії Укр. Повстанської Армії, яка перенесла свої орг. оперативні акції на Галичину, поль.-укр. порохунки, врешті, нім. репресії й терор значною мірою дестабілізували відносини в краю. Щоб рятувати населення, УЦК закликав не провокувати німців і припинити рев.-терористичні дії. У цьому ж напрямі звернулися, на прохання УЦК, до населення й укр. кат. ієрархи (послання митр. А. Шептицького 20. 8. 1943).

За цих несприятливих умов діяльність УЦК обмежувалася гол. клопотаннями перед владою і поданням матеріальної допомоги населенню. Виникли нові проблеми: опіка над утікачами з Наддніпрянщини, справа набору юнаків до нім. протиповітряної служби, опіка над робітниками в Райху, зв'язок з Дивізією «Галичина». Разом з тим збільшилися обов'язки представництва УЦК в Берліні.

Захоплення частини Сх. Галичини на весні 1944 сов. армією спричинило часткову евакуацію УЦК і його працівників на зах. окраїни, а Централь УЦК діяла знову повністю у Кракові; у Львові залишилася тільки станиця, очолена К. Паньківським. Сов. наступ влітку і восени 1944 в Галичині і захоплення Львова спричинили нову евакуацію, яка перер. відбулася через Краків до Німеччини; бл. 10 000 осіб знайшли тимчасове пристановище на Словаччині. На поч. 1945 в Німеччині опинилося 300—400 000 українців, які потребували правної й суспільної опіки УЦК. У порозумінні з урядом ГТ створено представництво УЦК в м. Любені на Дол. Сілезії, яке очолював К. Паньківський, осередок у Кракові зменшено, натомість розбудовано представництво УЦК в Берліні; у Відні представництво очолив Ю. Полянський; до Відня також перенесло свій осідок Укр. В-во і ред. «Краківських Вістей».

Для опіки над укр. утікачами й робітниками у різних м. Німеччини створено бл. 20 станиць. У березні 1945 УЦК відбув у Ваймарі конференцію голів станиць. Тоді ж розпочато співпрацю з Укр. Гром. Комітетом (представленим гол. харківською групою), а по створенні у березні 1945 Укр. Нац. Комітету під

проводом ген. П. Шандрука станиці УЦК мали діяти одночасно як його низові клітини. По окупації майже всієї Німеччини альянтами В. Кубійович ліквідував 17. 4. 1945 УЦК в Ауфкірхені (півд. Баварія), а решту майна УЦК передав гром. комітетові під головуванням В. Мудрого, що став зародком Центр. Представництва Укр. Еміграції в Німеччині.

Діяльність і ділянки праці. Найголовнішою в діяльності УЦК була суспільна опіка в широкому розумінні, що в очах німців і мало бути основним призначенням УЦК. Саме в цьому секторі розгорнуто всебічну працю, часто з поширенням її поза суто статутів завдання. Крім постійної опіки над дітьми, хворими, інвалідами (харчі, гуртожитки, притулки тощо), піклування про нар. здоров'я, допомоги студентам тощо, УЦК полагався ряд проблем, що їх висувала війна, особливо намагався рятувати й допомагати військовополоненим та вів боротьбу з голодом. Ці справи були надзвичайно утруднені, бо нім. влада не розуміла їх і навіть чинила перешкоди.

Харч. допомогу ведено через УДК—УОК, які одержували додаткові харч. приділи для нар. кухонь, бурс і відпочинкових осель дітей і молоді, а також для працівників адміністрації та вчителів. У гірських околицях під весну, коли бракувало харчів, діяли сезонні кухні; на кін. 1943 в ГТ було відкрито 1 366 укр. кухонь, в яких харчувалося бл. 100 000 осіб. Особливо вдало УЦК провів акцію допомоги потерпілим від повені восени 1941 на Підкарпатті, яка на весні 1942 спричинила голод. Створивши у Львові Комітет для боротьби з голодом (гол. Д. Паліїв, пізніше І. Черкавський), УЦК спромігся врятувати бл. 30 000 дітей, переселивши їх з потерпілих р-нів до сел. родин на Поділлі й Покутті.

УЦК опікувався спершу укр. полоненими з нім.-поль. війни; його заходами їх незабаром звільнено (бл. 85 000), частинно вони повернулися до ГТ, а решта лишилася як вільні робітники в Райху. Значно гіршою була доля укр. полонених у нім.-сов. війні з Наддніпрянщини, які масово йшли до нім. полону. Німці звільнили лише частину з них, у тому ч. майже всіх з Галичини, що мусіли пішки повертатися додому й несли з собою пощесть тифу. Референт у справах полонених в УКК і УЦК Р. Данилевич об'їхав майже всі табори полонених на території України, але його клопотання небагато помогли. Маса полонених згинули з голоду і хвороб, ін. перевезено до таборів полонених на території Райху, й УЦК не міг їм допомогти.

УЦК сприяв влаштуванню переселенців з УССР до таборів у Райху 1939—40, яким вдалося скористатися з сов.-нім. угоди про переселення т. зв. фольксдойчів (серед них було бл. 10 000 українців). Багатьом з цих виселенців на клопотання УЦК дано працю в адміністрації та гром. установах ГГ, у тому ч. й кільком правос. свящ. з Буковини, що почали працювати над українізацією Правос. Церкви. У ГГ УЦК вдалося поселити бл. 600 родин укр. селян на Холмщині, на землях німців, що раніше були вивезені до Німеччини. Коли німці створили 1943 артилерійський полігон на Львівщині і звідти виселили кілька тис. сел. родин, УЦК, у співпраці з місц. ОУК, намагався допомогти виселенцям влаштуватися в ін. місцевостях.

1943 німці опрацювали плян виселення поляків з Замостейщини і поселення на їх місці частково німців, частково українців. Поляки чинили опір, поль. боївки оперували в лісах, а нім. поліція час від часу робила наскоки на ті поль. села, які ще не були виселені. Тоді поль. селяни втікали в ліси, а українці залишалися на місці і сотні з них розстріляла нім. поліція як уявних бунтарів. Досить рішучі протести В. Кубійовича у генерал-губернатора й у шефа Гестапо в Берліні ген. Мюллера поклали край безглуздому нищенню укр. селян і переселенців.

Опіку над укр. робітниками в Райху УЦК здійснював у співпраці з укр. оргціями в Німеччині. Представництво в Берліні видавало посвідки нац. принадлежности робітникам з ГГ. УЦК турбувався справою політ. в'язнів, які діставали також харитативну допомогу. У справі опіки над інвалідами УЦК домігся, щоб німці виплачували інвалідські платні українцям з доби визвольних змагань та нім.-поль. війни.

На окрему увагу заслуговує у відділі суспільної опіки сектор нар. здоров'я, яким відав лікар В. Кархут, згодом Р. Осінчук. У співпраці з Об'єднанням праці мед.-санітарних працівників раціонально розміщено лікарів, засновано кілька амбулаторій і дезинфекторів, проведено вишкільні курси для допоміжного мед. персоналу й відкрито 4 відпочинкові оселі.

На відтинку шкільництва діяльність УЦК була обмежена, бо школи були держ.; УЦК співдіяв з нім. владою щодо творення нових шкіл і забезпечення їх пед. кадрами та опрацювання навчальних програм. Відділ шкільництва УЦК організував курси для некваліфікованих учителів чи для перекваліфікації учителів гімназії на вчителів проф. шкіл, а також організував дошкільля

(референт М. Пастернакова й ін.), для чого розроблено виховну програму й організовано через УДК-ОУК курси садівничок, та опіку над бурсами (т. зв. виховні ін-ти): у 1943—44 діяла 131 бурса з 7 000 учнів. На їх утримання ішли фонди суспільної опіки. Заступником керівника освіти був З. Зелений, пізніше І. Винар. З відділом шкільництва співпрацювало Укр. Учительське Об'єднання праці.

Для допомоги студентам була створена в кін. 1940 при УЦК Комісія Допомоги Укр. Студентству (КоДУС), яка отримувала фонди з суспільної опіки та власних збірок. У 1943 виплачено 730 стипендій (для студентів у Львові й Німеччині) у сумі 1 350 000 злотих. КоДУС субвенціонував студентську харчівню у Львові та Фонд Допомоги укр. ученим. Студентство ГГ у 1940—44 було організоване в Об'єднання Праці Укр. Студентів при УЦК.

Відділ культ. праці УЦК опікувався позашкільною освітою. Уже восени 1939 спонтанно відновлено читальні «Просвіти» й Общества ім. Качковського та давно ліквідовані за Польщі «Рідні Хати» на Холмщині й Підляшші. 16—17. 3. 1940 відбувся перший культ.-осв. з'їзд у Кракові. Праця покращала, коли у липні влада видала «Перші напрямні для культ. праці» і статuti для Укр. Осв. Т-в (УОТ), які дозволили на широкую культ.-осв. працю. УОТ були незалежні одне від одного, але підпорядковані відділові культ. праці в УЦК і його референтурам в УДК. Ч. УОТ зросло (березень 1941) до 808 з 46 000 чл. Відділ культ. праці опрацював для УОТ напрямні праці, матеріали до осв. роботи, видавав місячник (циклостилем) «Досвітні Вогні», спільно з Укр. В-вом допомагав УОТ в придбанні бібліотек, організував 2 курсів для референтів культ. праці при УДК. Референти культ. праці відбували з'їзди голів УОТ, інколи влаштовували для них вишкільні курси.

По звільненні Галичини від большевиків (які ліквідували орг-ції «Просвіта» і «Скала») відновлено «Просвіту» з її філіями і читальнями. У Львові діяв також Ін-т Нар. Творчості, створений за сов. влади. Після поширення компетенцій УЦК на Галичину збережено форму з сов. часів і поділено Відділ культ. праці на два ін-ти: Нар. Освіти (ІНО; керівник С. Волинець) та Ін-т Нар. Творчості (ІНТ; керівник о. С. Сапрун), третьою ділянкою був підвідділ для справ мистецтва, врешті жін. секція.

ІНО мав чимало кваліфікованих працівників (кол. централі «Просвіти»), його завданням був вишкіл низових співр. і забезпечення відповідними матеріалами.

ІНТ (п. н. підвідділ справ мист.) поділявся на майже самостійні три частини: Концертове і Театральне бюро та саме ІНТ, який мав плекати нар. мистецтво. Він мав 780 хороших гуртків, організував 10 диригентських курсів тощо. Вдалий був Фестиваль укр. пісні, пов'язаний з першим крайовим конкурсом місц. солістів, який відбувся 8. 7. 1943 у Львові за участю понад 1 200 співаків. При Відділі культ. праці діяли мист. об'єднання: Укр. Образотворчих Мистців, Укр. Письм., Укр. Журналістів, Укр. Музик, Укр. Акторів, Укр. Світлиців, Укр. Наук. Працівників, які продовжували свою довоєнну працю з цілковитою автономією. Їх надбудовою був центр львівського культ. життя Літ.-Мист. Клуб.

У межах відділу культ. праці діяла автономна Гол. Жін. Секція, яка продовжувала працю Союзу Українок і недовготривалої Жін. Служби Україні. 2—3. 2. 1942 відбувся перший з'їзд голів жін. секцій з усієї ГТ у Львові. Найбільше зусиль вклали жінки в суспільну опіку. Працею жін. секцій керували М. Білякова і М. Заячківська.

УЦК намагався також урухомити наук. діяльність. Ужито заходів для створення в Кракові 1941 Ін-ту Українознавства, чому перешкодила нім.-сов. війна. Замість забороненого у Львові НТШ, заплановано Ін-т ім. Шевченка, на що дав згоду ген. губернатор Франк, але заборонив Берлін. Деяка діяльність велася через Об'єднання праці наук. працівників, чл. якого одержували допомогу частково від УЦК; дехто працював в Укр. В-ві, а фахівці природничих, техн. і мед. наук як викладачі на т. зв. *Держ. фахових курсах* у Львові. УЦК давав також допомогу укр. наук. установам (УВУ) і поодиноким ученим через окремий Наук. фонд (гол. В. Сімович).

Відділ молоді організував курені молоді (к.м.), тіловиховні і спортові т-ва та клуби (керівником був А. Антонович). К.м. були поділені на вікові групи — новаків (7—14 рр.), юнаків (14—18) і молоді (18—24). У липні 1941 діяли к.м., перев. при УОТ, 52 шкільні к.м., 28 куренів юнацтва, спортові т-ва (18) і пожежної сторожі (46). Відділ молоді влаштовував для виховників вишкільні курси, інструкторські й виховні табори для різних вікових груп, а також спільні масові виступи — з'їзди (1941 свято в Холмі за участю 1 200 організованої молоді). Крім гуртків молоді, створених при УОТ, діяли у 1942—44, коли відділ молоді УЦК мав свій осідок у Львові, виховні спільноти укр. молоді (ВСУМ), що вели працю на пластових засадах

(діячі: Р. Олесницький, К. Паліїв). У 1944 вони нараховували понад 2 500 чл. у 60 клітинах. Відділ молоді УЦК організував два з'їзди молоді Галичини у 1943, влаштував ряд вишкільних і відпочинкових таборів. Коли нім. влада 1943 завела обов'язкову т. зв. будів. службу (Баудінст), УЦК домігся, щоб укр. молодь згуртувати в окремому Укр. Службу Батьківщини, освітою й вихованням якої опікувався Відділ молоді (М. Руснак). УЦК також опікувався забраними 1944 без погодження з УЦК до нім. протилітунської служби укр. юнаками (див. *Юнацтво протилітунської оборони*).

Госп. діяльність УЦК в умовах тотальної війни була незначна. За першого періоду його праці населення спонтанно відновило кооперативи й заснувало нові, але з трудом організовано для них укр. цов. надбудови і т. зв. патронат укр. кооперації, очолений Ю. Павличковським. Весь час кооперація була в диспозиції німців і мусіла виконувати покладені на неї обов'язки здачі контингентів. Німцям були підпорядковані «Маслосоюз» та ін. центральні кооператив. Госп. відділ скликав з'їзди купців і ремісників та створив відповідні об'єднання праці. Діяла спеціальна Комісія, яка мала на меті дбати про приплив українців до м. і забезпечення їх працею, коли до опустілих по жидях м. наплинули до них селяни з найближчих сіл.

Свою діяльність УЦК фінансував з різних фондів. Гол. джерелом були бюджетові приділи з уряду ГТ, які були призначені гол. на суспільну опіку, але покривали кошти й адміністрації. Значними надходженнями були збірки серед укр. громадянства чи то у формі одnorазовій («коляда» з призначенням на різні, чи на спеціальні цілі, напр., для КоДУСу), чи у формі т. зв. нац. податку — добровільного оподаткування громадян на цілі УЦК. Матеріальні засоби для допомоги (харчі, одяг, ліки) прибували також з Міжнар. Червоного Хреста в Женеві, з яким УЦК утримував зв'язки. Заступником керівника фінансового відділу був у Львові В. Пушкар.

УЦК проіснував понад п'ять рр. як єдина укр. організована суспільно-громадська сила, що якоюсь мірою дбала за життєві інтереси укр. народу, спершу на зах. окраїнах, пізніше і в Галичині. Для українців його діяльність мала ще й те значення, що після поль. режиму це була нагода повернути нац. характер населенню найбільш загрожених польонізацією мішаних і окраїнних р-нів.

Література: Паньківський К. Від держави до Комітету (літо 1941 у Львові). Торонто 1957; його ж. Роки нім. окупації. Нью-Йорк—Торонто 1965; Кубійович В. Мені

70. Париж—Мюнхен 1970; його ж. Українці в Ген. Губернії 1939—1941 — Історія Укр. Центр. Комітету. Чикаго 1975. В. Кубійсвич

Український Центральний Комітет у Польщі, централія емігрантів з Наддніпрянщини, заснована 1921 у Варшаві. Крім культ.-осв. діяльності, правової опіки і допомогової акції для своїх чл., УЦК. був гром. базою *Уряду Укр. Нар. Республіки* в Польщі, з яким тісно співпрацював. Гол. Управа УЦК. координувала працю відділів (1929 — 68 з 15 000 чл.) та уповноважених, які діяли в осередках скупчення емігрантів як у корінній Польщі (Варшава, Краків, Люблін, Познань, Лодзь, Торунь й ін.), так і на Зах. Укр. Землях (Львів, Станиславів, Перемишль, Рівне, Ковель, Берестя та ін.). У Каліші Комітет організував відпочинкову станицю для інвалідів та укр. гімназю; у Перемишлі — Бурсу ім. С. Петлюри для дітей емігрантів. Комітет діяв до розпаду Польщі (1939). Незмінним гол. Комітету був М. Ковальський; серед діячів УЦК. були: П. Шкурат, ген. О. Загородський, полк. О. Вишнівський, ген. В. Сальський, Є. Гловінський, полк. О. Кузмінський. Органом УЦК. був ж. «За Незалежність» (з 1934). УЦК. співпрацював з ін. укр. емігрантськими орг-ціями в Чехо-Словаччині, Румунії, Франції і разом з ними влаштовував конференції укр. еміграції (перша відбулася 1929) та створив Гол. Укр. Еміграційну Раду.

Український Центральний Кооперативний Комітет (Коопцентр), найвищий ідейний, наук., статистично-екон. та культ.-освітній центр кооперації, створений у квітні 1917 як тимчасова, з вересня 1918 як постійна орг-ція з правом діяльності по всій Україні. Чл. УЦК.К. були союзи та об'єднання усіх видів кооперації, а також ради кооп. з'їздів. УЦК.К. мав 9 відділів та 8 допоміжних комісій, працівники яких давали кооператорам фахові фінансові, правові, екон. й орг. поради, відстоювали їх інтереси в урядових інституціях, вели підготовку кваліфікованих кадрів кооперації: з кооп. курсів при УЦК.К. виник 1919 вищий навчальний заклад для кооперації (перший у світі) — Кооп. Ін-т ім. М. Тугана-Барановського. Органом УЦК.К. був «Укр. Кооператор», а згодом (з жовтня 1918) і «Бюлетень УЦК.К.». Визначні діячі: М. Туган-Барановський, Б. Мартос, М. Левицький та ін. Коопцентр ліквідовано 1921.

Український Червоний Хрест (УЧХ), нац. форма орг-ції з такими самими завданнями що й міжнар. ЧХ, постала у квітні 1918 з ініціативи Всеукр. з'їзду лікарів у Києві на базі існуючих на Україні місц. т-в Рос. ЧХ. Серед організаторів і чл. Центр. Комітету УЧХ були

лікарі Є. Лукасевич і В. Матюшенко (згодом гол. Закордонного бюро УЧХ). УЧХ співпрацював з Міжнар. Комітетом ЧХ в Женеві, представником до якого від УЧХ був Є. Бачинський. Представники УЧХ були також у Відні (А. Окопченко), Београді (Д. Дорошенко), Італії та ін. країнах. На еміграції УЧХ продовжував існувати з доручення екзильного уряду УНР, але не мав права належати до Міжнар. ЧХ.

1941 у Львові відновлено п. н. УЧХ орг-цію для допомоги й опіки над полоненими, хворими і потребуючими (гол. О. Курчаба, згодом Т. Воробець), з осередками у Києві (Ф. Богатирчук) та Рівному (Х. Кононенко), які співпрацювали з львівською централею. 1942 німці ліквідували УЧХ у Львові, а його діяльність перебрав на території ГГ відділ суспільної опіки при Укр. Центр. Комітеті (УЦК). 1943—49 п. н. УЧХ діяла підпільна «Служба здоров'я» при УПА (гол. довгий час К. Зарицька).

Після 1945 на еміграції в Німеччині й Австрії було кілька спроб відновити УЧХ. На з'їзді 10. 10. 1945 у Мюнхені обрано керівні органи (гол. ради Б. Андрієвський, гол. управи Т. Воробець) єдиної червонохресної орг-ції, але вже тоді, під сов. тиском, амер. окупаційна влада заборонила вживати назву УЧХ. Тоді УЧХ перетворено на орг-цію з подібними завданнями, спершу як Санітарно-Харитативну Службу (СХС), а з 1949 як *Укр. Мед.-Харитативну Службу* (УМХС) з осідком у Мюнхені. Для допомоги потребуючим, гол. політв'язням на укр. землях, окупованих Польщею й ССРСР, створено в Америці в 1930-их рр. червонохресну орг-цію п. н. *Укр. Золотий Хрест*.

В УССРС продовжували діяти т-ва УЧХ, спершу як незалежні гуманітарні орг-ції, пізніше їх підпорядковано наркоматові здоров'я та включено до заг. сов. системи т-в ЧХ. Тепер Т-во УЧХ в УССРС має свої респ., обл. й районні органи та понад 85 000 первинних орг-цій з бл. 17 млн чл. Як і всі ін. т. зв. гром. орг-ції УССРС, сов. ЧХ на Україні виконує доручення уряду й партії.

Український Чорноморський Інститут, установа на еміграції для поширення

знання про Чорне м. і Чорноморський простір, що існувала 1940—48 у Варшаві і Зах. Німеччині; гол. І. Шовгенів, М. Міллер, секретар і гол. організатор Л. Биковський. Ін-т випустив 67 публікацій (63 циклостилем, наклад 100—200 прим.) як оригінальних, так і передруків.

«Українські Вісти», щоденник у Львові, орган Фронту Нац. Єдності, виходив 1935—39 у в-ві «Батьківщина»; з 1937 з тижневим «Ілюстрованим додатком» і стор. «Робітничі Вісти». Гол. ред. І. Гладиллович, співред. — Д. Палій, М. Шлемкевич, С. Волинець, В. Дзись; серед ін. співр. були: Я. Заремба, О. Бабій, М. Пасіка, З. Тарнавський, О. Губчак, мистець М. Левицький. Газ. була добре редагована і всебічно інформувала про укр. життя в Польщі і поза нею. З протиполь. наставленням «У.В.» критикували політику УНДО, а разом з тим і практику рев. націоналізму.

«Українські Вісти», советофільський двотижневик, орган Союзу Укр. Громадян у Франції, виходив 1926—29 у Парижі. Советофільська пропаганда «У.В.» була спрямована зокрема проти середовища УНР. Ред. І. Борицак.

«Українські Вісти» (до 1956 «Укр. Щоденні Вісти»), советофільський щоденник, з 1957 тижневик, виходить з 1920 у Нью-Йорку замість газ. «Робітник». У 1920-их рр. «У.В.» були в опозиції до групи Василькова-Туранського в Ком. Партії Зах. України. Газ. друкує пропагандивні репортажі з організованих поїздок на Україну, літ. твори сов. письм. тощо. Ред.: М. Андрійчук, М. Ткач, Д. Бориско, А. Дмитришин, М. Князевич (з 1932), Л. Толопко (з 1956).

«Українські Вісти» (до 1931 «Західні Вісти»), кат. тижневик, виходить з 1928 в Едмонтоні (Канада). Ред.: В. Кисілевський, І. Ісаїв, В. Дикий (1932—48), І. Німчук (1949—56), о. П. Качур, о. М. Сопуляк, М. Хом'як. В «У.В.» мало свою стор. Братство Українців Католиків (БУК, 1934—65), а з 1966 існує «Сторінка Саскачеванської єпархії». З 1981 «УВ» двомовний, укр.-англ.

«Українські Вісти», тижневик (1945—60 півтижневик) політики, економіки, культури й гром. життя, орган УРДП, виходив з 1945 до травня 1978 в Новому Ульмі (Німеччина), з жовтня 1978 у Детройті (ЗДА). Ініціатор і перший ред. І. Багрянний, з 1948 — Ю. Дивнич-Лаврінченко, з 1951 А. Ромашко, з 1954 В. Бендер, далі В. Міняйло, А. Глінін, Ф. Гасенко, з 1978 — М. Смик. При «У.В.» недовгий час виходили: ідеологічно-програмовий орган

УРДП «Наші позиції», рос.-мовний двотижневик «Освобождение» (1953, ред. Г. Алексінський); різні додатки: «Сторінка Легіонера» (орган Гол. Військ. Управи Легіону С. Петлюри, 1965—69), «Пластунський куток» (1965—70), «Література й мистецтво» (1968—69) і регулярно друкується стор. Об'єднання Дем. Укр. Молоді. У 1940—60-их рр. «У.В.» підтримували політику УНРади.

Українські Вулканічні Карпати, див. Вулканічні Українські Карпати.

Українські Карпати, термін часто вживаний в СССР на означення частини Східних Карпат, яка простягається на території Укр. ССР, звичайно, разом з Передкарпаттям і Потиською низовиною — бл. 37 000 км²; без них — бл. 23 000 км².

Українські Освітні Товариства (УОТ), місц. т-ва заочної освіти і культ. мист. самодіяльності, які діяли в Ген. Губернії в 1940—44 замість заборонених нім. владою читалень т-в «Просвіта», «Рідна Хата», Обществ ім. Качковського. За статутом (т. зв. Перші напрямні для відділу культ. праці) УОТ це одноступневі організації, підпорядковані окружним Укр. Допомоговим Комітетам (УДК), а через них — референтурі культ. праці в УЦК. В практиці УОТ були єдиними легальними низовими клітинами, які могли об'єднувати всіх українців, провадити широку культ.-осв. працю, творити різні самодіяльні гуртки тощо; тільки при УОТ могли існувати жін. гуртки й курені молоді; при них творено також дитячі садки.

УОТ були майже в кожній місцевості, в якій жили українці; на поч. 1943 їх було до 4 000 з 230 000 чл. (в «Просвіті» у Львові було 360 000). Третина УОТ мала власні будинки, 2 200 бібліотеки з 360 000 кн. (ч. менші, ніж у 1939, бо частину бібліотечних фондів читалень «Просвіти» знищили большевики). При УОТ діяли гуртки: 1 770 театральних (вони дали 7 350 вистав), 870 хороших, 670 самодіяльних (стан на поч. 1943); курси для неписьменних; діяли жін. секції, курені молоді та ін. Гол. УОТ були перев. місц. молоді селяни.

УОТ допомагав Відділ культ. праці при УЦК, який видавав для них програми, матеріали для доповідів, влаштовував вишкільні курси тощо. Посередньою ланкою між УОТ та Відділом культ. праці були його референтури при УДК (в Галичині Українські Окружні Комітети), які мали звич. кількох постійних культ.-осв. працівників та інструкторів; референти призначали голів й управи УОТ. Референтури влаштовували також вишкільні курси для УОТ, забезпечували їх належними матеріалами й контролювали їхню працю, організували спільні

виступи хорів тощо. Все це нагадувало діяльність довоєнних філій «Просвіти».

Праця УОТ була утруднена воєнними подіями; вона послабла з поч. 1943 через виїзд найактивніших чл. УОТ на примусову працю до Німеччини й до Дивізії «Галичина»; а з другої пол. 1943 через наближення фронту майже зовсім занепадала.

В. К.

Українські полки 1812 року, тимчасові військ. формації, створені на Україні з наказу рос. уряду під час походу Наполеона на Росію. Ген.-губернатор Лівобережної України кн. Я. Лобанов-Ростовський дозволив формувати полки ополчення та регулярні коз. полки, яким обіцяно, що по війні вони залишаться як постійне коз. військо. Впливові укр. діячі Д. Трошинський і В. Капніст відстояли перед ген.-губернатором надання цим полкам укр. характеру. Проект орг-ції коз. полків ухвалено сен. М. Миклашевський. До них зголошувалися козаки й селяни-кріпаки, щоб т. ч. звільнитися з тяжкого соц. стану. Більшість ополченських полків зформовано на Полтавщині й Чернігівщині; коз. — також на Київщині й Поділлі (ці частини були під командуванням графа де-Вітте). Серед організаторів коз. полків на Полтавщині був і І. Котляревський. Заг. ч. учасників усіх ополченських і коз. полків на Україні дійшло бл. 60 000. Вони утримувалися (коні, зброя, обмундирування, харчі) переважно коштом населення. Рос. командування не мало до укр. полків довіри, тому їх не вислано на фронт проти французів у Росії; вони несли тільки допоміжну військ. службу.

У 1813—15 частина коз. полків брала участь у боротьбі проти Наполеона в Центр. і Зах. Європі й в окупації Парижу. Там вони ознайомилися з прогресивними ідеями свободи і прав людини. По війні (1816) частина цих полків була перетворена на звич. рос. військ. частини — уланські полки, а решту демобілізовано і повернено до сел. стану.

«Українські Робітничі Вісті», газ., що виходила 1919—37 у Вінніпезі, спершу проком., з 1924 орган укр. групи Ком. Партії Канади; тижневик, півтижневик, тричі на тиждень і (з 1935) щоденник; наклад бл. 10 000. Ред.: Д. Лобай (до 1935), М. Шатульський, М. Попович. 1937 «У.Р.В.» змінили назву на «Нар. Газета». 1940 заборонена кан. урядом.

Українські Січові Стрільці, т-ва для військ. вишколу, створені при Укр. Січ. Союзі К. Трильовським у Львові 1913. 1914 їх у Галичині було 94.

Українські Січові Стрільці (УСС), Усуси, Легіон УСС, єдина укр. нац. військ. формація в складі австро-угор. армії, зформована з добровольців, які відгук-

нулися на заклик Гол. Укр. Ради 6. 8. 1914 і стояли під проводом Укр. Бойової Управи (УБУ). Кадри УСС ви-

Головна Управа Легіону УСС
Зліва направо: І. Боберський, С. Томашівський, Т. Кормош, В. Старосольський, В. Темницький, К. Трильовський, Д. Катамай

йшли з укр. парамілітарних орг-цій Галичини, що діяли перед першою світовою війною: т-ва Укр. Січ. Стрільців (див. «Січ»), створеного в березні 1913 у Львові (1914 — 94 т-в), а також «Січей», т-в «Сокол» і Пласт. На заклик Гол. Укр. Ради відгукнулося 28 000 добровольців, але на збірку УСС у Стрию наприкін. серпня — на поч. вересня 1914 зійшлося тільки 10 000, бо деякі пов. Галичини були вже захоплені рос. армією. З того ч. австр. влада вибрала тільки 2 500 стрільців (на це вплинули й перешкоди з боку поляків), яких поділено на 10 сотень по 250 стрільців.

По короткому вишколі на Закарпатті (Горонда, Страбичове) сотні УСС вислано на фронт у Карпати. Їх зведено в два з пол. курені (команданти: сотн. М. Волошин, сотн. Г. Коссак, отаман С. Шухевич), з жовтня — в 3 самостійні групи. УСС підпорядковано командуванню корпусної групи ген. П. Гофмана; вони воювали в складі 129 і 130 бригад (їх командирами були українці: ген. С. Кобилянський і ген. С. Вітошинський-Доброволя) і 55-ої піхотної дивізії ген. Фляйшмана.

Узимку 1914—15 сотні УСС у складі 130 бригади боронили карп. переходи: їм припала тоді розвідча й охоронна служба. Першим командантом з ініціативи УБУ був отаман Т. Рожанковський, після нього поручник М. Галуцинський. У березні 1915 австр. Начальна Команда підпорядкувала УСС командуванню корпусу ген. Гофмана, яке скасувало пост начальника команданта УСС та поділило легіон на два самостійні курені (команданти Г. Коссак і сотн. С. Горук, згодом В. Дідушок) і резервову сотню.

Першим успіхом Легіону УСС була перемога на горі Маківці 29. 4. — 3. 5. 1915; далі він визначався в боях під Болеховом, Галичем, Завадовом і Семиківцями. З літа 1915 УСС окопалися над р. Стрипою; там, у Соснові і на Веселій, перебували до серпня 1916. Далі у складі 55-ої

дивізії обидва курені перетворено на полк УСС (командант отаман Г. Коссак, з листопада 1916 — підполк. А. Вариво-да), у серпні 1916 Леґіон переведено під Бережани, де він окопався на горбі Лисоня. У серпневих, а також вересневих боях за Лисоню полк УСС втратив з 44 старшин — 28 і бл. 1 000 рядових убитими, пораненими і полоненими і на 30. 9. 1916 нараховував ледве 9 старшин і 444 стрільців. Тоді його переформовано на курінь і командування над ним перебрав полк. Ф. Кікаль. На фронті під Кирлибабою була відокремлена Гуцульська сотня УСС під командуванням поручника О. Левицького. Удруге відчутних втрат леґіон УСС зазнав на поч. липня 1917 в бою під Конюхами, під час т. зв. офензиви Керенського, коли в полон попав майже весь Леґіон УСС. (Від полону врятувалося бл. 400 старшин і стрільців). З них, з Гуцульської сотні і доповнень з Коша УСС зформовано новий курінь УСС, який здійснив похід до р. Збруча, а в лютому 1918 вирушив у похід на Україну з австр. окупаційною владою, був розташований на Херсонщині і придільний окупаційною владою до групи архикн. Вільгельма Габсбурґа (полк. Василя Вишиваного). Куренем командував до Збруча Д. Кренжаловський, після нього отаман М. Тарнавський і сотник О. Микитка (до Листопадового зриву). На поч. жовтня 1918 формацію УСС переведено з Херсонщини на Буковину. Під час укр.-поль. боїв за Львів Леґіон УСС прибув до Львова щойно 3 листопада і вже не зміг змінити бойової ситуації в місті.

Далі Леґіон УСС входив до складу групи «Схід» УГА і в січні 1919 був переформований на 1 бригаду УСС в складі одного, пізніше двох полків піхоти УСС, кінної сотні УСС, гарматного полку УСС і допомогівих відділів. Командантом 1 бригади УСС був отаман С. Букшований.

Про поповнення частин УСС дбала резервова сотня УСС (кіш УСС), до якої належали ще збірні станиці у Львові, Станиславові, Сиготі, Відні і Бойова Управа УСС у Відні. Кіш УСС організував три комісаріати УСС на Волині, які керували осв.-виховною справою й організували укр. шкільництво та Пресову Кватуру УСС, що мала свої відділи в полку, Коші й Вишколі УСС.

Вишкіл УСС належав спершу до Коша УСС, з листопада 1915 став окремою формацією, якою командував М. Тарнавський, згодом полк. К. Слюсарчук, отаман Г. Коссак і врешті сотн. С. Краснопера. 1916 вишкіл УСС підпорядковано вишкільній групі нім. Півд. армії (ко-

мандувач принц Оскар Гогенцоллерн); майже 7 000 старшин і бійців УСС отримало бойовий вишкіл від нім. інструкторів, завдяки чому в майбутньому частини УСС були найкраще вишколеними частинами УГА.

Поповнені українцями з рос. армії, УСС зформували в Києві у листопаді 1917 Гал.-Бук. курінь Січових Стрільців (СС), який згодом розгорнувся в полк СС, а далі в корпус і групу СС, що були однією з найкращих формацій укр. армії.

Укр. Січові Стрільці були першими укр. частинами на бойовищах Сх. Європи після Полтави 1709, вони мали велике значення для відновлення військ. традицій, для зростання укр. патріотизму, створення військ. словництва, термінології, військ. фолкльору, пісні й музики (оркестра УСС), для устійнення форми укр. однострою (мазепинка). Пам'ять про УСС і досі жива в укр. народі, як є живим символом УСС — «червона калина», пісня УСС і традиція елітарної частини укр. армії.

Література: Укр. Січ. Стрільці 1914—20. Л. 1935, 3 вид. Монреаль 1955; Думін О. Історія Леґіону УСС 1914—18. Л. 1936; Ріпечький С. Укр. Січ. Стрілецьтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк 1956.

Л. Шанковський

Українські Установчі Збори, виборна законодавча установа, конституанта укр. народу, завданням якої було устійнити новий лад і затвердити конституцію укр. держави. Труднощі порозуміння Укр. Центр. Ради (УЦР) з Тимчасовим Урядом, який не дозволяв на повну автономію, спонукали укр. політ. формації висунути ідею У.У.З. Вже у I Універсалі УЦР проголошувала, що тільки Всенар. Укр. Збори (сойм) мають право ухвалювати всі закони, які повинні встановити порядок і лад на Україні. 6 Сесія УЦР працювала над виробленням порядку виборів до У.У.З. і їх скликанням. Ухвала в справі У.У.З. викликала гостру реакцію рос. централістів проти УЦР, гол. кадетів, які на знак протесту вийшли з її складу.

Згодом, у кін. вересня, проти скликання У.У.З. протестували рос. с.-д. (меншовики), с.-р. та жид. «Бунд», уважаючи У.У.З. за намагання відірвати Україну від Росії. У наслідок негативної настанови нац. меншостей Мала Рада ухвалила компромісову позицію, намагаючися погодити принцип самовизначення України через У.У.З. з принципом єдності федеративної

рос. респ., що мали визнати Всерос. Установчі Збори. 12. 10. 1917 УЦР ухвалила основи законопроекту про вибори до У.У.З. і доручила Малій Раді остаточно затвердити закон та відбутися вибори.

III Універсал призначав день виборів на 9. 1. 1918, а день скликання — 22. 1., зазначаючи, що до У.У.З. законодавча влада належить УЦР. До У.У.З. обирали чл. на основі заг., рівного, безпосереднього і таємного голосування, з дотриманням принципу пропорційного представництва. Активне і пасивне право виборів мали особи обох статей у віці понад 20 рр. Мало бути обрано 301 чл. (1 депутат на 100 000 населення). Виборчу комісію очолював В. Мороз.

Тільки в неокупованих р-нах України, у яких за укр. списками подано понад 70% усіх голосів, обрано 171 чл. на всіх 301. УЦР ухвалила не відкладати важливіших справ (проголошення самостійності УНР) аж до У.У.З. й у IV Універсалі зазначала, що до їх скликання сама правитиме, й наказувала закінчити вибори до У.У.З. Однак далішні події не дозволили здійснити ці настанови й У.У.З. не були скликані.

Література: Христюк П. Замітки і матеріали до іст. укр. революції 1917—1920 рр., т. I—II. Відень 1921; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. т. I. Доба Центр. Ради. Ужгород 1932.

А. Жуковський

Українсько-Американська Асоціація Університетських Професорів, заснована 1961 у Клівленді (ЗДА) з метою проф. взаємодопомоги та популяризації укр. справ серед акад. кіл; об'єднувала в час заснування 45, а 1980 бл. 300 укр. проф. ун-тів і коледжів у ЗДА і Канаді. Гол. були: М. Мельник, М. Пап, П. Стерчо, Ю. Фединський, М. Степаненко, І. Каменецький. 1971 засновано при У.-А.А. У.П. Наук. фонд (гол. М. Мельник), який сприяє вид. наук. праць своїх чл. У.-А. А.У.П. є чл. Конференції центр. укр. акад. проф. т-в Америки. З 1971 видає неперіодичні «Професорські вісті» (до 1981 — 25 чч.).

Української Бесіди Театр (до 1914 Театр Руської Бесіди), перший укр. проф. театр 1864—1924, створений і утримуваний т-вом Укр. (Руської) Бесіди у Львові, до 1914 частинно субвенціонований Гал. соймом. У.Б.Т. обслуговував Галичину й Буковину, гостинно виступав у Кам'янці Подільському, Жмеринці, Житомирі та в Польщі (Новий Санч, Тарнів, Краків), гостив на своїй сцені, крім акторів львівського польс. театру, М. Кропивницького (1875), М. Садовського і М. Заньковецьку (1905—06), що, побіч обміну сценічним досвідом, чимало спричинилися до піднесення мист. рівня побутового репертуару на гал. сцені. Деякі

актори У.Б.Т. виступали також на польс. сцені (Стечинська, Осиповичева, Моленцька, Гембицька, Гриневецький, Плошевський та ін.), а значна частина була обізнана з мандрівними труппами сх. і центр. укр. земель. У.Б.Т. спочатку очолювали О. Бачинський (1864—67 і 1881), А. Моленцький (1869—73); вони користувалися, побіч убогої гал. драматургії (Р. Муха, І. Гушалевица, І. Наумовича, В. Ільницького, С. Витвицького), гол. репертуаром центр. земель (п'єси Г. Квітки-Основ'яненка, водевілі Янковського, Велісовського, В. Дмитренка, С. і Г. Карпенків та ін.). За дир. Т. Романович (1874—80) У.Б.Т. визначався добрим акторським складом і поширенням репертуару, що підготувало ґрунт І. Бібировичеві й І. Гриневецькому (1882—92), період директорства яких звичайно називали «золотим віком» гал. театру. Вони впровадили на гал. сцену укр. іст. (О. Огоновського, К. Устияновича, Й. Барвінського), побутову (М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, П. Мирного, Я. Кухаренка) і міщанську (Г. Цеглинського) драму, оперу (М. Лисенка, С. Гулака-Артемівського, П. Бажанського), зах.-евр. драматургію (В. Сарду, А. Скріба, Ж. Оне, А. Коцебу, К. Гуцков, Ф. Шіллер, Г. Кляйст, К. Гольдоні) та оперету (Р. Плянкет, К. Лекок, К. Міллер, Ж. Оффенбах, Й. Штраус та ін.). Після деякого занепаду по смерті І. Гриневецького рівень У.Б.Т. знову підвищився за директора Й. Стадника (1906—13), Р. Сірецького і С. Чарнецького (1913—14), гол. через поширення зах.-евр. оперного репертуару й евр. драми. Під час війни, зокрема і в 1915—20-их рр., актори У.Б.Т. виступали в різних труппах: «Тернопільські театральні вечори» (Л. Курбас), «Стрілецький Театр», «Чернівецький Театр» і «Театр ЗО УНР» (К. Рубчакова), «Театр Начальної Команди УГА» (І. Рубчак), «Укр. Людовий Театр» (В. Коссак), «Укр. Незалежний Театр» (Т. Ничка, Й. Стадник), «Укр. Новий Львівський Театр» (А. Бучма) і, нарешті, знову в У.Б.Т. О. Загарова — Й. Стадника, субвенціонованому Б. Овчарським. У липні 1924 Т-во Укр. Бесіди за браком фінансової бази відмовилося від дальшої опіки над театром.

Протягом 60 рр. У.Б.Т. ставив водевілі, мелодрами, оперети, перекладні п'єси зах.-евр. драматургів й укр. побутову драму. Найбільшим успіхом користувалися нім. драматурги (крім уже названих, Г. Зудерман, Г. Лессінг, Ф. Геббель, Ф. Грільпарцер, Г. Гавітман, М. Гальбе), далі скандинавські (Г. Ібсен, Б. Бернсон, А. Стрінберг), франц. (Е. Ростан, П. Бомарше, Ж.-Б. Мольєр) й англ. (О. Вайлд, Б. Шов, В. Шекспір). Побіч укр. опер

М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського), укр. глядач в У.Б.Т. вперше познайомився на укр. сцені з операми: «Жидівка» (Галеві), «Мадам Баттерфляй» (Пуччіні), «Кармен» (Бізе), «Травіата» (Верді), «Фавст» (Гуно), «Оповідання Гофмана» (Оффенбаха), «Сіцилійське парубоцтво» (Маскані), «Продана наречена» (Сметани), «Галька» (Монюшка) та ін. За той час на сцені У.Б.Т. виступали визначні актори: І. Гриневецький, К. Плошевський, С. Янович, А. Стечинський, В. Юрчак, І. Рубчак, Л. Курбас, М. Венцаль, Б. Бучма, В. Блавацький, Т. Бачинська-Лютоська, М. і Т. Романович, І. Біберовичева, А. Осиповичева, С. Стаднікова, Ф. Лопатинська, універсальна К. Рубчакова та ін. У.Б.Т. чимало спричинився до пробудження нац. свідомості гал. українців і здобув собі не тільки тривке місце в історії гал. відродження, але й великою мірою спричинився до постанови модерного укр. театру на Центр і Сх. Укр. Землях (Л. Курбас, Я. Бортник, Ф. і Ф. Лопатинські, М. Крушельницький, Й. Гіряк, Є. Коханенко, С. Паньківський, С. Федорцева, О. Рубчаківна-Юра, А. Бучма й багато ін.). Див. ще ЕУ 1, стор. 849—57.

Література: Чарнецький С. Нарис історії укр. театру в Галичині. Л. 1934; Лужницький Г. З історії укр. театру. ж. «Київ», ч. 2—4 і 2. Філадельфія 1953—54; Лужницький Г. Зах.-евр. репертуар в укр. театрі. Альманах «Гомону України» на 1959. Торонто 1958.

Українсько-польська війна 1648—57. Конфлікт, який почався 1648 як типове коз. повстання, невдовзі перетворився на війну всього укр. народу, а особливо козаків і селянства проти Речі Посполитої Поль. Вождем укр. війська став Богдан Хмельницький. В У.-п.в. можна виділити 6 фаз.

Січень — листопад 1648. Це час, коли ряд блискучих перемог зрушив все укр. суспільство, мобілізував широку підтримку для Хмельницького (далі Х.) і перетворив суто коз. повстання на заг.-укр. антиполь. рух.

21. 1. 1648 Х. на чолі невеликого загону реєстрових і запор. козаків, напав на поль. залогу на о. Базавлук (на Дніпрі) і знищив її. Це звільнило Запор. Січ від поль. контролю, притягнуло запорожців на бік Х., обраного гетьманом. Наступні кілька місяців тривала підготовка ширшого повстання; розсилалися універсали, які заохочували козаків, селян і міщан стати проти шляхти. Дуже важливий був договір, який Х. уклав з Туреччиною, а також з крим. ханом Іслям-Гіреєм, за яким Туган-бей з 40-тисячним загonom татар мав допомогти козакам.

Щоб ліквідувати повстання, у квітні 1648 уряд Речі Посполитої вислав 30 000

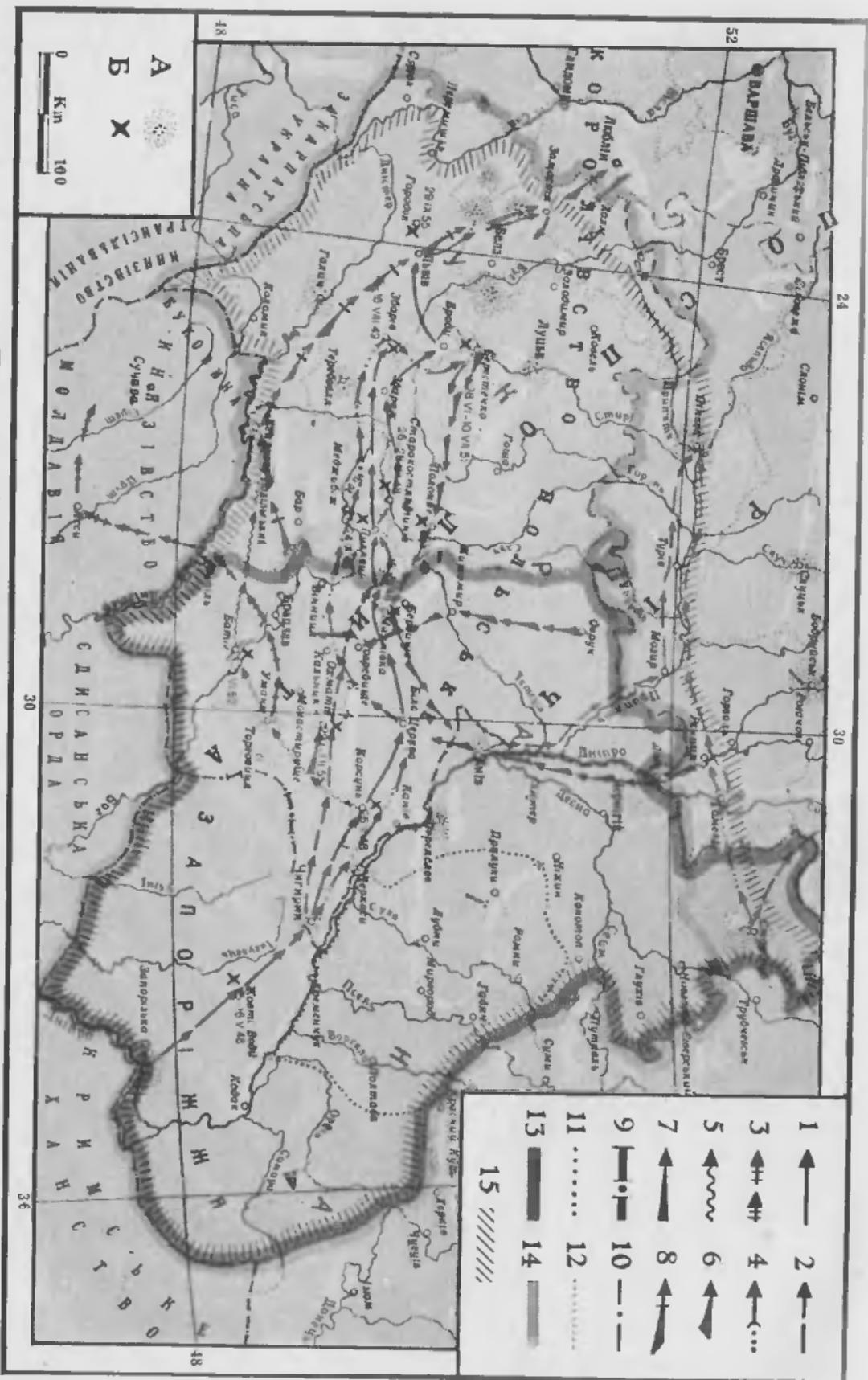
війська проти Х. Не сподіваючись поважніших труднощів, поль. полководці — В. гетьман М. Потоцький і польний гетьман М. Калиновський — поділили свої сили. Це була велика тактична помилка. Бл. 10 000 повстанців оточили поль. 6 000 авангард на чолі з сином гетьмана Стефаном Потоцьким під Жовтими Водами і 16. 5. 1648 знищили його, а 26. 5. 1648 к. Корсуня Х. з татарами розгромив гол. поль. військо, керівники якого попали в тат. полон.

Після тих перемог по всій Україні розгорілася війна між укр. коз.-сел. і поль. шляхетськими загонами. Жорстокі бої відбулися на Правобережжі влітку 1648 між загонами полк. М. Кривоноса і шляхетськими частинами під проводом кн. Я. Вишневецького. Під час цих боїв населення дуже потерпіло. Поль. військо систематично вирізувало всіх козаків і селян, включно з дітьми, жінками і старими, а повстанці так само поводитися зі шляхтою, кат. духівництвом і жидами, чимало яких допомагали поль. шляхті.

В кін. літа уряд Речі Посполитої вислав ще одне, добре виряджене, 40-тисячне військо (32 000 поляків, 8 000 найманих нім. жовнірів) проти Х. Але провід цього війська (О. Конєцпольський, М. Острогор, кн. Д. Заславський) був слабкий і недосвідчений. Вишневецький, що хотів стати гол. полководцем поль. сил, не мав належного контакту з наступаючим поль. військом. Певні свої перемоги, поль. полководці допустили Х. зайняти дуже вигідні позиції б. Пилявців. У бою, який відбувся 23. 9. 1648, повстанці (бл. 80 000) вцент розгромили поль. військо. Військо Х., яке мало бл. 100 000, перейшло на зах. укр. землі й на поч. листопада 1648 облягло Львів. Деякі коз. відділи дійшли до етнічно поль. і білор. земель, де також вибухли антишляхетські й антиполь. повстання. Ідучи назустріч проханням укр. міщан, Х. покинув облогу Львова і оточив Замостя, де були залишки військ Вишневецького. Але по виборі нового поль. короля 21. 11. 1648 — Яна II Казіміра, кандидатуру якого підтримував Х., укр. військо повернулося на Наддніпрянщину й урочисто вступило до Києва 2. 1. 1649.

Квітень — серпень 1649. У Х. назріла думка цілком відірвати Україну від Польщі, але хоч він здобув даліші перемоги, проте не міг остаточно розгромити ворога. Кампанія закінчилася Зборівською угодою, якою не були задоволені обидві сторони.

Мобілізуючи всі сили Речі Посполитої, Ян Казімір у квітні 1649 перейшов у наступ проти Х. Гол. військо, під проводом самого короля, виступило з Воли-

ПОХОДИ ВІЙСЬК ГЕТЬМАНА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

1 — із Запорізької Січі до Замостя (1648); 2 — від Чигирини до Зборова (1649); 3 — в Молдавію (1650); 4 — від Чигирини до Бере-
стечка (1651); 5 — до Батого (1652); 6 — походи поль.-лит. військ (1651); 7 — похід укр.-молд. військ до Охматова (1655); 8 — похід
укр.-молд. військ на Зах.-укр. землі (1655); 9 — кордони: 10 — державні з 1667; 11 — між Поль. Королівством і Вел. Князівством Литов-
ським; 12 — межі володінь Бичиневських на лівобережжі; 13 — кордони України за Зборівським договором
1649; 14 — кордони України в складі Королівства Польського до 1648; 15 — території дії коз. війська під проводом гетьм. Б. Хмель-
ницького в період укр.-поль. війни 1648—57. А — Осередки повстань і райони формування повстанських загонів; Б — місця і дати битв

ні, а лит. військо, яким командував гетьман Лит. і кн. Януш Радзівіл, наступало на Київ. При допомозі Іслям-Гірея Х. на поч. липня (10. 7.) оточив частину королівського війська у Збаражжі. Коли Ян Казімір і його 25-тисячне військо рушило на поміч обложеним 15. 7. 1649, Х. несподівано напав на короля і оточив його б. Зборова. Тим часом у червні й липні лит. військо майже дійшло до Києва, але коз.-сел. напади у запіллі примусили литовців відступити. Виглядало, що Х. остаточно розгромить ворожі сили. Але у цю критичну хвилину Іслям-Гірей, підкуплений поляками і незадоволений великим зростанням укр. сил, відтягнув свої загоны і змусив Х. почати переговори з поляками.

28. 8. 1649 Х. уклав з поль. делегацією під проводом Ю. Оссолінського Зборівську угоду.

Серпень 1650—вересень 1651. Тоді міжнар. сили почали відображати більшу ролу в укр.-поль. конфлікті. Також козаки зазнали перших військ. поразок, які змусили їх відступити з позицій, що їх вони здобули за попередніх рр.

Влітку 1650 і українці й поляки намагалися ізолювати одні одних дипломатично. Поль. дипломати перестерігали Москву перед козаками і перетягнули на свій бік В. Лупула, господаря Молдавії. Х. посилив свої зв'язки з крим. татарами і Оттоманською Портою. Щоб запобігти поширенню поль. впливів у Молдавії, Х. у серпні 1650 вислав велике коз.-тат. військо в Молдавію і примусив В. Лупула підписати договір та обіцяти віддати заміж доньку Розанду за свого сина Тимоша.

Тим часом, коли козаки були зайняті у Молдавії, 50-тисячне поль. військо несподівано напало 20. 2. 1651 на Брацлав. У червні відбувся гол. бій б. м. Берестечка на Волині. Поль. армія, у якій було бл. 20 000 найманого нім. війська, набраного з ветеранів 30-літньої війни, стала проти укр.-тат. війська. Але укр. військо, знову зрадливе татарам, зазнало поразки і 10. 7. 1651 у тяжких умовах відступило до Білої Церкви. На поч. серпня лит. військо зайняло і спалило Київ. Не зважаючи на ці невдачі, Х. зібрав 50 000 війська і 24—25. 9. вступив у тяжкий, але не вирішальний бій з ворогом б. Білої Церкви. Втомлені війною, обидві сторони почали переговори, у висліді яких була укладена дуже невигідна для Х. Білоцерківська угода 28. 9. 1651.

Невдовзі по підписанні договору поль. військ. частини й шляхта почали повертатися на Україну і відновлювати старі порядки. Населення Правобережної Ук-

раїни, занепокоєне появою попередніх дідичів, почало кидати свої оселі й переселятися на схід, на Лівобережжя й Слобожанщину.

Весна 1652—зима 1653. Хоч козаки здобували далі деякі перемоги над поляками, появилися ознаки ослаблення і зневіри, і Х. покладав щораз більшу надію на зовн. допомогу. 1651—52 він посилив зв'язки з крим. татарами й Оттоманською Портою. Центром його уваги була Молдавія. Одруження Тимоша і Розанди мало забезпечити союз України з Молдавією, а далі з Туреччиною і Крим. Ханатом. Х. вислав Тимоша на весні 1652 з великим коз.-тат. військом до Молдавії. Під Батогом. 2. 6. 1652 відбувся бій з 30-тисячним поль. військом, з якого Х., що прийшов синові на допомогу, вийшов з блискучою перемогою, і в серпні 1652 Тиміш побрався з Розандою. Але на весні 1653 молд. бояри, підтримані Валахією і Семигородом, повстали проти Лупула і козаків, а у вересні Тиміш загинув, обороняючи Сучаву. Смерть гетьманича 15. 9. 1653 поклала кін. молд. орієнтації Х.

Тим часом на Україні знову розгорілася війна. Велике 80-тисячне поль. військо наступило на Поділля, але було оточене об'єднаними силами козаків і татар під Жванцем на поч. грудня 1653. Та у вирішальний момент татари знову погодилися з поляками, без згоди укр. союзника, і Х. мусів замиритися (5. 12.) з поляками на основі Зборівського договору 1649. Ця нова тат. зрада примусила гетьмана до рішучої зміни орієнтації.

Майже від поч. повстання Х. утримував дипломатичні зв'язки з Москвою, але цар Олексій Михайлович уникав від підтримки повстання, бо це означало б війну Москви з Річчю Посполитою. Проте поль. поразки на Україні і загроза, що Х. визнає зверхність Оттоманської Порти, заохотили Москву до нових переговорів з гетьманом (1653), які закінчилися укладенням т. зв. *Переяславської угоди* (у січні—березні 1654). За цією угодою, Україна визнала протекторат моск. царя, зберігаючи свою цілковиту автономію і діставала військ.-політ. допомогу Москви проти Польщі.

Літо 1654—осінь 1655. На цей час з'єднані укр.-моск. сили перейшли в наступ проти Польщі і досягли чималих успіхів. Гол. бої тоді точилися на Правобережжі, Білорусі й на Зах. Україні. Улітку 1654 моск. військо і 20 000 козаків під проводом І. Золотаренка повели наступ на Білорусь і зайняли Смоленськ, а 1655, продовжуючи наступ, у липні заволоділи Вільною. Під час білор. походів виникло певне напруження щодо питання — кому мають належати за-

войовані землі: чи Військові Запор. чи Москві (за висловом В. Липинського, «війна двох Русей за Русь третю»). Тим часом поляки восени 1654 виступили на Брацлавщину, а 20. 1. 1655 облягли Умань. Х. і моск. полководець В. Шереметєв, на чолі 70 000 укр.-моск. війська, пішли назустріч ворогові, й 29. 1. 1655 відбувся тяжкий, але не вирішальний бій б. Охматова. На весні того р. укр.-моск. сили перейшли в наступ на зах.-укр. землях і в кін. вересня облягли Львів, але у жовтні, коли татари, що тоді стали союзниками Речі Посполитої, прийшли полякам на допомогу, відступили на схід.

Осінь 1656 — літо 1657. Розчарування Х. москвинами зростає, і він шукає ін. союзників для боротьби з Річчю Посполитою. Війна Речі Посполитої з козаками й Москвою дала швед. королеві Карлові X Густавові нагоду зайняти влітку 1655 півн. частини Польщі і Литви. Стурбована поширенням швед. сили, Москва уклала з поляками Віленське перемир'я (24. 10. 1656) і разом з ними виступила війною проти Швеції.

Укр. уряд, послі якого не були допущені до переговорів, був дуже обурений Віленською угодою. Тому в жовтні 1656, ігноруючи протести Москви, Х. вступив у ширшу коаліцію з Швецією, Семигородом, Бранденбургом, а почасти з Молдавією і Валахією, метою якої був поділ Речі Посполитої. Гетьмана у тій коаліції найбільше цікавило те, що вона давала йому можливість зайняти зах. землі й з'єднати їх з Україною.

Але інтереси учасників цієї коаліції були розбіжні. До того ще Польща дістала дипломатичну й військ. підтримку з боку Австрії й Москви, а також і Криму. Не зважаючи на це, у січні 1657 50-тисячне укр.-семигородське військо (30 000 угорців і 20 000 українців), на чолі з кн. Юрієм II Ракоці й полк. А. Ждановичем, напало на Польщу й зайняло Галичину та значну частину Польщі з Краковом і Варшавою. Але утиски угор. війська над місц. людністю й інтриги моск. агентів у коз. війську, які значно послабили його босздатність, спричинилися до того, що поль. військо почало наступати, і Ракоці змушений був відступити на схід. У кін. липня 1657, оточений поляками й татарами під Межибожем, Ракоці капітулював (Чорнострівська угода 22. 7. 1657). Спроба Ждановича втримати антиполь. фронт, була невдала. Ця катастрофа прискорила смерть гетьмана (6. 8. 1657) і укр.-поль. війна на цьому фактично закінчилася.

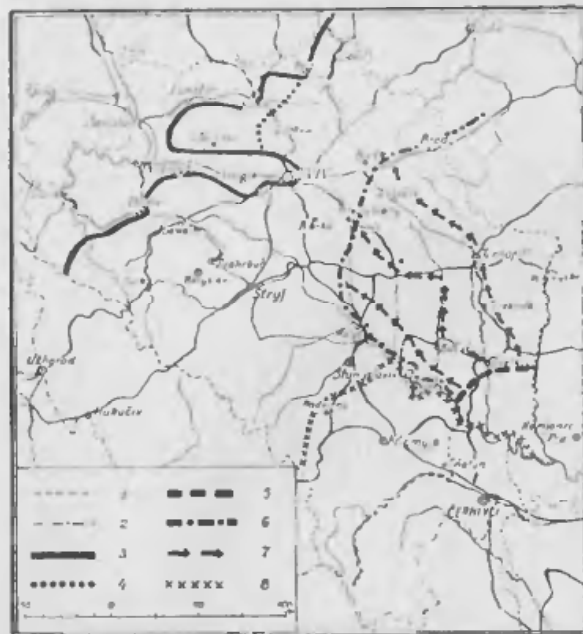
Література: Грушевський М. Історія України-Руси, тт. VIII, IX; Kubala L. Szkice historyczne, I—VI, 1881—1922; Петровський М. Визвольна війна укр. народу проти гніту

шляхетської Польщі і приєднання України до Росії 1648—54. К. 1940; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К. 1954; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Мюнхен 1954 (там же бібліографія); Голобуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К. 1962; Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. B. 1968.

О. Субтельний

Українсько-польська війна в Галичині 1918—19, почалася 1. 11. 1918 збройним виступом проти укр. влади у Львові об'єднаних поль. підпільних військ. оргцій під командуванням сотн. Мончинського. Такі ж місц. характеру повстання підняли поляки у Дрогобичі, Самборі, Перемишлі та ін. м., перев. користуючися прихильністю комендантів місц. австр.-угор. залог, але вони були ліквідовані на поч. листопада 1918 укр. військ. частинами. Активна військ. підтримка поль. повстання у Львові варшавським урядом спричинила поч. війни між Польщею і ЗУНР. Військ. допомогу поль. повстанню до кін. 1918 подавала гол. поль. Зах. Галичина, а від січня 1919 — вся поль. держава. Перемогу Польщі в цій війні вирішили 1919 дивізії ген. Ю. Галлера, зформовані у Франції для війни з більшовиками.

Бої у Львові тривали зі змінним успіхом до 21. 11., доки поляки не досягли

Військові операції на Зах. Україні 1918—19

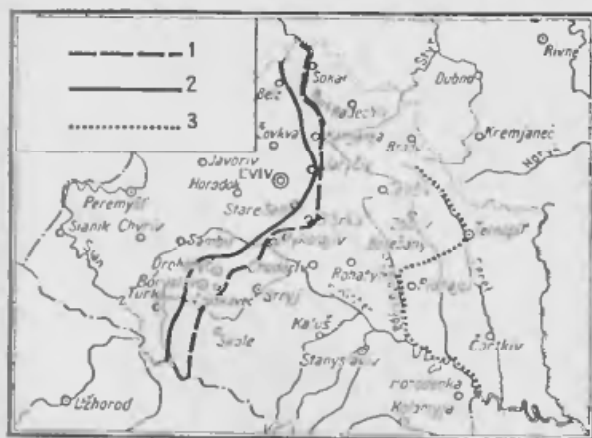
1 — Держ. кордони ЗУНР; 2 — етнограф. кордони укр. земель; 3 — поль.-укр. фронт у кін. 1918 — на поч. 1919; 4 — фронт Першого гал. корпусу — кін. березня і поч. квітня 1919; 5 — фронт на поч. червня 1919; 6 — 24—26 червня 1919; 7 — офензива Укр. Гал. Армії; 8 — границі румунської окупації

чисельної переваги завдяки допомозі, що надійшла їм через Перемишль. Щоб уникнути оточення, командувач укр.

сил полк. Г. Стефанів наказав укр. частинам у ніч проти 22. 11. 1918 залишити Львів. Поза Львовом бої з поляками затяглися на зах. кордонах ЗУНР. 4. 11 українці відбили Перемишль, але вже 11. 11 втратили його знову, що дозволило гал. полякам тримати безпосередній зв'язок з Краковом і привозити підкріплення до Львова. Перші місяці після виходу зі Львова Начальна Кватура Гал. Армії використала для орг-ції бойових груп, пізніше корпусів Гал. Армії (див. *Укр. Гал. Армія*). Уже в першій пол. грудня існував поль.-укр. фронт від Тісної до Хирова і поза Перемишль до Львова, зі Львова до Ярослав і повз Любачів і Раву Руську до Белзи і далі, на півн. до Крилова на Холмщині.

З грудня 1918 У.-п.в. велася за володіння Львовом, який українці хотіли відбити, та на зах. і півн. фронтах, де поляки з поч. січня здобули м. Угнів і Белз та оволоділи зал. колією Ярослав-Раво-Руська, що їм давало базу для дальших операцій.

Після двох безуспішних наступів УГА на Львів у грудні 1918 і на поч. січня 1919 Начальна Кватура УГА вирішила знищити зал. сполучення між Львовом і Перемишлем (т. зв. Вовчухівська операція 15. 2. — 19. 3. 1919). Дальшому успіхові наступу перешкодила Військ. Місія

Демаркаційні лінії.

1 — ген. Бартельмі; 2 — ген. Л. Боти; 3 — ген. С. Дельвіга

Антанти під проводом А. Бертельо, яка в прикрій для поляків ситуації зажадала перемир'я. 2. 3. 1919 почалися знову воєнні дії, і 19. 3 поляки вдруге опанували колію Львів-Перемишль. Нову пропозицію альянтів — Ради Чотирьох (демаркаційна лінія ген. Л. Боти) прийняла Начальна Кватура Гал. Армії, але відкинули її поляки і, не зважаючи на зобов'язання не вживати проти українців зформованої у Франції армії ген. А. Галлера, частину її (35 000) спрямовано на протиукр. фронт. У сер. травня 1919

поляки почали заг. наступ на укр. позиції в Галичині та на Волині й дійшли 25. 5. 1919 лінії Болахів-Ходорів-Бібрка-Бузьк; деякі з'єднання УГА (1 гірська бригада і група «Глибока») втратили зв'язок з гол. силами і були змушені перейти на Закарпаття. Тоді рум. армія захопила півд.-сх. територію ЗУНР. Це змусило Начальну Кватуру Гал. Армії відвести частини УГА в півд.-сх. трикутник Галичини, замкнений рр. Збруч-Дністер. Після короткого відпочинку й реорг-ції укр. частин під командуванням ген. М. Грекова, що тоді очолював УГА, вона 7. 6 перейшла до наступу (т. зв. *Чортківська офензива*). Успішними боями відкинуто поль. сили на лінію Дністер — Гнила Ліпа — Перемишляни — Підкамін, що викликало ентузіазм серед вояцтва й спричинило відмову Начальної Кватури Гал. Армії прийняти умови перемир'я та демаркаційну лінію, т. зв. лінію Дельвіга.

Цілковитий брак боєприпасів примусив, однак, укр. частини відступити на вихідні позиції в трикутник між Збручем і Дністром. Тому що дальша боротьба з бл. 110-тисячною поль. армією, яку Франція забезпечила всіма модерними воєнно-техн. засобами, була безнадійна, УГА 16-18. 7. 1919 відступила за Збруч на допомогу УНР в її боротьбі з большевиками.

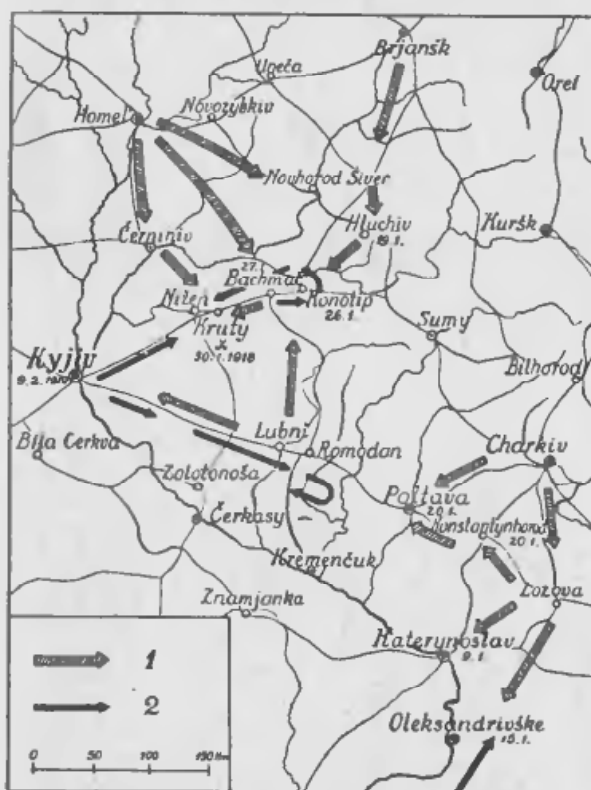
Докладніше див. «ЕУ 1», стор. 527-540.

Література: див. *Українська Галицька Армія*, Р. М.

Українсько-Руська Видавнича Спілка (з 1922 — Укр. Вид. Спілка), акційне т-во, засноване 1899 у Львові з ініціативи М. Грушевського (він був і гол. дир.) для видавання творів укр. письмен., перекладних творів світової літератури і популярно-наук. кн. Гол. ред. були І. Франко та В. Гнатюк. З 1905 У.-Р.В.С. перебрала від НТШ видання «Літ.-Наук. Вісника»; 1907 — 14 і 1917 — 18 «ЛНВ» і частково друк кн. були перенесені до Києва. По перерві на час війни 1922 в-во відновлено у Львові і діяло до 1932, але його діяльність була значно обмежена. До 1917 У.-Р.В.С. видала понад 300 кн. у двох серіях — белетристики і гол. популярно-наук. літератури. В літ. серії вийшли серед ін. твори В. Винниченка, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, Л. Мартовича, В. Стефаника, М. Черемшини, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Б. Лепкого; переклади з В. Шекспіра, Г. Байрона, Г. Гайне, К. Гамсуна, Г. Гавтмана, Е. Золя, Г. де Мопасана, Г. Понтоппідано, К. Гуцкова, В. Оркана, Л. Толстого, Ф. Достоєвського та ін.; у популярно-наук. — Е. Карєєва («Філософія культ. і соц. історії XIX ст.»), І. Тена («Філософія штуки»), Дж. Інгрема («Істо-

рія політ. економії»), Ф. Енгельса («Початки родини»), К. Кавтського («Народність і її початки») та ін.

Українсько-советська війна 1917—21, різними фазами тривала від кін. 1917 до кін. листопада 1921. По проголошенні УНР (20. 11. 1917) большевики почали підготовку до захоплення України при допомозі зросійщеного міськ. елементу та рос. гарнізонів і прифронтових частин, що перебували під їх впливом. Підготоване на 11. 12. 1917 больш. повстання у Києві було придушене, а больш. частини вислано ешелюнами за кордони України. Збольшевізовані відділи 2 Гвардійського корпусу, що під проводом Є. Бош їхали з фронту до Києва, були роззброєні укр. корпусом П. Скоропадського б. Жмеринки і відряджені до Росії.

Наступ большевиків на Лівобережжя в січні 1918
1 — больш. війська; 2 — укр. війська

Грудень 1917 — квітень 1918. Після відкинення укр. урядом ультиматуму Совета Нар. Комісарів у Петрограді (17. 12. 1917), який намагався легалізувати больш. військ. загоны на Україні, почалася У.-с. в., яку большевики провадили від імені створеного 25. 12. 1917 у Харкові свого уряду. На Україні большевики мали, крім прихильних військ. загонів на Зах. фронті, запасні полки по містах, також частини червоної гвардії, що набиралися з робітників Харківщини і Донеччини. Однак гол. їхню силу

становили загоны рос. червоної гвардії, що наступали з півн. Цій больш. армії протиставилося військо Укр. Центр. Ради, що складалося з малочисельних добровольчих частин і куренів Вільного Козацтва.

25. 12. 1917 30-тисячна рос. армія під проводом В. Антонова-Овсєєнка чотирма групами вирушила з Гомеля і Брянська на Україну в напрямках Чернігів-Бахмач, Глухів-Конотоп, Харків-Полтава-Лозова. Одночасно по містах Лівобережжя було підготовано повстання місц. больш. груп, при чому больш. пропагандою розкладено деякі укр. гарнізони. 26. 12. 1917 большевики зайняли Харків і, наступаючи звідти, захопили Лозову, Катеринослав (9. 1. 1918), Олександрівське (15. 1.), Полтаву (20. 1.). Брянська група захопила Глухів (19. 1.) і Конотоп (16. 1.).

Одночасно група М. Муравйова, наступаючи з Полтави, захопила Ромодан, а звідти на півн. — Бахмач (27. 1.), де зішлися 3 рос. групи, які під командуванням Муравйова почали наступ на Київ. Укр. Центр Рада для захисту столиці вислала військ. частини, зформовані з добровольців, на Полтаву і Бахмач. Серед цих частин (разом бл. 600 бійців) був і Студентський Курінь, розбитий 4-тис. больш. загоном у бою під Крутами (29. 1. 1918). Для підготовки окупації Києва большевики організували 29. 1. 1918 повстання, здебільша чужонац. робітників, т. зв. Київ. січневе повстання з центром на зав. «Арсенал» (див. Додатки), яке, однак, 4. 2. 1918 було ліквідоване загонами новозформованого куреня Січових Стрільців та Вільного Козацтва. Наступ рос. червоногвардійців з Бахмача і Лубнів на Київ тривав, і 8. 2. укр. уряд залишив столицю; 9. 2. до Києва вступили загоны Муравйова, жорстоко поводячись з укр. населенням.

З Києва больш. військо почало похід на Правобережжя, зводячи бої з частинами Вільного Козацтва. На Волині збольшевиченої кол. рос. 7 армії вдалося захопити Проскурів, Жмеринку, Козятин, Бердичів, Рівне й Шепетівку, а загоны Укр. Центр. Ради обороняли позиції на лінії Житомир-Коростень-Сарни.

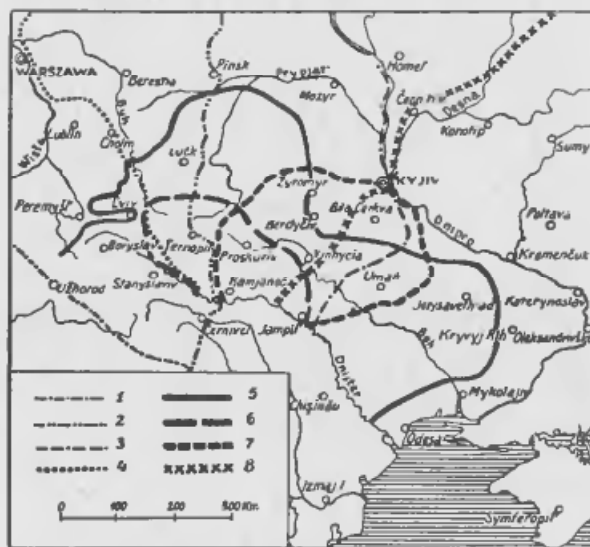
Після укладення Берестейського миру (9. 2. 1918) і домовлення з нім. і австр. урядами про звільнення України від больш. окупації укр. частини під проводом ген. К. Прісовського і С. Петлюри, разом з нім. (з 24. 2. 1918) і австр. (з 27. 2.) повели успішні бої на Правобережжі під Житомиром, Бердичевом, Козятином, Бучею і 1. 3. 1918 звільнили Київ. Упродовж березня-квітня нім. і австр. війська звільнили Лівобережну Україну, а військ. загоны отамана П. Болбочана і В. Сікевича — Крим і Донеччину. Пере-

ляканий нім. наступом, В. Ленін доручив 14. 3. 1918 своєму представникові на Україні С. Орджонікідзе удавано українізувати рос. загони В. Антонова і Муравйова, однак і цей маневр не мав успіхів. У той час бої відбувалися за зал. вузли, а просування військ. частин здійснювалося панцерниками по залізничних коліях. Тим часом сов. Росія змушена була визнати умови Берестейського миру і згодом, 12. 6. 1918, підписала з Укр. Державою прелімінарний мир.

Грудень 1918 — грудень 1919. Друга фаза У.-с. в. розпочалася під час протигетьманського повстання, очоленого Директорією УНР. 17. 11. 1918 у Москві створено Тимчасовий роб.-сел. уряд України, який при допомозі армії на чолі з В. Антоновим, Й. Сталіном і В. Затонським, без оголошення війни, у грудні 1918 почав з Курська наступ на Україну. Проти цієї агресії Директорія вислала сов. урядові протестні ноти (31. 12. 1918, 3, 4 і 9. 1. 1919), на які не одержала відповіді, тоді вона 16. 1. 1919 оголосила війну сов. Росії. На той час укр. військ. сили склалися з регулярних формацій: Корпус Січ. Стрільців, Запор. корпус, як також з недисциплінованих повстанських загонів, якими командували політ. не вироблені отамани (Н. Матно, М. Григоріїв, Ангел, Зелений та ін.), які часто переходили на бік большевиків. Впродовж грудня 1918 — січня 1919 больш. війська, при співдії деяких отаманів, зайняли Лівобережжя, а 5. 2. 1919 підійшли до Києва, і укр. уряд знову був примушений залишити столицю. У лютому 1919 большевики повели подвійний наступ: на півн. по лінії Мозир-Коростень, Луїнець-Сарни-Рівне, намагаючися відтягти відділи Армії УНР від УГА, і на півд. з р-ну Кременчук-Катеринослав через Знам'янку на Бірзулу-Жмеринку, з метою ізолювати укр. військ. частини від десанту Антанти. На цьому відтинку Армія УНР зазнала поразки, бо в певний момент отаман М. Григоріїв, незадоволений наступливістю Директорії супроти Антанти, перейшов на больш. бік. Третя больш. група повела наступ з Києва в напрямі Бердичів-Козятин-Жмеринка, щоб не допустити до з'єднання між півн. і півд. частинами Армії УНР.

У березні 1919 військо УНР перейшло в протинаступ, завдаючи відчутних ударів большевикам у р-ні Бердичів-Козятин-Житомир і підступаючи аж під Київ. Цей стратегічний маневр Армії УНР унеможливив большевикам прорватися через Румунію на Угорщину для допомоги ком. військ. частинам Бели Куна, які захопили владу на Угорщині. У квітні 1919 большевики скористалися з відходу військ Антанти, щоб наступом на

сер. відтинку на Жмеринку відтягти укр. півд. групу від решти Армії УНР; через непослух отамана О. Волоха ця група мусіла 16. 4. 1919 перейти Дністер, де румуни її роззброїли, і тільки пізніше через Галичину дістатися на Волинь. У

Бойові фронти 1914—1920

1 — найдавший фронт рос. армії 1914—15 рр.; 2 — найдавший фронт австр.-нім. армії 1915—18 рр.; 3 — найдавший фронт поль. військ, травень 1920 р.; 4 — найдавший фронт больш. військ, серпень 1920 р.; 5—7 — укр. оборонні лінії (5. 3. 1919, 6. 6. 1919, 7. 8. 1919); 8 — півн.-зах. інвазія денікінської армії

руках укр. влади залишилася значно звужена територія і смуга, завширшки 40-50 км на півд.-зах. Волині в р-ні Дубного-Бродів.

Спроба перевороту отамана В. Оскілка (19. 4. 1919) ослабила також півн. проти-больш. фронт на Волині. Тоді ж у настроях населення наступили певні зміни. Антиукр. політика сов. уряду УСРС та жорстокі реквізиції больш. війська викликали обурення серед селян, які поповнювали лави повстанців, вороже наставлених до больш. влади. За таких обставин навіть просов. незалежна УСДРП створила свій рев. комітет, який збройно виступив проти рос. большевиків. У травні 1919 большевики скористалися з наступу поляків у р-ні Луцького, (чим була ослаблена Півн. група Армії УНР), щоб наступом з півн. й півд.-сходу захопити Рівне, Шепетівку, Проскурів і навіть Кам'янець-Подільський. У таких обставинах Армія УНР, уклавши перемир'я з поляками (24. 5. 1919), реорганізувалася у складі 4 військ. груп: Січ. Стрільців, Запор., Волинську й Півд.-Сх., охоплюючи разом бл. 15 000 бійців і на поч. червня зручним наступом витиснула большевиків з півд.-зах. Поділля, звільнивши Кам'янець-Подільський, який став тимчасовим осідком укр. уря-

ду. В кін. червня — на поч. липня большевики знову здобули втрачену територію, захопивши Проскурів (5. 7. 1919) і підійшовши під Кам'янець. Однак в сер. липня, зміцнившись повстанським загonom Ю. Тютюнника (рештки загону Григорієва), що пробився крізь зону, контрольовану большевиками, Армія УНР відтиснула больш. за лінію Городок—Ярмолинці—Шаргород—Дунаївці—Нова Ушиця—Вапнярка.

Після переходу УГА за Збруч (16-17. 7. 1919) у серпні 1919 почався спільний похід Армії УНР і УГА проти большевиків під командуванням ген. М. Юнакова і В. Курмановича. Об'єднані армії в ч. 85 000 бійців і бл. 15 000 укр. повстанців наступали на Київ й Одесу; після завзятих боїв на Подільському відтинку вони зайняли Вінницю (12. 8), Хмельник, Янів, Калинівку, Старокостянтинів (14. 8), згодом Бердичів (19. 8), Житомир (21. 8), і 31. 8 укр. частини сер. відтинку увійшли у Київ. Однак, у той самий час до Києва увійшла і Добровольча Армія А. Денікіна. Щоб не допустити до конфлікту з ними укр. частини відтягнуто з Києва. З суперництва між українцями і денікінцями скористалися большевики, які перекинули свою 14 армію з оточення в р-ні Катеринослав-Ольвіопіль через Сквиру до Житомира. Конфлікт з Денікіном викликав розходження між командуванням УНР і УГА, ситуацію ще ускладнила епідемія тифу. УГА підписала сепаратну угоду з Денікіном (6. 11. 1919). У цей час сов. війська почали захоплювати Правобережжя, яке перед тим здебільша було окуповане Денікіном, а на зах. поляки окупували рештки території під владою УНР. Армія й уряд УНР, опинившись в кін. листопада в оточенні большевиків, поляків і денікінців, вирішили на нараді в Чорторії (4. 12. 1919) припинити регулярну військ. дію, натомість продовжувати боротьбу партизанським способом у запіллі большевиків і денікінців.

Грудень 1919—листопад 1920. У Зимовому поході (6. 12. 1919—6. 5. 1920) Армія УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка оперувала в запіллі большевиків на Єлисаветчині, з лютого 1920 за Дніпром на Золотонощині, де воювала з 14 сов. армією.

Після підписання Варшавського договору (22. 4. 1920) почався поль.-укр. наступ на большевиків. Поруч поль. армії, дві укр. дивізії і армія, що повернулася з Зимового походу, почали наступ проти большевиків. Уже 7. 5. 1920 дивізія М. Безручка разом з поль. частинами увійшла до Києва. Однак ці початкові успіхи були перекреслені протинаступом больш. армії С. Будьонного, який за чер-

вень-серпень здобув територію по Збруч, і згодом зайняв велику частину Галичини і Волині та через Замостя прямував на Варшаву. Після розгрому большевиків під Варшавою (15. 9. 1920) почався черговий наступ поль.-укр. армії, які відтиснувши больш. загоны, дійшли на Поділлі по лінії Яруга над Дністром—Шаргород—Бар—Літин. Ці операції були припинені 18. 10. 1920, коли поль. уряд підписав перемир'я з советами. Тоді Армія УНР в числі 23 000 бійців сама продовжувала боротьбу проти больш. військ до 21. 10. 1920, коли під тиском переважаючих військ мусила перейти Збруч на територію поль. держави, де була інтернована.

Другий Зимовий похід. Останній збройний виступ добровольців з-поміж інтернованих у Польщі вояків УНР проти большевиків, під командуванням ген. Ю. Тютюнника, відбувся в листопаді 1921. Завданням цього т. зв. Другого Зимового походу було рейдом у запіллі большевиків скоординувати партизанські загоны, дії яких мали викликати повалення сов. режиму на Україні. Організовані дві групи: подільська (400 бійців) і волинська (800 бійців), 4. 1 перейшли сов. кордон і оперували на Правобережжі. Подільська група пройшла з успішними боями Поділлі і дійшла до с. Вахнівки на Київщині, звідки повернула через Волинь до поль. кордону. Волинська група захопила Коростень і дійшла до с. Леонівки на Київщині, але не з'єднавшись з подільською групою, також подалася на Зах. Оточена кіннотою Г. Котовського, волинська група була розбита у бою під Малими Міньками (17. 11), а 359 бійців, що потрапили до полону, були 23. 11. 1921 розстріляні під Базаром.

Т. ч. закінчилася укр.-сов. війна, ведена регулярними військ. формуваннями, роздкою України. Ще кілька років велася, гол. на Правобережжі, партизанська боротьба проти больш. влади. Повстанські загоны, хоч формально не підлягали командуванню Армії УНР, що вже була в екзилі, проте ідейно були пов'язані з боротьбою УНР за незалежність України (див. *Повстанський рух на Україні 1918—22*).

Див. також: *Армія Укр. Нар. Республіки, Укр. Гал. Армія, Січові Стрільці*.

Література: Капустянський М. Похід укр. армії на Київ—Одесу в 1919 р. *Короткий воєнно-іст. огляд. ч. I—III*. Л. 1921—22, Мюнхен 1946; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919—22 рр. Коломия—К. 1923; Доценко О. *Літопис Укр. Революції*. т. II, кн. 4—5, Л. 1923—24; Антонов-Овсеєнко Б. *Записки о гражданской войне*. т. I—IV, М.—Л. 1924—1933; Бош Е. *Год борьбы*. М.—Л. 1925; Базар. *Збірник*. Каліш 1932; Безручко М. *Січ. Стрільці в боротьбі за державність*. Каліш 1932; Укр.-моск. війна 1920 р. в документах. т. I. В. 1933;

Шандрук П. Укр. Армія в боротьбі з Московщиною (18. 10. — 21. 11. 1920). За Державність. 36. 4, Каліш 1934; Рогозний Г. Базар. Чернівці 1934; Стефанів З. Укр. Збройні сили 1917—21 рр. т. I—III. Коломия 1934—35; Доценко О. Зимовий похід Армії УНР. В. 1935; Омелянович-Павленко М. Зимовий похід. Прага 1940; Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). М. 1954; Удовиченко О. Україна у війні за державність. Вінніпег 1954; Мірчук П. Укр.-моск. війна 1917—1919. Торонто 1957; Шанковський Л. Укр. Армія в боротьбі за державність (1917—1920). Мюнхен 1958; Shandruk P. Arms of Valor. Нью-Йорк 1959; Гражданская война на Украине. т. I—II, К. 1967; Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Нью-Йорк 1971; у 50-річчя Зимового Походу УНР. Нью-Йорк 1973; La guerre polono-soviétique de 1919—1920. Institut d'Etudes Slaves. Париж 1975; Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія, т. II. Рік 1920. Нью-Йорк 1982.

А. Жуковський

Українці, див. *Доповнення*.

«Ukránia», інформативний місячник, виходив у Будапешті 1916 (20 чч.) угор. мовою, ред. Г. Стрипський. Містив матеріали з укр. культ., політ. і госп. життя, літ. переклади; чимало уваги присвячував угор.-укр. взаєминам.

«Ukránia Libre», есп. мовою піврічник, вид. Інформаційного Ін-ту в Буенос-Айресі (Аргентина), виходив 1951—60 (19 чч.); гол. ред. Ю. Тис-Крохмалюк. Ж. інформував про культ., ред., політ. і госп. справи на Україні та укр. життя в Аргентині. З 1963 Ін-т (дир. В. Косюк) видавав неперіодично публікації в серії «Україна, її історія і життя».

УКРМЕТ, див. *Українська Метеорологічна Служба*.

Уланів (IV—9), с. на півн.-сх. Поділля, Хмельницького р-ну Вінницької обл., położone над р. Снивою, бл. 2 700 меш.; кол. торг. м-ко (1926 82% населення становили жида).

Улашин (Ułaszyn) Генрик (1874—1956), поль. мовознавець-славіст молодогограматичної школи, родом з-під Таращі на Київщині. Студіював у Київ. Ун-ті (1905—07), у Кракові, Відні й Ляйпцігу. 1917—19 викладав мовознавство у Поль. Університетській Колегії в Києві. 1918—21 — проф. слов. філології в ун-ті у Львові, 1921—39 у Познані, з 1945 в Лодзі. Крім праць про поль., ц.-слов. і рос. мову (серед ін. «Поль. язык», К. 1916), писав чимало на укр. теми: «Kontrakty kijowskie. Szkic hist.-obyczajowy, 1798—1898» (1900), «Kumać po lembersku» («Książka» 1902; про поль. злодійське apró у Львові), ст. в «Dziennik-u Kijowski-m»; про терміни «русин», «руський», «малоруський», «українець», «український» (1929—47) і т. д. Для зрозуміння генези назви Мала Русь (= культ. старша) важливі його праці про значення назв Małopolska і Wielkopolska (1950—54).

Улашківці (V—6), с. Чортківського р-ну Тернопільської обл., розташоване на зах.

Поділля над р. Стрипою; 2 500 меш. Колись м-ко з великими ярмарками; василіянський монастир.

Улинець Олекса (*1903), нар. коломийкар з с. Тишава на Закарпатті; перебуваючи 27 рр. на заробітках у різних країнах, створив понад 1 000 пісень на фолклорній коломийковій основі, під великим впливом поезій Т. Шевченка. Основні мотиви пісень У. — розмова з батьківщиною: «Чуєш, брате», «Линуть вісті», «На чужині вас думаю, в рідний край посію», «Тяжко мені на чужині», «Верховино, світе милий» та ін.

Уличі (угличі, улучі), сх.-слов. плем'я, що заселявало у 6—9 вв. пониззя Дніпра від р. Росі до Чорного м. У. були у добросусідських відносинах з тиверцями, але ворогували з полянами і київ. князівством. Кн. Олег 885 р. воював з У. У 10 в. під натиском печенігів У. пересунулися на зах. і оселилися над Богом і Дністром, доходячи до Дунаю і Чорного м.; їхнім гол. городом був *Пересічень*. У сер. 10 в. (за кн. Ігоря), після завоювання восволою Свенельдом, У. увійшли до складу Київ. Руси і разом з ін. племенами, творили основу укр. народу. Після 940 літопис не згадує про У. Є припущення, що під тиском половців У. у 12 в. переселилися на півн., між гор. Случчю і Богом і були відомі п. н. болоховців.

Література: Рыбаков В. Уличи. Краткие сообщения Ин-та Материальной Культуры, т. 35. М.—Л. 1950; Березовец Д. Поселения уличей на Тясмине. Материалы и исследования по археологии СССР. 108. М. 1963; Брайтчевський М. Літописні племена. У кн. Походження Русі. К. 1968; Bołšakov-Ghimpu A. A propos des Oulitchs. Revue des études sud-est européennes. 12. 1974.

Улізко Яків (Яків Петренко) († до 1686), козак Корсунського полку (1649), військ. суддя у війську Івана Золотаренка на Білорусі (1654—55), полк. Корсунський (1659—65); разом з Юрієм Хмельницьким 1660 перейшов на поль. бік. 1665 потрапив до моск. полону; ген. суддя у П. Дорошенка (1674); перейшов до Самойловича і був стародубським полковим суддею (1676—78). Його нащадки (син Тиміш, стародубський полковий хорунжий 1686—87, помер 1720), були в лавах стародубської старшини, а зголом належали до чернігівського й полтавського дворянства.

Уліт (Tringa), рід птахів родини сивкових. Довж. 20—37 см, вага 58—200 гр. Відомо 14 видів, з них на Україні — 7, у том ч. травник (T. totanus), поручайник (T. stagna tilis), чорниш (T. ochropus). Мисливські птахи.

Улянівка (III—15), с. м. т. Білопільського р-ну Сумської обл., положене на Слобожанщині, над р. Виоом; 4 500 меш. (1970). Харч. пром-сть. У. заснована наприкін. 17 в.

Ульянівка (V—11), м. (з 1974), р.ц. Кіровоградської обл. Положена над р. Синицею (ліва притока Бога) на Придніпровській височині. 10 900 меш. (1975). Харч. пром-сть (цукроварна та ін.).

Ульянов Петро (1899—1964), скульптор-монументаліст родом з Смоленщини; закінчив Харківський Художній Ін-т (1927), викладач 1936—63 Київ. Інж.-Будів. Ін-ту. Пам'ятники М. Щорсу і В. Боженкові в Житомирі (1932), Л. Глібову в Чернігові (1934); скульптурні портрети сов. держ. діячів, письм. (Т. Шевченка, А. Міцкевича, М. Горького) та ін.

Ульянова Валентина (*1939), графік родом з Донецького; закінчила Київ. Художній Ін-т (1965). З 1967 викладач Київ. Художнього Ін-ту. Працює в книжковій ілюстрації та станковій графіці.

Уманець Василь (*1916), композитор і педагог родом з Київщини; муз. освіту здобув у Київ. Консерваторії (1945); викладач муз. шкіл Києва і Дніпропетровського; твори для симфонічної оркестри, струнного квартету, сольоспіву на слова укр. поетів, пісні для дітей, обробки нар. пісень; праці на теми укр. хорової музики.

Уманець Федір (1841—1908), письм.-історик і гром. діяч зі старого коз.-старшинського роду Глухівщини, гол. Глухівської пов. земської управи (1887—95) і Чернігівської губ. земської управи (з 1895). Був близький до укр. нац. руху, сприяв поширенню укр. елементу в діяльності Чернігівського земства (запросив до нього як службовців Б. Грінченка, М. Коцюбинського, М. Вороного, В. Самійленка та ін.). Автор праць з історії України та Польщі й історії укр.-поль. взаємин: «Гетман Мазепа» (1897), «Вырождение Польши. Два года после Ягеллонов» (1872), «Кн. Константин-Василий Острожский» («Русский архив», IV, 1901). Низка ст. про укр.-поль. справи; публіцистична праця «Общественное воспитание в России» (1867). Особливу вагу має монографія У. про гетьмана Мазепу, в якій автор, використовуючи також архівний матеріал (зокрема зі збірок П. Дорошенка і Марковичів), уперше в новітній укр. історіографії дав спробу позитивної характеристики Мазепи як людини й держ. діяча.

О. О.

Уманський Моріц (1907—1948), театральний і кінодекоратор; родом з Житомира. Навчався у Київ. мист. індустріальній проф. школі і Київ. Художньому Ін-ті. Оформлював у Київ. Театрі ім. І. Франка: «Украдене щастя» І. Франка (1939), «Маруся Богуславка» М. Старицького (1945), «Дванадцята ніч» В. Шекспіра (1948) та ін.; у Київ. Театрі Рос. Драми:

«Камінний господар» Лесі Українки (1946) й ін., а також фільми: «Щорс» (1937), «Олександр Пархоменко» (1941), «Подвиг розвідника» (1947) та ін. Працював у ділянках книжкової і журнальної графіки та пляката.

Уманський Олександр (2. 2. 1900, Київ — 1973), укр. учений у ділянці будів. техніки; закінчив 1925 Київ. Політехн. Ін-т. Під керівництвом Є. Патона та К. Сімінського виконав у 1925—30-их рр. ряд проєктів мостів на Україні. Від 1930 проф. Київ. Інженерно-Будів. Ін-ту, працював в Ін-ті Будів. Механіки ВУАН. 1935 призначений до Воснно-Повітряної Академії в Москві (з 1963 її проф.). Свої численні праці 1927—35 рр. друкував укр. мовою та працював над укр. техн. термінологією ділянки будів. механіки. По довгій перерві 1960 знову друкувався укр. мовою (в ж. «Прикладна механіка»). Найважливіші праці: «Наплавні мости» (1931 та 1939), «Спеціальний курс будів. механіки» (1934), «Згин та кручення тонкостінних авіаційних конструкцій» (1939), «Курс видержливості матеріалів» (2 тт., 1952), «Курс інженерної механіки літака» (1957). С. Ю. П.

Уманцев Федір (*1914), мистецтвознавець родом з Донеччини, закінчив Київ. Ун-т, дослідник укр. мистецтва 14—17 вв. Співавтор (з М. Анікіною) праці «Укр. живописний портрет» (1970), ст. у 2—4 тт. «Історії укр. мистецтва» (1967—70) і в «Нариси історії укр. мистецтва» (1966).

Уманці, коз.-старшинський рід правобережного походження, відомий з часів Хмельниччини. Пилип Іванович У. («Пилипча») був сотником глухівським (1653—68) і полк. ніженським (1669—74). Нащадки його єдиного сина Дем'яна У., протопіпа глухівського, були городовими отаманами й сотниками глухівськими (1726—67) й ямпільськими (1772—81), а дехто потрапив і до полкової старшини: Василь Семенович У. 1736—38 був ніженським полковим хорунжим. З цього роду походив Олександр Олексійович У. († 1877), лікар і письм., дослідник чуми в Єгипті у 1842—43, автор кн. про подорож на Близький Схід (1850) і нарисів з історії Причорноморщини (1887). У. були великими землевласниками й земськими діячами на Чернігівщині в 19 в., зокрема Федір Михайлович У. (див.).

О. О.

Умань, Гумань (V—11), м. обл. підпорядкування, положене на Придніпровській височині над р. Уманкою (сточище р. Бога); 80 000 меш. (1980). Перша згадка про У. з 1629 (м. Брацлавського воєводства); у 1648—67 у складі коз.-гетьманської держави — полкове м. і важлива фортеця; за Андрусівським перемир'ям знов увійшло до складу Речі По-

сполитої. Після зруйнування турками і татарами (1674) більшість людности переселилася на Лівобережжя; у 18 в. набуло знову значного екон. і культ. (монастир і школа Василіян) значення. У 1726—1832 належало поль. магнатам *Потоцьким*. В околицях У. діяли загони гайдамаків, які на короткий час опанували У.: 1737, 1750 і 1768 (під проводом М. *Залізняка* і І. *Гонти*, які винищили поль. шляхту, що сховалася в У. і духовенство — «уманська різня»). З 1793 У. увійшла до складу Рос. Імперії, з 1797 — пов. м. Київ. губ., 1837—57 — центр військ. поселення Київ. і Подільської губ. З другої пол. 19 в. населення У. значно зросло (1860 — 10, 1897 — 29, 1914 — бл. 50 000 меш.), на що вплинуло і з'єднання У. залізницею з Києвом (1890) та Одесою (1891); екон. характер торг. (гол. збіжжям) і ремісничий; переважало жид. населення. За сов. часів м. почало розвиватися щочно з 1960-их рр.: населення в тис.: 1926 — 44,8, 1959 — 45, 1970 — 63, 1980 — 80. Різко змінився нац. склад населення (у %) 1926: українці 43,3, жида 49,5, росіяни 4,6; 1959: 76,5, 5, 16.

Гол. галузі пром-сти: машинобудів. і приладобудування (зав.: «Мегометр», оптико-мех., театрального устаткування), харч. (зав.: овочеконсервний, маслосиробний, вітамінний, лікєро-горілчаний, м'ясокомбінат й ін.), легка (фабрики: швейна, взуттєва, мист. пром. виробів), будів. матеріалів (зав.: толевий, цегельні тощо). Дві високі школи (с.-г і пед ін-ти), технікум механізації сіль. госп-ва, пед., мед. і муз. училища. Уманський краєзнавчий музей (заснований 1917), держ. заповідник — дендропарк «Софіївка».

УМО, Українське Мистецьке Об'єднання, діяло 1929—31 у Києві, об'єднувало мистців-реалістів старшого покоління, які вийшли з АХЧУ (Ф. Кричевський, К. Трохименко, І. Іжакевич, М. Козик, Ф. Коновалюк, В. Коровчинський, Г. Прахов, Г. Світлицький, О. Сиротенко, Т. Тимощук, І. Хворостецький, І. Шульга та ін.) й здійснювали гасло «Мистецтво в масі». УМО було критиковане чл. АРМУ і АХЧУ за назадняцтво й реакційність.

Унава, р. на Придніпровській височині, права притока Ірпеня (сточище Дніпра); довж. 87 км, сточище 680 км², перев. ширина річища 2—10 м. Над У. — м. Фастів.

Унбегавн (Unbegaun) Борис (1898—1973), рос. мовознавець-славіст нім. походження, д. чл. УВАН у ЗДА. Студіював у Любляні й Парижі, проф. Брюссельського (1936—53), Страсбурзького (1937—53), Оксфордського (1953—65), Колумбійського в Нью-Йорку (1938—39, 1959—60, 1965—71) і Нью-Йоркського (1964—73) ун-тів. Гол. праці з сучасної рос. мови та її історії,

історії сербської й рос. літ. мов, слов. етимології, ономастики на широкому іст.-культ. тлі. Укр. проблемам присвячені його ст. про кафські (Крим) грамоти 1502 (1950), про походження назви рутенці (1949, 1950, 1953), про укр. позики в рос. мові 17 в. (1960), про геогр. назви 18 в. у півд. Україні й Криму (1936) і про типи й структуру укр. прізвищ (великий розділ у його кн. «Russian Surnames», 1972). У журн. «Revue des études slaves» провадив впливові річні огляди публікацій з укр. мовознавства (1932—68).

Унів, кол. с. Перемиського пов. в Галичині (1300 меш.), тепер с. Міжгір'я Золочівського р-ну Львівської обл.; у минулому важливий монаший і друкарський осередок. В У. з 14 в. діяв монастир Успення Богородиці з оборонними мурами, спершу правос., 1700—1790 — належав до Василіянського Чину, у 18 в. один з важливіших монастирів у Галичині; згодом занепав. 1919 митр. А Шептицький переніс до У. осередок *Студитів* з осідком ігуменату. Тут розвинуто було серед ін. малярську школу, палітурню, а з 1935 друковано церк.-рел. місячник «Промінчик Сонця Любови». За сов. влади Успенську Лавру перетворено на в'язницю, а монастирські будинки на будинок відпочинку для старших осіб.

При монастирі в У. діяла відома Унівська друкарня (У.д.). 1618 ігумен К. *Ставровецький*-Транквіліон почав друкувати на пересувній друкарні «Зерцало богословія». Справжню друкарню в У. заснував львівський єп. Арсеній *Желиборський*, який перевіз сюди львівську друкарню, з 1646 у ній працював відомий друкар А. *Скульський*. В У. видано «Псалтир», «П'ятни Акафісти» (1660). Опіку над У.д. продовжував архимандрит Варлаам Шептицький (1670—1710), за якого друкарі Симеон і Василь *Ставницькі* видали «Выкладъ о церкви святой» (1670), а Дмитро *Кульчицький* «Псалтир» (1678). У 1673 в У.д. молд. митр. Дософтей (Доситей) *Варила* видав рум. мовою кирилицею відомий віршований «Псалтир» („Psaltirea pre versuri tocmită“) за зразком Я. *Кохановського*, «Акафісти» (1673) і «Літургіон» (1679), перекладені з укр. видань. За єп. Афанасія Шептицького (1722—46) в У.д. видано «Собраніє припадковъ» (1732) і «Служебникъ» (1733). За весь час в У.д. видано бл. 60 кн., друк яких відзначався добрим поліграфічним виконанням. У 1770 У.д. занепала через суперництво Львівського Ставропигійського Братства.

Б. *Казимира*

Універмаги, універсальні магазини — великі підприємства роздрібної торгівлі, що мають у продажу майже всі види непродовольчих (часто і продовольчих) то-

варів; перев. розміщені в окремих спорудах або у складі загальноміськ. торг. центрів. Порівняно з ін. типами крамниць У. мають вищу рентабельність. Наявність в У. великого асортименту товарів дає змогу споживачам купити в одному приміщенні усі потрібні товари з мінімальною витратою часу.

Перші У. з'явилися на Україні в кін. 18 в. у Києві та Львові. На 1978 в УССР було 914 У., з них 767

у системі споживчої кооперації. Тільки 147 У. системи держ. торгівлі відповідають сучасним нормам магазинів (понад 1 000 м² площі). У. є лише у кожному третьому місті УССР. Першим У. з самообслуговуванням на Україні і в ССР був ЦУМ (Центр. універсальний магазин) у Вінниці (1969). Найбільшими У. є «Україна» та ЦУМ у Києві, «Білий лебідь» у Донецькому тощо.

Універсальний магазин у Києві

Універсал, акт влади, який доводить до заг. відома певну постанову, політ. рішення чи надання привілеїв. На Україні в 17—18 вв., на зразок поль. королів чи сойму, У. видавали гетьмани, особи з ген. старшини або й полк.; У. стосувалися військ. справ (оголошення походу, сторожової служби), зем. (підтвердження землеволодіння, роздача маєтностей), призначення на урядові пости, надання особистих або групових привілеїв (напр., містам), стягнення податків, зовн. політики (прийом послів, союзні взаємини тощо). Деякі У. мали характер давніх охоронних грамот. У. укладався в гетьманській або полковій канцелярії і містив у вступі імена тих, хто видавав і кому видано У., а в кін. дату видання і підпис. Деякі У. розповсюджувалися у копіях, які розсилалися до місц. адміністрації. Іноді У. оголошувалися прилюдно на площах чи в церквах.

Пізніше назву У. надано і деяким політ. документам: зверненням до народу представників визвольного руху: керівники Коліївщини 1768 видали У. до селян з закликом до боротьби проти поль. шляхти за визволення «з неволі і ярма панського», 1917—18 Центр. Рада назвала У. свої гол. держ.-політ. акти (див. *Універсали Укр. Центр. Ради*).

Універсали Української Центральної Ради, грамоти-проклямації, що їх видавав укр. парламент до заг. відома, наповнюючи У. гетьманів коз. доби. Укр. Центр. Рада (УЦР) видала 4 У., які визна-

чили етапи укр. держави — від автономної до самостійної.

I У. (23. 6. 1917) проголосив автономію України («однині самі будемо творити наше життя»). Це була відповідь УЦР Тимчасовому Урядові на його негативне ставлення до автономної України. Згідно з I У., «не одділяючись від всієї Росії... народ український має сам порядкувати своїм життям», а закони повинні бути ухвалені Всенар. Укр. Зборами. Автором I У. був В. Винниченко. По проголошенні автономії 28. 6. 1917 створено Ген. Секретаріят.

II У. (16. 7. 1917) зафіксував наслідки домовлень між УЦР і Тимчасовим Урядом; останній визнавав УЦР і Ген. Секретаріят як крайовий орган України і водночас Ген. Секретаріят ставав органом центр. уряду; з свого боку, УЦР визнавала Всерос. Установчі Збори, а до їх скликання зобов'язувалася не робити самовільних кроків до здійснення автономії України.

III У. (20. 11. 1917) проголосив Укр. Нар. Республіку (УНР), формально не пориваючи федеративних зв'язків з Росією, і дем. принципи: свободу слова, друку, виро-визнання, зборів, союзів, страйків, недоторканість особи й помешкання; оголосив нац. автономію для меншостей (росіян, поляків, жидів), скасував смертну кару, як також право приватної власності на землю й визнав її власністю всього народу без викупу, установив 8-годинний робочий день, оголосив реформу місц. самоврядування, визначив 9. 1. 1918 днем виборів до Укр. Установчих Зборів, які мали бути скликані 22. 1. 1918.

IV У. (22. 1. 1918) проголосив УНР «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою укр. народу», а виконавчий орган, Ген. Секретаріят — *Радою Нар. Міністрів*. Він замінив постійну армію міліцією, доручив провести вибори нар. рад — волосних, пов. і місц., установив монополію торгівлі, контроль над банками, підтвердив закон про передачу землі селянам без викупу, прийнявши за основу скасування власності і соціалізацію землі. Доручив Раді Нар. Мін. продовжувати розпочаті переговори з центр. державами і довести до підписання миру; закликав усіх громадян УНР до боротьби з більшовиками.

I У. оголошено на Всеукр. Військ. З'їзді; II У. на сесії Укр. Центр. Ради, III і IV поставлено на голосування чл. Малої

Ради, чим надано їм значення законопроектів. Директорія УНР не зберегла практику оголошення У. Замість У. почали видавати деклярації.

Література: Грушевський М. Укр. Центр. Рада й її Універсали: перший і другий. К. 1917; Грушевський М. На порозі нової України. К. 1918; Христюк П. Замітки і матеріали до історії укр. революції 1917—20 рр. т. I—II. Відень 1921. А. Ж.

«Універсальний Журнал» («УЖ»), ілюстрований місячник, виходив з листопада 1928 до серпня 1929 в Харкові; гол. ред. Ю. Смолич. Крім белетристики й публіцистики, «УЖ» багато уваги присвячував питанням мистецтва й театру, а також оглядам культ. життя в світі. В «УЖ» співробітничали письмен. О. Вишня, О. Влизько, В. Гжицький, О. Досвітний, М. Йогансен, М. Семенко, О. Слісаренко, Ю. Яновський та ін.; мистці В. Кричевський, І. Падалка, А. Петрицький. Розрахований на широкого читача, «УЖ» являв собою зразок кваліфікованої укр. журналістики.

Університет (з латинської universitas — сукупність), автономний високий навчальний заклад, тип якого виробився в Європі за середньовіччя; в У. об'єднується низка фак. для підготовки фахівців високої кваліфікації з т. зв. точних і гуманітарних наук. На відміну від зах. сов. У. автономії не мають. Відмінна й структура сов. У. від зах., зокрема відсутністю богословських й мед. фак. Останні після 1917 відокремлено від У. і перетворено на самостійні ін-ти. Про У. на Україні до 1955 див. *Високі школи*. Відтоді відкрито новий У. у Донецькому (1965) і відновлено Симферопільський (1972), наслідком чого ч. У. в УССР зросло з 7 до 9. Усі вони перейшли з респ. до заг.-союзного підпорядкування Мінву Вищої Освіти ССРСР. Ч. студентів на кін. 1970-их рр. — бл. 110 000. Заг. стан укр. У. у ч. видно з табл.:

країнами сов. блоку: 1 на 5,4 млн (на 1975—76), тоді як по всьому ССРСР це співвідношення було — 1 на 4,4, у Румунії — на 3,5, у Польщі — на 3,4, у Болгарії — на 2,9, у Сх. Німеччині — на 2,7, в Угорщині — на 2,6, у Чехо-Словаччині — на 2,4.

На відміну від зах. У. в ССРСР (й УССР) практикується вечірне й заочне навчання («без відриву від виробництва»), особливо поширене з ініціативи М. Хрущова від 1958. Воно зросло в УССР з 44,2% від заг. ч. студентів 1958—59 до 61,3% 1965—66. Після падіння Хрущова, це ч. почало спадати і на 1977—78 знизилося знову до попередніх 44,2%.

До У. приймають осіб віком до 35 рр. на основі (як і до ін. високих шкіл) конкурсного іспиту. Перевага надається особам, що по закінченні сер. школи мають 2-річний стаж праці на виробництві (до якої прирівнюється перебування на військ. службі). Особливими привілеями користуються співр. КГБ й міліції, яких приймають без іспитів, якщо вони мають бодай поч. вищої освіти з свого фаху, або за наявності тільки сер. — за улегшеним іспитом поза конкурсом.

Навчання, залежно від фак., триває 4-6 рр., на вечірніх і заочних відділах — 5-6, на т. зв. заг.-техн. фак. (в Ужгороді й Чернівцях) — 3 рр. До 1967 У. мали «заг.-наук.» фак. з скороченою програмою до 2-3 рр.; деякі з них були філіялами поза осідком У. (у Горлівці при Донецькому, у Рівному при Київ. У.). Після ліквідації цих фак. філіяли в Горлівці й Рівному існували ще до кін. 1960-их рр. п. н. заочних відділів. 1968 відкрито (як заочний фак., а потім відділ заг.-техн. фак.) філіял Ужгородського У. у Виноградіві, ліквідований 1978.

Сов. політика в ділянці університетської освіти виявляє виразне спрямування на нац. дискримінацію й русифікацію.

Дата заснування	Місто	Кількість факультетів	Кількість викладачів	Кількість студентів
1661	Львів	13 (1978)	Понад 700 (1973)	Бл. 12 000 (1973)
1805	Харків	12 (1978)	Понад 900 (1977)	Бл. 12 000 (1977)
1834	Київ	17 (1979)	Пон. 1 500 (1979)	Вл. 18 700 (1979)
1865	Одеса	9 (1978)	2 400 (1974)	Вл. 11 500 (1974)
1875	Чернівці	9 (1978)	Понад 500 (1977)	Бл. 10 000 (1977)
1918	Дніпропетровське	10 (1978)	Понад 800 (1978)	Понад 12 700 (1978)
1918	Симферопіль	8 (1978)	Понад 300 (1975)	5 700 (1975)
1945	Ужгород	11 (1978)	570 (1976)	Понад 9 400 (1979)
1965	Донецьке	10 (1978)	Бл. 700 (1978)	10 200 (1978)

Назагал ч. У. на Україні пропорційно до ч. населення значно менше, ніж на Зах., але також менше й порівняно з ін.

Поряд з існуючою відсотковою нормою, понад яку не вільно приймати на У. життів, так само всілякими засобами обме-

жується й ч. укр. студентів, супроти яких перевага надається росіянам, навіть приїжджим з РСФСР, супроти місц. українців. Наслідком чого в У. УССР на 1965 було тільки 61% студентів-українців. А за даними «Укр. Вісника» (ч. 7-8, весна 1974), існує інструкція, за якою до високих шкіл зах. областей України заборонено приймати понад 25% місц. молоді. Адміністративно-викладацький персонал укр. У. також великою мірою рос., навіть в У., найменше зросійщених, напр., у Львівському на 1950 українців було менше пол., в Ужгородському на 1959 — тільки 61%.

Особливо від кін. другої світової війни У. на Україні перетворилися на вогнища посиленої русифікації. Замість обов'язкових вступних іспитів з укр. й рос. мов, від 1954 укр. поступово усунено й обов'язковою лишилася тільки рос. мова. Плянорне усування укр. мови з викладання набуло прискорення з 1959 (на основі хрущовського закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям»), так що на 1970-і рр. укр. мова тільки частково збереглася на укр. відділах філол. фак. Через те, що вчені звання централізовано надає Всесоюзна Атестаційна Комісія (ВАК) у Москві, кандидатські й докторські дисертації укр. вчені зобов'язані писати рос. мовою, навіть з укр. літератури й мовознавства. В університетських вид. переважають, за малими винятками, російськомовні.

На еміграції, крім Укр. Вільного Ун-ту, який існує з 1921 (тепер у Мюнхені), заходами Верховного Архiep. Й. Сліпого створено 1963 Укр. Кат. Ун-т ім. св. Климента в Римі (з кількома філіялами). УВУ має право надавати наук. ступені.

Див. ще гасла про окремі ун-ти.

Б. Струмінський

Університети марксизму-ленінізму, установи в системі партійного навчання в ССРСР й УССР, посередня ланка між вищими партійними школами при ЦК КПСС і ЦК КПУ та різними нижчими короткореченцевими курсами політ. освіти для чл. партії і непартійних (див. *Партійна освіта в ССРСР*). У.м.-л. створено 1938, час навчання спершу 2, тепер 2-3 рр. без відриву від виробництва, звич. вечорами; є також відділи заочного навчання. У.м.-л. підготовляють гол. пропагандистські кадри; діють при міськкомах КПСС, а їх філії існують при деяких великих підприємствах; складаються з фак. (заг., партійно-госп. і пропаганди). У 1963 на Україні діяв 41 У.м.-л. з 37 000 слухачів, 1975 в ССРСР було 353 У.м.-л. з 335 000 слухачів, у тому ч. бл. 15% в УССР. Серед слухачів 1/3 непар-

тійних, перев. працівників сов. держ. і госп. установ.

Унія, церк. з'єднання з рим. Церквою при єдності віри в різнорідності обрядів. Потреба У. постала після розколу Вселенської Церкви (1054) на зах. кат. і сх. правос. Перша У. була укладена на соборі в Ліоні (1274) між візант. і латинською Церквами. На Фльорентійському соборі (1439) знову укладено У., однак і вона не довела до єдності Вселенської Церкви. Було кілька спроб об'єднання укр. Церкви з рим. На Ліонському I соборі (1245) брав участь архiep. Петро, висланий правдоподібно кийв. кн. Михайлом або гал. Данилом, щоб одержати від Зах. через папу Інокентія IV допомогу проти татар. У висліді розмов Данила і Василька з папським легатом Пляно де Карпіні дійшло до У. Данила з Римом (1253) і надання Данилові королівської корони. Ця У. тривала коротко, бо Данило не одержав допомоги і під тиском татар зірвав з Римом. 1439 укладено У. на Фльорентійському соборі. Кийв. митр. Ісидор (родом грек) брав участь у ньому і підписав У. від імени кийв. митрополії. Але через вороже наставлення Москви й поль. ієрархії він покинув кийв. митрополію і повернувся до Риму, хоч місц. князі на Україні і Білорусі Олелько Володимирович і Юрій Лінгвенович Смоленський були прихильні митр. Ісидорові.

Умови Фльорентійської У. стали підставою при укладенні У. 23. 12. 1595 в Римі, святочно проголошеної 8. 10. 1596 в Бересті. Гол. діячами її були: І. Потій і К. Терлецький. Від У. під тиском кн. К. Острозького відступили еп. Г. Балабан (львівський) і М. Копистенський (перемиський). Вони під проводом прото-синкела Никифора відбули окремії синод у Бересті. Висвячення правос. ієрархії єрусалимським патріярхом Теофаном 16. 10. 1620 створило дві митрополії, кат. і правос., і загостило боротьбу, кульмінаційним пунктом якої було вбивство архiep. полоцького Й. Кунцевича. На Закарпатті т. зв. Ужгородську У. уклали 1646 спершу 63 св'яц., а 1652 прийняло її все зах. Закарпаття. Мармароцина перейшла на У. 1716—21. Перемиська епархія прийняла У. 1692, а Львівська — 1700 (Львівська Ставропігія щойно 1708).

З упадком Польщі Росія почала ліквідувати У., починаючи від Катерини II. Спочатку була ліквідована уніятська митрополія та всі епархії, за винятком полоцької, Микола I 1839 ліквідував рештки У. на Правобережжі, Волині і Білій Русі, а Олександр II — на Холмщині і Підляшші. Росія за окупації Галичини 1914 заарештувала митр. А. Шептиць-

кого й насаджувала силою православ'я під проводом єп. Евлогія. Такі самі спроби були й за другої світової війни (1939—41), але без успіху. Щойно по окупації 1944 та арешті всієї ієрархії Гр.-Кат. Церкви, на т. зв. Соборі у Львові 1946, при участі 214 свящ. та кількох мирян, під наглядом поліції унедійснено Берестейську У. і Гр.-Кат. Церкву підпорядковано моск. патріархові. Так само ліквідовано У. на Закарпатті 1949 і Пряшівщині 1950. Синод укр. кат. ієрархії в Римі 2. 12. 1980 ствердив, що акт ліквідації У. т. зв. львівським собором не дійсний, проти чого протестував у Ватикані моск. патріарх (22. 12. 1980).

В. Ленцик

«Унія» (Unio), вид. спілка на Закарпатті (з осідком в Ужгороді), заснована 1902 замість *Общества св. Василя Великого*. Займалася також культ.-осв. працею, видавала ж. *«Наука»*, *«Слово Боже»*, угорською мовою „Görök-katholikus Szemle“ (Гр.-кат. огляд) та популярні книги. Діяла також в період між двома війнами.

Уніяти (від латинського unio — єдність і uniti — з'єднані), назва українців і білорусів, які в Берестейській унії об'єдналися з Рим. Церквою при збереженні попередніх обрядових і канонічних особливостей (див. Унія). Цей термін, гол. у правос.-кат. полеміці, набрав зневажливого значення. З'єднані сх. католики потім прийняли в Австро-Угорщині назву греко-католиків (див. Укр. Кат. Церква). Як зручний термін на відрізнєння українців католиків від православних і римо-католиків деякі чужомовні автори вживають його й досі без будь-якого принизливого значення.

УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрація Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови), міжнар. орг-ція, створена альянтськими державами у Вашингтоні 1943 для допомоги потерпілим у війні країнам. 18. 12. 1945 до УНРРА приєдналася УССР. Місією УНРРА у Києві очолював Макдафі. Персонал її у виконванні своїх функцій мав труднощі з боку сов. влади. У квітні 1946 Київ відвідав ген. дир. УНРРА Ловелл Рукс. До кін. 1946 на Україну вислано допомоги харчами, одягом, ліками та устаткуванням на суму 215 млн дол.

УНРРА опікувалася матеріально й адміністративно втікачами і переміщеними особами з Сх. Європи в Німеччині й Австрії 1945—47, організуючи репатріацію бажаючих повертатися на батьківщину та даючи захист неповоротцям. У Мюнхені УНРРА організувала міжнар. ун-т для студентів-втікачів, у якому вчилася багато українців, також викладали укр. проф. УНРРА ліквідувалася 1947, а її

функції щодо опіки над втікачами перебрала Міжнар. Орг-зація для втікачів (ІРО).

В. М.

Упеник Микола (* 1914, слобода Платово-Іванівка Ростовської обл.), поет і публіцист; перша зб. віршів *«Лірика»* вийшла 1935. Автор низки книг, присвячених шахтарській праці й звеличенню сов. життя: *«Поезії»* (1946), *«Краснодонський зошит»* (1947), *«Слово про вічну дружбу»* (1949), *«Українська поема»* (1950), *«Вітчизна миру»* (1951), *«Поезії»* (1967), *«Багряне листя»* (1974) та ін. Пише також для дітей.

Упир (вампир), мітологічний образ у фолклорі євр. народів: мрець, який нібито виходить з могили, щоб ссати кров живих людей. Укр. мітологічні легенди малюють образ У. як старшого над відьмами. Образ його зустрічається і в укр. літературі, зокрема в творах І. Котляревського, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки та ін.

Уповноважений Ради в справах релігійних культів при Раді Міністрів ССРСР для УССР, див. Рада в справах культів при Раді Міністрів УССР (додаток).

Уразовський Сергій (* 1903, Ровеньки, тепер Ворошиловградської обл. — 1961), фізико-хімік, чл.-кор. АН УРСР; проф. Харківського Політехн. Ін-ту (з 1938). Наук. праці стосуються фіз. хемії поверхових явищ.

Урал, поширена в літературі назва Уральських гір, а також геогр.-екоп. краю, що охоплює півд. частину Уральських гір і прилеглі до них (з зах., сх. і півд.) передгір'я (звич. хвилясті рівнини). Укр. поселенці живуть на Півд. У., до складу якого входять Оренбурзька і Челябінська обл. та Башкирська АССР. Півд.-сх. частина — Уральська обл. входить до складу Казахської ССР (Сер.-Азійський Степовий Край). Площа Півд. У. — 355 500 км², населення (на 1980) 9, 5 млн, у тому ч. 64% у мстах.

Півд. У., на якому селилися українці, являє собою перев. лісостеп і степ з чорноземними ґрунтами; клімат суворо континентальний (температура січня: —14 до —18° Ц.; липня: +17 до 21° Ц.; атмосферних опадів 300—700 мм).

Укр. поселенці почали прибувати на У. тоді ж, як і на Поволжя — з 18 в., і працювали виключно як хлібороби. За переписом 1897, їх було 49 000. З кін. 19 в. еміграція на У. збільшилася (як і за У.), і, за переписом 1926, ч. українців там зросло до 236 000. Найсуцільніше вони селилися на півн. сх. теперішньої Челябінської обл.; у багатьох с. вони переважали, були й суто укр. села з назвами: Полтава, Дворянське, Харківський хутір тощо.

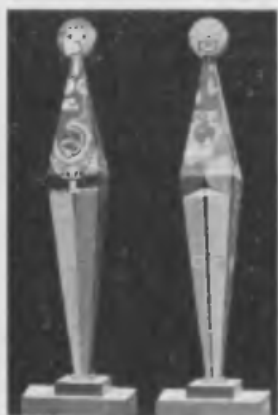
У 1930-их рр., а ще більше по другій світовій війні відбулися великі зміни в стані укр. поселення. Не маючи нового припливу і позбавлені всіляких нац. прав, вони, як і в усій РСФСР, зазнавали денаціоналізації, зокрема мовної. Разом з тим, у зв'язку з зростанням індустріалізації У., вони переселялися до пром. м. Виникли великі укр. скупчення у м.: Челябінському (1957 — 29 700), Магнітогорську (23 100), Оренбурзі та ін.

Числа українців, за переписом 1970 (у тис.): у Башкирській АССР — 76, в обл. Оренбурзькій — 113, Челябінській — 115, разом 304. У цих обл. більшість становлять росіяни (42,6%); ін. національності: башкири, мордва, білоруси. 51% українців жило у м. Про значний процес денаціоналізації свідчить у світли урядової статистики те, що на 304 000 українців, тільки 64,2% подало укр. мову як рідну, а 18,7% нею ще вільно володіли. Довше, ніж укр. національність і мова, зберігаються деякі елементи фолкльору (зокрема пісні), одяг тощо. На денаціоналізацію чимало впливають мішані подружжя.

Р. М.

Урало-Кавказ (V—20), с.м.т. Ворошиловградської обл., підпорядковане Красnodонській міськраді, 6 000 меш. (1970). Висхідок вугілля. У-К. заснований 1914.

Урбан Михайло (* 1928), маляр і скульптор конструктивіст родом з Галичини. Студіював у Мист. Ін-ті й ін. високих школах Чикаго. Виставляє з 1965 в унтах, музеях і галеріях ЗДА; кілька індивідуальних виставок, серед ін. в Укр. Ін-ті Модерного Мистецтва в Чикаго (1973). У. творить конструктивістичні абстрактні скульптури, вільно аранжовані у просторі й декоративно поліхромовані; у малярстві культивує геометричні форми.

М. Урбан, модерна скульптура (поліхромоване дерево)

Урбар(іум), друкований у висліді реформ Марії Терезії у 70-их рр. 18 в. по укр. (й ін. мовами) формуляр угоди між панами і селянами Угорщини про повинності і права селян, який мав уточнюватися у кожному селі. Це перша друкована пам'ятка укр. нар. мови Закарпаття (Мараморощини), на думку О. Петрова, який її відкрив, дослідив з іст. і мовного погляду та перевидав 1908 у «Сборнику Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук», ч. 84. Відповіді селян на 9 запитань У. запису-

валися дослівно кирилицею або латинською абеткою. Такі записи, що збереглися з 212 сіл і включають багато особових і геогр. імен, становлять дуже цінний іст.-діалектологічний матеріал. Їх досліджував і частково опублікував Л. Дежи (Dezső) в „Studia Slavica Hungarica“ 3, 11, „Die Welt der Slaven“ 10 і „Slavica“ (Дебрецен) 10, а також І. Чередниченко («Наукові Записки» Чернівецького Ун-ту, 31).

«Урядовий Вісник Правительства Карпатської України», офіц. публікація автономного уряду Карп. України, жовтень 1938 — березень 1939; вийшло 5 чч. — перше в Ужгороді, далі в Хусті. Ред. В. Гренджа-Донський.

Уряд Української Народної Республіки (УНР) в екзилі в 1920—48 рр., держ. центр, який у наслідок больш. окупації України перебував спершу частково (кін. 1919), а з кін. 1920 весь — поза межами України, на території Польщі в Тарнові (деякі установи в Ченстохові); згодом осередками держ. установ та їх дії були: Варшава, а також Париж і Прага.

Правною основою У. УНР були «Закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР» і «Закон про Держ. Нар. Раду», затверджені 12. 11. 1920 Директорією на Україні. Ці акти, базуючися на законах Трудового Конгресу, передали Держ. Нар. Раді законодавчі функції та контроль над У. УНР. Однак, до скликання цієї Ради її функції поклалися на Раду Нар. Мін., а Директорія (власиво її гол.) виконувала функції гол. держави; затверджувала закони, договори, призначення, представництво перед ін. державами. Гол. Директорії, на випадок неможливості йому виконувати обов'язки, заступала колегія, а в разі неможливості її скликати — гол. Ради Нар. Мін.

В екзилі держ. центр існував без законодавчого органу, тільки короткотривало 1921 діяла в Тарнові Рада Республіки, представницький орган УНР у складі делегатів партій, проф. і культ. орг-цій. Щойно з 1948 створено Укр. Нац. Раду, як екзильний парламент.

Гол. Директорії (гол. держави) до 25. 5. 1926 був С. Петлюра, згодом А. Лівичук; 1939—40 цю функцію виконував В. Прокопович. Виконавчим органом держ. центру була Рада Нар. Мін. УНР, яку очолювали А. Лівичук (1920—21 і 1922—26), П. Пилипчук (1921—22), В. Прокопович (1926—39), О. Шульгин (1939—40), по другій світовій війні К. Паньківський

(1945—48). Під час другої світової війни У. УНР не діяв, але А. Лівицький підписував різні звернення до нім. уряду як гол. Директорії. По закінченні війни ре-

Місія УНР у Парижі 1934

Зліва направо, сидять: М. Мілоцький, ген. О. Удовиченко, М. Ковальський (стоїть), І. Косенко, О. Шульгин, Б. Вокидько, Никитюк (стоїть)

формовано склад уряду, до якого увійшли діячі деяких партій з Зах. України й організованої громадськості з підсов. України.

У. УНР в екзилі діяв через різні мін-ва й установи. На внутр. відтинку через опозицію деяких партій до політики екзильного У. УНР йому не вдалося створити координаційного політ. осередку, а держ. центр часто трактовано як окрему партію («уенерівці»). Труднощі середовища УНР почалися з підписання Варшавського договору (справа Галичини), згодом дійшла орієнтація на Польщу (чл. уряду вважали це за «орієнтацію на Зах. Європу»). Критиковано також ставлення У. УНР до боротьби українців під Польщею, Румунією і Чехо-Словаччиною, бо він толерував окупацію й обмежувався вимогами задоволення «потреб укр. меншості». Внутр. ресортом керували О. Саліковський, О. Лотоцький, по другій світовій війні — М. Ветухів (1945—48). Підпорою екзильного У. УНР була Укр. Радикально-Дем. Партія (кол. есефи), яка давала більшість чл. уряду. УСДРП до У. УНР не входила, але льояльно ставилася до нього. Натомість УПСР під проводом М. Шаповала була рішуче проти екзильного У. УНР. Те саме робили й гетьманці (Укр. Союз Хліборобів-Державників) та націоналісти (ОУН). Постави політ. угруповань Галичини, насамперед УНДО, зазнала еволюції від негування (через Варшавський договір) до своєрідного толерування і навіть співпраці в конкретних політ.-громад. акціях.

Зовн. діяльність провадили А. Ніковський, згодом О. Шульгин (до 1946). Спершу існували укр. дипломатичні місії УНР в поодиноких країнах: К. Мацієвич у Румунії, А. Лівицький у Польщі, М. Славінський у Чехо-Словаччині, Р. Смаль-Стоцький у Німеччині, М. Василько в

Швейцарії, В. Мурський у Туреччині, О. Шульгин у Франції та ін. Остання проіснувала найдовше, ін. були ліквідовані на поч. 1920-их рр. О. Шульгин, як гол. місії УНР у Парижі, пізніше як мін. закордонних справ, утримував зв'язок з Лігою Націй, протестуючи проти больш. окупації України і проти виступів сов. дипломатії чи проти терору та голоду на Україні. Деяку міжнар. діяльність виявляв У. УНР через Укр. Т-во для Ліги Націй. Окремою ділянкою праці закордонної політики У. УНР була орг-ція співробітництва поневолених Московою народів — Прометейський рух, в якому, крім українців, брали участь представники Кавказу, Дону, Кубані, Криму, Туркестану.

Спеціальну увагу У. УНР звертав на військ. ресорт (який очолювали ген. М. Безручко, В. Петрів, В. Сальський, М. Омелянович-Павленко), керуючи вишколом військ. кадрів та орг-цією кол. комбатантів. Деяке ч. старшин УНР працювали як контрактні офіцери в польс. армії. Для популяризації військ. справи У. УНР організував Укр. Воєнно-Іст. Т-во, видавав ж. «Табір», «За Державність» та ін. літературу.

Громад.-культ. діяльність екзильний У. УНР налагоджував через співзвучні громад. формації, що існували в різних країнах: Союз Укр. Еміграційних Орг-цій у Франції, Укр. Центр. Комітет у Польщі, Громадсько-Допомоговий Комітет Укр. Емігрантів у Румунії, Укр. Об'єднання в Чехо-Словаччині та ін., праця яких координувала Гол. Еміграційна Рада (гол. О. Шульгин). У Парижі засновано 1926 Бібліотеку ім. С. Петлюри, яка зберігала архівні матеріали УНР. 1938 У. УНР заснував Укр. Могилянсько-Мазепинську Академію Наук. Заходами У. УНР польс. уряд заснував Укр. Наук. Ін-т у Варшаві. Неофіц. органом У. УНР був тижневик «Тризуб» у Парижі (1925—40).

По другій світовій війні гол. Директорії А. Лівицький вирішив реорганізувати У. УНР. Для цього створено 1947 Укр. Нац. Раду як передпарламент держ. центру УНР в екзилі, що мав продовжувати ідейно і легально традиції УНР з міжвоєнного часу.

Література: Яковлів А. Основи конституції УНР. ж. Тризуб, ч. 114—115, 1928; Шульгин О. Державність чи Гайдамащина? Париж 1931; Шаповал М. Ляхоманія. ж. Наша Доба. Прага 1931; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. Париж 1934; Сальський В. Шляхи боротьби. ж. Тризуб, чч. 174—177. 1940.

А. Жуковський

Усатівська культура, розкопи пізнього етапу трипільської культури, зроблені вперше 1921 археологом М. Болтенком б. с. Усатове на Одещині. Розкопи про-

вадилися й пізніше (останні в 1960-их рр.); вони виявили, що населення У.к. втратило багато рис, притаманних попереднім фазам трипільської культури. Змінився характер житлобудівництва, мальованої кераміки, з'явилися кургани як поховальні споруди.

Давнє поселення У.к. розташоване на плято над Хаджибейським лиманом б. Одеси. Тут відкрито залишки споруд з кам'яних плит місц. вапняку, вироби з кременю — ножі, проколки, скребла, вістря на стріли, а також вкладні до серпів і кам'яні зернотерки та кістки свійських тварин. З глиняних виробів — прясла для прядіння та намисто, уламки посуду, прикрашеного шнуровим орнаментом; зрідка тонкостінний посуд з добре відмудленої глини, розмальований брунатною та червоною фарбою. Цікаві глиняні культові вироби, жін. статуетки, фігурки тварин.

Основною госп. діяльністю в У.к. було скотарство (перев. вівці та велика рогата худоба, пізніше і коні). Хліборобство за У.к. не відігравало значної ролі в госп-ві. Розташування поселень У.к. на узбережжі м. сприяло рибальству. Знайдено багато кісток сома і осетра, кам'яні грузила для сіток та кістяні рибальські гачки.

Поблизу поселення У.к. розкопано 18 курганів з кромлехами і два безкурганні могильники. Прикметною рисою обряду поховань було укладання померлих в ямах в скорченому стані на лівому боці. У центр. могилах під курганим насипом поховано родових ватажків. У похованнях знайдено мідні кинджали, сокири, шила, а також глиняний посуд. Знахідки в курганах мідних речей вказують на зв'язки з країнами Півн. Кавказу та сх. Середземномор'я, на існування обміну з балканськими сусідами та з носіями егейської і малоазійської культур. Значну роль у зміні матеріальної і духовної культури пізньотрипільських племен У.к. відіграли тісні зв'язки з чужими етнічно племенами Степ. України і сх. територій. Племена пізньоямної культури, які посувалися зі сх. на півн.-зах. Причорномор'я наприкін. III тисячоліття до Хр. остаточно асимілювали усаївські племена, які жили у 2400—2000 рр. до Хр.

Пам'ятки типу У.к. зосереджені на півн.-зах. узбережжі Чорного м., перев. в Півн. Україні і Молдавії, а також на нижньому Подністров'ї та Дністрово-Дунайському межиріччі. Своєрідні риси пам'яток У.к. дають підставу деяким ученим вбачати в них самостійну археологічну культуру часів енеоліту.

Література: Болтенко М. Раскопки Усатово-Большекуяльнического поля культурных остатков. Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 2—3. О. 1925; Лагодовська О. Уса-

ївська культура та її місця в археологічному минулому України. Вісник АН УРСР, ч. 6, К. 1947; Лагодовська О. Пам'ятки Усаївського типу. Археологія, т. 8, 1953; Бол-К. 1947; Лагодовська О. Пам'ятки Усатова-Вольшого Куяльника. Матеріали по археології Северного Причорномор'я. О. 1957; Патокова Е. Обряд погребений усатовских курганных могильников. Записки Одесского археологического общества. О. 1967; Збенович В. Позднетрипольские племена Северного Причорномор'я. К. 1974.

Н. Кордиш-Головко

Усачов Олексій (1891—1957), рос. графік, деякий час жив у Києві і (1925—30) був викладачем Київ. Художнього Ін-ту. Дереворитні портрети («Автопортрет», 1927), пейзажні мотиви («Вулиця в Києві», 1927), побутові сцени («Домашні збори»), екслібриси, афіші; учасник виставок «Сучасної укр. графіки», організованих у Львові АНУМ.

Усенко Іван, маляр-портретист першої пол. 19 в. родом з м. Яготина, кріпак кн. Репніної; малярства вчився у придворних малярів графів Розумовських у Батурині. Малював акварельні портрети родини Репніних та їх знайомих. 1837 на виставці у Полтаві виставляв вдалі копії з картин Рембрандта й Тиціана.

Усенко Іван (*1906, с. Келеберда на Чернігівщині), геолог-петрограф, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). З 1968 керівник відділу Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Праці з петрографії, стратиграфії і металогеї Укр. Кристалічного масиву.

Усенко Павло (1902—75), поет і комсомольський діяч родом з Дніпропетровщини, чл. літ. орг-ції «Плуг», пізніше організатор літ. орг-ції «Молодняк» (1926). Друкуватися почав 1922, перша зб. типово комсомольської поезії «КСМ» (1925), як і низка наступних: «Поезії» (1932), «Лави ідуть КаєсеМові» (1933), «Лірика бою» (1934) тощо. За війни кілька зб. бойової тематики: «За Україну!» (1941), «Клянись!» (1942), «Весна», «З вогнищ боротьби» (1943); також низка повоєнних зб. у стилі соцреалізму. «Твори», I—II (1963 і 1972).

Усенко Трохим (*1881), проф. Київ. Політехн. Ін-ту, фахівець з механічної технології металів, репресований на поч. 1930-их рр.

Усик Яків (1872—1961), нар. різьбар-скульптор родом з с. Мар'янського на Миргородщині; різьбив орнаментальні рельєфи, серед ін. портрети Т. Шевченка, І. Франка, П. Мирного, О. Вересая, а також тематичні композиції.

Усиков Олександр (*1904, с. Янківка на Сумщині), радіофізик, д. чл. АН УРСР (з 1964). Працював у Харківському Фізико-Техн. Інституті АН УРСР (1936—55); згодом в Ін-ті Радіофізики і Електроніки АН УРСР (1955—73 його дир., з 1973 заві-

дувач відділу). Гол. наук. праці присвячені створенню імпульсних магнетронних генераторів дециметрових і міліметрових радіохвиль і застосуванню їх у радіолокації й ін. проблемам генерації та поширення радіохвиль.

Успенка (V—20), с.м.т. Лутугинського р-ну Ворошиловградської обл., położене в сх. частині Донбасу, над р. Вільхівкою (притока Луганки); 18 800 меш. (1966). Коксохем. зав., чимало меш. У. доїздить на працю до Лутугино.

Успенська (Волоська) церква у Львові, збудована 1591—1629 за пляном П. Римлянина, з участю В. Капиноса і А. Прихильного, на замовлення Львівського Братства і значним коштом молд. господаря О. Лапушняну та його дружини Роксани. Церква поставлена на місці погорілої 1571, збудованої П. Італійцем 1547. Структура церкви витримана в стилі італ. ренесансу, але на основі традицій укр. будівництва: на вісі зах.-сх. тридільна і триверха, як основний тип укр. дерев'яних церков. Стіни розчленовані пілястрами, з арками вікон і плоскорізьбами на метопах, різьбленими одвірками півн. і півд. дверей, а на парусах угорі вирізьблені герби жертводавців; різьбарські роботи виконали львівські різьбари Костянтин і Яків Кульчицькі. Іконостаси для церкви малювали Ф. Сенькович, 1630 (згорів) і М. Петрашнович, 1638 (тепер у церкві с. Великі Грибовичі б. Львова), який у 19 в. замінено іконостасом М. Яблонського. 1926—27 церкву оздоблено високомист. вітражами П. Холодного старшого. Раніше від церкви побудовано 1572—78 дзвіницю (названу ім'ям фундатора — вежею Корнякта), яка мала служити фортецею під час облог і сторожевим пунктом для охорони; будівничі П. Барбона і П. Римлянин. Спершу триповерхова з шатровим триступінчатим дахом і пірамідальним ліхтарем. Пошкоджена під час облоги Львова, 1695 була реконструйована Я. Бобером, дістала четвертий поверх з бароковим шоломом і високим

О. УСИКОВ

Успенська (Волоська) церква у Львові (1598—1630); арх. П. Римлянин, А. Прихильний, В. Капинос

ліхтарем серед чотирьох пірамід. Висота вежі 66 м. Пізніше була побудована каплиця Трьох Святителів, посвячена 1591 (названа ім'ям церковці, зруйнованої під час спустошення Львова 1340). Вона простої конструкції: прямокутник з трьома баними, завершеними ліхтарями. Порталь, прикрашений рельєфним орнаментом з виноградної лози, належить до архітектурних шедеврів Львова. Будову каплиці приписують П. Красовському. Комплекс У.ц. є одним з найкращих зразків укр. архітектури, у ньому в досконалому пропорціях поєднано традиційні риси з ренесансовими.

С. Гординський
Успенський збірник, велика (304 фоліо) зб. текстів для читання кін. 12 — поч. 13 в. (перев. життя святих з травневого циклу, менше — з ін. місяців, а також казання, гол. Іоана Золотоустого); більшість текстів — перекладені з візант. оригіналів у Болгарії, деякі, можливо, в Моравії, включно з найстаршим збереженим відписом Життя св. Методія; серед текстів є також найдавніший запис оригінальних староруських творів («Сказаніє і страсть і похвала св. мученику Бориса і Гліба», Сказаніє чудес Романа й Давида, Житіє Теодосія Печерського). Відкритий О. Бодянським 1855 в Успенському соборі в Москві. Зберігається в Держ. Іст. Музеї в Москві (вид. за ред. С. Коткова 1971). На думку В. Ягіча, А. Соболевського і А. Шахматова та ін. У.з. виник у Києві (або взагалі на Україні). Мову окремих частин У.з. описували А. Попов (1879), Шахматов (1881), Соболевський (1885), А. Лук'яненко (1907), І. Попова (1913), Р. Айтцетмюллер (1970) та ін.

Успенський собор Печерського монастиря у Києві, побудований 1073—78 заходами Теодосія Печерського за ігумена Стефана, коштом кн. Святослава II (Ярославича). В основі собор був шестистовпним хрестовокупольним одностовпним храмом з трьома навами, які назовні закінчувалися гранчастими апсидами. Стови у прорізі мали форму хреста. Пропорції ширини до довж. храму (2:3) стали основними для ін. храмів княжої доби. Фасади були розмежовані плоскими пілястрами, з півкруглими вікнами між ними. У зовн. декорі орнаменти з цегли (меандрові фризи); внутр. центр. частина була оздоблена мозаїками (серед ін. Оранта), решта

Успенський собор Печерського монастиря у Києві, побудований 1073—78 заходами Теодосія Печерського за ігумена Стефана, коштом кн. Святослава II (Ярославича). В основі собор був шестистовпним хрестовокупольним одностовпним храмом з трьома навами, які назовні закінчувалися гранчастими апсидами. Стови у прорізі мали форму хреста. Пропорції ширини до довж. храму (2:3) стали основними для ін. храмів княжої доби. Фасади були розмежовані плоскими пілястрами, з півкруглими вікнами між ними. У зовн. декорі орнаменти з цегли (меандрові фризи); внутр. центр. частина була оздоблена мозаїками (серед ін. Оранта), решта

Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1073—78, реконстр. 1722—29). Тепер у руїнах

Успенський собор Києво-Печерського монастиря (1073—78, реконстр. 1722—29). Тепер у руїнах

стін мали фресковий розпис. За Києво-Печерським Патериком, одним з авторів мозаїк мав бути чернець Аліпій. Після багатьох перебудов ці твори не збереглися. В кін. 11 в. собор дістав різні прибудови, серед ін. з півн. боку хрещатальною (св. Івана) у формі малої церковці; у 17 в. — додаткові бані й орнаментальні оздобы в стилі коз. барокко. При відступі сов. військ з Києва 16—17. 9. 1941 собор був підмінований, і після вибуху 3. 11. лишився в руїнах, досі не відбудований.

Успенський Собор у Володимирі Волинському, збудований волинським кн. Мстиславом Мстиславовичем 1160 за виробленим типом шестистовпного хрестовокупольного одноверхого храму (як Кирилівська церква у Києві), що свідчить, що його будували київ. будівничі. Стіни храму гармонійно розчленовані арками на півколонках; мав фрескові розписи; перебудований у 18 в. Заг. вигляд має статично-монументальний, не зважаючи на мало вдалу реставрацію, виконану 1896—1900 архітектами А. Праховим і Г. Котовим.

Успенський собор у Володимирі Волинському (1160; реставр. 1896—1900 А. Праховим)

Успенський (Юріївський) собор у Каневі, збудований 1144 кн. Всеволодом Ольговичем, тип малого шестистовпного

Успенський (Юріївський) собор у Каневі (1144), реконструйований

хрестовокупольного одноверхого храму, близького архітектурою до київ. церков — Кирилівської і Богородиці Пирогощі. Фасади храму прикрашають ряди малих ніш, колись оздоблених фресками; фресками були прикрашені й уступчасті порталі. Собор порівняно добре зберіг усі риси старої архітектури.

Устав, ранній тип письма кириличних рукописів. Кирилиця, утворена за болг. царя Симеона (893—927), є точним графіч-

ним відтворенням (з новими літерами для специфічно слов. звуків) тогочасного візант. грец. алфавиту унціального письма (*litterae unciales*, від *uncia* в сенсі «цаль»: 2,46 см, тобто «літери заввишки в цаль»), що вживалось для богослужбових кн. і збереглося у грец. відписах Нового Завіту від 4 в.

На Україну У. прийшов із Св. Письмом, і перші датовані рукописи були виконані на Україні в 11 в.: «Ізборник Святослава» (1073) та «Ізборник Святослава» (1076). У. написано також Остромирове Євангеліє (1056—57). Останнє виявляє (див. ЕУ 1, мал. 265) типові риси У.: літери розміщуються точно між двома рівнобіжними лініями, за межі яких виходять лише *д, з, р, у, х, ц, щ*; літери прямовисні, «геометричні», з правильними прямими лініями та заокругленнями; їхня сер. шир. наближається до висоти (т. ч. вони майже вписуються в квадрат); відстані між літерами великі; поділу на слова нема; окрім небагатьох титл, надрядкових знаків майже нема. За висотою літер — 6—7 мм — це ще досить великий У. (Літери грец. «унціалу» теж були фактично менші, ніж цаль). Подібним, але трохи меншим У. «сер.» величини написано «Ізборник» 1073 (див. ЕУ 1, мал. 266, де в підписі має бути 1073); відступи між літерами менші, деякі літери нахилиються вправо, і з'являються «акценти». Пізніші приклади У. — Галицьке євангеліє (1144) та Пандекти Антіоха (11—12 вв.) (див. ЕУ 1, мал. 278 і 277).

Заміна пергамену папером, збільшення попиту на книжки та потреби ділового письма призвели від 13 в. до прискорення темпу писання, що виявилось у втраті ретельної геометричності, викривленні та нахилі прямих частин літер і спрощенні деяких літер: так виник перехідний тип письма, т. зв. великий півустав, літери якого далі зменшувалися й звужувалися, і т. ч. у 15 — на поч. 16 вв. уже переважав півустав, а в 16—17 вв. прийшов скоропис. Однак, У. ще зустрічається у богослужбових книгах, напр., у Пересопницькому євангелії (1556—61) (див. ЕУ 1, мал. 269), хоча надрядкові літери й акценти типові для півустава; великий півустав Крехівського апостола (1563—72) (див. ЕУ 1, мал. 271) близький до У. (Див. також ЕУ 1, стор. 359).

Література: Ногодускі В. *Podręcznik paleografii ruskiej*. Кр. 1951; Черепнин Л. *Русская палеография*. М. 1956 (далі див. ЕУ 1, стор. 366).

В. Свобода

Устав, закон або зб. правил, що регулював ту чи ту ділянку правовідносин, також важливий акт законодавства, що становив джерело права за княжої доби. Відомі княжі У. Володимира В., Ярослава, Володимира Мономаха. У В. Князів-

стві Лит. деякі законодавчі акти називалися У. (див. *Земські уставні грамоти*). У 1557 т. зв. «Устава на волоки» поль. короля Жигмонта II Августа впроваджувала волочний перебір. У царській Росії У. — збір законів якоїсь ділянки. Уставними грамотами називалися акти, що визначували відносини між поміщиками й селянами по сел. реформі 1861.

Тепер термін У. іноді вживається на означення статуту (конституції) якоїсь установи, напр., У. Помісної Укр. Кат. Церкви, схвалений укр. кат. єпископатом 1973.

Устав, сукупність правил богослужбових відправ, зібраних у документі, що його Латинська Церква визначає як «*Ordo celebratiois*»; в Укр. Церкві У. був зібраний в кн. *Типик* (див. також *Церковні обряди*).

Устав Володимира Мономаха, закони київ. кн. Володимира Мономаха, вміщені у розширеній ред. «*Руської Правди*». У.В.М. був прийнятий після повстання у

боржника-купця, якщо це сталося наслідком нещасливого випадку тощо. У ньому точніше визначено становище холопів. У складенні уставу брали участь, крім кн. Володимира Мономаха, тисяцькі — Ратибор (київ.), Прокопій (білгородський), Станислав (переяславський) і де-хто з бояр.

«**Устави на Волоки**», див. *Волочний перебір*.

Уставні грамоти, акти, що визначали в Росії відносини між селянами і поміщиками після скасування кріпацтва 1861. У них визначалися повинності селян і кількості їм виділеної в користування землі. Мирові посередники мали завдання наглядати за виконанням У.г. Тому що часто У.г. були несприйнятні для селян, на цьому тлі відбувалися у 1860-их рр. сел. заворушення, також і на Україні.

Устилуг (III—5), м. (з 1940) Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., położone на правому березі Бугу при впадінні в нього р. Лути; 3 900 меш. (1970). Місц. пром-сть. Вперше згадується в літописах з 1150.

Устимовичі (Сахно-Устимовичі), коз.-старшинський рід на Хорольщині (Полтавщина), який походить від Софона (Сахна), сотника городинського († 1678) і сина його Устима Софоновича (Сохновича, Сохненка, † 1727), сотника власівського 1704, 1705), який згодом пішов у ченці з ім'ям Іларіона й був настоятелем Мотронинського монастиря. Його нащадок Прокіп Андрійович У. (бл. 1756 — бл. 1814), полковий писар, був учасником Комісії для опису кол. Гетьманщини (1780), а пізніше дир. департаменту Морського Мін-ва в Петербурзі. Син Прокопа У. — Адріян У. (бл. 1797—1851) був ад'ютантом і чиновником для особливих доручень при малоросійському військ. губернаторі кн. М. Рєпніні й брав участь у формуванні коз. полків 1831—32 рр., а згодом був курським цивільним губернатором. Він був одружений з дочкою Г. Милорадовича, що поріднило його з Полуботками й Апостолами. Син Адріяна — Микола У. (1832—91), активний діяч сел. реформи 1861 на Полтавщині, дід (по матері) Олександра Шульгина. До цього роду належали також: Петро Максимович У. (бл. 1786 — після 1865), декабрист (з 1821; під час служби в Грузії, був чл. Кавказького таємного т-ва, метою якого була незалежність Грузії, й приятелем О. Грибоєдова); і Микола Миколаєвич У. (1863—1918), інженер-технолог, перший гол. (отаман) Ради Мін. Укр. Держави 1918 (див.). О. О.

Устинівка (VI—13), с.м.т. і р.ц. Кіровоградської обл., położone над р. Березівкою (притока Інгулу); 4 600 меш. (1970). Харч. пром-сть.

Устав Володимира за Ватиканським списком (XV—XVI ст.)

Києві 1113 представниками вищих станів з поступками для міщан і нижчих станів населення. Він регулював становище залежних селян — закупів, обмежуючи владу пана (заборона бити закупа), обмежував лихву, забороняв перетворювати на раба неспроможного платити

Устиянович Корнило (1839, с. Вовків на Львівщині — 22. 7. 1903, с. Довге Львівська обл.), маляр представник класицизму й академізму в Галичині, письм. і публіцист, син о. Миколи У. Мист. освіту здобув у Віденській Академії Мистецтв (1858—63). Працював у Відні, в Галичині й на Буковині. Найчисленніше виявився у церк. монументальному малярстві: ікони для понад 50 церков, 15 іконостасів, 11 стінописів, 7 декоративних картин тощо, з яких помітніші: «Христос перед Пилатом» (1880) у Відні, «Мойсей» (1887) у Преображенській церкві у Львові, «Хрищення Руси», «Володимир В.», «Св. Ольга» у церкві с. Вістова (Калушчина) та ін. У. створив бл. 40 портретів; низку картин на іст. теми («Василько Тербовельський», «Шевченко на засланні», «Літописець Нестор», «Плач Ярославни», «Коз. битва», «Семен Палій...», «Скасування панщини» та ін.); 1882—83 редагував й ілюстрував сатирично-гумористичний ж. «Зеркало» і «Нове Зеркало». Збереглися нечисленні пейзажі У. («Дзвіниця», «Морський пейзаж», «Чорне море», «Кавказький пейзаж», «Скит Манявський», «Пейзаж з хрестом», «Захід сонця», «Ранок»), в яких, поруч з портретами, найсильніше відчутні традиції класицизму й академізму з нахилом до романтизму.

К. Устиянович

Під час студій у Відні У. еволюціонував від панславізму (зародки якого виніс з дому й поглибив у Відні під впливом рос. свящ. М. Раєвського) до активного укр. патріотизму (під впливом поль. мистців А. Гротгера і А. Гротовського та письм. Б. Залеського). У. як письм. вперше виступив 1861 з поезіями, писаними язичієм; з 1872, під впливом укр. літератури, друкував нар. мовою у «Галичанині», «Слові», «Зорі», «Правді», «Ділі», «Основі» ст. про гал. мистецтво. У 1870-их рр. появилися перші його іст. поеми — «Іскоростень», «Вадим», «Святослав Хоробрий» і драми — «Ярополк», «Олег Святославич, кн. Овруцький» — обидві були представлені в театрі «Руської Бесіди» у Львові (1878 і 1883), в якому У. працював деякий час сценографом. У. видав свої твори п. н. «Письма Корнила У.» (3 тт., 1875—77) й окремо брошуру «М. Ф. Раєвский и российский панславизмъ. Споминки зъ пережитого и передуманого» (1884). Мист. спадщина У. зберігається перев. у Львівському Держ. Музеї Укр. Мистецтва.

Література: Нановський Я. Корнило Миколайович Устиянович. К. 1963.

Устиянович (Устиянович) Микола (7. 12. 1811 — 3. 11. 1885), письм. і гал. гром. діяч, свящ., походив з родини посадника м. Миколаєва (Львівщина); 1838 закінчив Львівську Духовну Семінарію, був парохом у с. Славсько (Стрийщина). 1848 У. був одним з ініціаторів «Собору Руських Учених», виступав за єдність Руси (Галичини і Наддніпрянщини); 1861—66 — посол до гал. сойму. Деякий час У. редагував «Галичо-Руский Вѣстникъ». З 1890 жив у м. Сучаві (Буковина), де й помер. 1836 написав перший вірш нар. мовою («Сльоза на гробі М. Гарасевича»), що й зблизило його з М. Шашкевичем; далі до 1846 майже нічого не писав, вражений кампанією проти нар. мови. Під впливом подій 1848 активізувався в літ. творчості, — писав поезії й прозові твори. У ліричних віршах У. відчутні нац. і соц. мотиви, любов до гірської природи Карпат, знання фолк-льору. Вірші «Верховино, світку ти наш», «Гей, браття опришки» стали нар. піснями. Етногр. матеріали становлять основу прозових писань У.: «Старий Єфрем», «Местъ верховинця»; «Страсний Четвер». Останні 20 рр. У. згасав як письм., пишучи тоді дещо штучним язичієм.

М. Устиянович

Твори: Поезії. Л. 1860; Твори М. Устияновича і А. Могильницького. Л. 1913 (досі найповніше вид.); Письменники Зах. України 30—50-их рр. XIX ст. К. 1965 (вибір кращих творів).

Устрики Долішні (Ustrzyki Dolne, IV—3), м. в сер. Бескиди над р. Стрвяжем; до 1939 м-ко в Ліському пов. 1945—51 у складі УССР, пізніше Польщі, пов. м. в Ряшівському воєводстві. До 1939 У.Д. відомі ярмками худоби; рафінерії нафти.

Устрицький Єронім († 1748), перемиський єп. (1715—46), здійснив у своїй єпархії реформу, ухвалену Замойським синодом (1720), в якому брав участь.

Устя, р. на Волині, ліва притока Горині, довж. 68 км; сточище — 762 км², пересічна ширина річища в сер. течії 8 м. Над У. — м. Рівне.

Усть-Лабинськ (VIII—20), до 1958 Усть Лабинська станиця, м. на Кубані, р. ц. Краснодарського краю РСФСР, положене на правому березі р. Кубані при впадінні р. Лаби; 36 000 меш. (1970). Харч. пром-сть (зав.: цукровий, масло-сирний, мех., ремісничо-мех., цегельня; комбінати: етеромасляний, аграрнопром.). Усть-Лабинський р-н лежить на мішаній рос.-

укр. території; за переписом 1926 українці становили в У.-Л. 28,5%, росіяни 63,7% (відповідно в р-ні: 31,6% і 66,8%).

Усть-Чорна (V—4; нім. Königsfeld), с.м.т. Тячівського р-ну Закарп. обл., положене в Горґанах, на гор. течії р. Тересви; 4 800 меш. (1966); лісокомбінат, туристична база. Заснована У.-Ч. в 1760-их рр. нім. колоністами; в 1944 всі німці репатріювалися.

Утевський Арон (*1904, Конотін), біохемік, чл.-кор. АН УРСР. Закінчив Харківський Ін-т Нар. Освіти (1924). З 1925 працював в Укр. Біокем. Ін-ті, з 1930 — в Харківському Мед. Ін-ті, з 1975 — керівник лабораторії Н.-д. Ін-ту кріобіології й кріомедицини АН УРСР. Наук. праці стосуються біохемії середклітинного обміну, ферментів і гормонів. У. також автор філос. і літ. творів.

Уткін Володимир (*1923), нар. в Пустоборі Рязанської обл., механік, д. чл. АН УРСР; праці з ділянки прикладної механіки і машинобудування.

Утлюцький лиман, затока в півн.-зах. частині Озівського м., від якого відокремлена косою Федотова та о. Бирючим. Довж. 45 км, шир. 2—20 км, площа бл. 400 км²; найбільша глибина 3,5 м.

«Утренняя Звезда», літ. альманах, виданий 1833 у двох кн. у Харкові, ініціатором був Г. Квітка-Основ'яненко; видавці — І. Петров та І. Срезневський. У першій кн. вміщено рос. мовою «Отрывки из записок о старце Григорие Сковороде» І. Срезневського й укр. переклад нарису «Недобрий глаз» О. Сомова. У другій кн. — першу повість Г. Квітки-Основ'яненка укр. мовою «Салдацький патрет», його «Супліку до пана издателя», в якій письм. доводив право укр. народу на свою нац. літературу, й уривок з повісти «Маруся»; вірші П. Гулака-Артемовського, байки Є. Гребінки й уривки з його укр. перекладу «Полтави» О. Пушкіна, уривки з «Енеїди» І. Котляревського і пісні на його слова з нотами.

Уходники, люди різних станів — селяни, міщани, бояри і навіть магнати, які любили пригоди і риск та ходили у 14—16 вв. на «уходи» в степ на полювання, рибальство, збирання меду. У. походили з суміжних зі степом Черкащини, Канівщини, Київщини, Брацлавщини; йшли на весні на низ Дніпра, а на зиму поверталися до своїх осель. Інколи У. платили воеводам (місц. урядникам) десятину здобутку. Життя в степах було повне небезпек, включно з боротьбою проти татар, для чого У. об'єднувалися у ватаги. Дійшовши до певної організованості, У. відбивали у татар «ясир» і награвовану худобу. З часом залишалися назавжди в степах, гол. на Пониззі Дніпра, пере-

творюючися на окрему суспільну верству населення; їх почали називати козаками.

Учбові округи, учбово-адміністративні одиниці в Рос. Імперії, створені 1803. На поч. 20 в. було 12 У.о., у тому ч. на Україні 3: Київська (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська і Полтавська губ.), Одеська (Херсонська, Катеринославська, Таврійська і Басарабська губ.), Харківська У.о. (Харківська, Воронежська, Курська, Пензенська, Тамбовська губ. та область Війська Донського).

«Учитель», тижневик (1874) і двотижневик (1880), присвячений справам нар. шкіл, виходив у Львові 1869—74 (з додатком для дітей п. н. «Ластівка») і 1880, видавець і ред. М. Клемертович. В «У.», крім ст. пед. змісту і літ. творів, міцно ст. на екон. і культ.-осв. теми, матеріали з питань сіль. госп-ва тощо.

«Учитель», перший пед. тижневик на Закарпатті, виходив в Ужгороді з квітня до грудня 1887; видавець і ред. А. Ріпай. Вийшло 30 чч.

«Учитель», пед.-наук. двотижневик (1911 місячник), орган Укр. Пед. Т-ва (до 1911 Руського Т-ва Пед.; див. «Рідна Школа»), виходив у Львові з червня 1889 до червня 1914 (до 1892 друкувався етимологічним правописом). Ред.: Т. Грушкевич (1890—93), І. Копач, В. Щурат, І. Юцишин (1911—14). З 1905 «У.» поширив тематику на актуальні пед.-виховні проблеми, питання шкільного і домашнього виховання на всіх укр. землях і в ін. евр. країнах, містив наук. розвідки, хроніку з життя виховних і наук. установ, огляди й рецензії. Визначніші співр.: М. Грушевський, І. Франко, С. Ковалів, Г. Шерстюк, Л. Чепіга, С. Черкасенко, М. Гехтер та ін.

«Учитель», пед. журн., вид. Шкільного Відділу крайової адміністрації Підкарп. Руси, виходив тричі на місяць в Ужгороді 1920—36; ред. І. Панькевич, С. Бочек, Ю. Ревай.

Учительні євангелія, зб. проповідей на весь рік на теми євангельських притч, перев. рукописні. Прототипом їх було ц.-слов. У.е. (преславського) сп. Костянтина (894), але популярними на Україні У.е. стали в 16—18 вв. Ц.-слов. переклад (до 1407) У.е. царгородських патріархів Калліста (1350—54, 1355—62) і Філотія (1354—55, 1362—76) вийшов друком 3 рази (1568—69, 1595, 1606). Переклад на укр. просту мову видано в Єв'ї під Вільною 1616 (вдруге в Києві 1637). Розвиток У.е. 16—18 в. позначений був перев. впливом поль. джерел: «Postyll-i» кальвініста М.

Рея (1557), а потім також його противника, католика Я. Вуєка (1573). З понад 100 збережених рукописних У.е. 16—18 в. понад 30 виявляють впливи Рея. Укр. У.е. використовували апокрифи (на подібну Вуєка, але не Рея). Особливо важливі для історії укр. мови переклади розділів євангелій на живу мову в У.е. 16—18 в. (повного четвероевангелія укр. мовою ні правос., ні гр.-кат. Церква не допустила тоді до вжитку). Відоміші У.е., крім згаданих: *Тростянецьке*, бл. 1560; святиц. *Андрія з Ярослава*, Л. 1585; зі Скартарського на Закарпатті 1588 (проти євангеліків); *Почайівської Лаври* 16 в.; *Березнянське* 16 в. (закарп.); *Катеринославське* 1592; *Язловецьке* кін. 16 в.; *Тригірське* поч. 17 в.; *К. Транквіліона-Ставровецького* (друк. 1619, 1696, 1697); о. І. Капишовського з Ортутова, 1640; *Ладомірівське* 17 в., обидва останні з Пряшівщини і зі спільного оригіналу; *Я. Флюки* сер. 17 в.; *Данилівське* не пізніше 1646 (проти протестантів і католиків); о. Яворського і С. Рихвальського, *Рихвальт* 1666; о. С. Тимофіївчича з Решетилівки 1670; Ф. Дулишковича 1673; *Нягівське* 17 в. (з впливами протестантизму); *Углянське («Ключ»)* кін. 17 в.; *Канівське* кін. 17 в.; П. Колочавського 1737; І. Прислопського з Камінної на Грибівщині 18 в. та ін. У 18 в. на підрос. Україні У.е. зникли у зв'язку з русифікацією; дещо пізніше під Польщею — у зв'язку з польонізацією і занепадом правос. церкви. Але від 1789 гр.-кат. *Василіяни* в Почаєві почали видавати зб. проповідей на весь рік (за новими поль. зразками), які своєю «простою мовою» нагадували давні У.е. Пор. ще *Святе Письмо*.

Література: Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. К. 1889; його ж. Рукописные евангелия Волынского епархиального древнехранилища. Волынский историко-археологический сборник І. Житомир 1896; Тиховский Ю. О малорусских и западнорусских У.е. XVII—XVIII вв. и их месте среди южнорусских переводов Св. Писания. Труды XII Археологического съезда, III, М. 1905; Житецкий П. О переводах евангелия на малорусский язык. Известия Отделения русского языка и словесности Императорской АН. X. 3. П. 1905; Перетц В. К вопросу о У.е. XVI—XVII в. Сборник Отделения русского языка и словесности АН СССР, 101, 2. П. 1926; Jan ów J. Przyczynęk do źródeł ewangeliiarza popa Andrzeja z Jarosławia. Prace Filologiczne. XV, 2. В. 1931.

Б. Струмінський

Учительское Товарищество Подкарпатской Руси, русофільська орг-ція учителів на Закарпатті, заснована 1920 в Ужгороді; спершу об'єднувала й учителів народо-вецького напрямку, які 1930 відокремилися і заснували *Учительську Громаду Підкарпатської Руси*. У.Т.П.Р. домагалася введення рос. мови у школах Закарпаття; видавало журн. «*Народна Школа*» (1921—

38). Гол. діячі: В. Шпенник (перший голова), М. Василенков, П. Федор та ін.

Учительська Громада у Львові, станове т-во укр. учителів сер. і вищих шкіл, засноване з ініціативи Ю. Стефановича 1. 11. 1908. До 1914 У.Г. мала 11 філій: Бережани, Коломия, Тернопіль, Перемишль, Станиславів, Стрий, Сокаль, Рогатин, Городенка, Яворів, Львів; 398 чл. Гол. до першої світової війни були М. Грушевський (1908—12) і Ю. Романчук (1912—14). За цього періоду діяльність

Гол. Виділ Т-ва Учительська Громада 1924—25. Стоять зліва направо: І. Рибчин, М. Панчук, Г. Микетей, В. Кучер; сидять: І. Сітницький, І. Брик, І. Громницький, І. Раковський

У.Г. була спрямована на створення укр. держ. гімназій у більших м. Галичини, українізацію утравістичних гімназій, зрівняння в правах реальних шкіл з гімназіями. У.Г. домагалася призначення окремого референта для укр. шкіл при мін-ві освіти, виступала проти польонізації Львівського ун-ту. Неуспіх цих заходів примусив У.Г. створити Секцію приватного шкільництва, організувати приватні сер. школи і підготовні курси для вступу до гімназій.

За воєнного і повоєнного часу діяльність У.Г. у Львові послабла. З 1920-их рр. У.Г. спрямувала свою діяльність на оборону офіц. назви «український», на боротьбу проти утравізації гімназій, проти шкільних поль. підручників, на оборону шкільництва й учительства перед поль. урядом, на самодопомогу; створила фонди: «лихоліття» (допомога родинам воєнних безповоротців, безробітним, вдовам і сиротам по учителях), посмертний; власної хати, будови вакаційних осель, відпочинкових будинків для учителів (у Ямнім, Рожанці) тощо. Крім того, У.Г. створила фахові секції для складання програм навчання з укр. мови (гол. Я. Біленький), історії (О. Терлецький), географії (О. Дашкевич) і нац. виховання. До 1939 У.Г. мала 12 філій, 4 експозитури, бл. 490 чл. Видавала свій орган «*Наша Школа*» (1909—14), «*Світло*» (1921—22), «*Укр. Школа*» (1925—39). Крім названих вище, У.Г. пізніше очолювали: К. Студинський (1916—20), С. Громниць-

кий (1920—25), о. С. Кархут (1926), О. Терлецький (1927—30) і з 1930 В. Радзичевич. У.Г. співпрацювала з «Рідною Школою», «Просвітою» і з укр. парламентарною репрезентацією. Активними діячами У.Г. були: Л. Сальо, С. Недільський, Д. Джердж, Р. Ілевич, Р. Цегельський, К. Кисілевський, І. Рибчин, І. Сітницький, І. Боднар, І. Мандюк, М. Паньчук, Г. Павлюх, М. Мельник, С. Левицький та ін.

Література: Двадцятьп'ятьліття т-ва Учительська Громада, ювілейний наук. збірник. Л. 1935.

Учительська Громада Підкарпатської Руси, укр. проф. орг-ція учителів Закарпаття 1929—39. Виникла у висліді відходу свідомого укр. учительства від підтримуваного чехо-словацьким урядом *Учительского Товарищества Подкарпатской Руси*. У.Г.П.Р. мала 1 650 чл. у 1938, виявляла велику активність у різних осв. акціях, зокрема в боротьбі за українізацію шкіл. Пресовий орган «Учительський Голос». Провідні діячі: о. А. Волошин, Ю. Гуснай, Ю. Ревай, А. Штефан та ін. Щорічні з'їзди учителів були видатними подіями закарп. культ. життя.

«Учительське Слово», пед. ж., орган Т-ва Взаємна Поміч Укр. Вчительства, виходив у Львові 1912—39, спершу місячник, з 1913 — двотижневик (з деякими перервами у 1914—24). При «У.С.» виходили пед.-методичні ж.: 1923 «Життя і Школа», з 1927 — «Шлях навчання і виховання», який 1930 відокремився п. н. «Шлях виховання й навчання», з 1930 кварталник «Методика й шкільна практика». Ред. «У.С.»: І. Казанівський, Г. Коваль, І. Ліщинський, А. Зелений, А. Домбровський, І. Ющишин (1930—39).

«Учительський Голос», пед. і культ.-осв. місячник, орган Учительської Громади Підкарп. Руси, виходив у Мукачеві, Ужгороді й Хусті 1930—39; ред. О. Полянський; співр.: В. Свереняк, о. А. Волошин, А. Штефан, О. Маркуш та ін.

Учительські інститути, трирічні навчальні заклади в Рос. Імперії, в тому ч. й на Україні, для підготовки вчителів міських і вищих початкових шкіл. Перший У.і. відкрито у Глухові 1874; 1917 їх було 11 (в усій Рос. Імперії — 47). В УССР У.і. були ліквідовані, щойно 1934 у зв'яз-

ку з запровадженням заг. семирічного навчання та потребою нових кадрів для семирічних шкіл, знову організовано дворічні У.і., що готували учителів для 5—7 клас. В УССР було їх 14, 1945 — 34, 1955 — 33. З 1950, у зв'язку з розвитком шкіл з повною сер. освітою і підвищенням вимог до учителів, У.і. реорганізовано на пед. ін-ти, частково на пед. училища.

Учительські семінарії, заклади сер. освіти для підготовки вчителів початкових шкіл. На укр. землях в Рос. Імперії з 1860-их рр. У.с. були основним (хоч не єдиним) типом шкіл для підготовки вчителів початкових шкіл. Курс навчання тривав від 3 до 4 рр. Першу У.с. відкрито 1869 в Києві (1870 перенесена до Коростишева), у 1870-их рр. У.с. відкрито в Херсоні, Переяславі, Вовчанському на Харківщині, Острозі на Волині тощо; у 1870-их рр. діяла також Земська У.с. у Чернігові. 1917 на Україні було 20 У.с. (в Рос. Імперії — 171). В УССР У.с. реорганізовано на трирічні пед. курси, згодом пед. технікуми.

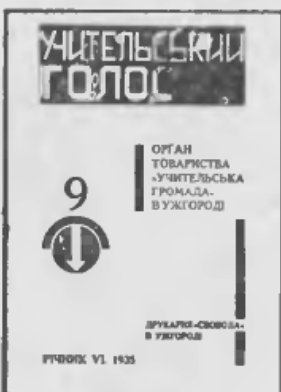
На Зах. Укр. Землях під Австрією після шкільної реформи 1869 У.с. з 4-річним курсом навчання були єдиними закладами освіти для підготовки вчителів початкових шкіл. В Галичині їх було 10 (7 чоловічих, 3 — жін.) з укр. і польс. мовами навчання. Крім того, існували 3 укр. приватні У.с.; на Буковині — 2 У.с., на Закарпатті 3 (з угор. мовою навчання). Під Польщею У.с. реорганізовано 1932 на 3-річні пед. ліцеї; на Закарпатті 1920—39 діяли 3 У.с. (2 з укр. і 1 з рос. мовою навчання). Під час другої світової війни на укр. землях у Ген. Губернії діяло 9 У.с.

Уша, див. Уж.

Ушакевич Василь, львівський гравер на дереві другої пол. 17 в. — поч. 18. Виконав гравюри до «Требника» (1668), «Апостола» (1636), до вид. «Тріоль цвітная» (1663) і «Тріоль постная» (1664, 1682, 1717).

Ушаков Микола (1899—1973), рос. поет і письмен. на Україні родом з Ростова Ярославського в Росії. Весь час друкувався в рос.-мовних вид. УССР. Крім низки зб. поезій і прозових творів в офіц. дусі, перекладав на рос. І. Франка, Лесю Українку, М. Коцюбинського й ін. укр. авторів; ред. рос. видань творів Т. Шевченка (1939, 1949—56), М. Коцюбинського (1951).

Ушинський Костянтин (2. 3. 1824, Тула — 3. 1. 1871, Одеса), визначний рос. педагог укр. походження, один з засновників пед. науки в Росії. Дитячі роки У. провів у с. Богданівці на Чернігівщині і закінчив Новгород-Сіверську гімназію,

пізніше жив і працював у Росії (1862—67 за кордоном); помер в Одесі, похований у Києві. У. обстоював принципи народності у вихованні, зокрема ознайомлення учнів з нар. творчістю, домагався того, щоб навчання велося рідною мовою. Читанка У. «Рідне Слово» (1864) була поширена в школах України. У сов. педа-

гогіці У. в 1930-их рр. називали реакціонером, а з 1940-их «видатним вітчизняним» педагогом.

Ушиця, ліва подільська притока Дністра; довж. 122 км, сточище — 1400 км². В сер. і дол. частині пливе глибоким, вузьким (0,3—1,3 км) яром. Річище — 10—15 м, має багато перекатів і порогів.

Ф

Фабричне законодавство, закони, постанови і розпорядження щодо режиму праці на фабриках, зав. й ін. підприємствах; під цією назвою діяло в дорев. Росії, а в СРСР Ф. з. є частиною *трудового права*.

Петро I встановив у Росії 1722 робочий день на фабриках 13,5 год. та запровадив посаду держ. наглядача за здійснення цього закону. Першим більш-менш повним актом Ф. з. було «положення» про взаємини між робітниками і власниками підприємств (1835). У другій пол. 19 в. царський уряд видав низку законів, якими регулювалася праця на пром. підприємствах: 1882 — 8-годинний робочий день для малолітніх (від 12 до 15 рр.); 1886 — ряд постанов про наймання фабричних і с.-г. робітників та про їх взаємини з працедавцями; 1894 — утворення фабричної поліції; 1899 — робочий день для звич. робітників (11,5 год.); 1903 — створення посади фабричного «старости» для полагоджування конфліктів між робітниками й підприємцями; 1905 — введено право страйку (1906 це право обмежено для с.-г. робітників); 1912 — закон про страхування і лікарські каси.

1917 Тимчасовий уряд, а на Україні Центр. Рада видали низку актів Ф. з., якими запроваджено поступові закони на зразок зах. про охорону праці: заборона нічної праці для підлітків і жінок, утворення фабрично-заводських комітетів. III Універсал Укр. Центр. Ради запровадив 8-годинний день праці та встановив держ. контроль над виробництвом. Утворені на поч. революції в березні—квітні 1917 фабрично-заводські комітети мали розробляти тарифи зарплатні для укладення нових колективних договорів, дбати за поліпшення умов праці й брати участь у роб. контролі. Спершу комітети були неполіт., згодом частина їх підпала під вплив большевиків, а ін. намагалися зберегти свою незалежність від партії навіть після больш. перевороту; саме з них набиралися діячі «роб. опозиції». У січні 1918

больш. уряд ухвалив злиття їх з профспілками (див. *Робітничий контроль*).

Контрольним органом за виконанням Ф. з. в царській Росії була фабрична інспекція (з 1882), яка однак діяла лише на приватних підприємствах. На Україні були дві округи фабричної інспекції: Київ. (охоплювала 7 укр. губ.) і Харківська (2 укр. губ.) з старшим фабричним інспектором та губ. «присутствієм» у фабричних і гірничих справах як контрольними установами на чолі. Фабрична інспекція продовжувала діяти і за Центр. Ради. У березні 1919 раднарком УССР перетворив її на роб. інспекцію.

В. Маркус

Фабрично-заводська семирічка (ФЗС), неповна сер. школа в УССР, що була створена у другій пол. 1920-их рр. на базі заг. *семирічної школи* при пром. оселях з метою пов'язання заг. навчання й одночасного ознайомлення з виробничою практикою ближчого до неї підприємства. Практичного значення ФЗС не мали і при реорганізації шкільної системи 1934 стали звич. семирічками.

Фавр Володимир (1874—1920), гігієніст родом з Харкова, з 1911 проф. Харківського Жін. Мед. Ін-ту. Праці присвячені питанням гігієни та епідеміології (маларія, туберкульоз, чума, венеричні хвороби тощо).

Фаворов Олексій (* 1900), вчений у галузі рослинництва родом з слободи Миколаївка на Харківщині, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). 1924 закінчив С.-Г. Ін-т у Харкові і по закінченні працював на Одеській крайовій с.-г. досл. станції та в Одеському С.-Г. Ін-ті; з 1956 працює в Н.-Д. Ін-ті землеробства і тваринництва зах. р-нів УССР. Праці з питань селекції та агротехніки с.-г. культур. Спіль-

О. Фаворов

но з ін. виплевав сорт картоплі Одеської 24, сорт суданської трави Одеська 25, сорт дині Кримка одеська 48.

Фадеїчев Владислав (*1906), архітект родом з Харкова, закінчив архітектурний фак. Харківського Художнього Ін-ту (1930). У 1950—60-их рр. працював перев. з Б. Дзбановським й ін. Визначніші праці: Клюб інж.-техн. працівників у Лисичанському, драматичний театр у Макіївці, будинки техніки у Луганському й проектного ін-ту «Укрдніпрошахт» у Києві, співавтор проекту забудови Нововолинського та ін. З 1971 викладач Київ. Інженерно-Будів. Ін-ту.

Файнберг Яків (*1918), фізик родом з Золотоноші, чл.-кор. АН УРСР (з 1964). Закінчив Харківський Ун-т 1940, з 1946 працює в Харківському Фізико-Техн. Ін-ті АН УРСР і 1949—72 — в Харківському Ун-ті (з 1963 — проф.). Праці з електродинаміки, зокрема теорії прискорювачів елементарних частинок, хвилеводів та фізичної плазми.

Файншмідт Ісак (1875—1940), терапевт і фтизіятр родом з Орла; з 1905 працював у Харкові, з 1923 — проф. Харківського Мед. Ін-ту. Праці Ф. присвячені проблемам туберкульозу, пневмонії, лікуванню серцевосудинних захворювань, діабету тощо.

Фалієв (Фалєєв) Іван (1858—1924), учений у галузі рибництва родом з Києва. Праці перев. з питань прикладної іхтіології. З ініціативи Ф. на Україні створено перші розплідники для ставкових риб і рибні заповідники.

Фальк (Falk) Кнют-Улуф (*1906), проф. славістики в Люндському Ун-ті (Швеція, 1945—72). Гол. праці з слов. топонімастики, зокрема монографія про назви Дніпрових порогів у записі *Константина Багрянородного*, 849 (Dneprforsarnas namn i Kejsar Konstantin Porfyrogenetos De administrando imperio, 1951), в якій Ф. намагався довести, що «слов.» назви порогів — укр. і вже в 9 в. виявляють такі риси укр. фонетики, як з з праслов. г, у з о в новозакритих складах та ін. Хибність цих поглядів довів Ю. Шевельов 1955 (передрук у його «Teasers and Appeasers», 1971).

Фальківський (справжнє прізвище Левчук) Дмитро (3. 11. 1898, с. В. Липеси на Берестейщині — 16. 12. 1934, Київ), поет. Вчився в Берестейській гімназії; за революції працював у больш. підпіллі. 1920—23 служив у Червоній армії (в органах ЧК), по демобілізації з 1924 жив у Києві. Друкуватися почав 1924 й містив поезії в ж. «Червоний Шлях», «Життя й Революція», «Всесвіт», «Глобус»; належав до літ. групи *Ланка-МАРС*. У ліриці Ф., поруч з мотивами поліської

природи, гол. увага зосереджена на відображенні трагічних подій революції 1917—20 на Україні.

Крім поезій, Ф. писав нариси, оп., сценарії. Попри його рев. минуле, офіц. критика ставилася недовірливо до творчості Ф., і в посиленому в зв'язку з убивством С. Кірова терорі його разом з Г. Косинкою, О. Влизьком, К. Буревієм та ін. розстріляно в групі двадцять вісьмох.

Окремі зб. поезій: «Чабан» (1925), «Обрії» (1927), «На пожарищі» (1928), «Полісся» (1931); найновіше вид. за ред. М. Неврлі «Ранені дні» (Пряшів, 1969); там і докладна бібліографія.

Фальковський Іриней (28. 5. 1762, Білоцерківка на Пирятинщині — 29. 4. 1843, Київ), осв. і церк. діяч, письм., правос. еп. Студіював у Київ. Академії й Будапештському Ун-ті (1775—82); проф. і ректор (1783—1804) Київ. Академії. З 1799 архимандрит Гамаліївського, згодом Києво-Братського монастиря; еп. чигиринський і коадьютор київ. (1807—12), смоленський (1812—13), знову коадьютор київ. і управитель Михайлівського Золотоверхого монастиря. Ф. автор численних літ. (вірші, філос., іст., богословських та ін.) творів, зібраних у 92 тт. (у рукописі). Друком появились: «Календарії» (1797) з іст. ст., «Сокращение церковной хронологии...» (1797), «Christianae Orthodoxae Dogmatico-polemicae theologiae... Compendium» (1802), а також проповіді, біографічні записки (1762—83), матеріали про Київ. Академію тощо.

Література: Булашев Г. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский. К. 1883.

Фальц-Файн, великі землевласники в Таврійській губ., німці. З сер. 19 в. володіли 200 000 десятин землі в Дніпровському і Мелітопільському пов.; у їх посіlostях нараховувалося 200—400 000 овець. Фрідріх Ф.-Ф. (1863—1920) заснував 1883 заповідник «Асканія Нова». По революції Ф.-Ф. емігрували до Німеччини, а їх маєтки націоналізовано. «Асканія Нова» оголошена держ. заповідником.

Фанагорія (Fanagoreia), старогрец. м. на Таманському пів., засноване в сер. 6 ст. до Хр. вихідцями з м. Теос; важливий торг. і ремісничий центр Прикубання. З 5 ст. до Хр. входила до складу Боспорського царства, за винятком деякого часу в 1 ст. до Хр., коли при допомозі Риму здобула на деякий час автономію і

Д. Фальківський

дістала назву Агріпія. У 4 ст. по Хр. Ф. була зруйнована гунами. На місці Ф. тепер городище поблизу селища Сінного, Темрюцького р-ну Краснодарського краю. Археологічні розкопи виявили сильні оборонні споруди міста, а також нові цінні знахідки зразків античної скульптури й фрагментів настінних розписів.

Фармаковський Борис (1870—1928), рос. археолог та історик античного мистецтва родом з Вятки, чл.-кор. Рос. АН (з 1914). Дослідник грец. колонії Ольвії (1876, 1901—15, 1924—26). Ф. усталив методу розкопів грец. колоній у Півд. Україні; провадив також розкопи в Києві (б. Десятинної церкви, 1908—09), Евпаторії та ін.

Фармакологія, наука про ліки та діяння їх на живий організм. Одна з найдавніших наук, яка виникла разом з медициною, але саме слово Ф. згадується в мед. літературі щойно з кін. 17 в. Ф. розподіляється на заг., яка вивчає механізми діяння ліків на живий організм, і приватну, що вивчає вплив окремих лікувальних препаратів на людину чи тварину.

На Україні ліки гол. чином з трав, а іноді з тканин тварин, виготовляли здавна нар. знахарі, передаючи рецепти на їх виготовлення з роду в рід. З поширенням християнства виготовлення ліків поступово перейшло до монастирів, зокрема ченці Києво-Печерської Лаври лікували хворих та забезпечували їх ліками власного виробництва. Ліки виготовлювали також кустарі; їх завозили з чужоземних країн, де їх продавали в т. зв. «зелених» крамницях, разом з горілкою та різними спеціями. Відомо, що в 16 і 17 вв. вже існували рукописні книги про ліки, що їх казивали «травниками», «зелейниками» або «вертоградами». Перші аптеки на Лівобережній Україні були утворені на поч. 18 в., коли Петро I наказав відкрити по великих містах «казенні» та дозволив засновувати приватні аптеки, якими здебільша керували чужоземні аптекарі; працювали та вчилися у них також особи з місц. населення. Курс фармацевтичного навчання тривав 5—6 рр., після чого аптекарські учні складали іспити на звання «гезель» та відряджалися до польових аптек на 2—3 рр. По відбутті служби вони мали право складати іспити на звання провізора і самостійно працювали як фармацевти. За Катерини II у 1787 був виданий перший аптекарський указ, який регламентував всю аптекарську справу в Рос. Імперії, у тому ч. й на Україні. Приблизно тоді ж вийшов у світ перший підручник з Ф. «Врачебное веществословие или описание

целительных растений» (4 тт., 1783—89), що його написав укр. лікар Н. Максимович-Амбодик. У 19 в. при ун-тах були відкриті фармацевтичні відділи, а на мед. та ветер. фак. почалося викладання курсів Ф. Відповідно до встановленого 1845 порядку, аптеки набирали учнів з осіб, які мали освіту не менше 6 класів класичної гімназії. Після трирічного навчання та іспитів вони одержували звання аптекарських помічників. Далі, після трирічної практики в аптеці та продовження дворічного провізорського курсу при ун-ті і держ. іспитів, вони здобували дипломи провізорів. Згодом вони могли там також складати іспити і обороняти дисертації на звання магістра фармації. Завідувати аптеками дозволялося тільки провізорам або магістрам. Лише в земських аптеках винятково могли працювати фельдшери під наглядом лікарів.

На укр. землях, які в 15—18 вв. входили до складу Речі Посполитої, аптекарі мусіли відбутися відповідний вишкіл і мати апробату Краківської Академії; у Львові вони творили проф. корпорацію.

На Зах. Україні з кін. 18 в. діяли австр. закони, в 1920—30-их рр. польс. Аптекарські студії за Австрією тривали 2 рр., за Польщі — 4 рр. на фармацевтичних відділах Львівського Ун-ту, по закінченні яких студент одержував титул магістра. У 1868—93 рр. у Галичині діяло Гал. Т-во Аптекарів (видавало 1871—1939 журн. «Czasopismo Towarzystwa Aptekarskiego»).

По революції 1917 підготову фармацевтів при аптеках скасовано. 1920 у Харкові засновано А. Розенфельдом Ін-т Експериментальної Фармації. Фармацевтична та фармакологічна освіта мінялася багато разів; 1921 були засновані фармацевтичні навчальні ін-ти з 4-річним курсом навчання (у Харкові й Одесі) та фармацевтичні технікуми з 3-річним навчанням (у Києві, Вінниці та Харкові); 1923 засновано хем.-фармацевтичний фак. при Харківському та Одеському ун-тах; 1930 укр. фармацевтичні навчальні заклади перейшли з системи наркомату освіти до наркомату охорони здоров'я, після чого Одеський Ін-т був перетворений на мед.-аналітичний, а фармацевтичні технікуми на ін-ти з п'ятирічним терміном навчання. 1940 створено фармацевтичний фак. при Львівському Мед. Ін-ті та Київ. Ін-ті для удосконалення провізорів. 1937 були введені звання кандидатів та докторів фармацевтичних наук. Після воєнного занепаду і відновлення (з деякими змінами) фармацевтичних ін-тів 1954 створено курси удосконалення і спеція-

лізації фармацевтів та заочну підготову провізорів з осіб, які мають сер. фармацевтичну освіту та стаж понад 5 рр. При Одеському Фармацевтичному Ін-ті утворено фак. заочної освіти.

Кадри фармакологів на Україні формуються в основному з лікарів, ветеринарів, хеміків та фармакологів. Розвиткові укр. Ф. значно сприяли праці О. Черкеса, П. Радіонова, Г. Петровського та ін. У розвитку фармацевтичної освіти на Україні чималу роль відіграли М. Валяшко (1874—1955), якого вважають за її засновника, та Я. Фіалков, який упродовж багатьох років завідував кафедрою фармацевтичної хемії в Київ. Фармацевтичному Ін-ті. Укр. фармакологи з 1961 об'єднані в Наук. Фармацевтичне Т-во, яке через Всесоюзне Т-во підтримує зв'язки з Міжнар. орг-цією фармакологів, заснованою 1966. Див. також Аптеки.

На еміграції 1945—51 діяв фармацевтичний фак. при Укр. Техн.-Госп. Ін-ті в Мюнхені. Укр. аптекарі ЗДА і Канади є чл. Укр. Лікарського Т-ва Півн. Америки, а його ж. «Лікарський Вісник» містить також дослідження з Ф.

Література: Вычков М., Рачковский С. Фармацевтическое дело, его организация и законодательство. М.—Ленинград 1927; Клист И., Маймин С. Тридцать лет советской аптеки. М. 1948; Прусак А. Из истории аптечного дела на Руси. ж. Аптечное дело, ч. 4, 1953; Зархин И. Очерки истории отечественной фармации. М. 1956; Сорок лет советского здравоохранения в СССР (1917—1957), гол. ред. Ковригина М. 1957; Schulz H. The Training of Pharmacists in Soviet Russia. Review of Eastern Med. Sciences. ч. 11—12, 1958; Rombieriński R. Historia farmacji. В. 1963. Г. Шульц

«Фармерське Життя», советофільський тижневик Т-ва Робітниче-Фармерський Дім, виходив 1925—40 у Вінніпегу, з 1937 зі стор. «Робітниця». Ред. Д. Присташ, М. Сав'як і С. Пура. «Ф.Ж.» перестало виходити у висліді заборони кан. уряду.

Фарфорова промисловість, див. Порцеляново-фаянсова промисловість.

Фасмер (Vasmer) Макс (1886—1962), нім. мовознавець-славіст родом з Петербургу; чл. кількох нім. академій, д. чл. НТШ і чл.-кор. АН СССР. З 1917 проф. Саратовського і Петербурзького, 1919 Тартуського (Естонія), з 1921 Ляйпцігського, пізніше Берлінського ун-тів. Засновник і ред. журн. «Zeitschrift für slavische Philologie» (від 1924). Наук. праця Ф. зосереджувалася навколо двох гол. комплексних питань: етимологія і прабатьківщина слов'ян, зокрема сх. Серед етимологічних праць Ф. гол. були «Греко-славянские этюды» (1906—09), «Kritisches und Antikritisches zur neueren slavischen Etymologien» (1910—1913), синтезом чого став «Russisches etymologisches Wörterbuch» (1950—1958). Хоч у

центрі уваги Ф. були рос. етимології, він широко залучав укр. матеріал (не завжди повний і достатньо перевірений), так що ці праці мають значення й для укр. етимології. Етногенетичні праці Ф. базувалися на широкому використанні водних назв, геогр. назв взагалі й іст. матеріалів. Його погляди на прабатьківщину слов'ян підсумовані в «Die Urheimat der Slaven» (1926). Протягом багатьох рр. Ф. працював над первісними межами й розпросторенням сх. слов'ян, установивши півн. засяг іранських впливів («Die Iranier in Südrussland», 1923), півд. і сх. засяг балтицьких впливів і півд. засяг фінських впливів («Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas», I—IV, 1932—36), як також межі впливів вікінгів («Wikingerspuren in Russland», 1931, та ін.). Ці праці мають основоположне значення також для проблем походження укр. мови. Побічним наслідком цих праць була публікація двох важливих довідникових видань: «Wörterbuch der russischen Gewässernamen» (1960—1973) і «Russisches geographisches Namenbuch» (1962—81), закінчені після смерті Ф., перший Айсолдом та ін., другий Г. Бросером та ін. Обидва вид. включають вичерпний (крім Закарпаття) укр. матеріал. Праці Ф. з специфічно укр. тематикою: до річкових назв (Десна — 1930—31, Псло — 1932, Дніпровські пороги — 1960), іст. проблем: підпис Анни Ярославни (1927 і пізніше); перехід je- > o-, укр. імператив (1925). З діалектології Ф. писав про болг. впливи в закарп. говірках, зраджував і видав діалектні записи Наконечної. На його замовлення Ганцов написав ґрунтовний огляд досліджень з укр. діалектології. Бібліографія писань Ф. в «Festschrift für Max Vasmer», 1956, і «Zeitschrift für slavische Philologie» 31 і 34.

Фатальчук Володимир (* 1903), графік родом з м. Горохова на Волині; мист. освіту здобув 1929 у Київ. Художньому Ін-ті. Працює разом з Ольгою Юнак у книжковій графіці та плякаті. Оформлення й ілюстрації до кн.: «Укр. нар. казки» (1951), «Антологія укр. поезії» (1957), «Кобзар» Т. Шевченка (1959), «Укр. нар. пісні» (I—II, 1964—65), «Хмельницький» І. Ле (1959) та ін.

Фатма-Коба, печера в Байдарській долині в Криму, в якій відкрито (розкопи Г. Бонч-Осмоловського 1927 і С. Бібікова 1956—58) стоянку часів мезоліту. При розкопах виявлено шари азильської і тарденуазької (скорчене поховання кроманьйонської людини) культури.

«Фауна України», монументальний, 40-томний довідник про всі групи тваринного світу на території України і суміж-

них територіях, опрацьований і виданий Ін-том Зоології АН УРСР. Виходить з 1956 з ініціативи І. Підоплічка (1905—75); у складі ред. колегії: В. Касьяненко, І. Підоплічка, І. Білановський, Г. Бошко, М. Воїнственський, О. Маркович, В. Пучков, І. Сокур. Перші томи «Ф. У.» присвячені описові хребетних, наступні — безхребетних, два останні — історії фавни України, її зоогеогр. характеристики та історії дослідження. «Ф. У.» значне досягнення укр. зоологів, яке відповідає найкращим вимогам світової систематики. Використовуючи великі музейні збірки, «Ф. У.» узагальнює багаторічні дослідження фавни України та показує, які питання фавни ще не вивчені. Для кожної родини, роду та виду подано відповідні діагнози, таблиці для їх визначення, подано синоніміку виду, його опис і поширення, екологічні особливості і т. д. До 1981 видано 20 тт. у 31 випусках. Е. Ж.

Фацівка (V—19), с. м. т. на Донбасі; у Перевальському р-ні Ворошиловградської обл.; видобуток кам'яного вугілля, центр. збагачувальна фабрика. Заснована 1870.

Фацівка (V—19), с. м. т. на Донбасі, у Антрацитовому р-ні Ворошиловградської обл.; видобуток кам'яного вугілля. Заснована на поч. 18 в.

Фаянс, див. *Порцеляново-фаянсова промисловість*.

Феодалізм, панівна за середньовіччя у Зах. і частково у Центр.-Сх. Європі суспільно-екон. система, досить контрверсійна щодо наявності в історії України і сх. слов'ян, тому що це питання різно інтерпретується зах., у тому ч. укр. несов., та марксистська іст. наука. Згідно з зах. істориками, основними рисами Ф. є інститути васалітету (угода між паном і васалем, що єднає їх обопільними зобов'язаннями та лояльністю) і лєну або спадкового зем. володіння (одержаного васалем від пана за несення військ. й ін. повинностей). Ф. почався за післякаролінгського періоду (9—10 вв.) і поза незначними його пережитками, занепав на зламі середньовіччя і новітньої доби.

Значно ширше розуміння Ф. подає сов. історіографія, яка більше підкреслює його соц.-екон. аспект, аніж інституційно-правний. Згідно з марксизмом, людство пройшло низку суспільно-екон. формацій: від первісно-общинного через рабовласницький, фєвдальний і капіталістичний лад — до соціалізму, що в кінцевому висновку має призвести до повного комунізму. Ця схема розвитку мала б бути заг. дійсною для всього людства, хоч допускаються різниці в еволюції окремих народів; так само можливе,

що за певних умов така чи інша формація не розвинулася. Напр., у германських і слов. народів перехід від первісно-общинного ладу до Ф. відбувся без створення рабовласницької формації. Природу даного ладу визначають спосіб виробництва та заснована на ньому класова структура. Кожна формація, за винятком первісного комунізму і кінцевого соціалізму, визначається наявністю двох основних антагоністичних класів — первісних виробників та панівної класи, яка, володіючи засобами виробництва, використовує працю перших. Фєвдальний лад характеризується натуральним (неринковим) гос-вом, гол. хліборобством. Основними класами Ф. є напіввільні селяни, прикріплені до землі, та зем. власники (аристократія). Експлуатація селян відбувається шляхом неплатної праці (див. *Панщина*) та несення ін. служб, натуральних данин, пізніше й грошової ренти.

Через брак істотних інститутів Ф. — васалітету й лєну, — історики-немарксистки беруть під сумнів наявність Ф. у сх. слов'ян; цієї думки була більшість укр. дорев. істориків, включно з М. Грушевським. Сов. історики натомість твердять, що фєвдальний період на сх.-слов. землях тривав від виникнення Київ. Держави в 9—10 вв. до скасування кріпацтва 1861. Така концепція, висунена Леніном, а згодом розвинена в працях істориків Б. Грекова, С. Юшкова та ін., була догматично прийнята сов. історіографією з 1930-их рр.

Сов. історики розрізняють три етапи «руського» Ф.: рання фєвдальна монархія (з 9—10 до поч. 16 вв.), станово-представницька монархія (16 — друга пол. 17 в.) і абсолютна монархія (з кін. 17 в.). У стосунку до України сов. історики підкреслюють антифєвдальний характер коз. повстань в 16—17 вв. Велике повстання Хмельницького (1648) ліквідувало на значній частині укр. земель володіння поль. фєвдалів і завдало значного удару Ф. Проте, фєвдальні відносини згодом були відновлені на Україні завдяки перетворенню коз. старшини на нову фєвдальну аристократію та поновленню запровадженню кріпацтва. Сов. історіографія застосовує подвійні мірила в оцінці минулого Росії і України: вона прихильно оцінює «прогресивну» роль рос. монархів і фєвдалів у будівництві рос. держави і культури, натомість негативно оцінює й очорнює традиційні керівні верстви суспільства України, за винятком тих груп і осіб, що були пророс. орієнтації.

З суто емпіричних причин, всупереч твердженням марксизму, недоцільно ви-

значати ціле тисячоліття історії загально-низовим ярликом Ф. і розтягати його на кожне суспільство, в якому співіснують земельна шляхта та залежне селянство. Щоправда, так само не слід звужувати це поняття, обмежуючи його лише до васалітету. Найвластивішим буде розуміння Ф. як комплексного явища, у якому об'єднуються різні взаємопов'язані соціально-економічні, політичні, правові й культурні елементи.

Маючи це на увазі, можна представити такий нарис розвитку та ролі Ф. в історії України. Київ. Русь, очевидно, не була феодалною державою за її початкового періоду (9—10 вв.). Її панівна верства складалася не з землевласників, а з рухливих воїнів-купців, добробут і життєві умови яких визначали міжнародну торгівлю, воєнна здобич та данини (полюддя). Основна маса населення складалася не з кріпаків, а з вільних селян, що жили в родах та племенах. Процес феодалізації почався на Русі-Україні у сер. 11 в. з поселеннями княжої дружини на землі. Одночасно Київ. Держава почала розпадатися на удільні князівства (уділи). Виникнення багатьох осередків держ. влади нагадувало подібний розвиток у Зах. Європі дещо раніше. Укр.-руські кн. і бояри 12—13 вв. керувалися лицарським етосом, що серед його вартостей на першому місці стояло шукання чести і слави, вірність володареві (зверхникові), боротьба з невірними (степовиками) тощо. Феодалні тенденції найсильніше виявлялися у зах. князівстві Галичина (згодом Гал.-Волинській Державі), де сильна і бурхлива боярська верства була під впливом сусідніх поль. і угор. аристократій. Однак, не зважаючи на певні аналогії, існували істотні структурні різниці між Руссю-Україною удільного періоду та феодалною Зах. Європою. На Русі не було формальних договірних відносин між кн. і боярином. Зем. маєтності бояр були не умовними феодалними ленами, а спадковою власністю (вотчинами). Так само не було ієрархії аристократичних титулів. Київ. В., а згодом і старші удільні кн. здійснювали зверхню владу над меншими удільними кн., але тому що всі князі належали до тієї самої династії Рюриковичів, їх взаємовідносини мали характер скоріше міжродинних, ніж феодалних зв'язків; їх розуміли як стосунки між батьком і синами чи між старшими і молодшими братами, а не між сюзереном і васалем. Назагал населення було вільне, хоч було й багато рабів (гол. полонені) та зростаюча верства напіввільних *закупів*, що ними ставали перев. через заборгованість. До тат. навали Русь-Україна мала багато міст, населення яких користувалося пев-

ними політ. правами, що здійснювалися через віча. На противагу до зах., руські міста не мали самоврядування і міщани правно не відрізнялися від сіль. населення. Церква на Русі, за візант. традицією, була менш активна у держ. справах від Рим. Церкви у Зах. Європі.

Якщо суспільно-політ. лад княжої держави дотат. періоду можна вважати феодалним лише з великим застереженням, то у Лит.-Руській Державі існував уже повнотою Ф. Т. ч. вершок феодалного розвитку на Україні припадає від сер. 14 в. до 1569, коли на Зах. Ф. вже зникав. У В. Князівстві Лит. під владою В. кн. існувала ціла ієрархія кн. і княжат (що належали до Гедиміновичів або походили з різних віток Рюриковичів), вельмож і магнатів не княжого роду (барони, за латинськими джерелами) і зем. бояр, пізніше названих, за поль. зразком, *шляхтою*. Кн. й магнати були майже незалежними в управлінні своїх володінь й очолювали власні військ. з'єднання під час походів та опановували високі посади в державі. Шляхетські маєтки несли чималі зобов'язання військ. служби. У нагороду за службу шляхта одержала впродовж 15 в. ряд привілеїв, що їм забезпечували права власності, звільнення від податків та ін. пільги, участь в органах земського управління. Ці права були закріплені у *земських уставах*, а пізніше скомпільовані в *Лит. Статуті*.

Своєрідним явищем В. Князівства було те, що його аристократія і шляхта поділялися на римо-кат. лит. та правос. руську (білор.-укр.) групи. Остання була в більшості, але перша була впливовіша у Вільні і центр. уряді. Конституційно Лит.-Руська Держава розвинулася у феодално-парламентарну систему. Важливим органом була *Пани-Рада*, з якою В. кн. ділив владу, вона його заміняла за його відсутності (коли, як поль. король, він перебував поза В. Князівством). На поч. 16 в. виникли земські соймки, які почали посилати обраних депутатів до Вільні, утворюючи т. ч. другу палату — *Сойм*. Важливі міста здобули за ним зразком міську самоуправу на базі *Мардебурзького права*. Але й міста були виключені з держ. управління, що було заг. явищем у Сх. Європі. Розмежування між нижчим боярством і селянами спершу було пливке, але поступово окреслювалося чіткіше. Селяни підпали під юрисдикцію зем. власників і були зведені до кріпацького стану.

Люблінську унію 1569 можна вважати закінченням феодалного періоду, у властивому розумінні, в історії України. Унія створила зфедеровану Поль.-Лит.

Річ Посполиту і передала укр. землі з-під лит. влади під владу поль. корони. Система шляхетської демократії, введена на Україні, була в основному нефефдальною у її інституційно-правних і політ. аспектах; вона включала рівноправність усіх шляхтичів (тобто скасування фефдальної ієрархії) і звільняла шляхту від її службових обов'язків. Шляхта Речі Посполитої втратила свій військ. характер і стала верствою с.-г. підприємців. Великі землевласники і сер. шляхта в погоні за прибутками продукували на експорт. Цей перехід від прожиткової економіки до орієнтованої на ринок с.-г. продукції призвів до посилення *панщини* і до орг-ції плянтаційного типу фільваркового госп-ва (див. *фільварки*). Деякі історики вважають і цю «другу кріпаччину» за форму Ф. Але вживання цього терміну не повинно закривати істотної різниці між середньовічним Ф. і фільварковим госп-вом, пов'язаним з закріпаченням, характерним для ранньої нової доби Сх. Європи.

Належить зробити деякі зауваження у зв'язку з Ф. щодо суспільного розвитку на Україні в 17—18 вв. Основною причиною повстання 1648 було дуже поширене соц. невдоволення у Речі Посполитій. Проте *Хмельниччина* була не тільки антифефдальним сел. бунтом, але скорше нац.-визвольною боротьбою укр. народу, у якій брали участь усі прошарки населення за винятком магнатів та їх службовців. Запор. Військо було ядром, навколо якого гуртувалися селяни і міщани, що до них приєдналася значна частина правос. дрібної шляхти. Гетьманська Держава, яка виникла у висліді революції Хмельницького, не була за своєю суспільною структурою ані фефдальною, ані, очевидно, «буржуазно-демократичною». Її можна розглядати як відміну станового корпоративного суспільного ладу, прикметного для Європи 17 в. Самобутнім для України було пристосування коз. військ. орг-ції, яка виникла в умовах степового прикордоння, до вимог цивільного суспільного життя. Соц. прошарки Гетьманщини, або стани, склалися з коз. *старшини* (яка абсорбувала чимало шляхтичів Речі Посполитої), з рядових козаків (кляса хліборобів-войовників), міщан (до яких далі стосувалося *Мардебурзьке право*) та посполитих селян. Суспільна диференціація стала виразнішою після Б. Хмельницького, а на другу пол. 17 в. припадав вияв чималих клясових антагонізмів. Однак становище селянства в Гетьманщині було краще, ніж у будь-якій ін. країні Сх. Європи того часу; воно було особисто вільне і могло володіти

землею. Самобутній розвиток України зазнав великих змін упродовж 18 в. у висліді натиску та інтервенцій Рос. Імперії. Це викликало між ін. й екон. руїну укр. міст та постійне погіршення становища селян. Остаточне скасування автономії України 1783 збіглося з відновленням кріпацтва.

Починаючи з кін. 18 в., суспільний лад на Україні був пристосований до панівної системи у Росії. Якщо мова про суть цієї системи, то сов. історики визначають її як «фефдальну». Проте цього погляду не поділяють несов. історики. Елементи Ф., що існували на території півн.-сх. Руси, пізнішої Росії, за удільного періоду (12—14 вв.), були придушені й усунені з виникненням Московської держави.

В. Князівство, пізніше Царство Моск., в 15—17 вв. розвинулося в патримоніальне самодержавство, що скорше нагадувало орієнтальні деспотичні держави (напр., Оттоманську Імперію), аніж евр. фефдальні монархії. Особливостями моск. системи були: брак забезпечення особистих прав і права власності, відсутність автономних корпоративних з'єднань і цілковите підкорення всіх соц. груп, включено з «служилим дворянством», необмеженій владі і сваволі царя. Реформи Петра I. надали Росії фасаду тогочасних евр. абсолютних монархій, але не змінили патримоніальної суті системи. Якщо питання про суспільно-політ. характер уладу Моск. держави та Рос. Імперії може ще бути дискусійним, то дві тези можна уважати задовільно доведеними: 1) суспільний розвиток України впродовж 400 рр., під час лит., поль. і коз. періодів, був значно відмінним від розвитку в Московії-Росії; 2) приєднання України до рос. держави мало перев. шкідливі й регресивні наслідки для суспільних відносин укр. народу.

Література: Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства. М. 1910, 2 вид. Гага 1966; Павлов-Сильванский Н. Феодализм в удельной Руси. П. 1910; Вагалий Д. Нарис історії України на соц.-екон. ґрунті, т. I. Х. 1928; Греков Б. Феодальные отношения в Киевском государстве. М.—Ленинград 1936; Юшков С. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київ. Русі. К. 1939; Vernadsky G. Feudalism in Russia. Speculum. т. 14. 1939; Юшков С. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М. 1949; Zur Periodisierung des Feudalismus und des Kapitalismus in der geschichtlichen Entwicklung der UdSSR. Берлін 1952; Греков Б. Киевская Русь. М. 1953 (англ. вид. М. 1959); Крупницький Б. Основні проблеми історії України. Мюнхен 1955; Дядиченко В. Нариси суспільно-політ. устрою Лівобережної України кін. XVII — поч. XVIII ст. К. 1959; Backus O. The Problem of Feudalism in Lithuania, 1506—1548. Slavic Review, p. 21, ч. 4. 1962; Chirovsky N. Old Ukraine: Its Socio-Economic Development Prior to 1781. Ma-

дисон, Н. Дж. 1963; Голобуцький В. Екон. історія Укр. РСР. К. 1970; Goehrke C. Zum gegenwärtigen Stand der Feudalismus. Diskussion in der Sowjetunion. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Serie. p. 22. ч. 2. Мюнхен 1974; Okinshevych L. Ukrainian Society and Government 1648—1781. Мюнхен 1978; Данилова Л. Теоретические проблемы феодализма в сов. историографии. М. 1980; Sysyn F. The Problem of Nobilities in the Ukrainian Past: The Polish Period 1569—1648. Rethinking Ukrainian History. Едмонтон 1981.

І. Лисяк-Рудницький

Федак Василь (*1910 в с. Кадубівці, Буковина), правос. церк. діяч у Канаді, куди прибув 1912, свящ. Укр. Греко-Правос. Церкви, з 1978 єп. Саскатуну. З 1981 керує справами Сх. єпархії з осідком в Торонто.

Федак Степан (9. 1. 1861 — 6. 1. 1937), визначний гром. діяч, філантроп, за фахом адвокат, родом з Перемишля. З 1874 у Львові, вихованець бурси Ставропігійського Ін-ту, Акад. гімназії і Львівського Ун-ту. Студентський діяч, чл. Акад. гуртка, диригент студентського хору і 1891 співзасновник т-ва «Боян». Організатор екон. установ: чл. Управи «Нар. Торгівлі», чл.-засновник Т-ва взаємних забезпечень «Дністер» (з 1909 його гол. дир.), Центробанку, Ревізійного Союзу Укр. Кооператив, Зем. Банку Гіпотечного, «Карпатії», Укр. Щадниці в Перемишлі, віцепрез. (з 1913) Крайового Банку (згодом Банку Госп-ва Крайового), з 1906 чл. Апеляційної комісії для заробіткового податку. 1915 вивезений росіянами як закладник до Києва (звідки повернувся 1916), де організував опіку й допомогу для українців з Галичини. У листопаді 1918 держ. секретар харч. справ уряду ЗУНР. У грудні 1918 Ф. організував Горожанський Комітет для опіки й допомоги укр. полоненим, інтернованим і політ. в'язням. По ліквідації (вересень 1921) Комітету його секції оформилися у статутіві т-ва (Укр. Т-во Допомоги Інвалідам, Союз Укр. Адвокатів, перший гол. Ф.) і нелегальний, але толерований владою Комітет допомоги політ. в'язням, який Ф. очолював до кін. життя.

Ф. — активний чл. майже всіх укр. товариств, сеньйор Ставропігійського Ін-ту і почесний чл. «Просвіти» (з 1925), один з найбільше шанованих і популярних постатей Львова. Батько Степана Ф.-Смока, Олени Ф.-Шепарович, Ольги Ф.-Коновальцевої і Софії Ф.-Мельникової.

С. Федак

Федак (псевд. Смок) Степан (1901—45), рев. діяч родом зі Львова, син Степана Ф., юнаком вступив до Укр. Січ. Стрільців, вчився у Військ. Академії у Вінер-Нойштадті, воював у лавах УГА й армії УНР. Як чл. Укр. Військ. Орг-ції здійснив атентат на поль. през. Й. Пілсудського і воєводу О. Грабського 25. 11. 1921 у Львові. В кін. другої світової війни згинув без сліду у Берліні.

С. Федак-Смок

Федак-Шепарович Олена (1894—1982), жін. і гром. діячка, за фахом журналістка родом зі Львова, дочка С. Федака, дружина Лева Шепаровича; під час першої світової війни займалася харитативною діяльністю, 1919 — представниця уряду ЗУНР для справ Червоного Хреста, 1921 співзасновниця Союзу Українок у Львові, чл. його проводу і заступник гол.; 1928—35 чл. проводу УНДО. 1938 співзасновниця «Дружини кн. Ольги». 1935—39 співред. двотижневика «Жінка» і «Громадянка». Брала участь в міжнар. жін. конгресах. На еміграції в Австрії і з 1949 в ЗДА; померла у Нью-Йорку.

О. Федак-Шепарович

Феддерс Юлій (1838—1909), маляр родом з Латвії; акад. петербурзької Академії Мистецтв (з 1880). З 1880-их рр. жив на Україні; помер у Ніжені. Укр. пейзажі: «Річка Донець біля Святих Гір» (1882), «Поблизу Святогорського монастиря» (1882), «Дніпровський поріг» (1892), «Вугільні ями» (1897) та ін.

Феделеш Кирило (1881—1950), пед. і просвітянський діяч, закарп. гр.-кат. свящ., засновник і гол. антиалькогольного т-ва «Тверезість», посол до карпат. укр. сойму 1939. 1945 вивезений на Сибір, де й помер.

Феденко Богдан (*1924), політ. діяч, публіцист, історик, нар. у Празі, син Паласа Ф., з 1952 живе в Парижі; доц. УВУ (з 1980). Видавець і ред. профспілкового місячника «Вільний Робітник» у Парижі (1952—63). Чл. ЦК Укр. Соц. Партії, делегат від неї на конгресах Соц. Інтернаціоналу; чл. міжнар. Центру вільних проф. діячів на чужині. Ф. автор іст. довідок, зокрема про М. Драгоманова, з найновішої історії: «300-ліття

Переяславського Договору і сов. пропаганда» (1958), «Україна після смерті Сталіна» (1953), автор роману французькою мовою «Taormina» (1969).

Феденко Панас (1893—1981), політ. діяч, історик, публіцист родом з с. Веселі Терни на Катеринославщині. Чл. Укр. Центр. Ради (1917—18) і Трудового Конгресу (1919), чл. ЦК УСДРП (з 1919), співред. «Робітничої Газети» (1919), делегат УСДРП в Екзекутиві Соц. Інтернаціоналу. На еміграції з 1921 в Польщі, Празі й Мюнхені; доц. і проф. Укр. Високого Пед. Ін-ту М. Драгоманова (з 1926) і УВУ (з 1934) в Празі і Мюнхені. Провідний чл. УСДРП на еміграції в Празі, згодом у Німеччині, представник УСДРП, а 1950—67 — Укр. Соц. Партії в Укр.

П. Феденко

Нац. Раді. Праці: «З дипломатичної діяльності Данила Грека» (1929), «Політ. пляни Я. Коменського та Україна» (1932), «Укр. гром. рух у ХХ ст.» (1934), «Історія соц. та політ. боротьби в Україні» (1935), «Укр. нац. відродження в ХХ ст.» (1936), «Nationalitätenfrage in der Sovietunion» (1937), «Ukraine, Her Struggle for Freedom» (1951), «Ісаак Мазепа» (1954), «Україна в ХХ ст.» (1959), «Соціалізм в минулому й сучасному» (1968). Публіцистичні ст. на іст. і політ. теми. Автор іст. повістей з коз. доби: «Гомоніла Україна» (1942), «Гетьманів кум» (1943), «Несмертельна слава» (1953, під псевд. В. Тирса), «Amor Patriae» (1962). Помер у Мюнхені.

Федералізм, держ.-правна думка і система, також рух, спрямований на утворення союзних держав — федерацій (ф.), які є формою інтеграції близьких геогр., споріднених іст. й культ. та зв'язаних ін. інтересами країн в одне ціле при збереженні самоуправління й держ. статусу складових частин. Деякі унітарні, зокрема багатонац. держави намагаються через ф. уникнути фрагментації і зберегти єдність, при чому творяться самоуправні складові держ. одиниці за нац. ознаками.

Модерні ф. датуються з часу утворення ЗДА (1787); найстаршою з існуючих ф. є Швайцарія, яка виникла за середньовіччя з окремих держав-кantonів, через кон-федеральний союз до сучасної федеральної держави. Держави-члени ф. об'єднуються на рівних правах, а прерогативи і влада надрядної (спільної) держави та її чл. визначені та гарантовані конституцією. Функцією ф. є децентралізація політ. системи й декон-

центрація влади. Ф. становить вищу форму автономії (автономізму) і є вислідом змагання до самоуправління. Самодерж. структури та імперські концепції заперечують Ф., а дем. системи, зокрема респ. та ліберально-конституційні доктрини, сприяють йому.

Ф. на Україні до 19 в. Федеральні ознаки і тенденцію до союзної держави виявляла, за істориком М. Костомаровим, Київ. Русь, що була союзом земель (князівств). Однак цей процес не вивершився достатньо через тат. завоювання та перевагу на півн. ін. держ. ладу: централізації влади й унітарної держави. Рос. історик П. Данилевський вбачав у Київ. Державі «самодержавно-слов. ф.». В. Ключевський визначав Київ. Русь не як політ. ф., а як генеалогічну, побудовану на спорідненні правителів. Нім. історик Георг фон Равх називав її «Fürstenfoederation». З укр. істориків права Р. Лащенко і М. Чубатий погоджуються з Костомаровим, що київ. союз князівств виявляв федеративні тенденції. У Моск. Державі федеративного принципу не було, бо навіть коли Москва приєднувала здебільша силою ін. князівства й нерос. держ. формації та залишала їм тимчасово якийсь ступінь автономії (Гетьманщина, В. Військо Донське, Грузія), це будувалося на васальній основі.

Статус укр. земель у Поль. чи Лит. державах так само не можна вважати федеративним з тієї причини, що «руський» їх компонент там ніколи не набрав рівнорядного статусу, а Річ Посполита не була надрядною державою. Могли бути зародки Ф. у концепції І. Виговського і *Гадяцькій угоді* (1658), але це не вийшло поза початкову стадію плянування.

Ф. у 19 в. Модерна федералістична думка розвивається на Україні і в Росії щойно з 19 в. Серед декабристів лише Т-во *З'єднаних Слов'ян* підносило ідею ф. для слов. народів, однак без надання федеральних прав Україні. Рос. слов'янофіли в принципі відкидали ф., бо їхнім ідеалом була сильна влада рос. «земсько-нар. царя-самодержця» як запорука захисту усіх слов'ян проти не-слов. світу.

На противагу до рос. концепції укр. слов'янофілство, репрезентоване *Кирило-Методіївським Братством*, висунуло на чолі своєї програми ідею ф. слов. народів, рівних і вільних, з респ. і дем. ладом. Братство передбачало для України центр. місце у слов. ф. («Книги біття укр. народу»). Серед кирило-методіївців найвиразнішим представником Ф. був М. Костомаров. На свій час ці

ідеї не мали значного поширення, але згодом вони інспірували ін. політ. мислителів і діячів.

Деякі рос. ліберальні і рев. кола сер. 19 в. так само бачили у ф. розв'язку багатьох проблем царської самодерж. Росії. Зокрема проголошував ідеї Ф., включно з правом України на автономію у новій рос. ф. чи навіть на відокремлення, О. Герцен (статті в ж. «Колокол»). Федералістами були проф. Казанського Ун-ту А. Шапов, письм. і публіцисти М. Огарьов та М. Чернишевський; останній розглядав ф. як союз рівних «держав-племен», базований на самоуправлінні. Анархічний Ф. відстоював серед росіян М. Бакунін.

На передового теоретика Ф. на Україні й у Росії взагалі вибився М. Драгоманов, що органічно продовжував гол. ідеї Кирило-Методіївського Братства. Він перегукувався з рос. лібералами-федералістами, але його концепція ф. була глибша і краще наук. обґрунтована. У політ. Ф. (на противагу до екон. ф. П. Прудона) Драгоманов бачив найкращу розв'язку нац. питання Росії й Австрії, як також найкращу форму демократії. В основу ф. Драгоманов ставив самоврядування громад і ширших обл. (земель), які об'єднуються у «вільний союз-спілку» на основі сучасних принципів конституціоналізму і представницьких органів на різних щаблях, а централізм, навіть респ. й парламентарний, на його думку, чужий справжньому Ф. Ідеал політ. ф. Драгоманова реалізується у висліді децентралізації і відбюрократизування держави «знизу вгору» при повному визнанні самоуправних одиниць. Спільним держ. органом ф. має бути двопалатна дума, що репрезентує все населення та нац. держави. Практично на сучасному йому етапі Драгоманов сприяв земському рухові і міському самоуправлінню (автономія міст), що мало привести рос. політ. життя до ф.

В основу Ф. Драгоманова покладена «вільна громада» (звідси назва — громадівство) і вільні договірні взаємини між громадами і землями. В одному зі своїх проєктів, беручи до уваги екон.-геогр. критерій, він поділив Росію на 20 складових автономних земель, у тому ч. 4 на укр. землях (поліська, київ., одеська, харківська). Драгоманов сугерував для Галичини федералістичну концепцію, яка базувалася б на коронних краях Австрії.

У женеvській «Громаді» з'ясовував свої федералістичні погляди, виходячи з драгоманівської «громади», яка представляє найповнішу демократію, також С. Подолинський. Україна, за Подолин-

ським, мала становити федеративну республіку вільно об'єднаних громад, яка своєю чергою може увійти до світової ф. Складові частини держави (громади) ухвалюють самі для себе у всіх справах обов'язкові норми, а спільна «рада громад» є радше арбітром у випадку конфліктів між ними. Не тільки законодавча і виконавча влада мали бути децентралізовані, а й судівництво. Спільними органами ф. мали бути федеральна поліція, військ. штаб, статистичне управління і деякі відомства спільного екон. планування й управління.

Ф. у 20 в. Погляди Драгоманова і Подолинського поділяла політ. активніша частина діячів на Придніпрянщині в кін. 19 в., зокрема коли з поч. 20 в. почали виникати політ. партії. Тільки Рев. Укр. Партія (на поч.) та Укр. Нар. Партія були самостійницькими. Ін. (соц.-дем., радикально-дем., Т-во Укр. Поступовців) висували ще програму автономії й евентуально ф. Перев. такою була програма й ін. нерос. фракцій у Держ. Думі (див. Союз Автономістів); також на першій стадії революції 1917 З'їзд народів Росії, що зібрався у вересні 1917 під проводом М. Грушевського, поставив вимогу перебудови держави за федеративним принципом. З рос. партій лише соц.-революціонери були готові прийняти для респ. Росії ф. Меншовики і більшевики були централістами, такими ж були й октябристи, а кадети погоджувалися на обмежену автономію для нерос. народів. Соц. партії нерос. народів, включно з жид. «Бундом», виступали за ф. Проголошена 14. 9. 1917 за А. Керенського Рос. Республіка свого політ. устрою не визначала взагалі. Більшість ін. народів, зокрема окраїнних, швидко стали на позицію самостійності. Більш. переворот прискорив серед них еволюцію від автономії до самостійності. Це ілюструють універсали Укр. Центр. Ради. Хоч з Універсал ще декларативно відстоював ф., але фактично вже не було з ким федеруватися. Бувши послідовно вірними «самовизначенню» й дем. ідеям «нар. волевиявлення», творці 4 Універсалу залишили можливість установчим зборам вирішувати питання про можливий федеративний зв'язок УНР з ін. частинами Росії. З поч. 1918 практично всі укр. партії стояли за самостійність України. Рос. партії на Україні ще теоретично наполягали на ф., хоч переконаних федералістів у рос. антибільш. русі було мало. Коли шанси Укр. Держ. у альянтській дипломатії були майже жадні, гетьман П. Скоропадський, під впливом свого рос. оточення, оголосив 14. 11. 1918 ф. України з Росією, однак і ті росіяни, які співдіяли з ним, радше вва-

жали її тактичним маневром для відновлення рос. централізованої держави.

Після рев. подій 1917—20 й короткотривалого існування укр. держави вже не було поважнішої укр. групи, що підтримувала б ф. Помітний виняток становив гал. політик В. Панейко, який 1922 представив плян конфедерації з Росією як альтернативу до поль. панування над зах.-укр. землями.

Об'єднання УНР і ЗУНР не відбувалося на платформі ф., скорше зарисовувалося після 21. 1. 1919 злиття двох держав при тимчасовому залишенні двох окремих політ. і військ. структур. Внутр. укр. ф. для майбутньої України пропонували два правники в окремих проєктах конституції УНР — С. Дністрянський та О. Ейхельман.

На шляху федеративного перетворення була в 1938—39 рр. Чехо-Словацька Республіка, у складі якої мала бути Карпато-укр. Держава.

Сов. ф. в теорії і на практиці. Рос. марксист, йдучи слідом за К. Марксом і Ф. Енгельсом, відкидали ф. (Г. Плеханов, В. Ленін), бо він пілважував їх центр. ідею — концентрацію влади в руках роб. класи, на ділі ж — партії, та засади марксівського соціалізму взагалі. Ленін і більшовики були також проти федеральної структури Рос. Соціал-Дем. Роб. Партії (конфлікт з укр. «Спілкою» і жид. «Бундом»). В антифедералістичному наставленні більшовики зустріли рос. революцію й готували свій переворот, хоч критикували Тимчасовий уряд за антинац. політику супроти окраїнних народів. Коли ці останні вже були на шляху до усамостійнення, 3 Всерос. з'їзд советів ухвалив 25. 1. 1918 постанову, за якою «сов. Рос. Республіка засновується на засадах вільного союзу вільних націй, як федерація сов. нац. республік». 1920 Комінтерн підтвердив ф. як перехідову форму сов. державности до цілковитої єдності. Утворена 1917 Рос. Сов. Федеративна Соціалістична Республіка уважалася скорше ф. автономних «народів», а не «держав». Ще до того, створивши в грудні 1917 для України сов. уряд у Харкові, більшовики проголосили, що Україна перебуває у федеративному зв'язку з Росією. Після вимушеного зірвання цього зв'язку (Берестейський мир між центр. державами і Росією) та оголошення сов. України «самостійною», як також у відповідь на намагання більшовиків у центрі розбити єдність України творенням окремих сов. респ. (Донецько-Криворізької, Таврії, Криму й Одеської), укр. націонал-комуністи і прихильні їм ліві есдеки та есери плянували в лютому-квітні 1918 оформи-

мити УНР як «самостійну федеративну сов. республіку».

Тимчасовий роб.-сел. уряд України 25.1. 1919 знову схвалив об'єднання України з РСФСР «на засадах сов. ф.». Це підтверджено окремим договором та ін. законодавчими актами в червні 1919 й пізніше. Не зважаючи на «федеративний зв'язок» сов. республік, Рос. Ком. Партія (більшовиків) залишилася централізованою з одним ЦК, а партії окремих респ. діяли на правах обл. орг-цій.

Офіц. визначалися взаємини між РСФСР й ін. респ., в тому ч. й УССР, в 1918—23 як федеративні, базовані на політ., екон., військ. і дипломатичному союзі, проте в дійсності їх можна уважати лише як квазіфедеративні. Роль спільних федеральних органів виконували держ. органи однієї держави (несиметричні відносини між членами ф.); не було жадних гарантій для «суверенних» прав складових республік; їх взаємини базувалися то на договірних засадах, то на де факто втручання РСФСР у справи ін. сов. республік. Сучасні сов. правники кваліфікують взаємини між РСФСР й ін. соз. республіками як «федеративні», однак цей погляд не був загальноприйнятий у 1920-их рр. М. Рейхель, А. Малицький, Н. Палієнко, Д. Магеровський, Є. Коровін взаємини між сов. республіками в 1919—23 рр. вважали конфедеральними. Дехто з зах. авторів також поділяє цей погляд (В. Гсовскі), у тому ч. й деякі укр. правники на еміграції (Б. Галайчук, О. Юрченко, Р. Якемчук).

Під час творення ССРСР була тенденція включити досі формально «незалежні» сов. республіки до РСФСР шляхом т. зв. автономії (Й. Сталін та ін.). Представники деяких соз. республік (України та Грузії), зокрема Х. Раковський, М. Скрипник, В. Затонський, Мдівані, Цівцівадзе й ін., воліли конфедеративний зв'язок із залишенням найширших прав нац. республікам. Між двома крайностями Ленін своїм авторитетом вирішив дискусію на користь ф., яку утворено у майже класичній формі щодо структури (див. Союз Сов. Соціалістичних Республік). Нову ф. створено на підставі союзного договору 30. 12. 1922, згодом конституції, за якою об'єднувалися складові держави (РСФСР й деякі ін.) та унітарні. У зв'язку з цим, деякі сов. автори розглядають два типи сов. ф.: держ. з'єднання вищого типу (СССР) і нижчого (РСФСР та деякі ін. республіки) — тільки з автономними формаціями. До цих належала в 1924—40 й УССР, маючи у своєму складі Молд. АССР (див. політ.-держ. устрій у ст. Укр. Сов. Соц. Республіка).

Конституції ССРСР (1924, 1936) та УССР (1925, 1929 і 1937) були побудовані на принципі формальної ф., а фактично ССРСР став централізованою державою. Цей останній аспект сов. державності зміцнює факт, що ніде немає гарантії республіканських прав, які поступово і без формального конституційного процесу узурпувалися центр. органами. Через постійну тенденцію до централізації влади й довільну заміну респ. органів союзними деякі зах. дослідники заперечують федеративну природу ССРСР (Лівінгстон, Маврах, Файнер, Аспатурян). Більшість авторів, у т. ч. й укр., погоджуються, що йдеться тут про спеціальний тип ф. (сов. ф.) з тенденцією до факто унітарної держави при збереженні інституційно-функційних федеральних форм. Цього заг. процесу не змінили дві спроби поширення прав союзних респ. (1944 — надання республікам зовн.-політ. компетенцій і деяких прерогатив у військ. ділянці, а 1956—59 — поширення екон. прав), бо їх фактично не здійснено. Останніми часами триває далі процес «відфедералізування» ССРСР, хоч номінально конституція 1977 підтвердила принцип й інституції ф. Під час обговорення проєкту нової конституції ССРСР дехто висловлювався за поступове відживання ф. (П. Семьонов, Д. Златопольський), що узгоджується з ідеєю «злиття націй». Разом з тим за тривалість федеративного принципу висловлювалися Куличенко, С. Якубовська, Г. Александренко та ін. На характер цієї дискусії й майбутнє сов. ф. мають вплив еволюція нац. політики КПСС, а також після 22 з'їзду концепція т. зв. «сов. народу».

Література: Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси. ж. Основа, ч. 1. П. 1861; Drahomanov M. Essai d'un programme politique et social ukrainien. Женева 1884; Zasztowt-Sukiennicka H. Fédéralisme en Europe orientale. Париж 1926; Рейхель М. Советский федерализм. М.—Л. 1930; Ladreit de Lacharrière G. L'idée fédérale en Russie de Riourik à Staline (862—1945). Париж 1944; Rudnytsky I. L. Mykhailo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings. The Annals of Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, vol. II, ч. 1 (3). Нью-Йорк 1932; Грушнытскы В. Federalism and Russian Empire, ibid., vol. II, ч. 2. Нью-Йорк 1952; Von Rauch G. Russland; Staatliche Einheit und nationale Vielfalt. Мюнхен 1953; Чистяков О. Взаимоотношения советских республик до образования СССР. М. 1955; Pires R. The Formation of the Soviet Union. Кембридж 1964; Юрченко О. Природа і функція сов. федеративних форм. Мюнхен 1956; Якубовская С. Строительство союзного советского социалистического государства 1922—25. М. 1960; McNeal R. Stalin's Conception of Soviet Federalism (1918—23); The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, vol. IX, ч. 1—2. Нью-Йорк 1961; Bilinsky A. Die Entwicklung des sowjetischen Foederalismus. Jahrbuch für Ostrecht. vol. III, ч. 2. 1962; Сокуренько В. Демократические учения о государстве и

праве на Украине во второй половине XIX в. л. 1966; Златопольский Д. СССР — федеративное государство. М. 1967; Kis T. Le fédéralisme soviétique. Оттава 1973

В. Маркусь

Федерация Українських Соціал-Демократів у Канаді, заснована 1910 з чл. укр. філій Соціалістичної Партії Канади, які діяли вже з 1907. До Ф.У.С.-Д. увійшло 10 філій. Тому що Соц. Партія Канади була проти створення Ф.У.С.-Д., остання разом з ін. нац. філіями емігрантів заініціювала заснування Кан. Соц.-Дем. Партії. 1914 Ф.У.С.-Д. прибрала назву *Укр. Соціал-Дем. Партія в Канаді*; її органом була газ. «Робочий народ».

Федецький Альфред (1857—1902), фотограф-мистець у Харкові, перший укр. оператор хронікально-документальних фільмів родом з Житомира. Фільми в 1895—96 рр.: «Джигитівання козаків», «Відхід потяга від Харківської станції», «Хресний хід з Куряжа у Харків», «Нар. гуляння на Кінній площі в Харкові» та ін. Розробляв кольорову фотографію.

А. Федецький

Федик Теодор (1873—1949), укр. кан. нар. поет; нар. в Галичині (Угринів Горішній), до Канади прибув 1905, де працював як робітник. В коломийковому стилі склав «Пісні про Канаду і Австрію» (1908). Ці вірші були широко популярні серед поселенців, зазнали 5 вид. і спільного накладу понад 50 тис. примірників.

Фединський Олександр (1914—81), правник і бібліограф, родом з Галичини, брат Юрія Ф., в'язень поль. і нім. тюрем; на еміграції в Австрії, з 1948 р. в ЗДА; співр., а 1977—81 гол. управи *Укр. Музею Архіву* в Клівленді. Автор «Бібліогр. показника укр. преси поза межами України» (1966—79, 6 вип.).

Фединський Юрій (1912—79), правник родом зі Львівщини, студіював у Львові, Інсбруці й Блюмінгтоні; д. чл. НТШ. Працював у правничих бібліотеках ЗДА, викладач права у Львівському й Інсбруцькому ун-тах і з 1966 проф. Ун-ту Індіяни в Блюмінгтоні (міжнар. і порівняльне право). Розвідки на правничі теми укр., нім. і англ. мовами: „Sovietization of an Occupied Area through the Medium of Courts“ (1953), „Rechtstatsachen auf dem Gebiete des Erbrechts im Gerichtsbezirk Innsbruck, 1937—41“ (1968), „Prominent Polish Legal Scholars of the Last 100 Years“ (1970), ст. в «ЕУ» та ін.

Федишин Ірина (*1928), уроджена Петренко, маляр-модерніст і мистецтвознавець, співр. УВАН. Мист. освіту здобула в Колумбійському Ун-ті, Гантер-Коледжі в Нью-Йорку та в амер. мистців-модерністів. Викладала історію мистецтва в Джан Джай Коледжі Н. Й., Райс-Ун-ті в Гюстон, Тексас, та в Укр. Правос. Семінарії у Бавнд Бруку. У малярстві культивує експресіонізм і конструктивізм.

Федишин Олег (*1928), політолог, родом з Тернопільщини, студіював у Колумбійському Ун-ті (Нью-Йорк), студентський діяч у ЗДА, проф. Місск. Нью-Йоркського Ун-ту, наук. секретар Укр. Вільної Академії Наук у ЗДА (з 1978). Автор розвідки „Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917—1918“ (1971) і низки ст. і рецензій в амер. й укр. журн. з совєтознавства, зокрема з нац. питання.

Федів Ігор (1895—1962), гром. діяч, географ, педагог, видавець, родом з Коломиї. 1914—19 вояк УСС, пізніше на еміграції; студентський діяч у Відні (гол. Т-ва «Січ») і Празі, 1923—24 гол. ЦЕСУ-С-у. З 1929 у Львові; співр. «Укр. Заг. Енциклопедії», чл. дирекції Укр. Видавничого Ін-ту в Львові (1940—45), Укр. В-ва Кр.-Л. На еміграції в Німеччині, Тунісі й (з 1951) в Монреалі. Ст. на геогр. теми, зокрема про Чорне м., співавтор повісти «Син України».

І. Федів

Федір А. (Ф. А., Ф.), кийв. дереворитник кін. 17 — поч. 18 вв., працював у Києві між 1694—1724. Оформлював й ілюстрував гравюрами «Апостола» (1695, «Побиття Стефана»), «Євангеліє на престольне» (1697, рамка для заголовка), «Страсне Євангеліє» (1706, «Обмивання ніг апостолам»), «Молитвослов» (1707, «Успіння»), «Богородиця» (1709). Біблійним і євангельським сценам Ф. надавав нац. рис.

Дереворитна рамка Федора А. (кін. 17 ст.)

Федор Павло (1884—194?), культ. діяч русофільського напрямку на Закарпатті, педагог родом зі Словаччини; управитель шкіл у Пряшеві і діяч Общества

ім. Духновича. Зб. поезій «Мысли» (1929), праці «А. И. Добрянский» (1927) і «Очерки карпаторусской литературы со второй половины XIX столетия» (1929) та п'єси «Верховинец», 1935 і ін.).

Федоренко Василь (*1929), діяч укр. руху опору родом з Чернігівщини, політ. в'язень, за фахом слюсар; кілька разів суджений (1959, 1967, 1975, останньо на 15 рр. ув'язнення) за «антисов. пропаганду» і нелегальний перехід кордону. Ф. протестував проти в'язничних умов у Владімірській тюрмі голодовими страйками. На суді 1975 натаврував колоніальну політику Москви супроти України, відмовився від сов. громадянства.

Федоренко Євген (*1903), філософ-марксист, родом з Житомирщини; студіював у Одеському Ун-ті; викладав у Київ. Ун-ті, Вищій партійній школі при ЦК КПУ, з 1963 в Київ. Мед. Ін-ті (завідувач катедри філософії). Праці на тему ком. етики: «Про роль нар. мас і особи в історії» (1957), «Коммунистическая нравственность» (1959), «Моральні основи радянської сім'ї» (1963) й ін.

Федоренко Іван (1827—89), астроном родом з Харкова; працював на Пулковській обсерваторії б. Петербургу, у Києві (з 1852) та Харківському ун-тах (з 1857, з 1862 проф.). Основні праці стосуються вивчення рухів зірок. Ф. брав участь у складанні каталога 4637 білополярних зірок, виданого Пулковською обсерваторією.

Федоренко Павло (1880—1962), історик, археограф і архівіст родом з Чернігівщини, вихованець Київ. Ун-ту, співр. Полтавської Губ. Архівної Комісії. у 1920—30-их рр. наук. співр. Іст. Секції ВУАН і керівник Чернігівського Іст. Архіву. Дослідник економ. історії Лівобережної України 17—18 вв. Головні праці: «Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской Описи» («Труды Полтавской Ученой Археологической Комиссии»), «З історії монастирського госп-ва на Лівобережжі 17—18 вв.» (1927), «Рудники Лівобережної України 17—18 вв.» (1960). За ред. Ф. видано «Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779—1781 рр.» (ВУАН, 1931) і «Документы по истории металлургии Левобережной Украины» («Материалы по истории СССР», т. V. М. 1957). Ф. був репресований у другій пол. 1930-их рр., реабілітований у 1950-их рр.

Федорів Мирон (*1907), хоровий диригент і композитор родом з Бережанщини (Галичина); муз. освіту здобув у Варшавській, Віденській і Зальцбургській консерваторіях та муз. школі в Чикаго. Праці: «Укр. рел. пісні» у 2 частинах (1960); для мішаного хору «Воскресна Утрєня» (1967), «Єрусалимська Утрєня»

(1971), 2 Служби Божі, «Укр. гал. церк. співи» (Василіянські напівні, 1961); музика до слів Т. Курпіти «Сальви і мальви» (1967). Живе в ЗДА.

Федорів Роман (* 1930), письмен. і журналіст родом зі Станіславщини. 1967 закінчив фак. журналістики Львівського Ун-ту, працював у місц. пресі, з 1968 гол. ред. ж. «Жовтень». Оп., повісті, нариси; романи «Отчий світильник» (1976), «Кам'яне поле» (1978). Зібране вид. «Твори в двох томах» (1980).

Федорів Юрій (* 1907), кат. свящ., історик родом з с. Саджанки на Богородчанщині; теологію студіював у Львівській Богословській Академії, Віденському і Празькому ун-тах; з 1949 душпастир у Торонто, проф. іст. Церкви Укр. Кат. Ун-ту в Римі. Праці: «Історія Церкви в Україні» (1967), «Обряди Укр. Церкви» (1970), ст. в журн. «Богословія» й ін.

Федоров Василь (1802—55), астроном, з 1837 проф., 1843 ректор Київ. Ун-ту; організатор і перший дир. астрономічної обсерваторії у Києві. 1832—37 визначив геогр. координати ряду пунктів Зах. Сибіру.

Федоров Євген (* 1909), астроном, родом з Іркутська, д. чл. АН УРСР (з 1969), 1944—59 працював на Полтавській Гравіметричній Обсерваторії АН УРСР, з 1959 дир. Гол. Обсерваторії АН УРСР, 1955—61 през. Комісії для вивчення руху полюсів Землі Міжнар. астрономічного союзу. Досліджує обертання Землі, рух полюсів Землі.

Федоров Митрофан (1870—1942), маляр і педагог родом з Вороніжчини; 1901 закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (у класі І. Рєпіна); з 1902 працював у Харкові в Міській малювальній школі, за сов. часу в технікумі, а 1927—34 в Художньому Ін-ті; 1934—37 — викладач Всерос. Академії Мистецтв у Ленінграді. Гол. твори: «Юродива» (1901), «Селянка» (1902), «Тиша» (1908), портрети (серед. ін. «Автопортрет», 1904, І. Миклашевського, 1929); пейзажі («Місячна ніч у Донбасі» — 1933, «Осінній етюд» й «У парку» — 1940) та ін. Твори Ф. зберігаються у Харківському Художньому Музеї Укр. Образотворчого Мистецтва.

Федоров Михайло (1867—1945), учений у галузі гірничої механіки родом з Катеринодару, д. чл. АН УРСР (з 1929); з 1905 проф. Гірничого Ін-ту в Петербурзі і Катеринослав-

М. Федоров
(1867—1945)

ві, згодом в Ін-ті Сіль. Госп. в Кам'янці Подільському, з 1923 — проф. Гірничої Академії у Москві. Праці Ф. стосуються теоретичного обґрунтування динаміки рудникового підйомного устаткування, метод розрахунку рудникових турбомашин тощо.

Федоров Олексій (* 1901), сов. партійний і держ. діяч родом з Катеринославщини. До війни перший секретар Чернігівського обкому КП(б)У. Залишений у підпіллі, організував партизанський загін, з яким 1943 пройшов на територію Волині, де створив підпільний обком КП(б)У. Його партизанське з'єднання, що нараховувало 12 загонів з 3 500 бійців, звело ряд боїв проти УПА, а пізніше допомагало Червоній армії здобути Ковель. По війні Ф. обіймав високі партійні посади, з 1957 був мін. соц. забезпечення УРСР. Автор спогадів «Подпольный обком действует» (1947).

Федорова Ніна (* 1907), керамістка родом з Житомирщини. Закінчила Київ. Ін-т Кераміки і Скла (1930), з 1946 очолює Київ. експериментальні майстерні мист. кераміки. Майоліковий декоративний посуд, кераміка для архітектурних споруд Києва: стіни в готелі «Дніпро» (1970), панно в ресторані «Метро» (1970, у співавторстві з Ганною Шарай) та ін. Співавтор праць (з П. Мусієнком) «Виробництво художньої майоліки» (1948), «О. Железняк» (1970) й ін.

Федорович Володислав (26. 5. 1845, с. Білітківка, пов. Скалат — 22. 12. 1917, Київ), гал. гром. діяч, власник зем. маєтку в с. Вікно, меценат. Син діда-народника Івана Ф. з Вікна (Тернопільщина), вихований батьком в укр. патріотичному дусі. Закінчив гімназію в Тернополі. Під впливом дир. гімназії о. В. Ільницького зацікавився філос.-іст. науками і мистецтвом. Після закінчення гімназії продовжував за кордоном у тозаристві о. Ільницького. Два роки вчився у Віденському Ун-ті і два в Сорбонні (Париж), пізніше подорожував майже по всій Європі. Успадкувавши маєток батька, швидко потроїв його і запровадив зразкове хліборобське госп-во. 1873 гол. т-ва «Просвіта» у Львові і його почесний чл. (дав т-ву на в-во шкільних книжок 12 000 гульденів), фінансував археологічні розкопи в Галичі й археологічну виставку у Львові. Зібрав у Вікні скарби нар. мистецтва, заснував там школу і виробництво килимів. З нагоди відвідин Тернополя престолонаслідни-

В. Федорович

ком кн. Рудольфом влаштував там укр. етногр. виставку, єдину в Галичині своїми розмірами й багатством. 1879—82 — посол до австр. парламенту, згодом до смертний чл. Палати Панів. У липні 1917 його маєток підпалили солдати під час відступу рос. війська з Галичини і знищили архів, велику бібліотеку, зб. старих укр. килимів та галерію картин. Помер у Києві.

Федорович Єротеї (1840—1907), церк. і гром. діяч Буковини, правос. свящ., співзасновник гром. т-ва «Народний Дім», автор підручників релігії для сер. шкіль.

Федорович Іван (1811—70), гал. дідич, власник маєтку в с. Вікно (Тернопільщина), батько Володислава Ф.; демократ-народник, посол до австр. парламенту 1848. Син видав його «Афоризми» та філос. твори (1882). Пісню Ф. «Помарніла наша доля» поклав на ноти А. Вахнянин.

Федорович Іван (бл. 1510 — 14. 12. 1583, Львів), засновник книгодруку в Росії й на Україні. Диякон церкви Миколи Гостунського в Москві, з наказу царя Івана IV керував від 1553 будовою друкарні, а 1564—65 видав разом з білорусом П. Мстиславцем кілька літургичних ц.-слов. книг. Тому що ця техн. новина створила конкуренцію моск. переписувачам книг, Ф. і Мстиславець були переслідувані й утекли на Литву.

І. Федорович

Їх прийняв В. лит. гетьман Г. Ходкевич у своєму маєтку в Заблудові (півн. Підляшшя, укр.-білор. суміжжя), де вони видали 1569—70: «Евгліє поучителное» і «Псалтырь». У Заблудові Ф. змінив моск. імення по батькові на -ов. У 1572 він переїхав до Львова і 1573 «друковане занедбаное обнов/илъ» (як сповіщає напис на його могилі у Львові) у монастирі св. Онуфрія. Разом з своїм сином Грином Івановичем із Заблудова Ф. випустив у Львові 1574 друге вид. свого моск. «Апостола» (з автобіографічною післямовою) і «Букварь». У Львові Ф. звали «друкаръ москви/ти/нъ» Iwan Moschus, що вказувало не так на його

Друкарська марка І. Федоровича в «Апостолі», Л. 1574

національність, як на місце, звідки він прибув. 1575 Ф. перейшов на службу до кн. К. Острозького як управитель Дерманського монастиря, а далі був друкар в Острозі, де заснував Острозьку друкарню і видав Острозьку Біблію (1581) та низку ін. кн. Розійшовшись з кн. Острозьким, Ф. повернувся до Львова, але відновити друкарні йому вже не вдалося. Його друкарня перейшла у власність Львівського Успенського Братства, пізнішого Ставропігійського Ін-ту, який користувався орнаментами Ф. аж до поч. 19 в.

Література: Першодрукар Іван Федоров і його послідовники на Україні (XVI — перша пол. XVII в.). Збірка документів. К. 1975.

Б. С.

Федорович Тарас (Трясило; дати народження і смерті невідомі), гетьман нересетрових козаків (з 1629); того ж року провадив козаків у похід в Крим. У березні 1630 став на чолі сел.-коз. повстання проти Польщі. У боях під Корсунем і під Переяславом повстанці розбили поль. військо і в червні примусили поль. гетьмана С. Конєцпольського підписати угоду в Переяславі. Невдоволений угодою, Ф., скинений з гетьманування, робив спроби підняти нове повстання. 1635 пішов з частиною запорожців за Дін; 1636 пропонував цареві свою службу, але його пропозицію відхилено, бо Москва не хотіла загострювати відносини з Польщею.

Федорович-Малицька Іванна, див. Віконська Дарія.

Федоровський Дмитро (* 1906), кінорежисер і сценарист. Навчався в акторській студії в Києві (1924), в кінотехнікумі (1927) та режисерській майстерні ВУФКУ в Одесі (1928). З того часу працює в Київ. студії наук.-популярних фільмів; за власними сценаріями поставив фільми: «Збагачення вугілля» (1933), «Велодефектоскоп» (1940), «Полезахисні смуги» (1949), «Облицювальна кераміка» (1956), «Біотоки гол. мозку» (1965), «Електроерозійна обробка металів» (1967) та ін.

Федоровський Микола (1838—1918), ген. рос. армії, укр. осв. діяч; співорганізатор театральної групи в Єлисаветі з П. Ніщинським, Тобілевичами та М. Кропивницьким. Був гол. ініціатором заснування укр. Благодійного Товариства видавання заг. корисних і дешевих книг у Петербурзі.

М. Федоровський

Федоровський Олександр (1885—1939), геолог і палеонтолог родом з м. Лебеди-

на, проф. Харківського Ун-ту. Розвідки і ст. з геології й археології Харківщини, а також сточища р. Дінця.

Федоровський Олексій (*1897), хірург родом з Білгородщини, проф. Київ. Мед. Ін-ту. Праці Ф. присвячені питанням експериментальної та клінічної хірургії, зокрема проблемі переливання крові й кровозмішувачів.

Федорончук Василь (*1915), журналіст і політ. діяч родом з с. Соколів на Бу-чаччині; студіював у Парижі і з 1942 у Римі, де був представником ОУН А. Мельника. Активний у міжнар. співпраці емігрантів з Сер.-Сх. Європи (ген. секретар «Інтернаціоналу Свободи»), співзасновник Італ.-Укр. Т-ва, співпрацював в італ. й укр. пресі, автор інформативних брошур про укр. питання. 1951—75 керівник укр. програми в італ. держ. радіо. У 1960—70-их рр. співпрацював з екзильним урядом УНР, керівник його зовн. ресорту, організатор і гол. одного з відламів УНДО.

Федорцева (уроджена Сабат) Софія (1900—81), драматична акторка героїко-трагедійного плану й майстер мист. читання, родом з Станіславщини. З 1923 працювала як естрадна артистка мист. читання у Львові, з 1927 у Харківському театрі «Березиль» і (1934—60) у Харківському Укр. Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка. Крайні ролі: Олена («Тайфун» Лендєва), Небаба («Диктатура» І. Микитенка), Інгігерда («Ярослав Мудрий» І. Кочерги), Емілія («Отелло» В. Шекспіра), Маруся («Дай серцю волю...» М. Кропивницького), гол. ролі у п'єсах М. Горького й О. Корнійчука та ін. Виступала в радіо і на концертах з мист. читанням; визначніші ролі у фільмі: Шкандибиха («Лиме-рівна» за П. Мирним), баба Олена («Любов на світанні» Я. Галана) та ін.

С. Федорцева

Федорців Федь (1889—1930), визначний журналіст, публіцист, студентський і гром. діяч родом з с. Долина на Покутті; працював у Львові. Видавець і ред. «Новітньої Бібліотеки» (1912—23), чл. управи і ред. в-ва «Ізмарагд» (з 1923), ред. ж. «Шляхи» (1915—18) і «Життя

Ф. Федорців

і Мистецтво» (1920), щоденників «Нове Слово» (1915) і 1918—27 (з перервами) гол. ред. газ. «Діло», з 1928 чл. його ред. колегії; одночасно, з 1929, співр. ж. «Нові Шляхи». Ф. ініціював і з успіхом провадив у пресі різні ударні кампанії: за створення при т-ві «Просвіта» вид. фонду «Учіться, брати мої», за допомогу Галичини голодній Україні та ін. Ф. був співзасновником Укр. Нар. Трудової Партії і її секретарем (1923), пізніше чл. УНДО.

Федорченко Іван (*1909), вчений з ділянки порошкової металургії та спеціальних сплавів родом з Таганрогу, д. чл. АН УРСР (з 1961). Працював як інж. 1935—52 — в Ін-ті Сіль.-госп. Машинобудування в Москві, з 1952 завідувач відділу Ін-ту Матеріалознавства АН УРСР. Основні праці стосуються розробки теоретичних основ порошкової металургії та створення нових спеціальних матеріалів і сплавів.

І. Федорченко

Федорчук Віталій (*1918), сов. діяч, шеф Комітету Держ. Безпеки УССР (з 1970), 1982 в ранзі ген. призначений гол. КДБ СРСР у Москві, 1983 мін. внутр. справ СРСР. За Ф. на Україні посилюлися репресії проти укр. правозахисників та діячів укр. опору.

Федорчук Ярослав (1878—1916), публіцист і журналіст родом зі Снятина, послидовник М. Драгоманова; з 1902 в Женеві, з 1906 у Парижі, інформував франц. суспільність про укр. справи; ініціатор Укр. Громади в Парижі («Cercle des Oukrainiens à Paris»), її секретар і гол. (1908—14); ст. на укр. теми в тижневику «Le Courrier Européen» (1912—14), ред. 3—4 ч. журн. «Les Annales des Nationales», присвяченого Україні, автор брошури «Le réveil national des Ukrainiens» (1912), «Memorandum on the Ukrainian Question in its National Aspect» (1914, разом з Ю. Рафаловичем) й ін. Помер у Швейцарії.

Я. Федорчук

Федотів-Чехівський Олександр (1806—92), історик і правник; проф. рим. права Харківського, згодом Київ. ун-тів;

досліджував минуле м. Володимира на Волині, автор розвідок з укр. іст. в ж. «КСт». Гол. праця: «Акты до гражданской расправы древней России» (1860—62).

Федуско з Самбора, маляр 16 в., цеховий майстер м. Самбора (Галичина); 1579 виконав у с. Іваничах на Волині ікону «Благовіщення» на тлі міської архітектури з елементами ренесансового декору (зберігається у Харківському музеї образотворчого мистецтва).

«Благовіщення»
ікона Федуска
з Самбора (1579)

Федченко Василь (1907—79), скульптор родом з м. Новий Буг Миколаївської обл.; 1932 закінчив Київ. Художній Ін-т. Виконав у співпраці з В. Агібаловим і В. Мухіним ряд пам'ятників у містах Донбасу, присвячених подіям революції на Україні; скульптурні портрети сов. діячів; тематичні скульптури («У школу», «Прокляття війни») тощо.

Федченко Павло (*1920), літературознавець родом з с. Носачів на Черкащині. Серед ін. праць: «Матеріали з історії укр. журналістики» (1959), «Слово про Кобзаря» (1961), «Тарас Шевченко» (1963) та ін.

Федюк Микола (1885—1962), маляр-реаліст родом з с. Голубиця на Львівщині; вчився у Краківській і Мюнхенській академіях мистецтв. Портрети, пейзажі та дереворити: «Кипариси», «Каплиця в Львові» (1910), «Автопортрет» (1915) та ін.; автор ст. на мист. теми.

Федюшка Микола, див. Євшан Микола.

Федько Іван (1897—1939), сов. військ. діяч родом з с. Хмелів на Роменщині, командарм I-го рангу. 1918—21 брав участь у війні на Півд. Україні (зокрема й проти Армії УНР) і Півн. Кавказі; з 1922 обіймав високі пости в сов. армії, 1937 командував військ Київськ. військ. округу, 1938 заступник нар. комісара оборони СССР. Ліквідований поряд з багатьма ін. сов. генералами.

Федькович Осип Юрій (псевд.: Гуцул-невір, Юрій Коссован, О. Ф. та ін.; 8. 8. 1834 — 11. 1. 1888), видатний письм. романтичного напрямку, предвісник укр. нац. відродження Буковини. Нар. в родині небагатого шляхтича-службовця в Сторонці-Путилові на бук. Гуцульщині. Вчився у Чернівецькій нім. реальній школі (1846—48), пізніше працював у Ясах і Нямці в Молдавії (1849—52); відбував військ. службу (1858—63) у Семигороді й 1859 став поручником; тоді ж

брав участь у поході до Італії, під час якого написав перший вірш укр. мовою (перед тим писав по-нім.) «Нічліг» (1858). По звільненні з військ. служби Ф. працював у рідному селі (війтом), був шкільним інспектором Вишницького пов. (1869—72). Запрошений до Львова, Ф. 1872—73 працював як ред. вид. «Просвіти» і театру «Руська Бесіда». Останні роки провів у Чернівцях, де 1885—88 був ред. газ. «Буковина». За заслуги на літ. полі обраний почесним чл. НТШ. Помер у Чернівцях, де й похований на цвинтарі Гореча.

О. Федькович

У поетичній творчості: зб. «Поезії» (1862), «Поезії» (1862—67), «Поезії» (3 тт. 1867—68), «Дикі думки» (1876) й ін. Ф.

поєднував впливи зах.-евр. романтизму з бук. фольклором. У його ліричних віршах переважає гуцульська тематика, в якій відтворено переживання жовнірів, відірваних від рідного краю, які у відчаї доходять до дезертирства чи самогубства: «Дезертир», «В арешті», «Рекрут», «Святий вечір». З цією темою тісно пов'язана туга гуцула за родиною, домом, батьківщиною та жовнірська неволя: «Нічліг», «Марш на Італію», «Під Кастенодолев», «У Вероні», «Під Маджентов», «В церкві», «Новобранчик» й ін. Поеми Ф. присвячені героїчним подвигам опришків, месників за кривду народу: «Довбуш» (1862), «Юрій Гінда», «Лук'ян Кобилиця» (1865), «Киртчалі», «Шипітські берези» та ін. Частина поетичної творчості Ф. позначена впливом Т. Шевченка.

Надгробок
О. Федьковича
в Чернівцях

Більшість оп. і повістей Ф. (появлялися у гал. журн. 1876 М. Драгоманов видав окремою зб.) розкривають буйний світ гуцульського життя, нещасне кохання через брак взаємності чи ін. перешкоди: «Люба-Згуба» (1863), «Серце не навчити», «Дністрові кручі». До жовнірської теми Ф. звертається і в прозі: «Штефан Славич», «Сафат Зінич», «Жовнярка», «Побратим», «Три як рідні брати» й ін. На деяких творах Ф. позначився вплив етнографізму Г. Квітки і розмовної манери Марка Вовчка.

Крім поезії і прози, Ф. писав драми: побутова комедія «Так вам треба» (1865), іст. трагедія «Хмельницький» (у 3 ред. 1883—87), мелодрама «Керманіч» (1876, 1882); переробки чужих авторів: «Як козам роги виправляють» (за В. Шекспіром — «Приборкання Непокірної»). Крім цього, Ф. перекладав драми В. Шекспіра «Гамлет», «Макбет», Р. Готшала «Мазепа». Найвдалішою є його іст. драма «Довбуш» (у 3 ред. 1869, 1876 і 1918), яку ставлено на сценах в гал. і бук. театрах.

Ф. писав вірші нім. мовою «Gedichte von J. Fedkowicz» (1865), «Am Tschere-musch. Gedichte eines Uzuken» (1882); перекладав Й. В. Гете, Ф. Шіллера, Г. Гайне, братів Грімм, О. Пушкіна, Х. Андерсена та ін.

Не зважаючи на певні запозичення з поезії Шевченка, а в прозі з Марка Вовчка, Ф. був талановитим, до І. Франка найбільшим письм. Зах. України. Багато його пісень, покладених на музику, набули великої популярності: «Окресни, Бояне!», «Як засяду коло чари», «Гуляли» й ін.

Твори: Писання О. Ю. Федьковича. Перше повне і критичне вид. Філол. Секції НТШ за ред. І. Франка й О. Колесси. тт. I—IV. Л. 1902—18; Твори Йосифа Юрія Федьковича («Руська Письменність»). Л. 1914—17; Твори. В двох томах. К. 1960.

Література: Kadlec K. Josef Fedkovič a jeho literární význam pro rakouské rusiny. Slovanský sborník. Praha 1887, стор. 6—8; Франко І. Молодий вік Осипа Федьковича. Газ. Правда. Л. 1888; Колесса О. Юрій Коссован. Л. 1893; Франко І. Перше повне видання творів Федьковича. Газ. Діло. Л. 1901; Матеріали до життєписи О. Ю. Гординського-Федьковича (впорядкував О. Маковей). Л. 1910; Маковей О. Життєпис О. Ю. Гординського-Федьковича. Л. 1911; Лукіянович Д. Співні і сумнівні питання в житті Федьковича. ЗНТШ, т. СІХ. Л. 1911; Лукіянович Д. Про Осипа-Юрія Федьковича. Л. 1913; Загул Д. Життя й діяльність О. Федьковича. Передмова до творів Федьковича. Х. 1927; Ю. Федькович в розвідках і матеріалах. К. 1958; Ю. Федькович. Ст. та матеріали. Наук. Записки Чернівецького Ун-ту. Чернівці 1959; Погребеник Ф. Юрій Федькович у слов. країнах. ж. Радянське літературознавство. ч. 3. К. 1958; Мізюн Г. Співець нар. сподівань. Чернівці 1959; Нечитайлюк М. Бук. кобзар. Л. 1963; Нар. пісні Буковини в записках Ю. Федьковича. К. 1968 (передмова О. Романця).

А. Жуковський

Федьковича Юрія Музей у Чернівцях, заснований 1945 для зберігання матеріалів про життя і гром.-культ. діяльність Ю. Федьковича. У Музеї зберігаються документи, фотографії, особисті речі письм., перші вид. його творів, праці про життя і творчість, переклади його творів на чужі мови. У Путилові, родинному с. Федьковича, є філія Музею.

Фейгін Яків (*1903), економіст і географ родом з с. Лісконош на Чернігів-

щині, чл.-кор. АН УРСР. 1932—41 наук. співр. Ін-ту Економіки ССРСР, 1947—48 — дир. Ін-ту Економіки АН УРСР, з 1949 керівник відділу розміщення виробництва Ін-ту Економіки АН ССРСР. Праці з теоретичних питань екон. географії та розміщення продуктивних сил у сов. економіці: «Розміщення виробництва за капіталізму та соціалізму» (1958), «Закономерности и факторы развития экономических районов СССР» (1965).

Я. Фейгін

Фейлетон, жанр малої літ.-публіцистичної форми, характеристичний для періодичної преси (газ., журн.), що відзначається злободенністю тематики, сатиричною гостротою чи гумором. В укр. літературі Ф. відомий з часів ж. «Основа». У 19 — на поч. 20 в. визначними фейлетоністами були І. Франко, О. Маковей, В. Самійленко та ін. Класиком фейлетону за сов. часу був автор багатьох циклів т. зв. «усмішок» О. Вишня. За 1920-их рр. популярні були також фейлетоністи А. Гак, В. Чечвянський та ін. У Галичині за 1920—30-их рр. визначними фейлетоністами були С. Чарнецький, Р. Купчинський, В. Гірний та ін. Від 1930-их рр. гол. теми сов. фейлетона — критика бюрократизму, браку дисципліни на виробництві, розкрадання держ. майна, пияцтво тощо. Окрему, досить поширену групу становлять фейлетони пасквільного характеру, спрямовані проти діячів укр. опору й еміграції, іменованих стандартно «буржуазними націоналістами». Найвідоміші автори цього жанру: Я. Галан, Ю. Мельничук, Т. Мигаль, Ф. Маківчук, С. Олійник та ін. Один з популярніших укр. фейлетоністів на еміграції — І. Керницький.

І. К.

Фельбаба Йосиф (*1921), нар. в с. Верб'яз на Закарпатті, артист і театр. діяч на Пряшівщині; виступав з 1947 в Укр. Нац. Театрі (УНТ) у Пряшеві, з 1949 режисер (поставив понад 80 п'єс укр. і перекладного репертуару); був режисером-гостем у словацьких і угорських театрах та в укр. в УССР і Югославії. З 1971 — дир. УНТ.

Фельдешій Юлій (1875—1947), закарп. діяч проугор. орієнтації, видавець. Співзасновник з І. Куртяком і А. Бродієм Автономного Земледільського Союзу, від якого був обраний до чехо-слов. сенату (1935—38). 1939 призначений до угор. пар-

ляменту та радником Регентського комісара Закарпаття (1939—44). Заарештований сов. владою, помер у тюрмі.

Фельдман Валентин (1864—1928), архітект і маляр; закінчив Петербурзьку Академію Мистецтв (1889). Працював архітектором у Севастополі (будинки панорами «Оборона Севастополя в 1854—55»). З 1910 у Києві — викладач Політехн. і Художнього ін-тів. Численні акварелі: «Місяць сходить» (1909), «Українське село» (1916), «Зимовий пейзаж» (1925). Праці з теорії малюнка й акварельного малярства.

Фельдшер (польовий циркульник), у сучасному значенні — особа, приналежна до сер. мед. персоналу, що є помічником лікаря або іноді подає мед. допомогу самостійно на т. зв. фельдшерських пунктах. У Росії й на Україні були відомі Ф. як помічники військ. лікарів уже з 17 в.; спершу вчилися при лікарях, а з 1740 в окремих шпитальних та мед. школах. З сер. 19 в. були засновані 3-річні фельдшерські школи при великих лікарнях, особливо військ. У Києві діяла фельдшерська школа з 1842. Після земської реформи фельдшерські школи з 1864 засновували земства; діяли також приватні школи. Після 1870 існували три роди Ф.: військ. (т. зв. ротні), ветер. («коновали») і лікарські помічники (т. зв. «шкільні» Ф.). Останні працювали переважно селах у системі земської медицини на фельдшерських пунктах, що підлягали наглядові земських лікарів. Ч. пунктів постійно зростало; у 7 укр. губ. (Басарабська, Катеринославська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) їх було 1870 516, 1912 — 854, а кількість фельдшерського персоналу зросла за той час з 640 до 3 100. «Шкільних» Ф. було 68%, військ. 32%. У трьох губ. т. зв. Півд.-Зах. Краю (Київ, Волинській і Подільській) фельдшерські пункти були спершу у віданні приказів громадської опіки, тільки після 1903 їх передано земствам; тут було 1913 305 фельдшерських пунктів, отже, разом з 7 ін. губ. їх було 1 159.

В УССР сер. мед. школи (27 у 1920) були реорганізовані 1927 на мед. технікуми, здебільша з 3-річним терміном навчання після семирічки, згодом їх перетворено на технікуми вузької спеціальності, які готували сер. мед. персонал 13 фахів; час навчання скорочено до 2—2,5 рр. 1930 ч. мед. технікумів зросло до 47, а ч. учнів до 80 000, пізніше почало зменшуватися ч. шкіл і учнів та скорочено багатопрофільність шкіл, а 1936 мед. технікуми поділено на фельдшерські, фармацевтичні і зуболікарські. 1939 утворено окремі школи санітарних Ф., 1946 відкрито школи Ф. — помічни-

ків ентсмологів. 1947 сер. мед. освіта перейшла у відання мін-ва вищої освіти, а з 1954 ці установи почали називатися мед. училищами для підготовки лікувальних та санітарних Ф., Ф.-ляборантів та ін. сер. мед. персоналу з терміном навчання від 2,5 до 3,5 рр. після неповної сер. школи та 2 рр. після десятирічки. Існує можливість заочного навчання Ф., як також існують курси підвищення кваліфікації та спеціалізації в різних галузях (наркозування, електрокардіографія, масаж, лікувальна фіз. культура тощо).

Кількість сер. мед. персоналу в УССР становила (в тис.): 1940 — 102 (23,9 на 10 000 населення), 1970 — 411,5 (86, 800), 1980 — 504,2 (100, 600). Див. також *Земська медицина*, *Медицина*, *Медицина*, *Медицина*.

Література: Ігумнов С. Нарис розвитку земської медицини на Україні, в кн. *Матеріали до іст. розвитку охорони здоров'я на Україні*, за ред. К. Дупленко. К. 1957; Schulz H. Secondary Medical Training in the USSR. Review of Eastern Medical Sciences, ч. 7—8, 1957; Подгорный С. Медицинское обслуживание сельского населения, М. 1965; Müller-Dietz H. Feldschere und „Feldscherismus“ in Russland, in *Deutsches Arzteblatt*, ч. 24. 1978.

Г. Шульц

Фельнер (Fellner) Фердинанд (1847—1916), нім. архітект мюнхенської школи; співвласник у Відні архітектурної фірми «Фельнер-Гельмер». Ф. і Г. побудували в 1872—1915 рр. 48 театрів у Центр. і Сх. Європі, у тому ч. на Україні у стилі Ренесансу з елементами барокко, оперні театри в Одесі (1884—87) і Чернівцях (1904—05).

Фемеліді Володимир (1905—31), композитор родом з Одеси; закінчив Одеський Муз.-Драматичний Ін-т (1928). Твори: опера «Розлом» (поставлена 1929 в Одесі), балет «Карманьоля» (1930, Одеса), дві симфонії, фортепіановий концерт, скрипковий концерт, сольоспіви; незакінчена опера «Цезар і Клеопатра» за Б. Шов (1930—31).

«Фенікс», неперіодичний ж. Т-ва Укр. Студіючої Молоді ім. Міхновського, виходив 1951—70 (16 випусків) спершу в Мюнхені, згодом у ЗДА. Гол. ред.: В. Маркус, М. Кравчук, К. Савчук і М. Богатюк.

Фенчик Євген (1844—1903), закарп. осв. діяч і письм. русофільського напрямку, гр.-кат. свящ.; видавець і ред. (з 1885) півмісячника «Листок», що друкувався мішаною рос. і ц.-слов. мовою, проте

Б. Фемеліді

популярний «Додатокъ» друкувався мовою, зближеною до нар. Ф. писав поезії, (поема «Коріятович»), балади, оп. та повісті з життя інтелігенції й духовенства: «Нищие духом», «Учитель Неборака», іст. драма «Покорение Ужгорода»; деякі твори під псевд. Владимир. Автор шкільних підручників, публіцистичних ст. Вибрані твори «Собрание сочинений» (1932).

Фенцик Степан (1892—1945), закарп. культ. і політ. діяч русофільського і проугор. напрямку, свящ. родом з Мукачівщини. Співзасновник й адміністратор *Общества ім. Духновича*; у 1930-их рр. заснував Русскую Автономную Народную Партию, від якої був обраний послом до чехо-слов. парламенту (1935—38), видавав ряд газ.: «Карпаторусский голос» (1932—34), «Наш путь» (1935—38) й ін. Діяльність Ф. фінансували закарп. орг-ції в Америці і поль. розвідка. 1938 Ф. став чл. автономного уряду Карп. України, але після розкриття його проугор. настановлення втік до Будапешту і заснував профашистську парамілітарну орг-цію, з якою виступав проти укр. влади на Закарпатті. Призначений до верхньої палати парламенту, згодом втратив впливи. Заарештований 1944 сов. владою і страчений.

Феофілакт Костянтин (1818—1901), геолог, нар. у Петербурзі; з 1845 працював у Київ. Ун-ті (з 1852 — проф., 1880—81 — його ректор). Основні праці Ф. присвячені геології Правобережжя, зокрема Київщини; він вперше склав геол. карту Київ. губ. (1:420 000) і Києва (1:16 800). 1877—78 був гол. Київ. т-ва природознавців.

Фербей Михайло (1887—1969), торговець і гром. діяч у Канаді; родом з Галичини, до Канади прибув 1906, створив в Едмонтоні Укр. Книгарню, першу в Канаді, яка діє донині. Був активним в укр. правос. русі, співзасновник Ін-ту ім. М. Грушевського в Едмонтоні.

Фердман Давид (1903—70), біохемік родом з Підляшшя; чл.-кор. АН УРСР (з 1939), 1933—41 — проф. Харківського Мед. Ін-ту, з 1944 — проф. Київ. Ун-ту. Праці Ф. присвячені вивченню біохемічних процесів у м'язах, зокрема обміну фосфорних і азотних сполук.

Ферлей Тарас (1882—1947), гром.-політ. діяч родом з Коломийщини; з 1903 у Канаді. Перший посол-українець до манітобської легіслятури (1915—20) з округи Гімлі, довголітній гол. і почесний чл. Укр. Нар. Дому в Вінніпегу (1913—22, 1929 і 1934—47), управитель вид. спілки «Тризуб» (1909—13). Активний при творенні Укр. Греко-Правос. Церкви; дир. Колегії св. Андрея.

Ферлієвич Василь (1783—1851), перший укр. письм. на Буковині. Вчився в Чер-

нівецькій духовній школі, згодом правос. свящ. Автор зб. рел.-етичних пісень з нотами «Пісні, Псалми, Стихи», що вийшли в Чернівцях 1844 і 1849 рр., написані книжною укр. мовою.

Фесенко Михайло (* 1900), рел. і гром. діяч родом з Кубані (Кисловодськ); брав участь в кубанській коз. армії, емігрував до Канади в кін. 1920-их рр. Став пресвітеріанським свящ. 1929 і працював серед укр. пресвітеріанських громад. Ред. «Євангельської правди» в Торонто, а в 1950-их рр. видавав «Кубанський край». У 1970-их рр. очолював Раду Укр. протестантських Церков у Канаді.

Фесенко Юхим (1850—1926), друкер і видавець родом з Чернігівщини; 1883 заклав в Одесі друкарню, видавав серед ін. ікони, лубкові картини в укр. стилі, листівки з текстами нар. пісень і нотами, ілюстровані мистцем А. Ждахою та книги етногр.-побутового змісту («Весілля» М. Лисенка). Відомий з соц. поступового ставлення до працівників своєї друкарні й в-ва.

Фехтування, рід спорту для чоловіків і жінок, двобій холодною зброєю (рапірами, шпагами, шаблями), поширений з кін. 17 в.; плекався давніше гол. аристократами і військ. елітою. Входить у програму олімпійських ігор. Серед сов. першунів багато українців: Т. Самусенко, В. Жданович, Я. Рильський, С. Косенко та ін. В УРСР виправляються в Ф. понад 10 000 спортсменів.

Фещенко Степан (* 1903), математик-механік, викладач Київ. Авіаційного Ін-ту (1937—39) та Київ. Політехн. Ін-ту (1940—41, 1947—67), співр. Матем. Ін-ту АН УРСР. Праці з теорії руху систем трьох тіл (1934—39) з врахуванням дій пертурбації, які 25 рр. пізніше стали основою розрахунків орбіт літаючих апаратів в міжпланетних просторах; фахівець з асимптотичного розв'язання лінійних диференціальних рівнянь зі змінними граничними умовами. Майже всі праці Ф. появились укр. мовою.

Фещенко-Чопівський Іван (1884—1952), визначний металюрг, гром. і політ. діяч родом з м. Чуднова на Житомирщині, асистент катедри металюргії Київ. Політехн. Ін-ту (з 1909); діяч Укр. Партії Соц.-Федералістів, чл. Центр. Ради і Малої Ради (1917), з кін. лютого 1918 — мін. торгівлі й промислу в уряді В. Голубовича, заступник гол. і мін. нар.

І. Фещенко-Чопівський

госп-ва в уряді С. Остапенка (1919); від лютого-серпня 1921 Гол. Ради Революції у Тарнові. З 1922 проф. металургії і металографії Гірничо-Гутничої Академії у Кракові; з 1928 був наук. дорадником на зав. Бельдон (Baildon) у Катовицях, завідувач лабораторії гуті «Friedenshütte». 1945 заарештований сов. владою у Катовицях і засланий до концтабору Вяртсилья в Карельській АССР, де й помер.

Ф.-Ч. провадив металографічні дослідження над процесом наугуглення заліза, дифузії азоту, бору, цини, сірки, титану в залізі й ін. металах, над споюванням металів тощо. Він автор бл. 130 праць, головні з них: «Cementacja żelaza, niklu i kobaltu borem i berylem» (1927), «Blachy kotłowe parowych» (1927) і монографія «Metaloznawstwo», т. 1—3 (1930—36); підручник для сер. шкіл «Економічна географія України», Відень—Л. 1927. Д. чл. Київ. Наук. Т-ва, НТШ (з 1926), польс. АН Техн. (Akademia Nauk Technicznych), англ. Iron and Steel Institute of Metals, амер. American Society of Metals.

Филимонович Методій († 1689 або 1690), правос. єп., світське ім'я Максим. За промоск. наставлення висвячений у Москві (1661) на єп. мстиславського і оршанського з призначенням бути містоблюстителем київ. митрополичого престолу. Перебуваючи у Києві, не визнавав митр. Йосипа Тукальського; 1667 перейшов в опозицію до Москви і підтримував гетьмана І. Брюховецького у його антимоск. повстанні, після чого 1668 був заточений в Уманський монастир, а потім у Новоспаский у Москві, де й помер.

Филип Доротеї, світське ім'я Дмитро (* 20. 10. 1913, с. Нанкове, Закарпаття), правос. діяч у Чехо-Словаччині; 1950—55 єп. пражський, з 1964 празький митр. Правос. Церкви Чехо-Словаччини; активний в екуменічному русі.

Филипович Атанасій (бл. 1592—1648), св., церк. діяч, ігумен Свято-Симеонівського монастиря в Бересті (з 1640); відомий виступами перед польс. владою на оборону правос. населення (промова у соймі 1643); 1645 ув'язнений, згодом запідозрений у співчутті повстанню Б. Хмельницького і закатований. Канонізований Правос. Церквою як мученик. Деякі твори Ф. опубліковані в 19 в.: «Діяріюш, албо список дѣев правдивых...» — щоденник 1638—48 (1878) та ін.

Филипович Володимир (1859—1935), лікар-хірург, гром. діяч Буковини, дир. Центр. шпиталю в Чернівцях (1900—14), чл.-засновник т-ва «Укр. Нар. Дім у Чернівцях», почесний громадянин Чернівців (1909), співред. віденської «Medizinische Vierteljahresschrift».

Филипович Іван († бл. 1770), визначний львівський мідеритник і друкар 1740—60-их рр., майстер сюжетної гравюри. Оздоблював (перев. технікою сухої голки) вид. Львівської Братської, Унівської, Почаївської та Бердичівської друкарень,

а також друки Єзуїтської Колегії. Відомі його 216 книжкових і естампних гравюр, у тому ч. більшість на рел. теми та герби (серед ін. Шептицьких, графа О. Розумовського, І. Сапіги), портрети (Атанасія і Лева Шептицьких, Я. Сангушка), перші на Україні екслібриси (книгозбірні Залуських). Ф. ілюстрував вид. «Іфіка Ієрополитика» (1760), «Літургікон» (1759), «Молитвослов» (1755).

До кращих робіт належить латинський друк «Flos» з двома мідеритами. Видання Ф. відзначаються високим рівнем поліграфічного виконання.

Филипович Іван (1879—1943), гал. кооп. діяч родом з с. Демичі-Заболотова (Снятинського пов.), заслужений у відродженні укр. кооперації 1920-их рр.; 1922—29 дир. Ревізійного Союзу Укр. Кооператив. Згодом начальник його адміністративного відділу.

Филипович Ілля (Ілярій; 1832—97), церк. і гром. діяч Буковини, правос. свящ., ректор Духовної Семінарії в Чернівцях, співзасновник т-ва «Руська Бесіда», ігумен і архимандрит монастиря в Сучавіці.

Филипович Павло (1891—1937), поет і літературознавець родом з Київщини, закінчив Колегію П. Галагана в Києві й іст.-філол. фак. Київ. Ун-ту (1915); з 1920 до ув'язнення був проф. Київ. Ун-ту з історії нової укр. літератури; друкуватися почав з 1910 рос. мовою під псевд. Зорев; з 1917 писав по-укр. Як поет Ф. належав до групи неокласиків, позиції яких захищав у «літ. дискусії» 1925. Його невеликий літ. дорожок — дві зб. поезій: «Земля і вітер» (1922) і «Простір» (1925), відзначаються високою літ. культурою, глибиною думки й досконалістю форми.

Герб Розумовських з «Філософії Аристотелевої», Л. 1745 (гравюра І. Филиповича)

П. Филипович

Ранні його вірші позначені символізмом, поетику якого Ф. засвоїв, ще пишучи рос. мовою. Філосо. підвалинами його поезії є насамперед людина, її місце в природі й історії. З цього походить його виразний універсалізм, тяжіння до безмежних, майже космічних просторів («Дивись, дивись, безмежні перелogi»). Прикметне для його поетичного мислення також уміння конфронтувати сучасність з далеким минулим і майбутнім. Важливіші літературознавчі праці Ф.: «Шевченко і декабристи» (1926), «Пушкін в укр. літературі» (1927), «Укр. літературознавство за 10 років революції» (1928), «З новітнього укр. письменства» (1929, про творчість І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської). 1935 заарештований і засланий на Соловки, де загинув за невідомих обставин. Після ХХ з'їзду КПСС реабілітований. Найповніше вид. поетичної спадщини Ф.: «Поезії», Мюнхен 1957.

Література: Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж 1959; Безсмертні, зб. за ред. М. Ореста. Мюнхен 1963; Шерех Ю. Не для дітей. Нью-Йорк 1964. М. Н.

Филипович-Пухальський Лаврентій (Лавриш; † 1610), львівський маляр і гравер 16 — поч. 17 в.; його вважають автором гравюри св. Луки у Львівському «Апостолі» (1573—74). Ф.-П. брав участь в острозьких вид. У його майстерні вчився *Гринь* Іванович та ін.

Филиповський Олександр (1889—?), учений агроном родом з Чернігова, у 1920-их рр. дир. Київ. обл. с.-г. досл. станції. На поч. 1930-их рр. заарештований у зв'язку з колективізацією; дальша доля невідома.

Филипчак Іван (1871—1945), гал. педагог і письм. родом з с. Лішня на Сяніччині, співзасновник музею «Самбірщина», організатор шовківництва; 1944 заарештований більшовиками, помер на засланнях. Іст. повісті («Княгиня Романова», «За Сян», «Кульчицький — герой Відня», «Дмитро Детько» та ін.), розвідки з історії шкільництва.

І. Филипчак

Фігурський (Н. Ф.) Никон, чернігівський дереворитник кін. 17 — поч. 18 в., ієродиякон; гравюри до «Полустава» (1703), творів Іоана Максимовича, «Альфавіту» (1705), «Богородице Діво» (1707) та ін.

Фіголь Атанас (* 1908), гром. і політ. діяч нар. у Коломиї, син о. Івана Ф.; доц. (з 1966) і проф. УТГІ, Студентський

діяч у Львові, 1941—45 працював у системі УЦК (його представник у Німеччині); з 1945 на еміграції в Мюнхені; пластовий діяч (1945—52 гол. Союзу Укр. Пластунів у екзилі і керівник в-ва «Молоде Життя», в якому виходить «ЕУ»); з 1955 екон. референт НТШ в Європі і ред. «Вістей із Сарселю»; 1966—68 — гол. Виконавчого Органу Держ. Центру УНР в екзилі, 1976—81 гол. Укр. Дем. Руху. Ст. на екон. (зокрема про кібернетику) і гром. теми.

Фіголь Володимир (* 1911), кат. свящ. родом з Коломиї, син о. Івана Ф., студіював у Львівській Богословській Академії й Інсбруцькому Ун-ті; з 1936 викладав гомілетику і догматику в Богословській Академії. Заарештований сов. владою 1945, дальша доля невідома. Праці в ж. «Богословія» про церк. братства і «Учительное евангеліє» К. Транквіліона Ставровецького.

Фіголь Данило (1907—67), музезнавець і етнограф родом з Коломиї, син о. Івана Ф., за фахом правник; 1933—39 співр. Укр. Фотографічного Т-ва у Львові і співред. його органу «Світло й тінь»; з 1940 ляборант Львівської філії АН УРСР, з 1947 наук. співр.; керівник відділу експозиції та культосв. роботи (1947—64) Етногр. Музею АН УРСР у Львові, з 1964 гол. охоронець музею. Ст. з питань етнографії, зокрема праця «До історії побуту робітників м. Львова в кін. XIX — поч. XX ст.» (1959).

Фіголь Іван (1881—1933), укр.-кат. свящ., педагог і гал. церк.-гром. діяч родом з Станиславщини; гімназійний катехит у Коломиї, Станиславові й Львові, викладач гомілетики в Гр.-Кат. Богословській Академії у Львові (з 1929). Автор недільних проповідей для шкільної молоді «Екзорти на неділі і свята шкільного року», ч. 1—2 (1928—29), перевидані п. н. «Проповіді для молоді» (Рим 1981).

о. І. Фіголь

Фіголь Михайло (* 1927), маляр і мистецтвознавець родом з Крилоса Івано-Франківської обл.; мист. освіту здобув в Ін-ті ім. І. Рєпіна в Ленінграді (1961); станкове та монументально-декоративне малярство: мозаїки («На високій полонині», диптих «Ратоборці»); розпис фойє кінотеатру в Івано-Франківському «Космос»; пейзажі, тематичні килими. Монографія «Ярослав Васильович Пестрак» (1966), альбом «С. Кириченко та Н. Клейн» (1970). «Політ. сатира в укр. ми-

«світлі кін. XIX — поч. XX ст.» (1974) й ін.

Фізер Іван (* 1925), літературознавець родом з с. Мірча на Закарпатті, студіював у Мюнхені й Нью-Йорку (Колумбійський Ун-т); проф. слов. мов і літератур в ун-ті Ратгерс в Нью-Брансвікс, Н. Дж., д. чл. УВАН. Автор праць з естетики і літ. критики, серед них про О. Потебню і Р. Інгардена. Теоретична студія «Psychologism and Psychoaesthetics» (Амстердам, 1980).

Фізика. До 18 в. слово Ф. у його первинному значенні окреслювало все знання чи уявлення про природу. Ще у 19 в. в Зах. Європі слово Ф. було синонімом заг. терміну «природознавство» (англ. natural philosophy, нім. Naturphilosophie). Сучасний поділ природознавства на біологію, хемію, Ф., астрономію і т. д. відбувся в наслідок поширення і поглиблення знання в усіх цих ділянках.

На Україні за раннього періоду історії слід мати на увазі первинне значення слова Ф., тобто заг. природознавство. Про зацікавлення природознавством (і Ф.) на Україні за давніх часів відомостей дуже мало. Одним з перших джерел є «Ізборник» Святослава (1073), в якому є кілька відомостей з медицини і натурфілософії. За середньовіччя взагалі розвиток знань з Ф. на Україні був пов'язаний з прикладною математикою, що її застосовувано у ремеслі й торгівлі.

Києво-Могилянська Академія, що постанала 1632, не поступалася рівнем філос. і натурфілос. науки тодішнім ун-там Європи. Після Переяславського договору вона стала гол. культ.-осв. центром Рос. Імперії і була ним аж до заснування Моск. Ун-ту 1755. Найвизначнішим викладачем Ф. (натурфілософії) у Києво-Могилянській Академії слід вважати Теофана Прокоповича. 1734 в Київ. Академії навчався видатний рос. природознавець М. Ломоносов. Від 30-их рр. 18 в. природознавство (Ф.) на вищому рівні викладали в заснованому 1727 Харківському Колегіумі; по об'єднанні його з Харківським Гол. Нар. Училищем (1793) Ф. викладалася вже як окремий предмет.

Одним з перших фізиків Харківського Ун-ту був Т. Осиповський, який досліджував природу світла та цікавився проблемами часу і простору. М. Пильчиків, проф. того ж ун-ту, спостерігав 1882 поляризацію світла, розсіяного атмосферою; тоді ж він експериментально спростував тогочасне уявлення, що небо є голубим через флюоресценцію повітря; він теж проробив перші на Україні дослідження радіоактивності (1900 в Одесі). У 1911—21 рр. у Харківському Ун-ті

почала швидким темпом розвиватися радіофізика (Д. Рожанський). У цю галузь вчені України вносять безперерйно вагомий вклад і тепер. Першим українцем, що зробив вклад у Ф. у всесвітньому масштабі, був народжений на Полтавщині учень Т. Осиповського — М. Остроградський. Доведена ним теорема про перетворення кратних інтегралів (теорема Гавса—Остроградського) лягла в основу сучасної теоретичної механіки й електродинаміки. Він також зробив значний вклад в ін. ділянки Ф.: розв'язав задачу поширення хвиль на поверхні рідини, розвинув теорію поширення тепла у рідинах, і значно спричинився до застосування варіаційних принципів для розв'язання задач з механіки консервативних систем.

Чималу дослідну працю розвинув у 1865—91 рр. засновник першої фіз. школи на Україні, проф. Київ. Ун-ту М. Авенаріус. Він виявив і кількісно оформив залежність електрорушійної сили термоелементів від температури (закон Авенаріуса), як також започаткував систематичні дослідження критичних параметрів низки рідин та виявив залежність між критичною температурою, об'ємом і дійсною температурою рідини. Авенаріус був одним з засновників Київ. Фізико-Матем. Т-ва (1889), яке відіграло значну роль у розвитку і популяризації Ф. на Україні.

1884 створено у Київ. Ун-ті першу на Україні катедру теоретичної Ф., яку очолив М. Шіллер. Він вніс значний вклад у термодинаміку, описав пружність насиченої пари (закон Томпсона—Шіллера) та довів, що у диференціальне рівняння другого закону термодинаміки входить інтегруючий дільник, який мусить бути універсальною функцією температури.

Одним з перших центрів фіз. досліджень на Україні була організована 1923 О. Гольдманом у Київ. Політехн. Ін-ті н.-д. катедра Ф., що розпочала перші на Україні дослідження напівпровідників. 1927 Гольдман заснував перший на Україні фіз. журн. «Фізичні записки», який у значній мірі допоміг розвитку укр. фіз. термінології. 1929 Київ. н.-д. катедру перетворено на Н.-Д. Ін-т Ф., який згодом переіменовано на Ін-т Ф. АН УРСР.

З ініціативи групи проф. Київ. Ун-ту 1918 відкрито у Симферополі Таврійський (згодом Кримський) Ун-т. За недовгий час його існування (до 1929) його фізико-матем. фак. розвинув жваву діяльність. Тут працював Я. Френкель, що написав ряд ґрунтовних підручників теоретичної Ф. Ін. визначні фізики в Крим. Ун-ті: М. Крилов, А. Йоффе та

І. Тамм (нобелівська премія 1958). Цей ун-т 1923 закінчили І. Курчаков (пізніше в Москві), основоположник розвитку ядерної енергії в ССРСР, і К. Синельников, визначний укр. конструктор прискорювачів заряджених частин і плідний дослідник ядерної Ф. та Ф. плазми у Харківському Фізико-Техн. Ін-ті. Поряд з працею фіз. кафедр ун-тів та техн. вищих шкіл, широка н.-д. діяльність розвинулася у фіз.-досл. ін-тах. Від 1925 до 1932 в Симферополі існував Крим. Н.-Д. Ін-т, в якому під керівництвом І. Тихоновського велися атмосферично-оптичні дослідження.

1926 відкрито в Одесі Н.-Д. Ін-т Ф. (1933 цей ін-т увійшов до складу Одеського Ун-ту), в якому група фізиків під керівництвом Є. Крилова здобула важливі результати у дослідженнях фото-ефекту у напівпровідниках, люмінесценції фарб і кристалів та фотохем. і фотоелектричних процесів у фотографічному зображенні.

1926 засновано Полтавську гравіметричну обсерваторію, в якій досліджується обертальний і гравітаційний рух землі. Значних успіхів домоглася Полтавська обсерваторія у вивченні земних припливів і їхньої залежності від розривних порушень земної кори.

У відкритому 1928 в Харкові Укр. Фізико-Техн. Ін-ті (ФТІ, сучасна назва: Ордену Леніна Фізико-Техн. Ін-т АН УРСР) розвинулися широкі дослідження з теоретичної та ядерної Ф., Ф. низьких температур, Ф. твердого тіла та радіофізики. Харківський ФТІ швидко став одним з гол. фіз. центрів України, навіть всього ССРСР; у ньому працювали: Л. Ландау (нобелівська премія 1962, гол. за його теорію плинного гелію); Є. Ліфшиць (співавтор з Л. Ландау багатотомового посібника «Курс теоретической Ф.», який є одним з найкращих у світовій фіз. літературі); І. Ліфшиць вніс новий напрям у Ф. твердого тіла; О. Ахієзер і О. Ситенко розвинули теорію електромагнетних флюктуацій у плазмі; І. Померанчук вивів теорему про сильну ядерну взаємодію при гранично високих енергіях, відому в світовій фіз. літературі як «теорема Померанчука»; О. Лейпунський (1934 у відрядженні до Англії в лабораторії Е. Резерфорда вперше експериментально підтвердив гіпотезу неутріно, значно спричинився до розвитку ядерної Ф. на Україні). Досл. праця Харківського ФТІ високо оцінюється в світі, особливо у ділянці Ф. плазми, магнетної гідродинаміки та удосконалення магнетних пасток для закріплення плазми у керованому термоядерному злитті.

Не менш успішно розвивалася Ф. у київ. досл. ін-тах. В Ін-ті механіки (заснованому 1919) досліджують теорію пружності, теорію стійкості, хвильову динаміку деформованих тіл, нелінійну теорію просторових коливань. Ін-т Гідромеханіки (заснований 1926) дає вагомий вклад у аеродинаміку і гідродинаміку турбулентних і кавітаційних течій, у динаміку в'язких рідин. Гол. роллю у розвитку фіз. досліджень відіграв і відіграє Ін-т Ф., заснований у Києві 1929. На 1982 він веде працю у тринадцятьох відділах: Ф. кристалів, фотоактивності, нелінійної оптики, фіз. електроніки, оптичної квантової електроніки, резонансних та адсорпційних явищ, газової електроніки, електроніки твердого тіла, теоретичної Ф., матем. проблем Ф., приймачів випромінювання, Ф. радіаційних процесів.

На світову арену вийшли з Києва імена таких фізиків, як М. Крилов, який у 1930-их рр. разом з своїм учнем і співр. М. Боголюбовим заклав основи сучасної нелінійної механіки, що застосовується у багатьох галузях Ф. і техніки. Боголюбов всесвітньо відомий і за свій фундаментальний вклад у статистичну Ф., квантову теорію поля та теорію елементарних частинок. С. Пекар відомий як творець теорії поляронів, що стала самостійною ділянкою Ф. твердого тіла. У Києві О. Давидов з своїми співр. розвинув теорію екситонів та пояснив прикмети несферичних ядер. Його посібник «Квантовая механика» широко вживається в ССРСР і в перекладах за кордоном. Важливі результати з оптичних властивостей твердих тіл здобув А. Лубченко.

У металургії значних успіхів домогся заснований 1932 у Дніпропетровському Фізико-Техн. Ін-т, який став вогнищем прикладних дослідів, що були потрібні для розбудови металургії на Україні та у всьому ССРСР. Крім значних досягнень у металографії і теплофізиці, Дніпропетровський ФТІ набув визнання за розвиток Ф. і хемії повільного та вибухового горіння.

Після другої світової війни наявні н.-д. ін-ти розбудовано, створено ряд філіалів та засновано низку нових, спеціалізованих ін-тів. Відділ Ф. АН УРСР нараховує десять установ: Ін-т Ф.; Ін-т Теоретичної Ф.; Ін-т Металофізики; Ін-т Ядерних Досліджень; Ін-т Напівпровідників; Ін-т Радіофізики й Електроніки; Фіз.-Техн. Ін-т; Фіз.-Техн. Ін-т Низьких Температур; Донецький Фіз.-Техн. Ін-т; Гол. Астрономічна Обсерваторія. Ін-ти ін. відділів секції фіз.-техн. і матем. наук АН УРСР ведуть перев. прикладні дослідження, але де-

які з них, напр., Ін-т Електродинаміки, Фіз.-Мех. Ін-т, Ін-т Геофізики, Морський Гідрофіз. Ін-т, Ін-т Техн. Теплофізики, Ін-т Геохімії і Ф. Мінералів досліджують також питання, що мають заг. теоретичне значення. Серед ін-тів і філіялів, створених після другої світової війни, які розгорнули значні фіз. дослідження, можна назвати такі: Ін-т Електродинаміки (заснований 1947 у Києві, до 1963 Ін-т Електротехніки) досліджує електровимірювальні прилади, джерела електроживлення, перетворювачі частоти напруги і струму; Фіз.-Мех. Ін-т (1951, Львів, до 1964 Ін-т Машинознавства та Автоматики; ділянки досліджень: взаємодія поверхнево-активних середовищ, магнетометрія, гідроакустика); Ін-т Радіофізики й Електрики (заснований 1956, Харків; ділянки: розсіяння і поглинання радіохвиль, високочастотні властивості напівпровідників); Ін-т Металофізики (1955, Київ, електронна структура металів та стопів, Ф. міцності); Ін-т Геофізики (1955, Київ, пружні властивості земної кори, сейсмічні хвилі, динаміка сейсморозвідки); Ін-т Напівпровідників (1960, Київ, взаємодія сильних потоків електромагнетних випромінювань з напівпровідниками, лазери, поверхневі ефекти); Фіз.-Техн. Ін-т Низьких Температур (1960, Харків, квантові рідини ^3He , ^4He , квазічастинкові збудження макромолекул); Морський Геофіз. Ін-т (1963, Київ, теплофізика, кріофізика, нові джерела енергії); Донецький Фізико-Техн. Ін-т (1965, Донецьке, Ф. високих тисків, магнетні матеріали); Ін-т Теоретичної Ф. (1966, Київ, квантова теорія поля, астрофізика, квантова біофізика, теорія ядра, теорія твердого тіла); Ін-т Геохімії і Ф. Матеріалів (1969, Київ, фізико-хімія геологічних процесів, Ф. мінералів); Ін-т Ядерних Досліджень (1970, Київ, квантові характеристики ядерних рівнів, механізми ядерних реакцій, взаємодія важких ядер, Ф. ядерних реакторів); Львівський відділ Ін-ту Теоретичної Ф. (статистична теорія конденсованих станів); Ужгородський відділ Ін-ту Теоретичної Ф. (теорія гадронів), Гол. Астрономічна Обсерваторія (1944, Київ, Ф. сонця, фіз. особливості атмосфер планет, астрофізика, астрономія).

Ін-ти устатковано відповідними дослідними спорудами і приладдям, які допомогли здобути значних досягнень і міжнар. визнання. Тут можна назвати комплекс прискорювачів, токамаків і стелараторів у Харкові; півторакілометровий радіотелескоп, також у Харкові; дослідний реактор, ізохронний циклотрон та гол. астрономічну обсерваторію у Ки-

єві. Всесвітньою славою користується Крим. Астрофіз. Обсерваторія.

Фізики України вносили і вносять вагомий вклад, як у теоретичну, так і в експериментальну Ф. на світовому рівні. Сотні фізиків України цитовано у зарубіжній наук. літературі. М. ін. знаходимо там, крім вищеназваних, такі імена: В. Бар'яхтар (магнето-акустика), В. Гуменюк (біофізика), Е. Завадський (Ф. твердого тіла), І. Кулик (Ф. низьких температур), В. Немошкаленко (Ф. твердого тіла), В. Ольховський (ядерна Ф.), С. Пелетинський (Ф. твердого тіла), В. Семиноженко (Ф. твердого тіла), В. Струтинський (теорія ядра), І. Фіщук (Ф. твердого тіла), Я. Файнберг (Ф. плязми), А. Хоткевич (Ф. низьких температур), В. Хоткевич (Ф. низьких температур), І. Юхновський (Ф. конденсованих станів).

Значних успіхів і міжнар. визнання досягли науковці-фізики укр. походження, які працювали або працюють поза межами України. Серед них відомі: І. Пулюй, винахідник низьки електричних і електротехн. приладів, дослідник електричних розрядів у газах при допомозі т. зв. «трубки Пулюя», С. Тимошенко, всесвітньо відомий своїми наук. працями з теорії міцності, стійкості і коливань пружних тіл, Ю. Кістяковський, що вніс значний вклад у фізико-хімію вибухових процесів. Чимало укр. фізиків працює в ССРСР, поза межами УССР, і їх звич. зараховують до росіян.

Література: Палладін О. (ред.) Розвиток науки в Укр. РСР за 40 рр. К. 1957; Соловей Д. Укр. наука в колоніальних путях. Нью-Йорк 1963; Нариси з історії природознавства і техніки, вип. 1—17. К. 1964—72; Патон Б. (ред.) Історія АН Укр. РСР, тт. I—II. К. 1967; Попов В., Полурез В. і Дяченко Ю. Учені вузів Укр. РСР. К. 1968; Храмов Ю. Фізика. К. 1974; Тонкаль Б., Пеліх В. і Стогній Б. Академія Наук УРСР, «Наук. думка». К. 1980; Шульга М. Хронологічний довідник вітчизняної фізики. «Вища школа». К. 1980.

О. Біланюк

«Фізична Географія та Геоморфологія», наук. зб., що його з 1970 видає В-во Київ. Держ. Ун-ту. Ст. з усіх ділянок фіз. географії і геоморфології УССР. З сер. 1970-их рр. виходить рос. мовою. До 1982 вийшло 27 випусків.

Фізична культура, складова частина культури, пов'язана з системою фіз. виховання, орг-ції спорту, спеціальних наук. дослідів, техн. засобів, потрібних для фіз. виховання і спорту, суспільної та особистої гігієни, раціональної орг-ції активного відпочинку тощо. Про фіз. культуру на Україні до 1950-их рр. див. ЕУ 1, стор. 1161—65.

По другій світовій війні посилено спортові контакти з Зах., розгорнуто масовий фізкульт. рух, підвищено рівень спортової майстерності. У зв'язку з цим по-

силився і фізкульт. рух в УССР; укр. спортсмени, включені в репрезентацію ССРСР, здобули чималі успіхи в міжнар. змаганнях (Б. Гуревич, Я. Куценко, Б. Шахлін, В. Чукарін, Л. Латиніна, О. Гончаренко, Є. Буланчик, В. Куц, Н. Откаленко, Л. Лисенко-Шевцова, А. Бондарчук та ін.). На основі постанови ЦК КПСС і Ради Мін. ССРСР від 9. 1. 1959 «Про керівництво фіз. культурою і спортом у країні» Комітет фіз. культури і спорту при Раді Мін. УРСР перетворено на Союз спортивних т-в і орг-цій УРСР, підпорядкований Всесоюзному спортивному союзові. Обл., міські, районів і місц. ради Ф.к. керують працею всіх спортивних орг-цій, які поділяються на добровільні спортові т-ва, колективи фіз. культури (на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах) чи спортові клуби. В УРСР діють 4 респ. відділи всесоюзних добровільних спортових т-в профспілок, студентське «Буревісник» з бл. 400 000 чл.; «Водник» (профспілка річкового та морського транспорту) з бл. 30 000 членів; «Локомотив» (профспілка працівників зал. транспорту) з бл. 380 000 фізкультурників; «Спартак» (комсомольське т-во) з бл. 900 000 чл. Працівників мін-ва внутр. справ і безпеки охоплює «Динамо». Існують дві респ. спілки «Авангард» (об'єднує працівників промсти і будівництва) з понад 2 млн чл. і «Колос» (колгоспники, працівники с.-г. орг-цій) з бл. 3,3 млн чл. (1981). Авіація, парашутний спорт, планеризм, автомобілізм, мотоциклізм, радіо, підводний, водно-моторовий, стрілецький та ін. воєнно-техн. види спорту підлягають контролю укр. респ. відділу всесоюзного добровільного т-ва сприяння армії, авіації та фльоті.

З метою пропаганди Ф.к. і спорту за кордоном, гол. у міжнар. спортивних федераціях, Комітет Ф. к. і спорту при Раді Мін. ССРСР постановою від 26. 2. 1969 ухвалив створити 48 Всесоюзних федерацій для всіх видів спорту, що стали єдиними правними чл. міжнар. спортових федерацій. Цією постановою укр. федерації підпорядковано всесоюзним і тим позбавлено їх самостійного членства у міжнар. спортових орг-ціях, наслідком чого укр. змагуни репрезентують тільки ССРСР.

На поч. 1981 в УССР було бл. 45 000 фізкультурних колективів з 15 млн чл., 5 млн значківців ГПО (Готовий до Праці й Оборони), понад 4 300 спортсменів-розрядників, понад 6 500 майстрів спорту ССРСР, понад 300 майстрів спорту ССРСР міжнар. кляси. бл. 60 заслужених майстрів спорту ССРСР; бл. 150 000 платних фізкультурних працівників (у тому

ч. бл. 65 000 з вищою освітою), 3 000 тренерів та інструкторів, 2 500 клясифікованих спортових суддів; понад 315 000 інструкторів ГПО. Спортові споруди: 160 000 спортових майданчиків, у т. ч. 20 000 футбольних полів; понад 13 600 спортових залів, бл. 300 басейнів, 600 лижних баз, 8 000 стрілецьких тирів, 901 стадіон, плавацький центр у Харкові, веслувальний у Херсоні та ін. Популярний на Україні туризм диспонує понад 50 туристичними базами і понад 800 туристичними й відпочинковими таборами.

Кадри Ф.к. готують ін-ти й технікуми у Києві, Львові, Дніпропетровському, Івано-Франківському та фак. Ф.к. при пед. ін-тах. У ряді міст діють нар. ун-ти Ф.к. і спорту (1980 їх було бл. 50). По війні укр. спортсмени встановили у різних ділянках спорту понад 80 світових рекордів, багато евр. та респ. і союзних рекордів (В. Голубничий, В. Цибуленко, І. Тер-Ованес'ян, В. Брумел, Г. Кутенко, В. Борзов, Ю. Седих, В. Яценко, В. Крепкіна, Н. Олізаренко, Н. Ткаченко, Л. Жаботинський, С. Рахманов, Ю. Зайцев, І. Мате, С. Полторацький, А. Писаренко, Г. Прокуменщикова, Ю. Фесенко, О. Сидоренко та ін.). Багато українців виступає у збірних командах ССРСР на міжнар. арені. 1975 футбольна дружина «Динамо» (Київ) здобула евр. кубок кубків та суперкубок і стала чемпіоном ССРСР. У міжнар. змаганнях успішно виступають й ін. клуби України (але тільки під маркою ССРСР).

З 1952 ССРСР бере участь в Олімпійських ігрищах з участю укр. спортсменів (1952 на 15 Олімпійських ігрищах у Гельсінкі укр. спортсменів здобули 5 золотих, 7 срібних і 1 бронзову медаль; 1980 на 22 ігрищах у Москві — 38 золотих, 19 срібних, 10 бронзових медалей; встановили 3 світові та 6 одімпійських рекордів).

З 1956 влаштовуються спартакіади з масовою участю змагунів на обл. й районному рівні та по м. Відбуваються і спартакіади школярів; їх фізичному вихованню, Ф.к. і спортові присвячується багато уваги вже з дошкільного віку. Основні форми фізкульт. вправ: лекції, ранкова зарядка, рухливі гри, позашкільне і позакласне фізкульт. спортове і оздоровче виховання. У нижчих клясах вивчаються основні гімнастичні елементи, нескладні рухливі гри, згодом їх ускладнюють і вводять елементи легкої атлетики, лещетарства, плавання і т. п. Багато уваги приділяється значковій ГПО (пересічно 2 млн значківців на рік). Існують також дитячо-юнацькі спортивні школи (бл. 900 шкіл, з понад 321 000 ді-

тей і підлітків). У цих школах і спеціальних класах культивується 43 види спорту.

Інформації про спортивне життя дають «Спортивна газета» (тричі на тиждень) і «Старт» (місячник), органи Комітету фіз. культури і спорту при Раді Мін. УРСР та Укр. респ. ради профспілок.

У діаспорі з виїздом нових емігрантів за океан почалася орг-ція спортивного життя на нових поселеннях. У ЗДА й Канаді наплив нових спортсменів скріпив спортивне життя й поширив його на різні ділянки: футбол («сакер»), теніс, відбиванка, плавання, лещетарство та ін. Посилилася фізкульт.-виховна праця серед молоді у спортивних т-вах і таборах; щорічно влаштовуються спортивні грища. 1959 у Нью-Йорку відбулося свято молоді з різними спортивними змаганнями. 1980 Укр. Спортова Центральна Америки і Канади спільно зі спортсменами ін. поневолених в СРСР народів організувала «Вільну олімпіаду», що відбулася в Етобіко-Торонто (Канада). Укр. репрезентація здобула на ній 11 золотих, 8 срібних, 7 бронзових медалей і здобула друге місце після латишів. Ця олімпіада відбуватиметься раз на 4 рр.

В ін. країнах фізкульт.-спортивний рух зосереджується при орг-ціях молоді та нечисленних спортивних клубах.

Література: Самоукова С. та ін. Історія фізическої культури. М. 1956; Фомін О. Лижний спорт. К. 1957; Чернова І. Розвиток фізичної культури і спорту в УРСР. К. 1959; Парфіонов В. Плавання. К. 1959; Усикова Н. Методика фізичного виховання в школі. К. 1960; Энциклопедический словарь по физической культуре и спорту. I—III. М. 1960; Бражник І. та ін. Гімнастика. К. 1962; Бикова Г. Методика фізичного виховання в дитячому садку. К. 1963; Купріянов М. Фізичне виховання в початкових класах. К. 1966; Подольський М. Спорт на Україні 1960—64. К. 1966; Тисовський О. Життя в Пласті. Нью-Йорк—Торонто 1969; Все о спорте. I—III. Справочник. М. 1978; Бака М. Спортивне п'ятиріччя України. К. 1980.

Е. Жарський

«Фізіолог», пам'ятка староукр. перекладної літератури з фантастичними відомостями енциклопедичного характеру, перев. про тварин, справжніх і вигаданих, а також про фантастичні камені й дерева. Ці відомості супроводжуються символічними тлумаченнями у христ. дусі. Слов. переклади грец. «Фізіолога» відомі лише в старокиїв. списках, але з мови найдавнішого зі збережених списків (15 в.) видно, що вони беруть поч. від болг. перекладів, зроблених перед 13 в.

«Фізіологічний Журнал», двомісячний орган Ін-ту Фізіології АН УРСР; заснований 1953; виходить у Києві.

Фізіологія рослин, наука, що вивчає всі процеси діяльності та функції рос-

линного організму, їх взаємозв'язки та зв'язки з навколишнім оточенням. На Україні в першій пол. 19 в. до розвитку Ф.р. спричинився Н. Максимович-Амбодик, який зокрема дослідив питання про обмін речовин. З сер. 19 в. осередками розвитку Ф. р. на Україні були катедри ботаніки при ун-тах, а також у вищих с.-г. школах і на агрономічних н.-д. станціях. У тих установах в 19 — на поч. 20 вв. працювали такі видатні фізіологи, як Й. Баранецький (вивчав осмотичні властивості клітин), К. Пуриєвич (енергетика фотосинтези), В. Залеський (перетворення білкових і фосфорових речовин), Ф. Породько (проблеми хемотропізму), Є. Вотчал, засновник школи укр. ботаніків-фізіологів, до якої належали А. Оканенко, В. Колкуров, О. Табенцький, І. Толмачов, А. Кекуха, О. Льовшин та ін.

З заснуванням 1918 УАН у Києві фізіологічні проблеми рослин досліджували створені в її системі три катедри: біології с.-г. рослин, фіз. Ф. і хем. Ф. р., які згодом (1934) увійшли до складу Ін-ту Ботаніки АН УРСР (по війні — Ін-т Ф. р. АН УРСР), як також на багатьох катедрах високих шкіл. У центрі дослідів — проблеми живлення рослин, водного режиму і транспірації у польових умовах, яким уже раніше приділяв увагу Є. Вотчал, а згодом його учні А. Оканенко, Л. Максимчук та ін. Систему органіано-мінерального живлення рослин, фізіологічної дії різних мікроелементів досліджували П. Власюк, О. Душечкін, Т. Демиденко, Ф. Мацков, З. Климовицька, А. Макарик, Е. Рудакова та ін.; обмін речовин, дихання рослин — С. Гребінський; питання зимостійкості і солестійкості рослин — Д. Проценко, Л. Поліщук, І. Білокінь, О. Білецька та ін. Методу радіоактивних ізотопів для вивчення надходження речовин у рослині застосовують Д. Гродзинський, Ю. Поруцький та ін.

Фізіологічну роль світла вивчали В. Любименко, А. Оканенко, Я. Ромашко; фотохемию хлорофілу — В. Дайн, Й. Ділунг; питання біосинтези хлорофілу і каротину розробила Є. Судьїна. Молекулярну орг-цію фотосинтетичного апарату хлоропластів досліджують А. Островська, М. Гамаюнова, С. Кочубей; енергетичний обмін рослин з оточенням розглядають Г. Ількун, Г. Самохвалов. Біофізичний напрям у дослідженнях фотосинтези вводять Г. Гродзинський, М. Бідзіля, Б. Гуляев.

Проблему росту і розвитку рослин досліджував М. Холодний, який розробив 1926 гормональну теорію тропізмів. Вплив фітогормонів на розвиток плодів вивчав

О. Серейський; стадійний розвиток рослин — Т. Лисенко, А. Сапегин, Н. Брагинець та ін.; вегетативне розмноження рослин — М. Любинський; корелятні зв'язки між надземними і підземними органами рослин залежно від умов оточення — А. Закордонець, К. Ситник й ін.; біосинтезу обміну нуклеїнових кислот у вищих рослин у зв'язку з ростом — Г. Семененко. Новітній біохем. напрям у вивченні росту узагальнено 1966 в монографії «Фізіолого-біохемічні основи росту рослин» (О. Бойчук, Я. Дудинський, Л. Мусатенко, Р. Процько); проблему полярності в обміні речовин і розвитку рослин розробляє Г. Молотковський. Роль алелопатичної взаємодії у природних і штучних ценозах на фонах ін. форм взаємодії висвітлює А. Гродзинський («Основи хемічної взаємодії рослин», 1973). Вплив пром. забруднення на метаболізм вивчають фізіологи Донецького ботанічного саду та н.-д. ін-ти у великих пром. осередках. Над вивченням особливостей пересування й відкладання речовин у запас та біохемії тканин провідних пучків і паренхіми працювали І. Вивалько, В. Лемпичка та ін.

З 1977 під керівництвом К. Ситника розпочато роботи в напрямі кріофізіології з метою розробки метод збереження життєздатності рослинних організмів при низьких температурах, кріоконсервації цих об'єктів та ін.

Література: Любинський М., Оканенко А. Розвиток фізіології та біохемії рослин на Україні за 40 рр. 1917—1957. Укр. ботанічний журнал, ч. 3. К. 1957; Проценко Д. Розвиток фізіології рослин в Київ. Ун-ті за 40 рр. радянської влади. Наук. Записки Київ. Ун-ту, вип. 20. К. 1957; История Академии Наук Укр. ССР. К. 1979.

Е. Жарський

Фізіологія тварин і людини, наука про процеси, що відбуваються в клітинах, тканинах, органах і системах органів тварин і людини. На Україні Ф. т. і л. почала розвиватися у першій пол. 19 в.; природничі й мед. фак. ун-тів у Харкові, Львові, Києві й Одесі були першими осередками фізіологічної науки. У другій пол. 19 в., поряд з ними, створено катедри Ф. при ветер. і с.-г. ін-тах. Катедрами в той час керували такі видатні вчені, як В. Данилевський (поклав основи електроенцефалографії; 1889 за праці з Ф. гол. мозку одержав премію Паризької АН), І. Сеченов (рефлекси гол. мозку), Б. Вериго (неврофізіологія), В. Чаговець (електрофізіологія), І. Щелков. Крім них: В. Томса, П. Спіро, С. Чир'єв, М. Білецький (дихання тварин), М. Рогович, І. Чуєвський та ін.

По першій світовій війні збільшилося ч. катедр Ф. при с.-г., ветер., зоотехн.,

пед. й ін. ін-тах, зокрема при УАН. Фізіологічні дослідження ведуться в багатьох напрямках, особливо в галузі Ф. нервової системи, електрофізіології, біофізики: О. Леонтович (Ф. вегетативної нервової системи), П. Костик (застосував методу мікроелектродного відведення потенціалів для вивчення мембран неронів спинного мозку), Г. Фольбоорт (умовні рефлексії), О. Макаренко (взаємодієносини між корою великих півкуль і підкоровими утворами), В. Василевський (нервова, особливо коркова регуляція м'язової діяльності вищих тварин і людини), П. Серков, А. Ємченко (діяльність кори великих півкуль, Ф. серцевої діяльності, травлення), П. Богач (роля різних структур гол. мозку в регуляції його діяльності), В. Скок (Ф. периферичної вегетативної нервової системи), Д. Воронцов, П. Каплан та ін.

Визначним фізіологом і представником патологічної Ф. був О. Богомолець, який створив вчення про фізіологічну систему сполучної тканини і на основі цього запропонував методу патогенетичної терапії ряду захворювань при допомозі антиретиккулярної цитотоксичної сироватки. Він також організатор Ін-ту експериментальної біології і патології Наркомздор'я УССР та Ін-ту клінічної Ф. АН УРСР. У цих установах працювали видатні учені: М. Стражеско, В. Воробйов, Ф. Філатов, Р. Кавецький, О. Леонтович, М. Сиротинін, М. Горев, В. Протопопов, Н. Медведєва та ін., праці яких спричинилися до розвитку нормальної і патологічної Ф.

Порівняльно-фізіологічні і онтофізіологічні дослідження розвинули М. Белюсов і О. Нагорний. Створюється окрема галузь — Ф. старіння, гол. ч. завдяки працям ряду укр. фізіологів у Києві (Ін-т Ф. ім. О. Богомольця) і Харкові, що стали важливими центрами її розвитку в СРСР (О. Богомолець, Ю. Спасокукоцький, О. Середенко, Р. Голубицька, З. Броновицька, Є. Окунівська, Є. Сергієнко, В. Фролькіс та ін.).

Проблеми Ф. праці, спрямовані на знайдення засобів для підвищення теплостійкості і працездатності організму, досліджують В. Васильківський, О. Борщевський, Е. Каган, П. Каплан, М. Вітте, О. Фельдман та ін.; Ф. спорту — М. Горкін.

Дослідження в галузі травлення й обміну речовин провадять Г. Фольбоорт, А. Воробйов, А. Стражеско, Я. Склярів, Т. Гурєєв, А. Ємченко, М. Спаський, Т. Свистун, П. Богач; Ф. травлення с.-г. тварин — О. Квасницький, М. Поніровський, В. Нікітін. Ф. розмноження с.-г. тварин досліджує О. Квасницький з співробітниками, Ф. й біохемію лактації

— В. Нікітин, умовнорефлекторну діяльність коней — Х. Арський, Ф. печінки — П. Никифоровський, розлади речовин — С. Гжицький.

Ендокринологічні дослідження, розпочаті раніше В. Данилевським і М. Роговичем, продовжують в Укр. Ін-ті експериментальної ендокринології в Харкові (Є. Приходькова, М. Каплан, Б. Альошин) та в ін. установах. Взаємозв'язок між нервовою системою й ендокринними залозами вивчають С. Генес, В. Комісаренко та ін. Багато уваги присвячується Ф. кровообігу, дихання, процесам виділення (С. Ярослав, Є. Синельников, М. Горев, М. Фролькіс, В. Березовський, Д. Кочерга, Н. Преображенський). У ряді лабораторій розвивається гістофізіологія і методика тваринних культур (Б. Альошин, А. Кротовський, О. Тимофєєвський).

1929 створено Укр. Т-во фізіологів, біохеміків і фармакологів, що є частиною Всесоюзного Т-ва, яке відбуває свої з'їзди з актуальною наук. тематикою (перший з'їзд відбувся у Харкові).

Праці з Ф. друкуються у «Фізіологічному Журналі» (орган Ін-ту Ф., з 1955 виходив укр. мовою, з сер. 1970-их рр. — рос.). Ін-т видає також ж. АН УРСР і АН СССР «Нейрофізіологія».

Література: Макаренко О. Творчий розвиток фізіологічної науки. Вісник АН УРСР, ч. 8. К. 1957; Воронцов Д., Нікітин В., Серков Л. Нариси з історії Ф. на Україні. К. 1959.

Е. Жарський

«Фізкультура і спорт», популярний ілюстрований місячник, орган Ради Союзу спортивних т-в і орг-цій УСССР, виходив у Києві 1957—65. Попередниками «Ф. і с.» були «Вестник физической культуры» (з 1922 у Харкові). Кілька разів змінював назву на «Вісник Фізкультури» (1929—30), «Фізкультурник України» (1931—35) і «Спорт» (1936—41). З липня 1965, замість «Ф. і с.», виходить «Старт».

Філалет Христофор (друга пол. 16 — поч. 17 в.) письм.-полеміст, автор гостро полемічної відповіді оборонцям Берестейської унії 1596 п. н. «Апокрисис», надрукованої поль. (1597) й укр. (1598) мовами в Острозі. Вважають, що під псевд. Ф. писав поль. хроніст Мартин Броневський.

Філарет (у світі Дмитро) Гумілевський (1805—66), рос. богослов, історик церкви родом з Шацького пов. Тамбовської губ., ректор Моск. Духовної Академії, архиеп. харківський (1847—59), чернігівський від 1859. Заснував єпархіяльний орган «Черниговские Епархиальные Известия». Автор наук. праць рос. мовою (укр. відоме його «Слово против враждебников, хтивих до доносов»), між ними «Исто-

рия русской церкви» (1847), «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (1854—59), «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (1873), «Обзор русской духовной литературы» (1884). З-поміж богословських: «Православное догматическое богословие» (1864); опублікував матеріали до історії Слобожанщини.

Філарет (світське ім'я Михайло) Денисенко (* 1929), церковний діяч родом з с. Благодатне (Донецька обл.), митр. київ. і гал., патріарший екзарх України Рос. Правос. Церкви. Закінчив Одеську Духовну Семінарію і Моск. Духовну Академію в Загорську, згодом її доцент (з 1953), 1958—60 ректор Київ. Духовної Семінарії в сані архимандрита. З 1960 настоятель катедрального храму св. Володимира у Києві; екзарх для Сер. Європи і віденський єп. (1962—64), вікарій Моск. Патріархії і ректор Моск. Духовної Академії (1964), з 1965 екзарх України, архиеп. київ. (1965) і митр. (з 1968); постійний чл. Синоду Рос. Правос. Церкви. Часто репрезентує Моск. Патріархію на міжнар. рел. конференціях, гол. для підготовки Всеправос. Собору, в Христ. Мирній Конференції та екуменічних зв'язках Рос. Правос. Церкви. Користується довір'ям сов. влади.

Філаретов Філарет (1824—82), рос. церк. діяч, проповідник, єп.; навчався в Київ. Духовній Академії, 1859 ректор Київ. Семінарії і настоятель Пустинно-Миколаївського монастиря, 1860—77 — ректор Київ. Духовної Академії й настоятель Києво-Братського монастиря; 1874—77 єп. уманський і другий вікарій Київ. єпархії, згодом ризький (Рига). Ред. духовних вид.: «Руководство для сельских пастырей» (з 1859 при Київ. семінарії), «Труды Киевской Духовной Академии».

Філармонія, з 17 в. назва товариств любителів музики. З 19 в. гол. метою філармонічних т-в стало плекання симфонічної музики. На Україні Ф. — держ. установи, діють з 1926, поширені в усіх обл. центрах; 10 Ф. мають симфонічні оркестри: Одеська, Харківська, Донецька, Ворошиловградська, Кіровоградська, Миколаївська, Львівська, Дніпропетровська, Запорізька і Київ. У складі Ф. постійні виконавці-солісти, муз. колективи (симфонічні й камерні оркестри, хори тощо), камерні ансамблі. Ф. називаються також будинки, в яких відбуваються концерти.

Філателія (з грец. філео — люблю, і ателея — звільнення від оплати), замишування до поштових марок (п. м.) та ін. знаків поштової оплат, їх колекціонування і вивчення. Назву вперше вжив 1864 француз М. Герпен (доти вживалася з франц. — темброманія). Першу у світі п. м. видав уряд Великобританії 1840,

а на укр. землях — Австрія 1850, Росія 1857. 1864 в Росії утворено пов. земські управи з правом ведення місц. пошти. За час існування земських пошт у 1865—1917 всі земства видали 2427 марок, у тому ч. на Україні 827 купюр у 43 пов. і 15 повністок у 4 пов. Земства у Верхньодніпровському на Катеринославщині й у Дніпровському (Таврія) перші на Україні випустили п. м. на поч. 1866.

Зразки укр. поштових марок 1 і 4 — УНР і Укр. Держави з 1918 і 1919; 2 — Земської пошти в Дніпровському пов. з 1871; 3 — Провізорія округи Київ. III з 1918; 5 — з віденської серії з 1920 р.; 6 — Провізорія ЗУНР; Станіславів III з 1919; 7 — 30 УНР з кін. 1919; 8 — Карп. Україна з 15. 3. 1939

1918—23 на Центр. і Сх. Землях. Першу серію марок держ. пошти УНР (5 купюр з номіналом 10—50 шагів) віддано в обіг у сер. липня 1918, а 4. 1. 1919 додано марку вартістю 20 гривень із зміненою назвою «Українська Держава». У червні 1918 в Києві видано 6 гербових марок з номіналом 40 шагів — 10 карб. Рисунки для них виконали Ю. Нарбут (8), А. Середя (3) і Л. Обозненко (1). На основі закону 18. 4. 1918 частину першої серії, названої «Шагівковою», друкували на картоніку і з написом на звороті «Ходять нарівні з дзвінкою монетою». Їх вживано замість монет, які зникли з обігу.

Щоб зупинити вплив з Росії давніх п. м. і запобігти втраті держ. скарбу, 20. 8. 1918 гетьманське Мін-во Пошти ухвалило переддрукувати всі наявні запаси рос. марок укр. держ. гербом. Вперше такі п. м. з наддруком тризуба появились в обігу 13. 8. 1918, а листівки вже 16. 7. 1918. Наддруки робилися місц. засобами у 6 поштових округах: Київ., Полтавській, Харківській, Катеринославській, Одеській і Подільській. Тризуб відтискали всілякими способами, нерідко ручним, тому виникло багато відмін його форми, величини й кольору. Досліди виявили 52 основні типи тризубів, 68 варіантів і 13 хибодруків, разом 133 гол. відміни. Українізації підлягли різні

п. м. царської Росії, а в Жмеринці 8. 8. 1919 додано тризуб і на п. м., виданих урядом О. Керенського 1917. Всі укр. п. м. були на Україні в обігу ще деякий час після залишення її Директорією УНР. Найпізніша стверджена дата — 5. 7. 1921 (Катеринослав).

Прибувши до Тарнова в Польщі, уряд УНР ухвалив 26. 8. 1920 вилучити з обігу всі попередні власні випуски і замінити їх новим виданням з 14 купюр, що були саме в друку. Це т. зв. віденська серія з номіналами 1 — 200 гривень, для якої рисунки на 6 купюр виконав М. Івасюк. Друк марок закінчено 31. 5. 1921, але вже в листопаді 1920 уряд перебрав частину накладу купюр 10, 20 і 40 гривень з наміром вживати нові п. м. на звільненій від большевиків території. Для цієї ж мети вже 1. 8. 1920 виготовано в Тарнові серію з наддруком на «шагівкових» п. м. УНР «Кур'єрсько-польова Пошта» і новими номіналами у гривнях. Також 2. 5. 1922 з доручення екзильного уряду УНР наддруковано на трьох марках віденської серії «УПП» (11 купюр). Ці видання в обігу не з'явилися.

Укр. тимчасові п. м. почали фальшувати вже в кін. 1918 на Півд. Україні, а пізніше фальсифікати продавали спекулянти за кордоном. Вони підробляли наддруки і поштові штемпілі та творили навіть неіснуючі вартості, т. зв. «фантастичні». Союз філателістів України у Німеччині успішно виявляв ці фальсифікати.

Перші окупаційні п. м. для України випустила Добровольча Армія ген. А. Денікіна в травні 1919 в Маріуполі, наддрукувавши новий номінал «35 к.» на п. м. 10 шагів та «70 к.» на 50-шагівці. Восени 1919 ця армія видала 11 п. м. для Півд. України й Криму («Единая Россия»), а наступного року на 4-шагівках поставила «Югъ Россіи». Тоді ж (1920) у Харкові большевики наддрукували «РУБ» на 13 укр. провізоріях і на рос. п. м., а 1922 в Києві нові номінали на рос. держ. ощадних марках. У серпні 1919 поляки в Ковелі взяли п. м. УНР для наддруку «Poczta Polska» і номіналів 30 та 50 пфенігів. Наддруки держ. орла з номіналом 2, 5 і 10 грошів є пізнішою підборкою. Армія ген. П. Врангеля після остаточної поразки під Кахівкою в Таврії в листопаді 1920 наддрукувала на укр. провізоріях «Русская почта» і номінали 10 000 і 20 000 рублів та вживала їх у таборах інтерлюованих у Туреччині до 30. 5. 1921.

У червні 1923 больш. влада видрукувала в берлінській друкарні 4 п. м. єдиної укр. мовою і з написом «Пошта УСРР» з доплатою в карб. на «Допомога

голодуючим». Ця серія була в продажу лише у 6 містах від 25. 6. до 15. 7. 1923.

П. м. Зах. України. Т. зв. «львівське» вид., наддрук з 4 купюр «Західно-Укр. Народна Республіка» на австр. п. м., було випущене у Львові 20. 11. 1918, «коломийське» вид. («Укр. Н. Р.» і новий номінал у шагах на 4 купюрах та незубкована наліпка для рекомендованих посилок за 30 сотиків) появилось 12. 12. 1918, а 4. 1. 1919 така ж наліпка з номіналом 50 сотиків. Другий наклад цих самих наддруків віддано у продаж у Станиславові 7. 5. 1919, а третій наддрукували самовільно рум. старшини влітку 1919. Чергове «станиславівське» вид. мало 4 випуски наддруків на 85 австр. п. м.: 18. 3. 1919 «Пошта Укр. Н. Реп.» на 20, в кін. квітня — на 37, 7. 5. на 19 (тризуб і в кутах «З.У.Н.Р.») і 15. 5. — на 9 (друк у Відні). Разом на Зах. Україні курсували 93 тимчасові п. м. і 2 поштові наліпки. Замовлену у віденській держ. друкарні серію з 5 п. м. уряд ЗО УНР одержав уже на еміграції в кін. 1919. Це три незубковані п. м. за 10, 20 і 50 сотиків та дві зубковані за 1 і 10 корон з комбінацією трьох гербів та назвою «Українська Народня Республіка З.О.». Щойно 1954 відкрито ще одну, останню серію п. м. ЗО УНР 1920 з 12 купюр, 9 повністок та три поштові формуляри. На 4 марках зображений св. Михаїл, на другій чвірці — тризуб, а на останніх — гал. лев; номінал від 5 сотиків до 3 корон. 24. 5. 1919 рум. військо окупувало Коломийщину і від 14. 6. до 21. 8. вживало свої провізорії з власними наддруками на австр. п. м. і листівках (С.М.Т.).

Повітряна пошта на укр. землях діяла вперше на лінії (Відень—Краків) — Львів — Київ від 1. 4. 1918 до кін. жовтня. Друга лінія (Будапешт—Відень) — Краків—Львів була чинна 4—24. 7. 1918. Для обох цих літунських шляхів випущено спеціальні наддрукові п. м. «Flugpost» на 3 австр. і «Repülő Posta» на 2 угор. п. м. Укр. п. м. повітряної пошти не було.

Доба самостійности України залишила нам бл. 130 держ. повністок, українізованих тризубом, та 5 випусків власних листівок, 1 листову карту і 1 грошовий переказ.

Держави, до яких належали укр. землі, іноді видавали держ. п. м. з укр. тематикою. За міжвоєнного періоду на деяких марках Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини зображено пам'ятники архітектури цих земель (замок у Підгорцях, Львівська Політехніка, замок у Хотині, бук. нар. типи на тлі церковці, дерев'яна церква в Ясіні, замок у Мука-

чеві тощо). Укр. тематика є і на п. м. СССР після 1923 (міста, пром-сть, письмен., діячі культури, мистецтва тощо); зокрема цінною є шевченківська серія 1939.

Карп. Україна. В день відкриття Сойму й проголошення незалежности Карпато-Укр. Держави 15. 3. 1939 в Хусті курсувала єдина укр. п. м. за 3 корони з зображенням церкви в Ясіні, видана чехо-словацькою поштою з наддруком «Карпатська Україна». За часів сов. влади Нар. Рада Закарп. України в Ужгороді 10. 2. і 20. 3. 1945 наддрукувала на 100 п. м. Угорщини «Пошта Закарпатська Україна», а в квітні і серпні видала власні 11 п. м. з таким самим написом. На всіх тих п. м. номінали подані без назви валют. Ці марки були в обігу доти, поки цей край остаточно і формально не був включений в УССР як Закарп. обл. (22. 1. 1946).

За другої світової війни на 18 п. м. Німеччини з портретом А. Гітлера, вартістю 1—80 пфенігів, німці наддрукували 14. 11. 1941 «Ukraine», а в 1943 зробили ще на двох п. м. Крім того, вони допустили ще кілька (8) тимчасових місц. пошт і видань або передруків (59 купюр), перев. з написом «Deutsche Hilfspost». Між ними були п. м. і пошти: в Сарнах 1. 10. — 4. 12. 1941, в Олександрії 15. 12. 1941 — 16. 5. 1942, у Вознесенському від квітня до 30. 6. 1942 та в 5 пов. у 1944. По відступі сов. військ з Коломиї там місц. укр. влада українізувала 1 сов. листівку (3. 7. 1941).

Недерж. випуски, тобто не допущені до оплати поштових послуг, звані еріннофілією, збирають також укр. філателісти. Такі випуски марок видавали різні укр. орг-ції в 20 в.; вони служили для збирання фондів на різні цілі, а також для укр. пропаганди. Іноді ці марки касували окремими штемплями. Досі скаталогізовано бл. 2 000 купюр різних недерж. укр. марок, наліпок, блоків, стяжок і повністок.

Екзильний уряд УНР у Мюнхені продовжував випускати марки в кін. 1940-их — на поч. 1950-их рр. (у 1930-их рр. вийшло кілька випусків у Варшаві) і закликав укр. емігрантів додатково оплачувати внутр.-укр. кореспонденцію марками УНР. Керівником поштового відділу і відповідальним за вид. марок був Ю. Максимчук.

Підпільна Пошта України (ППУ) має пропагандивну мету, видаючи марки, що служать як наліпки на листах поряд з держ. марками. Її веде Закордонний Поштовий Відділ Підпільної Пошти України Закордонних Частин ОУН з 1949 (з перервами); керівник Л.

Рихтицький. Видано кількасот серій і блоків, а деякі наддруковано чи поштемпліовано спеціальними печатками.

Таборові пошти обслуговували меш. укр. таборів ДП (переміщених осіб) у Німеччині у 1947—50 і в таборі полонених вояків 1 Укр. Дивізії Укр. Нац. Армії в Ріміні (Італія) 1946—47. Ці табори видавали власні марки й повністки та касували їх своїми штемплями, ведучи в своєму обсязі поштову службу. Цими таборами були: 1) Регенсбург (оселя Ганггофер), 36 випусків від 30. 6. 1947; 2) Байройт (казарми Леопольда), 12 випусків 12. 12. 1948; 3) Новий Ульм (казарми Людendorфа), 22 наддрукові випуски 7. 9. 1949; 4) Ульм над Дунаєм (казарми Седан), 4 наддруковані випуски 1. 5. 1950; 5) Ріміні, 28 купюр марок і блок, 12 листівок, з номіналом у шагах, гривнях або лірах та два штемплі з 19. 8. 1946 до червня 1947.

Виставки п. м. України окремо відбуваються рідко. На укр. землях відбулася тільки одна (Київ, 1928), організована Київ. відділом філателістичного т-ва «Україна», яке існувало у 1920-их рр. Поза Україною першу виставку укр. п. м. влаштував Пласт в Едмонтоні (Канада) 1951. Союз Укр. Філателістів виставляв обидві ділянки укр. Ф. (держ. і недерж.) 1951 і 1952 в Нью-Йорку, Ньюарку, й у Філадельфії. Крім цих великих виставок, укр. п. м. експонувалися на кількадесятих виставках у світі разом з п. м. ін. держав. Першим експонентом був А. Яковлів (1922, Бельгія), крім нього, виставляли Є Вировий, С. Шрамченко, Ф. Букайло, О. Кочан, К. Лисюк, Є. Котик, Я. Петеш і ін. та ряд чужинців (Арнольд, К. Свенсон, Енгельс, О. Петерс, П. Маврогордато, Люхт, Г. Кюлер, Штоман, Маєрганс, Вільсон, Р. Зайхтер, Найман, В. Тойбер, Дудзінський, В. Попов та ін.). Укр. філателісти влаштовують на Україні чимало виставок, але без п. м. УНР. Кожні три роки в Києві відбуваються міжнар. виставки «Братіслава—Київ—Краків». На Україні нема окремого філателістичного т-ва; українці є чл. Всесоюзного Т-ва Філателістів, що має відділи і клуби в УРСР та видає місячник «Филателия».

Філателістичні т-ва. Укр. філателісти поза УРСР об'єднувалися в кількох фахових т-вах: Союз Філателістів України в Німеччині, що видає ж. «Der Ukraine-Philatelist»; Укр. Вимінне Т-во при ж. «Укр. Філателіст» у Відні (1925—39), гол. І. Турин; Укр. Філателістичний Клуб у Львові (1927) і там таки Укр. Філателістичне Т-во (1928—29); Укр. Філателістичне Т-во у Харбіні; Со-

юз Укр. Філателістів і Нумізматиків у Нью-Йорку; Союз Укр. Філателістів Австрії у Відні (заснований 1967, гол. Ю. Костюк, пізніше Б. Ямиський) з визначною діяльністю міжнар. обсягу; Т-во Укр. Філателістів і Нумізматиків у Монтреалі (з 1972) й ін.

Література: Baillie I. L. G., Roberts C. W. Ukraine 1920 Fieldpost Issue; Чучин Ф. Каталог почтовых вещей. Украина. М. 1927; Чернявський І. Історія коломийських поштових марок. Коломия 1928; Schmidt C. Sammlung Russischer Landschaftsmarken im Reichspostmuseum. Берлін 1934; Schultz H. Deutsche Dienstpost 1939—1945. Hefte Nr. 18 u. 29; Longueval A. Les Timbres du Camp de Prisonniers Ukrainiens de Rimini (1945—1947); Чигринець А. Поштові марки України. Брюссель 1948; Максимчук Ю. Каталог укр. недерж. марок, 5 тт. 1950—75; Greaves A. W., Roberts C. W. The Trident Issues of the Ukraine, Part I, II; Roberts C. W. The Trident Issues of the Ukraine, Parts III—V. 1953—56; Michel. Briefmarken Katalog 1954, 1976; Schröder A. Schach den Fälschungen, II; Seichter R. Sonder-Katalog Ukraine (1918—1920). Зольтау 1956; Максимчук Ю. Бібліографічний показник укр. філателії, гербових марок і банкнотів, 3 тт. 1958—79; Максимчук Ю. Каталог чужинних марок з укр. тематикою, 3 тт. 1962—79; Richert R. Les diverses emissions et obliterations de la Russie Subcarpathique et de la Slovaquie de Sud (1860—1965); Taborsky F. Zakarpatska Ukrajina. Брно 1968; Catalog of Displaced Persons, Prisoners of War, Concentrations Camp and Ghetto Stamps during and after World II in Germany. 1970; Massari S. Ukrainskyj Filatelist. Pimini 1973; Bulat J. Illustrated Postage Stamp History of Western Ukrainian Republic 1918—1919. 1973; The Gregory P. Catalogue of Ukrainian Postage Stamps 1918—1920. 1982.

С. Кікта

Філатов Володимир (1875—1956), видатний офтальмолог родом з Пензенщини, д. чл. АН УРСР (з 1939) та Академії Мед. Наук СРСР (з 1944). Закінчив мед. фак. Моск. Ун-ту; 1903—11 співр. Одеської університетської очної клініки; з 1921 проф. Одеського Мед. Ін-ту і з 1936 дир. заснованого ним Укр. н.-д. ін-ту очних хвороб і тканинної терапії в Одесі. Опублікував понад 430 праць, у тому ч.: «Учение о клеточных ядах в офтальмологии» (1908), «Оптическая пересадка роговки и тканевая терапия» (1945, 1948), «Тканевая терапия» (1948), «Мои пути в науке» (1955), «Операции на роговой оболочке и склере» (1960), «Избранные труды» (тт. 1—4, 1961). Ф. заснував велику офтальмологічну школу; запропонував хірургічну методи пластики на круглому стеблі (1917); розробив й увів у практику хірургічної офтальмології методи пересаджування роговки очей тру-

В. Філатов

пів; запропонував власні методи лікування глакоми, трахоми, травматизму в офтальмології тощо; винайшов багато оригінальних офтальмологічних інструментів; створив вчення про біогенні стимулятори та розробив методу тканинної терапії (1933), яка широко застосовується в медицині й ветеринарії; заснував і редагував в Одесі «Офтальмологічний журнал»; довгий час очолював наук. Т-во офтальмологів України.

Г. Ш.

Філевич Іван (1856—1913), рос. історик, проф. Варшавського Ун-ту; праці з історії старої України, зокрема Галичини й Закарпаття, серед ін.: «Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие» (1899), «Очерк Карпатской территории и населения» та ін.

Філевич Михайло († 1804), скульптор, до 1777 працював у Львові, згодом у Холмі. Скульптурне оздоблення (у співпраці з С. Стажевським) катедри св. Юра у Львові (дерев'яні статуї Аарона і Мелхиседека в гол. вівтарі), 6 дерев'яних статуй святих у церкві монастиря Василіян у Бучачі, група «Архиерей» у гол. вівтарі Успенської церкви у Львові та ін. Працював у стилі рококо з рисами класицизму.

Філімонов Микола (1884—1943), оперовий співак-баритон і визначний педагог вокалу. З 1916 в Київ. опері (з перервами); проф. Муз.-драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка (1925—32) в Києві. 1933—37 на засланні. Помер у Києві.

Філін Федот (Филин, * 1908), рос. мовознавець-славіст в СРСР, послідовник марризму, а по забороні його — чільна постать серед ортодоксальних «марксистів», противник структуралізму, генеративізму і взагалі зах. мовознавства нового часу. Від 1971 ред. офіц. журн. «Вопросы языкознания», дир. Ін-ту Рос. Мови АН СРСР, активний промотор політики русифікації народів СРСР. Серед праць дотичних до укр. мови можна назвати «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи» (1949), «Образование языка восточных славян» (1962), «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (1972) та зб. за ред. Ф. — «Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков» (1974) і «Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков» (Дніпропетровське, 1975). У своїх іст. працях боронить теорію давньої сх.-слов. єдності, але підкреслює локальні відмінності як діалектні.

Філіпенко Аркадій (* 1912), композитор родом з Києва, закінчив Київ. Консерваторію (класа Л. Ревуцького). Твори:

«Героїчна поема» і «Концертний вальс» для оркестри, три струнні квартети, сольоспіви, численні дитячі пісні й дитяча опера «У зеленному саду» (1967); муз. комедії «Голий президент» (1967) і «Сто перша дружина султана» (1971); музика до театральних і кіно-спектаклів, радіо і телебачення.

А. Філіпенко

Філіпов Анатолій (1899—1978), вчений у галузі прикладної математики і механіки родом з Вінниччини, д. чл. АН УРСР (з 1967). З 1054 — дир. лабораторії гідравлічних машин філії Ін-ту Механіки АН УРСР (також 1948—61 проф. Харківського Політехн. Ін-ту), з 1972 — керівник відділу Ін-ту Проблем Машинобудування АН УРСР. Праці з питань прикладної математики й механіки, зокрема коливальних мех. систем.

А. Філіпов

Філіпов Олексій (1902—55), пед. діяч родом з Кіровоградщини; закінчив Одеський Ін-т Нар. Госп-ва; працював у шкільній адміністрації, дир. Київ. Пед. Ін-ту, заступник наркома освіти, згодом мін. освіти УРСР (1944—55), ред. ж. «Радянська Школа» (1947—51). Праця «Розвиток радянської школи в Укр. РСР у період першої післявоєнної п'ятирічки, 1946—1950» (1957).

Філологія (словесність), сукупність (єдність) наук про мову, літературу й усну нар. творчість якогось народу (напр., укр. Ф. як предмет університетських студій в УРСР і Польщі). Поняття Ф. характеризує насамперед культуру доби Ренесансу й гуманізму; спершу воно прикладалося до комплексного вивчення класичних (гр., рим.) текстів. У зв'язку з дедалі вужчою спеціалізацією науковців і з розвитком нових методів і течій у мовознавстві 20 в. (альгебраїзація, технізація, деісторизація і т. д.) помічається тенденція до його відриву від Ф., в якій залишається традиційне (порівняльно-іст., гуманітарне, культ.) мовознавство. На Україні довше, ніж на Зах., тривала гуманістична єдність Ф. та її зв'язок з історією. Ті самі люди часто

працювали в різних ділянках Ф. та історії (напр., О. Потебня, О. Огоновський, П. Житецький, В. Перетц, М. Грушевський, А. Кримський, І. Свенціцький, М. Возняк). Цю традицію продовжували на еміграції Д. Чижевський, Ю. Шевельов, О. Прицак, І. Шевченко та ін. Близькість укр. Ф. до історії маніфестувалася в інституційному зв'язку між ними (пор. назви Іст.-Філол. Відділ УАН, Іст.-Філол. Ін-т у Ніжені).

Б. С.

Філомафітський Євграф (1790—1831), вчений і письменник рос. роду з с. Малахова, тепер Ярославської обл., син свящ. Закінчив Харківський Ун-т і з 1826 був його проф. з заг. історії, географії й статистики. Ф. був одним з ред. першого на Україні ж. «Украинский Вѣстникъ» (1816—19); відомий також як пропагатор театральної справи на Україні.

Філософії Інститут АН УРСР (І.Ф.), заснований у листопаді 1946 при АН УРСР. Спочатку ін-т мав 4 відділи: діалектичного матеріалізму, іст. матеріалізму, історії філос. та суспільної думки на Україні і філософії природознавства; 1958 додано відділ наук. атеїзму, а 1960 — етики й естетики. 1963 І.Ф. реорганізовано, введено тематичні відділи філос. проблем. На поч. 1980-их рр. ін-т мав такі відділи: логіки наук. пізнання, діалектичного матеріалізму, іст. матеріалізму, наук. комунізму, філос. проблем соц. психології, конкретних соціологічних досліджень, естетики, філос. питань природознавства, наук. атеїзму, історії філос. та соціологічної думки на Україні, сучасної зарубіжної філософії, соціологічних досліджень соц.-проф. орієнтацій, та проблем нац. відносин і пролетарського інтернаціоналізму. У 1950—61 рр. І.Ф. опублікував 7 тт. «Наукових Записок», ряд монографій, опрацьованих співр. тематичних відділів, пропагандивних брошур і ст. 1969 почав виходити орган І.Ф. «Філософ. Думка». Дир. І. Ф. були: М. Омельяновський (1946—52), Д. Острянин (1952—62), М. Копнін (1962—68), В. Шинкарук (з 1968). І.Ф. є гол. установою, що планує й координує філос. дослідження в УРСР. (Див. докладніше **Філософія**).

Є. Л.

Філософія (грец. філософія — любов до мудрости), ділянка знання, яка виробляє заг. інтегрований погляд на всесвіт, Бога, людину, природу, досліджує взаємовідносини між мисленням і буттям, з'ясовує суть пізнання, вивчає закони логічного мислення та розглядає моральні й естетичні вартості. Ф. ділиться на ряд дисциплін, що збірно називаються філос. науками, з яких гол.: метафізика, теорія пізнання, логіка, етика, естетика.

Як систематичне знання, Ф. виникла на Україні щойно з розвитком інституційної вищої освіти в 16—17 вв., і то під впливом зах. філос. ідей. Проте філос. мислення і шукання відповідей на основні життєві питання були притаманні укр. народів здавна, вони пов'язувалися з його світоглядом і релігією ще за дохрист. часів. Християнство визначило новий шлях і дало поважний стимул для філос. думання, вносячи в нього елементи юдейсько-грецькі, а згодом і римської духовної культури. Все ж слов.-укр. основа і підхід думання, менш спекулятивний, радше контемплативний, визначили характер філос. думки на Україні та її поширення. Серед українців назагал знаходимо мало «чистих» філософів, зате філос. мислення прикметне для багатьох письменників, мистців, істориків, суспільних теоретиків. Тому історія укр. Ф. включає, поряд з філософами типу Г. Сковороди, П. Лодія, С. Гогоцького, також М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Липинського й ін. Ці укр. мислителі висловлюють свої погляди менш теоретично й абстрактно, а передають їх більш наглядно, у контексті з життям, призначенням і життєвими ситуаціями людини. Вони представляють радше свої світоглядні думки і життєві настанови, аніж абстрактні схеми і теоретичні аргументи. У світосприйманні, а тим самим у Ф. українців переважають емотивні елементи над раціональними. Прагнення до синтезу і гармонії також прикметне для укр. світогляду, у висліді чого майже не заступлені серед українців крайні і чіткі філос. системи. Більшість мислителів і філос. течій, поширених на Україні, представляють синкретичні думки і пізнання. Так само властивою для укр. способу думання є рел. настанова, «шукування Бога» і вартостей віри як такої, а не обов'язково пов'язання їх з конкретними рел. доктринами. Ці риси укр. збірної ментальності знайшли свій вираз у філос. дослідях і шуканнях.

Розвиток Ф. на Україні до кін. 18 в. З християнством, письменством і освітою прийшли на Україну фрагментарні філос. відомості, насамперед через твори Отців Церкви і перекладну літературу. У тій таки літературі подибуємо вказівки на античних грец. філософів. Вже в «Ізборнику Святослава» 1073 є вияснення деяких філос. категорій за Максимом Ісповідником і Теодором Райським, а в «Ізборнику» 1076 — низка етичних норм.

Відомі були на Русі й «Діалектика» І. Дамаскина, «Діоптра» П. Пустельника, «Шестоднев» у перекладі болг. І. Екзарха, антології «Пчоли», середньовічні хро-

ніки, а далі твори Кирила філософа болг., які містили чимало філос. відомостей. Під їх впливом були висловлені думки в оригінальних творах староукр. письменства, гол. в «Слові о законі і благодаті» Іларіона, «Поученнях» Луки Жидяти і Володимира Мономаха, у «Слові» Данила Заточника, в літописах, житіях і проповідях. Уже за Ярослава Мудрого діяли в Києві учені («книжні люди»), серед них Теодосій Печерський, Нестор-літописець та ін., що залишили глибокі своїм змістом твори. Зокрема писання Кліма Смолятича доводять його ознайомлення з античною Ф., а літописець називає Кліма «філософом, якого в руській землі не бувало». Кирило Турівський у поетично складених творах і проповідях намагався погодити віру з розумом. Але це мислення далеке від сучасної йому у Зах. Європі спекулятивної схоластики, яка до кін. 15 в. була майже невідомою на Україні. Слід ще згадати впливи юдаїзму й арабських рел. мислителів, що виявилися в ересі «зжидоватілих», яка, хоч виникла в Києві, набрала більшого поширення в Новгороді.

Глибше філос. зацікавлення пробивається в укр. літературі періоду рел. боротьби, коли Укр. Землі опинилися в межах Лит. Князівства і Польщі. Цей період зв'язаний з поширенням освіти (братські школи, Острозький наук. гурток і академія) та з впливами зах. течій: схоластики, ренесансу, гуманізму і рел. реформацій. З кін. 15 в. українці вже здобувають освіту у зах. ун-тах (Болонья, Падуя, Париж, Прага, Краків). Насамперед зах. ідеї діставалися на Україну через поль. рел. й осв. установи й у зв'язку з намаганнями поширити католицизм на укр. землі (Берестейська Унія). *Полемічна література* з боку православних і католиків та уніятів користувалася, крім теологічних, також філос. аргументами (винятко становить антинаук., з аскетичним наставленням правос. полеміст І. Вишенський). Багато філос. думок висловлено в полемічному творі «Апокрисис» Христофора Філалета кін. 16—поч. 17 в. Обидві сторони вдаються в полеміці до метафіз. спекуляцій, покликуючися на авторитет Платона, Арістотеля, св. Августина і Томи Аквінського. Вони були також ознайомлені з творами Лютера, Меланхтона і Цвінглі. Кат. і протестантські школи на укр. землях у 16—17 вв. сприяли поширенню цих філос. теорій і серед укр. молоді.

Дальший розвиток філос. навчання і письменства зв'язаний з Києво-Могилянською Академією, дехто з викладачів якої вчився у Замостській Академії (К.

Сакович, І. Трофимович-Козловський, С. Косов) та зах.-евр. ун-тах (І. Гізель, Т. Прокопович, С. Яворський та ін.). Ф. викладалася вже в Київ. Лаврській школі з 1631. Її викладали у Києві лат. мовою та залишили свої твори-курси викладів такі вчені: І. Гізель („Opus totius philosophiae“, „Axiomae philosophicae“, він же автор трактату укр. мовою «Миръ съ Богом челоуѣку»); Й. Кононович-Горбацький („Orator Mohileanus“, в якому поміщені його диспути про діалектичні настанови; він же автор курсу арістотелівської логіки „Subsidium logicae“); С. Яворський („Agonium philosophicum“, а також курси психології і логіки, фізики та трактат «Камень вѣры»); М. Козачинський („Philosophia Aristotelica“); Ю. Кониський (курси «фізики» і етики в дусі Арістотеля); Йоасаф Кроковський (заг. курс Ф., диспути з логіки). У останнього вже помітне відхилення від схоластики й Арістотеля та критика томізму, хоч ці системи переважали у філос. поглядах ін. учених Києво-Могилянської Академії. З Академією пов'язана наук. та письм. діяльність енциклопедиста Т. Прокоповича, що викладав поетику, реторику, логіку, фізику, математику й теологію. В його творах помітні впливи гуманізму і просвітництва, популяризація ідей Х. Вольфа і Ф. Ляйбніца (укр. мовою «Філосо. твори», 3 тт. К. 1979). Прокопович поклав основи теорії зверхності світської влади над церк. й обґрунтував самодержавство у творах: «Правда воли монаршей», «Слово о власти и чести царской», «Духовный регламент». Він і багато випускників Академії згодом працювали як викладачі Ф. чи церк. діячі у Москві й ін. містах Росії.

Два філос. твори, що появились в другій пол. 17 в., не зв'язані з Академією. Це «Зерцало богословія» К. Ставровецького-Транквіліона і «Трактатъ о душѣ» (1625) К. Саковича; останній писав філос. праці також поль. мовою. Елементи Ф. є в трактатах П. Могилы („Confessio Orthodoxa“) та А. Зернікава (Чернігівського) про походження св. Духа („De processione Spiritus Sancti“). Курси Ф. читалися у 18 в. у лівобережних колегіях (Чернігівській, Харківській, Переяславській) та в уніятських монастирських школах Василіян (гол. Лаврівська і Львівська школи).

Перехідною постаттю між «золотим віком» Академії та розповсюдженням філос. освіти по ін. містах України та Сх. Європи і його завершенням з'являється блискучий і перший справжній укр. філософ Г. Сковорода, вихованець Академії, сучасник Канта. Сковорода, назва-

ний «укр. Сократом», видатне явище в укр. і слов. Ф. взагалі, людина, що своїм життям і філос. проповіддю засвідчувала автентичність своїх поглядів і теорій. Студії над Сковородою за останніх стор., зокрема від часу видання його творів Д. Багалієм (1894), виявили, що його Ф. є не лише вираженням у літ. символах етичним світоглядом чи еклектично дібраними філос. елементами з перевагою богословської думки, а й суцільною оригінальною системою пізнання, метафізики й етики. Важливим етапом цих студій були праця «Ф. Г. С. Сковороди» Д. Чижевського (Варшава 1934) та ст. І. Мірчука в нім. славістичних журн. 1930-их рр. Особливо інтенсивні досліді над Сковородою проведено на поч. 1970-их рр. на Україні і за кордоном у зв'язку з 250-літтям його народження. Тоді ж видано повне вид. «Творів» у 2 тт. (К. 1973).

Серед сучасників Сковороди і філософів наступної генерації були: І. Хмельницький (студіював у Кенігсбергу, мабуть, у Канта); Г. Полетика, що перекладав твори грец. філософів; містик і масонський діяч С. Гамалія (1743—1822, переклав твори нім. містика Я. Беме) і рел. мислитель-аскет П. Величковський, що свої богословські й філос. писання базував на патристиці. Типовим світським представником Ф. просвічення був Я. Козельський, також вихованець Києво-Могилянської Академії, що, будучи добре ознайомлений з сучасною зах. філос. думкою, виявив себе прихильником теорії природного права і суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Його твори «Философические предложения» (1768) і «Рассуждение о человеческом познании» (1780) мали прогресивний вплив на суспільно-політ. думку в Росії. Під впливом Х. Вольфа написав свою логіку І. Рижський («Умолвие или умственная Ф.», 1790), згодом перший ректор Харківського Ун-ту.

19 в. — 1920 р. Виразним послідовником І. Канта серед українців був свящ. В. Довгович на Закарпатті, який написав латинською й угор. мовами кілька трактатів про нім. раціоналіста: „Critica purae rationis Cantiana in Compendio“ (1808) і „Critica practicae rationis ex operibus I. Cantii...“ (1809); ін. укр. філософи знайомилися з Кантом посередньо через послідовників Ф. Гегеля і Ф. Шеллінга на Україні (див. Кантіанство). Критика Канта є в творах П. Лодія, спочатку проф. Львівського Ун-ту, а згодом декана філос. фак. в Петербурзькому Ун-ті (праця «Логические наставления», 1815), математика і філософ Харківського Ун-ту Т. Осиповського («О пространстве и

времени», 1807) та ін. Проф. Харківського Ун-ту А. Стойкович (сербського походження) у вивченні фіз. світу намагався створити синтезу ідеалізму й матеріалізму.

Нім. ідеалізм був популярний на Україні, зокрема твори Й.-Г. Фіхте, якого запросили на катедру Ф. новозаснованого Харківського Ун-ту. Він відхилив запрошення і рекомендував свого учня Й. Б. Шада. Шад понад 10 рр. був діяльний у Харкові, написав низку праць та виховав плеяду adeptів Ф. Його наступником на харківській кафедрі (1818—30) був А. Дудрович з Закарпаття, який схилявся до Шеллінга і, на відміну від Шада, відстоював рел.-містичні погляди. Ф. права за ним. ідеалістами викладав М. Білоус у Ніженському ліцеї. Видатними шеллінгіанцями були натурфілософи — Д. Кавунник-Велланський та М. Максимович, перший ректор Київ. Ун-ту. Ін. проф. Харк. Ун-ту: П. Любовський (логік і психолог), німець Л. Якоб (сенсуаліст у Ф. і популяризатор природного права). Послідовниками Гегеля і Шеллінга були також проф. Київ. Духовної Академії О. Митневич (логік), проф. Київ. Ун-ту С. Гогоцький (склав «Филос. лексикон» у 4 тт., 1857—73, автор праці «Критический взгляд на Ф. Канта», 1847, у якій критикував гегельянські погляди на релігію) та О. Новицький (підручники з логіки і психології). Поважний вплив залишив Гегель у Ф. права 19 в. (див. Гегельянство на Україні).

У Галичині adeptами Ф. Гегеля були О. Чайковський (опублікував 1853 у Відні „Versuch der Vereinigung der Wissenschaften“) і К. Ганкевич, що дав перший огляд слов. Ф. („Die Grundzüge der slawischen Philosophie“).

Прихильниками нім. ідеалізму були укр. романтики в літературі, а згодом і дехто з чл. Кирило-Методіївського Братства (М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко), що виявилось гол. в укр. місячнізмі («Книги битія укр. народу») та у «Ф. культури» Куліша, яка є синтезою людської екзистенції, природи і духа. Лінію своєрідної укр.-слов. Ф. після Сковороди продовжив рел. письм.-мислитель М. Гоголь, на Ф. якого складаються зглиблення внутр. світу людини, етичний плюралізм і вартості христ. культури. Сов. дослідження Ф. на Україні концентрують значну увагу на суспільно-політ. поглядах провідних письм. і публіцистів другої пол. 19 — поч. 20 в., визначаючи їх як «рев. демократів» (Т. Шевченко, М. Павлик, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Коцюбинський, П. Грабовський, Л. Українка й ін.). М. Драгоманов, най-

більш яскравий представник укр. суспільно-політ. думки, зазнає від 1930-их рр. негативної оцінки як «буржуазний націоналіст». Проте його з ін. сучасниками єднає філос. позитивізм, політ. лібералізм і дем. соціалізм.

Найвидатнішим чистим філософом 19 в. був П. Юркевич, проф. Київ. Духовної Академії, учитель рос. філософа В. Соловйова. Юркевич відкидав не лише механічний матеріалізм, але й критично ставився до Канта; розробив власну систему, базовану на Ф. Платона і деяких типових укр. традиціях, т. зв. «Ф. серця», яке мало б бути основою пізнання і джерелом етики, прийнятої рел. вартостями. Помітним представником ідеалізму й одним з adeptів персоналізму був проф. Київ. Ун-ту О. Козлов, що видавав перший на Україні філос. журнал «Филос. трехмесячник» (1885—87); його філос. погляди близькі до іманентної Ф., а рел. окреслюються як панпсихізм. Наступником Козлова на кафедрі Ф. Київ. Ун-ту був О. Гіляров, знавець грец. Ф., що у своїй своєрідній ідеалістичній системі заперечував наук. характер Ф., а радше ставив її на рівні релігії і мистецтва. На Україні діяв ще М. Грот (1852—99), проф. Ін-ту Безбородька в Ніжені, який намагався погодити релігію з Ф. Представником позитивізму у його емпіріокритичному варіанті був В. Лесевич, зібрані твори якого появилися в 1915—17 («Собранные сочинения», 3 тт.). Вийшовши від критики О. Конта, Лесевич повернувся до Канта і розробив за Р. Авенаріюсом теорію пізнання для позитивізму, назвавши свою систему «критичним реалізмом». Ідеї Ф. Бекона розвивав проф. Харківського Ун-ту Ф. Зеленогорський; він був також дослідником Г. Сковороди.

Філософськи підбудовували свої праці філологи: О. Потебня («Мысль и язык», 1862; «Язык и народность», 1895) і Д. Овсянико-Куликовський; вони поклали початок окремої психологічної школи в мовознавстві і літературознавстві (т. зв. *потебнієвство*). Соціолог-філософ М. Ковалевський, економіст М. Туган-Барановський і правник-неокантієнець Б. Кістяковський були провідними критиками Ф. К. Маркса в дорев. Росії.

У Зах. Україні і на еміграції. За міжвоєнного часу в Зах. Україні й на еміграції Ф. мала обмежені можливості розвитку. Українець В. Зінківський досліджував історію Ф. на Україні в рамках рел. Ф. в Росії, сам він представляв рел.-філос. думку в Рос. Правос. Церкві. На тлі слов. Ф. і культури вивчав історію укр. Ф. автор «Логіки і етики» Д. Чижевський («Нарис з історії Ф. на Україні, 1931; «Гегель в Росии»,

1939). В УВУ, як і Чижевський, почав свою діяльність І. Мірчук (знавець І. Канта й історик укр. культури). У Празі при Укр. Високому Пед. Ін-ті ім. Драгоманова діяло філос. Т-во ім. Сковороди. У Галичині працювало кілька adeptів Ф. в Гр.-Кат. Богословській Академії: М. Конрад (історія Ф. і соціології), Й. Сліпий (неотоміст) і містик Г. Костельник («Шляхи віри модерної людини», 1936). В Укр. Таємному Ун-ті викладав логіку С. Балей, згодом проф. Варшавського Ун-ту. На філос. теми писав М. Шлемкевич-Іванейко, автор праці «Філософія» (1934, перевидана з вступом О. Кульчицького п. н. «Сутність Ф.» 1982), та низки есеїв на суспільно-світоглядові теми. Філософічно намагалися обґрунтовувати свої політ. доктрини В. Липинський (консерватизм), Д. Донцов і Ю. Вассиян (інтегральний націоналізм). Ревізіоністичний марксизм представляв В. Левинський; став відомий у міжнар. науці як критичний марксист і марксознавець Р. Роздольський („Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen-Kapital“, 2 тт. 1968—69; англ. вид. 1977). Власну етичну систему, базовану на щасті, розвинув письм. В. Винниченко у творах «Щастя» (листи до юнака) і «Конкордизм — система будування щастя».

По другій світовій війні діяла кафедра Ф. при УВУ в Мюнхені (керівники: І. Мірчук, О. Кульчицький). Модерні філос. теорії вивчали о. В. Маланчук (нім. і франц. реалізм), В. Рудко (учень Н. Гартмана) і К. Митрович (екзистенціалізм і дослідження Г. Сковороди). Визначним інтерпретатором С. Кіркегора був Г. Маланчук (див. додаток), що жив у Данії; більшість його праць появилася поданськи й англ. (м. ін. „Kierkegaard's Thought“, 1974; „The Controversial Kierkegaard“, 1980). У Філядельфії (Ля Саль Коледж) Ф. викладає Є. Лацик, знавець Ф. Т. Куна, А. Айнштайна та В. Винниченка.

І. Мірчук, В. Маркус

Ф. в УСССР. З усіх наук Ф. посідає спеціальне місце в держ., політ., наук. і навчальних установах УСССР. Її розглядають як інтегральну частину офіційної ідеології марксизму-ленінізму (див. *Марксизм*). Марксизм-ленінізм включає в себе два гол. складники: діалектичний матеріалізм (діямат) й іст. матеріалізм. У ділянці діямату включені основні тези про буття, сутність природи і людини та закономірності розвитку, називані діалектичними законами. Іст. матеріалізм є ділянкою, що пристосовує категорії діямату до розвитку суспільства й історії і виходить із засади, що підставою людської свідомості й історії є екон. проце-

си. Марксисты-ленінці твердять, що Ф. має соц. спрямований класовий характер, тому що вона обґрунтовує прагнення людей та оборону інтереси певних соц. груп. В СССР і УССР Ф. тісно пов'язана з ідеологією КПСС.

Марксисты-ленінці усіх філософів поділяють на матеріялістів й ідеалістів, з тим, що перших уважають наук. об'єктивними і прогресивними, а негативні прикмети приписують ідеалістам. Такі традиційні ділянки Ф., як метафізика, онтологія, гносеологія, Ф. природознавчих наук та логіка, вважаються частиною діямату, а етика, естетика, Ф. історії та історія Ф. включаються до іст. матеріялізму. Найбільше розвинені ділянки Ф. в УССР пов'язані з наук. методологією або з філос. питаннями природознавства.

Першою філос. установою в УССР була н.-д. Катедра марксизму і марксознавства, заснована в Харкові 1921 р. Її співробітники були: С. Семковський, В. Рожицин, О. Машкіна, З. Лузіна. Катедра була перетворена 1922 на Укр. Ін-т марксизму (з 1924 — Укр. Ін-т марксизму-ленінізму), що складався з трьох відділів: екон., іст. та філос.-соціологічного. Дир. став М. Скрипник, керівником філос.-соціологічного відділу С. Семковський, а В. Юринець та Р. Левин — його заступниками. Ін-т марксизму-ленінізму видавав у 1927—30 рр. журн. «Прапор Марксизму», з 1932 «Прапор Марксизму-Ленінізму». Завданням ін-ту було виховання кадрів викладачів марксистського переконання. На базі цього ін-ту 1931 постала *Всеукр. Асоціація Марксо-Ленінських Ін-тів* (ВУАМЛІН). У високіх школах УССР працювали марксисты: А. Бервицький, Я. Білик, Н. Білярчик, В. Бойко, Г. Єфименко, Т. Степовий та ін. 1931—32 появлявся журн. «За марксистсько-ленінське природознавство» (ред. Я. Блудов).

Від 1926 існувала в Києві при ВУАН катедра марксизму-ленінізму, одною з комісій якої була філос.-соціологічна. Її очолював С. Семковський, а чл. і співр. були: В. Асмус, Р. Левик, Я. Рознов, Н. Перлін, О. Загорулько, М. Нирчук, Л. Левинський, І. Врона, Л. Штрум.

Розвиток Ф. в УССР за 1920-их рр. відзначається назагал тим, що в дослідках і публікаціях існувала відносна толеранція поглядів щодо ін. філософ. течій і їх наук. критика. Співжили і взаємно себе критикували крайні механісти, «деборінці» (група А. Деборіна, ред. «Под знаменем марксизма» в Москві, що недооцінювала вклад Леніна в марксизм і 1931 була засуджена) та філософи «рел. оріє-

нтації». Механісти заперечували потребу існування Ф., як і релігії. Такі крайні погляди відстоював О. Мінін, проф. Ін-ту Червоної Професури в Москві, а також В. Рожицин у Києві. А. Деборін, а на Україні В. Юринець твердили, що Ф. потрібна і що наук. досліди мусять керуватися діалектичною методою Гегеля і Маркса. Проте партія закинула цій групі «меншовиствующий ідеалізм» і постановою ЦК КП(б)У 23. 6. 1931 розв'язала Укр. ін-т марксизму-ленінізму. З кін. 1920-их рр. діяло в УССР Укр. Т-во войовничих матеріялістів-діалектиків (гол. Ф. Беляєв). Цінними за цього періоду були дослідження над історією укр. Ф., зокрема праці Д. Багалія, М. Сумцова, В. Петрова, А. Ковалівського і С. Єфремова.

Цей перший період розвитку Ф. в УССР кінчається 1931. Багато дослідників і викладачів Ф. на Україні були арештовані в 1930-их рр. (В. Юринець, П. Демчук, С. Семковський та ін.). Відтоді розпочався період застою вже самої марксистської Ф., що тривав до кін. 1940-их рр. У 1939—56 діяв у Києві Ін-т Маркса-Енгельса-Леніна, праця якого зводилася до перекладів і вид. творів «класиків» марксизму (включно з Й. Сталіном) та до їх популяризації.

Після другої світової війни партія була зацікавлена в піднесенні рівня дослідів і публікацій з ділянки офіц. Ф. 24. 6. 1947 чл. політбюро ЦК ВКП(б) А. Жданов виступив з гострою критикою «схоластичного» характеру та ізоляваності Ф. в СССР. Виступ цей спричинився до деякого пожвавлення філос. студій та наук. опрацювання проблем Ф., щоправда, з догматичних позицій. 1945 організовано Ін-т філософії АН УРСР (див. Ф. Ін-т).

Пожвавлені філос. дослідження ведуться з 1950-их рр. в тематичних відділах ін-ту: філос. питань природознавства, логіки наук. пізнання та історії філос. і суспільної думки на Україні. Перший відділ досліджує філос. проблеми, які виникають у висліді рев. змін у природознавчих науках, напр., заміна механіки Ньютона теорією відносності Айнштейна. Ставиться питання об'єктивності знання, якщо в наук. теоріях такі явища, як маса, простір, час та ін., радикально міняються. У цьому ж відділі розглядаються філос. питання біології, хемії, квантової механіки, космології та ін.

У 1960—70-их рр. на Україні відбулася низка республіканських і всесоюзних нарад, конференцій і симпозіумів, присвячених цим питанням. Видатним пред-

ставником Ф. природознавства був М. Омеляновський (гол. відділу філос. питань природознавства Ін-ту Ф. АН СС СР), що запропонував власну інтерпретацію квантової теорії («Філосо. питання квантової механіки», 1956). Ін. філософи з ділянки природознавчих наук в УРСР: А. Рубашевський, І. Підгрушний, Д. Острянин, М. Вільницький, О. Шугайлін (філос. питання фізики), П. Дичлевий, О. Жмудський, В. Колодязний (питання біології), М. Депенчук. Над питаннями перехідних періодів у науці та вибором між різними запропонованими теоріями працюють С. Кримський, С. Остапенко та Є. Мамчур.

У ділянці гносеології і логіки наук. пізнання працюють акад. П. Копнін (1922—71, праця «Теорія пізнання та кібернетика», 1964), М. Попович (питання семантики, сучасна формальна логіка), В. Костюк (перевірка гіпотез у наук. дослідженні), А. Уйомов (системний підхід і метода моделювання), Є. Ледніков (проблема конструктивів в аналізі досліджень). Естетичні питання розробляють І. Іваньо («Очерк развития эстетической мысли Украины», 1961), М. Гончаренко, В. Кубланов, В. Кудін (підручник «Естетика», 1967), В. Передерій (укр. естетична думка), В. Мазепа. Тісно пов'язана з філос. питаннями також нова наука — кібернетика (див. Додатки), над розвитком якої працює в системі АН УРСР окремий ін-т. Ці питання порушують у своїх працях акад. В. Глушков, Б. Гнеденко, М. Амосов, В. Королюк; К. Ющенко, О. Івахненко — чл.-кор. АН УРСР та Ю. Соколовський, С. Жмудський, І. Буланкін.

За останні тридцять років (1950—80) появилось чимало праць до історії укр. Ф. З джерельних матеріалів видано твори Г. Сковороди, вперше видано більшість письменницької спадщини Т. Прокоповича у перекладі з латинської мови (3 тт., 1979). Джерельні матеріали друкуються також у журн. «Філософська Думка»; якийсь час журнал навіть мав розділ «Ф. в Києво-Могилянській Академії», в якому друкувалися переклади творів та архівні матеріали Т. Прокоповича, І. Гізеля, С. Яворського, Ю. Кононовича-Горбацького, Г. Сковороди та ін.

Появився ряд ст. і монографій з історії укр. Ф. у зб.: «З історії суспільно-політ. та філос. думки на Україні» (1956), «З історії філос. думки на Україні» (1963), «Нарис історії Ф. на Україні», ред. Д. Острянин (1966), «З історії Ф. на Україні» (1967), «Розвиток Ф. в Укр. РСР», ред. В. Євдокименко (1968), «Від Вишнєського до Сковороди», ред. В. Нічик (1972).

У ділянці іст. укр. Ф. працюють ще: Т. Білич, І. Іваньо, Л. Махновець, Д. Кирик, М. Рогович, М. Кашуба, Я. Ісаєвич, П. Манзенко, В. Горський, Я. Стратій, І. Табачников, М. Денисенко, В. Дмитриченко, І. Назаренко, А. Брагінець, П. Коваль, Є. Пронюк.

В УРСР до філос. наук належать також питання релігії, які досліджуються з погляду атеїзму. Серед авторів праць з атеїзму відомі В. Танчер, А. Аветисян, Є. Дулуман, О. Онищенко.

На поч. 1970-их рр. умови праці в Ін-ті Ф. АН УРСР погіршилися, двох молодших співр. В. Лісового (логік) і Є. Пронюка (дослідник історії Ф. і суспільної думки на Україні) заарештовано 1972. Тоді ж обмежено дослідження укр. Ф., зокрема публікації філос. праць укр. мовою. З другої пол. 1970-их рр. багато більше монографій і поважніших досліджень з Ф. друкуються рос. мовою, а укр. популярні і пропагандивні брошури. Крім журн. «Філосо. Думка», появляються ще різні серійні вид., зб., записки. У 1951—61 рр. Ін-т Ф. АН УРСР випустив 6 тт. «Наук. записок», а Київ. Ун-т — «Зб. філос. факультету»; появилися «Питання Ф.» в серії праць катедр суспільних наук Львівського Ун-ту. У 1960-их рр. вид-во Київ. Ун-ту почало видавати такі міжвідомчі зб.: «Проблеми Ф.» (з 1966, ред. Д. Острянин), «Етика і естетика» (ред. В. Передерій, В. Кудін), «Питання наук. комунізму» (ред. Й. Ремезовський, В. Антоненко), «Питання атеїзму» (з 1965, ред. В. Танчер), «Філосо. питання сучасного природознавства» (з 1965, ред. О. Шугайлін, Г. Вдовиченко, Н. Костюк). Всі ці міжвідомчі вид. 1977—78 перейшли на рос. мову. Харківський Ун-т продовжує видавати зб. ст. «Філософія» і «Наук. комунізм» (укр. і рос. мовами). Ст. на філос. теми містяться також у зб. Київ. Ун-ту «Вопросы общественных наук», як також у «Віснику Київ. Ун-ту» (філос. серія і серія «Етика і естетика»). 1973 вид-во Укр. Рад. Енциклопедія АН УРСР видало за ред. В. Шинкарука «Філосо. словник» (перший укр. мовою «Короткий філос. словник» за ред. М. Розенталя і П. Юдіна вийшов 1940). У 1976—81 рр. в УРСР випущено понад 500 праць з Ф. і споріднених ділянок, у тому ч. і «наук. комунізму». З того ч. 84 назви з ділянки історії Ф. і критики т. зв. буржуазної ідеології, 65 з етики й естетики, 48 з методології і Ф. природознавчих наук.

Як навчальна дисципліна Ф. викладається у високих школах України; у всіх ун-тах та при більших вузах є катедри Ф. (в 1965 було 58). Крім Ін-ту Ф. АН УРСР, дослід з Ф. велися у відділі Ф. Ін-ту суспільних наук у Львові.

Дослідники і викладачі Ф. на Україні належать до Філософ. Т-ва УРСР, що є відділом всесоюзного філософ. т-ва, заснованого 1971. Це т-во діє під керівництвом АН СССР, а до його президії входить як один з заст. гол. В. Шинкарук (дир. Ін-ту Ф. АН УРСР), він же гол. Укр. відділу. 1982 Укр. відділ Філософ. Т-ва мав 1960 індивідуальних чл. та 41 колективного чл. (обл. і місц.). **Є. Лащук**

Література: Щурат В. Укр. джерела до історії Ф. Іст.-філософ. начерк. Л. 1908; Сумцов М. Історія укр. філософ. думки. «Вюлетень Слобідської України», 2—3. X. 1926—27; Савич А. Нариси з історії культ. рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII вв. К. 1929; Чижевський Д. Нарис з історії Ф. на Україні. Прага 1931; Мірчук І. Die slawische Philosophie in ihren Grundzügen u. Hauptproblemen. „Kyrios“, 1936; Зеньковский В. История русской Ф. 2 тт. Париж 1950; Ін-ти Ф. АН СССР і УРСР. Избранные общественно-полит. и филос. произведения укр. рев. демократов XIX в. М. 1955; Ін-т Ф. АН УРСР. З іст. суспільно-політ. та філософ. думки на Україні. К. 1956; той самий ін-т. З іст. вітчизняної філософ. та суспільно-політ. думки. К. 1959; Ломонос І., Ровна Г. З іст. Ф. в Києво-Могилянській Колегії. «Наука. Записки Ін-ту Ф.», т. VII. К. 1962; Ін-т Ф. АН УРСР. З іст. філософ. думки на Україні. К. 1963; той самий ін-т. Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом на Україні в 19 ст. К. 1964; той самий ін-т. З іст. філософ. думки на Україні. К. 1965; той самий ін-т. Нарис іст. Ф. на Україні. К. 1966; той самий ін-т. З іст. Ф. на Україні. К. 1967; той самий ін-т. Розвиток Ф. в Укр. РСР. К. 1968; Олексюк М. Боротьба філософ. течій на Зах.-Укр. Землях у 20—30-их рр. XX ст. Л. 1970; Остришин Д. Розвиток матеріалістичної Ф. на Україні. К. 1971; Ін-т Ф. АН УРСР. Від Вишньовського до Сковороди. К. 1972; Євдокименко В. Філософ. думка на Україні. К. 1972; Ничик В. Из истории отечественной Ф. кон XVII — нач. XVIII в. К. 1978; Ін-т суспільних наук АН УРСР. Розвиток прогресивної філософ. думки рос., укр. та білорус. народів у XVII—XVIII ст. К. 1978; Ін-т Ф. АН УРСР. Ф. на Україні періоду будівництва соціалізму. К. 1980; Замалеєв А., Зоц В. Мыслители Киевской Руси. К. 1981.

«Філософська Думка», двомісячник Ін-ту Філософії АН УРСР, присвячений у найширшому сов. сенсі філософ. питанням (крім традиційних філософ. дисциплін, суспільствознавчі проблеми, соціологія, філософ. і методологічні питання науки, зокрема природознавства, ідеологія тощо); виходить з 1969 у Києві. Попередниками «Ф.Д.» вважають «Прапор Марксизму» (1927—30), «Прапор Марксизму-Ленінізму» (1931—33) і «Під Марксо-Ленінським прапором» (1934—36). «Ф.Д.» редагує колегія; гол. ред. В. Шинкарук (1969—71 і з 1979), В. Куценко (1972—79). «Ф.Д.» коментує і популяризує ідеологічно-політ. напрямні КПСС, пропагує офіц. інтерпретацію наук. комунізму, критикує зах. філософ. течії. Відносно мало місця призначено заг. історії філософії. «Ф.Д.» спочатку публікувала матеріали з іст. філософ. думки на Україні, гол. викладачів Києво-Могилянської Академії, подаючи укр. переклади їх латинських творів. Постійні відділи: кри-

тика «буржуазної ідеології», наук. життя, рецензії й ін. На поч. 1970-их рр. «Комуніст України» скритикував «Ф.Д.» і працю Ін-ту Філософії АН УРСР, після чого журн. став більше ортодоксальним і пов'язує ще більше свій зміст з політ. практикою. Тираж постійно знижується (з 3 900 — 1973 до 1 300 — 1982).

Філядельфійська митрополія, укр. кат. церк. провінція, створена 1958 папою Пієм XII, до якої увійшли Філядельфійська архієпархія, Стемфордська та Чикагська єпархії. Ф. м. веде початок від першого гр.-кат. єп. С. Ортинського, призначеного Ватиканом 1907 для гр.-кат. вірних в ЗДА з Австро-Угорщини. Єп. Ортинський не мав повної юрисдикції над своїми вірними до 1913, коли йому надано квазієпархіяльну владу. 1913 філядельфійське єпископство мало 152 церкви, 43 місії і 154 свящ., що обслуговували бл. 500 000 вірних. По смерті єп. Ортинського (1916) Ватикан призначив двох адміністраторів: одного для українців з Галичини і Буковини, а другого для закарпатців й ін. уніятів-католиків з Угорщини. Цей поділ затверджено 1924 утворенням двох екзархатів: Філядельфійського для галичан (єп. К. Богачевський) і Пітсбурзького — для закарпатців (єп. В. Такач; див. Пітсбурзька єпархія). Філядельфійський екзархат тоді нараховував 144 церкви, 102 свящ. і 237 500 вірних. 1956 з екзархату виділено новий екзархат з осідком у Стемфорді; у філядельфійському залишилося 193 свящ., що обслуговували 122 парафії (без місій і каплиць) та 220 000 вірних. 1958 обидва екзархати піднесено до ступеня повних єпархій і з них утворено укр. кат. провінцію — Ф. м.; їх екзархи стали правлячими єп. Першим митр. Ф. м. був К. Богачевський. По його смерті (1961) митр. призначено стемфордського єп. А. Сенишина. Одночасно створено нову Чикагську єпархію з відокремленням від філядельфійської архієпархії сер.-зах. і зах. стейтів. 1961 Філядельфійська архієпархія мала 97 парафій (не враховуючи 22 каплиць і 3 місій), 141 свящ. та 161 000 вірних. 1971 іменовано єп.-помічників В. Лостена й І. Стаха. 1977 по смерті А. Сенишина стемфордський єп. Й. Шмондюк став філядельфійським митр. (помер 1978); 1979 митр. став М. Любачівський (див. Додатки); у висліді його обрання на архієп.-помічника львівського Верховного архієп. синод укр. єпископів висунув кандидатом на філядельфійського митр. С. Сулика (див. Додатки), якого папа Іван Павло II затвердив 22. 12. 1980. Єп. помічником став Р. Москаль (1982). Стан філядельфійської архієпархії на 1982: 111 парафій, 128 свящ., 167 500 вірних.

На її території працюють монаші спільноти: Отців Василіян, Редemptористів і Францисканів, Сестер Василіянок, Службниць, Місіонарок і Пресв. Серця; працює 16 цілоденних початкових шкіл, сер. школа і коледж (дівочий), духовна семінарія у Вашингтоні. Виходить тижневик «Шлях» — «The Way». Великий катедральний собор споруджено у Філадельфії 1966.

Література: о. Бердар К. (ред.) Укр. Кат. Митрополія в З.Д.А. (зокрема праця о. І. Сохоцького, стор. 199—248 і там таки англ. мовою, стор. 249—286). Ф. 1959; 70-ліття посвячення укр. кат. катедри, 1910—1980. Ф. 1980; Prosko B. Ukrainian Catholics in America: A History. Вашингтон 1982. Б. Процько

Катедральний собор Непорочного Зачаття (1966, арх. Ю. Ястремський)

Будинок Т-ва св. Софії й приміщення Філії Укр. Кат. Ун-ту

Філадельфія (Philadelphia), м. на сх. побережжі у стейті Пенсільванія, визначний політ., госп., культ. й іст. осередок; у Ф. проголошено 1776 незалежність амер. колоній від Британської корони. 1 690 000 меш. (1980), з передмістями 4,7 млн, у тому ч. 35—40 000 українців. Ф. — великий осередок укр. життя в Америці.

Українці почали поселятися у Ф. з 1880-их рр., спершу з Лемківщини, Закарпаття, а згодом і з ін. зах.-укр. земель, але довгий час не творили власного організованого життя. Першими, що почали творити рел. громаду, були закарпатці, до яких приїжджав свящ. з Газельтону; вони створили 1891 парафію св. Духа, яка існує й досі. 1905 емігранти з Галичини, невдоволені угор. впливами в цій парафії, організували окрему парафію св. Михаїла. Після приїзду єп. С. Ортинського 1907 закуплено стару прот. церкву і в ній відкрито 1908 катедральний храм Непорочного Зачаття. Одночасно поставали з 1903 відділи Укр. (Руського) Нар. Союзу, читальні «Просвіти» (1905) тощо. Поступово почали приїжджати до Ф. українці з ін. міст, як також прибували нові емігранти. Укр. поселенці працювали на паротягобудів. зав., сталеварнях, цукрових рафінарнях, на залізницях, в порту, а жінки як домашня обслуга.

Завдяки орг. зусиллям єп. Ортинського швидко розбудовано у Ф. центр укр. рел. і осв. життя. 1905 і 1909 відбулися у Ф. заг.-амер. просвітні з'їзди, після

яких почато закладати читальні «Просвіти» та мережу шкіл українознавства. 1909 створено Т-во Русько-Амер. Горожан, яке придбало власний нар. дім. 1911 створено під проводом Сестер Василіянок сиротинець. З старших хлопців сиротинця утворено 1917 Малу Семінарію св. Павла. 1914 до Ф. перенесено осідок нової кат. братської орг-ції «Провидіння». З ініціативи єп. Ортинського 1915 створено «Руський Банк». Після остаточного поділу гр.-католиків на дві юрисдикційні одиниці (галичан і закарпатців) 1924, Ф. стала осідком укр. кат. екзархату (єп. К. Богачевський), що 1958 став Філадельфійською митрополією.

1925 з Чикаго до Ф. перейшов правос. архієп. Іоан Теодорович, керуючи звідси парафіями Укр. Правос. Церкви у ЗДА. За міжвоєнного часу укр. суспільне і культ. життя Ф. зазнало значного розвитку. 26—27. 10. 1922 тут відбувся орг. з'їзд Об'єднання Укр. Орг-цій в Америці і до 1930 діяла його централія. 17—19. 7. 1936 Ліга Укр. Кат. Молоді відбула тут Укр.-Амер. Олімпіаду і свій IV з'їзд. Українці Ф. брали активну участь в акціях допомоги визвольній боротьбі України, зокрема 1918 відбувся «Укр. день» зі збіркою, 1922 антибольш. віче, 1930 протест проти поль. пацифікації в Галичині (20 000 учасників походу). На 1936 був такий стан організованого життя: 2 укр. кат. церкви, 1 правос., 1 гр.-кат. закарп., 6 нар. домів, 1 цілоденна парафіяльна школа, 1 сер. дівоча (обидві під проводом сестер Василіянок), 6 вечірніх шкіл українознавства, 4 бібліотеки-читальні, 3 друкарні, кільканадцять жін., молодіжних, братських орг-цій, спортових клубів, хорів тощо. Виходила газ. «Америка», спершу як тижневик, згодом (1918—50) тричі на тиждень; тижневик закарп. емігрантів «Русин» (1910—11), правос. ж. «Дніпро» (1927—50) і кат. місячник «Місіонар» (з 1917). Тут появлялася також русофільська газ. «Правда».

1944 у Ф. відбувся другий Конгресс Українців Америки, який поклав основи для діяльності Укр. Конгресового Комітету Америки (УККА). Цей же конгрес покликав до життя Злучений Укр.-Амер. Допомоговий Комітет з осідком у Ф. 1948 р. у Ф. відбувся світовий з'їзд укр. жіноцтва, у висліді якого створено Світову Федерацію Укр. Жін. Орг-цій, яка тут мала свій осідок. Нова еміграція з таборів перемішених осіб у Зах. Європі значно збільшила ч. українців (бл. 5—6 тис. новоприбулих). Ч. укр. кат. церков зросло 1981 до 10, є також 3 правос., 2 євангельсько-баптистські та 2 п'ятидесятників. Постає низка нових орг-цій, серед яких активні суспільно-політ., жін., ветеран-

ські, проф., молодечі (зокрема Пласт і СУМ), спортові (т-во «Тризуб», кількратний чемпіон Амер. футбольної ліги), культ.-осв. («Молода Просвіта» з 1953); діють 3 фінансові установи: кредитова каса «Самопоміч», Укр. Щадничо-Позичкова Спілка й щаднича каса «Тризуб». Більшість орг-цій об'єднані у відділі УККА (довголітні гол. Б. Гнатюк, І. Скальчук, П. Стерчо). Деякі крайові централі утворили свої осідки в Ф.: Союз Українок Америки (1943—74), Об'єднання бувших Вояків Українців Америки (з 1949), Укр. Муз. Ін-т в Америці (1952—59, дир. Р. Савицький), Укр. Патріархальне Т-во (1970—79), Укр. Рел. Т-во «Свята Софія» (з 1977). З установ діють у Ф.: дворічний дівочий коледж «Менор», що ним керують Сестри Василіянки (заснований 1947), Укр. Мист. Студія (керівник П. Мегик, заснована 1952), Сх.-Евр. Дослідний Ін-т ім. В. Липинського (з 1963, дир. С. Зиблікевич), Філія Укр. Кат. Ун-ту в Римі (створена 1977, дир. Л. Рудницький); 1980 заходами корпорації Укр. Освітньо-Культ. Центр (гол. О. Черник) придбано репрезентативний будинок, у якому мають приміщення Школа Українознавства Т-ва Опіки над Укр. Молоддю «Рідна Школа» у Пенсільванії, Пласт та ряд ін. установ і т-в; у Ф. діють 3 суботні школи українознавства. 1982 до Ф. переніс свій осідок екзильний уряд УНР з офіціозом «Мета».

1949—57 в Ф. діяв Укр. Театр під керівництвом В. Блавацького, у кін. 1950-их — на поч. 60-их рр. «Театр у п'ятницю» (керівник В. Шашаровський). З 1953 працював хор «Кобзар» (дир. А. Рудницький), а з 1970-их рр. хор «Прометей» (диригент М. Дябога); є укр. радіопересилання.

Після 1945 виходили у Ф. пресові органи: «Америка» (з 1950 як щоденник), «Місіонар», літ. ж. «Київ» (1950—64), кварталник «Укр. Книга» (з 1971), жін. місячник «Наше Життя» (1944—74), кат. тижневик «Шлях — The Way» (з 1940), «Нотатки з Мистецтва» (неперіодичне вид., ред. П. Мегик і П. Андрусів); діють також книжкові в-ва «Провидіння», Сестер Василіянок, Сх.-Евр. Дослідного Ін-ту, «Київ» та ін.

Розміщення українців у Ф. значно змінилося з тенденцією переселення до краєвих дільниць і передмість. У давніх осередках і б. старих церков залишилися невеликі скупчення, напр., у дільниці Франкліна, крім новозбудованої у неовізант. стилі катедри (архітект Ю. Ястремський), рел.-гром. установи і оселя для літніх осіб «Вознесіння». Так само змінилися праця, проф. структура і життєвий рівень укр. меш., серед яких

є кілька сот професіоналістів, багато працює в торгівлі, адміністрації та як фахові робітники. Значне ч. українців мають власні торг. і пром. підприємства.

Література: Мишуга Л. Про пам'ятна книга Укр. Нар. Союзу, 1894—1934. Джерсі-Сіті 1937; Про пам'ятна книга укр. кат. катедри. Ф. 1942; Т-во Укр.-Амер. Горожан. Золотий ювілей 1909—1959. Ф. 1959; Золотий ювілей укр. громади у Філадельфії. Ф. 1967; Lushnycky A. (ред.). Ukrainians in Pennsylvania. Ф. 1976.

Б. Процько, В. Маркус, М. Лабунька

Філянський Микола (1873—1938, за ін. відомостями 1945), поет, знавець будів. справи й музейний діяч з с. Попівки на Миргородщині, син свящ. Закінчив геол. відділ фізико-матем. фак. Моск. Ун-ту (1898), одночасно студіював мистецтво й архітектуру. 1906—17 працював на Уралі як геолог. Поезії почав друкувати з 1906 в ж. «Рідний Край», «ЛНВ», «Сяйво», «Промінь» та ін. До революції видав у Москві дві зб. перев. містично-рел. поезій: «Лірика» (1906) і «Calendarium» (1911).

М. Філянський

По революції працював на Україні, гол. в музеях, зокрема в Соц. Музеї ім. Артема в Харкові (з 1925), з 1930 був організатором і до арешту 1937 дир. Музею дніпрового будівництва в Запоріжжі. 1936—37 брав участь в оформленні експозицій Центр. іст. музею в Києві. У 1920-их рр. друкував поезії в ж. «Червоний Шлях» і видав окрему зб. «Цілую землю» (1928). Ф. автор кн. подорожніх нарисів археологічно-іст. та екон. характеру «Від порогів до моря» (1928). Крім того, переклади лібретта опери «Пікова дама», поезій Г. Сковороди на сучасну мову тощо. 11. 10. 1937 заарештований, загинув за невідомих обставин.

Філяс Платонід Петро (1864—1930), церк. діяч, василіянин родом з Сокальщини в Галичині. Співзасновник і ред. ж. «Місіонар» (1897—98 і 1921—26), уложив (у співпраці з о. Є. Ломницьким), молитовник «Гостинець» (1892); 1902—04 очолював першу василіянську місію в Канаді, 1904—17 перший гол. настоятель (протоігумен) відновленого Василіянського Чину, 1914—16 — апостольський

о. П. Філяс

адміністратор Укр. Кат. Церкви в Австрії, 1918—19 чл. Укр. Нац. Ради ЗУНР.

Фільварок, хутір, посілість, велике шляхетське госп-во, іноді й на королівських і церк. землях; за панщини у Ф. застосовувалася дарава праця, пізніше — наймана. Ф. існували у Польщі й В. Князівстві Лит. Продукували перев. збіжжя для ширшого збуту, в тому ч. і на експорт, як також ін. с.-г., гол. техн. культури. Подекуди мали тваринницький характер (плекання волів на укр. землях). Деякі Ф. поширили свою діяльність на с.-г. промисли (потап, бортництво, гуральництво). У 19 в. Ф. через неприбутковість, брак модернізації с.-г. техніки і кошти робочої сили почали занепадати. На Правобережжі і в Галичині Ф. називалися панські (шляхетські) госп-ва й угіддя аж до революції 1917 чи ще між двома світовими війнами в Польщі.

Фільц Богдана (* 1932), композитор і музикознавець родом з Яворова (з Львівщини; закінчила Львівську Консерваторію (1958; кляса С. Людкевича), з 1963 співр. Ін-ту Мистецтвознавства, Фолкльору та Етнографії АН УРСР. Твори: «Верховинська рапсодія» для оркестри, концерт для фортепіяна й оркестри, фортепіянові твори, хори, сольоспіви на слова Т. Шевченка, Лесі Українки, В. Сосюри, А. Міцкевича, дитячі пісні, обробки укр. нар. пісень. Праці: «Фортепіянна творчість В. С. Косенка» (1965), «Хорові обробки укр. нар. пісень» (1965), «Укр. радянський романс» (1970).

Фільчаков Павло (1916—78), математик, нар. у Петербурзі, чл.-кор. АН УРСР (з 1964); працював в Ін-ті Математики АН УРСР (з 1960 керівник відділу). Основні праці стосуються теорії наближення конформних відображень, теорії фільтрації і метод обчислення.

Фінанси, див. Додатки.

Фінаровський Григорій (* 1906), композитор родом з м. Шполи; закінчив Харківський Муз.-Драматичний Ін-т (кляса С. Богатирьова); твори: Варіації для фортепіяна і оркестри на тему укр. нар. пісні, муз. комедії — «Пальмовий острів», «Весна іде по місту» та ін., хорові твори, твори для фортепіяна і віолончелі, сольоспіви, серед ін. на слова Т. Шевченка, дитячі пісні.

Фінкель Олександр (* 1899), мовознавець-русист в УССР, родом з Бахмута. Закінчив Харківський Ін-т Нар. Освіти 1924. Працював в Ін-ті Мовознавства УАН, Харківському Ін-ті Нар. Освіти, Ін-ті Журналістики, Ін-ті Іноземних Мов і Вчительському Ін-ті в Чимкенті (Казахстан). Від 1944 завідувач катедри рос. мови Харківського Ун-ту, доц. 1934 брав участь у кампанії проти «націоналізму»

в укр. мовознавстві («Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння», «Мовознавство»). Автор понад 130 праць, гол. з рос. мови та заг. мовознавства, серед них «Теорія й практика перекладу» (1929) та ін. праці про переклад, підручник для шкіл УССР «Русский литературный язык» (з М. Баженовим, 1941 і багато пізніших переробок).

Фінляндія (Suomi), респ. в півн. Європі; площа 337 000 км², 4,75 млн меш. (1978), столиця — Гельсінкі. Ф. існувала в рамках Рос. Імперії як автономне В. князівство (1809—1917). Деякі зв'язки між укр. і фінськими діячами утримувалися в Петербурзі. Одним з популяризаторів укр. питання у Фінляндії був історик Г. Гуммерус, посол Ф. при укр. уряді в Києві 1918. Укр. посольство в Ф. очолювали 1918—20 К. Лоський і М. Залізняк. У Ф. між двома світовими війнами існувала нечисленна укр. громада. 1942—44 діяв Комітет допомоги укр. полоненим та Укр. Інформаційне Бюро під проводом В. Кеїтржинського. Тепер у м. Гельсінкі і Турку живе кілька десят родин неорганізованих українців. Визначний фінський епос п. н. «Калевала» переклав Є. Тимченко; перекладено також на укр. мову писем. реалістів К. Лейно і М. Лассіла. 1961 у Києві влаштовано виставку фінського мистецтва м. Тампере; подекуди відбувається обмін мист. ансамблями між Ф. й УРСР. У бібліотеках Гельсінкі є цінні колекції укр. дорев. видань.

Фінн Володимир (1878—1957), ботанік родом з Києва. 1901 закінчив Київ. Ун-т і 1903—41 працював у ньому (з 1927 — проф.); 1944—51 — у Житомирському С.-Г. Ін-ті. Праці з питань ембріології і систематики рослин.

Фіоль (Fiol) Швайпольт (бл. 1460 — після 1525), слов. першодрукар, уродженець м. Нойштадт у Франконії (Німеччина); 1479 прибув до Кракова і на засоби багатого міщанина Яна Тужона заснував друкарню на кириличних шрифтах, виготовлених Рудольфом Борсдорфом з Бравншвайгу. Ф. перший надрукував слов. книги: «Осьмогласник» (1491) з дереворитом «Розп'яття», «Часословець» (1491), «Тріюдь псстную» (не датована) і «Тріюдь цвітную» (1491). 1492 в наслідок конфлікту з місц. кліром покинув Краків і жив у Левочі на Сх. Словаччині. За свідченням З. Копистенського, книги Ф. були поширені на Україні ще в 20-их роках 17 в. Збереглося 79 примірників видань Ф.

Фірак Михайло (* 1897), церк. і культ.-осв. діяч у Бачці й Хорватії родом з Галичини; кат. свящ., ред. тижневика «Руски Новини» у Руському Керестурі, ред.-видавець газ. «Рідне Слово», ка-

лендарів і кн. для українців у Боснії і Славонії. Перекладач з хорв. на укр. мову і навпаки.

Фірташ Юлій (1836—1912), церк. діяч на Закарпатті, свящ. з 1861, проф. богослов'я і ректор епархіяльної семінарії в Ужгороді (1876—87), мукачівський єп. (1891—1914). Посол до угор. парламенту (1887—90). Заснував учительську семінарію для дівчат (1902) в Ужгороді, був ініціатором соц. допомоги бідним («Верховинська Акція»); боровся проти мадьяризації Мукачівської епархії.

Фіцнерівна-Морозова Марія (1873—1920), драматична акторка і співачка (сопрано) родом зі Львова. 1892—1902 в театрі т-ва «Руська Бесіда»; 1897—99 гастролювала на Центр. і Сх. Укр. Землях, у Москві і в Сибіру. Ролі: Феся («Рябина» І. Франка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Сантуцца («Сільська честь» П. Маскани) та ін.

Фішер (Fischer) Адам (1889—1943), польс. етнограф родом з Перемишля, проф. Львівського Ун-ту (1924—39). Праці з ділянки фолкльору і нар. мистецтва в Польщі, автор популярних монографій про слов. народи, серед ін. «Rusini» (1929).

Фіщенко Олексій (*1920), графік родом з Умані; 1953 закінчив Київ. Художній Ін-т; працює в галузі станкової графіки, перев. в техніці кольорової ліногравюри. Пейзажні серії: «Канів» (1957—59), «Тарасова земля», «Моя Батьківщина» (1961), «Карпати» (1961—70); ліногравюри: «Звук ланів» (1967), «Сторожка тиша» (1969) та ін. 1969 видано альбом його праць.

Фіяла Юрій (*1922), композитор, піаніст і диригент родом з Києва; муз. освіту здобув у Київ. Консерваторії, закінчив Берлінську Муз. Академію і Брюссельську Консерваторію. 1946—49 у Бельгії, де виступав як гастролер-диригент Бельгійської Нац. Симфонічної Оркестри; з 1949 в Канаді (Монреаль); плідний композитор, у його творчості відчутний сильний вплив новітніх течій

Ю. Фіяла

сучасної музики. Твори: три симфонії, симфонієта, три фортепіанові концерти з оркестрою, каприччо для фортепіана й оркестри, концерт для скрипки й оркестри, два струнні квартети, тріо, численні фортепіанові твори, хорові твори, сольоспіви; багато фортепіанових творів для молодих виконавців появилось друком у кан. в-вах.

Фіялков Яків (1895—1958), хемік родом з Києва, чл.-кор. АН УРСР (з 1945), проф. Фармацевтичного Ін-ту в Києві (1929—35) і Київ. Ун-ту (1935—57). Одночасно працював в Ін-ті заг. і неорганічної хемії АН УРСР (з 1938). Основні праці присвячені хемії комплексних сполук, зокрема сполукам йоду з органічними речовинами, а також комплексним сполукам деяких рідкісних та кольорових металів.

Флис Іван (*1922), адвокат, гром. діяч у ЗДА родом з Галичини. Закінчив Правничу Школу Нью-Йоркського Ун-ту; чл. багатьох укр. орг-цій, заступник през. (з 1974) і през. (з 1978) Укр. Нар. Союзу. Чл. дирекції Hudson County Chamber of Commerce та Board of Trustees of Medical Center Foundation в Джерсі Сіті.

«Флора УРСР», монументальне зведення систематичних, геогр., практичних відомостей і знань про всіх представників флори на терені України, опрацьоване й видане Ін-том Ботаніки АН УРСР у 12 тт. 1938—65. Ініціатором цього вид. й автором першого т. був О. Фомін (у цьому т. гміщена серед ін. напрямна для наступних ботаніко-геогр. дослідів праця Є. Лавренка: «Характеристика ботаніко-геогр. р-нів УРСР»). Гол. ред. очолював спершу Є. Борділовський, згодом ред. колегія у складі: Д. Зеров, М. Котов, М. Клоков, О. Вісюліна, Л. Барбарич. «Флора УРСР» відповідає найвищим вимогам світової систематики; використовуючи величезні зб. гербаріїв України, подає систематичний інвентар і точний опис усіх диких, натуралізованих і адвентивних рослин з визначенням їх геогр. поширення, корисних техн. властивостей, харч. якостей тощо. «Флора УРСР» багато ілюстрована рисунками як габітуальними, так і аналітичними.

Е. Ж.

Флоринський Тимофій (1854—1919), славіст і візантолог рос. походження, доц. катедри Слов. Філології Київ. Ун-ту (з 1882), викладач історії слов. літератур на Вищих Жін. Курсах у Києві (з 1884), проф. Київ. Ун-ту (з 1888), декан іст.-філос. фак., заступник гол. київ. неослов'янофілського і українофобського Слов. Добродійного Т-ва, яке спеціалізувалося у допомозі гал. москвофілам й агітації за участь Росії у першій світовій війні, ред. його органу «Славянський Ежегодник» (1884 і наступні рр.), чл. Іст. Т-ва ім. Нестора Літописця при Київ. Ун-ті, чл.-кор. Імператорської АН (1898), почесний чл. Гал.-Рос. Т-ва, зазначеного 1902 в Росії для допомоги гал. москвофілам, шеф Комітету у справах друку (цензури) в Києві на поч. першої світової війни, який спричинився до лі-

квідації укр. преси. 1899 оприлюднив в українофобському «*Киевлянині*» памфлет проти прав укр. мови «Малорусский язык и „українсько-руський“ сепаратизм» (також окремо 1900). Гол. наук. праці: візантологічні і славистичні розвідки в «Сборнике статей по славяноведению» учнів В. Ламанського (1883), «Лекции по славянскому языкознанию», 1—2 (1893—97, без сх.-слов. мов); його «Этнографическая карта Западного Славянства и Западной Руси» (1911) ідеологічно мотивувала рос. участь у першій світовій війні.

Фльорентійська унія, укладена на соборі в Фльоренції 1439 між сх. і зах. (Рим.) церквами. Візант. імператор Йоан VIII Палеолог був зацікавлений в унії з політ. причин (загроза турків), хоч були між грец. ієрархами такі, що хотіли унії з рел. мотивів (патріарх Йосиф II, архиеп. Віссаріон й ін.). Сподівана військ. допомога Зах. проти Турків не була дана, і тому Ф. у. у Візантії не мала успіхів.

Визначним діячем Ф. у. був київ. митр. Ісидор, який на Ферраро-Фльорентійському соборі представляв Церкву Руси. Повернувшись до Москви (тодішній осідок київ. митрополії), Ісидор наразився на опір моск. в. кн. і духовенства; його заходи не дістали підтримки також серед поль. ієрархії. Проте київ. кн. Олександр Олелько Володимирович стаєився прихильно до Ф. у. Ісидор, не маючи ширшої підтримки, залишив Русь і жив у Римі. Важливим наслідком Ф. у. був поділ Київ. митрополії на моск. і укр.-білор.; в останній впливи Ф. у. частково тривали до 1501. Умови Ф. у. стали підставою для Берестейської унії 1596.

В. Л.

Фльорентійський псалтир (слідуваний, себто з молитвами з часослова), рукопис на 211 фоліо, писаний 1384 попом Іваном у Луцькому укр. ц.-слов. мовою з рисами півн.-укр. говірки. Ф. п. зберігається в бібліотеці Medicea Laurenziana у Фльоренції. Рукопис і почасті його мову описав К. Вердіяні в „Ricerche Slavistiche“ (1954).

Фльоріда (Florida), степи в півд.-сх. частині ЗДА, пологий на піво. тієї ж назви; 151.700 км², 9 740 000 меш., (1980), у тому ч. бл. 5—8 тис. українців, які почали поселятися, поза одиницями, щойно по другій світовій війні з ін. степів ЗДА і Канади. Укр. поселенці перев. пенсіонери. Укр. осередки в Маямі, Сент-Пітерсбургу, Апопка й ін.; укр. кат. парафії 2, правос. — 1, закарп. — 5. В Норт-Порті збудовано укр. рел.-культ. осередок св. Андрея.

Фогель Роберт (1859—1920), астроном родом зі Ржищева на Київщині, проф. Київ. Ун-ту (з 1899), дир. Київ. астрономічної обсерваторії (з 1901). Основні праці стосуються небесної астрономії, зокрема визначення орбіт планет і комет.

Фогорашій Іван (1786—1834), закарп. діяч і філолог. гр.-кат. сваяц., з 1818 парох церкви св. Варвари у Відні. Праці (під псевд. Іван Бережанин): перша розвідка про закарп. говори — «Вообще о различии славянскихъ нарѣчій, собственно же о мало- и карпато- или угорорусскихъ» (1827), «Историческо-топографическое карпато- или угро-россиянъ описание», «Молитвенникъ» (1831), «Грамматика» (1833) й ін.

Фокін Микола (*1912), оперовий співак, ліричний тенор, родом з Києва; закінчив Київ. Консерваторію (1946). Солист Львівського (з 1948) і Київ. (з 1954) оперових театрів. Партії: Герцог («Ріголетто» Дж. Верді), Фавст («Фавст» Ш. Гуно), Петро («Наталка-Полтавка» М. Лисенка) та ін. У програмах концертів Ф. — сольоспіви укр. композиторів та укр. нар. пісні.

Фоліс Йосип (1862—1917), гал. гром.-політ. діяч, гр.-кат. сваяц., парох с. Скнилова б. Львова, організатор Львівщини, посол (від 1907) до австр. парламенту, чл. Нар. Комітету; меценат, записав свій маєток на укр. нац. цілі.

Фольборт Георгій (1885—1960), фізіолог родом з Петербургу, д. чл. АН УРСР (з 1951). Закінчив Петербурзьку Військ. Мед. Академію (1909); з 1926 працював на Україні: завідувач катедри фізіології Харківського Мед. Ін-ту (з 1940 проф.), з 1946 — проф. Київ. Мед. Ін-ту і співр. Ін-ту фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР. Гол. праці присвячені проблемам травлення, кровообігу, вищої нервової системи.

Г. Фольборт

Фольварочний Василь (*1941), поет, прозаїк і драматург родом з Тернопільщини. Закінчив Львівський Ун-т (1963), з 1976 — відповідальний секретар Чернівецької орг-ції Спілки Письм. України. Зб. поезій: «Тривога» (1966), «Ростуть сини» (1967), «Досвіток» (1968), «Уроки вірності» (1975); документальні повісті: «Сонце в зернині» (1972), «Цілющі джерела», «Під знаком братерства» (1975); п'єси: «Складна гама» (1963), «Друге цвітіння» (1969), «Жива вода» (1974), «Не

проспати роси» (1976), «Зорі отчого краю» (1978), «Весняна музика» (1979).

Фольксдойчі (Volksdeutsche), за нацистською термінологією особи нім. походження, що жили поза територією Німеччини. На підставі сов.-нім. угод 18. 9. 1939 і 5. 9. 1940, нім. уряд одержав право на переселення Ф. до Райху з ново-приєднаних зах. укр. територій до УССР. Прибл. 256 000 німців виїхало з України. Разом з ними виїхало деяке ч. українців (за прибіл. даними бл. 10 тис.), що їм вдалося довести своє мішане походження чи під ін. претекстом їх прийняли за Ф. нім. переселенчі комісії.

Виїхавши з УССР, ці українці були приміщені в тимчасових таборах у Німеччині, дехто прийняв нім. громадянство (т. зв. Райхсдойче), але більшість подавала себе за українців і включилася в укр. життя в Ген. Губернії. Деякі поляки також подавалися за Ф. і пізніше були використані в нім. адміністрації на укр. землях, при чому виявляли антиукр. настановлення. Справжні нім. Ф. згодом брали участь у нім. окупаційній адміністрації на території України.

Фоменко Микола (1894—1961), композитор, піаніст, муз. критик і педагог родом з Ростова над Доном; закінчив Харківську Консерваторію (учень С. Богатирьова, 1929), в якій і викладав. Концертував разом з К. Богуславським. З 1951 у Нью-Йорку, проф. Укр. Муз. Ін-ту. Гол. твори: опери «Маруся Богуславка», «Ганна» (незакінчена) і оператрагедія «Івасик-Телесик»; для симфонічної оркестри: дві симфонії, поема, три сюїти; фортепіановий концерт; твори для фортепіано, скрипки та віолончелі, сольоспіву на слова Шевченка, Франка, Тичини, Славутича; дитячі пісні, хорові твори.

М. Фоменко

Фомін Євген (1910—42), поет родом з Кахівки. Навчався в Харківському Пед. Ін-ті, з 1935 жив у Києві. За другої світової війни був фронтовим кореспондентом газет. Улітку 1942 попав у нім. полон і був закатований гестапівцями. Вірші почав писати з сер. 1920-их рр., належав до літ. орг-ції «Молодняк». Зб. «Поезії» (1927), «Засідання героїв» (1932), «Лірика» (1938), «Кров за кров» (1942); поема «Трипільська трагедія» (1929), казка для дітей (спільно з А. Шияном) «Івасик-Телесик» (1941) тощо. Посмертні вид. «Вибране» (1956, 1958, 1963).

Фомін Іван (1872—1936), рос. архітект родом з Орла, академік петербурзької Академії Мистецтв (1915); проєктував забудови в Петербурзі, в Криму і на Поділлі, зокрема садиби в Хмільнику (1911—15), в яких помітне навернення до рос. класицизму. Брав участь у конкурсах на забудову Урядової площі і Контрактового будинку в Києві (1936) та будинку Земського банку в Одесі, проєктував (спільно з архітектором П. Абросімовим) будинок для НКВД, тепер Ради міністрів УССР (1934—37).

Фомін Олександр (1869—1935), видатний укр. ботанік родом з Саратовщини, д. чл. АН УРСР (з 1921). По закінченні Моск. Ун-ту працював у Юрієві (Дорпаті) і Тифлісі, де заклав ботан. сад; з 1914 на Україні. 1914—27 проф. Київ. Ун-ту, з 1921 завідувач ботан. кабінету і гербарію АН УРСР, з 1922 керівник н.-д. катедри ботаніки при Ботан. Саді (з 1927 при Наркоматі Освіти УССР); з 1931 дир. Ін-ту Ботаніки АН УРСР; 1924 заснував журн. «Вісник Київ. Ботан. саду». Праці Ф. присвячені питанням морфології, систематики і флори Кавказу, Криму, Сибіру, Дал. Сходу й України. Ф. розробив вперше ботан. районування України і систематичне вивчення спорових рослин УССР, вивчав сфагнові мохи околиць Києва і Харківщини, папоротеві тощо. За видатною участю Ф. розпочато монументальне вид. «Флора УРСР», частину першого тому якого написав він сам (1926).

О. Фомін

Фомін Олександр (1879—1947), маляр і педагог родом з Казані; закінчив петербурзьку Академію Мистецтв (1906, учень І. Рєпіна); портрети (М. Заньковецької, автопортрет), пейзажі (серія малюнків «Рання весна» та ін.). З 1936 викладав у Київ. Художньому Ін-ті.

Фондові (фундушеві) **мастності** (з поль. fundusz — фонд), у В. Лит. Князівстві і Польщі землі, подаровані державою або шляхтою Кат. Церкві; на Гетьманщині у другій пол. 17 й у 18 в. землі, подаровані гетьманом або рос. царем правос. монастирям. Секуляризацію Ф. м. на Лівобережжі проведено 1786; на Правобережжі царський уряд конфіскував їх 1841—44, перетворивши на держ. т. зв. подуховні мастності, прибутки з яких йшли на утримання духівництва.

Форґач (Forgách) Йоганн (1870—?), австро-угор. дипломат угор. походження; посол у Београді, з березня 1918 на Україні, спочатку як гол. австр. торг. делегації, згодом посол при Укр. Центр. Раді і Гетьманському Уряді. Ф. намагався контролювати дії укр. уряду, спричинився до анулювання таємної угоди про Галичину і Буковину та до недопущення укр. адміністрації на Холмщину. Неприхильно для українців інформував австр. уряд.

Фопергер (справжнє прізвище Грейфентурн) Микола (1892—1939), оперовий режисер і балетмайстер родом з Самари. 1929—34 гол. режисер Харківської опери: ставив «Половецькі танки» з «Князя Ігоря» О. Бородіна; балети: «Ференджі» Б. Яновського і «Футболіст» В. Оранського; опери: «Весілля Фігаро» В. Моцарта, «Машиніст Гопкінс» М. Брандеса. 1934—36 у Київ. опері поставив «Гугеноти» Д. Меєрбера, «Золотий обруч» Б. Лятошинського та ін. Ф. критикували за формалізм. 1938—39 гол. режисер і мист. керівник опери в Куйбишеві; там і помер.

Форманти, див. Афікси.

Форос (IX—14), с. м. т. Кримської обл., підпорядковане Ялтинській міськраді, положене на півд. березі Криму. Санаторія.

Форостенко Яків (1911—72), пілот-рекордсмен родом з Таганрогу. Інструктор Полтавської школи пілотів та Полтавського аеродрому, встановив у 1950-их рр. три всесоюзні та світові рекорди на пропелерних малих літаках, не перевершені упродовж наступних 20 рр. Пізніше працював у Москві.

Форостецький Василь (*1913), графік і скульптор родом з м. Скадовського на Херсонщині; закінчив Київ. Художній Ін-т (1940). 1945—55 викладач Львівського Поліграфічного Ін-ту. Акварелі: «Дзвіниця Вірменської катедрі у Львові», «Осінь» (1943), «Бориславські нафтопромисли» (1947), серія ліногравюр до альбома «Першодрукар Іван Федоров» (1949), «Тарасове дитинство» (1963); оформлення кн. У галузі скульптури — меморіальний ансамбль у Львові «Горб слави» (1945, спільно з М. Лисенком).

Форостина Євген (1883—1951), муз. діяч, диригент і композитор-автодидакт родом з Галичини, за фахом педагог. Диригент хору і доволітний дир. Муз. Ін-ту ім. М. Лисенка в Стрию. Твори: муз. картина «Над Дніпром» (О. Олесь), музика до п'єси «Казка старого млина» (С. Черкасенка), 2 оперети: «Дівча з лілеєю» і «Ганджа Андибер». Фортепіанове тріо та струнний квартет; хори, сольо-

співи. Ф. збирав укр. фолклор (зокрема весільні пісні).

Форт Віліям (Fort William), див. Порт Артур.

Форт Шевченка — м. обл. підпорядкування Мангишлакської обл. Казахської РСР, положене на піво. Мангишлак. Порт на Каспійському м.; база рибного промислу; 22 400 меш. (1963). Засноване 1846 як Новопетровська кріпость, 1857 перейменоване на Форт Олександрівський. 1939 назване на вшанування Т. Шевченка, який тут відбував заслання (1850—57), Ф. Ш. Меморіальний музей ім. Т. Шевченка і закладений ним парк.

Фортунатов Філіпп (1848—1914), видатний рос. мовознавець родом з Володи. проф. Моск. Ун-ту (1876—1902), чл. Рос. Академії Наук (з 1902). Праці з індоевр. балто-слов. і заг. мовознавства в дусі суворого молодогограматизму. Ф. був одним з піонерів слов. іст.-порівняльної акцентології, зокрема пояснив розподіл наголосів у сх.-слов. повноголосі і рух наголосу типу *рукá* — *рúку*, що характеризує також укр. мову. Ф. був активним чл. комісії Рос. Академії Наук, що опрацювала «Доповідну записку про скасування обмежень укр. друкованого слова» (1905).

«Forum» кварталник англ. мовою, вид. Укр. Братського Союзу в Скрентоні (ЗДА), призначений гол. для молодшої генерації, виходить з 1967. Ред. А. Григорович, техн. ред. Я. Пронько. «Ф.» популяризує українознавство, подає хроніку культ. життя сучасної України і діяспори та огляди україніки у світі; багато ілюстрований.

Фостун Святомир (*1924), письмен. і журналіст, гром. діяч родом з Галичини. На еміграції в Італії, Канаді й Англії; секретар Союзу Українців у Великобританії та (1971—73) Світового Союзу Вільних Українців. Автор кількох повістей, ст. у пресі, ред. комбатантського ж. «Сурмач» і тижневика «Укр. Думка».

Фосфорити, осадова гірська порода морського походження, зформована гол. з фосфату кальцію (P_2O_5). Розрізняють багаті Ф., які мають понад 24% фосфорової кислоти P_2O_5 , сер. (18—24%) та бідні (нижче 18%). Ф. використовуються гол. як фосфоритне добриво. На Україні поклади Ф. пов'язані перев. з крейдовими і палеогеновими відкладами. За пром. значенням розрізняють перспективні і малоперспективні родовища. У минулому (1870—1934) велике значення мали родовища на Подністров'ї (в Галичині в Незвиськах, гол. у 1930-их рр.).

Тепер до перспективних родовищ належать Синичино-Яремівське в Харківській обл. (пром. запаси 2 387 тис. т, пересічний зміст P_2O_5 — 18%). Ф. цих родовищ придатні для виробництва фосфоритного борошна. Малоперспективними є Малокомишуватське й Кременецьке в Харківській обл., Андріївське, Тернівське, Краматорське, Черкасько-Знам'янське в Донецькій обл., Стецьківське в Сумській обл. Родовища на Поділлі вже майже вичерпані.

Фотинський Орест (1863—1919), історик, співр. «Общества Исследователей Волини» і завідувач церк. музею в Житомирі. Праці з історії та археології Волині в «КСт.» та ін. вид.; монографія «Из семейной хроники дворян Загоровских во второй половине XVI в.».

Фотій (бл. 820—890 рр.), патріарх, богослов, учений, церк. і політ. діяч Візантії. Цікавився слов. країнами і поширенням у них християнства, прихильно поставився до опрацювання перших перекладів церк. книг на слов. мову. Його дві проповіді, пов'язані з нападом Руси на Візантію 860, належать до найдавніших свідчень про цю подію. За Ф. позначився розкол між Сх. і Зах. Церквами.

Фотій (†1431), митр. київ. (1408—31), грек родом з Пелопоннесу; призначений царгородським патріархом, жив у Москві і не був визнаний В. кн. лит. Витовтом, під впливом якого київ.-лит. митр. був поставлений Григорій Цамблак (1415—20). Щойно по смерті Цамблака вся київ. митрополія опинилася під керівництвом Ф., який сприяв посиленню впливів моск. політ. центру і зміцненню влади моск. царя.

Фотографія, спосіб отримання тривалих зображень на поверхні світлочутливих матеріалів, а також саме зображення зафіксоване на поверхні. На Україну Ф. принесли в 1840-их рр. чужинецькі фотографи (ф-фи), учасники щорічних міжнар. київ. ярмарків — «Контрактів», які часто залишалися на Україні; першими ф-фами-поселенцями були французи «Жак» і Шарль-Поль Гербст; останній відкрив у Києві дагеротипну студію; у 1852—58 англієць Джон Борн знімав кольодіоновим способом ланцюговий міст через Дніпро у Києві; у 1850-их рр. уже були в Києві й місцеві ф-фи: І. Чехович, І. Гудовський, Ф. Левдик, К. Воюцький (фотографував труну Т. Шевченка), М. Грос, Янк та ін. З 1864 мали фотостудії М. Бенземан, Франсуа де Мезер, автор краєвидів Києва 1860—80-их рр., Й. Кордиш (1868), М. Пастернак (1869) та ін.

У 1860—90-их рр. відкрилися фотостудії професіоналів в Одесі, Харкові, Полтаві та ін. більших м. Найвідомішими ф-фами-мистцями того часу в Одесі були Ф. Гавз, Мічрі, Федоровець, Хлопонін і К. Мигурський. У 1880—90 популярні були Антонопуло, Дімо, Чеховський та механік-винахідник Й. Тимченко, що збудував приладдя для здійснення й проєкції руху об'єктів. У Харкові з 1870-их рр. відомі О. Іваницький, Є. Трофимов, Р. Биковський. З 1884 там працював А. Федецький, зачинатель кіномистецтва на Україні і триколірової Ф., відзначуваний на закордонних виставках за мист. портрети і краєвиди. З 1880—90-их рр. відомі О. Сучкова, Г. Серебрин, В. Тимошенко, Р. Тукен та ін. У Полтаві з поч. 1880-их рр. працював Й. Хмільевський, автор альбому Ф. з місць, пов'язаних з життям М. Гоголя, Ф. з свята відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903) і великої серії Ф. будинку Полтавського Земства (1908—09).

До 1914 в Києві було чимало ф-фів-мистців і професіоналів-науковців: Аршеневський, М. Бобир, І. Гаас, А. Губчевський, І. Єзерський, К. Парчевський, М. Шукін і зокрема викладач Ф. в Київ. Політехніці, згодом у Київ. Художньому Ін-ті та Кіноін-ті — М. Петров і дослідник мікрофотографії В. Фаворський. У кін. 19 в. постали фотоорг-ції як відділи при філіях Імператорського Рос. Техн. Т-ва в Харкові (1891), Одесі (1897) та Києві (1899), а також т-ва «Аматорів Ф.» мист. і наук. характеру в Одесі, Харкові (1891), Симферополі (1896), Єлисаветграді (1901) та найдіяльніше т-во «Дагер» всеукр. характеру у Києві (1901—17; співзасновник і гол. 1906—12 М. Петров). Воно влаштовувало доповіді, екскурсії, конкурси, 1908 організувало Всеукр. з'їзд діячів Ф. і міжнар. виставку мист. Ф. в Києві, там само 1911 влаштовувало міжнар. сальон мист. Ф.

Побіч мист. поширилася комерційна Ф., особливо по винаході (1871) англієм Р. Меддоксом броможелятинових платівок. До 1914 в самому Києві працювало бл. 70 комерційних ф-фів (в Одесі бл. 40, в пов. м. по бл. 10, у містечках по 2—3). У Києві було 6 крамниць з фотоприладдями (у тому ч. «Укр. фотомагазин» І. Коносеви́ча); існували курси практичної Ф. Бернадського; робітники фотостудій Києва мали свої проф. т-ва.

Піонерами Ф. на Зах. Укр. Землях були в 2 пол. 19 в. А. Карпюк, В. Шухевич (у Львові), С. Дмоховський, Є. Любович (з 1911) у Перемишлі, Ф. Величко в Станиславові. Орг-цію фотоаматорів створено щойно при Пресовій Квартирі УСС наприкінці 1914 у Карпатах. Перші Ф.

«в полі» робили І. Іванець, Ю. Буцманюк, Б. Гнатевич, В. Клим, Т. Мойсевич, М. Угрин-Безгришний, Т. Яцура та ін. (Виставка 1916 у Відні, повторена 1934 у Львові). Гуртки Ф.-аматорів діяли також у таборах інтернованих у Чехо-Словаччині в Ліберці (1920), Йозефові (гол. О. Балицький, виставка 1923).

У 1920-их рр. постали у Львові: Секція фотографічна при Соколі Батьку (гол. Ю. Вінцковський, Ю. Бонковський, А. Цибульський, В. Савицький та В. Голіян; 1926 виставка укр. краєвиду в Станиславові), Субреферат світлин при Екон. рефераті Верховної Пластової Ради (гол. В. Голіян, Ю. Дорош, який 1929 опрацював перший кінофільм з пластового табору) і Секція Ф. при Т-ві студентів-техніків «Основа». 1930 постало Укр. Фотографічне Т-во УФОТО у Львові (ініціатор і гол. С. Дмоховський) з філіями в Станиславові і Тернополі. Т-во мало 216 чл. (1936), свою домівку, робітню й бібліотеку; 1933—39 видавало ж. «Світло й Тінь» (гол. ред. О. Мох, С. Щурат). УФОТО влаштовувало щомісячні внутр. виставки і щорічні репрезентативні. Чл. т-ва брали участь у виставках у Чикаго (1933), Всеслов'янській мист. фотовиставці у Загребі (1935) та у фото-конкурсах Альфа, Перуц, Кодак, Філіпс й Еро. Разом з туристично-краєзнавчим т-вом «Плай» влаштувало 1935 виставку «Наша Батьківщина у світліні» з 68 учасниками. Визначніші чл. т-ва: О. Балицький, Ю. Дорош (автор «Підручника фотографії» і «Побільшення»), О. Пежанський, Я. Савка, В. Савицький, Д. Фіголь. Комерційно Ф. займалися у Львові Л. Янушевич, Я. Шалабавка.

По революції, в 1920—30-их рр. і по другій світовій війні, на Україні поширилися фотоаматорські гуртки в установах, гром. оргціях, на фабриках. Вони періодично влаштовують в усіх обл. центрах виставки Ф. і пересувні виставки також поза Україною та конкурси з грошовими преміями. З учасників тих виставок рекрутуються фоторепортери для преси. Відомі з 1930-их рр. фото-журналісти К. Лішко, Білоцерківський, Г. Угринович; по війні популярні Б. Градов, Ф. Федоров, М. Козловський, Ю. Шевцов, Е. Андіс (тепер у ЗДА), В. Примаченко, І. Кропивницький, О. Ста-

«Спрацьовані руки», фото О. Пежанського, нагороджене на конкурсі 1970 в Нью-Йорку

родуб (натюрморт і портрет), С. Александрович, В. Сметанич, В. Чупринин, А. Куцан, І. Хижняк, Я. Дацюк, І. Охріменко, Ю. Самеляк, Р. Якименко та багато молодших. Короткий час у Харкові появлявся ж. «Фото-Кіно» (1924), «Фото для всіх» (1928—30) і «Фото соцбудівництву» (1932—34).

У 1920—30-их рр. фототехніків-лябонтів і ф-фів готували мист. пром. школи; мист. Ф. викладали також у Київ. Художньому Ін-ті та Київ. Ін-ті Кінематографії. Найвідоміші мистці-ф-фи того часу, учні М. Петрова Д. Демуцький та П. Новицький, працювали кінооператорами в мист. фільмах, І. Єзерський, Озеров, О. Дмитрієв як портретисти. По війні Ф. викладають на кінооператорському фак-ті Київ. Театрального Ін-ту ім. Карпенка-Карого; техніку Ф. — також у Львівському Поліграфічному Ін-ті. Для потреб побуту влаштовуються періодично в більших м. курси Ф., які випускають ф-фів-техніків. При Мін-ві культури у Києві існує експериментальна фотостудія. Виробництво фотоматеріалів — кінофільми і великоформатні фотофільми виробляються в м. Шостці Сумської обл., фотограф. папір на фотофабриках в Києві і в Переяслав-Хмельницькому. Фотоапаратура виробляється в Києві (камера для 35 мм. фільму «Київ-4») і біля Харкова («ФЭД-2» і «Зоркий»). У Києві виробляють ще дзеркальну однолінзову камеру «Салют» (6 x 6 см) і камеру «Київ-Вега 2» (для малоформатних Ф.). Фотопобільшувачі виробляються у Дніпропетровському, освітлювальна апаратура у Києві (фабрика «КИНАП») та в Одесі, де також виробляють кіноапаратуру.

На еміграції в ЗДА кол. чл. УФОТО відновили 1950 т-во з тією ж назвою як Секцію Літ.-Мист. Клубу в Нью-Йорку; 1954—56 в щоденнику «Свобода» вони мали «Сторінку фото-кіноаматора» (ред. С. Федів), поза тим влаштовують виставки, фото-архіви (М. Пежанський) тощо. Т-во очолювали м. ін. С. Федів, Р. Загайкевич, Б. Полянський. В більших укр. скупченнях у ЗДА і Канаді укр. проф. ф-фи мають фото-студії, напр. «Дарк» (О. Даркович) у Чикаго, «Мега» (О. Соловій) у Філадельфії, Й. Старостяк, В. Гришин, С. Тур, Л. Майстренко в Нью-Йорку та ін. Також укр. преса має своїх фоторепортерів: Р. Сохан-Гадзевич («Свобода»), М. Ганусей («Америка»), В. Ке («Новий Шлях») та ін.

В. Павловський, Р. Миколаєвич
М. Пежанський

Фрадкін Мойсей (* 1904), графік родом з Чернігівщини; учився в Харківському Художньому Ін-ті, в якому викладав

1931—71. Станкова та книжкова графіка перев. в техніці деревориту й лінориту: «Похорон у містечку» (1927), «Рибалки» (1930), «Весна» (1956), «Йшла синичка по водичку» (1961); ілюстрації до зб. жид. нар. пісень і вибраних творів Шолом-Алейхема (1937—40), до казок І. Франка (1947) та ін. У 1930-их рр. Ф. був критикований за формалізм і «бойчукізм».

Фрасерман Теофіль (1883—1957), маляр-імпресіоніст; родом з Бердичева; мист. освіту здобув в академіях мистецтв у Мюнхені (1903) і Парижі (1905); з 1920 — викладач, з 1935 проф. Одеського Художнього училища. Портрети, пейзажі. Натюрморти.

Франк (Frank) Ганс (1900—46), нім. правник і націонал-соц. діяч; 1934 — міністер юстиції. 1939—45 ген.-губернатор окупованої частини Польщі і Галичини (див. *Генерал-Губернаторство*) з осідком у Кракові. Застосовував дискримінаційну й екстермінаційну політику супроти поль., жид. й укр. населення. Толерував в обмежених рамках діяльність Укр. Центр. Комітету (допомогова і культ. праця), намагався підтримувати напруження між поляками й українцями. Сприяв плянам майбутньої германізації Галичини. На Нюрнберзькому процесі гол. воєнних злочинців засуджений на смертну кару і страчений.

Франка Івана літературно-меморіальні музеї, створені у місцевостях і будинках, у яких жив Ф. Гол. музей у Львові, де жив Ф. 1902—15, заснований 10. 10. 1940, з філіями з 1945 у рідному селі Івана Франка (кол. Нагуєвичі) і в с. Криворівні, у якому Франко перебував щороку влітку 1901—14. Крім хатнього устаткування, зокрема у Львові (робочий кабінет Ф. й особисті речі), у музеях зберігаються майже всі перші вид. творів, журнальний архів Ф. і відгуки на його писання, архівні документи, фотографії, рукописи, матеріали, що стосуються його літ.-наук., політ. і гром. діяльності, ювілейних святкувань і похорону. У Львівському музеї хронологічно зображено життєвий і творчий шлях Ф. Тут зібрано бл. 4000 експонатів. У селі Івана Франка і б. музею-садиби в Криворівні поставлено пам'ятники Ф.

Франко (псевд. Джеджалик, Живий, Кремень, Мирон та ін.) Іван (27. 8. 1856

— 28. 5. 1916), письмен., поруч Шевченка один з найвизначніших духових провідників України, вчений, гром.-політ. діяч, публіцист. Ф. нар. у с. Нагуєвичах (тепер с. Івана Франка) Дрогобицького пов., в родині селянина-кошаря. 1875 закінчив у Дрогобичі гімназію і розпочав студії (класична філологія й укр. мова та література) у Львів. Уніті. Перші літ. твори Ф. — вірші (1874) і повість «Петрії і Довбуцуки» (1875) були друковані в студентському ж. «Друг», чл. редакції якого він став з 1875. Активна гром.-політ.

І. Франко

і вид. діяльність та листування з М. Драгомановим привернули увагу поліції, і 1877 Ф., разом з М. Павликом, О. Терлецьким й ін., був заарештований за соц. пропаганду. Після 8-місячного ув'язнення Ф. ще активніше включається в гром.-політ. роботу, допомагає в орг-ції гуртків у Львові, дописує до поль. газ. „Prasa“, знайомиться з працями К. Маркса й Ф. Енгельса, та разом з Павликом засновує 1878 ж. „Громадський Друг“, який після конфіскації виходив п. н. „Дзвін“ і „Молот“. 1880 Ф. вдруге заарештовують, обвинувачуючи в підбурюванні селян проти влади. Після 3-місячного ув'язнення Ф. перебував під наглядом поліції і був змушений припинити студії в уніті. Перший період Ф. визначають його політ. поезії, своєрідні нар. гімни: «Камеяні» (1878), «Вічний революціонер» (1880), «Не пора...» (1880) та ін., як також повісті „Boa constrictor“ (1881), «Борислав сміється» (1881), «Захар Беркут» (1882) та низка літературознавчих і публіцистичних ст. 1881 Ф. став співвидавцем ж. «Світ», після закриття (1882) якого працював в ред. ж. «Зоря» і газ. «Діло» (1883—85). Розійшовшись з народовцями, які побоювалися його радикально-соц. і рев. ідей, Ф. пробував заснувати незалежний орган і для здобуття підтримки двічі їздив до Києва — 1885 і 1886; там познайомився з київ. культ. діячами, серед ін. з М. Лисенком і М. Старицьким, і в травні 1886 одружився з О. Хоружинською. Після невдачі з укр. журн. Ф. став співр. поль. газ. „Kurjer Lwowski“. Період десятилітньої (1887—97) праці в поль. (також „Przyjaciel Ludu“) і нім. („Die Zeit“) пресі Ф. назвав «в наймах у сусідів».

1888 Ф. деякий час співробітничав у ж. «Правда». Зв'язки з наддніпрянцями спричинили третій арешт (1889). 1890 за

Будинок Літ.-меморіального музею І. Франка у Львові

підтримкою М. Драгоманова Ф. стає співзасновником Русько-Укр.-Радикальної Партії, підготувавши для неї програму, та разом з М. Павликом видає півмісячник «Народ» (1890—1895). 1895, 1897 і 1898 Радикальна Партія висувала Ф. на посла віденського парламенту і гал. сойму, але, через виборчі маніпуляції адміністрації і провокації ідеологічних і політ. противників, без успіху. 1899 в Радикальній Партії зайшла криза, і Ф. спільно з народовцями заснував Нац.-Дем. Партію, з якою співпрацював до 1904, і відтоді покинув активну участь у політ. житті. На гром.-політ. відтинку Ф. довгі роки співпрацював з М. Драгомановим, цінуючи у ньому «евр. політика». Згодом Ф. розійшовся з Драгомановим у поглядах на соціалізм і в питанні нац. самостійності, закидаючи йому пов'язання долі України з Росією («Суспільно-політ. погляди М. Драгоманова», 1906). Поряд активної гром. і літ. діяльності, Ф. продовжував свої студії, спочатку в Чернівецькому Ун-ті (1891), готуючи дисертацію про І. Вишенського, згодом у Віденському; там 1. 7. 1893 захистив докторську дисертацію у відомого славіста В. Ягіча про духовний роман «Варлаам і Йоасаф». 1894 Ф. габілітувався у Львів. Ун-ті з історії укр. літератури, але професури не здобув через опір намісника Бадені і гал. реакційних кіл. 1894—97 Ф. разом з дружиною Ольгою видавав ж. «Житє і Слово», в якому серед ін. появилася його ст. «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897) з гострою критикою укр. соціал-демократії й соціалізму Маркса й Енгельса. Критику марксизму, як «релігії, основаної на догмах ненависти і класової боротьби», Ф. продовжив у передмові до зб. «Мій Ізмарагд» (1897).

З 1894, з приїздом М. Грушевського до Львова, Ф. тісно співпрацював з НТШ (1899 став його д. чл., 1904 — почесним), публікуючи у «ЗНТШ» більшість своїх наук. праць, іст.-літ. нотаток, рецензій; Ф. працював також в Етногр. Комісії, очолював Філол. Секцію НТШ (1898—1908). Саме завдяки Ф. і Грушевському НТШ стало фактичною академією наук напередодні війни 1914. 1898 укр. громада урочисто відзначила 25-літній ювілей літ. діяльності Ф. Покинувши 1897 журналістику, до чого спричинилася його ст. у віденській газ. „Die Zeit“, в якій він назвав Міцкевича поетом зради (Der Dichter des Verrates), Ф. повністю віддається спільно з Грушевським і В. Гнатюком редагуванню «Літ.-Наук. Вісника»; фактично вся ред. була в руках Ф.

З 1908 стан здоров'я Ф. значно погіршився, однак він продовжував працю-

вати до кін. свого життя. За останній період він написав «Нарис історії укр.-руської літератури» (1910), «Студії над укр. нар. піснями» (1913), здійснив велику кількість перекладів з античних поетів. 1913 вся Україна святкувала 40-ий ювілей літ. праці Ф. Помер Ф. у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Всебічно обдарований, енциклопедично освічений і надзвичайно працьовитий, Ф. виявив себе на багатьох ділянках укр. культури. Він був поетом, прозаїком, драматургом, критиком й істориком літератури, перекладачем і видавцем. Сюжети для своїх творів Ф. черпав з життя і боротьби рідного народу, але також з першоджерел людської культури — зі Сходу, античної доби й Ренесансу. Він був «золотим мостом» між укр. і світовими літературами.

Стильово Ф. належить до перших реалістів в укр. літературі. Він найвизначніший поет пошєвченківської доби. Новаторською була вже його друга зб. «З вершин і низин» (1887, поширена 1893), охоплювала гол. твори його суспільної лірики («Товаришам з тюрми», «Вічний Революціонер», «Каменярі», «Земле моя», «Тюремні сонети» та ін.). Вона революціонізувала молоде покоління, через що в Росії була заборонена. Вершиною інтимної лірики Ф. є його «Зів'яле листя» (1896). У зб. «Мій Ізмарагд» (1897) переважають філос. мотиви: рефлексії поета про добро й зло, красу і вірність, обов'язок і зміст людського життя. Але й у ній знаходимо зразок суспільної лірики, в якій Ф. увіковічнив страждання рідного народу («По селах», «До Бразилії» та ін.). Драму власного життя Ф. відобразив у зб. «Із днів журби» (1900). Програмова зб. „Semper tūro“ (1906) є мист. кредо поета-борця. Велику майстерність виявив Ф. і в широких епічних поемах «Панські жарти» (1887), «Сурка» (1890), «Смерть Каїна» (1889), «Іван Вишенський» (1900) й ін. Багато автобіографічного вклав Ф. у свою найвизначнішу поему «Мойсей» (1905), в якій на матеріялі біблійного сюжету показано конфлікт вождя з народом, за суджується зрада нац. інтересів та проголошується ідея служіння рідному народові.

Надгробок І. Франка на Личаківському цвинтарі у Львові (скульптор С. Литвиненко)

Проза Ф. охоплює понад 100 оп., новель та десять повістей і романів. Вона починається з т. зв. «бориславського циклу» (від 1877), в якому Ф. подає жакли-вий образ і глибоку аналізу соц. зла в тогочасній Галичині. Зубожіння й про-

Монтаж з обкладинок наук. праць І. Франка

летаризація гал. села лягли в основу його зб. «В поті чола» (1890) і «Галицькі образки» (1897), до яких належать автобіографічні оп.: «Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Олівець», „Schönschreiben“ та ін. Вершиною прози Ф. є повість „Voas constrictor“ (1878) і соц. роман «Борислав сміється» (1882). У них уперше відображені початкові форми рев. боротьби робітництва та стихійне пробудження його клясової свідомості. На основі старих укр. літописів Ф. написав іст. повість «Захар Беркут» (1882), в якій відобразив героїчну боротьбу укр. верховинців проти монголів 1241. До іст. творів ще належить «Герой поневолі» (1904) про революцію 1848 у Львові та «Великий шум» (1907) про скасування панщини. Моральному розкладові «верхів» тогочасного суспільства в Галичині Ф. присвятив романи «Для домашнього вогнища» (1892), «Основи суспільности» (1895) і «Пережесні стежки» (1899—1900). Повість «Лель і Полель» (1887) має дидактичний характер. Проза Ф. відзначається жанровим багатством і реалістичним зображенням життя всіх прошарків суспільства.

У драматургії Ф. виявив себе майстром соц.-психологічної та іст. драми й комедії. Перші його спроби на цьому полі походять ще з гімназії: «Югурта» (1873), «Три князі на один престол» (1874) та ін. Найбільше п'єс Ф. написав у 90-их рр. Визначніші з них соц.-психологічна драма «Украдене щастя» (1893) й віршована іст. драма «Сон князя Святослава» (1895). З більших п'єс відомі ще комедії «Рябина» (1886) й «Учитель» (1896), з одноактів «Останній крейцар» (1879), «Будка ч. 27» (1893), «Кам'яна душа» (1895), «Майстер Черняк» (1896) і «Суд св. Миколая» (вперше вийшла 1920). У жанрі дитячої літератури Ф. збагатив укр. літературу кн.

«Коли ще звірі говорили» (1899), «Лис Микита» (1890), «Пригоди Дон-Кіхота» (1891), «Коваль Бассім», «Абу-Каземові капці» (1895) тощо. Особливо треба відзначити перекладницьку діяльність Ф., яку він не припиняв усе своє життя. Ф. перекладав з 14 мов, серед ін. Гомера, Данте, Шекспіра, Гете, Золя, Б'єрсона. З слов. класиків Ф. перекладав Пушкіна, Лермонтова, Чернишевського, Герцена, Некрасова, Міцкевича, Гомулицького, Асника, Гавлічка-Боровського, Яна Неруду, Махара, Халупку та ін.

Праці Ф. з теорії й історії літератури та літ. критики, починаючи з докторської дисертації «Варлаам і Йоасаф...» (1895) та габілітаційної — «Розбір „Наймички“ Шевченка» (1895), є цінним вкладом в укр. літературознавство. Найбільшою наук. працею Ф. є 5-томове вид. «Апокрифів і легенд з укр. рукописів» (1896—1910) — монументальна зб. текстів рукописного матеріалу з наук. аналізом. До студій Ф. з старої і сер. доби належать: «Св. Климент у Корсуні» (1902—04), «Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв.» (1900), причинки до історії укр. старовинної драми, зокрема вертепної («До історії укр. вертепа XVIII в.», 1906). З нової літератури Ф. присвятив увагу творчості І. Котляревського, М. Пашкевича, Т. Шевченка, О. Федьковича, О. Кониського, Лесі Українки, С. Самійленка, В. Винниченка та ін. Низку розвідок Ф. присвятив слов. літературам, особливо рос. і поль., як також зах.-евр. Підсумком літературознавчих студій і монографій була ст. «Южно-русская литература» (1904) у словнику Брокгауза і Ефрона та заг. курс «Нарис історії укр.-руської літератури до 1890 р.» (1910). Теоретичні погляди про завдання літератури Ф. зформулював у студіях «З секретів поетичної творчості» (1898) і «Теорія і розвій історії літератури» (1899), в яких підкреслював суспільний підклад літ. твору, однак за вихідну точку при його оцінці Ф. вважає артистичний хист автора та літ.-естетичні цінності твору. При студії літ. пам'яток Ф. користувався порівняльною й іст.-культ. методами.

На відтинку мовознавства Ф. присвятив увагу питанню літ. мови: «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», «Літ. мова і діалекти» (1907), «Причинки до укр. ономастики» (1906) й ін. Ф. відстоював думку про єдину укр. літ. мову, вироблену на наддніпрянських діалектах і збагачену зах.-укр. говірками. За праці на відтинку філології Харківський Ун-т 1906 нагородив Ф. почесним докторатом, крім того, він був чл.

багатьох слов. наук. т-в. Пропозиція О. Шахматова і Ф. Корша про обрання Ф. чл. Рос. АН, не була здійснена через заборону царського уряду.

У ділянці фолкльору й етнографії Ф. зібрав багато джерельного матеріалу, написав низку студій і ст. про одяг, хар-

Монтаж з обкладинок літ. творів І. Франка: Іван Вишенський, Мойсей, З вершин і низин, Захар Беркут, Зів'яле листе, Украдене щасте, Панські жарти, Лис Микита, Перехресні стежки

чування, нар. мистецтво, вірування населення Галичини, які публікував у ж. «Світ», «Друг», «Жите і Слово», «Зоря», «Киевская Старина», «ЗНТШ» та ін. З 1898 Ф. керував Етногр. Комісією НТШ (до 1913) і разом з В. Гнатюком редагував «Етногр. Збірник». До важливіших студій Ф. з ділянки фолкльору належать: «Дещо про Борислав» (1882), «Жін. неволя в руських піснях народних» (1883), «Jak powstają pieśni ludowe?» (1887), «Вояцька пісня» (1888), «Наші коляди» (1889), «Із уст народу» (1894—95), «Eine ethnologische Expedition in das Wojkenland» (1905), «Огляд праць над етнографією Галичини в XIX ст.» (1928). Капітальною фолклористичною працею є «Студії над укр. нар. піснями (3 т. у «ЗНТШ»; окреме вид. 1913), в яких Ф. застосував іст.-порівняльну методу.

Філосо.-соціологічні й суспільно-політ. концепції Ф. трактував у студіях „Nauka

i jej stanowisko wobec klas pracujących“ (1878), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—82), «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895); студію «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897) Ф. присвятив критиці «наук. соціалізму» і матеріялістичної концепції історії, «Що таке поступ?» (1903) — оглядові суспільно-культ. розвитку з критикою ком. концепції держави.

Екон. праці Ф., трактовані в іст. пляні, присвячені станомі робітництва: «Промислові робітники в сх. Галичині й їх плата р. 1870» (1881), «Про працю» (1881), а також селянства в Галичині: «Зем. власність у Галичині» (1887 і 1914), «Еміграція гал. селян» (1892), «Селянський рух у Галичині» (1895), «Гримайлівський ключ в 1800 р.» (1900), «Селянський страйк в Східній Галичині» (1902), «Громадські шпихлірі і шпихлірський фонд у Галичині 1784—1840» (1907).

Тісно пов'язані з соціологічними, суспільно-політ. і екон. іст. розвідки Ф., бл. 100 друкованих праць, більшість з них присвячені сел. рухові і революції 1848 в Галичині та поль.-укр. взаєминам. До першої групи належать: «Поль. повстання в Галичині 1846 р.» (1884), «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині» (1898 і 1913), «Лук'ян Кобилиця. Епізод з історії Гуцульщини в першій пол. XIX ст.», «Причинки до історії 1848 р.». До другої — «Дещо про стосунки поль.-руські» (1895), «Поляки й русини» (1897, нім. і укр. мовами), «Нові причинки до історії поль. суспільности на Україні в XIX ст.» (1902), «Русько-поль. згода і укр.-поль. братання» (1906). Ін. іст. праці Ф.: причинки до іст. Церкви (2 розвідки про еп. Йосифа Шумлянського, 1891 і 1898), «Хмельницина 1648—49 рр. у сучасних віршах» (1898), «Тен як історик франц. революції» (1908), «Стара Русь» (1906), «Причинки до історії України-Руси» (1912), ст. з старої історії України та багато ін.

Характеристична для еволюції світогляду Ф. його публіцистика, якій не бракувало й наук. підходу, тому часто в його творчості втрачаються грані між наук. і публіцистичними есеями. Ф. бачив Україну як суверенну одиницю «у народів вольних колі». При цьому він багато уваги приділяв здобуттю заг.-людських прав. Почавши свою громад. діяльність з москвофільського гуртка, він незабаром покинув його для народовецького табору. За студентських часів Ф. захоплювався соціалізмом, студіював Маркса й Енгельса, а коли побачив облудність «нової релігії», її завзято поборював. Назагал у Ф. помітна еволюція від крайньо-

го радикалізму до поступового націонал-демократизму.

На світогляд Ф. мали вплив позитивізм філософії Конта і Спенсера, еволюціонізм у природознавчих дослідках Дарвіна і Геккеля, теорії франц., нім., рос. соціологів, літ. критики від Буальо і Лессінга до Тена, Леметра, Гійо, Брюнет'єра, Брандеса та ін. Проте, Ф. залишився собою, мав власний світогляд й увійшов у свідомість наступних поколінь, як невідомий будівничий людських душ укр. народу.

Тепер на Україні використовується культ Ф. для політ. цілей, а сов. франкознавство однобічно і тенденційно навітлює його творчість, представляючи Ф. як активного поборника ідей «укр.-рос. єднання», переконаного соціаліста, войовничого атеїста. На Україні низка його творів вилучена з ужитку: «Не пора...», «Великі роковини», «Розвивайся ти, високий дубе...», ін. зфальшовані чи тенденційно скорочені (передмова до зб. «Мій Измарагд», «Що таке поступ», «Соціалізм і соціал-демократизм», «Народники і марксистки», «Соц. акція, соц. питання і соціалізм», рецензія на кн. Ю. Бачинського „Ukraina irredenta“, «Михайло Павлик, замість ювілейної сильветки» й ін.). З другого боку, наголошується вплив рос. рев. демократів на Ф., а одночасно штучно підкреслюється ворожі взаємини між Ф. і Грушевським, укр. консервативним табором тощо.

Твори: Найповніші вид.: Зб. творів. т. 1—3, вид. Вік, К. 1903—05. Твори. У 30 тт. Х. 1924—29; Твори в 20 тт. К. 1950—56; Твори в двадцяти тт. В-во Книгоспілка, Нью-Йорк 1956—62; Зібрання творів у п'ятидесяти тт., розпочате в Києві з 1976; Вибрані суспільно-політ. і філос. твори. К. 1956; Про театр і драматургію. К. 1957; Пед. ст. і висловлювання. К. 1960; Літ. спадщина. т. 1—4. К. 1956—67; „Beiträge zur Geschichte und Kultur der Ukraine“. Берлін 1963.

Література: Кримський А. Іван Франко. Л. 1900; Возняк М. Життя і значіння Івана Франка. Л. 1913; Колесса О. Наук. діяльність Івана Франка. ЛНВ 1913, кн. 9; Євшан М. Іван Франко. Нарис його літ. діяльності. ЛНВ, кн. 9. 1913; Єфремов С. Співець боротьби і контрастів. К. 1913; Смалъ-Стоцький С. Характеристика літ. діяльності Івана Франка. Л. 1913; Лозинський М. Іван Франко. Життя і діяльність. Значіння. Вид. СВУ. Відень 1917; Коцюбинський М. Іван Франко. К. 1917; Дорошенко В. Список творів Івана Франка з додатком спогадів про нього і рецензій на його писання. Матеріали до укр. бібліографії, т. IV, вид. НТШ. Л. 1918; Грушевський М. Апостолові праці. ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Вагалій Д. Іван Франко як наук. діяч. ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Возняк М. Іван Франко в добу радикалізму. ж. Україна, кн. 6. К. 1926; Іван Франко. Збірник. За заг. ред. І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці. Книгоспілка.

Х. 1926; Возняк М. Матеріали до життя-пису Івана Франка. За сто літ, кн. I. К. 1927; Музичка А. Шляхи поетичної творчості Івана Франка. Х. 1927; Свенціцький І. Суспільне тло творчості Івана Франка. ЗНТШ, т. XCIX, Л. 1930; Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916—1932), ЗНТШ, т. CLIII, Л. 1935; Manning S. Ivan Franko. Нью-Йорк 1938; Зеров М. Франко — поет. В кн. До джерел. Кр.—Л. 1943; Іван Франко. Ст. і матеріали. Зб. I—XII, Л. 1948—65; Nevrlý M. Ivan Franko, ukrajinský básnik-revolucionář. Прага 1952; Возняк М. З життя і творчості Івана Франка. К. 1955; Дей О. Іван Франко і нар. творчість. К. 1955; Білецький О., Басс І., Кисельов О. Іван Франко. Життя і творчість. К. 1956; Кирилюк С. Іван Франко. Біографічний нарис. К. 1956; Шаховський С. Майстерність Івана Франка. К. 1956; Білоштан Я. Драматургія Івана Франка. К. 1956; Слово про Великого Каменяря. I—II. К. 1956; Іван Франко у спогадах сучасників. Л. 1956; Кобилицький Ю. Творчість Івана Франка. К. 1956; Сидоренко Г. Літ.-критична діяльність Івана Франка. К. 1956; Брагінець А. Філосо. і суспільно-політ. погляди Івана Франка. Л. 1956; Вірник Д., Голубовська Є. Економічні погляди Івана Франка. К. 1956; Іван Франко як історик. Зб. статей. К. 1956; Дорошенко В. Великий Каменярь. Життя й заслуги Івана Франка. Вінніпег 1956; Його ж. Страдницький шлях Івана Франка. ЗНТШ, т. CLXVI, Нью-Йорк 1957; Ломова М. Етнографічна діяльність Івана Франка. К. 1957; Колесник П. Син народу. К. 1957; Вервес Г. Іван Франко і питання укр.-поль. літ.-громад. взаємин 70—90-их рр. XIX ст. К. 1957; Jakóbiess M. Ivan Franko. Варшава 1958; Возняк М. Велетень думки і праці. К. 1958; Лисенко О. Соціологічні погляди Івана Франка. К. 1958; Журавська І. Іван Франко і зарубіжні літератури. К. 1961; Вілецький О. Художня проза; Поезія; Світове значіння Івана Франка. В кн. Зібрання праць, у 5 тт., т. 2. К. 1965; Каспрук А. Філософські поеми Івана Франка. К. 1965; Мороз М. Іван Франко. Бібліографія творів 1874—1964. К. 1966; Кирилюк С. Вічний революціонер. К. 1966; Дорошенко І. Іван Франко — літ. критик. Л. 1966; Іван Франко. Документи і матеріали 1856—1965. К. 1966; Кравців В. Суспільно-політ. погляди Івана Франка й радянське франкознавство. В кн. Іван Франко про соціалізм і марксизм. Нью-Йорк 1966; Стецюк В. Іван Франко як класичний філолог. ЗНТШ, т. CLXXXII, Нью-Йорк 1967; Сверстюк Є. Іван Франко. В кн. Широке море України. Документи самвидаву з України. Париж 1972; Рудницький Л. Іван Франко і нім. література. Мюнхен 1974; Wasuk N. Ivan Franko: His Thoughts and Struggles. Нью-Йорк 1975; Actes de la journée Ivan Franko. Sorbonne, le 12 Novembre 1977. Париж—Мюнхен 1977; Микитась В. Ідеологічна боротьба навколо спадщини Івана Франка. К. 1978; Hlynsky B. Ivan Franko et Emile Zola. Гамбург 1979; Дей О. Іван Франко. К. 1981; Іван Франко — майстер слова і дослідник літератури. К. 1981; Войтюк А. Літературознавчі концепції Івана Франка. К. 1981; Шляхами І. Франка. Л. 1982.

А. Жуковський

Франко (Хоружинська) Ольга (1864—1941), громад. діячка і видавець, дружина Івана Ф., родом з с. Бірки на Сумщині, дочка дрібного поміщика. Авторка розвідки «Карп. бойки і їх родинне життя» (альманах «Перший вінок», 1887). Разом з І. Франком видавала ж. «Життя і Слово» (1894—97).

Франко Петро (1890—1941), педагог і письмен., син Івана Ф., нар. в с. Нагуєви-

чах б. Дрогобича; закінчив Львівську Політехніку; співорганізатор Пласту, з 1914 в Легіоні УСС, командував сотнею, в УГА 1919 організував авіаційний полк. У 1920-их рр. був учителем у Коломиї, 1927–36 в УССР, працював інж., з 1939 викладав у Львівському Торг.-Екон. Ін-ті, 1940 обраний депутатом Верховної Ради СРСР. Автор підручника шведської руханки, історії і теорії руханки; іст. оп. «Махнівська попівна», «В пралісах Бразилії»; спогадів «І. Франко зблизька» (1937), кіносценарія за повістю «Борислав сміється» й ін. З поч. сов.-нім. війни вивезений сов. владою з Галичини. Загинув за невідомих обставин.

П. Франко

Франко Тарас (1889—1971), письмен., син Івана Ф. нар. у Львові; вивчав класичні мови у Львівському й Віденському ун-тах; 1919—22 перебував в УССР на викладацькій і вид. праці, пізніше вчителював у Галичині; з 1945 викладав класичну філологію у Львівському Ун-ті; кандидатська праця: «Іван Франко і Борислав» (1953), 1950—63 співр. Ін-ту Літератури АН УРСР. Як франкознавець брав участь у підготові 20 тт. творів Івана Ф.; кн. «Про батька. Статті, спогади, оповідання» (1956). Автор оригінальних віршів і переспівів, гол. з рим. і грец. поетів; підручник «Нариси історії рим. літератури» (1921); зб. гуморесок «Вздовж і впоперек» (1965).

Франц Йосиф I (18. 8. 1830 — 21. 11. 1916), цісар Австрії (з 1848), король Угорщини (з 1867). Перші роки цісарства Ф. Й. I ставився прихильно до українців, бо вони (на відміну від поляків й угорців) були лояльні до Габсбургів. У кін. 1848 видав декрет про створення катедри укр. мови й літератури у Львівському Ун-ті; 4. 3. 1849 зробив Буковину коронним краєм. 4. 9. 1849 видав нову конституцію, що зміцнювала абсолютизм, і 7. 3. 1849 ліквідував держ. парламент; намісником Галичини призначив поль. аристократа Агенора Голуховського, який довів *Головну Руську Раду* до самоліквідації. 29. 9. 1850 надав Крайовий статут «Королівству Галичини і Володимирії», що утруднювало створення руського коронного краю зі Сх. Галичини. Хоч гал. українці кілька разів (1854, 1863, 1866) мали згоду віденського уряду на адміністративний поділ Галичини на укр. і поль. частини, цісар кожного разу схи-

лявся до поль. більшості Гал. сойму, яка була проти поділу. 31. 12. 1851 Ф. Й. I скасував конституцію, і наслідком того почалися 10 років реакції, які сповільнили нац. і політ. життя зах. українців. 10. 10. 1860 видав нову конституцію, що спиралася на становий принцип; 26. 2. 1861 ухвалив виборчу ординацію до крайових соймів за куріяльною системою, яка звела до меншості представництво гал. українців у соймі. 1866, по програній війні з Італією та Прусією, Ф. Й. I уклав угоду з поль. шляхтою Галичини; за її лояльність віддав їй панування у Галичині (крайова адміністрація, судове самоврядування, керівництво шкільництвом перейшло до поль. рук, поль. мова стала урядовою, польонізовано Львівський Ун-т). На поч. 20 в., з уваги на можливість війни з Росією, цісар волів замирення поляків з українцями в Галичині, у висліді чого 24. 1. 1914 підписано угоду між двома посольськими представництвами. Однак початок війни не дозволив на її реалізацію.

Францев Володимир (1867—1942), рос. історик літератури і культ. відносин; проф. Варшавського і Ростовського ун-тів, з 1922 Празького Ун-ту. Праці з слов'янознавства, зокрема з іст. письменства на Закарпатті та про мовні і рел. відносини на Холмщині і Підляшші.

Францевич Іван (* 1905), фізико-хімік і матеріалознавець родом з Полтави, д. чл. АН УРСР (з 1961). 1945—57 — проф. Київ. Ун-ту, 1955—62 — дир. Ін-ту Металокераміки і Спецстопів, 1962—73 Ін-ту Проблем Матеріалознавства АН УРСР, з 1974 — завідувач відділу цього ін-ту. Наук. праці Ф. присвячені створенню матеріалів, що відзначаються високою вогнетривкістю електроерозійною стійкістю, міцністю та зносостійкістю, і призначених для праці в особливо складних умовах.

І. Францевич

Франція й Україна. Франція (France, République Française), зах.-евр. держава; площа 551 800 км², 54,3 млн населення (1982), столиця Париж (разом з околицями 9,9 млн меш.). Зі всіх зах.-евр. країн Україна найжвавіше утримувала контакти з Францією, а праці французів про Україну часто були джерелом інформації для всієї Європи (*Боплян, Шевальє, Вольтер, Шерер, Тіссеран*).

11—18 вв. Перші укр.-франц. зв'язки датуються 11 в., коли король Генріх I 19. 5. 1051 взяв шлюб з дочкою київ. кн. Ярослава Мудрого Анною. По його смерті (1060) королева Анна була регенткою за правління свого малолітнього сина Філіппа. Згодом вона стала контесою де Валуа-Крепі. Анна заснувала монастир і церкву св. Вінкентія в Санлісі (б. Парижу).

З занепадом Київ. держави її зв'язки з Зах. послабли. Після тат. навали 1240 Русь-Україна зверталася до Зах. за допомогою; 1245 митр. Петро з України взяв участь у Ліонському соборі і просив допомоги проти татар, а папа Інокентій IV вислав 1246 з Ліону до В. хана свого легата Карпіні, який подорожував Україною.

З другої пол. 14 в. українці студіювали в Сорбонні; їх зазначувано у списках «з Рутенії» (1353, 1369), «рутенської нації з Києва» (1463, 1469) чи „Natione Ruthenia de Ucraina“ (1567). У Сорбонні 1643—45 студіював І. Ужевич, який уклав рукописну «Граматыку словенскую» латинською мовою, першу граматичку «руської» книжної мови, оригінали якої зберігаються у відділі рукописів Паризької Нац. Бібліотеки (1643) і в міській бібліотеці м. Аррас (1645). У Парижі далі студіювали українці й у 18—19 вв. (А. Лосенко, 1760—64 у мист. школі). З 17 в. укр. студенти навчалися також у Страсбурзькому Ун-ті.

У Франції зберігаються цінні писемні пам'ятки: з 1574 Реймське Євангеліє, що його вважають сх.-слов. копією 11—12 вв., а в Паризькій Нац. Бібліотеці рукопис «Православного ісповідання віри» митр. П. Могили (Orthodoxa Confessio Fidei, т. зв. Codex Parisinus, 1265).

16 в. датуються франц. описи укр. земель: секретар мін-ва закордонних справ й історик Блез де Віжнер (La description du royaume de Pologne et pays adiacens... 1573) подав іст.-геогр. відомості про Галичину, Волинь і Поділля. Від самого поч. франц. урядові і дипломатичні кола та поодинокі дослідники зацікавилися коз. рухом та походами козаків проти Туреччини, Криму й Польщі. Перші відомості про козаків появилися у Ф. 1531. Періодично про боротьбу козаків інформувала франц. преса: „Mercure français“ (1605), „Gazette de France“ (з 1631), „Mercure anglais“ (про битви під Жовтими Водами і Корсунем, 1648); особливо „Gazette de France“, офіц. орган франц. уряду, постійно містила інформації про Хмельниччину і події на Україні аж до 1715.

Про справи козаків інформували франц. уряд його послы в Константино-

полі й у Варшаві, подорожники по Сх. Європі, а також спеціальні інформатори. Успішні походи козаків проти Оттоманської Імперії на поч. 17 в. зацікавили створену у Ф. «Лігу Христ. Міліції» під проводом кн. де Невер, яка пробувала організувати коаліцію проти Туреччини.

Барельєф битви під Берестечком у церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі (з гравюри першої пол. 19 в.)

За посередництвом свого агента де Марконне Ліра нав'язала 1617—18 контакт з гетьманом П. Сагайдачним, який став її чл. Першу спеціальну працю про Україну і козаків „Description de l'Ukraine“ (1650) написав франц. інж. і військ. картограф Г. Левассер Боплян, який, працюючи на поль. службі, перебував 1631—47 на Україні.

1645 франц. уряд за посередництвом королівського радника П. Шевальє закликав загін з бл. 2400 укр. козаків, які за війни з Іспанією взяли участь в облозі фортеці Дюнкерк під командуванням кн. де Конде. Переговори з франц. послом у Варшаві Конт де Брежі і кн. де Конде у Фонтенбльо вів Б. Хмельницький. Шевальє був автором кн.

„Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne“ (1663), яка доповнювала відомості Бопляна про Україну. За цього часу офіц. франц. політика, як також заг. опінія стосовно укр. справи була під поль. впливом, і тому ці праці не позбавлені насвітлень з погляду поль. інтересів.

Війна Б. Хмельницького 1648—57 і створена ним коз. держава зацікавили Ф., про що гол. уряду кардинала Мазарена постійно інформували його дипломати у Варшаві та секретарі амбасад П. Шевальє і Лінаж де Восієн; останній

Титульна стор. другого вид. праці Бопляна (1660)

написав історію повстання Б. Хмельницького „L'origine véritable du soulèvement des Cosaques contre la Pologne“ (1674) з сенсаційними, але не завжди правдивими інформаціями. Французи були за згоду між козаками і Польщею, проти зближення України з Московщиною. Мазарен вислав до Хмельницького свого агента Сельєрье, щоб відвернути укр. гетьмана від зближення з царем. Ф. підтримала Гадяцький мир між Україною і Польщею, франц. посол у Варшаві Люмбр, що керував поль.-швед. конференцією в м. Оліва б. Гданську 1660, домагався допущення до цих переговорів і коз. представників. Після Андрусівського договору (1667), коли почала активізуватися агресія Росії супроти України, Ф. була проти зміцнення Москви. За гетьмана П. Дорошенка франц. посол у Варшаві Бетюн їздив до Чигирина, щоб домовитися з гетьманом про коз. корпус, що мав воювати по франц. боці проти нім. царя. У 1670—80 рр. франц. посол у Константинополі Ш.Ф.О. де Нуантель був знайомий з гетьманом Ю. Хмельницьким, а секретар Нуантеля Ф. Петі де ля Круа у «Memoires» (1684) описав останній період життя Ю. Хмельницького.

Титульна стор. праці П. Шеваліє, 1663 р.

У кін. 17— на поч. 18 в. в Європі встановився новий уклад сил: Польща занепала, а проти рос.-пруського союзу створився франц.-швед.; до останнього тяжіла й Оттоманська Імперія. Ф. сприяла скріпленню самостійницьких прагнень Гетьманщини. Франц. дипломатія прихильно ставилася до акції гетьмана І. Мазепи, допомагала укласти укр.-швед. союз. По полтавській поразці (1709) франц. дипломати впливали на Порту, щоб та не видавала цареві Мазепу і мазепинців. Про акцію Мазепи докладно інформували Людовіка XIV і його мін. закордонних справ де Торсі, прихильно наставлені до укр. справи франц. послы при Карлі XII М. Безенваль і де Кампредон, М. Боннак і його секретар Ж. Балюз у Варшаві, де Феріоль і граф Дезайер у Константинополі. Франц. преса широко інформувала про події на Україні, засуджуючи зруйнування Батурина.

Політику зближення України з Зах. продовжував гетьман П. Орлик, а франц. дипломатична служба 1711—14 робила заходи, щоб Туреччина підписала договір з Росією лише за умови евакуації України, яка мала перейти під протек-

цію союзників Ф. Франц. дипломатія підтримувала акцію сина П. Орлика — Григорія. Г. Орлик став на франц. військ. (згодом він був ген. франц. армії) та дипломатичну службу і як представник Людовіка XV їздив до крим. хана, щоб його намовити на війну з Московщиною. П. і Г. Орлики були в добрих стосунках з франц. політ. і культ. діячами. Вони доставили документацію Вольтеру для написання «Histoire de Charles XII», інформуючи його про самостійницькі прагнення українців.

Франц. дипломатія цікавилася гетьманом К. Розумовським за посередництвом свого агента Н. Г. Леклерка, що був лікарем гетьмана. Франц. представники в Петербурзі (Беранже і де Бассе) інформували Ф. про скасування гетьманату (1764) і про незадоволення населення. 1765 К. Розумовський відвідав Ф. і був прийнятий на королівському дворі.

Прихильну політику до укр. питання продовжувала франц. дипломатія і за Людовіка XVI, а мін. закордонних справ Конт де Вержен у зв'язку з руйнуванням Січі склав меморіал про запорожців й Україну („Observations sur les Cosaques Zaporogues“, 1776), в якому пропонував «увійти у зносини з козаками, щоб влаштувати диверсію проти цариці». Інформативне значення для Ф. мала двотомова праця Ж.-Б. Шерепа „Annales de la Petite-Russie, ou histoire des Cosaques Saporogues et de Cosaques de l' Ukraine ou de la Petite-Russie“ (1788), що охоплює нарис історії України до 1734.

За франц. революції на офіц. держ. форумах порушувалося укр. питання. Агент Конвенту Дерош отримав 1793 у Константинополі інструкцію увійти у зв'язки з задунайськими козаками, щоб при їх допомозі підготувати повстання на Україні.

1800—1917 рр. За Наполеона появилась велика література про укр. питання; особливе значення мала кн. Ш. Лесюра „Histoire des Cosaques“ (1813), написана з доручення Наполеона напередодні походу проти Росії. З меморіалу графа де Отрів, дир. політ. відділу мін. ва зовн. справ, відомо про пляни Наполеона щодо України; після розчленування Рос. Імперії з Лівобережної (Правобережну передбачувало віддати під опіку Польщі) України проєктовано створити окрему державу, названу «Наполеонідою», яка мала стати заборомом проти агресії Росії і перешкодою доступу її до Чорного м. Більшість укр. діячів (прихильний до Наполеона В. Лукашевич) не захоплювалася плянами Наполеона, але створені полки на Україні (коз. і ополчення) рос. уряд, не маючи

до них довір'я, не висилав на фронт проти французів. Згодом (1813—15) частина коз. полків взяла участь у боротьбі проти Наполеона в Центр. і Зах. Європі. Тут укр. старшини ознайомилися з новими ідеями і, повернувшись на Україну, захоплювалися вільнодумством, у висліді чого поживався рух масонів, згодом декабристів.

Почавши з 1847, появляються у Ф. згадки, а пізніше і студії про Т. Шевченка і Кирило-Методіївське Братство: Е.-А. Дюрана, А. д'Аврїля, А. Леруа-Больє та ін.

Знайомство О. Бальзака з Е. Ганською зумовило його відвідини України (1847—50) і перебування у Верхівні на Житомирщині; Бальзак написав нотатки про подорож на Україні: „Lettre sur Kiev“.

За Крим. війни (1853—56), крім акції А. Чарторийського і М. Чайковського, що перебували у Ф., для мобілізації задунайських козаків для боротьби проти Росії, франц. публіцисти й історики писали про укр. питання (П. Дуер, Барро-Рульон). Франц. письм. П. Меріме написав розвідки „Les Cosaques de l'Ukraine et leurs derniers atamans“ (1854), а згодом про Б. Хмельницького, що появилася в кн. „Les Cosaques d'autrefois“ (1865).

У другій пол. 19 в. посилюються укр.-франц. культ. зв'язки. 1860—67 у Ф. жила Марко Вовчок і була у близьких зв'язках з франц. письм. Ж. Верном, Г. Фльобером, Жорж Занд, П. Меріме, з видавцем П. Ж. Гетзелем-Сталем, спів-автором «Марусі» (1878), яка появилася понад 30 разів, здобула велику популярність у Ф. і дістала нагороду Франц. Академії. З 1877 жила і студіювала у Парижі малярка М. Башкірцева, яка залишила бл. 150 картин, тут вийшов її „Lettres“ (1887) і „Journal d'une Jeune Fille“ (1902). З 1870-их рр. М. Драгоманов інформував франц. культ. і політ. діячів про Україну. На міжнар. літ. конгресі, що відбувався 1878 у Парижі під головуванням В. Гюго, М. Драгоманов підніс протест проти Емського указу і розповсюджував брошуру „La littérature oukrai-nienne proscrite par le gouvernement russe“. Він ознайомив з укр. справою Л. Леже, засновника славістичних студій у Ф., який у Колеж де Франс викладав 1906 про Шевченка й укр. літературу; історика і етнографа А. Рамбо, географа Е. Реклю, соц. діяча Б. Мальона, який в „Histoire du socialisme“ (1884) писав і про укр. справи. Леже і Рамбо взяли участь у Археологічному з'їзді в Києві (1874).

1887—1900 у Парижі жив, студіював і пізніше працював у Школі антропології визначний укр. вчений Ф. Вовк. Частин

ну своїх праць він опублікував франц. мовою. 1903 перебував у Парижі М. Грушевський і викладав у «Рос. вищій школі суспільних наук».

На політ. відтинку франц. політ. діяч і сенатор К. Делямар вніс 1869 до франц. сенату петицію в справі реформи навчання історії Сх. Європи п. н. „Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire“, що появилася окремою брошурою. Однак пропозиції Делямара, поза зміною назви катедри в Колеж де Франс з слов. (тобто рос.) на слов'янські, не мали наслідків, бо Ф. з уваги на загрозу війни з Німеччиною проєктувала встановити франц.-рос. союз. Після укладення цього союзу (1891) зацікавлення Україною у Ф. зменшується. Проти гучного прийняття в Парижі 1896 царя Миколи II діячами франц. культури Леся Українка запротестувала своїм памфлетом «Голос однієї рос. ув'язненої». Франц. фінансова позичка рос. урядові (1888—1914, бл. 11,5 мільярдів франків) вплинула на витворення у Ф. русофільського наставлення. Ф. мала великі капітали в промислі, гол. в металургії, вугільній пром-сті на Україні, приблизно пол. чужинецьких капіталів (бл. 20 млн карб.).

У зв'язку з пророс. курсом політики Ф. на поч. 20 в. про укр. справи інформували франц. опінію перев. тільки укр. емігранти (серед ін. Я. Федорчук). Єдиним винятком була діяльність Офісу союзу національностей, створеного 1912, який захищав поневолені народи; його секретарем був Ж. Пелісьє. Одне ч. органу Офісу „Annales des nationalités“ (1913) зі вступною статтю Ш. Сеньобоса було присвячене Україні. За першої світової війни, щоб не ослаблювати свого союзника Росію, Ф. виминала укр. питання, з 1916 франц. уряд заборонив поширення у Ф. журн. „La revue ukrainienne“, що виходив у Льозанні, як орган СВУ.

1917—20 рр. З вибухом революції (березень 1917) франц. уряд з увагою приглядався до праці Центр. Ради. Улітку 1917 франц. посол у Петрограді Ж. Нуленс вислав Ж. Пелісьє з інформативною місією до Києва. Пелісьє нав'язав зв'язки з укр. політ. діячами і намагався за допомогою масонської лжожі «Молода Україна» витворити на Україні прихильне наставлення до Ф. Тим часом в укр. справи втрутилася франц. місія в Ясах під керівництвом ген. А. Бертел'ю, яка призначила ген. Ж. Табуї своїм представником при укр. уряді. 18. 12. 1917 ген. Табуї звернувся до гол. Ген. Секретаріату В. Винниченка, пропонуючи фінансову і техн. допомогу. Ф. домагалася,

щоб Україна не уклала миру з Центр. державами. 27. 12. 1917 мін. закордонних справ Ф. Е. Пішон склав у франц. парламенті прихильну до України заяву, а 3. 1. 1918 франц. уряд призначив ген. Табуї комісаром Франц. Республіки при уряді УНР. 4. 1. ген. Табуї був офіц. прийнятий гол. Ген. Секретаріату В. Винниченком і О. Шульгином, що було своєрідним визнанням УНР. Однак розпочаті мирові переговори в Бересті й війна з більшовиками перервали приязні франко-укр. взаємини. Ф. зареагувала дуже гостро проти Берестейського миру і зацікавлена була у протинім. повстанні на Україні; мін. Е. Пішон прийняв 20. 7. 1918 представників проантантської Укр. Нац. Ради у Ф. (Ф. Савченко, Я. Екземплярський). Франц. представники Е. Енно, Де-Сент Олерон, що в інтересах Антанта вирішували справи Сх. Європи, намовляли делегацію гетьмана П. Скоропадського на союз з Росією. Назагал Антанта, в якій керівну роль відігравала Ф., орієнтувалася на Денікіна, Врангеля, Колчака, намагаючися відновити «єдину неділиму Росію», а Директорію УНР розглядала як «більш.». Намагаючися не допустити більшовиків до Чорного м., при кін. грудня 1918 Ф. спільно з державами Антанти висадила десант на півдні України, окупує Одесу. На чолі франц. десанту був ген. Боріус, з січня 1919 ген. Д'Ансельм, з яким вів переговори уряд УНР (прем'єр С. Остапенко) у справі спільної акції проти більш. агресії, але безуспішно, бо французи не визнавали укр. державу і вимагали включення укр. армії в заг. рос. фронт. На поч. квітня 1919 під тиском повстанців отамана М. Григорієва франц. десант покинув Україну.

Укр. делегація УНР і ЗУНР на мирову конференцію у Версалі натрапляла на труднощі з боку Ф., яка була під поль. і рос. впливом і не сприяла укр. самостійницьким прагненням. Місія ген. Ж. Бертелемі у справі перемир'я з поляками і визначена ним лінія поділу Галичини (28. 2. 1919), як некорисна для українців, була відкинена. У серпні 1919 Ж. Клемансо разом з В. Черчілем намагалися помирити ген. Денікіна з урядом УНР, але також безуспішно. 1919—20 були й прихильні до України заяви з боку франц. політиків: Франклен-Буйон інтерпелював у франц. парламенті в справі десанту в Одесі (24. 3. 1919), а депутат Гаяр-Бансель вимагав 27. 3. 1920 від франц. уряду визнання незалежності України. По закінченні мирової конференції 1921 укр. делегацію перетворено на надзвичайну дипломатичну місію в Ф., яку очолював О. Шульгин.

З 1917 появилася багата франкомовна література про Україну, в якій франц. політ. й наук. діячі прихильно висловлювалися в справі укр. державности. Серед ін. П. Шал помістив у ж. „Le Monde Slave“ 1917 студію „La question ukrainienne et le principe des nationalités“, дир. Франц. Ін-ту в Петрограді Л. Рео опублікував доповідь на зборах Т-ва Ф.-Росія „La République indépendante de l'Ukraine“, визначний франц. славист Л. Леже опублікував у „Revue hebdomadaire“ 26. 10. 1918 прихильну до України ст. п. н. „L'Ukraine, son passé, son avenir“. Кол. лектор франц. мови у Києві П. Дюбрей написав спогади „Deux années en Ukraine. 1917—19“. Гурток студій франко-укр. у Парижі видав брошуру Ф. Савченка „L'Ukraine et la question ukrainienne“ (1918). За підтримкою прихильників слов'ян Е. Дені й А. Тома засновано в Парижі політ. представництво, Укр. Нац. Раду під проводом Ф. Савченка та Я. Екземплярського.

Укр. делегація на мирову конференцію видала багату франкомовну літературу: „Notes présentées par la délégation de la République ukrainienne à la Conférence de la Paix à Paris“ (I—II, 1919); заг.-інформативні праці про Україну „Memoire sur l'indépendance de l'Ukraine, présenté à la Conférence de la Paix“ (1919), „L'Ukraine, l'Europe orientale et la Conférence de la Paix“ (1919) і багато ін.

По 1920 р. Між двома світовими війнами Ф. виступила проти іреденти в Сх. Європі і підтримувала статус кво, утримуючися від підтримки безпосередньо чи на форумі Ліги Націй домагань українців під Польщею, Румунією чи Чехо-Словаччиною. 1924 Ф. (уряд Е. Ерріо) встановила дипломатичні відносини з ССРСР. 1922 вона уклала договір про непадіння і невтручання, також не допускала орг-цій, ворожих другій стороні, а 1935 — договір про взаємодопомогу. Таке наставлення Ф. не дозволяло на прихильність офіц. франц. кіл до укр. визвольної акції. 1927 Ф. відвідав нарком. освіти М. Скрипник, мав зустріч з франц. славистами, інформуючи їх про «українізацію» в УССР. 1933 Е. Ерріо відвідав Україну і по поверненні заперечував вістки про голод на Україні.

Серед франц. славистів, які зацікавилися укр. проблематикою, був А. Мартель. Він відбув наук. подорож на Україну і встановив контакти з Укр. Академією Наук. Багато українознавчого матеріалу містили славистичні журн.: „Le Monde Slave“ і з 1921 „Revue des Etudes Slaves“. На відтинку літератури, особливо шевченкознавства, виявили себе Р. Лябрі, А. Майє, П. Буайє, а серед перекладачів

Шевченка: Ф. Мазад, Ш. Стебер, Ж. Бурдон та ін. Популярну історію України написав Р. Тіссеран: „La vie d'un peuple: L'Ukraine“ (1933), а іст. розвідки Р. Мартель („La question d'Ukraine“ і ін.) і Ж. Бенуа-Мешен („L'Ukraine dès origines à Staline“, 1941). Постійно інформували французів про Україну І. Борцак і О. Шульгин. З 1939 в Держ. Школі (згодом Ін-ті) Сх. Мов і Цивілізацій у Парижі введено навчання укр. мови, спочатку як «вільний виклад», а з 1952 спеціальна катедра; викладачі укр. мови й культури: І. Борцак, М. Шеррер, Е. Круба, А. Жуковський. З 1973 у Паризькому Ун-ті введено укр. мову як вільний виклад.

Напередодні другої світової війни франц. політ. діяч М. Шуман у кн. (під псевд. А. Сідобре) „Les problèmes ukrainiens et la paix européenne“ (1939) остерігав українців перед нім. небезпекою. З поч. нім.-сов. війни симпатії французів були по стороні советів, тому вони не виявляли зацікавлення укр. справами. Серед учасників руху опору в Ф. були і кол. сов. військовополонені, серед яких відомий українець В. Порик.

По закінченні другої світової війни представник УСССР Д. Мануїльський брав участь у підписанні Паризьких мирових договорів 1947 з кол. союзниками Німеччини, там був визначений і сов.-рум. кордон щодо Буковини і Басарабії. У Парижі є осідок Орг-ції Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), до якої 1954 увійшла УСССР. Спроби франц. уряду в 1950-их рр. відкрити свої консуляти в УСССР наразилися на відмову сов. уряду.

За повоєнний час на відтинку україністики працювали: М. Шеррер („Les Dutes ukrainiennes“, 1947, ст. про Т. Шевченка); Ж. Люсіані („Le livre de la genèse du peuple ukrainien“, 1956; історія укр. літератури, 1961, та ін.); автор короткої історії України („Russes et Ukrainiens“, 1970) Р. Порталь; А. Дерош про С. Петлюру; про Шевченка писали Л. Арагон і Е. Гійєвік, останній також перекладав твори Шевченка на франц. мову.

У 1958 УСССР брала участь на міжнар. пром. ярмарку в Марселі. Тричі приїжджав до Ф. Держ. Ансамбль танцю УРСР під керівництвом П. Вірського, і один раз укр. Ансамбль хору і танцю ім. Верьовки під проводом А. Авдієвського. Поза деякими виставками укр. делегації в ЮНЕСКО (Шевченка, Сковороди, голограм музеїв України), культ.-наук. обмін між Ф. і Україною є мінімальний. Цілком формально існує укр. відділ Т-ва ССССР—Ф. Також без конкретних наслідків є проголошення «побратимства» міст України і Ф.: Тулуза — Київ, Марсель

— Одеса, Ліль — Харків, Бельфор — Запоріжжя, Ніцца — Ялта та ін.

Українці у Ф. Початком укр. еміграції було поселення прихильників гетьмана І. Мазепи, що їх очолював Г. Орлик (1702—59), який як франц. ген. спровадив до Ф. відділ запор. козаків, що творили в франц. армії окрему соту. Втративши зв'язок з Україною, вони пізніше асимілювалися. Деякий час у Ф. перебували укр. студенти і культ. діячі (Марко Вовчок, М. Драгоманов, Ф. Вовк, М. Грушевський та ін.).

Друга — нечисленна укр. іміграційна хвиля до Ф. відбулася на поч. 20 в. у зв'язку з революцією в Рос. Імперії 1905 (також дехто з Галичини). Вони заснували першу укр. орг-цію „Cercle des Oukrainiens à Paris“ (1908—14), яка нараховувала 1910 бл. 120 чл., перев. наддніпрянців. Вони мали свій хор, організували курси укр. мови, інформацію про Україну франц. мовою. Серед діячів цього гуртка були: Я. Федорчук, М. Паращук, В. Винниченко, С. Мазуренко, М. Рудницький, Є. Бачинський, С. Макаренко.

Третя хвиля укр. еміграції почалася після першої світової війни. Вона складалася з українців експедиційного рос. корпусу, що воював на франц. фронті, службовців укр. дипломатичних і екон. місій УНР і ЗУНР, залишенців Укр. Респ. Капелі О. Кошиця (О. Чехівський, К. Миколайчук та ін.), визначних діячів УНР (С. Петлюра, В. Прокопович, О. Шульгин й ін.), кол. вояків і старшин Армії УНР, що після 1924 приїжджали з таборів інтернованих в Польщі й Румунії (серед них М. Капустянський, М. й О. Удовиченки, Микола Шаповал і ін.). На поч. 1920-их рр. у Ф. перебувало бл. 5 000 українців. Однак найбільша група імігрантів складалася з заробітчан, що, почавши з 1923, прибували на працю гол. з Галичини. У 1930-их рр. наплив українців до Ф. зменшився. Перев. частина українців була затrudнена на фізичних працях: на шахтах, у текстильній індустрії і метал. зав. Півн. і Сх. Ф. та в сіль. госп-ві по всій країні.

За другої світової війни тисячі українців, полонених сов. армії, були приведені німцями до Ф. на примусову роботу. Дехто з українців, що були в нім. військ. частинах перейшли до франц. резистансу, створивши бойові військ. формації: Укр. курінь ім. І. Богуна (820 вояків), Курінь ім. Т. Шевченка (546), Укр. Партизанський Відділ під проводом О. Круковського. Хоч вони боролися проти німців, на вимогу сов. посольства, французи їх демобілізували, частина з них записалася до чужинецького Легіону.

Остання хвиля еміграції прийшла по другій світовій війні, коли бл. 4 000 українців прибули до Ф. з таборів переміщених осіб у Німеччині й Австрії. Через побутові труднощі і брак праці багато з них у 1950-их рр. виїхало до ЗДА і Канади.

Число і розміщення українців. Трудно визначити докладніше ч. українців у Ф.: у 1930-их рр. осіб укр. походження було бл. 40 000; приблизно це саме число у 1946—55 (враховуючи природний приріст і міграційні процеси). Тепер приблизне ч. їх 25—30 000; серед них більшість уже народжена у Ф. і зазнала асиміляції. Більшість українців у Ф. є натуралізованими франц. громадянами; зареєстрованих як українці у франц. Офісі Охорони Біженців і Бездержавних Осіб (OFPRA) було 1964 — 4 849 і 1981 — 3 035. Багато українців зареєстровано як поль., рос. чи сов. громадяни.

До другої світової війни більшість українців працювала як некваліфіковані робітники чи рільники. Після 1945 прибули фахівці різних професій. У 1970-их рр. бл. 20% українців у Ф. робітники у пром-сті, 5% у копальнях, 15% у сіль. госп-ві, 10% становлять ремісники, 15% вільні професії, 10% студенти й учні; решта 25% без професії (жінки на госп-ві, діти). Крім 15% українців, які працюють у рільництві, решта живе по містах чи в околицях міст.

Українці у Франції

1 — Кордони держав; 2 — Місцевості, де живуть українці

Важливіші скупчення українців у Ф.: 1) Париж і центр. Ф., з осередками — Буа-д'Арсі, Сен-Жермен-ан-Ле,

Сарсель, Мелен, Маньї, Везін-Шалет, Орлеан, Суассон, Реймс, Бове — приблизно 6 000 українців; 2) Півн. Ф.: Ліль, Рубе, Лянс, Лябурс, Ліберкур, Ле Като, Ам'єн — 3 800 українців; 3) Півн.-Зах. Ф.: Руан, Еври, Кан, Мондевіль — 1 500 українців; 4) Сх. Ф.: Тіонвіль, Альгранж, Вілерю, Нільванж, Верден, Нансі, Страсбург, Маквіллер, Сошо, Кольмар, Мілюза — 6 500 українців; 5) Півд.-Сх. Ф.: Ліон, Сен-Етієн, Клермон-Ферран, Вільфранш, Ле Крезе, Гренобль, Діжон — 5 800 українців; 6) Півд.-Зах. Ф.: Бордо, Ангулем, Лімож, Кармо, Тулюза, Люрд — 2 200 українців. Найменше українців у Зах. і Півд. Ф. — бл. 1 000.

Церк.-рел. життя. Бл. 2/3 українців у Ф. належать до Укр. Кат. Церкви, решта до Укр. Правос. Церкви, незначне ч. є протестантів і римо-католиків.

Укр. Правос. Церква. До 1925 українці православні не мали своєї Церкви у Ф. 1925 відбувся у Кнютанжі перший з'їзд українців правос., який запросив о. П. Гречишкина (1925—32) з Закарпаття до Ф.; він належав до юрисдикції архиеп. Іоана Теодоровича у ЗДА. Згодом свящ. були оо. І. Бриндзан (1932—46), архиеп. Мстислав (1947), В. Вишневецький (1948—61). З 1960-их рр., крім паризької, створено ще парафії в Везін-Шалеті, Нільванжі (Сх. Ф.), Ліоні й Греноблі (останні 2 згодом перестали існувати) з 4 свящ. По другій світовій війні православні у Ф. належать до Укр. Автокефальної Правос. Церкви, очоленої

Іконостас Укр. правос. церкви св. Симона в Парижі (мистець А. Сологуб)

митр. Мстиславом Скрипником, адміністратором якої є у Ф. протоієрей Б. Хайневський. У 1951—53 у Ф. перебував митр. Полікарп Сікорський (помер і похований у Парижі). В Парижі діє Братство св. Симона, гол. якого є П. Плевако; гол. паризької парафії — М. Маслов.

Укр. Кат. Церква. До 1937 українці у Ф. не мали постійної духовної опіки. 1938 засновано в Парижі гр.-кат. місію на чолі о. Я. Перрідоном (1938—52), який належав до юрисдикції львівського митр., з 1946 — під опікою архієп. І. Бучка з Риму, ген. вікарієм якого 1953—61 був о. М. Ван де Мале. З 1942 українці мають церкву св. Володимира в центрі Парижу. По другій світовій війні ч. укр. кат. свящ. збільшилося до 9 (1950). З 1961 створено у Ф. укр. екзархат під проводом єп. В. Маланчука з осідком у Парижі. З лютого 1983 став екзархом о. М. Гринчишин з Канади. Нині Укр. Кат. Церква у Ф. має 2 парафії (Париж, Ліон) і 8 душпастирств з 13 свящ. Ген. вікарієм є о. М. Василик, а парохом у Парижі о. М. Левенець. У 1952—56 в Люрі діяла Мала Семінарія, яку згодом перенесено до Риму. У Парижі і Маквілері існують дома Сестер Служебниць. У Ліль о. З. Нарожняк зорганізував культ. центр Св. Володимира. 1982 збудовано укр. паломничу церкву Успення Пресв. Богородиці в Люрді. У Ф. живе бл. 20 000 українців католиків.

Укр.-кат. паломнича церква Успення Богородиці в Люрді, 1983 (арх. М. Німців)

Шкільництво укр. мовою у Ф. слабо розвинене. Ним опікувалися з 1930-их рр. гром.-культ. установи та молодіжні орг-ції. Періодичне навчання відбувається в т. зв. «четвергових школах» (тепер у середу), які існують у Парижі з 1946, Ліоні і деякий час у Везін-Шалеті. Щороку під час вакацій орг-ції молоді ОУМуФ і СУМ організують тритижневі курси українознавства, подібні курси відбуваються в Укр. оселі в Маквілері з ініціативи о. П. Когута. У Паризькому Ун-ті навчання україністики ведеться в Держ. Ін-ті Сх. Мов і Цивілізацій при новій Сорбонні (Institut National des Langues et Civilisations orientales), де студенти впродовж 3 рр. здобувають дипломи з укр. мови і культури.

Культ.-гром. життя. Між двома світовими війнами у Ф. діяв ряд укр. орг-цій, які обслуговували певну категорію емігрантів. Першою гром.-культ. орг-цією була Укр. Громада у Ф., заснована 1924, до якої належали українці різних політ. поглядів (перший гол. М. Капустянський), але вже 1925 відійшли з Громади советофіли і прихильники середовища УНР, а згодом націона-

лісти, що заснували свої орг-ції. У Громаді залишилися прихильники ген. М. Шаповала («Громада Шаповала»), гуртуючи перев. еміграцію заробітчан з Галичини (у 1930-их рр. до 1 200 чл. з 22 філіями). Діячі Громади: М. і Антоніна Шаповали, І. Бондар, П. Туркевич. Громада видавала «Вісник» й «Укр. Волю» (1939—40). Припинила свою діяльність 1976.

З ініціативи кол. вояків Армії УНР створено 1926 Союз Укр. Емігрантських Орг-цій у Ф., який об'єднував до 1940 політ. еміграцію з Центр. і Сх. Укр. Земель і був пов'язаний до 1940 з екзильним урядом УНР. У 1930-их рр. він координував працю 56 громад і 7 гуртків. Лідери Союзу: М. Шумицький, І. Косенко, М. Ковальський. З Союзом співпрацювало комбатантське Т-во б. вояків Армії УНР у Ф., засноване 1927, яке об'єднувало 22 філії (1939), на 1982 — 4; гол. діячі: ген. О. Удовиченко, М. Ковальський, П. Вержбицький, М. Панасюк, Я. Мусянович. Бл. до середовища Т-ва б. Вояків Армії УНР був тижневик «Тризуб» і Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі з книжковим фондом, а також архівом і музейними матеріалами (з 1966 у власному приміщенні). Діячі Бібліотеки: В. Прокопович, І. Косенко, О. Удовиченко, П. Шумовський, І. Рудичів, О. Довженко, П. Йосипишин. 1932 засновано соборницьку орг-цію з націоналістичним світоглядом — Укр. Нар. Союз у Ф. (УНС), що об'єднував емігрантів з усіх укр. земель (1939 бл. 5 000). Лідери Союзу: ген. М. Капустянський, М. Заворницький, О. Бойків, М. Небелюк, І. Стасів, Л. Гузар. З ініціативи УНС видавано тижневик «Укр. Слово» в Парижі; 1938 засновано Першу Укр. Друкарню у Ф.

Окремо від цих орг-цій, які стояли на самостійницьких засадах, діяв 1925—32 советофільський Союз Укр. Громадян у Ф. (СУГУФ), який гуртував перев. емігрантів з Галичини, видавав «Укр. Вісті» й об'єднував (1927) бл. 800 чл. Керівні діячі: І. Борщак, О. Севрюк, А. Галін.

За другої світової війни діяла єдина дозволена Установа Довір'я Укр. Емігрантів у Ф. (Office des Emigrés Ukrainiens en France, 1942—44), яка опікувалася соц. і культ. потребами емігрантів і втікачів — її очолював І. Стасів.

По другій світовій війні постав ряд нових орг-цій. 1945 засновано культ.-проф. Об'єднання Укр. Робітників у Ф. (ОУРФ), що видавало тижневик «Українець у Ф.», 1950 мало бл. 4 000 чл. і співпрацювало з франц. христ. профспілками; ОУРФ стояло під впливом ЗЧ ОУН; керівники: І. Попович, Ю. Заблоцький, В. Нестерчук. Паралельно до ОУРФ 1949 за-

сновано гром.-культ. орг.-цію: Об'єднання Українців Ф. (ОУФ); у 1965 воно мало бл. 300 чл. і 250 прихильників. З 1962 ОУФ видає місячник „L'Est Européen“; діячі: В. Нестерчук, О. Мельникович, В. Косик. 1949, замість Укр. Нар. Союзу, засновано гром.-культ. орг.-цію Укр. Нац. Єдність (УНС), яка має 300 чл. і 350 прихильників. УНС ідеологічно споріднене з ОУН А. Мельника і співпрацює з тижневиком «Укр. Слово». Діячі: Я. Мусянович, В. Лазовінський, В. Мулик, Ю. Коваленко, А. Жуковський, В. Малинович, О. Корчак.

1946 наддніпрянська еміграція заснувала в Парижі Укр. Гром. Опіку у Ф., яка гуртувала до 1960-их рр. прихильників середовища екзильного уряду УНР, мала 10 філій і співпрацювала з Т-вом б. вояків Армії УНР. Діячі: С. Созонтів, С. Качура, І. Косенко. Гром. опіка видавала ж. «Громада» (1948—49) і франкомовний „L'Ukraine Libre“ (1953—54). У Ф. має свій осідок централія Укр. Христ. Руху (гол. В. Янів), а з 1954 діяло його Крайове Об'єднання (до 1980 гол. О. Мельникович).

Інтелектуальним життям Парижу опікується Укр. Акад. Т-во, засноване 1946 і очолене О. Шульгином та А. Вирстою. У наук. осередку в Сарселі має з 1951 свій осідок Наук. Т-во ім. Шевченка в Європі (гол. В. Кубійович, секретар В. Янів, з 1969 А. Жуковський) і редакція «Енциклопедії Українознавства» (гол. редактор В. Кубійович, секретар — С. Янів). Тут приміщені Комісія Допомоги Укр. Студентству (гол. О. Кульчицький, секретар Т. Волошин) і Делегатура УВУ у Ф. Укр. науковці були активними в Міжнар. Вільній Академії, заснованій у

Парижі 1951 з ініціативи О. Шульгина. Деяку діяльність на зовн. відтинку ведуть з 1950-их рр. УХР на церк. відтинку, Делегатура УВУ на наук. відтинку, з 1961 Укр. Рух для об'єднання Європи (гол. Я. Мусянович), ОУФ і УНС.

З 1945 діє Союз Українок Ф. з осідком в Парижі (гол. з 1974 М. Митрович). Справами молоді у Ф. опікуються орг.-ції: Співка Укр. Молоді, заснована 1949, має філії при осередках Об'єднання Українців у Ф. (гол. Л. Друар-Вітошинська), й Орг.-ція Укр. Молоді у Ф., заснована 1956; має філії по осередках, де є філії Укр. Нац. Єдності; гол. В. Генік. Укр. студенти з 1924 гуртувалися в Укр. Студентській Громаді. З 1948 діяльність усіх укр. орг.-цій і установ у Ф. (бл. 20) координує і репрезентує українців перед франц. владою Укр. Центр. Гром. Комітет у Ф., який є членом СКВУ; його гол.: С. Созонтів (1948—59), О. Мельникович (1970—79), Я. Мусянович (з 1979). 1966 заснована в Парижі укр. масонська льожа („Vox Ukrainae“), зв'язана з Великою Франц. Нац. Льожею.

Преса, видавництва. У 1920—30-их рр. у Ф. виходило 8 періодичних вид., з яких тільки «Тризуб» та «Укр. Слово» проіснували довше. З франкомовних солідну інформацію подавав „La Revue Prométhée“, що його видавав (1938—40) О. Шульгин. Після 1945 появлялося 18 періодиків укр. мовою, серед них «Укр. Слово» (з 1948), орган ОУН А. Мельника, ред. О. Штуль, В. Маруняк, М. Стиранка; «Українець» (1945—60, ред. Д. Штикало, Д. Чайковський, Б. Вітошинський). Франкомовні „L'Est Européen“ (з 1962), споріднений з АВН; ред. В. Косик; „Echos d'Ukraine“ (1962—69), орган Фран-

Прийняття представників укр. орг.-цій і установ у паризькій Міській Раді (Отель де Віль) 19. 6. 1964 з нагоди 150-річчя нар. Т. Шевченка. Стоять зліва направо: П. Плевако, О. Романчук, Я. Мусянович, В. Кубійович, В. Янів, О. Штуль, еп. В. Маланчук, за ним А. Жуковський о. М. Єремій, Рене Дюбост (віце-президент Міськ. Ради Парижу), М. Ковальський, А. Вирста, В. Косик, франц. представник, К. Митрович, франц. представник, С. Созонтів, М. Скаля-Старицький, В. Вітошинський, М. Шеррер, О. Вітошинська

ко-Укр. Т-ва „Cercle d'Etudes Franco-Ukrainiennes“, ред. М. Татаруля і К. Митрович; „Bulletin Franco-Ukrainien“ (1959—70), ред. К. Лазовінська; „Echanges“ (з 1971), ред. К. Угрин. І. Борщак видавав ж. «Україна» (1949—53). З 1949 о. Ю. Прокопів видає рел. кварталник «Слідами Малої Святої».

Націоналістичне в-во в Європі і Перша укр. друкарня у Ф. видає тижневик «Укр. Слово», кн. укр. і франц. мовами, має книгарню. НТШ у Сарселі видає «Енциклопедію Українознавства», неперіодично «Вісті зі Сарселю», ЗНТШ та «Вісті НТШ у Європі».

Фолклор, мистецтво, література. У Парижі й ін. осередках Ф. діяла низка ансамблів різної мист. вартості. Від 1978 у Парижі діє Комітет Укр. Нар. Мистецтва, який пропагує укр. мистецтво і фолклор серед французів (гол. І. Чумак). Диригенти укр. хорів: О. Чехівський, К. Миколайчук, О. Гораїн-Шумовська, О. Савчин, Т. і В. Дратвінські, О. Вишневецька. У Парижі студіювали і творили визначні укр. малярі і скульптори: М. Башкірцева, М. Паращук, М. Бойчук, О. Архипенко, С. Левицька, О. Грищенко, М. Глущенко, П. Омеляченко, М. Нечитайло-Андрієнко, М. Кричевський, В. Хмелюк, С. Гординський, С. Зарицька, І. Винників, О. Савченко-Більський, Л. Гуцалюк, Ю. Кульчицький, А. Сологуб, Т. Вирста, О. Мазурик, В. Макаренко, А. Соломуха та ін. Театральні вистави у Ф. влаштовували: Н. Пилипенко, В. Дніпровий, Є. Чайка, Т. Маяцький.

Укр. композитори, музики, виконавці у Ф.: І. Вовк, В. Грудин, Ю. Пономаренко, Ф. Якименко, З. Дольницький, А. Вирста, Є. Зарицька, М. Скаля-Старицький, У. Чайківська, Д. Мазурик. Письменники: С. Яблонська-Уден, В. Янів, М. Калитовська, деякий час Діма, Л. Полтава, Л. Госейко; публіцисти: О. Штуль-Жданович, М. Ковальський, Л. Плющ, К. Штуль, Софія Наумович.

Осередками укр. наук. праці у Ф. є згадані вже заг. славістичні ін-ти і їх багаті на україністику бібліотеки в Парижі. Суто укр. наук. установою у Ф. є НТШ у Європі, при якому діє також Іст.-Філол. Секція НТШ й Ін-т Енциклопедії Українознавства, всі під керівництвом географа В. Кубійовича. НТШ у Європі має багату спеціалізовану бібліотеку українознавства (Д. Сіяк-Кубійович, С. Волошина). У зв'язку з НТШ працювали його чл.: етнограф З. Кузеля, психолог О. Кульчицький, історики О. Шульгин, І. Борщак, А. Жуковський, літературознавець М. Глобенко, соціолог і психолог В. Янів, біолог-ветеринар П. Шумовський,

економіст Д. Піснячевський, музиколог А. Вирста. У співпраці з франц. науковцями з 1970-их рр. виявила себе Делегатура УВУ у Ф.; цінні бібліографічні фонди має бібліотека ім. С. Петлюри.

Серед іст. пам'ятників у Ф. пов'язані з Україною: церква св. Вінкентія у Санлісі, побудована Анною Ярославною (там і її пам'ятник-статуя); у церкві Сен-Жермен-де-Пре б. домовини Яна Казіміра барельєф, що зображує битву козаків з поляками під Берестечком (1651); сквер Т. Шевченка і його пам'ятник у Парижі (б. Укр. Кат. Церкви); пам'ятник Шевченкові в Тулюзі (і вулиця) і Везін-Шалеті; могили С. Петлюри з родиною на цвинтарі Монпарнас, митр. Полікарпа Сікорського й ген. М. Омеляновича-Павленка на цвинтарі Пер-Ляшез; пам'ятник поляглим українцям (22 000), жертвам війни 1939—45 у Буле (Льотрінгія); пам'ятник поляглим воюючим укр. куреня у Версалі (департамент Дуб), та В. Порикові в м. Енен-Льестар (департамент Па-де-Кале). Див. також Париж.

Пам'ятник Т. Шевченкові в Тулюзі

Література: De Saint-Aymour Calx. Anne de Russie. Reine de France et comtesse de Valois au XI-e s. Париж 1896; Borschak E. Napoléon et l'Ukraine. „Revue des études napoléoniennes“, VIII—IX, Париж 1922; Борщак І. Україна і франц. дипломатія XVIII в., ж. Нова Україна, III, 1923; Його ж. Вольтер і Україна, ж. Україна, кн. 1. К. 1926; Його ж. Шведчина і франц. дипломатія. Наук. зб. за 1928 р., УАН. К. 1929; Tabouis G. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine. Укр. Hayk. Ін-т. В. 1932; Borschak E. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. „Monde Slave“. Париж 1933—35; М. К. (Ковальський). Укр. шкільництво у Франції, ж. Рідна Школа, ч. 13—14. Л. 1936; Борщак І. Україна в Парижі — мандрування й пам'ятки, ж. Україна, ч. 2—10. Париж 1949—53; Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж—Ліон 1951; Borschak E. La politique française en Ukraine de 1617 à 1921. Analecta OSBM, t. 1, fasc. 4. Рим 1952; Борщак І. Драгоманов у Франції. Мюнхен 1957; Koultychyskyj A. L'étude psycho-sociale de l'émigration ukrainienne en France. Париж 1957; Кочур Г. Етапи розвитку. Франц. література в укр. перекладах, ж. Всесвіт, ч. 11. К. 1962; Крилатий Ю. Від Анни Ярославни до Василя Порика. Дещо на тему відносин Україна—Франція, ж. Наша Культура, ч. 100. В. 1966; Наливайко Д. Україна у франц. літературі XVII ст. ж. Радянське Літературознавство, ч. 4. К. 1969; Joukovsky A. Square Taras Shevchenko à Paris. Париж 1969; Hallu R. Anne de Kiev. Reine de France. Рим 1973; Косик В. Українці у Франції, кн. Укр. поселення. Довідник. Нью-Йорк 1980; Verhun J. Les Cosaques d'Ukraine ont-ils prit part au siège de

Dunkerque en 1646. Дюнкерк 1980; Kosyuk W. La politique de la France à l'égard de l'Ukraine Mars 1917 — Février 1918. Париж 1981; Narožniak Z., Prévost A. De Kiev à Senlis. Fidélité et perspectives d'amitié franco-ukrainienne. Ліль 1982; Joukovsky A. Mazepa et la France de Louis XIV. „Echanges“ nr. 48. Париж 1982; Annuaire Russe, Ukrainien, Biélorusse de France 1982. Медон 1982. А. Жуковський

Француз (Franzos), Карл-Еміль (1848—1904), австр. письменник і літературознавець родом з Чорткова (Галичина); з 1858 жив у Чернівцях, студіював у Відні й Граці, з 1877 у Відні, редагував „Neue Illustrierte Zeitung“, ж. „Deutsche Dichtung“, з 1886 у Берліні. Поезії, оп. й повісті перекл. з життя укр. селян. Роман Ф. „Ein Kampf um Recht“ (1882) присвячений важкому життю гуцулів сер. 19 в. і боротьбі проти соц. утисків. У розвідці „Die Kleinarussen und ihr Sänger“ (1877) й ін., згодом вміщених у кн. „Vom Don zur Donau“ (1878), Ф. дав високу оцінку поезії Шевченка, вперше висловив думку про універсальність його таланту. Ф. дав заг. огляд укр. літератури „Die Literatur der Kleinarussen“ (друге вид. «Від Дону до Дунаю», 1889) від 11 в. до 1880-их рр.

Фреска (Fresco), техніка настінного малярства на мокрому тиньку з піску і вапна фарбами, відпорними на лужний вплив вапна. Малюванню Ф. перекл. передують рисунок (графія) на заправі гол. контурів композиції. Ф. називають також твір виконаний у цій техніці.

На Україні Ф. відома з 4 в. до Хр. в будовах Півн. Причорномор'я, у грец. колоніях й у скитів. Ф. прикрашували житлові будинки, гром. споруди і гробниці. Найцікавіші Ф. з 1 в. до Хр. знайдено при розкопках гробниці Деметри в Керчі (сцени міту про викрадення Кори — дочки Деметри — Плутоном). З того часу з Керчі походить також Ф. на кам'яному саркофазі з зображенням робітні маляра (тепер у ленінградському Ермітажі).

У Київ. державі основним видом внутр. мист. оформлення храмів була Ф. Тільки в 11 — на поч. 12 в. храми мали побіч Ф. мозаїку, якою прикрашували центр. частину, а фресковий розпис покривав усі бокові апсиди, склепіння, стовпи та стіни бокових наві, а часом стовпи арки, галереї, ніші, портали назовні. Поєднання мозаїки і Ф. — особливість київ. церк. мистецтва, у Візантії воно не

практикувалося. Гармонію між Ф. і мозаїками досягано однаковими домінуючими кольорами. Найвизначнішими зразками цієї системи оздоблення є собор св. Софії в Києві (1037) і Михайлівський-Золотоверхий (поч. 12 в.; знищений більшовиками); другу мист. школу творили майстри Успенського собору Києво-Печерського монастиря (11 в., знищений під час другої світової війни). У Софійському соборі домінують синій, білий, пурпуровий і частково зелений кольори. У гол. апсиді, бл. мозаїкової Оранти, розписані епізоди з життя Богоматері та її батьків. У центр. наві зображені найважливіші події з життя Ісуса Христа, друга частина Ф., пов'язана з христологічним циклом, розписана на 2 поверсі. Особливо цікаві Ф. світського характеру у центр. наві: кн. Ярослав Мудрий і його родина та сцени з кн. побуту і побуту країни; гіподром, полювання, музиканти, скоморохи на

Полювання на звірів. Деталь фрески в півн. вежі Софійського собору в Києві (11 ст.)

Невідомий святий. Фреска Софійського собору в Києві (11 ст.)

стінах вежі. Найпоширеніший орнамент — переплетені звитки стебла вписані у геометричні форми, які ніби сполучали мозаїку з Ф., повторяється у фрескових розписах Києва, Чернігова і Новгорода 11—12 вв. На збережених Ф. Михайлівського Золотоверхого монастиря можна провести паралелю розписів обидвох соборів, зокрема кольориту (в Михайлівському Ф. мальовничі, яскраві) і типажу (м. ін. мозаїчні апостоли в Евхаристії без німбів святих). Подібно зображені фрескові апостоли в Остерській Юрієвій божниці (11—12 в.), але їх кольорит у теплій гамі з перевагою червоного і вохристого і спосіб письма відмінний від київ. Ф. Фрагменти Ф. чернігівських соборів: Спаського (св. Текля, поч. 11 в.), Борисо-Глібського, Успенського Селецького монастиря (Оранта й ін.), П'ятницької церкви та сліди переяславських Ф. з розкопок Михайлівського собору (1089), Спаської церкви на Посаді та ін. не дають підстав судити про особливості окремих мист. шкіл.

Від сер. 12 в. Ф. майже цілковито витиснула мозаїку. Найповніший комплекс Ф. того часу зберігся в Кирилівській церкві в Києві. На них помітно вплив мистецтва Балканів. На відміну від інтелектуально витончених Ф. св. Софії, Кирилівські Ф. передають риси місц. типажу. Кольорит Ф. яскравий, переважають теплі тони вохри та бронзово-червоної фарби. Склепіння і стіни, покриті численними сценами, дають новий

тип декорації, характеристичний для київ. мист. школи 12 в. З нечисленних пам'яток відомо, що на той час свої місц. мист. школи вже мали й Чернігівське, Переяславське, Галицьке й Волинське князівства. Про монументальні ансамблі Ф. церков Львова, Луцького, Володимир, Холма, Хотина та ін. відомо тільки з Гал.-Вол. Літопису.

На підставі збережених фрагментів Ф. 14 в. можна ствердити, що їх техніка була майже тотожна з технікою Ф. Київ. держави. З 14—15 вв. порівняно добре збереглися Ф. в костюлах Польщі, на Сандомирській, Серадській та Краківській землях, які розмальовували укр. майстри з Галичини й Волині. З великого ч. цих робіт збереглися Ф. в замковій каплиці св. Трійці в Любліні (1418), виконані групою малярів, очоленою майстром Андрієм, в катедрі Сандомиру (1430-і рр.), в колегіальному костюлі у Вислиці (14 в.; майстер Гайль) та у Кракові в каплиці св. Хреста на Вавелі (1470). В усіх цих костюлах Ф. уміло вкомпоновані в готичні інтер'єри; укр. майстри зуміли поєднати малярство базоване на візант. традиціях з готичною архітектурою.

До пам'яток 15 в. належать частково збережені Ф. манастирської церкви св. Онуфрія в Лаврові, виконані в традиціях мистецтва 12—13 вв. Лавровські майстри в багатофігурних композиціях досягали кольористичних ефектів, зіставляючи гармонійні або протиставляючи контрастні кольори. Лавровським Ф. властива декоративність, ширше застосування орнаменту. Стилiстично близькі до Ф. у Вислиці і Сандомирі Ф. Успенської церкви (1453—58) в с. Лужанах (Чернівецька обл.).

Поширення дерев'яного будівництва церков і вживання олійної малярської

Деталь сцени Евхаристії. Фреска в каплиці св. Трійці в Любліні (1418, маляр Андрій)

Христос перед Каяфою. Фреска в каплиці св. Хреста в катедрі на Вавелі в Кракові (1470)

техніки у настінних декораціях будов світського характеру загальмували розвиток Ф. Щойно на поч. 20 в. роблено спроби відтворити Ф. Техніку фрескових розписів вивчали в Київ. Художньому Ін-ті в студії М. Бойчука: Т. Бойчук, К. Гвоздик, А. Іванова, О. Мизін, О. Павленко, І. Падалка, М. Рокицький, В. Седляр, М. Шехтман. Вони брали участь у багатьох розписах у Києві, застосовуючи стародавню техніку й наслідуючи композиції нар. картин та ікон 17—18 вв. Їх роботи, м. ін., цикл розписів Селянської санаторії в Одесі (1928), де створено галерею портретів фреск. технікою (Б. Кисиленко, О. Юнак). Великі тематичні панно з орнаментальним оформленням зображають працю селян. Ф. виконувалися також у Межигірському технікумі (В. Седляр, О. Павленко). Під керівництвом Л. Крамаренка розписували кляб та ідальню Дитячого містечка в Києві Д. Шавикін та І. Жданко (1924). 1929—32 чимало розписів виконали одеські мистці в Одесі і на Одещині; на них слідний вплив школи Бойчука, зокрема Ф. Селянської санаторії. Серед їх праць — розпис клябів у с. Каторжиному (1929; під кермою М. Гронця) та в Красноставі (1930; М. Лавренчук), в Одесі розписи Будинку преси (1929—30; М. Павлюк, Г. Довженко, І. Гурвич, І. Пастернак, Я. Тимофеев), клябу Держ. політ. управління (1930—31; П. Пархет, І. Пастернак, І. Гурвич, Я. Тимофеев) і Сх. торгової палати (1927; Г. Комар та Г. Довженко). Під керівництвом Л. Крамаренка 1930 І. Жданко та Ю. Садиленко Ф. розписали конференц-залу в будинку Академії Наук у Києві (гол. тема — будівництво сов. індустрії). Останні Ф., які виконали М. Бойчук у співпраці з В. Седляром та І. Падалкою були Ф. Червонозаводського театру в Харкові (1933—35). Всі три мистці, звинувачені у формалізмі, загинули на засланні. Загинули й їхні твори. З того часу датується занепад Ф. й повернення до нар. розписів. (Див. ще Стінопис).

М. Бойчук. «Свято жнив» (фреска 1934)

Література: Лобановський Б. Мозаїка, фреска. К. 1966; Мамолат Є. Монументальний живопис (т. 1); Логвин Г. Монументальний живопис XIV — першої пол. XVII ст. (т. 2); Врона І., Лобановський Б. Монументальний живопис; Белічко Ю. Монументальний живопис (т. 5) в Історії укр. мистецтва в 6 тт. К. 1966—67.

С. Гординський

Фрідман Юліус (* 1904), скульптор-монументаліст родом з Кишинєва; закінчив Одеський Художній Ін-т (1929). У співавторстві з Ю. Білостоцьким і Г. Пивоваровим виконав композиції «Торгівля» і «Сільське господарство» для павільйону УРСР на Всесоюзній Сіль.-госп. виставці в Москві (1937), у співавторстві з Ю. Білостоцьким ряд пам'ятників у Донецькому, Умані, Кривому Розі; портретні погруддя: А. Вучми, Ю. Шумського (1947), В. Касіяна, І. Паторжинського (1961), Л. Булаховського (1962) та ін.

Фріч (Frič) Йосиф (1829—91), чес. політ. діяч і публіцист; за участь у пражському повстанні 1848 репресований, довгий час жив на еміграції. Знайомий з Марком Вовчком, листувався з А. Вахнянином; прихильник укр. культ.-політ. прагнень в Австрії і Росії. Перекладач «Тараса Бульби» М. Гоголя, автор драми «Іван Мазепа» і ст. з укр. питання («Асиміляція малоруського народу», «Хай живе Україна» й ін.).

Фролов Маркіян (1892—1944), композитор, піаніст і педагог родом з Бобруйська; муз. освіту здобув у Київ. і Петербурзькій консерваторіях (1913—24). До 1937 концертував і викладав (з 1924) у Муз. Ін-ті ім. М. Лисенка в Києві; співосновник, проф. і дир. Свердловської консерваторії (1934—37 і 1943—44). Твори: Концерт для фортепіяна з оркестром (1924), соната, сюїта, симфонічна картина «Седой Урал» (1936), перша бурято-монгольська опера «Энхе-Булат Батор» (1940); три укр. пісні для вокального тріо.

Фролов Олександр (1870—1964), спеціаліст у галузі будівельної техніки і гідравліки; д. чл. АН УРСР (з 1939). Працював викладачем у Ленінграді; праці з будівництва залізниць і гідротехн. споруд.

Фролова Клавдія (* 1923), літературознавець і критик родом з с. Сенькового Орловської обл.; проф., завідувач кафедри укр. літератури Дніпропетровського Ун-ту. Монографії й розвідки офіц. спрямування: «Андрій Головка» (у співавторстві, 1967), «Розвиток образної свідомості в укр. радянській ліриці» (1970), «Аналіз художнього твору» (1975), «Естетичні категорії в укр. радянській ліриці» (1976).

Фроляк Святослав (Frolick Stanley) (1920), правник, укр. кан. діяч, нар. в Гилкрест, Альберта. Як військ. службовець кан. армії в Англії в 1945 заснував у Лондоні Центр. Укр. Допомогове Бюро, був його секретарем і дир. У 1943—44 був гол. Молодих Укр. Націоналістів у Канаді, у кін. 1940-их — на поч. 1950-их

рр. діяч Ліги Визволення України, співзасновник, згодом гол. Т-ва укр.-кан. професіоналістів і підприємців Канади (1971—73) та Кан. фундації укр. студій (1975—76).

Фронт національної Єдності (ФНЄ), легальна націоналістична орг-ція, що постала 1933 на тлі важкої політ. ситуації на укр. землях під Польщею. Вона боролася проти політики «нормалізації», що її провадило УНДО, і проти тактики терору ОУН. Зародком ФНЄ була ідеологічна група «Нового Часу», що постала 1933 з ініціативи Д. Палієва, згодом оформився організаційний комітет у складі: С. Герасимович (гол.), Д. Паліїв (секретар), о. М. Блозовський, В. Кохан, Л. Савойка; крім них, чл. кооперативного видавництва «Батьківщина» (І. Рудницький, М. Коновалець).

1933 почав виходити орган партії — двотижневик «Перемога» (1935 перетворений на ідеологічний кварталник). ФНЄ мав у програмі організувати провідну верству з усіх станів і шарів укр. нації (згодом виникла назва «творчого націоналізму»). Внаслідок жвавої свідомчої й орг. роботи ініціаторів діяльність ФНЄ набрала значного розвитку. У листопаді 1934 почав виходити тижневик «Батьківщина», а видавництво «Батьківщина» розгорнуло чималу видавничу діяльність; з листопада 1935 почав виходити щоденник «Укр. Вісті».

20. 9. 1936 у Львові відбувся I Конгрес ФНЄ, в якому взяли участь 150 делегатів (у тому ч. 80% становили селяни). Організаційними клітинами ФНЄ були т. зв. дружини (сель., роб. та ін.). Вони були об'єднані в області, що їх очолювали т. зв. обласні. ФНЄ був першою на Зах. Укр. Землях не соц. орг-цією, що спромоглася притягнути до себе робітників, серед ін. і тих, що під час українізації в УССР зазнали ком. впливів. До ФНЄ горнулися розчаровані політикою своїх орг-цій: ундівці, оунівці, гетьманці, а також непартійні.

Керівним органом ФНЄ була обрана на конгресі політична колегія, до якої увійшли: С. Герасимович (гол.), Д. Паліїв (провідник ФНЄ), В. Кохан, Л. Савойка, М. Шлемкевич, С. Волинець (секретар), Ю. Крохмалюк, М. Дзьоба, І. Гладилевич; ін. діячі ФНЄ: В. Дзісь, Д. Кузів, М. Кушнір, Т. Руденський. Дру-

С. Фроляк

гим керівним органом ФНС була Крайова Рада, до складу якої входило 30 чл.

Поль. влада переслідувала ФНС, часто конфіскувала його вид. і заарештовувала його активних діячів (на поч. 1939 був заарештований весь секретаріат); восени 1935 були заборонені «Перемога» і «Ватківщина», органом ФНС став «Хліборобський шлях».

Після вибуху поль.-нім. війни частина провідних членів ФНС виїхала на Зах. Тому що в умовах нім. окупації на території Ген. Губернії не можна було вести незалежної укр. політики, Д. Паліїв припинив діяльність ФНС, а на весні 1941 ФНС перестав існувати. Чл. ФНС доручено було включитися в працю громадської організації УЦК і його низових клітин. С. Волинець і Р. М.

Фрумкін Яків (* 1902), психіатр родом з Смоленську; з 1933 проф. Київ. Мед. Ін-ту. Праці присвячені питанням клініки та лікування психічних захворювань.

Фрунзе (V—19), с. м. т. на Донбасі, у Слов'яносербському р-ні Ворошиловградської обл., розташоване над р. Луганню; підприємства зал. транспорту.

Фрунзе Михайло (1885—1925), сов. військ. і партійний діяч; з 1904 чл. больш. партії. З вересня 1920 командувач Півд. фронту для боротьби проти ген. Врангеля; у грудні 1920 став уповноваженим Рев. військ. ради Республіки на Україні і в Криму, а в лютому 1922—березні 1924 заступником гол. Раднаркому УССР і заступником гол. Укр. Екон. Ради. З листопада 1921 до січня 1922 Ф. очолював надзвичайну дипломатичну місію у Туреччині, яка уклала 2. 1. 1922 в Анкарі договір між УССР і Туреччиною про дружбу і братерство. Ф. був чл. Політбюро ЦК КП(б)У (1921—24) і чл. ЦК (з 1924 — кандидат у чл. Політбюро) ВКП(б). З березня 1924 у Москві, а з січня 1925 Нар. комісар військ. і морських справ ССРСР.

Фрунзенське (X—15; до 1944 — Парте-ніт), с.м.т. Крим. обл., підпорядковане Алуштинській міськраді, положене на півд. березі Криму; 5 000 меш. (1970). Н.-д. госп-во держ. ботан. Нікітського саду «Приморське»; санаторії.

Фрунзівка (VI—10; до 1926 — Захарівка), с.м.т. і районний центр Одеської обл.; 6 300 меш. (1970). Цегельня, харч. пром-сть.

Фуженко Анатолій (* 1936), скульптор родом з Черкащини; закінчив Київ. Художній Ін-т (1962). Пам'ятники Т. Шевченкові в Москві (1964, у співавторстві з М. Грицюком і Ю. Синькевичем); М. Мокрякові в Новоукраїнці (1971), О. Довженкові в Сосниці; станкова скульптура:

«Тарас Шевченко» (1963, 1964), «Нестор-літописець» (1971); тематична скульптура — «Хліб» (1963) та ін.

Фундуклей Іван (1804—80), рос. адміністратор, гром. діяч і археолог; 1839—52 — київ. губернатор. Допоміг видати матеріали про Київ і Київщину, серед ін. «Обозрение Киева и Киевской губернии по отношению к древностям» (К. 1847), «Статистическое описание Киевской губернии» (3 тт., П. 1852) та ін.

Футбол (копаний м'яч), розповсюджена спортова гра м'ячем, що прийшла на Україну у 1880—90-их рр. через службовців англ. підприємств в Одесі, чужинців, що працювали на зав. (Донбас, Київ), війська (з України). За їх прикладом Ф. поширився серед студентства, шкільної молоді, робітництва; у 1900-их рр. виникли перші футбольні клуби (Київ: 1904 — «Південь», 1906 — «Політехніка»; Миколаїв: 1906 — «Техніка»; Львів: 1906 — «УСК», 1911 — «Україна» та ін.; Перемишль: 1907 — «Сянова Чайка»; Харків: 1908; Юзівка, Краматорське й ін.). До першої світової війни Ф. поширився майже на всі міста України. Клуби відбували міжміські матчі, футбольні турніри, об'єднувалися у футбольні ліги (1911 — в Києві, 1912 — у Харкові, 1913 — на Донбасі), організувалися футбольні суддівські колегії, виходили футбольні вид.: І. Боберський «Копаний м'яч» (1906), «Футбольні правила гри» (1908); І. Можарський «Футбол» (1909).

По першій світовій війні. В УССР організовано робіт. клуби, діяльністю яких керувало Гол. управління заг. військ. навчання (з 1969 федерація футболу УРСР). 1921 відбулися змагання за першість збірних команд України (першун — Харків), 1924 Харків здобув першість ССРСР. З 1933 на Україні організовано дитячі команди, 1935 — вищу школу футбольних тренерів. З 1936 за чемпіонат країни змагалися не збірні команди міст, а колективи спортових т-в, створені на профспілкових основах. З 1937 відбувалися змагання за Кубок України. 1961 Київ зломив довголітню гегемонію Москви у Ф. і кілька разів здобував кубок ССРСР, 1975 — Кубок кубків і Суперкубок Європи — найвищі трофеї евр. Ф. 1979 в УССР було 954 000 футболістів у 27 000 колективах фізкультури; працювало 1 115 штатних (з них 700 у Дитячо-юнацьких спортових школах і 120 у командах майстрів) і 82 000 гром. тренерів, для яких створено методичні центри при Київ. й Львівському ін-тах фізкультури. До диспозиції футболістів є бл. 900 стадіонів і 20 000 футбольних полів (70% у сіль. місцевостях).

На Зах. Україні, окупованій по першій світовій війні Польщею, укр. клуби організували у Львові 1921 «Союз копаного м'яча» при «Змаговому Союзі Сокола-Батька», згодом *Український Спортовий Союз*. З 1928 клуби змагалися у держ. ф. лігах. Успішно Ф. розвивався на Закарпатті й на Буковині. Не зважаючи на кордони, клуби відбували між собою футбольні зустрічі (Львів—Чернівці—Ужгород). З больш. окупацією Зах. Укр. Земель ліквідовано всі клуби й ліги та організовано нові на профспілковій базі і включено в заг.-союзну систему.

На еміграції в 1945—49 рр. Ф. плекався по ДП таборах у Німеччині, Австрії, згодом в ЗДА, Канаді, Англії, Австралії. З заснуванням *Укр. Спортової Централі Америки й Канади (УСЦАК)* та її делегатур відбуваються змагання на першість. Деякі клуби влаштовують виховно-вишкільні літні футбольні табори для всієї молоді ЗДА.

Література: Альманах РФК. Мюнхен 1951; Балакін М., Михайлов М. Футбол України. К. 1968; Все о спорте. М. 1978; 70-річчя заснування С.Т. «Україна». Філадельфія—Торонто 1981. **Е. Жарський**

Футорянський Савелій (1900—26), композитор і муз. критик; диригент драматичного театру в Києві; хори на слова П. Тичини («Великодній дощ», «Ми дзвіночки»), фортепіянові твори, сольоспіви.

Футуризм, авангардний напрям у літературі й мистецтві, що розвинувся на поч. 20 в. гол. в Італії й Росії. Творцем його вважають італ. письмен. Ф. Марінетті, який 1909 опублікував у франц. газ. «Ле Фігаро» «Маніфест футуризму». Гол. завдання нового напрямку Марінетті бачив у нищенні панівних у 19 в. мист. форм, особливо реалізму і класики, та в безконтрольному індивідуалізмі, який у малярстві виявився фантастичними формами й кольорами, а в літературі, особливо в поезії, т. зв. «заумною мовою» — творенням нових звуків-слів, часто без жадного глузду. Характеристичною прикметою Ф. була тематика урбанізму й індустріалізації, що мала віддати ідеї й дух майбутнього космополітичного суспільства, протиставлені усталеним естетичним смакам, часто з метою «епатувати буржуа», провокувати його всілякими вигадками й деформаціями.

До першої світової війни Ф. на індустріально відсталій Україні не мав сприятливого ґрунту. Але вже 1913 лідер

укр. Ф. М. Семенко видав зб. поезій „Prélude“, а 1914 — «Дерзання» і «Кверо-футуризм»; за рр. революції він видав ще 8 зб. Активний організатор, він був засновником низки укр. футуристичних угруповань і журн.: «Флямінго» (1919—21), «Аспанфут» (1921—24) у Києві, а після переїзду до Харкова ж. «Нова Генерація» (1928—30). Під тиском панівної ком. ідеології журнал змушений був стати бойовою трибуною «пролет. мистецтва» і від деструкції перейти до пропаганди конструктивізму й супрематизму (низку ст. надрукував у «Новій Генерації» К. Малевич), а потім був зовсім заборонений. До «Нової Генерації» належали, крім М. Семенка, поети Г. Шкурупій, О. Влизько, М. Скуба та ін., теоретик О. Полторацький. Деякий час під впливом Ф. був М. Бажан. Близько до Ф. стояв В. Поліщук, що на футуристичній основі намагався створити власний напрям «динамічного спіралізму». Футуристи не мали такої видатної позиції в укр. літературі своєї доби, як символісти чи неокласики, проте вони активізували поезію новими темами й формами, а передусім експериментаторством. «Нова Генерація» пропагувала модерні зах.-евр. напрями (дадаїзм, сюрреалізм), що суперечило настановам офіц. критики, і журн. перестав існувати ще до заг. ліквідації літ. орг-цій 1932.

Крім згаданих, існували ще й менші льокальні гуртки футуристів: у Харкові «Ком-Космос» (1921), в Одесі «Юголіф» (з участю місц. рос. футуристів), у Москві «СіМ» («Село і місто», 1925), що об'єднувало укр. письмен. в РСФСР. Органами Ф. у 1920-их рр. були ще «Семафор у майбутнє», «Катафалк искусства» (рос. мовою) і «Гольфштром».

У мистецтві, крім О. Архипенка, що від 1906 перебував поза Україною і був ближчий до конструктивізму, ніж до Ф., до цього останнього належали О. Екстер, О. Богомазов, почасти А. Петрицький, брат М. Семенка Василь, В. Єрмилов, К. Малевич, Є. Прибильська, Є. Сагайдачний, О. Сорохтей, графік П. Ковжун, чл. укр. футурист. гуртка в Києві і група мистців з кола «Нової Генерації».

Література: Лейтес А. Яшек М. Десять років укр. літератури, т. I, X. 1928; Гординський Я. Літ. критика підсоветської України. Л.—В. 1939; Luckyj G. Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917—34. Нью-Йорк 1956; Маркаде В. Укр. внесок до авангардного мистецтва поч. 20 століття. Сучасність, ч. 7—8. Мюнхен 1980. **С. Гординський**

П. Ковжун:
«Місто» (1921)

М. Жук:
портрет П. Тичини
(1919)

Хабарництво, приймання службовою особою, а також давання їй хабара з метою одержання певних вигід протизаконним порядком. Бюрократичні системи особливо податливі на хабарі. Кримінальний кодекс УРСР визнає приймання чи давання хабара та посередництва в ньому як злочин (ст. 168) і визначає за Х. кару від 3 до 15 рр. позбавлення волі. Вища кара застосовується за вимагання хабара. Не зважаючи на високі кари, явище хабарів дуже поширене в СРСР. Частина службовців і впливових осіб, попри ризик бути покараним, вдається до хабарів як засобу швидкого й легкого збагачення. Сов. преса, гол. гумористична, гостро натавровує практику хабарів.

Хабаровськ, центр Хабаровського краю РСФСР і гол. м. Далекого Сходу й Зеленого Клину, 545 000 меш. (1980). У 1917—22 рр. один з осередків укр. життя на Дал. Сх. Положений над Амуром б. впадіння в нього Усури, транспортний вузол і важливий пром. центр (провідні галузі пром-сти: машинобудів. і металообробна, легка, харч.). Заснований 1858 як військовий пост Хабаровка, сучасна назва з 1892. З 1880 населення м. швидко зростає (у тис.): 1897 — 15, 1926 — 50, 1939 — 207, 1959 — 323, 1970 — 436, 1981 — 553.

Х. розташований на етнічно мішаній частині Зеленого Клину; за переписом 1926 нараховував 3 800 українців (7,6% всього населення), 1970 — бл. 30 000, або бл. 7%. Побіч Владивостока Х. був найважливішим осередком укр. життя на Зеленому Клині. Вже 1907 діяв тут Укр. клуб (перший на Зеленому Клині), згодом Укр. громада. Буйно розвинулося укр. життя за революції 1917—22: тут відбулися 2 і 3 Далеко-Східні Укр. З'їзди, виходили укр. газ. («Ранок» й ін.). Жваве політ. життя завмерло після сов. окупації (1922), але воно далі виявлялося в укр. культ. житті, звичайно, керованому більшовиками. З сер. 1930-их рр. влада посилює русифікацію, хоч ч. українців тут значно зросло.

В. К.

Хабаровський край, адміністративно-територіальна одиниця у межах РСФСР, положена в півд. частині Дал. Сходу (Зеленого Клину); 824 600 км²; 1 610 000 меш. (1981), у тому ч. 1 285 000 міськ. (80,0% всього) і 325 000 сіль. Нац. склад населення за переписом 1970: росіян — 85,4%, українців — 5,7% (76 200). Фактично ч. українців було значно більше; за переписом 1926 вони становили бл. 23%.

Хабурський Степан (1898—1972), свящ. родом з Рогатинщини; душпастир у Галичині, Австрії, Франції, з 1950 в Канаді; автор ст. на катехитичні і душпастирські теми у «Ниві», богословської праці «Епikleза» (1968) й упорядник молитовника «Благодарім Господа». Помер у Торонто.

Хаджибейський лиман, лиман на півн.-зах. узбережжі Чорного м., положений на півн.-зах. від Одеси. Від м. відділяється піщаним пересипом завширшки бл. 5 км. Довж. 31 км, шир. 0,5—2,5 км, площа 70 км², глибина до 2,5 м. Дно Х. л. місцями вкрите шаром чорного мулу, що має лікувальні властивості; на цій базі розвинувся болотяний і кліматичний Х. курорт. У Х. л. впадає р. Малий Куяльник. З фавни в Х. л. поширені краби, рачки, мідії тощо.

Хазановський Ізраїль (* 1901), архітект, родом з Орла, закінчив Харківський Художній Ін-т, і 1931—60 викладав у ньому. Працює в пром. архітектурі. Гол. споруди на Запорізькому і Макіївському металург. зав., гол. контора Харківського тракторного зав., критий басейн на харківському стадіоні «Піонер» (1968) та ін.

Халабудний Яків (1897—1949), нар. різьбар на дереві і майстер скульптури малих форм, родом з с. Жуки на Полтавщині. Декоративні тарілки, мисники, скриньки і казкові композиції.

Халанський Іван (1749—1825), культ.-осв. діяч родом з с. Халані на Слобожанщині, один з чл. Новгородсіверського патріотичного гуртка. Спершу канцелярист у Петербурзі (з 1774), з 1778 на військ. службі (полковий квартирмейстер Укр. гусарського полку, з 1782 — капітан); з 1784 прокурор Новгородсіверського Земського Суду. З 1789 віддався справі нар. освіти у Новгород-Сіверському, Стародубі, Глухові й Чернігові. 1805 засновник і перший дир. Новгородсіверської гімназії, навколо якої гуртувалося культ. середовище, в колі якого була знайдена «Історія Русів».

Халанський Михайло (1857—1909), історик літератури і дослідник усної словесності, проф. Харківського Ун-ту з 1891; вивчав билини, півд.-слов. епос, думи і давньоруські літ. пам'ятки. Гол. праці: «Великорусские былины киевского цикла» (1886), «Южно-славянские сказания о Кравеиче Марке в связи с произведениями русского былевого эпоса» (1893—96), «Экскурсия в область древних рукописей и старопечатных изданий» (1900—02) й ін.

Халупники, категорія залежних селян у Польщі і В. Лит. Князівстві, які у висліді волочного перемиру 1557 втратили землю і залишилися з власною хатою (халупою) та невеликими зем. наділами (до 3 моргів). Х. відбували панщину (25 піших днів на рік), наймалися на працю у фільварках або ставали ремісниками. Згодом у Рос. Імперії під час обезземелення селян у кін. 18 — на поч. 19 вв. кількість халупників почала зростати: на Правобережжі 1848 їх було 7,5%, а на Лівобережжі (1859) — 24% сел. госп-в. Після скасування панщини назгал Х. не одержували землі, залишаючися с.-г. робітниками чи відходили до міст.

Хамула Михайло (1885—1969), гал. промисловець родом з Золочівщини; власник фабрики килимів і ткацьких виробів у Глинянах (450 ткацьких верстатів, 500 робітників), мав торг. представництва в м. Європи і в ЗДА. Вироби фабрики Х. за зразками укр. мистців (С. Борачка, М. Бутовича, В. Дядилюка, П. Холодного та ін.) здобували на виставках золоті й срібні медалі, 1939 фабрику націоналізувала сов. влада, а Х. емігрував на Захід, з 1950 в ЗДА де й помер. Видав кн. спогадів «Глиняни, місто моїх килимів» (1969).

М. Хамула

Хан Микола (* 1924), маляр родом з Ворошилова Приморського краю; мист. освіту здобув у Київ. Художньому Ін-ті (1952, класа О. Шовкуненка). Гол. твори: «Ладнають парус» (1957), «Розлив» (1960); діорама «Північне море» (Музей АН УРСР), панорама «Первісне суспільство і сучасність» (1969, в павільйоні «Наука» С.-Г. виставки УРСР) та ін.

Хандога Матвій (1883—1948), письмен.-самоук, гром. діяч, родом з Бібрки, Галичина; прибув до ЗДА на поч. 1900-их рр. Автор віршів, оп., нарисів з життя заробітчан в Америці. З 1920 до смерті ред. тижн. Укр. Нар. Помочі «Нар. слово» в Пітсбургу. Зредагував серію календарів п. з. «Любов» (1924—34).

Хандриков Митрофан (1837—1915) астроном і геодезист, родом з Москви, проф. Київ. Ун-ту (з 1869) і дир. Київ. Астрономічної Обсерваторії. Праці Х. присвячені теоретичній і спостережній астрономії та геодезії. Розробив теорію визначення орбіт планет і комет та теорію передобчислення затемнень.

Ханенки, коз. старшинський рід діячів Гетьманщини, згодом культ. діячів 19—

20 вв., походить від Степана Х., який на поч. 17 в. жив на Запоріжжі. За Хмельниччини син Степана, Михайло Х. (див.) став уманським полк., а згодом гетьманом Правобережної України (1669—74), суперником П. Дорошенка; 1674 він поселився на Лівобережжі. Внуки родоначальника Степана: Федір — київ. полковий обозний († 1744), і Данило — наказний лубенський полк., який разом з рос. військом брав участь у походах проти татар на пониззя Дніпра і 1695 загинув при облозі Кизи-Кермену. Данило Х. був одружений з дочкою ген. обозного І. Ломиковського. Син Данила Микола Х. (1693—1760; див.), двоюрідний внук гетьмана Михайла Х., був визначним держ. діячем і дипломатом Гетьманщини; залишив свій Діяріуш. З його синів визначився Василь Х. (бл. 1730 — кін. 18 або поч. 19 в.), який навчався в Глухові, Петербурзі і Кільському Ун-ті, у 1752—62 був капітаном гольштайнського корпусу в Петербурзі і флігель-адъютантом Петра III. З 1762 залишив військ. службу й оселився в с. Лотаки Стародубського полку, яке надав йому у володіння К. Розумовський; був одним з найбагатших землевласників Гетьманщини. Молодший брат Василя Іван Х. (1743 — бл. 1797) навчався в Петербурзі, з 1767 був бунчуковим товаришем, брав участь у рос.-тур. війні (1769—74), пізніше — флігель-адъютант графа П. Румянцева. Покинувши військ. службу, з 1783 був погарським пов. маршалком дворянства і великим землевласником, якому належали села в Погарському й Стародубському пов. Під кін. свого життя він повернувся до військ. служби у чині полк. Глухівського карабінерського полку; був одружений з Софією Горленко, правнучкою Данила Апостола. Старший син Івана, Олександр Х. (бл. 1776—1830) здобув добру освіту, володів франц., англ. і нім. мовами. З 1799 працював надвірним радником у Колерії Закордонних Справ під протекторатом канцлера кн. О. Безбородька і належав до укр. автономістського гуртка 1780—90. З 1800 був секретарем рос. посольства в Лондоні, згодом поселився у своїх маєтках у Суразькому пов. і був пов. маршалком. Перебуваючи у Лотаках, Олександр Х. упорядкував родинний архів Х., в якому були іст. документи, родинні папери, листування ген. хорунжого Миколи Х. Внук Івана Миколайовича Х., Михайло Х. (1818—52), новгородсіверський пов. маршалок у 1840-их рр., любитель укр. старовини, був автором екон. ст. про півн. Чернігівщину. Завдяки йому в «Черниговских Губернских Ведомостях» у 1850-их рр. опублі-

лав з поль. делегатами договір в Острозі, на основі якого Польща визнала Х. гетьманом Правобережжя, а він погоджувався на підданство поль. королеві на умовах автономії лише для коз. верстви. У війні з П. Дорошенком Х. зазнав кілька поразок і 1674, коли війська гетьмана І. Сямойловича перейшли Дніпро і більшість правобережних полків перейшли на бік лівобережного гетьмана, Х. склав булаву, за що був наділений маєтностями на Лівобережній Україні. Але Х. не припинив політ. діяльності. 1677—78 був обвинувачений у зносінах з Польщею, й Самойлович, на наказ Москви, тримав його ув'язненим у Батурині. Але Х., мабуть, пощастило довести свою невинність, а незабаром він помер.

Літ. див. Ханенки.

Ханенко Олександр (1816—95), гром. і культ. діяч, історик, збирач укр. старовини, правнук Миколи Даниловича і син Івана Х. У 1840-их рр. маршалок дворянства Суразького пов., Чернігівської губ.; з 1858 чл. Чернігівського губ. комітету для поліпшення становища селян і згодом діяч реформи 1861; з 1860 чл. межевої палати в Чернігові. Досліджував справу межування, написав «Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии» (1870); Х. автор низки іст. дослідів, зокрема «Город Погар, исторический очерк» (в «Черниговских Губернских Ведомостях», 1871); «Святитель Феодосий Углицкий», «Историческое описание некоторых местностей Черниговской Губернии» (1887), «Фамильные документы из рода Ханенков» (1889). Х. зібрав велике ч. старих іст. книг київ. і чернігівського вид. 17—18 вв.

Харакс, рим. укріплений військ. табір на мисі Ай-Тодор у Криму (руїни за 8,5 км від Ялти). Заснований у 70-их рр. по Хр. на місці ранішого поселення таврів. Населення Х. складалося з хліборобів і ремісників (ковалі, ганчарі, міделіварники тощо). З кін. 1 до сер. 3 віку в Х. містилася рим. залага; пізніше фортеця була місцем переховування для навколишнього населення. Археологічні дослідження Х. розпочато в сер. 19 в. Розкопано фундаменти будинків, водний басейн, оздоблений мозаїкою, водогін з череп'яних труб; поза мурами фортеці виявлено святилище 2 в. і некрополь 4 в.

Харамбашіч (Harambašić) Август (1861—1911), хорв. письм. і поет-романтик, політ. діяч. Відомий також як перекладач; 1887 видав кн. перекладів «Т. Ševčenko. Pjesničke pripoviesti» («Тарас Шевченко, Поеми») і розвідку про Шевченка; ін. переклади в журн. і газ. 1899 вишла в його перекладі зб. оп. Марка Вовчка.

Харбін, м. в Півн.-Сх. Китаї (Манджурія) над р. Сунгарі, адміністративний центр провінції Хейлунцзян. Великий пром. і транспортний центр, бл. 2 млн населення; до 1945 в Х. існувала численна укр. колонія (20—30 000). Х. засновано 1898 у зв'язку з будовою китайської (манджурської) залізниці, прокладеної Росією на території Манджурії, що належала Китаєві. Населення Х. становили перев. росіяни, в основному службовці сх.-китайської залізниці, а також ін., серед них українці, які підтримували тісні зв'язки з Україною й українцями на Зеленому Клині. Укр. життя виявлялося в діяльності аматорських (звич. при клубах залізничників) і проф. гуртків; по революції 1905 в Х. постав укр. клуб (1907). Значне пожвавлення укр. життя принесла революція 1917. Тоді засновано ряд установ, які брали активну участь в укр. політ. житті Дал. Сх., та підтримували тісний зв'язок з Києвом; у кін. 1917 вислано з Х. укр. військ. частину на Україну під командуванням П. Твердовського, який восени 1918 повернувся до Х. як укр. консул; організовано укр. школу й гімназію, укр. правос. парафію та низку укр. установ, які були об'єднані в будинку укр. клубу.

У 1922—31 укр. життя у Х. загальмувалося з причини припинення зв'язків з Зеленим Клином, а також через труднощі, які чинила китайська адміністрація, опанована рос. впливами. Тоді значну роль відігравало т-во «Просвіта», діяв тижневик «Укр. Життя». Умови для життя покращали від часу, коли японці 1931 організували буферну державу — Манджу-Го, і знову скупчилося в Укр. Нар. Домі в Х. 1935 постала Укр. Нац. Колонія як централь для всіх українців у Манджурії. У 1932—37 рр. виходив «Манджурський Вісник» (ред. І. Світ), з 1934 українці мали свої радіо-пересилання. Після окупації Манджурії 1945 сов. військом більшість українців була заарештована й вивезена, а укр. установи ліквідовані. Ч. українців у 1930—40-их рр. можна визначити на бл. 15 000.

Див. також Зелений Клин і Китай.

В. Кубійович

Харик Йосиф (* 1920), інж.-аеронавт, адміністратор; нар. в Канаді (Кенмор, Альберта); з 1948 в ЗДА; студіював у Каліфорнійському Технологічному Ін-ті; викладач у Принстоні; дир. Лябораторії Корпорації Локгід та гол. керівник ракетної лябораторії в корпорації Форда; відповідальний за дослідну програму повітряних сил ЗДА (1959) і заступник мін. повітряних сил (1960—63); дир. Корпорації Комунікаційних Сателітів, співред.

„High Speed Aerodynamics and Jet Propulsion“ (12 тт., 1958—64).

Харина Мирослав (* 1909), церк. і гром. діяч, укр. кат. свящ., родом з Галичини; з 1949 в ЗДА, декан у Філадельфії, гол. Союзу Укр. Католиків «Провидіння», віцепрез. Укр. Конгресового Комітету Америки. Ред. офіц. вид. Філадельфійської митрополії.

Харитоненко Іван (1820—91), землевласник і цукрозаводчик, відомий філантроп; син селянина-чумака, нар. в с. Нижня Сироватка на Сумщині. Належав до найбагатших власників цукрових зав. на Україні, гол. в Сумському пов. 1890 — один з гол. чл. синдикату рафінадних цукрозаводчиків. Збудував і утримував дитячий притулок, будинок мед. факультету і студентський гуртожиток Харківського Ун-ту, церкву в Нижній Сироватці тощо.

Харіус, див. *Пирій*.

Харкевич Едвард (23. 2. 1855 — 24. 9. 1913), гал. педагог, родом з Станиславова, заслужений дир. Акад. гімназії у Львові (1892—1911) і засновник її філії; гол. Укр. Пед. Т-ва (1896—1902); домігся заснування першої приватної укр. віділової школи для дівчат ім. Т. Шевченка у Львові (1898); дбав про допомогу незможній молоді.

Харкевич Олександр (1904—65), учений фізик-кібернетик нар. у Петербурзі; чл.-кор. АН УРСР (з 1948), д. чл. АН СРСР (з 1964). 1944—48 викладав у Львівському Політехн. Ін-ті, 1948—53 — працював в Ін-ті Фізики АН УРСР, згодом у Москві.

Харків, р. на Сер. височині, ліва притока р. Лопані (сточище Дінця), в яку впадає в м. Харкові. Довж. 71 км, сточище 1160 км², пересічна шир. долини 2 км, річища 2—6 м.

Харків, м. на сх. України, великий пром. і культ. центр, важливий транспортний вузол, іст. гол. м. Слобідської України, адміністративний центр Харківської обл., 1920—34 — столиця УСРР; за ч. населення друге м. України (на 1982 1 503 000 меш.). Важливе госп. значення Х. пов'язане з його геогр. положенням недалеко від пром. і багатого на вугілля Донбасу та на роздоріжжі між Росією (РСФСР) і Чорним м. та Кримом, як також між центр. Україною та Передкавказзям і Кавказом.

Положення і природа. Х. розташований на вододільному підвищенні і в долині річок (Харків, Лопань, Уда); на території сучасного Х. ці невеликі річки сходяться і вливаються (через Уду) до Дінця. Найвищий пункт н. р. м. 120 м (Лісопарк), найнижчий — 94 (Новоселівка). З погляду рельєфу Х. ділиться на

чотири низовинні і чотири підвищені р-ни. Стік річок творить улоговину, висунену з півн. зах. на півд. сх. між Сер. височиною і Донецькою низовиною. Первісно долини річок на території нинішнього Х. були заболочені, улітку деякі висихали до малих потоків (Нетеча, Нemişль). Височини Х., перев. піщані, до недавня були вкриті сосновими і березовими лісами (Холодна гора, височина на півн. від Лопані).

Клімат Х. помірковано-континентальний: зима холодна і сніжна, але мінлива, літо — гаряче. Сер. температура року — +6,9 Ц. (у січні — 6,9, у липні +20,3). Сер. кількість опадів за рік 513 мм, найбільша в червні й липні. В самому м. і в підміськ. околицях клімат м'якший, ніж на прилеглій півн. території, і тому придатний для городництва і садівництва, включно з виноградарством.

Територія сучасного Х. покриває 300 км² й адміністративно ділиться на 8 р-нів: Держинський, Жовтневий, Київ., Комінтернівський, Ленінський, Моск., Орджонікідзевський і Червонозаводський. Проте, донедавна зберігалися старі назви «сторін», поселень і слобідок, що були поступово включені до Х.: Поділ, Залопань, Захарків, Клочківська Слобідка, Павлівка, Кінний базар, пустиня Аравія, Основа, Панасівка, Довголівка, Заїківка, Велика і Мала Гончарівки, Журавлівка, Верещанівка, Іванівка, Петінка, Москалівка, Нова Сербія, Нова Баварія й ін. Перед 1914 територія Х. мала приблизно 10 000 га.

Історія. Назва м. походить найправдоподібніше від р. Харків, хоч рос. історик М. Аристов пов'язує Х. з давнім половецьким поселенням Шарукань в околиці сучасного Х. Слід відкинути, як продукт нар. етимології, й переказ, за яким назва Х. походить від одного з перших поселенців — козака Харка. Археологічні розкопи на території Х. доводять, що тут було поселення вже за бронзової доби у 2 тисячолітті до Хр.; є також знахідки зі скитського (6—3 вв. до Хр.) та сарматського (2—1 вв. до Хр.) періодів; в околицях Х. знайдено ранньо-слов. сліди Черняхівської культури (2—6 вв.) та слов. городище Донецьке з княжої доби. Проте, в 12—17 вв. теперішня територія Х. належала до Дикого Поля, що його опановували половці, а згодом татари.

17 — 18 вв. Формально Харківщина належала з поч. 17 в. до Моск. держави, але тут не було жадної влади й осілого населення. Моск. царі розсилали сторожу й розвідувальні групи з служилих людей, будували укріплення й оборонні лінії проти крим. татар та но-

гайців: «білгородська», «ізіумська» та «українська» лінії. Поставали перші поселення — слободи з рос. поселенців, а ще численніші укр. поселення втікачів з Гетьманщини й Правобережжя. У сер. 17 в. вони заснували ряд укр. поселень на Харківщині (див. *Слобідська Україна*). 1655 ватага укр. козаків під проводом «осадчого» І. Каркача оселилася поблизу харківського укріплення. 1654–55 рр. вважають датою заснування Х. (Д. Багалій). Козаки збудували оселю довкола фортеці, що вже існувала раніше на височині між р. Харковом і Лопанню, оточеній лісами і болотами. Моск. воевода Селіфантов поширив на них свою владу, але у внутр. справи коз. поселенців не втручався, і вони рядили свої справи за «черкаським звичаєм». Укр. поселенці допомогли збудувати нове укріплення та несли оборонну військ. службу. 1655 в Х. жило бл. 600 служилих людей, а всього населення бл. 2 000. Назагал Х. у 17 в. був військ.-оборонним форпостом та хліборобським м. Частина меш. займалася ре-

Герб Харкова, схвалений 1781

Харківська фортеця у 17 ст. (малюнок М. Самокиша)

меслом і торгівлею і жила на території укріплення, але більшість оселялася в слободах навколо укріплення й займалася хліборобством. Селяни мали право користуватися землею, займалися ремеслом і зберігали коз. вольності. 1660–62 добудовано нове приміське укріплення, а в старій фортеці постали нові військ. (башти, брами, порохівня) й адміністративні («государев» двір й ін.) споруди та церкви. У 1670-их рр. фортеця занепадала і почала називатися Старим м., а острогом звалось нове укріплення, побудоване за воеводи Сухотіна. Х. збіль-

шувався навколо фортеці, а його міська територія на поч. 18 в. поширювалася за рр. Лопань і Харків. За рос.-швед. війни, у зв'язку з виступом І. Мазепи й заворушенням донських козаків, Петро І доручив розбудувати харківське укріплення. 1724 Х. уже нараховував 61 вулицю і 1 300 дворів. Царський уряд почав також накладати додаткові грошові й службові обов'язки на населення, зокрема на козаків-підпомічників, поступово обмежено вибір коз. старшини. У висліді призначення царського бригадира при коз. полку та втручання військ. начальства полкова старшина зазнала обмежень. Повинності козаків на користь царської армії ставали щораз важчими. 1732 була спроба замінити слобідські коз. полки на армійські. Заснований 1659–60, Харківський полк як адміністративно-військ. одиниця належав до найбільших у Слобідській Україні. 1732 він нараховував 135 осель, у яких жило 75 000 меш., у тому ч. 5 870 коз. У складі полку було 18 сотень. Через малу кількість некоз. (рос.) населення на території полку 1706 тимчасово ліквідовано воеводське управління, а влада полкової старшини поширилася на все населення. Бувши полковим м., Х. став адміністративним осередком; тут діяли полкова канцелярія і суд. Старшину обирали на коз. радах, але її затверджував царський уряд. До видатних полковників належали І. Сірко, І. Шидловський та ін. Х. був осідком полку майже ціле століття (до 1765).

Життя в давньому Х. відзначалося його оборонно-піонерським характером і положенням на степ. пограниччі. Це поступово змінювалося в міру того, як кордон рос. держави посувався на півд. Але татари ще іноді нападали на Х. і підміські поселення, грабуючи їх меш. Харків'яни брали участь у рос. походах на Крим, Озівське м. та у Півн. війні, як і в рос.-поль. конфліктах. Участь у цих війнах поважно підірвала силу Харківського полку і матеріально ослабила харків'ян. Населення також потерпіло від пожежі 1733 та від чуми (1733 і 1741). У подібному стані були й ін. полкові осередки Слобожанщини. Але Х. почав серед них вибиватися на передове місце не так своїм адміністративним і військ. значенням, як завдяки вигідному екон. і торг. положенню. Водночас м. почало відігравати провідну культ. роллю у цьому прикордонному р-ні. У 18 в. розрослися харківські ярмарки (чотири рази на рік). Сюди привозили товари з балтицьких портів і центр. р-нів Росії, з Криму, Херсону, Києва, Польщі, Сілезії, Молдавії та нім. м. 1726 білгородський еп. Є. Тихорський перетворив монастирську школу

в Х. на колегію (див. Харківська Колегія), яка до заснування Харківського Ун-ту була найвідомішим навчальним закладом Слобожанщини; одночасно поставали початкові і сер. школи.

Плян Харкова кін. 18 ст.

1765 царський уряд скасував полкову самоуправу Х., коз. населення перетворилося у свій масі на військ. поселенців, і на нього накладено різні податки й ін. повинності. З 5 слобідських полків утворено адміністративно-територіальну одиницю — губ. з осідком у Х. 1780—96 замінено губ. на Харківське намісництво, потім знов на Слобідсько-укр., а з 1836 на Харківську губ. Якийсь час, крім губернатора, резидували в Х. і ген.-губернатори, які очолювали кілька губ.: Харківську, Полтавську і Чернігівську. 1885 тимчасове ген.-губернаторство скасовано. Населення Х. далі диференціювалося. Частина коз. старшини перейшла в стан рос. дворянства, а рядове козацтво було закріпачене; у м. далі зростала верства ремісників і торгівців, поставали цехи.

Під наглядом губернатора і намісника Х. поступово розбудовувався; за шаблонами рос. міськ. будівництва, визначуваними з Петербургу, зведено ряд урядових та приватних міщанських і торг. будинків. На території укріпленого м. збудовано Покровський монастирський со-

бор (1689, зберігся досі), губернаторський будинок (1766—77), кам'яний корпус «присутствених місць» (будівництво розпочато 1785), Успенський катедральний собор (1783) з дзвіницею і забудованнями. На кін. 18 в. в Х. було 10 церков, у тому ч. 4 дерев'яні. Значний вклад у розбудову Х. вніс архітект П. Ярославський.

Покровський собор (1689)

19—поч. 20 в. 1799 постала окрема Харківська епархія. Після суд. реформи 1867 Х. став осідком суд. округу з окремою суд. палатою. З суспільно-культ. погляду переломовою подією в іст. Х. було заснування 1805 заходами В. Каразіна й укр. дворянства Харківського Ун-ту, що змінив провінційне м. півд. Росії на важливий сх.-укр. осв. центр. При ун-ті застосувалися наук. установи, поставали нові вид., активізувалося культ. життя. У 19 в. засновано у Х. 4 хлоп'ячі гімназії та кілька дівочих сер. шкіл. 1873 відкрито ветер. ін-т, що розвинувся з сер. ветер. школи, а 1885 — Технологічний Ін-т. На другу пол. 19 в. припадає відкриття ряду фахових шкіл: торг., техн., залізничної, муз., рисувальної, земської акушерської тощо.

Х. мав міськ. самоврядування. До 1870 чл. міськ. думи обирали за становим порядком, а пізніше за майновим цензом. Розбудова м. тривала далі; зведено бу-

Павловська площа, праворуч Миколаївський собор, розібраний у 1930-их рр

динки: дворянського зібрання (1815—20, архітект С. Васильєв), кадетського корпусу (1825—28), дзвіницю Успенського собору (архітект А. Тон), міський театр (1840—43), ряд торг. і приватних будинків. У стилі будівництва далі переважа-

ла приписана т. зв. «губернська архітектура». У другій пол. 19 в. споруджено корпус технологічного ін-ту (1879—85), будинок міської думи (1885).

У 1890-их рр. низку будинків збудував архітект О. Бекетов. З'явився стиль модерн (теперішній мед. ін-т, купецький банк, житлові будинки). Архітект К. Жуков збудував в укр. стилі будинок школи живопису і малювання (1913). Проте впорядкування м. було занедбане. До 1830 вулиці не були забруковані і в дощову погоду робилися непроїжджими. Х. мав славу «брудного м.». Потім вулиці

Вид на р. Лопань, ліворуч Благовіщенська церква

ці почали мстити бруківкою; під кін. 19 в. майже всі вони були забруковані. Вода з річок Х. не була придатна до пиття, а водогін закінчено щойно 1881. 1912—13 поширено водогін і побудовано водонапірну башту для центр. вулиць; другорядні вулиці й окраїни м. користувалися колодязями. Щойно 1912 почали будувати каналізацію. Газове освітлення застосовано в 1880-их рр., а з 1898, почавши від окраїн м., — електричне. 1882 відкрито кінну залізницю, т. зв. конку, власником якої було з 1886 бельгійське акційне т-во; 1906 прокладено першу трамвайну лінію. Першу залізницю доведено до Х. 1869, відтак прокладено через Х. лінії: Х. — Ростов і Х. — Київ (1873), Х. — Лозова і Х. — Полтава (1875), Х. — Балашов і Х. — Вовчанське (1899).

Невпинно зростало ч. населення Х., з 1800 до 1917 воно збільшилося в 30 разів: 1801 бл. 10 тис., 1837 — 23, 1861 — 50, 1881 — 128, 1901 — 198, 1917 — 297. Зростання ч. меш. відбувалося не так у висліді природного приросту, як завдяки приєднанню до Х. підміськ. осель та допливу нових меш., зокрема робітників. Крім ремесла і домашнього промислу, зростала пром-сть. Уже 1810 почали діяти міделиварні та металообробні майстерні; 1820 відкрито фабрику сірників,

а 1835 чавунно-міделиварний зав. В 1855 діяли в Х. такі підприємства: 2 міделиварні, 2 чавунноливарні, 3 шкіряні, 4 вовномийні, 2 миловарні, 5 свічкових, 10 каретних, 3 цегельні, 5 тютюнових, 2 воскобійні, 3 ватні, одна кахельня, вирібня шроту, олійня. На всіх підприємствах працювало разом понад 2 000 робітників. За 1871—1900 рр. ч. фабрик і зав. зросло з 79 до 259, серед яких переважали машинобудів. і металообробні (бл. 60). Ч. робітників 1900 доходило до 12 000. З великих пром. закладів постав зав. с.-г. машинобудування (теперішній Харківський зав. транспортного машинобудування ім. В. Малишева); у 1900-их рр. були збудовані чавуноливарний та машинобудів. (теперішній «Світло шахтаря»); за першої світової війни перенесено з Риги до Х. Рос. балтицький електромех. зав. (сучасний Харківський електромех. ім. 50-річчя Жовтневої революції). 1904 в Х. було понад 1 200 пром. підприємств з бл. 17 000 робітників, 13 чавуноливарних і машинобудів., 8 цегельно-черепичних і кахлевих, 12 миловарних, 4 свічкових, 5 кондиторських, 5 тютюнових, 3 броварні, 4 деревообробні, 4 вовномийні, 2 млини, 26 друкарень, 3 олійних фарб і лаків та ін. Крім того, були сотні кустарних підприємств. Ч. усіх робітників доходило 40—45 000, у тому ч. 28 000 ремісників.

Лікувальних установ у Х. було обмаль: 1878 — 4 лікарні, 1904 — 8, усіх лікарів у м. 390. Кредитно-фінансових установ (банків) 1901 було 13, з 1867 постійно діяла в Х. біржа. Завдяки розбудові транспорту й торг. використанню Чорного й Озівського м. Х. став важливим центром півдня Рос. Імперії.

Збільшення пром. робітництва відбувалося за рахунок приїжджих, гол. з неукр. губ. Рос. пролетаріят переважав над укр., як також торг. й ремісничий стан та класа урядовців і різночинців були в більшості неукр.

Укр. життя Х. розвивалося перев. в осв., земських і кооп. установах. У 1820-их рр. Х. був поважним осередком укр. культ. відродження (Харківська школа романтиків); тут появились перші вид. з мовознавства, етнографії, історії, літ. твор. нар. мовою. 1812 почав виходити перший пресовий орган на Україні під Росією, «Харьковскій Еженедѣльникъ», а 1816 — сатиричний журн. «Харьковскій Демокритъ», в якому деякі твори друкувалися укр. мовою; тоді ж почав появлятися «Украинскій Вѣстникъ», 1817—18 виходили «Украинскія извѣстія» А. Вербицького та «Украинскій Домоводъ» Ф. Пильгера; 1824—25 видавався при Харківському Ун-ті «Украинскій Жур-

CHARKIV

0 km 2

A —
B —
C —
D —
E —
F —
G —

Пояснення до плану Харкова

1. Український театр ім. Шевченка
2. Театр опери й балету ім. Лисенка
3. Філармонія
4. Телестудія
5. Консерваторія
6. Історично-красиначий музей
7. Картина галерея
8. Центральна бібліотека ім. Короленка
9. Інститут культури (б. Бібліотечний ін-т)
10. Планетарій (Астрономічна обсерваторія)
11. Університет
12. Медичний інститут
13. Політехнічний інститут
14. Інженерно-будівний інститут
15. Інститут залізничного транспорту
16. Прикладний інститут
17. Інститут автоматизації й кібернетики
18. Військова Академія
19. Авіаційний завод
20. Тракторний завод
21. Завод транспортного машинобудування
22. Електромеханічний завод
23. Турбінний завод
24. («Світ і мистецтво») — Завод сільсько-госп. машинобудування
25. («Світло шахтаря») — Завод світлового устаткування для копалень
26. («Підземель») — Кабельний завод
27. Канатний завод
28. Пилотний завод
29. Кондиціонерський завод
30. Велосипедний завод
31. Веретенобудівельний завод
32. Текстильний інститут
33. Юридичний інститут
34. Сільсько-господарський інститут
35. Аеропорт
36. Аеропорт авіації з-ду і спец. призначення
37. «Підземель» залізнична станція
38. «Леванди» залізнична станція
39. «Балашівська» залізнична станція
40. «Основа» залізнична станція
41. Собор Благовіщення
42. Колмогирська церква
43. Миський сад ім. Шевченка
44. Площа Державинського
45. Площа Радянської України
46. Бульвар Шевченка
47. Окружене шосе
48. Журавлівський гідропарк
49. Основа-Ліський деніпарк
50. Ботанічний сад університету
51. Віктородеське шосе
52. Авіаційний інститут

Легенда:

- A — Залізничні
B — Дорожча залізниця
C — Канатна дорога
D — Залізничні станції
E — Парки й заліснені площі
F — Цвинтарі
G — Метро та станції

налъ». У Х. працювали культ. діячі і письм. укр. відродження: Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, Л. Боровиковський, М. Петренко, О. Корсун, А. Метлинський, історик М. Костомаров та ін.; появилися неперіодичні зб. «Український Альманахъ (1831), «Український Сборникъ (1838), «Утренняя Звѣзда» (1839) і «Молодикъ» (3 кн., 1843—44). З періодичної преси почали появлятися в Х. рос. газ., які приділяли увагу й укр. справам: «Харьковскія губерніальныя вѣдомости» (з 1838), «Епархиальныя вѣдомости» (1866), «Харьковъ» (1877—80), з 1880 А. Йозефович видавав впливову газ. у відносно ліберальному дусі «Южный край»; з 1898 виходив «Харьковский листокъ». Разом періодичних вид. у Х. на поч. 20 в. було 19.

Поч. театрального життя в Х. датується кін. 18 в., але щойно 1842 збудовано окремі будинок для театру, заснованого 1790. У 1816—21 у Х. виступав М. Щепкин (також і в укр. п'єсах І. Котляревського), з 1832 І. Дрейсіг, а згодом К. Соленик. 1870 почалися оперні вистави. У 1880—90-их рр. у Х. виступали зі своїми трупами діячі укр. театру М. Кропивницький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька та ін. На поч. 20 в. Г. Хоткевич організував роб. театр. На переломі 19 і 20 в. у Х. роблено перші спроби в ділянці кіна; хронікальні фільми робив А. Федецький, а художні О. Олексієнко. Тут працювали укр. мистці: Д. Безперчий, С. Васильківський, М. Ткаченко, М. Раєвська-Іванова, П. Любченко, М. Беркос, М. Самокиша та ін.

Заг.-рос. опозиційні рухи знаходили відгомін і в Х. У 1850-их рр. тут діяла група активної антирежимно наставленої інтелігенції, що оформилася у т. зв. Харківсько-Київське таємне товариство, пізніше діяли народники, гуртки «Земля і воля», «Нар. воля». Були відкриті (з ініціативи Х. Алчевської) недільні школи. У ділянках осв., госп. і суспільній працювали земства і кооперація; зокрема 1878 відбувся таємний земський з'їзд. З 1890-их рр. активізувалися марксистські соц. гуртки, а згодом РСДРП; особливо популярними серед робітництва на поч. 20 в. та за революції 1905 були меншовики, вони організували страйки, сутички з поліцією, демонстрації. Укр. нац. інтелігенція гуртувалася навколо харківської громади (П. Лобко, О. Потебня, В. Мова, Ф. Павловський та ін.). У 1906—16 рр. у Х. діяв Клуб ім. Г. Квітки-Основ'яненка, згодом перетворений на «Просвіту». При «Союзбанку» існувало кооп. в-во, що видавало книжки укр. мовою. Багато спричинилися до роз-

будови м. укр. роди з коз. традицією: — Донець-Захаржевські, Шидловські, Алчевські та ін. У Х. працював адвокат М. Міхновський, який 1900 на таємних зборах студентської громади оголосив свою програму «Самостійна Україна». Там таки закладено початки Рев. Укр. Партії (РУП). 1906 у Х. виходив часопис укр. мовою «Поради». У кін. 19 — на поч. 20 в. в Х. працювали визначні вчені, культ.-громад. діячі і письм.: Д. Багалій (ректор ун-ту і гол. міської ради), М. Сумцов, І. Білоконський, І. Манжура, П. Грабовський, Б. Грінченко й ін.

1917—1944 рр. Влада у Х. під час революції була в руках Тимчасового уряду та демократичних установ — губ. комісара, міськ. думи, земств. Окремо творилися роб. совети, в яких переважали неукр. елементи, що намагалися перебрати владу в свої руки рев. шляхом, особливо після листопада 1917. Українці Х., репрезентовані в Укр. Центр. Раді, гуртувалися в громад. і культ. т-вах, гол. з метою впливати на міські справи й укр. населення провінції. У Х. засновано Укр. губ. раду (гол. Рубас), скликано з'їзди сел. та представників «Просвіти» Слобожанщини й створено т-во «Рідна Школа». У Х. появлялися 1917—18 тижневик «Рідне Слово», соц.-дем. газ. «Робітник» (тричі на тиждень) та щоденник соц. напрямку «Нова Громада». У двох перших універсалах Укр. Центр. Ради не говорилося ясно, чи її автономна влада поширюється й на Х., з універсал поширив її формально і на Харківщину без визначення кордонів. У Х. перебували й українізовані полки. Але близькість Росії, у якій владу перебравли большевики, і Донбасу, де фактично вони захопили владу також, та слабкість поміркованих укр. і рос. сил вирішили долю Х. Вже з кін. листопада 1917 до Х. прибули червоногвардійці з Росії та збольшевізовані матроси з Прибалтики. Вони у спілці з місц. большевиками роззброїли 13. 12. війська Центр. Ради та рос. антибольш. сили; 24—25. 12. відбувся у Х. з'їзд рад, який проголосив себе всеукр. та обрав сов. уряд України, т. зв. Нар. секретаріат на чолі з Є. Медведєвим. Після Берестейського миру нім. армія й укр. війська (серед ін. запор. полк під проводом П. Болбочана) 19. 4. 1918 звільнили Х. від большевиків. За гетьманської влади губерніальним старостою в Х. був П. Заліський. Серед ін. тоді створено гімназію ім. Б. Грінченка, дир. якої був М. Плевако, українізовано кілька ін. шкіл. Уряд заклав опозиційну газ. «Нар. діло». В листопаді 1918 короткочасно владу в Х. захопили війська Директорії УНР, але 3. 1. 1919 м. знов опанували

большевики, і тут діяв сов. уряд України до 25. 6, коли місто зайняли рос. білі війська ген. А. Денікіна, які перебували тут до 11. 12. 1919. Після перемоги червоних над Денікіном до Х. повернувся третій укр. сов. уряд, і Х. став столицею УССР.

У Х. знайшли свій осідок Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет і Рада нар. комісарів, центр. органи КП(б)У, профспілок, сов. респ. орг-цій. Працювали центр. кооп. установи: Українбанк, «Сіль. Господар», «Добробут», Українкустарспіл-

Вид Харкова на поч. 1930-их рр.

ка та ін. З кін. 1920-их рр. їх обмежено в діяльності і на поч. 1930-их рр. закрито. На поч. 1920-их рр. були відкриті деякі чужоземні дипломатичні місії та консульства. УАПЦ очолював архиеп. О. Яреценко (1923—26). В Х. з 1921 появлялися «Вісті ВУЦВК», українізовано високі школи (Ін-т Нар. Освіти, Ін-т Нар. Госп-ва, Ком. Ун-т ім. Артема й ін.). У зв'язку з частою реорг-цією високого шкільництва змінювалося ч. вищих шкіл: на поч. 1920-их рр. їх було бл. 10, у 1930 — 23 ін-ти, 1940 — 36 (понад 30 тис. студентів). 1926 реорганізовано давній технологічний ін-т і на базі його факультетів створено окремі самостійні ін-ти: машинобудів., хеміко-технологічний, електро-техн. та ін. Лише після другої світової війни ці ін-ти об'єднано і створено *Харківський Політехн. Ін-т*. 1932 відновлено ун-т. З 1920 діяла в Х. укр. Школа Червоних Старшин, яку закрито з розгромом українізації на поч. 1930-их рр.

З наук. установ працювали в Х.: Наук. Комітет України, Сіль.-Госп. Наук. Комітет України, Іст. Архів, Центр. Статистичне Управління України, Центр. Архівне Управління УССР, Всеукр. Агрономічне Т-во, Всеукр. Наук. Асоціація Сходознавства, Укр. Асоціація Марксо-Ленінських Ін-тів та ін. Цінну українознавчу працю провадили Укр. Наук.-Досл. Ін-т Географії та Картографії.

Н.-Д. катедра Історії України, Ін-т Літератури ім. Т. Шевченка тощо. З 1920 діяли музеї: Харківський Всеукр. Іст. Музей, Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди, Харк. Художній Музей. Працювали в-ва: Держ. В-во України, «Пролетарій», «Радянський селянин», кооп. в-ва «Книгоспілка» і «Рух» (згодом ліквідовані). Широку діяльність розвинула Укр. Книжкова Палата. Тут поставили літ. і мист. об'єднання «Плуг», «Гарт», «Ванліте», ВУСПП, Пролітфронт та ін. Після ліквідації літ. орг-цій (1932) у Х. створено 1934 єдину Спілку радянських письмен. України. 1930 тут відбулася міжнар. конференція рев. письмен. Існувала низка мист. об'єднань. З театрів діяли: Харківський Театр Юного Глядача (заснований 1920), Укр. Драматичний Театр ім. І. Франка (1923—26, згодом переведений до Києва), Харківський Держ. Укр. Акад. Театр Опер та Балету (українізований 1925), перенесений з Києва «Березіль» (1926—33), Харківський Червонозаводський Держ. Укр. Драм. Театр (1927—33), рос. Драматичний театр (1933); на противагу «Березолеві» засновано колами Всеукр. Спілки Пролет. Письм. Харківський Держ. Театр Революції під керівництвом М. Терещенка, що протривав у 1931—37 рр. У 1940 в Х. було 14 театрів, у тому ч. кілька аматорських.

За сов. часів столичний Х. далі розбудовувався інтенсивніше від ін. м. Новим центром Х. стала площа Дзержинського з комплексом будівель Держпрому (1925—29; архітекти С.

Серафимов, С. Кравець і М. Фельчер). На площі Повстання 1933—38 постав палац культури електр.-мех. зав. (будинок Червонозаводського театру з фресками М. Бойчука, В. Седляра й І. Падалки, пізніше знищеними); 1930—34 збудовано кол. будинки проєктів (нині університетський) та кол. будинки кооперації. Тоді ж збудовано нові та реконструйовано ряд старих зав.; закладено житлові комплекси «Новий побут», «Червоний промінь» і студентське м-ко. Тоді ж таки продовжено трамвайні лінії, впроваджено автобуси і тролейбуси. Після відбудови зруйнованої не так за війни, як за революції пром-сти почалася прискорена індустріялізація Х. 1931 дав першу продукцію Харківський тракторний зав., згодом верстатобудів. (1933), турбінний (1934) та ін. Збільшили продукцію довоєнні: електромех., металлообробний, транспортного машинобудування та ін. зав. 1930 почала діяти Хар-

Будинок Держпрому на площі Дзержинського

ківська районна електростанція, що давала електроенергію підприємствам м. Одночасно з новими забудовами Х. руйновано також іст.-культ. споруди. У 1930-их рр. зруйновано Миколаївський собор (УАПЦ), церкви — Мироносицьку, Дмитрівську та Різдва Христового (церква-фортеця з коз. часів) та ін.

Факт, що Х. був столицею України, помітно позначився на українізації м. Щойно розгром укр. культури в 1930-их рр., голод, чистки і перенесення столиці до Києва (1934) змінили становище Х., і він значно втратив з свого укр. характеру кін. 20-их — поч. 30-их рр.

Під час другої світової війни Х. був значно зруйнований. Сов. влада перед наступом нім. війська частину зав. й установ евакуювала, ін. зруйнувала. Нім. армійська група ген. К. Р. Рундштедта вступила до Х. 25. 10. 1941. Бувши в прифронтовій зоні, Х. лишився під безпосереднім військ. управлінням. У м. діяла Міська управа (гол. ректор Політехн. Ін-ту О. Крамаренко, якого пізніше німці розстріляли; гол. м. став О. Семененко), почали творитися госп. установи (міський банк, обл. споживча спілка та ін.), «Просвіта» (гол. В. Дубровський), діяло націоналістичне підпілля, як також Гром. Комітет (гол. В. Доленко), виходила газ. «Нова Україна», та ж. «Літ. Засів». До відновленої УАПЦ 1942—44 приєднався митр. Т. Будловський.

Упродовж 22-місячної окупації Х. німцями цивільне життя не унормувалося, населення терпіло від голоду і холоду; ч. меш. Х. зменшилося до 160 000. Німці розстрілювали і вішали запідозрених у співпраці з сов. партизанами та націоналістичних діячів. Перший сов. наступ на Х. відбувся у лютому 1943, і м. було короткий час у сов. руках. Остаточо війська ген. І. Конєва здобули Х. 23. 8. 1943.

Після 1944. Відбудова знищеного Х. почалася ще за війни і тривала за наступних рр. одночасно з реконструкцією й розростанням м. Відбудовано ряд зав., стали до ладу нові. Відновлено і поширено житловий фонд побудовою нових кварталів (Салтівка, Павлове Поле, Рогань, Олексіївка, Холодна Гора, Червона Баварія). За повоєнного часу покращав благоустрій м.: розпочато газифікацію приватних помешкань (проведено газ з Шебелинки), прокладено новий водогін з Краснопавлівки, збільшено трамвайні (тепер 33) маршрути, тролейбусні (36) і автобусні лінії (понад 50); річки змеліоровані. 1975 відкрито метрополітен (1978 розпочато другу лінію) довж. 18 км з 13 станціями (заплановано 3 лінії, разом 43 станції). Поширено торг.

мережу, осв. заклади та установи охорони здоров'я: відкрито кілька санаторій, будинків відпочинку в околицях Х. 1976 у Х. діяло 70 лікарень з бл. 60 000 ліжок; лікарів — бл. 7 000.

1980 Х. мав понад 2 500 вулиць і провулків та 26 площ; серед них площі Дзержинського, Радянської України, Р. Люксембург, М. Тевелева, Повстання, Театральна, Залізнична; є кілька впорядкованих набережних. Х. тепер добре озеленене м., має 110 парків і скверів; найбільші — Центр. парк ім. М. Горького, сад ім. Шевченка, парк Артема, Лісопарк, Ботанічний сад.

Зросла роля Х. як транспортного центру, з нього розходяться залізниці у 8 напрямках; найбільша станція «Південна». Х. сполучений авіалініями з рядом м. респ. і всього ССРСР. Сучасний аеропорт збудовано 1954. Приміська і міжміська автобусна мережа має 290 маршрутів.

Населення. По революції 1917—20 ч. меш. Х. постійно зростало. За переписом 1926, м. мало 417 000 осіб (третє після Києва й Одеси) й українці стали в ньому відносно більшістю (38,3%), росіян натовді було 38%, жидів 19,5% (відсотки на 1897 р.: 29,2, 60,0, 6,1). Тенденція до зростання ч. меш. виразно помітна і за 1930-их рр., гол. через приплив з сіл; 1939 Х. мав 833 000 меш. За нім. окупації ч. меш. впало через мобілізацію до армії, масове вивезення на сх. та шукання притулку на провінції, і на 1942—43 їх лишилося в Х. 160—180 000. Після 1944 населення м. почало швидко зростати. Перепис 1959 подає у Х. 953 000 осіб. Значне ч. його — пром. робітники, службовці, працівники на будівництві, транспорті, в торгівлі, освіті й установах нар. здоров'я. Поділ за національністю: українців 48%, росіян — 40%, жидів — 9%.

Нар. госп.-во. Х. один з найбільших пром. центрів УСССР й ССРСР, третій після Москви і Ленінграду центр машинобудування. Тут є великі машинобудів. і металообробні зав., як також підприємства енергетичного машинобудування та електротехн. пром.-сти (45% всієї продукції м.): Харківський тракторний зав., Харківський зав. транспортного машинобудування (випускає магістральні тепловози), Харківський електротехн. зав. (генератори для парових і гідравлических турбін), Харківський металобудів. зав. «Серп і Молот» (двигуни до зернових комбайнів), «Харківський верстатобудів., турбінний, авіаційний, вельосипедний, «Електроважмаш», електротехн. пром.-сти «Південкабель», будування кондиціонерів тощо. Працюють підприємства хем. пром.-сти (пластичних мас, мед. пластмас,

хем. реактивів, лакофарбові, фармацевтичні й ін.), деревообробної, будів. матеріалів, меблів; розвинута поліграфічна пром-сть, харч. (кондиторська фабрика «Жовтень», броварні, жировий комбінат, м'ясокомбінат тощо), парфумерно-косметична фабрика. З легкої пром-сти найбільше розвинена швейна, трикотажна, шкіряно-взуттєва (Х. має найбільшу фабрику в УРСР), канатний зав. Кількість пром. робітників на 1961 перевищувала 350 000, у 1980 доходить до півмлн.

Освіта, наука, культура. Х. є другим після Києва культ. центром України. Низка установ веде свій поч. з дорев. часів, ін. з часу, коли Х. був столицею УРСР, а деякі засновані, реорганізовані чи відновлені по другій світовій війні. Після різних реформ Х. мав (1979) 21 вуз з понад 130 000 студентів. Серед високих шкіл важливіші: Харківський Держ. Ун-т, Харківський Політехн. Ін-т, Харківський С.-Г. Ін-т, Харківський Держ. Мед. Ін-т, Харківський Юридичний Ін-т, Харківський Держ. Ін-т Культури, художньо-пром. та пед. ін-ти; діє ряд інженерно-економічних вузів: інж. зал. транспорту, ін-т гірничого машинобудування, автоматики й обчислювальної техніки (кол. Гірничий Ін-т), інженерно-економічний, інженерно-будів., автомобільно-дорожній, авіаційний, фармацевтичний, зоовет., комунального будівництва; 1923—63 працювала держ. консерваторія. У Х. є 38 сер. спеціалізованих освітніх закладів і 40 проф.-техн. шкіл; понад 50 н.-д. ін-тів при високих школах або у відомстві мін-ва, 6 н.-д. ін-тів АН УРСР (Харківський Наук. Центр АН). З поч. 30-их рр., а особливо після війни посилена русифікація усіх ступенів освіти у Х., як також ін. культ.-освіт. установ.

З наук. установ діють Харківська астрономічна обсерваторія, Харківське матем. т-во, ряд бібліотек і музеїв. До найбільших бібліотек належать: Харківська публічна бібліотека ім. Короленка, Наук. бібліотека Харк. Ун-ту, Харківська держ. наук. мед. бібліотека, обл. держ. архів; з музеїв найбільші: Харківський Іст. Музей, художній і природничий музеї. Працює 6 проф. театрів, з яких мають звання акад.: Харк. театр опери і балету ім. Лисенка, Харківський держ. укр. драматичний театр ім. Шевченка, рос. драматичний театр ім. Пушкіна; діють ще Театр юного глядача, Харківський укр. театр муз. комедій і театр ляльок; працює обл. філармонія, 21 кінотеатр. 1963 відкрито велику кіноконцертну залу «Україна», а 1974 новий цирк. У Х. діють Палац спорту, палац водних спортив. «Спартак», 32 стадіони (серед них «Ме-

таліст», комплекс «Динамо» та ін.), дитяча залізниця «Мала південна».

У 1920—30-их рр. появлялася низка респ. газ. і журн. Тепер виходять: «Соціалістична Харківщина» (з 1934), «Ленінська зміна» (1938), «Красное знамя» (1958), «Вечірній Х.» (з 1963 укр. мовою, з 1983 укр. і рос.), літ. місячник «Прапор», діє в-во тієї ж назви; працює Книжкова Палата УРСР та поліграфічний комбінат «Соц. Харківщина» і книжкова фабрика ім. Фрунзе. Передаються дві програми телебачення — союзна і респ. та обл. (на останній матеріали передаються укр. та рос. мовами); 1979 збудовано нову телевізійну станцію.

У Х. є ряд пам'яток: крім звич. сов., Т. Шевченкові (1935, скульптура М. Манізера, архітектура І. Лангбарда), М. Коцюбинському (проект Н. Рябініна, 1957), з давніших В. Каразину (1906), М. Гоголеві (1909) та ін. З старих будів. пам'яток збереглися Покровський (1689) та Успенський (пошкоджений всередині 1930-их рр.) собори та деякі ін. будівлі 19 в.

Пам'ятник Шевченкові (скульптор М. Манізер)

Література: Карпов В. Харьковская старина. Х. 1900; Гусев А. Харьков, его прошлое и настоящее. Х. 1902; Вагелей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет существования (с 1655 р.), тт. I—II, Х. 1905, 1912; Альбовский Е. Харьковские казаки. П. 1914; Іволгін І. Старий Харків. 1920; Таранушенко С. Старі хати Харкова. Х. 1922; Галкин К. Холоднорський централ. 1937; Окладочной Р. Социалистический Харьков. Х. 1951; Глобенко М. Харкову минуло 300 років. ж. Вісник, ч. 3, 1955; Михайлик О. Харкову — 300 років. Х. 1956; Касьянов О. Харків. Історико-архітектурний нарис. К. 1956; Дяченко М., Росін С., Рябко В. Харків. Х. 1957; АН УРСР Історія сіл і міст УРСР. Харківська обл. К. 1967; Данилов В. Харків. К. 1963; Дяченко І. Улицы и площади Харькова. Х. 1974; Харьковский Метрополитен. Х. 1975; Семененко О. Харків, Харків... Нью-Йорк 1976; Андреева Г., Олейник В. Знакомьтесь — Харьков. Х. 1979; Сокил В. Дещо про повесний літ.-мист. Харків. ж. Сучасність. чч. 7—8, 1983. В. Маркусь

«Харків», літ. зб. харківської обл. організації спілки письмен. України; появлявся в 1952—55 рр., вийшло 8 книжок. За своїм характером «Х.» наближався до жанру альманахів; крім літ. творів, містив літературознавчо-критичні і публіцистичні ст., літ.-мист. хроніку тощо; мав окремий відділ «Голоси молодих». Визначніші співр.: І. Муратов, І. Вирган, Ю. Шовкопляс, В. Кочевський й ін. Замість «Х.» з поч. 1956 виходить журнал «Прапор».

Харків Олександр (1897—1939), маляр-монументаліст і графік родом з Кременчука; мист. освіту здобув у Краківській Академії Мистецтв (1921—25). Співорганізатор музею «Яворівщина» і кустос музею «Верховина» в Стрию. Відновлював поліхромії замкових кімнат на Вавелі й реставрував фрески в Ягайлонській бібліотеці в Кракові (1925—26). Розписи церков й іконостаси у візант. традиції; пейзажі, портрети (графині Дембської, укр. гетьманів), екслібриси. Учасник світової виставки в Чикаго (1933). Розстріляний 14. 9. 1939 поль. боївкою на передмісті Стрия. Зі спадщини Х. зберігаються бл. 30 картин у збірці сина (в ЗДА).

О. Харків

Харківська Астрономічна Обсерваторія, існує при Харківському Ун-ті, спочатку як астрономічний кабінет (з 1808), а з 1888, гол. завдяки заходам Г. Левицького, відповідно обладнана обсерваторія в окремому будинку. На Х. А. О. велися досліді хромосфери і фотосфери сонця, фіз. умов поверхні місяця та планет. Х. А. О. за сов. часу видавала «Публікації Х. А. О.», пізніше «Труды Астрономической Обсерватории» (див. також *Астрономія*).

Харківська Державна Консерваторія, вища муз. школа, постанала 1917 на базі Муз. школи, що існувала з 1883. 1924 Консерваторію перетворено на Муз.-Драматичний Ін-т, з якого 1934 виділено муз. фак. і на його основі знову створено консерваторію. Х. Д. К. діяла до 1963, мала 8 фак.: фортепіано, оркестрові і нар. інструменти, спів, хорова диригентура, музикознавство, композиція, муз. дослідження. Існували вечірній і заочний відділи. Серед викладачів Х. Д. К. був С. Богатирьов, який виховав ціле покоління композиторів. Його учнями були: Д. Клебанов, М. Коляда, Ю. Мейтус, В. Нахабін, М. Тиц, М. Фоменко, А. Штогаренко та ін. 1963 Х. Д. К. вдруге перетворено на окремі муз. фак. у складі новоствореного Харківського Держ. Ін-ту Мистецтв ім. І. П. Котляревського.

Харківська Державна Наукова Медична Бібліотека, заснована 1861 при Харківському Мед. Т-ві, нині у віданні Мінва охорони здоров'я УССР; теперішню назву має з 1948. За другої світової війни частково була знищена, згодом книжковий фонд поновлено, і 1980 він сягав 1 млн назв, у тому числі бл. 40%

закордонної літератури. Бібліотека обслуговує мед. працівників також з-поза Харкова.

Харківська єпархія, правос. єпархія, заснована 1799, сп. якої до 1836 називалися «слобідськоукр. і харківськими» згодом «харківськими й охтирськими», тепер у Рос. Правос. Церкві титулюються «харківськими і богодухівськими». З 1866 вікарні сп. Х. е. мають титул «сумських». Публікації: «Харьковские Епархиальные Ведомости» (1867—83), «Листокъ Харьковской Епархии» (1884—1917). У церк. ж. «Вера и разум» вміщувало матеріяли з історії укр. Церкви. У 1920-их рр. у Х. друкувався ж. УАПЦ «Церква і Життя» і там перебувало представництво Київ. ВПЦРади. Видатні архиєреї: архиєп. Інокентій Борисов, Філарет Гумілевський, Макарій Булгаков.

Харківська жіноча недільна школа, школа для навчання грамоти й заг. освіти дорослих, заснована 1862 Х. Алчевською. Проіснувала понад 50 рр. (до поч. війни 1914) і була зразком орг-ції освіти дорослих не лише на Україні, а й у Росії та дістала схвальну оцінку на Зах. 1879 Х. Алчевська влаштувала таку ж школу в с. Олексіївці на Катеринославщині. Досвідом Х. ж. н. ш. користувалися й недільні школи по ін. м. України (Київ, Чернігів, Ніжен тощо). Попри офіц. заборони, Алчевська пропагувала в своїй школі укр. мову, нар. пісні, творчість Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, В. Стефаника, М. Коцюбинського й ін. клясиків укр. літератури. У діяльності Х. ж. н. ш. брали участь визначні вчені й педагоги: Д. Багалій, М. Сумцов, М. Корф та ін.

Харківська Колегія, навчальний заклад, заснований на базі духовної семінарії в Білгороді (з 1721), яку 1726 перенесено до Харкова п. н. Слов'янсько-латинської школи, а 1734 перетворено на Х. К. для дітей усіх соц. станів за зразком Києво-Могилянської Колегії. Основою положники Х. К. — білгородський сп. Є. Тихорський та кн. М. Голіцин. У Х. К. викладали піїтику, реторику, філософію, богослов'є, грецьку, латинську і рос. мови. 1765 відкрито додаткові кляси з викладами франц. й нім. мов, музики, математики, геометрії, рисування, інженерної справи, артилерії, геодезії, малювання і будівництва, 1795 введено в програму фізику і природознавство, а на поч. 19 в. ще сіль. госп-во і медицину. Серед викладачів Х. К. були: А. Острогорський, М. Шванський, С. Флоринський, С. Базилевич, Я. Назаревський, Л. Кордет, Г. Сковорода, Ф. Татарський, О. Кастелі (франц. мова, історія й географія), А. Фонвікант (архі-

тектура, фортифікація, геометрія), І. Саблучок, А. Ведель та ін. Вихованцями Х. К. були київ. митр. — Арсеній Могилянський та ін.; губернатори: М. Ковалевський, З. Корнієв, А. Руновський, Д. Скібинський; діячі науки і культури: Є. Базилевич, Є. Мухін, Т. Смілівський, М. Каченовський, М. Гнедич, П. Ярославський, мистці С. Маяцький, В. Неминуций та ін. Ч. учнів у Х. К. коливалося від 400 до 600. З заснуванням Харківського Ун-ту, першими слухачами якого були учні Х. К., Х. К. втратила своє значення і 1817 була перетворена на Харківську Духовну Семінарію.

Харківська Малювальна Школа, спочатку приватна мист. школа М. Раєвської-Іванової, заснована 1869 у Харкові, 1896 перетворена на Міську Школу Малювання; 1912 реорганізована на сер. Художню Школу з правом по її закінченні вдосконалюватися в Академії мистецтв. В Х. М. Ш. викладали й її підтримували П. Левченко, С. Васильківський, І. Рєпін, М. Федоров та ін. 1921 на базі Художньої Школи створено вищий мист. заклад — Харківський Художній Технікум образотворчого мистецтва, переіменований 1927—28 на Харківський Художній Ін-т з художньою проф. школою при ньому.

Харківська область, обл. на Слобідській Україні у межах Придніпровської низовини і Сер. височини; 31 400 км², 3 085 000 меш. (1981). Нац. склад за переписом 1970: українців 66,2%, росіян — 29,3%, жидів — 2,7%, білорусів — 0,6%, ін. — 0,2%; 16 м., 62 с. м. т.; 25 р-нів, 237 сіль. рад.

Харківська школа романтиків, гурт укр. молодих поетів — проф. і студентів Харківського Ун-ту 30—40-их рр. 19 в. Термін «школа» запропонував дослідник і видавець їх творів А. Шамрай. Гол. представники Х. ш. р.: І. Срезневський, А. Метлинський, М. Костомаров, Л. Боровиковський, М. Петренко, О. Шпигоцький. Діяльність цього гурту поетів, як і в ін. народів доби романтизму, пов'язана з пробудженням нац. свідомості, наслідком чого виникло зацікавлення нар. творчістю. Збираючи, видаючи та й самі наслідуючи її, харківські романтики розробляли тематику власної творчості на основі нар. пісень, переказів, легенд, вдавалися до іст. мотивів. У висліді цього зацікавлення вони зуміли побачити народ інакше, ніж їх попередники (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко): дивлячися на нього не згори, як на наївних дітей природи, а як на джерело духовного відродження й сили та поетичного надхнення. Цей новий погляд

поділяли навіть ті з них, що, як А. Метлинський, переляканий розпавою з киярило-методіївцями, не вірили у можливість нац. відродження укр. народу. Засуджуючи культивованій попередньою генерацією письм. бурлеск (хоч не завжди самі перемагаючи традиційний нахил до просторікування), харківські романтики нагадували, за словами П. Куліша, укр. освіченій верстві, що «в неї є рідна мова не на те тільки, щоб виляяти неретельного мужика». Виявсм цього нового ставлення до народу були «Книги битія українського народу», написані пізніше, після переходу М. Костомарова до Києва, в яких уперше проголошено ідею укр. месіанізму, хоч сам автор їх був досить хиткий у своїх нац.-політ. поглядах.

Література: 36. Харківська школа романтиків, I—III, упорядкування і розвідки про укр. романтиків А. Шамрая. Х. 1930.

П. Петренко

Харківське Історично-Філологічне Товариство, засноване при Харк. Держ. Ун-ті 1876 з викладачів ун-ту та ін. шкіл і місц. інтелігенції, зацікавленої краєзнавством. Його чл. вивчали археологію, побут, іст. Лівобережжя, укр. мову і культуру та вели культ.-осв. працю. На поч. 1900-их рр. мало 130 чл., серед них Д. Багалій, В. Бузескул, О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький, Б. Ляпунов, Д. Овсянко-Куликовський, М. Халанський, М. Грунський, В. Резанов, Я. Новицький, В. Барвінський, О. Ветухів, О. Білецький та ін.

Т-во заснувало архів, етногр. музей, 2 бібліотеки. Праці появлялися в серійних вид.: «Сборники» (21 тт., 1886—1914), «Труды» (7 тт., 1893—1902) і «Вестник» (5 вип., 1911—14). В них опубліковано багато документів з іст. Лівобережної України, дослідження Д. Багалія, В. Савви, М. Сумцова, В. Городцова, В. Срезневського та ін. Х. І.-Ф. Т. припинило діяльність за сов. влади. Гол. Т-ва були: В. Надлер (1877—78), О. Потебня (1878—90), М. Дрінов (1890—97) і М. Сумцов (1897—1918). Грунтова ст. про Х.І.-Ф.Т. — В. Фрадкін, Харьковское Историко-Филологическое Общество (1877—1919 гг.) у кн. «История и Историки. 1979». (М. 1982).

Харківське Математичне Товариство, наук. т-во, засноване 1879 при Харківському Ун-ті заходами В. Імшенецького; до т-ва належали викладачі харківських високих і сер. шкіл. Видатніші члени: О. Ляпунов, Д. Граве, Д. Синцов (гол. 1906—46) й ін. З 1947 Х. М. Т. складається з двох секцій: н.-д. і пед.; остання працює над проблемами навчання матем. дисциплін у високих і сер. школах. Х. М. Т. видавало з 1879 наук. жур-

нал «Записки», який 1957 прибрав назву «Записки Матем. відділення фіз.-матем. фак. і Х. М. Т.» і є частиною «Учених записок» Харківського Ун-ту.

Харківське Наукове Товариство, засноване 1924, об'єднувало дослідників різних ділянок і викладачів харківських високих шкіл. Мало 6 секцій: соц.-екон., природознавчу, мед., сіль.-госп., пед. і мовознавчо-літ. Серійні вид.: «Бюлетень», «Наук.-Техн. Вісник», «Укр. Мед. Архів», «Вісник природознавства» й ін. У сер. 1930-их рр. Х. Н. Т. припинило свою діяльність.

Харківське Товариство Грамотности (Харьковское общество грамотности), засноване 1869 для поширення освіти серед народу. Гол. ініціатор М. Бекетов. Т-во відкрило у Харкові кілька нар. жін., ремісничу, декоративно-малювальну і 4 недільні школи, утримувало бібліотеки, читальні та 1903 заснувало нар. будинок. Х. Т. Г. поширювало свою працю також на різні пов. Харківської губ. Серед ін. діячів Т-ва були Д. Багалій, В. Данилевський, М. Сумцов. Перестало існувати за сов. часу.

Харківське Товариство Дослідників Природи, створене 1869 п. н. «Общество испытателей природы при Харьковском Университете». Об'єднувало від 40 (1869) до 212 (1927) чл. Т-во виконало велику роботу у вивченні фльори і фавни Харківщини і прилеглих до неї територій, а також Півд. України. досліджувало геол. будову України, зокрема Донецького кряжа; 1914 організувало Донецьку гідробіол. станцію. Т-во видавало «Труды общества испытателей природы при Харьковском Университете» (1869—1925) і «Труды Х. Т. Д. П.». (1927—30). Перестало існувати 1930.

Харківський Авіаційний Інститут, заснований 1930 на базі авіавідділу Харк. Політехн. Ін-ту; готує фахівців з різних ділянок авіаційної техніки. Фак.: літакобудування, авіадвигунобудування, цивільної повітряної фльоти, авіаційної радіотехніки. При Ін-ті є аспірантура.

Харківський Автомобільно-Дорожний Інститут, заснований 1930, коли до нього також приєднано фак. шляхів Київ. Політехн. Ін-ту. Фак.-ти: автомобільний, дорожньо-будів., механічний, заг.-техн., вечірній та заочний. Бл. 5 тис. студентів. Х. А.-Д. І. має учбово-наук. полігон, бл. 50 лабораторій і кабінетів; діє аспірантура.

Харківський верстатобудівний завод ім. С. Косіора, одне з найбільших підприємств верстатобудів. пром.-сти України, споруджений 1933. Зруйнований 1941—45, реконструкція закінчена на поч. 1950-их рр. Х. в. з. нараховує 14 цехів основного та допоміжного вироб-

ництва: ливарний, модельний, ковальський, складальні та ін. Основна продукція: верстати-автомати та напівавтомати, з програмним керуванням, автоматичні лінії, великі, важкі, сер. та унікальні кругошліфувальні верстати. Продукція заводу експортується за межі України до СССР та сх.-евр. країн.

Харківський (Державний Академічний) Український Драматичний Театр ім. Т. Шевченка, постав 1934 на базі розгромленого «Березоля», як заперечення останнього. Перехід на соцреалістичні позиції, зміна репертуару на користь рос. сов. драматургії, копіювання театру ім. І. Франка, висунення О. Корнійчука на чоло укр. драматургів, обмеження зах.-евр. репертуару до клясики 19 в. характеризують провідну лінію новоствореного театру. Наказом Нар. комісаріату освіти в жовтні 1933 театр (ще тоді «Березиль») очолив М. Крушельницький (1933—52), згодом вихованець Моск. Художнього Акад. Театру Б. Норд (1952—

Харківський Держ. Акад. Укр. Драматичний Театр ім. Т. Шевченка (1841, архітект А. Тон; реконструйований 1964—65)

57), далі О. Сердюк (1957—62), якого змінив В. Крайниченко. По смерті останнього (1964) театр поступово зійшов на репертуар сучасної соцреалістичної драматургії, побутової клясики та на щодалі частіші гастролі. рос. режисерів школи К. Станіславського. З повоєнних випускників Харківського Ін-ту Мистецтв працював режисером Г. Кононенко (1965—69), з моск. школи В. Оглоблин (1967—71), згодом Б. Мешкіс (1971—74), А. Літко та ін. З помітніших вистав повоєнного часу були: «Не називаючи прізвищ» В. Минка, «Примари» Г. Ібсена, «Гамлет» В. Шекспіра, «Плянета Сперанта» О. Колломійця, «Перекоп» І. Кавалерідзе, «Патетична соната» М. Куліша (1972). Декораторами Х. Д. Т. працювали: В. Меллер, В. Греченко, Д. Власюк, Г. Батій, О. Костюченко, В. Кравець, Т. Медвідь та ін. До акторського складу, крім старих «березильців» (А. Бучма, Д. Антонович, І. Мар'яненко, Л. Дубовик, Є. Бондаренко, Н. Ужвій, С. Федорцева, В.

Чистякова), належали: Л. Криницька, В. Герасимова, Н. Лихо; випускники Харківського Ін-ту Мистецтв і студії: Р. Колосова, С. Чибісова, Л. Попова, А. Сви-стунова, Л. Биков, А. Літко, В. Шесто-палов, В. Маляр, А. Дзвонарчук, В. Ів-ченко, Л. Тарабаринів і ін.

В. Ревуцький

Харківський Державний Бібліотечний Інститут, див. *Харк. Держ. Ін-т Куль-тури*.

Харківський Державний Інститут Куль-тури, вища школа, що готує бібліотеч-них і культ.-осв. працівників. Заснова-ний 1929 як Ін-т політ. освіти (1930—35 називався Ін-том ком. освіти, 1935—41 діяв як Харк. Держ. Бібліотечний Ін-т). 1947 відновив діяльність на базі бібліо-течного фак. Харк. Держ. Пед. Ін-ту ім. Г. Сковороди; під теперішньою назвою з 1966. В Х. Д. І. К. є 2 фак.: бібліотеч-ний і культ.-осв. роботи. В 1970—71 вчи-лося понад 3,5 тис. студентів. Видає між-відомчі наук. зб.: «Бібліотекарство і біб-ліографія» та «Культ.-осв. робота».

Харківський Державний Інститут Ми-стецтв ім. І. Котляревського, вища шко-ла з 5-річним терміном навчання; ство-рений 1963 на базі Харківського Держ. Театрального Ін-ту та Харківської Держ. Консерваторії; готує муз. і театральних педагогів та виконавців. Ін-т має 8 фак.: фортепіановий, оркестровий, нар. інстру-ментів, вокальний, диригентсько-хоро-вий, музикознавчий, акторський (з 4-річним терміном навчання) і режисер-ський. Має 6-річний вечірній вокальний і 5-річний заочний відділи (фортепіано, оркестрові і нар. інструменти, хорова диригентура, музикознавство). Має та-кож дворічний підготовчий відділ співу і композиції. Всіх студентів бл. 1000.

Харківський Державний Медичний Ін-ститут, заснований 1921 на базі мед. фак. Харківського Ун-ту та Жін. Мед. Ін-ту (заснованого 1910). Ін-т має фак.: ліку-вальний, педіатрич-ний і санітарно-гігіє-нічний. 1971 було бл. 5 000 студентів. При Ін-ті є аспірантура; бібліотека має бл. 0,5 млн назв. Се-ред професорів ви-датні вчені: І. Лазаревич, В. Крилов, О. і В. Данилевські, Л. Гірман, В. Вороб-йов, О. Кричевський, М. Бокаріус, М. Трінклер, М. Ситенко, Г. Фольборт, О. Марзеев, Є. Попов, В. Протопопов, О. Палладін. Періодичні публікації: «Укр. Мед. Архів», «Одонтологія».

Харківський Державний Педагогічний Інститут ім. Г. Сковороди, вища школа

для підготовки учителів сер. шкіл; за-снований 1933 з Ін-ту Нар. Освіти (1931—32 Ін-т соц. виховання). У 1960-их рр. понад 3 тис. студентів; 4 факультети (фіз.-мат., філол., природничий і фіз. виховання), вечірній та заочний відділи; аспірантура.

Харківський Державний Театральний Інститут, вища школа для підготовки пра-цівників театру (1939—63); утворений 1939 на базі театральної школи, яка своєю чергою постала з Муз.-Драматичного Ін-ту, що існував з 1923. За війни Х. Д. Т. І. працював у Саратові як укр. відділ московського ГИТИС («Государст-венный Институт Театрального Искус-ства»). Повернений до Харкова 1943, спершу діяв як філія Київ. Ін-ту Теат-рального Мистецтва, а з 1945 усамотій-нився. До 1934 Ін-т працював за систе-мою Л. Курбаса, який там викладав ра-зом зі своїми учнями (В. Василько, Г. Ігнатович, Б. Тягно, М. Верхацький, Л. Гаккебуш та ін.). Найдовше з Ін-том у всіх його перетвореннях працював І. Мар'яненко (1925—34; 1934—41 і 1944—61), згодом М. Крушельницький (1944—61). 1963 Х. Д. Т. І. вдруге ліквідовано як самотійну установу і створено на його базі 2 фак. (акторський і режисерський у новоорганізованому Харківському Держ. Ін-ті Мистецтв ім. І. Котляревського).

Харківський Державний Театр Рево-люції, діяв 1931—37, як експозитура Все-укр. Спілки Пролет. Письм. України, спрямована проти «Березоля»; створений з акторів Одеського Театру Революції, харківських театрів і Київ. Театру ім. І. Франка, під мист. керівництвом М. Тере-щенка (літ. керівник — І. Микитенко; де-коратори — А. Петрицький і Б. Косарев; композитори — М. Вериківський і Б. Яновський; балетмайстер — П. Вірський та ін.). Визначні актори: Ю. Шумський, В. Варецька, М. Дикова, П. Столяренко-Муратів, В. Сокирко, В. Маслюченко, П. Міхневич та ін. У репертуарі театру були п'єси І. Микитенка («Маруся Шу-рай», «Соло на флейті», «Дівчата нашої країни»), І. Кочерги («Майстри часу»), О. Афіногенова («Страх») та ін. рос. і світо-вих драматургів. 1937, після ліквідації «Березоля», Х.Д.Т.Р. об'єднано з Харків-ським Театром Роб. Молоді п. н. Харків-ський Театр ім. Ленінського комсомолу. 1940 його переведено на Буковину під новою назвою Чернівецький Укр. Муз.-Драматичний Театр ім. О. Кобилянської.

Харківський Державний Український Академічний Театр Опери та Балету ім. М. Лисенка, перший укр. стаціонарний оперний театр, постав 1925 як Укр. Держ. Столична Опера, на базі постійної в Хар-кові оперної антрепризи (з 1880), за існу-

Харківський Держ. Медичний Ін-т

вання якої 1883 і 1885 вперше на Україні поставлено укр. опери «Різдвяна ніч» і «Утоплена» М. Лисенка; з 1918 Нар. Опера, з 1920 Рос. Держ. Опера. До 1934 в театрі поставлено 32 опери й 11 балетів, у тому ч.: «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Кармелюк» В. Костенка, «Купало» А. Вахнянина, «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Яблуневий полон» О. Чишка, а з «українізованих» — «Русалку» О. Даргомижського та «Князя Ігоря» О. Бородіна; з балетів — «Ференджі» Б. Яновського та «Пан Каньовський» М. Вериківського, в якому балетмайстер В. Литвиненко вперше поєднав елементи класичного з елементами укр. нар. танку. Були поставлені численні опери світового і рос. репертуару, м. ін. «Намісто Мадонни» Е. Вольф-Ферарі та «Принцеса Турандот» Дж. Пуччіні. За 1934—41 рр. відновлено вистави «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського та «На талки Полтавки» М. Лисенка; кращою виставою з світової класики були «Гугеноти» Д. Меєрбера. 1941—45 театр працював у Читі, згодом у Іркутську разом з Київ. Оперою. Після 1945 в репертуарі театру: опери М. Вериківського «Наймичка», К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і «Назар Стодоля» та М. Карминського «Буковинці»; з балетів «Данко», «Таврія», «Міщанин з Тоскани», «Весняна казка» В. Нахабіна, «Лілея» К. Данькевича та численна класика. У 1970-их рр. кількість укр. опер і балетів в репертуарі мінімальна: нова вистава «Тараса Бульби» (режисер В. Склярченко, оформлення за А. Петрицьким), з балетів — «Лісова пісня» М. Скорульського (1970, 1980), «Камінний Господар» В. Губаренка (1972 і 1974). Режисерами в Харківській Опері працювали: М. Боголюбов, С. Каргальський, Д. Смолич, М. Фореггер, М. Стефанович, В. Склярченко; декораторами: А. Петрицький, О. Хвостенко-Хвостов, І. Назаров, Д. Овчаренко, Л. Братченко; диригентами: О. Брон, Л. Штейнберг, А. Пазовський, В. Тольба, Є. Дущенко, І. Зак, І. Штейман, А. Рудницький та ін.; балетмайстрами: К. Голейзовський, П. Вірський, М. Мойсєєв, П. Йоржін, В. Литвиненко, І. Ковтунов. Визначніші солісти: В. Будневич, М. Гришко, В. Гмиря, І. Паторжинський, М. Рейзен, Ю. Кипоренко-Доманський, П. Білинник, М. Донець, П. Цесевич, М. Микиша, М. Донець-Тессейр, М. Литвиненко-Вольгемут, Є. Виноградова, І. Воликовська,

Харківський Держ. Укр. Акад. Театр Опері та Балету ім. М. Лисенка

О. Ропська, Т. Бурцева, А. Левицька, М. Суховольська, В. Арканова, Л. Морозова-Тарасова, Ф. Манойло, Є. Червонюк, О. Оголівець та ін. Солісти балету: В. Дуленко, А. Яригіна, О. Байкова, Н. Васильєва, Н. Виноградова, О. Ширай-Литвиненко, С. Коливанова, А. Соболев, Є. Бараник, П. Павлов-Кивко, Т. Попеску та ін.

В. Ревуцький

Харківський Державний Університет ім. О. Горького, перший ун-т на укр. землях під Росією, заснований 1805 з ініціативи місц. громадянства, гол. заходами В. Каразіна, ідею якого підтримали й зібрали потрібні фонди дворянство та міська управа. Куратором ун-ту був призначений граф С. Потоцький, а першим ректором був філолог І. Рижський. Серед проф. за перших десятиліть існування ун-ту переважали чужинці, гол. німці; найвизначніші з них — філософ Й. Б. Шад та історик Д. Х. Роммель. Ч. студентів у 19 в. постійно зростало: 1805 — 57, 1810 — 118, за 1860-их рр. — пересічно 425, 1887 — 1520.

Харківський Держ. Університет

У 19 — на поч. 20 вв. Х.Д.У. мав 4 фак.: фіз.-матем., іст.-філол., мед. і юридичний; 1839 створено при ньому ветер. школу, що стала згодом самостійним ін-том (1851). Ун-т мав лябораторії, клініки, астрономічну обсерваторію, ботан. сад, бібліотеку. 1811 при ньому було засноване Філотехн. Т-во, а в другій пол. 19 в. — Харк. Матем. Т-во, Харк. Іст.-Філол. Т-во, т-ва дослідників природи, фіз.-хем., юридичне, та ін. З ініціативи діячів Х.Д.У. постали перші періодичні вид. на Слобожанщині: «Харьковский Ежегодникъ» (1812), «Украинский Вѣстникъ» (1816—19), «Украинский Журналъ» (1824—25) й ін. Х.Д.У. за першого періоду свого існування (1805—35) мав вплив на орг-цію шкільництва на Слобожанщині.

Видатними проф. Х.Д.У. до 1917 були: філологи — І. Срезневський, М. і П. Лавровські, О. Потебня, С. Кульбакін; етнографи — А. Метлинський, М. Сумцов; історики — П. Гулак-Артемівський, Д. Багалій, В. Бузескул; правники і соціологи — І. Тимковський, Д. Каченовський, М. Ковалевський; економіст — В. Левитський; статистик — О. Рославський-Петровський; математики — В. Імшенецький, О. Ляпунов, Т. Осиповський; фізики — М. Пильчиків, Д. Рожанський; фізико-хемік — М. Бекетов; хеміки — В. Тимофєєв, В. Данилевський; ботаніки — В. Арнольд, В. Палладін, А. Краснов; геологи — Н. Борисяк, І. Леваковський.

На мед. фак. викладали — Є. Гордієнко, Т. Ванцетті; крім них, хірурги — М. Трінклер, В. Грубе; офтальмолог — Л. Гіршман; анатом — В. Воробйов; патологоанатоми — В. Крилов, М. Мельников-Разведенков й ін.

Серед видатних випускників Х.Д.У. були: математик — М. Остроградський, біолог — І. Мечников, статистик — П. Кеплен, філолог — О. Потебня, історик — М. Костомаров та ін.

Х.Д.У. якийсь час користувався університетською автономією з виборним ректором, але в 1820—50-их рр. його взято під суворий контроль (ректора призначав мін. освіти) з цензурою наук. видань і навіть викладання. 1863 Х.Д.У. у новому статуті здобув часткову автономію. Ун-т майже ціле століття перебував у первісних старих приміщеннях; будинок мед. фак. і гуртожиток збудував на власні кошти цукрозаводчик І. Харитоненко в кін. 19 в. Нові корпуси ун-ту збудовано за ректорства Д. Багалія на поч. 20 в.

Х.Д.У. відіграв помітну роль в укр. нац. відродженні, гол. на поч., а також під кін. 19 — на поч. 20 в. Ще поки Київ став осередком укр. нац. життя на Наддніпрянщині, в сер. 19 в. тут велися дослідження нар. побуту, історії і мови, починалася літ. діяльність і театр укр. мовою (див. Харків), до чого багато спричинився ун-т. У другій пол. 19 в. Харківське Іст.-Філол. Т-во широко розвинуло дослідження іст. і побуту Слобідської України та Гетьманщини. Студенти об'єднувалися в укр. громади, з участю Потебні, Мови-Лиманського та ін., висуваючи також політ. вимоги укр. руху. З ініціятиви проф. Х.Д.У. (Сумцова, Багалія, А. Зайкевича) рада проф. ун-ту висловилася проти цензури укр. вид. («Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке»). 1906 надано почесні докторати Х.Д.У. М. Грушевському й І. Франкові, а 1910 — О. Єфименковій. 1907 Сумцов, Багалій і М. Халанський почали викладати лекції з нар. словесности, іст. України й мовознавства укр. мовою.

За революції 1917—20 в Х.Д.У. велася боротьба між прихильниками рос. орієнтації й укр. курсу. Частина найзапекліших русифікаторів вибула з України, а більшість укр. проф. лишилася в Харкові. Вони продовжували працювати в реорганізованих сов. владою на базі ун-ту установах: в Академії теоретичних знань (1920—21), Харківському Ін-ті Нар. Освіти (ХІНО, 1921—30), Харківському Ін-ті Нар. Госп-ва та фіз.-хем. і юридичному ін-тах. 1932—33 на їх базі відновлено Х.Д.У. з 7 фак.: фіз.-матем., хем.,

біол., геол.-геогр., літ.-лінгвістичним, іст. (з філос. відділом), екон. з (відділом екон. географії). 1936 Х.Д.У. надано ім'я рос. письмен. О. Горького (хоч він не мав ніякого відношення до Харківського Ун-ту). За війни ун-т евакуйовано до м. Кзил-Орди в Казахстані. У 1943—44 Х.Д.У. повернувся до Харкова. В його складі діють тепер фак. і відділи (1977): механіко-матем., фіз., геол.-геогр., екон., іст., філол., чужих мов, загальнонаук., заочний та вечірній. Наук.-навчальна праця ведеться на 85 катедрах, в н.-д. ін-тах хемії, біології, у лабораторіях, астрономічній обсерваторії, ботан. саду і музеях: археологічному, геол.-мінералогічному та природознавчому. Бібліотека ун-ту нараховує понад 3 млн кн.; є аспірантура. Вчилася в Х.Д.У. 1977 бл. 12 000 студентів (1963 — 10 700), у тому ч. 300 несов. громадян, гол. з країн третього світу. Працює 900 осіб викладацького персоналу.

За сов. влади в Х.Д.У. продовжували працювати відомі вчені дореф. періоду. Крім них, відомі математики — С. Бернштейн, Н. Ахієзер, В. Марченко, Д. Синцов, А. Сушкевич, О. Погорелов; фізики — О. Ахієзер, А. Вальтер, Є. Ліфшиць, А. Желіховський, астроном — М. Барбанов, фізіологи — О. Нагорний, В. Нікітін, біохемік — В. Залеський, геолог — Д. Соболев, економіст — О. Ліберман, класичний філолог — А. Коцевалов, мовознавці і літературознавці — О. Білецький, Л. Булаховський. Викладачі Х.Д.У. А. Коцевалов, О. Парадиський, В. Державин, М. Оглоблин-Глобенко і Ю. Шевельов після 1943 пішли на еміграцію. Довголітнім не виборним ректором Х.Д.У. після війни був біолог І. Буланкін. З 1874 Х.Д.У. видає «Учені записки».

Література: Багалей Д. Опыт истории Харьковского ун-та, тт. 1—2, Х. 1893—1904; Багалей Д., Сумцов М., Бузескул В. Краткий очерк истории Харьковского Университета за первые сто лет его существования. Х. 1905; Короткі нариси з іст. Х.Д.У. 1805—1904, ч. I. Х. 1940; Харьковский Государственный Ун-т им. А. Горького за 150 лет, Х. 1955; Оглоблин — Глобенко М. Харьківському Ун-ту 150 років, ЗНТШ, т. CLXVII, Нью-Йорк—Париж—Мюнхен 1958.

В. Маркус

Харківський Державний Фармацевтичний Інститут, заснований 1921 на базі фармацевтичного відділу мед. фак. Харк. Ун-ту. Має 16 кафедр, стаціонарний і заочний фак., аспірантуру. У 1960-их рр. навчалася понад 1 000 студентів.

Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ), одне з найстаріших підприємств електротехн. пром-сти України; заснований 1888 у Ризі як Рос.-Балтійський електротехн. завод. 1915 переведений Рос. акціонерним т-вом «Всеобщая компания электричества» до Харкова. У роки ін-

дустріялізації завод повністю реконструйовано; випускав електроустаткування для машинобуд., вугільної та метал. пром-сти. 1941—43 ХЕМЗ був евакуйований за Урал, а споруди зруйновано; після повернення до Харкова досягнув 1950 довоєнного рівня виробництва. Основна продукція: комплектні електропроводи для різних галузей пром-сти, потужні електричні машини, вибухобезпечні електродвигуни, автоматичні вимикачі та ін. низьковольтна електроапаратура. Частина продукції ХЕМЗ експортується за межі УССР.

Харківський завод пластичних мас, підприємство хем. пром-сти, засноване 1931. У 1941—44 устаткування заводу евакуйовано на Сибір, а споруди зруйновано. Реконструкцію закінчено на початку 1950-их рр. Х.з.п.м. нараховує цехи: пресовий, литва, інструментальний та допоміжного виробництва. Основна продукція: деталі машин, верстатів, електротехн. устаткування та вироби культ. побутового призначення з термореактивних та термопластичних матеріалів.

Харківський завод транспортного машинобудування ім. В. Малишева, підприємство енергетичного машинобудування України; заснований 1895 рос. паровозобудів. і механічним т-вом. За другої світової війни евакуйований на Урал. Виробляв паротяги, потім дизельні двигуни, рудникові електровози, зокрема з 1960-их рр. нові тепловози потужністю від 2 до 6 000 кін. сил, серед них 2ТЕ-40 «Україна»; спеціалізується на виробництві дизель-генераторів.

Харківський Зооветеринарний Інститут, вища школа у віданні Мін-ва сіль.-госп-ва УССР; заснована 1960 з об'єднання Харк. ветер. (з 1851) і зоотехн. (з 1922) ін-тів. Має зоотехн. і ветер. факультети та відділ заочного навчання; 23 кафедри, 2 учбово-дослідні госп-ва, аспірантуру. У 1960-их рр. понад 3 000 студентів. Міститься в Лозовеньці бл. Харкова.

Харківський Інженерно-будівельний Інститут, вища школа, заснована 1930 для підготовки інженерів-будівельників різних фахів. Ін-т має фак.: будів., санітарно-техн. і заг.-техн., вечірній і заочний відділи; при ін-ті є аспірантура. У 1960-их рр. понад 4 000 студентів.

Харківський Інженерно-економічний Інститут, вища школа, заснована 1930 на базі пром. фак. кол. Харківського Ін-ту Нар. Госп-ва. Ін-т має фак.: машинобудів., гірничий, металургічний, хем.; вечірній і заочний відділи і низку лабораторій. У сер. 1960-их рр. в ін-ті навчалось бл. 3 000 студентів. Є аспірантура.

Харківський Інститут Гірничого Машинобудування, Автоматики й Обчис-

лювальної Техніки, вища школа, заснована 1944 на базі Харківського Інж.-будів. Ін-ту при Наркоматі вугільної пром-сти ССРСР. Початкова назва — Гірничо-індустріальний Ін-тут, з 1947 — Харківський Гірничо-індустріальний Ін-т; теперішня назва з 1962. Ін-т має фак.: радіотехн., обчислювальної техніки, автоматизації виробничих процесів та гірничого машинобудування; заг.-техн., вечірній і заочний відділи, аспірантуру. Відділи в Конотопі і Білгороді (РСФСР). У 1960-их рр. понад 6 000 студентів.

Харківський Інститут Інженерів Залізничного Транспорту ім. С. Кірова, вища школа в системі Мін-ва шляхів ССРСР для підготовки інженерів зал. транспорту, заснований 1930 з кол. Харківського зал. технікуму і вищих техн. курсів. Має фак.: автоматики, телемеханіки і зв'язку, механічний, будів., експлуатаційний і заг. техн.; вечірній і заочний відділи; аспірантуру. На кін. 1960-их рр. бл. 6 000 студентів.

Харківський Інститут Народної Освіти (ХІНО) ім. О. Потебні, вища школа, створена 1921 на базі ліквідованого Харківського Держ. Ун-ту. ХІНО мав фак.: професійної освіти, соц. виховання (4 рр. навчання) і роб. фак. (3 рр.). Довголітній ректор М. Гаврилів; ч. студентів 1930 понад 9 000. 1932—33 на базі ХІНО, Ін-ту Нар. Госп-ва та фак. ін. ін-тів відновлено Харківський Держ. Ун-т.

Харківський Історичний Музей, кол. Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди (М.С.У.), що постав у Харкові 1920 з ініціативи і під

управою М. Сумцова. До М.С.У. увійшли зб. з кол. харківських музеїв: Міськ. Художнього (з 1886, заснованого з ініціативи Г. Данилевського з експонатів Далекосхідної і Етногр. виставки VII Археологічного з'їзду 1902, вилучених зі зб. Харківського Ун-ту), Іст.-Філол. Т-ва, Музейного фонду, поповнені націоналізованими приватними колекціями та новими фондами з експедицій музейних працівників. Музей діяв до розгрому укр. науки в сер. 1930-их рр. Найцінніші експонати М.С.У. були: сквородинські, шевченківські, харківських театрів, друку, цехів. Під час війни музей був ушкоджений; відновлений п. н. Харківського Держ. Іст. музею, згодом поповнений експедиціями з р-нів обл. та місц. етногр. матеріалом. Сучасний Х.І.М. має 4 відділи: первісного суспільства, феодалізму, капіталі-

Харківський Історичний Музей

му і сов. доби. Крім археологічних пам'яток (матеріали з розкопів поселень бронзового віку, зокрема О. Городцева з Ізюмського р-ну, пам'ятки Салтівського катакомбного могильника VIII—X в., комплект речей з Донецького городища XI—XII в. тощо), експонати з історії постання Харкова, нумізматики, етногр. зб., колекції зброї, прапорів, мист. творів; сов. період представлений пропагандивним матеріалом, зброєю та особистими речами больш. діячів.

Харківський моторобудівельний завод «Серп і Молот», одне з найстаріших підприємств сіль.-госп. машинобудування України, з 1975 — гол. підприємство Харк. моторобудівного виробничого об'єднання «Серп і молот»; заснований 1881 фірмою Гельферіх, виробляв с.-г. машини. За довоєнних п'ятирічок Х.м.з. повністю модернізовано; випускав тракторні молотарки, буряковикопувачі, зерноочищувальні та ін. машини і тракторний інвентар. 1941—43 устаткування зав. евакуйовано, а споруди зруйновано. У 1952 після закінчення реконструкції Х.м.з. основною продукцією стали бензинові двигуни для комбайнів, а з 1958 дизельні двигуни з турбопіддувом, двигуни для тракторів, комбайнів та ін. машин. Х.м.з. нараховує 6 механообробних, 3 механо-складальні, 4 заготівельні, термічний та 12 цехів допоміжного виробництва.

Харківський Політехнічний Інститут ім. Леніна, одна з найбільших високих шкіл України, заснований 1885 як Харківський Технологічний Ін-т; 1929—30 прибрав теперішню назву, а 1930 був реорганізований на 5 галузевих ін-тів. 1949 відновлено Х.П.І. на базі 4 харківських ін-тів. В його складі діють 12 фак. (1977): механіко-метал., машинобудів., енергомашинобудів., транспортно-машинобудування, електромашинобудування, фізико-техн., інженерно-фіз., електроенергетичний, автоматики і приладобудування, технології неорганічних речовин, технології органічних речовин, хем. машинобудування; 72 катедри та бл. 100 лабораторій; бібліотека нараховує понад 1 млн назв; бл. 23 000 студентів і понад 1 300 викладачів. Філії Х.П.І. у Ворошиловграді (з 1961 самостійний машинобудів. ін-т) і Кіровограді (з 1968 ін-т с.-г. машинобудування). Видає «Вестник» (з 1952), раніше «Ученые записки», і зб. на-

Харківський Політехнічний Ін-т

ук.-техн. праць. Серед видатних учених-професорів були: М. Бекетов, П. Будинков, О. Ляпунов, А. Вальтер, Є. Орлов, Ю. Проскура, С. Уразовський й ін.

Харківський Сільсько-Господарський Інститут ім. В. Докучаєва, заснований 1914 на базі евакуйованого за війни Ін-ту сіль. госп-ва і лісівництва в Пулавах (Польща); 1921 перейменований на Х.С.-Г.І., з 1973 названо іменем ґрунтознавця В. Докучаєва. Має 8 фак. (1977): агрономічний (з відділом селекції і насінництва), захисту рослин, ґрунтово-агрохем., екон. (з бухгалтерським відділом), землевпорядкування, архітектури та с.-г. будівництва, а також підвищення кваліфікації фахівців с.-г. і заочний відділ. Діє 32 катедри, бл. 100 кабінетів і лабораторій, 2 учбово-дослідні госп-ва. Вчилосся в ньому 1976—77 понад 5,5 тис. студентів; 310 викладачів. Є аспірантура. Бібліотека нараховує 450 тис. кн.

Харківський Театр Музичної Комедії, найстарший укр. театр оперети, створений 1929. Його відкриття, поруч з українізацією Одеської опери, урочисто відзначилося як велика перемога українізаційного курсу в держ. масштабі. Почавши з класики, під впливом школи Л. Курбаса в експериментальному стилі («Орфей у пеклі» Ж. Оффенбаха, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Циганський барон» Й. Штрауса), від 1936 театр став лабораторією нової укр. оперети. Серед кращих вистав: «Весілля на Малинівці» О. Рябова, «Амурський гість» Д. Клебанова та В. Нахабіна, «Паливода» С. Жданова, «Зоряні ночі» К. Бенца, «Пальмовий острів» Г. Фінаровського, «На світанку» О. Сандлера та інші. Режисерами працювали М. Авах, Я. Бортник, Б. Балабан; диригенти: Б. Крижанівський, Б. Чебоксаров, балетмайстер: В. Верховинець, солісти: В. Новинська, Д. Пономаренко, Л. Івашутич та ін. Як гастролери в 20-их рр. виступали Я. та С. Стадники. За другої світової війни театр працював в Узбекистані, 1945 повернувся до Харкова. У репертуарі повоєнного часу найбільшим успіхом користуються класичні віденські оперети.

В. Р.

Харківський Театр Юного Глядача (ХТЮГ), один з перших цього типу театрів на Україні, заснований у Харкові 1920 з ініціативи Вищої театральної школи. Кількакратно реорганізований (Театр Казки, Перший Держ. Театр для дітей, з 1933 ТЮГ ім. М. Горького), спочатку рос., з 1925 рос.-укр. З часом з учбово-показового ХТЮГ став проф. театром. У його репертуарі, поруч з укр., світовою і рос. класикою, п'єси сучасних сов. драматургів, часто на політ. акту-

альні теми. В ХТЮГ працювали режисери В. Склярєнко, М. Верхацький, В. Вільнер, Л. Кліщєєв, декоратор Б. Косарів. 1944 ХТЮГ переведено до Львова, а в Харкові, по 15-річній перерві, створено на базі обл. муз. драматичного театру новий ТЮГ.

Харківський тракторний завод (ХТЗ) ім. С. Орджонікідзе, найбільший завод тракторобудування УССР. Будівництво ХТЗ розпочато 1930, пущено в експлуатацію 1931. Випускав колісні, з 1937 гусеничні трактори. За війни 1941—45 устаткування ХТЗ вивезено на сх., і на його базі в Рубцовську (Алтайський край РСФСР) постав тракторний зав. У 1944 — 49 рр. тривала реконструкція ХТЗ. З 1949 розпочато виробництво дизельних гусеничних тракторів ДТ-54 та малогабаритних колісних тракторів ХТЗ-7, моделі якого змінювалися 1955, 1958, 1971. Основна продукція ХТЗ: швидкісні гусеничні трактори на 3 т. тяги Т-74, Т-150, його колісна модифікація — Т-150К, малогабаритний садово-городний трактор Т-25, паливні вузли, запасні частини та ін. устаткування. Нараховує 50 цехів. Продукція ХТЗ експортується до ін. республік СССР та сх.-евр. країн.

Харківський турбінний завод ім. С. Кірова, підприємство енергетичного машинобудування України; споруджений 1934. 1941—43 устаткування зав. вивезено на сх., а споруди зруйновано. 1946 виробництво на Х.т.з. відновлено, у 50—70 рр. зав. зазнав кілька реконструкцій. Нараховує цехи: паротурбінний, гідротурбінний, регулювання, зварних реконструкцій, ливарний та ін. Основна продукція: парові турбіни потужністю 100, 160, 220, 300, 500 тис. квт в одному електроблоці для теплових та атомових електростанцій (зокрема для останніх з 1975 на 760 тис. та 1 млн квт в одному електроблоці) і гідравлічних (з 1954) електростанцій. Продукція Х.т.з. вивозиться до ін. республік СССР та за кордон.

Харківський Художній Інститут, вища мист. школа, заснована 1927—28 з мист.-пром. школою при ній, як наступник Харківського Художнього Технікуму образотворчого мистецтва (з 1921), створеного на базі Художньої школи та її попередника Харківської Малювальної Школи. 1934 знову деградований до художнього технікуму. Під час війни 1942 — 44 працював у Самарканді; щойно 1945 повернено йому назву і статус ви-

Харківський
Художній Ін-т

щої мист. школи. Х.Х.І. мав 3 фак.: малярський, графіки і скульптурний, готував малярів, графіків, скульпторів і (до 1934) архітектів. З ін-том були пов'язані малярі М. Бурачек, М. Козік, Б. Косарів, М. Самокиша, С. Прохоров, О. Симонов, М. Федоров, О. Хвостенко-Хвостов; графіки — Й. Дайц, В. Єрмілов, В. Касіян, І. Падалка, О. Марєнков; скульптори — Е. Блох і Б. Кратко; архітект О. Бекетов; мистецтвознавець С. Таранушенко та ін. 1963 Х.Х.І. ліквідовано вдруге і на його базі створено Харківський Художньо-Пром. Ін-т.

Харківський Художній Музей, один з великих музеїв України, створений 1920, існував під різними назвами: спочатку Церк.-Іст. Музей, основою якого були колекції Харківського і Волинського єпархіяльних сховищ старожитностей та Харківського Ун-ту. Музей поповнено церк. цінностями, зібраними по церквах і монастирях Харкова й околиць під час реєстрації іст. пам'яток. З 1922 Музей діяв під назвою Музею Укр. Мистецтва. Тоді мав 3 відділи: малярський, (стінопис кн. доби, зб. ікон 16—19 вв., портрети, нар. картини, малярство з 19 в. до сучасності); відділ скульптури; архітектурний. 1931 з музею вилучено твори образотворчого мистецтва й створено Нац.

Харківський Художній Музей

укр. картинну галерію; у 1930-их рр. Музей не був відкритий для публіки. 1944 почав діяти як Музей Укр. Мистецтва, 1949—65 під назвою Держ. Музей Образотворчого Мистецтва, згодом Х.Х.М. Експозиція Х.Х.М. займає 25 залів, складена з відділів дорев. укр. і рос., сов., закордонного (дуже вбогий) і декоративно-прикладного мистецтва. Твори визнач-

них укр. майстрів: В. Боровиковського, Д. Левицького, А. Лосенка, І. Айвазовського, М. Ярошенка та ін. експонуються у відділі рос. мистецтва. В укр. відділі значне місце займає зб. творів С. Васильківського, картини П. Мартиновича, П. Левченка, М. Беркоса, Д. Безперчого, М. Ткаченка, Т. Шевченка (автопортрет). Окрему кімнату приділено І. Рєпіну (варіант картини «Запорожці пишуть листа...»). У відділі сов. мистецтва експонуються всуміш укр. і рос. мистці; з укр. помітніші твори М. Самокиша, М. Бурачека, О. Сластіона, Ф. Кричевського, О. Мурашка, М. Дергуса, І. Іжакевича, Ю. Нарбута, М. Пимоненка, Т. Яблонської та ін. Під час війни музей був частково пошкоджений. У 1980-их рр. у фондах мав бл. 20 000 творів мистців. Х.Х.М. влаштовує індивідуальні, тематичні та пересувні виставки. Будинок Музею споруджено за проєктом архітекта О. Бекетова.

Харківський Художньо-Промисловий Інститут, вища 5-річна мист.-пром. школа в Харкові, заснована 1963 замість зліквідованого Харківського Художнього Ін-ту (1927—63). Ін-т має 2 фак.: пром. мистецтва (готує мистців-конструкторів і мистців-графіків, зокрема політ. пляката) й інтер'єру та обладнання (готує мистців декоративного мистецтва).

Харківський Червонозаводський Державний Український Драматичний Театр, діяв 1927—33 у Червонозав. роб. р-ні Харкова. Трупя складалася перев. з акторів Держ. Драматичного Театру. 1927—28 мист. керівник О. Загаров, з 1928 В. Василько, режисер Л. Кліщев, декоратори Б. Косарів, Ю. Магнер та ін. В репертуарі зразки класики з перевагою драматургії з сов. тематикою (І. Микитенка, Я. Мамонтова, М. Ірчана, Л. Первомайського, І. Кочерги); ставив також «Розбійник Кармелюк» Л. Старицької-Черняхівської і «Гріх» В. Винниченка та амер. авторів: Є. О'Нейля «Любов під в'язами» і Дж. Лондона «Вовча зграя». У складі акторів були: Є. Зарницька, М. Петлішенко, Л. Гаккебуш, В. Маслюченко, Й. Маяк, М. Тагаїв, І. Твердохліб, А. Крамаренко та ін. З 1928 В. Василько, за прикладом Л. Курбаса, заклав при театрі лабораторію акторської майстерності та режисури. 1933 Х.Ч.Д.У.Д.Т. розформовано (був критикований за конструктивізм) і основний склад переведено до м. Сталіно (нині Донецьке), де на його базі створено Сталінський Держ. Укр. Драм. Театр ім. Артема.

Харківський Юридичний Інститут, заснований 1920 на базі юридичного фак. Харківського Ун-ту, який за сов. влади спершу діяв як фак. при Ін-ті Нар. Госп-

ва, а з 1930 його виділено в окремий Ін-т радянського будівництва і права; 1935 цей ін-т перетворено на Х.Ю.І. Він готує працівників адвокатури, суду, прокуратури та органів управління. Чл. студентів у 1970-их рр. понад 4 000, у тому ч. більшість на заочному відділі. При Х.Ю.І. діє 17 кафедр й аспірантура. В ін-ті працювали відомі вчені: М. Палиєнко, В. Гордон, М. Гордон, В. Корецький, М. Максимейко, П. Недбайло, С. Вільнянський та ін.

Харківсько-Київське Тасмне Товариство, підпільне т-во, що мало за мету боротися з царським самодержавством, засноване студентами Харківського Ун-ту 1856. Серед його чл. були Я. Бекман, М. Муравський, П. Сфименко, П. Завадський, усіх бл. 40. Т-во розповсюджувало антирежимні листівки і рукописні журн. Чл. його закладали недільні школи серед робітників й утримували зв'язок з ін. підпільними гуртками. 1858 з ініціативи т-ва відбулися студентські заворушення у Харкові, у висліді яких частину чл. його виключено з ун-ту і вони переїхали до Києва, де заснували подібний гурток. 1859 Т-во мало понад 100 чл. 1860 відбулися нові арешти, і 1863 Х.-К.Т.Т. перестало існувати; деякі чл. увійшли до організації «Земля і Воля».

Харківщина, популярна назва для м. Харкова й тих адміністративно-територіальних одиниць, центром яких він був: Харківського полку (1660—1765), Харківського намісництва (1780—96), Харківської губернії (1796—1925) й Харківської обл. (з 1932). Х. належала до істор.-геогр. краю Слобідської України, суспільно-культ. й екон. життя якої зосереджувалося в Харкові.

Харламов Павло (* 1924), вчений у галузі механіки, чл.-кор. АН УРСР (з 1965), родом з Курщини. Закінчив ун-т у Москві; на Україні працював в Індустріальному Ін-ті, Ун-ті та Політехн. Ін-ті м. Донецького (з 1966 проф.); рівночасно керівник відділу прикладної математики і механіки АН УРСР. Дослідження Х. стосуються аналітичної динаміки твердого тіла.

Харлампович Костянтин (1870—1932), історик церкви й освіти на Україні, родом з с. Рогачі на Берестейщині, проф. Духовної Академії й Ун-ту в Казані, з 1917 у Києві, з 1920 — чл. ВУАН. У 1920-их рр. був на заслання в Московщині, 1929 позбавлений звання д. чл. ВУАН. Проте Х. продовжував наук. працю в ВУАН, зокрема в іст. секції М. Грушевського і в ж. «Україна», та в Комісії Соц.-Екон. Історії Д. Багалія. Праці з історії укр. Церкви та духовного шкіль-

ництва 16—17 вв., зокрема «Западно-русские православные школы 17 века» (1898), «Западно-русские церковные братства и их просветительная деятельность в конце 16 и 17 в.» (1899), велика джерельно-досл. праця «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» (I т. 1914), «Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w 16 i 17 st.» (1924), «Нарис з історії грец. колонії 17—18 ст. в Ніжині» (ЗІФВ ВУАН, XXIV, 1929) та ін. Співр. ж. «КСт.» («Борьба школьных влияний в допетровской Руси», 1902; «Острожская православная школа, 1897), ж. «Вольные Епархиальные Ведомости», ж. «Україна».

К. Харлампович

Література: Віднов В. К. В. Харлампович. В. 1933; Синіцький М. Забутий дослідник України, Календар Укр. Правос. Церкви в США на 1980.

Хармандарьян Гурген (1893—1938), лікар-рентгенолог, інж.-електрик та діяч охорони здоров'я на Україні вірменського походження. Закінчив мед. фак. Харківського Ун-ту (1917) та Харківський Електротехн. Ін-т (1932). З 1923 керівник Укр. рентгено-радіологічного ін-ту в Харкові. Одночасно завідувач відділу транспортної медицини. З 1928 завідувач катедри рентгенології Харківського Мед. Ін-ту. З поч. 30-их рр. заступник Наркома Охорони Здоров'я УССР та гол. держ. санітарний інспектор УССР. Заснував на Україні низку онкологічних диспансерів та багато рентгенологічних кабінетів. Один з гол. засновників журн. «Вопросы онкологии» та організатор I Всесоюзного з'їзду онкологів (Харків, 1931); Автор 46 наук. праць, присвячених гол. ч. рентгено-діягностиці та організації рентгенологічної допомоги населенню, у т. ч. 2 монографії. 1937 заарештований, 1938 розстріляний органами НКВД. По смерті Сталіна реабілітований.

Г. Ш.

Харов'юк Данило (1883—1916), письменник з с. Підзахаричів на Буковині, учитель. Автор реалістичних оп. з сел. життя: «Палагна» (1907), «Посліднє верем'я» (1908), «Ліцитація» (1911), «Смерть Сороканюкового Юри» (1913). Твори Х. передруковані у кн. «Письменники Буковини» (К. 1958).

Харцизьке (V—19), м. (з 1958) обл. підпорядкування Донецької обл.; 63 000 меш. (1981, 1959 — 34 000, 1926 — 5 100). Засноване 1869. Зав.: трубний, сталедротово-

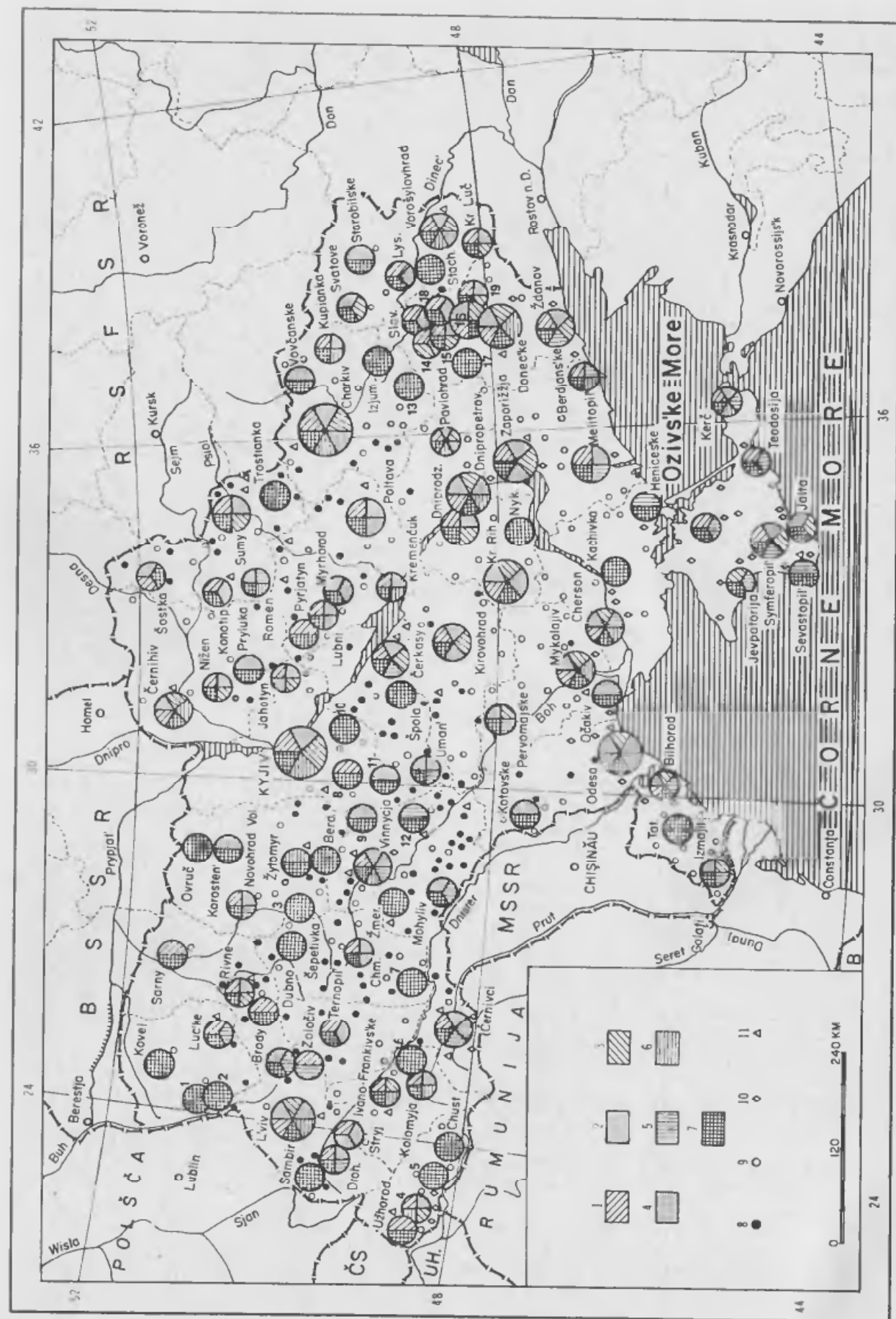
канатний, машино-будів., ливарний, металевих виробів, харч. концентратів. Метал. технікум.

Харцієв Василь (1865—1937), мовознавець і теоретик літератури, родом з Катеринослава; закінчив Харківський ун-т (1890) і викладав у сер. школах Харкова, Катеринослава й Єлисаветграду (Кіровограду), з 1929 у Єлисаветському Пед. Ін-ті. Публікував ст. з мовознавства, теорії літератури й методики викладання мов; гол. його заслугою була публікація з не цілком упорядкованих рукописів праць О. Потебні (учнем якого був Х.), не виданих за його життя, зокрема третього т. «Из записок по русской грамматике» і популяризація поглядів Потебні. Огляд життя і праці Х. подає В. Чернецький («Мовознавство», 1968, ч. 3).

Харченко Василь (1910—71), режисер і педагог родом з м. Кам'янки на Черкащині; по закінченні Київ. Муз.-Драматичного Ін-ту ім. М. Лисенка (1933) актор і режисер Укр. Драматичного Театру ім. М. Заньковецької в Запоріжжі і (з 1944) у Львові; мист. керівник Львівського Театру Юного Глядача (1947—52), гол. режисер Львівського Театру Опер та Балету (1952—56) і (з 1957) Київ. Театру Муз. Комедії. Одночасно проф. і проректор Київ. Держ. Ін-ту Театрального Мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Вистави Х.: «Отелло» (В. Шекспіра), «Свіччине весілля» (І. Кочерги), «Мужицький посол» (Л. Смілянського), «Уріель-Акоста» (К. Гуцкова); опери — «Катерина» (М. Аркаса), «Тихий Дон» (І. Дзержинського) та ін.

Харчова промисловість на Україні включає в себе понад 40 різноманітних галузів виробництва: борошномельно-круп'яну, цукрову, спиртову, пивоварну, хлібопекарську, кондиторську, молочну, рибну, крохмально-мелясну, лікеро-горілчану, макаронну, м'ясну, олійно-жирову, виноробну, консервну, соляну, овочеву тощо. Крім харчосмакової продукції, Х.п. випускає добрива, комбікорми, тютюнові, косметичні вироби, мило тощо.

Х. п. до 1913. До поч. 19 в. виробництво харч. продуктів існувало на Україні у вигляді кустарних промислів: млинарства, винокуріння, олійництва, видобутку солі, тютюнництва тощо. Як галузь фабричного виробництва Х.п. почала розвиватися у другій пол. 19 в.; лише цукрова пром-сть зародилася раніше, коли 1824 в с. Макошиному на Чернігівщині та в с. Трощині на Київщині побудовано перші цукрові зав. Зростання міськ. населення, зокрема великих центрів споживання та будівництво залізниць сприяли розвиткові пром.

виробництва у млинарстві, олійництві, спирто-пивоварінні. 1913 Х.п. вже була однією з найрозвинутіших галузей пром-сти на Україні, що за кількістю великих (цензових) підприємств (51,7%) посідала перше, а за обсягом валової продукції (927 млн карб. у цінах 1926-27, або 36,2%) та кількістю робітників (169 000, або 45,7%) друге місце. У Х.п. переважало невелике напівкустарне виробництво; з 150 000 харч. підприємств лише 1 635 належало до категорії великих (понад 100 робітників). У галузевій структурі Х.п. панівне місце належало цукровій пром-сті; на 203 цукроварнях України (84% заг.-рос. ч.) працювало 130 000 робітників (75% усіх зайнятих у Х.п.) і вироблялося 56,1% валової продукції Х.п.; у цукровій пром-сті виникла перша монополія на Україні та взагалі в Рос. Імперії — синдикат цукро-заводчиків. Друге місце належало борошномельно-круп'яній (18,7% валової продукції Х.п.). Менше розвинені були спиртова та горілчана, олійна, кондиторська, соляна й тютюнова галузі. Ін. або перебували в зародковому стані у вигляді кустарних промислів (хлібопекарська, м'ясо-молочна), або взагалі не існували (маргаринава, харчоконцентратна, розлив мінеральних вод тощо). 1913 в асортименті Х.п. України нараховувалося понад 100 назв продуктів; вироблено 1 105 тис. т цукру-піску (81,3% заг.-рос. продукції), 15,9 млн дал спирту (28,8%), 1,1 млн т солі (53,6%), 30,3 млн бляшанок (умовних) консервів (26,4%), що йшло на потреби не лише укр. ринку, але й ін. р-нів Рос. Імперії; частина продукції експортувалася за кордон.

Галузі Х.п. розміщувалися нерівномірно, за винятком борошномельної пром-сти, що була поширена у всіх р-нах

України. Підприємства цукрової та спиртової пром-сти зосереджувалися переважно на Правобережжі, консервної — на півдні, пром. виробництва вина — на Одещині, в Криму та на Закарпатті; шахтне видобування солі — на Донбасі (Артемівське, Слов'янське), Передкарпатті і Закарпатті (Солотвина). Пивоварні, кондиторські та тютюнові фабрики розміщувалися гол. в Києві, Львові, Харкові, Одесі, Миколаєві. Слабо розвинута була Х.п. у пром. осередках Донбасу та Придніпров'я.

1913—1941. Після занепаду за першої світової війни й революції (у 1920 ледве 17% порівняно з 1913) Х.п. відновилася за НЕП-у. 1926 випущено продукції на 1 млрд карб. (927 млн у 1913). За доби індустріалізації 1928—37 на реконструкцію старих та будівництво нових підприємств Х.п. було витрачено понад 1 млрд карб. капіталовкладень. Разом з цим не тільки модернізовано наявні галузі Х.п., але і створено нові (маслоробну, хлібопекарську, маргаринову та ін.) і сконцентровано виробництво: кількість підприємств зменшено до 69 100, в яких працювало 287 000 робітників (1940). На 1940 валова продукція Х.п. УРСР зросла порівняно з 1913 майже в 6 разів, проте частка в заг. обсязі пром. продукції зменшилася з 51,2% (1913) до 17,6% і зійшла на друге місце після машинобудування та металобробної пром-сти. Питома вага цукрової пром-сти знизилася 1940 до 14,2% всієї Х.п. (1913 — 56,1%), спиртової — до 2,1% (6,4%) при одночасному зростанні борошномельно-круп'яної до 23,6% (18,7%), хлібопекарської — 17,5% (1913 не було), м'ясної — до 11,4% (1913 не було) кондиторської — до 8% (2,9%) та консервної — до 3% (0,6%).

Харчова промисловість (Пояснення до карти на стор. 3568)

Легенда:

- 1 — М'ясна промисловість
- 2 — Борошномельна і пекарська
- 3 — Молочна
- 4 — Товщево-олійна
- 5 — Консервна
- 6 — Кондиторська і макаронна
- 7 — Різні галузі
- 8 — Цукрові заводи
- 9 — Виробництво масла й сиру
- 10 — Виноробні заводи
- 11 — Спиртові заводи

Назви:

1. Болодимир Вол.
2. Нововолинське
3. Полонне
4. Мукачів
5. Биноградів
6. Городенка
7. Кам'янець Под.

8. Біла Церква
9. Погребище
10. Миронівка
11. Жашків
12. Гайсин
13. Барвінкове
14. Краматорське
15. Костянтинівка
16. Горлівка
17. Красноармійське
18. Артемівське
19. Єнакієве

Скорочення:

- Lys. — Лисичанське
 Slov. — Слов'янське
 Chm. — Хмельницький
 Zmer. — Жмеринка
 Droh. — Дрогобич
 Stach. — Стаханов

Виробництво основних видів харчової промисловості УРСР

	1940		1960		1970		1979	
	УРСР всього СССР	у % до всього СССР	УРСР всього СССР	у % до всього СССР	УРСР всього СССР	у % до всього СССР	УРСР всього СССР	у % до всього СССР
Цукор-пісок — тис. т	1580	73,0	3877	60,9	5973	58,4	5935	55,7
М'ясо (включ. з субпродуктами I категорії) тис. т	299	19,9	911	20,7	1565	23,3	2223	23,2
Ковбасні та вуджені вироби — тис. т	66,8	16,5	234,4	18,0	436,4	19,1	672,2	23,3
Виготовлені риби, морського звіра, китів — тис. т	139,1	9,9	543,8	15,1	847	10,8	935	9,9
Масло тваринне — тис. т	33,3	13,2	190	25,5	245,2	25,5	348,4	26,3
Продукція з незбираного молока — тис. т	235,8	25,0	1467	17,7	3936	20,0	4740	19,0
Сир жирний (включно з бринзою) — тис. т	4,9	9,2	86,5	18,7	92,2	19,3	150,5	21,5
Олія — тис. т	159	19,8	449,2	28,3	1071	36,5	962	34,1
Маргарина та компаунд-жири — тис. т	15,2	12,6	82,2	19,1	151,4	19,9	268,8	21,1
Консерви — млн умовних банок	339	30,8	1160	23,8	2642	24,7	3995	24,8
Борошно — тис. т	6887	23,7	7278	20,1	7526	17,9	7503	17,4
Макаронні вироби — тис. т	79,4	24,4	185,2	18,4	219,5	18,5	299,3	20,0
Кондиторські вироби — тис. т	191,8	24,1	357,0	20,5	601,2	20,8	794,8	21,1
Сирт сирець етиловий — млн дал	26,5	29,7	38,7	36,7	56,4	35,6	66,1	34,5
Вино виноградне — млн дал	5,1	25,9	20,2	26,0	65,0	24,2	56,6	19,2
Пиво — млн дал	27,2	21,9	52,2	20,9	90,0	21,5	138,8	21,0
Сіль (видобуток) — тис. т	1987	45,2	3089	46,1	5093	41,1	5848	40,9

З 1941. Зазнавши руїни за другої світової війни, Х.п. в УССР була відбудована щойно 1952. Наприкін. 50-их рр. постали нові галузі Х.п. молочних концентратів та виробництво безалкогольних напоїв. За останніх десятиліть Х.п. розвивалася гол. в напрямі концентрації та модернізації виробництва на діючих та новозбудованих підприємствах. Лише за 1966—75 рр. введено в дію понад 140 і реконструйовано майже 730 зав., організовано виробництво продуктів дитячого та дієтичного харчування, утворено харчокислотну, ферментну та комбікормову пром-сть. Швидке зростання галузів, що переробляють продукцію тваринництва, спричинило зміну галузеві структури Х.п.; 1975 частка м'ясної пром-сти в заг. випуску харч. продукції зросла до 23,5% (11,4% в 1940, 17% в 1963), молочної — до 12,8% (відповідно 3%, 10,6%), рибної — 4,2% (0,9, 2,7%); разом — 40,2 (15,3, 30,3). Одночасно знизилася роля цукрової, борошномельної, хлібопекарської та спиртової пром-сти. 1976 Х.п. виробляла майже чверть валової пром. продукції в УССР. (Докладніше див. табл. виробництва харчових продуктів в УССР). 1976 в УССР діяло майже 2540 держ. підприємств, з них найбільші: цукрові комбінати у Лохвиці (найбільший в ССРСР з потужністю 7,600 т виробництва на добу та Первомайський, цукрорафінадні зав. в Сумах і Одесі; м'ясокомбінати у Києві, Дніпропетровському, Харкові, Донецькому, молочної комбінати в Слов'янському, Запоріжжі, спиртові комбінати в Лохвиці й Андрушеві, консервні комбінати у Херсоні та Симферополі, кондиторська фабрика «Світоч» у Львові та ім. К. Маркса у Києві й ін. Підприємства Х.п. УССР підпорядковуються союзно-респ. мін-вам харч., м'ясної та молочної пром-сти, рибного госп-ва, у складі яких утворені аграрно-пром. та виробничі об'єднання. Україна експортує цукор, кондиторські, ковбасні, горілчані вироби, сіль, вино тощо.

Х.п. розвинута в усіх р-нах УССР, хоч і не рівномірно (див. карту). Цукрова пром-сть зосереджена у бузякосійних обл., перев. у Вінницькій, Черкаській, Хмельницькій, Київ. та Полтавській (48% виробництва цукру на Україні 1977); олійна — в Дніпропетровській, Одеській, Запор., Харківській та Ворошиловградській (65%). Підприємства ін. галузів Х.п. розташовані перев. в місцях споживання. Здавна розвинута Х.п., гол. борошномельно-круп'яна та олійно-жирова. На Кубані та сх. Передкавказзі найважливішими центрами є Красно-

дар, Армавір, Кропоткін, Невинномиськ, Ставропіль, П'ятигорськ; на узбережжі Озівського та Чорного м. розвинута рибна пром-сть.

Проблеми розвитку Х.п. в УССР досліджують н.-д. ін-ти: цукрової, м'ясної та молочної, спиртової та лікоро-горілчаної пром-сти; проектування підприємств харч. та м'ясо-молочної пром-сти, (усі в Києві); автоматизації процесів виробництва консервної та овочесушильної пром-сти, виноградарства та виноробства (усі в Одесі); харч. та олійно-жирової пром-сти (у Харкові) й ін. Інженерів для Х.п. готують ін-ти: технологічний Х.п. в Києві, харч. та холодильної пром-сти і технологічний (обидва в Одесі).

Література: Кульмановский Л., Раппапорт И. От промысла к индустрии. Пищевая промышленность УССР за 16 лет. Х. 1934; Жеребкін Г., Миколаєва І. Розвиток харч. пром-сти, в кн. Пром-сть Радянської України за 40 років (1917—1957). К. 1957; Гак Д. Харчова промисловість України. К. 1960; Пищевая промышленность СССР. М. 1967; Размещение пищевой промышленности СССР. М. 1969; Рибачук В., Куржнір В. Планування та екон. стимулювання в харчовій пром-сті. К. 1970; Сінгаєвський І. Харчова індустрія республіки, ж. Економіка Радянської України, ч. 1, 1978; Ухвалевський Ю., Герасименко В., Захарченко О. Відтворення основних фондів харчової промисловості Укр. РСР та їх використання, ж. Економіка Радянської України, ч. 11, 1979.

В. Кубійович, Ю. Савчук

Харчук Борис (* 1931), письм. родом з с. Лози на Тернопільщині. Закінчив Полтавський Пед. Ін-т (1954) та Вищі літ. курси при Літ. Ін-ті ім. М. Горького. Працював журналістом. Кн. повістей та оп.: «Йосип з гроша здачі» (1957), «З роздоріжжя» (1958), «Станція „Настуся”» (1965), «Закам'янілий вогонь» (1966), «Неслава» (1968), «Школа» (1979), «Зазимки й весни» (1967), «Горохове чудо» (1969), «Помста» (1970), «Материнська любов» (1972); романи «Волинь» (4 тт., 1959—65), «Майдан» (1970), «Хліб насущний» (1976), «Довга гора» (1979).

«Харьковский Еженедельник», тижневик, перша газ. на Наддніпрянській Україні, виходила в травні-липні 1812. В газ. містилися матеріали з госп. життя, іноді іст. й етногр., ред. К. Нельдеген. Видавець — університетський книгар Лангнер. Серед співр. був В. Маслович. Вийшло 12 чч.

«Харьковскія Извѣстія», тижневик, виходив 1817—23 у Харкові, спершу видавець і ред. А. Вербицький, з 1819 — Рада Харківського Ун-ту, з доручення якої ред. були П. Гулак-Артемівський, Є. Філомафитський, О. Склабовський та О. Куницький. Газ. подавала матеріали з життя Харкова: про театр, нові книги, статистичні дані, побутові зарисовки;

укр. мовою друкувалися вірші Г. Квіт-ки-Оснoв'яненка.

«Харьковский Демокритъ», сатирично-гумористичний місячник, виходив 1816 у Харкові рос. мовою з намаганнями ввести укр. мову. Видавець і ред. В. Масло-вич. Ін. співр.: І. Срезневський, С. Со-мов, О. Склабовський, Р. Гонорський, Ф.

ХАРЬКОВСКИЙ ДЕМОКРИТЪ.

ТЫСЯЧА ПЕРВЫЙ ЖУРНАЛЪ

Надписанный Востылаемъ Маслоуичемъ.

Зеленський, Д. Ярославський. У «Х.Д.» співробітничав також Г. Квітка-Осно-в'яненко, який у «Х.Д.» дебютував як поет і фейлетоніст-сатирик. Журн. кри-тикував суспільні відносини в Росії. Ви-йшло 6 чч.

«Харьковъ», літ.-політ. щоденник, ви-ходив у 1877—80 рр. Газета приділяла увагу також справам земства. Між співр. були О. Бодяньський, Т. Камшенський, Д. Каченовський, М. Сумцов та ін.

Хасевич Ніл (1905—52), графік-ексліб-рист, родом з с. Дюксин на Волині; мист. освіту здобув у Варшавській Академії Мистецтв (1925—37); чл. мист. гуртка «Спокій» (1927—37); учасник багатьох ви-ставок, зокрема ви-ставок укр. графі-ки в Берліні і Празі, Міжнар. виставки дереворитів у Вар-шаві (1934), пізніше в Чикаго і Льюс-Анджелесі. Х. пра-цював гол. у ділянці екслібрису технікою деревориту. Загинув у лавах УПА. Дру-ком вийшли «Екслібрис Ніла Хасевича» (1939) і «Графіка в бункрах УПА» (1952).

Н. Хасевич

Хасидизм (назва від єврейського «га-сидім» — побожний, благочестивий), рел. секта серед жидів, містична відміна юда-їзму, що виникла на Україні у 18 в. як опозиція до догматично-обрядового фор-малізму і рабінської ортодоксії. Заснов-ником Х. був Ізраїль Бешт (1700—60), що діяв як «свята людина» і «чудодій» на Поділлі; він мав великий вплив на жид. маси, зокрема через ін. «праведних» людей, т. зв. цадиків. Рух Х. охопив і Галичину, зокрема Покуття і Гуцульщи-ну. У сер. 19 в. половина жид. громад на Україні визнавала Х. Це викликало боротьбу проти хасидів з боку оборон-ців інституційної жид. релігії, а також поль., згодом рос. урядів. У другій пол.

19 в. Х. занепав, проте спроби його від-родження з посиланням на первісні ду-ховні вартості утримують цю секту жи-вою. Х. поширився з України до сусід-ніх Литви, Білорусі, Польщі, Угорщини й Румунії. Частина визнавців Х. емігру-вала до Палестини, а рештки тих, що пережили другу світову війну, опинили-ся в Америці, де вони стали досить ра-дикальною групою серед ортодоксаль-них жидів. В. М.

«Хата», літ. альманах у двох випусках: 25. 2. і 11. 5. 1860, виданий у Петербурзі за ред. П. Куліша. Серед ін. у «Х.» були надруковані поезії Т. Шевченка п. н. «Кобзарський гостин-ець», байки Є. Гре-бінки; у розділі «Пер-воцвіт» — поезії Я. Щоголева, П. Кузь-менка. Крім того, без підпису вірші О. Псьол, присвячені покараним Кирило-методіївцям, зокрема Т. Шевченкові: «Ой, коли б я голос соло-вейка мала», «Віс ві-тер над Києвом», «Три сльози дівочі», «Заплакана Украї-на». З прози — оп. М. Вовчка «Чари»; оп. «Сіра кобила» і драма «Колії» П. Куліша, оп. «Лихо не без добра» і «Восени літо» Г. Барвінок, «Дід Мина і баба Миниха» М. Номиса. «Х.» відіграла роль збудника літ. процесу і дала перші спроби проф. укр. критики.

«Хата», ілюстрований місячник літера-тури, політики й гром. життя, перший журн. у Канаді, виходив у Вінніпегу 1911—12; ред. Я. Крет; співр.: П. Крат-Терненко, В. Цебрівський, А. Новак, М. Стечишин, О. Жеребко, О. Боян, П. Ка-зан, В. Кудрик та ін. Крім літ. спроб кан. письм., у «Х.» друковано твори Г. Хоткевича, Б. Грінченка, О. Коваленка, переклади з Дж. Лондона та ін.; ст. про шкільництво, кооперацію, матеріали до історії українців у Канаді тощо.

Хатаєвич Мендель (1893—1939), партійний діяч в УССР родом з Гомеля. З 1917 на відповідальній больш. роботі в Білорусії й Росії, 1923 секретар Одесько-го обкому КП(б)У, далі знову в РСФСР, а з 1932 секретар ЦК і Дніпропетровсько-го обкому КП(б)У, з 1937 наступник П. Постишева на посту другого секретаря ЦК КП(б)У. За ежовщини (див. Ежов) заарештований і розстріляний.

Хата-читальня, сіль. культ.-осв. уста-нова, заснована за перших рр. сов. вла-ди на Україні, після ліквідації «Просвіт»; осередок діяльності сіль. бібліотек, гурт-

ків самодіяльності, влаштування агітаційно-пропагандних лекцій і заг.-осв. доповідей. Звичайно Х.-ч. була також центром партійно-комсомольських орг-цій села. По другій світовій війні Х.-ч. почали перетворюватися на колгоспні клуби та будинки й палаци культури і залишаються ще тільки в малих сіль. місцевостях.

Хаустов Павло (1882—1944), архітект родом з Росії. Закінчив Моск. (1915) і Київ. (1933) інж.-буд. ін-ти; очолював групу планування м. Великого Запоріжжя, Києва, Ясинуватої, Ворошиловграда, Білої Церкви та ін. Автор праць з питань містобудівництва «Велике Запоріжжя» (1930), «Будівництво 1938 р. і планування Києва» у ж. «Архітектура Рад. України» (ч. 4—5, 1938) та ін.

Хаютин Давид (1896—1957), лікар-патологоанатом родом з Одеси; проф. (1934—44) Одеського Мед. Ін-ту; чл. низки наук. т-в. Автор понад 50 наук. праць, присвячених заг. патології, онкології, гельмінтозам тощо.

Хвастів, Фастів (III—10), м. обл. підпорядкування Київ. обл., положене на Придніпровській височині над р. Унавою (притока Ірпеня); великий зал. вузол, 52 000 меш. (1980). Уперше згадується під 1390, з кін. 13 в. Х. — м-ко. У 1601 дістав магдебурзьке право. З сер. 1680-их рр. до поч. 18 в. полкове м. 1702 Х. був центром антиполь. повстання С. Палія. 1793 увійшов до складу Рос. Імперії, 1797 — м-ко Васильківського пов. Київ. губ. 24. 8. 1919 бої військ УГА з більшовиками. З 1923 — р. ц., з 1938 — м. У Х. є зав.: хем. машинобудів., електротермічного обладнання, залізних виробів; рефрижераторне і моторовагонне депо, мебльовий комбінат, кравецька фабрика, харч. пром-сть. Музей історії м., архітектурний пам'ятник, дерев'яна Покровська церква (1779—81).

Хведорович Олександр (1855—1933), псевд. О. Волошина.

Хвиля Андрій (1898—1937), партійний і держ. діяч УССР 1920—30-их рр. з кол. боротьбістів, публіцист; довголітній завідувач відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, з 1933 заступник нар. комісара освіти УССР. Особливо відзначався в боротьбі проти укр. націоналізму і спричинився до ліквідації багатьох діячів укр. культури за часів П. Постишева. Темі боротьби проти націоналізму й присвячені його публіцистичні й літ.-критичні праці: «Национальный вопрос на Украине» (рос. мовою, 1926), «Ясною дорогою. Рік на літ. фронті» (1927), «Під академічним забралом», «Від ухилю в прірву» (1928), «Трубадури укр. фашизму»

(1930) та ін. Після падіння М. Скрипника Х. був автором першої переробки укр. правопису в напрямі зближення укр. мови з рос. Страчений за ежовщини (див. Єжов М.).

Хвиля Олександр (1905—77), актор родом з с. Олександро-Шуветіно на Донеччині. Сценічну діяльність розпочав у самодіяльній студії, згодом у Муз.-Драматичному Театрі ім. М. Заньковецької (1924—26), у «Березолі» (1926—34) і Харківському Драматичному Театрі ім. Т. Шевченка (до 1941). Гол. ролі: Гусак («Диктатура» І. Микитенка), Балтієць («Загибель ескадри» О. Корнійчука), Кудряш («Гроза» О. Островського) та ін. 1932 Х. дебютував у фільмі «Іван» (О. Довженка) у ролі Оратора, згодом — Кармелюк і О. Пархоменко (в однойменних фільмах), Чуб («Вечори на хуторі біля Диканьки»), Голова («Майська ніч»), Кобзар («Богдан Хмельницький»), Чирва («Кінець Чирви Козиря»). Суходолов («Секретар обкому») та ін.

«Хвиля за хвилею», літ. альманах, виданий 1900 за ред. Б. Грінченка в Чернігові. У ньому були опубліковані поезії Б. Грінченка, поезії й оп. «Лешишина челядь» І. Франка, оп. М. Коцюбинського «Для загального добра», О. Маковей «Вуйко Дорко», Т. Бордуляка «Перший раз», «Буревісник» і «Мара» Дніпрові Чайки. Крім того, твори А. Кримського, В. Самійленка, Т. Зіньківського.

Хвилювий (справжнє прізвище Фітільов) Микола (14. 12. 1893, с. Тростянець на Харківщині — 13. 5. 1933, Харків), визначний письмен. і публіцист, теоретик і речник укр. відродження 1920-их рр., нар. у родині сіль. учителів. За свідченням сучасників, Х. 1916 екстерном закінчив Богодухівську гімназію і того ж р. був закликаний (чи пішов добровільно) до війська; за перших рр. революції був активним гром. і культ.-осв. діячем на Богодухівщині, 1919 вступив до КП(б)У. 1921 Х. переїхав до Харкова й короткочасно працював слюсарем на одному з харківських зав., але невдовзі, пристав-

ХВИЛЯ ЗА ХВИЛЕЮ.

Видано в Харкові

Видано в Харкові

В Харкові, 1900

М. Хвилювий

ши до гурту письмен. навколо газ. «Вісті», очоленого В. Блакитним, перейшов на літ. працю. Писати Х. почав ще за гімназійних часів, а опинившись в Харкові, відразу став у авангарді літ. відродження тих рр. 1921 спільно з В. Сосюрою та М. Йогансеном підписав літ. маніфест «Наш універсал до робітництва і пролет. мистців українських» (зб. «Жовтень») і того ж р. видав поему «В електричний вік» та зб. поезій «Молодість»; по другій зб. поезій «Досвітні симфонії» (1922) перейшов на прозу і до поезії більше не повертався. Перше оп. Х. «Життя» було надруковане в журн. «Шляхи мистецтва» (1922), а зб. «Сині етюди» (1923) та «Осінь» (1924) відразу здобули йому визнання критиків різних напрямів: від С. Єфремова, О. Білецького та офіц. визнаного тоді критика В. Коряка до Є. Маланюка та Д. Донцова за кордоном. Орнаментально-імпресіоністичний стиль цих і пізніших лірико-романтичних етюдів Х., позначений впливами експресіонізму (з властивим цьому останньому впаданням у натуралізм), став визначальним для більшості перев. молодих тоді письмен., що входили в сов. укр. літературу. Крім того, новим у прозі Х., що надавало їй особливої сили впливу, був сміливий експеримент: уведення в розповідь щоденників, розмов з читачем, інтригування його міркуваннями над дальшим розвитком сюжету, філософування про природу мистецтва тощо. У короткочасній, ледве 5-річній творчості Х. знайшла відображення революція 1917 на Україні та перші ознаки переродження її в напрямі відновлення Рос. Імперії; усе це відтворене через сприймання подій великою галерією типів, перев. інтелігентів, спочатку захоплених революцією, але розчарованих пізнішим розгортанням її, коли, замість сподіваного відродження України, висунулася в новій іпостасі «харя непереможеного хама» («Редактор Карк», «На глухім шляху», «Синій листопад» та ін.). Звідси нещадна сатира Х. на тупе міщанство, перероджених кол. революціонерів на бюрократів і паразитів. З 1924 у творчості Х. помітне поглиблення психологічно-трагедійного зображення життя (новеля «Я», «Повість про санаторійну зону» та ін.).

Одночасно Х. стояв у центрі орг.-літ. життя: був одним з засновників літ. угруповання «Гарт» (1923) і тоді ж таки, невдоволений офіц. лінією цієї орг.-ції, об'єднав невеликий гурт письмен. під назвою «Урбіно»; пізніше виступив проти «Плугу» й «Гарту», які настановою на масовість знижували заг. мист. рівень літератури, і став ініціатором та ідейним надхненником заснованої в листопаді

1925 Вільної академії пролет. літератури (Вапліте), яка згуртувала найталановитіших письмен., що вийшли переважно з «Плугу» й «Гарту». На добу короткочасного існування Вапліте, припадає новий період творчості Х.: спроба переходу до великих прозових форм. Бл. 1925 він розпочав працю над романом «Іраїда», єдиний уривок з якого відомий під етюдом «Зав'язка». У ньому помітна зміна стильових засобів Х.: замість лірично-орнаментальної фрагментарності, розповідь тут зрівноваженіша, з наближенням до реалізму. Це саме стосується роману «Вальдшнепи», перша частина якого була надрукована в ж. «Вапліте» (ч. 5, 1927). Повністю роман не побачив світу, бо наступне ч. ж., в якому була надрукована друга його частина, було знищене в друкарні. Поминаючи розбіжності в оцінках чисто літ. вартостей роману, — послідовники Х. бачили в ньому вершинне досягнення письмен., а ін. вважали «явною невдачею» (Є. Маланюк). — «Вальдшнепи» являли собою політ. ангажований роман, який у мист. формі висловлював програму суверенного відродження України, яку, програму, Х. на той самий час формулював і в полемічних памфлетах, що ними розпочав відомому літ. дискусію 1925—28 рр. У першій серії памфлетів, що була друкована в додатку до газ. «Вісті» — «Культура і побут» (квітень—червень 1925) і того ж р. вийшла окремо під заг. назвою «Камо грядеши», Х. поставив руба питання: «Європа чи „просвіта“?». Розуміючи під „просвітою“ провінційну відсталість України під рос. гнітом, Х. відповідав на поставлене питання: «Для мистецтва — тільки — Європа». У серії «Думки проти течії» («Культура і побут», листопад—грудень 1925 і окремо 1926) Х. розвинув далі аргументацію боротьби проти «культ. епігонізму», щоб через орієнтацію на «психологічну Європу», тип людини якої він бачив «в перманентній інтелектуальній, вольовій і т. д. динаміці», — вийти на свій власний шлях розвитку: «Оскільки укр. нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання виявити й вичерпати своє національне (не націоналістичне) оформлення». У цій таки серії Х. знову ставить питання про konieczність позбутися психологічної залежності від Москви: «Від Котляревського, Гулака, Метлинського через „братчиків“ до нашого часу включно укр. інтелігенція, за винятком кількох бунтарів страждала і страждає на культ. позадицтво. Без рос. диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити,

що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку». Третій цикл памфлетів Х. «Апологети писаризму» був теж надрукований у ж. «Культура і побут» (лютий—березень 1926), але окремо вже не вийшов. У ньому далі розвинено ідею виходу укр. літератури «на цілком самостійний шлях» з орієнтацією її «у всякому разі не на російську». Тут таки й остаточно сформульована ідея самостійного розвитку України: «Росія самостійна держава? Самостійна! Ну, так і ми самостійна». Написана в цьому самому пляні трохи пізніше праця Х. «Україна чи Малоросія?» світу вже не побачила і відома тільки з цитат, наведених у по-лемічних брошурах А. Хвилі «Від ухилу — у прірву» та Е. Гірчака «На два фронти в боротьбі з націонализмом».

Уся творчість Х., зокрема роман «Вальдшнепи», який А. Хвиля у згаданій брошурі оцінив як антипартиїний, контррев. та навіть фашистський, і по-лемічні памфлети, поставили його центр. постаттю літ. дискусії, яка фактично стала дискусією про шляхи розвитку й майбутню долю України. По його боці стала нац.-ком. опозиція в КП(б)У (О. Шумський), неоклясики, зокрема М. Зеров, і більше чи менше одверто вся поступова свідомість укр. інтелігенція; проти нього не тільки літ. опоненти (С. Пилипенко, С. Щупак, В. Коряк та ін.), а й уся верхівка КП(б)У: крім А. Хвилі, Л. Каганович, В. Чубар, Г. Петровський та ін. чл. політбюро. На допомогу їм озвалися з Москви великодержавники В. Ваганян, Ю. Ларін та ін. й сам Й. Сталін, який у листі до Кагановича особливо застерігав ЦК КП(б)У перед зах. орієнтацією Х.: «У той час, як зах.-евр. пролетарські класи та їхні ком. партії повні симпатії до „Москви“, (...) укр. комуніст Х. не має нічого сказати на користь „Москви“, як тільки закликати укр. діячів тікати якомога швидше геть від Москви». Відтоді почалися безнастанні переслідування Х., і він був приневолений поступово переходити від наступальної до оборонної тактики. Щоб урятувати від розгрому елітарну літ. орг-цію Вапліте, він змушений був у грудні 1926 визнати свої «помилки», а в січні 1927 — погодитися на виключення його й М. Ялового та О. Досвітнього з цієї орг-ції. Від грудня 1927 до березня 1928 Х. перебував за кордоном, у Берліні й Відні (за деякими відомостями, також у Парижі). Довідавшись про ліквідацію Вапліте, він у січні 1928, щоб рятувати від переслідувань її чл., написав з Відня відкритого листа до газ. «Комуніст», в якому відмовився від гасла «геть від Москви» й орієнтації на Європу, але ра-

зом з тим і не складав зброї. З його ініціативи постав міжгруповий журн. «Літературний Ярмарок», який фактично продовжував лінію Вапліте. У ньому Х. ще мав змогу надрукувати сатиричні новели «Іван Іванович» і «Ревізор». Крім того, там були друковані твори В. Гжицького, В. Сосюри, І. Сенченка, О. Вишні та багатьох ін., визнані пізніше «націоналістичними». Останнім орг-ційним зусиллям Х. по ліквідації «Літ. Ярмарку» було літ. об'єднання «Пролітфронт» з журн. тієї ж назви, в якому сам Х. не надрукував жадного оп., лише в по-лемічних ст. відбивав агресивні напади «Нової Генерації» й ВУСПП-у. Після ліквідації «Пролітфронту» і примусового переходу всіх його чл. до ВУСПП-у Х. не мав органу, в якому міг би висловлювати свої погляди, а його спроби перебуватися в літ. творчості на угодну партії тематику (оп. «Майбутні шахтарі», «Останній день», «Щасливий секретар» тощо) зазнали повної невдачі. Так на поч. 1930-их рр. докраю вичерпалися для Х. можливості життя в творчості й боротьбі, і він, не маючи ін. способу висловити вголос протест проти постишевського терору, що запанував на Україні від січня 1933, поповнив самогубство. Воно стало символом найвищої жертви життям за долю свого народу.

Відразу по смерті Х. була покладена заборона на його твори і навіть на згадку його імені. Ця заборона лишилася в повній силі й після доби т. зв. реабілітації 1950—60-их рр.

Провідна постать укр. гром. думки першої третини 20 в., Х. у своїй літ. і публіцистичній творчості висловив власну концепцію про шляхи відродження України, викликаного революцією 1917. Вийти з провінційної відсталості й «наздогнати ін. народи» можна було, на його думку, тільки на шляху беззастережного здійснення ляпідарно сформульованих ним гасел: «Геть від Москви!» — «Дайош Європу!». Геть від Москви тому, що вона (як мова про літературу) «тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчив нашу психіку до рабського наслідування». Х. висунув ідею «азіатського ренесансу», тобто пробудження Азії й ін. відсталих народів, яке може початися з України, положеної між Заходом і Сходом, і «перекинутись у всі частини світу й відіграти там не домашню роллю, а заг.-людську». Орієнтацію на «психологічну Європу» Х., у згоді з М. Зеровим, вважав конечною передумовою здійснення ідеї азіатського ренесансу, бо: «Азіатський ренесанс це епоха евр. відродження плюс незрівняне, бадьоре й радісне гр.-рим. мистецтво». Сам романтик у творчості, Х. вважав,

що й стилем першої доби азіатського ренесансу має бути «романтика вітаїзму». Романтична й сама концепція азіатського ренесансу, яку Х. не мав часу й змоги належно опрацювати; тим вона багато в чому неясна і дискусійна. Але незаперечно в ній здорове зерно істини за півстоліття по смерті Х. не втратило своєї актуальності: укр. нація «найде їй одній властивий шлях розвитку» тільки за умови, що позбудеться опіки «рос. диригента» і піде на зближення з Європою. Як романтично висловився Х.: «В Європу ми поїдемо вчитися, але з затаєною думкою — за кілька років горіти надзвичайним світлом».

Історіософічна візія Х. увійшла в історію під назвою хвильовизму. Його послідовники, названі хвильовістами, були ліквідовані або під тиском терору «перебудувалися» на соцреалістів. Кілька з них по другій світовій війні вийшли на еміграцію (Ю. Бойко, П. Голубенко, Г. Костюк, Ю. Лавріненко, А. Любченко, П. Петренко); Вони виконали значну роботу над популяризацією та вивченням творчості Х. Тут таки з 1978 виходить і перше повне видання його творів за ред. Г. Костюка: «Твори в п'ятьох томах» (з солідним наук. апаратом і докладними відомостями про вид. творів Х. в УССР).

Література: Лейтес А. і Яшек М. Десять років укр. літератури, I—II. Х. 1927—28; Хвиля А. Від ухилю — у прірву. Х. 1928; Шляхи розвитку укр. пролет. літератури. (Літ. дискусія 1925—28), зб. Х. 1928; Гирчак Е. На два фронти в боротьбі з націонализмом. М. 1930; Донцов Д. Микола Хвильовий. Вісник, т. III. Л. 1933; Рудницький М. Від Мирного до Хвильового. Л. 1936; Гординосський Я. Літ. критика підсов. України. Л. 1939; Голубенко П. Микола Хвильовий і сучасність. 1947; Ган О. Трагедія Миколи Хвильового. Німеччина, м. і р. вид. не позначено; Lusk y J. G. Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917—1934. Нью-Йорк 1956; Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. Париж 1959; Маланюк Є. Книга спостережень. Торонто 1962; Шерех Ю. Не для дітей. Нью-Йорк 1964; Любченко А. Його тасмніця. Париж 1966; Смолич Ю. Розповідь про неспокій. К. 1968; Лавріненко Ю. Зруб і парості. Мюнхен 1971; Ваплітняський збірник, ред. Ю. Луцький. Едмонтон 1977; Костюк Г. Микола Хвильовий, вступна розвідка до: М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах, т. I—IV. Нью-Йорк—Балтімор—Торонто 1978—83.

І. Кошелівець

Хвіст Василь (1879—1912), укр. громад.-політ. діяч родом з с. В. Кошелівки на Чернігівщині; есер, депутат І Держ. Думи і чл. укр. громади в ній. Після того, як царський уряд розігнав II Держ. Думу, заарештований (1907) і засланий; помер на засланні в Сибіру.

Хвойка Вікентій (1850 с. Семині, Чехія — 20. 10. 1914 Київ), визначний укр. археолог чех. походження. Закінчив комерційну школу в Чехо-Словаччині, з 1876

жив у Києві, де працював учителем. З 1890-их рр. почав займатися археологією, здійснивши низку розкопів у Києві й на Наддніпрянщині; співпрацював з культ. діячами Києва, що гуртувалися в Тов. Прихильників старовини та мистецтва. З 1904 кустос археологічного відділу Київ. міського музею.

У 1893 Х. відкрив і дослідив пізньопалеолітичну *Кирилівську стоянку*, що існувала бл. 20 000 рр. тому на Подолі в Києві, де виявлено скупчення вел. кісток тварин (мамонта). Розкопи палеолітичних стоянок, крім Кирилівської, в урочищі Протасів Яр у Києві, у с. Сегище на Черкащині та ін. тривали 10 р. У цих розкопах узяв участь і В. Антонович. В 1896 Х. відкрив пам'ятки *трипільської культури* в с. Трипіль, Жуківці, Стайки на Київщині, як також на березі Дніпра в Києві. Він визначив місце цієї культури, зробив класифікацію

В. Хвойка

пам'яток і встановив час її виникнення (4—3 тисячоліття до Хр.). Х. досліджував пам'ятки *бронзового віку*, городища й кургани скитів, зокрема *Пастирське* (1898) і *Матронинське* городища на Черкащині. У 1898—1900 Х. відкрив і провів розкопи на Середньому Придніпров'ї могиляників з трупопаленнями в урнах, т. зв. *поля поховань*, які належать до *Зарубинецької* (2 в. до Хр. — 2 в. по Хр.) і *Черняхівської* (2—5 в.) культур. Він досліджував пам'ятки сх. слов'ян, зокрема поселення 7—8 вв. у Пастирському городищі та могиляниках сіверян у с. Броварки на Гадяччині, доводячи автохтонність слов. населення Середнього Придніпров'я. Значну увагу присвятив Х. дослідженню Київ. Руси, особливо Києву, де здійснив розкопи на горі Киселівці (1894), Старокиїв, горі (1907—08), де були виявлені житла і майстерні ремісників та вироби з кістки, заліза, срібла, скла. Йому належать розкопи давньоруських міст — городищ з оборонними спорудами і руїнами храмів Білгорода на Ірпіні, Витачева на Дніпрі, Шарки на Київщині, с. Кононча на Черкащині. 1903 Х. вивчав пам'ятки укр. середньовіччя, вів розкопи на замковій горі в Чигирині, де знайдено рештки споруд з 15—16 вв.

Х. брав участь у роботі XI—XIV Всерос. археологічних з'їздів, його знахідки високо оцінено на XI археологічному з'їзді в Києві (1899). Х. був автором по-

над 20 праць і статей: «Каменный век Приднепровья» (1901), «Раскопки в области трипольской культуры» (1901), «Поля погребений в Среднем Приднепровье» (1901), «Киево-Кирилловская палеолитическая стоянка и культура эпохи мадлен» (1903), «Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность» (1905), «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» (1913).

А. Жуковський

Хворостецький Іван (1888—1958), маляр, майстер ліричного пейзажу і педагог родом з с. Юридики на Тернопільщині. Мист. освіту здобув у Київ. Художньому Ін-ті (1928); чл. АРМУ, згодом Укр. Мист. Об'єднання й учасник їхніх виставок. Викладач Будівельного та Художнього ін-тів. Виставляв з 1915; його картини «Комсомолка на селі», «Косарі», «Пралі» відзначені на міжнар. виставці в Венеції (1928); жанрові картини, пейзажі: «Озеро в Тернополі» (1955), «Зима в Крем'янці» (1957), «Почаївський мотив» (1958), «Хвилі» та ін. Персональні виставки у Крем'янці і Львові (1955). Твори Х. зберігаються в музеях Києва, Тернополя, Крем'янця, Миколаєва. Помер у Почаєві.

Хвостенко Тетяна (* 1924), графік родом з Харкова; закінчила Київ. Художній Ін-т; станкова графіка, серія літографій «Нова Каховка» (1956—57); кіноплекати тощо.

Хвостенко-Хвостов Олександр (1895—1968), театральний декоратор, один з основоположників укр. сценографії, родом з с. Борисівки на Курщині. Мист. освіту здобув у Моск. училищі живопису, скульптури й архітектури. З 1919 працював на Україні у книжковій і газетній графіці, з поч. 1920-их рр. у театрі. З 1925 гол. декоратор Харківського Театру Опери та Балету; оформлення опер: «Фавст» Ш. Гуно (1924), «Севільський цирульник» Д. Россіні (1926), «Кармен» Ж. Бізе, «Льонгрін» Р. Вагнера, «Наталка Полтавка» І. Котляревського (всі 1934); у Київ. Театрі Опери та Балету: «Червоний мак» Р. Глієра (1928), «Джоні грає» Є. Кшенека (1929), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1930), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського (1935), «Прсдана наречена» Б. Сметани (1937), «Щорс» Б. Лятошинського (1938), «Най-

О. Хвостенко-Хвостов

мичка» М. Вериківського (1943), «Лісова пісня» М. Скорульського (1946), «Галька» С. Монюшка (1949), «Утоплена» М. Лисенка (1950) та ін. Роботи Х.-Х. визначаються багатством барв і відчуттям стилю муз. твору.

Література: Драк А. О. В. Хвостенко-Хвостов. К. 1962.

Хелмонський (Chelmoński) Юзеф (1849—1914), поль. маляр-пейзажист; студіював у Варшаві й Мюнхені; 1876—87 жив і працював у Парижі. У 1869—1908 рр. Х. часто відвідував Україну. Твори на укр. теми: «Субота на фільварку» (1869), «Журавлі» (1870), «Лелеки», «Повернення з балю» (1873), «Укр. дівчата», «Під дощем», «Бабине літо», «В степу», «Четверник серед заметів» і «Укр. бричка» (1873—74), «Справа у війта», «Нічний сторож» (1875), «Відлига», «Четверник» (1873 і 1881), «Дністер уночі» (1906), «Могила» (1912). Поважну частину творів Х. становила його «Україніана».

Хемії побутової промисловість, галузь хем. пром., що виробляє синтетичні засоби для миття і догляду за одягом, посудом, меблями, розфасовує лаки, фарби, фотографічні матеріали, добрива та засоби боротьби з шкідниками тощо. Товари побутової хемії в обмеженому асортименті до 1930-их рр. виробляли кустарі, згодом підприємства пром. кооперації (до її ліквідації 1956) та місц. пром-сти. Як самостійна галузь Х. п. п. оформилася в кін. 60-их рр. з організації об'єднання «Союзпобутхім» (1965), до якого входять спеціалізовані підприємства Х. п. п. Відтоді реконструйовано діючі підприємства в Одесі, Симферополі, Ужгороді, та побудовано нові — у Києві, Донецькому, Дніпропетровському. На 1969 Х. п. п. УССР становила понад 26% всесоюзного виробництва цієї галузі. 1980 в УССР в системі Мін-ва Хем. Пром-сти діяло 69 спеціалізованих підприємств і цехів Х. п. п. Найбільші з них: у Києві («Укрпобутхем») та Донецький, Дніпропетровський і Симферопільський зав. Х. п. п. Частину товарів Х. п. п. імпортують на Україну з ін. р-нів ССРСР та сателітних країн.

Хемічна промисловість, галузь важкої пром-сти, до якої належить продукція мінеральних добрив, пластмас і хем. композитів, штучного і синтетичного волокна й текстилю, органічних і неорганічних хемікатів, гербицидів, хемікатів для презервування продуктів харчової пром-сти, фото- і кіноплівки та реактивів для упакування, штучної гуми, засобів до миття та дезинфектантів, отрутохемікатів воєнного призначення, а також деяких експозитів. Основними галузями Х. п. є петрохем. (або нафтохем.) пром-сть, карбохемічна (або коксохем.)

пром-сть, заводи, що переробляють іншу хем. сировину (сірка, йод, бром) тощо. Деякі ділянки хем. виробництва, за сов. класифікацією, не належать до хем., а становлять окремі галузі пром-сти; до них належить власне нафтохем. і целюлозна та паперова (т. зв. лісохем.), коксохем., фармацевтична і найновіша — мікробіологічна пром-сть. Вироби Х. п. знаходять застосування у всіх без винятку ділянках нар. госп-ва і в побуті. Особливо швидке зростання вживання продуктів Х. п. припадає на другу пол. 20 в., коли у зв'язку з нестачею традиційних видів сировини (вовна, шкіра, деревина, хутра, навіть метали) та великим приростом населення постала потреба в заміниках цих матеріалів. Дякуючи високому ступеневі розвитку хем. науки та можливостям застосовувати в хем. виробництві автоматизацію процесів, хем. пром-сть відзначається малою трудомісткістю, але високими коштами устаткування.

До 1917. Початки Х. п. були покладені на Україні у 18 в., коли розвинулося виробництво стрільного пороху. Правда, 1764 Московський сенат, боячися повстання козаків, наказав розмонтувати всі порохові зав. на Україні, але 1777 їх відновили, і вже в 1790—95 рр. один лише зав. у Шостці покривав пол. попиту на порох всієї Рос. Імперії. Продукція пороху у невеликих кількостях була налагоджена в ін. місцевостях України, у тому ч. й у Львові. Відома була на Україні також продукція салітри (амонісової), але в 19 в. вона зовсім занепала. До ранніх підприємств Х. п. на Україні належить фабрика мідного купоросу в Путивлі (1743).

Однією з старовинних галузей Х. п. на Україні є виробництво лаків і барвників. Фарби й емалі виготовляли на Україні ще за Київ. Русі (11—12 вв.); спочатку виробництво базувалося на переробці сирих матеріалів та рослин, пізніше (з 14 в.) почали вживати природні смоли і бітуми. Першими продуцентами фарб були на Україні ганчарі, а також монастирі (Михайлівський у Києві), у 14—18 вв. кустарі. Першими великими фірмами лакофарбової пром-сти був зав. в Одесі (з 1856), далі зав. у Харкові (1857), Києві (1860), Полтаві (зав. олов'яних білил, 1870); при кінці 19 в. збудовано лакофарбові зав. у Львові й Харкові. 1910—14 лакофарбова пром-сть була винятково добре розвинутою галуззю Х. п. на Україні.

Як і в ін. галузях нар. госп-ва царської Росії, на поч. розвитку Х. п. на Україні велику роль відігравав закордонний капітал. Так, одним з перших пром. закладів хем. пром-сти був зав.

Шульце в с. Іванівка на Харківщині (з 1843), що почав виробляти сірчану кислоту. Менші зав. були в Києві й на Чернігівщині.

До дуже давніх галузей Х. п. України належить соляна пром-сть. Лише в 1913—16 рр. почалася переробка солі калію в Калуші (Галичина). Цю переробку поширено після першої світової війни на Стебник, який у 1922—32-их рр. постачав для сіль. госп-ва зах. земель калініт. Продукція соди почалася на Україні під кін. 19 в. (див. Содова пром-сть). У 1870-их рр. розвинулася коксохемічна пром-сть.

Центром виробництва сірників з 1850-их рр. був Львів, згодом і Чернігівщина.

На початку 20 в. почалася на Україні продукція кавчукових виробів; перший зав. з уваги на потреби війни збудовано в Києві. 1915 налагоджено випуск деяких хем. речовин на зав. «Коксобензол» у Донбасі, а 1916—17 побудовано зав. синтетичної азотової кислоти в Юзівці (тепер Донецьке) та на содовому зав. в Слов'янському. Хем. фабрики побудовано також в Одесі (суперфосфатна, лакофарбова), Костянтинівці, Маріуполі (ультрамариновий зав.). Тоді ж вступив у дію зав. анілінових барвників у Рубіжній. Всі ці зав., значно поширені й розбудовані, працюють донині, а деякі з них (Рубіжанський, Донецький) належать до найбільших хем. заводів на Україні.

Вартість всієї Х. п. України на 1913 перевищувала 20 млн. крб. золотом, що становило 10% вартості Х. п. Рос. Імперії. За видами хемікатів продукція України 1913 становила (в млн т):

А. Первинні хемікати:

а) кам'яновугільна смола	38,6
б) 25%-ова амоніачна вода	16,1

Б. Вторинні продукти:

а) сірчаноокислий амоній	13,5
б) важкі мастила	10,9
в) пек	12,6

1917—41. Воєнні дії першої світової війни та революція 1917 поважно пошкодили підприємства Х. п. на Україні. 1921—27-і рр. були добою реорг-ції. У листопаді 1921 створено на Україні трест «Хемвугілля», який перейменовано 1922 на «Південхемтрест» (кілька хем. фабрик України увійшли до всесоюзного тресту «Фосфатотук»). 1927—28 Україна давала 15,4% всієї продукції Х. п. ССРСР, вартістю на 56,5 млн золотих крб. 1928 створено Комітет хемізації при Раді нар. комісарів УССР; того ж р. продукція Х. п. досягла рівня 1914. За першої п'ятирічки пляновано вкласти в хем. пром-сть УССР 320—340 млн крб. Наголос кладено

на збільшення випуску мінеральних добрив для сіль. госп-ва і налагодження продукції хемікатів воєнного значення. Для цього побудовано ряд нових заводів: суперфосфатний у Костянтинівці, кіно-фотоплівки в Шостці, зав. «Харпластмас» у Харкові та зав. пластиків у Прилуці. З давніших значно поширено зав. в Донецькому, Одесі, Вінниці.

З посиленням централізації і ліквідацією системи Вищої Ради Нар. Госп-ва (1932) укр. Х. п. підпала під управу новоствореного всесоюзного Наркомату важкої пром-сти в Москві. До нових підприємств того часу належить Горлівський комбінат (синтетичний аміак з коксового газу), Дніпропетровський галалітовий зав., лако-барвникові фабрики в Дніпропетровському і Гуляй-Полі, фабрика етеру в Києві, суриковий зав. у Кривому Розі (залізни пігменти) і перший на Україні зав. штучного віскозного шовку — «Київського».

З проектів 3 п'ятирічки (1938—42) здійснено лише деякі новобудови: азотно-туковий зав. у Дніпродзержинському, Слов'янський новосодовий зав. та перші цехи Лисичанського хемкомбінату. 1940 Х. п. давала (в тис. т): мінеральних добрив — 1 012, сірчаної кислоти — 407, кальцинованої соди — 434, кавстичної соди — 64, калійних добрив — 82, лакіє — 45, фарб і барвників — 8, синтетичного волокна — 1,6; у продукції суперфосфатів УССР здобула 1941 майже монопольне становище в ССРС. 1939 з Всесоюзного Наркомату важкої пром-сти виділено окремий наркомат Х. п., і йому передано найважливіші укр. підприємства т. зв. первинної хемії. Швидке зростання Х. п. видно зі збільшення її основних фондів (у млн крб.): 1928 — 154, 1932 — 464, 1937 — 1270.

З 1944. Війна 1941—45 знову зруйнувала Х. п. Її відбудова тривала довше, ніж ін. галузів пром-сти, бо рівночасно з відбудовою доцільно було модернізувати технологію виробництва, зокрема у видобутку сірчаної кислоти, кавстичної соди та калійних добрив. Довоєнний рівень у цих галузях досягнуто щойно в 1952—56-их рр. Великий крок вперед зробила Х. п. України щойно в 1955—70-их рр., коли плянувальні органи республіки мали змогу дещо більше керувати її розбудовою. За ці рр. побудовано нові хем. підприємства: хем. реактивів у Шостці та Черкасах, бромовий заз. в Красноперекопському на Криму, хем. комбінат у Сумах, зав. у Львові, сірчаний хем.-гірничий комбінат у Роздолі, зав. фарб у Донецькому, зав. штучного волокна в Черкасах, Чернігові й Сокалі, шинний зав. у Дніпропетровському, хем.-металургійний комбінат у

Калуші, калійний комбінат у Стебнику, сірковий комбінат у Яворові. Рівночасно на існуючих хем. комбінатах Донбасу побудовано нові цехи, які опановували нові види продукції, передусім пластмас та композитів. Разом з тим частка України в Х. п. всього ССРС зросла з 10% у 1913 до 21% в 1940 і 23% у 1970; у тому ч. продукція мінеральних добрив до 29% ССРС, сірки — 64%, сірчаної кислоти — до 18%, синтетичних барвників — до 32%, соди кальциновинної — до 25%, соди кавстичної — до 12%, пластмас — до 25%, отрутохемікатів — до 12%, побутової хемії — до 33%.

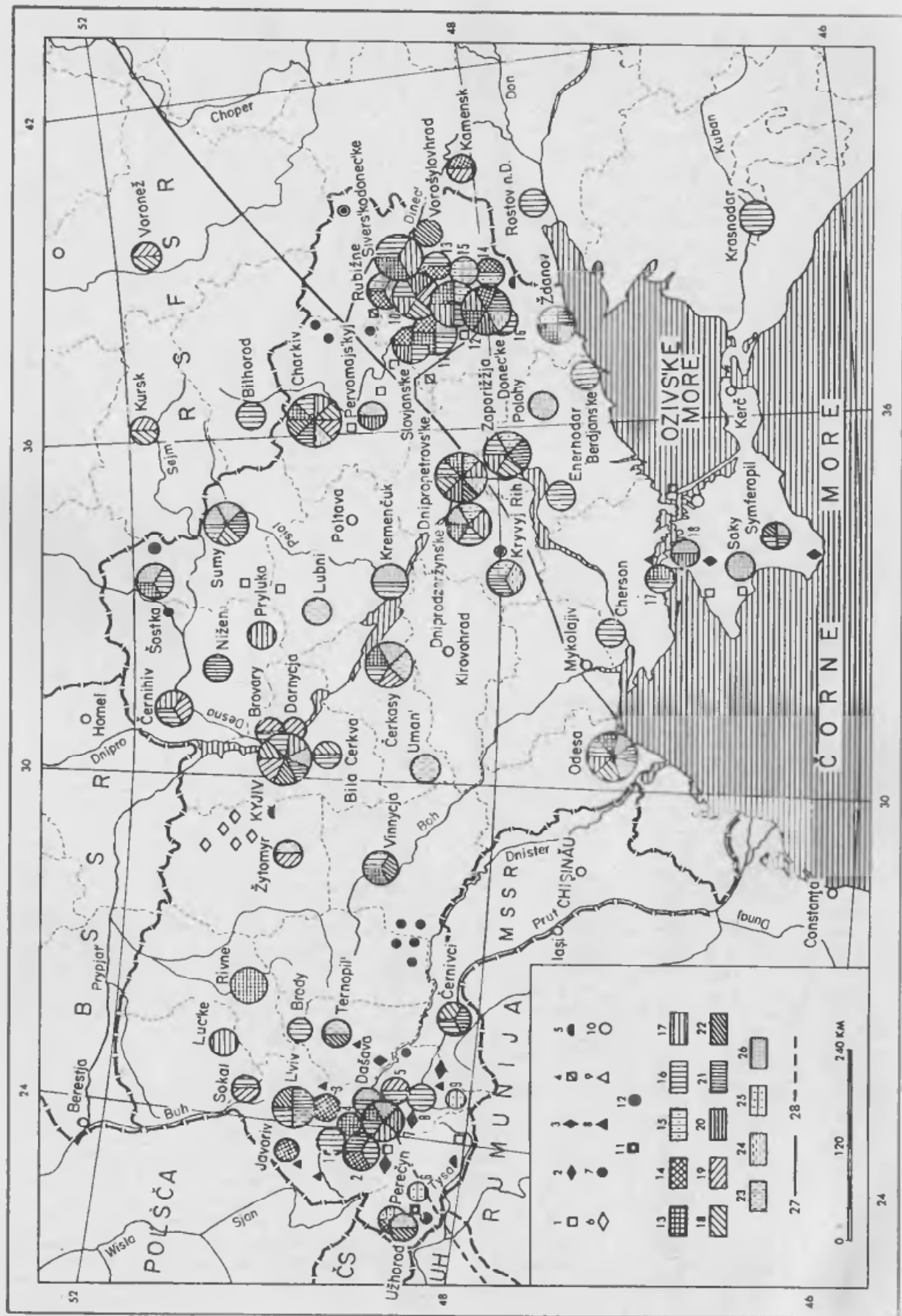
Значення Х. п. зросло ще більше в 1970—80-их рр., коли побудовано нові зав. синтетичного волокна в Житомирі, топкової органічної синтези в Івано-Франківському, новий шинний комбінат у Білій Церкві, зав. азотних добрив у Рівному, зав. двоокису титану в Криму, фабрику капролактаму на Сіверодонецькому комбінаті й ін.

Випуск синтетичних волокон на Україні (в тис. т):

	1950	1965	1970	1981
хемічні волокна	2,9	43,9	65,3	164,3
у тому ч.:				
штучні волокна і нитки	2,9	20,3	23,3	61,1
синтетичні волокна і нитки	—	23,6	41,9	103,2
штапельне волокно	—	2,2	7,0	15,9

Випуск штучного волокна в УССР становив 1975 19% продукції ССРС, віскозних ниток — 37%. Виріб штапельного волокна і целофану розпочато в 1974—80-их рр. Продукція пластмас, синтетичних смол та склопластиків налагоджена на Україні відносно задовільно; тут працює бл. 30 великих фабрик, побудованих перев. після 1950. Випуск карбонідних смол становив 1970 — 47 000 т, алькідних смол — 14 400 т, кремнієвих органічних сполук — 3 660 т.

У зв'язку зі збільшенням видобутку сірки в зах. обл. України змінилася структура вихідної сировини для виробу сірчаної кислоти (на 1975 у % до всієї сировини; в дужках — 1960): колчедан — 48,9 (66,9), елементарна сірка — 37,1 (16,8), похідні гази — 14,0 (16,3). Також у структурі вихідної сировини для виробу азотових хемікатів відбулися великі зміни: збільшення природного газу коштом коксового: 1965 коксовий газ становив 50,7% вихідної сировини, природний газ — 49,3%; відповідні числа на 1975: 23,9% і 76,1%.

Однією з найголовніших ділянок Х. п. на Україні є мінеральні добрива. Продукцію (в тис. т) видно з таблиці:

	1965	1970	1975	1981
Всі добрива	7 312	11 541	18 265	21 146
у тому ч.:				
фосфатні	2 777	3 761	6 302	7 844
азотні	3 905	6 810	10 840	12 513
калійні	630	959	1 096	759

Наладнано також випуск метилового спирту, ацетальдегіду, винної (оцтової) кислоти, вініль-ацетатів, нітрону та різних емульсій, потрібних для виробу субститутів для одягу (штучна шкіра, штучні хутра, покриття для сидінь в автомобілях тощо). У секторі лаків і фарб введено в дію цехи, які почали продукувати прозорі лаки для покриття дерев'яних меблів, цехи, що продукують похідні алкідних смол; збільшено виробництво мумій та залізного сурика, ультрамаринових сполук. Бл. пол. продукції укр. лакофарбникової продукції вивозиться за межі УССР, у тому ч. до багатьох ін. країн. У ділянці гербицидів укр. Х. п. перейшла в 1970-их рр. на випуск безпечніших з екологічного та гігієнічного погляду й ефективніших продуктів (етеросульфонат, дихоральмовина, трихлорацетат натрію, кельтан та ін.). Але продукція препаратів ДДТ

та ДНОК все ще становить поважну частину гербицидів.

Частка укр. Х. п. в продукції всього СССР на 1965—70 становила (у %): всі мінеральні добрива — 21, сірчана кислота — 18, сода кальцинована — 64, отрутохімікати — 12, вироби побутової хемії (пластмаси, волокна й ін.) — 33. Зміна відбулася ще в тому, що в 1960-их рр. переважала в укр. Х. п. первинна (велика) хемія, а в 70-их рр. різко підвищилася частка виробів вторинної хемії. Особливо гальмує зростання Х. п. на Україні потреба скорочувати випуск тих хемікатів і синтетичних матеріалів, що виробляються на базі переробки нафти, а також вугілля.

Х. п. належить до малотрудомістких ділянок важкої промисловості. Вона потребує коштовного устаткування, значної кількості джерел енергії, великої кількості хем. первинної і допоміжної сировини, але порівняно невеликого ч. робітників, зате з великим відсотком фахівців високої кваліфікації. На кінець 1973 укр. Х. п. zatrudнювала 19 170 спеціалістів з вищою та 36 000 з середньою спеціальною освітою, тобто 6,4% і 4,5% всіх zatrudнених у пром-сті України. Питома вага Х. п. в продукції всієї пром-сти УССР становить на 1975—80-і рр. незмінно 6,3% (за вартістю продукції в оптових цінах 1975); частка виробів Х. п. в структурі предметів споживання — 2,4% всіх пром. товарів широкого вжитку.

Хемічна промисловість

(Пояснення до карти на стор. 3580)

Легенда:

1. Кухонна сіль
2. Калійна сіль
3. Вапняки
4. Крейда
5. Доломіти
6. Апатити
7. Фосфорити
8. Сірка
9. Бром
10. Йод
11. Барит
12. Мінеральні барвники
13. Добривна промисловість
14. Гірничо-хемічна промисловість
15. Коксохемічна промисловість
16. Нафтохемічна промисловість
17. Пластичні смоли й маси
18. Синтетичний кавчук і гумове виробництво
19. Виробництво хем. волокна
20. Содова промисловість
21. Лаки й фарби
22. Побутові хемічні продукти
23. Хем.-фармац. продукти
24. Синтетичні барвники
25. Деревно-хем. продукція

26. Інші галузі

27. Трубопровід ам'яку з Тольятті, Сіверсько-донецького й Горлівки до «Південного (Южного) порту» к. Одеси
28. Трубопровід ацетилену з Ленінвароша (Угорщина) до Калуша

Числа:

1. Дрогобич
2. Борислав
3. Новий Розділ
4. Стебник
5. Івано-Франківське
6. Свалява
7. Калуш
8. Долина
9. Надвірна
10. Лисичанське
11. Костянтинівка
12. Горлівка
13. Стаханов
14. Макіївка
15. Єнакієве
16. Мар'їнка
17. Вірменське
18. Красноармійське

Продукція хем. промисловости України

Види продукції (в тис. т)	1913	1928	1940	1945	1950	1960	1970	1980
Мінеральні добрива	36	57	1 012	136	1 536	3 853	11 541	19 739
Сірчана кислота	45	72	407	72	395	1 311	2 223	4 507
Сода кальційована	113	167	413	122	531	773	871	1 077
Сода кавстична	36	39	78	8	41	104	218	396,4
Лаки та фарби	10	—	55	—	93	205	400	1 100
Хемічне волокно	—	—	1,6	—	2,9	14,2	65,3	161,2
Отрутохемікати для сіль. г-ва	—	—	—	—	—	7,0	34,6	84,4

Література: Ададуров І. Виробництво нітратової кислоти. Х. 1930; Турченко Я. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине (XIX в. и первая половина XX в.). К. 1957; Хем. пром-сть України, гол. ред. А. Рукавишников. К. 1960; Химическая промышленность Украины за 50 лет советской власти, ред. Г. Вилесов, А. Рукавишников. К. 1967; Хем. пром-сть УССР перед 1968 р. (ст. Т. Дубовенка, Н. Анишиної, І. Козієва) в зб. Вопросы развития народного хозяйства УССР. К. 1967; Развитие химической технологии на Украине, т. I, ред. І. Щека, т. II, ред. А. Клименко. К. 1976. С. Процюк

Хемічне машинобудування, галузь машинобудування, що виробляє апарати, машини, комплексні технологічні лінії та устаткування для хем. пром-сти. Х. м. постало з кін. 19 в. і значно зросло за останніх десятиліть у зв'язку з розвитком хем. (зокрема нафтової і газової) пром-сти. На Україні поч. Х. м. можна уважати невеликі напівкустарні зав., які виробляли машини для цукрової пром-сти (поч. 20 в.). Фактично Х. м. розвинулося в 1920-их рр., а самостійною галуззю стало у 1930-их рр. на основі докорінно реконструйованих і поширених машинобудів. зав. У Сумах (ім. Фрунзе), Києві («Більшовик»), Хвастові («Червоний Жовтень»), Бердичеві («Прогрес»); крім цього, постало кілька спеціалізованих підприємств Х. м.

Після занепаду 1941—44 Х. м. відбудовано, і при кін. 1950-их рр. воно перевищило обсяг довоєнної продукції, а пізніше його значно розбудовано. Постали нові зав. Х. м. в Коростені, Павлограді, Сніжному. На Україні діє бл. 30 спеціалізованих зав. Х. м. і в понад 30 ін. галузях машинобудування виробляється хем. устаткування.

Україна дає понад 33% загальносоюзного випуску хем. устаткування. Обсяг її продукції не публікується. Відоме ли-

ше виробництво хем. устаткування і запасних частин до нього в оптових цінах підприємств в млн карб. (на 1 січня): 1975 — 170,1, 1980 — 204,8, 1981 — 26,3.

Хемічних волокон промисловість, галузь хем. пром-сти, що виробляє штучне і синтетичне волокно, целюфанову плівку тощо. Сировиною є деревна та бавовняна целюлоза, полімерні матеріали — продукти переробки вугілля, нафти та природного газу. Х. в. п. постала на Україні напередодні другої світової війни з введенням у дію 1937 фабрики віскозного шовку в Києві (нині виробниче об'єднання «Хімволокно»). Швидкий розвиток Х. в. п. припадає на 1960—78 рр.; за цей період заг. обсяг виробництва Х. в. п. зріс у 12 разів і становить 168 900 т хем. волокон; утворено виробництво синтетичних волокон, на які припадає більше пол. продукції Х. в. п. УССР. Питома вага галузі у структурі хем. пром-сти респ. зросла за цей період з 5,7 до 8,2%. У виробництві Х. в. п. найбільшу питому вагу має шовк для корду та техн. виробів (43,5%), штучне та синтетичне штапельне волокно (33,2%) і синтетичний та штучний шовк (23,2%). Майже $\frac{2}{3}$ продукції Х. в. п. використовується у виробництві товарів широкого вжитку. З їх застосуванням було вироблено (1975) 4% бавовняних, 87% вовняних, 99% шовкових, 4,6% лляних, 86,5% панчішно-шкарпеткових виробів. Частину хем. волокон УССР імпортує з РСФСР. У 1978 на Україні діяло 5 підприємств Х. в. п. (з них 4 введені в дію за останні 2 десятиріччя): виробничі об'єднання «Хімволокно» у Києві та Чернігові (з 1959—61), зав. ім. XXII з'їзду КПРС у Черкасах (з 1961), Сокалі (Львівська обл., з 1969), Житомирі (з 1974).

Виробництво хем. волокон в УССР (у тис. т, в дужках у відсотках до всього ССРСР)

Назва продукції	1940	1950	1960	1970	1980
Хемічні волокна	1,6 (14,5)	2,9 (12,1)	14,2 (6,7)	65,3 (10,5)	161,2 (13,2)
У тому ч.:					
Штучні волокна	1,6 (14,5)	2,9 (12,6)	8,2 (4,2)	23,3 (5,1)	60,9 (10,1)
Синтетичні волокна	— —	— —	6,0 (39,8)	42,0 (25,1)	100,3 (17,6)

Хемічно-фармацевтична промисловість на Україні розвинулася досить давно, чому сприяла наявність місцевої сировини (мінеральні солі, спирт, бром, лік. води тощо). Піонерами її були споч. чужинці: лябораторії — І. Зінгера (заснована 1874), П. Легра (1875) і К. Левітона (1884) — всі три в Одесі, пізніше постали ін. фармацевтичні лябораторії: Ф. Деля в Лубнях, С. Снапіра в Кременчуці, К. Дебу біля Слов'янського, К. Шмідта й А. Марцінчика в Києві. 1914 найбільшими підприємствами Х.-ф. п. були лябораторії зав. «Санітас», «Стелля», «Лябор», «Фарм-гален». Аж до другої світової війни велику роль відігравали аптеки, в яких за рецептами лікарів виготовляли ліки зі складових (найчастіше імпортованих) матеріалів. Однією з перших аптек на Україні була аптека у Львові (1392—1400); щойно з поч. 18 в. постали аптеки в Глухові (1707) і Лубнях. 1896 у Києві було всього 7 аптек; перша з них була аптека Бунге (1728).

В УССР після першої світової війни усі незруйновані підприємства зосереджено в т. зв. «Укрмедторзі» й з об'єднаних менших підприємств створено більші фармацевтичні зав. (ім. Свердлова, «Здоров'я трудящим», «Червона зоря»). Розпочато заходи для виготовлення з лікарських рослин мед. препаратів у Лубнях і Житомирі. Безпосередньо перед другою світовою війною побудовано нові фармацевтичні зав. в Одесі і Львові. Але виробництво складніших ліків та препаратів (чи вітамінів) перебувало ще в експериментальній стадії, покищо лише в лябораторіях н.-д. ін-тів (головні з них: Укр. Ін-т Експериментальної Фармації та Всеукр. Н.-Д. Ін-т Ендокринології й Органотерапії, обидва в Харкові). Потреба населення в медикаментах покривалася лише на 50—60%, важливіші ліки одержували лише великі лікарні та поліклініки. До 1930—35 рр. більші фармацевтичні підприємства УССР перебували у віданні нар. комісаріату здоров'я УССР, але в 1935—37 рр. великі зав. підпорядковано Москві, і з цього часу Х.-ф. п. працює за планами

і програмами, визначеними «главками» моск. мін-ств.

Стан Х.-ф. п. покращав помітно аж у 1950-их рр. Тоді наладжано продукцію антибіотиків, у першу чергу типу пеніциліни та стрептоміцини (зав. ім. Свердлова); неоцид та глюкозокадази почали випускати в 1963—65 рр.; імацину та левіміцентину пізніше. На Україні побудовано нові зав. вітамінів та рослинних антибіотиків (в Умані, Борщагівці та Дарниці). 1957 почали масово продукувати протитифозні вакцини, а також біогенні стимулятори (в Лубнях та Одесі). Розбудовано випуск зуболікарських препаратів у Харкові, медичного гіпсу в Щирці, гігроскопічної вати в Чернівцях. 1964 на Дарницькому зав. наладжано виробництво ін'єкційних розчинів у ампулах. У 1950—60-их рр. почали виробляти фітохемічні препарати для лікування і контролю серцево-судинної системи (строфантина, гетоксина, давкаріна, корглікон, резерпіна); їх випуск концентрований на зав. «Здоров'я трудящим» (Харків) та на Львівському хем.-фармацевтичному зав.

1980 на Україні працювали 24 великі фармацевтичні зав. та 30 допоміжного профілю. Асортимент продуктів Х.-ф. п. охоплював на поч. 1970-их рр. бл. 900 назв, у тому ч. низка вітамінних препаратів. Частина готових, масово випродукваних ліків у рецептурі аптек України становила 1974 бл. 65% (в США 95%); 35% ліків виготовляють аптеки. Деякі препарати виготовляють окремі цехи зав. ін. галузей пром-сти, напр., глюкозу продукує Верхньодніпровський крохмальний зав., органотерапевтичні препарати з тваринної сировини — цехи-лябораторії м'ясокомбінатів у Полтаві, Вінниці, Донецькому, Ворошиловграді. Водночас велику кількість найновіших, експериментальних ліків комплексної структури випускають лябораторії н.-д. ін-тів, не лише фармацевтичного профілю, але й Ін-т Колоїдної Хемії та Хемії Води АН УРСР, ін-ти сектора ендокринології та токсикології (в Харкові і Києві), Ін-т Органічної Хемії АН УРСР й ін. Ріст продукції Х.-ф. п. за повоєнні рр. видно з таблиці:

Продукція деяких хем.-фармацевтичних виробів в УССР у 1950—1975 рр.

Продукти	1950	1965	1970	1975
Готові ліки, млн пакетів чи фляконів	114	642	927	1 302
Готові вакцини в млн ампуль	59	439	572	700
Вітаміни у формі таблеток чи драже (т)	381	1 779	2 293	3 637
Синтетичні вітаміни (т)	0,19	39,7	147	304
Сировина (і півфабрикати) з лікарських рослин (т)	217	1 444	2 653	3 952
Зуболікарські апарати	821	1 092	1 781	2 067

У 1970-их рр. Х.-ф. п. покривала бл. 80% потреби в ліках установ та пацієнтів. Не вистачає деяких сульфамідних препаратів, анальгезуючих засобів антикоагулянтів, галенових препаратів та ін. Досить примітивне було упакування готових ліків; щойно побудова двох нових спеціальних зав. (у Мар'янівці і Баківці на Житомирщині та в с. Кодра на Київщині) 1975 дещо поліпшила ситуацію. Пізно наладжано виробництво розпилювачів для хвороб носа, горла (на Білгород-Дністровському зав., повної потужності він досяг лише під кінець 1970-их рр.), а також рентгенологічних і автоматично рекордуючих фільмових плівок для модерної апаратури, пов'язаної з технікою комп'ютерної діагностики. На поч. 1980-их рр. мед.-лікувальна автоматика та комп'ютери застосовувались уже в кількох спеціалізованих лікарнях УССР, зокрема в секторі онкології та ендокринології.

Н.-д. ін-ти видають два журнали: «Фармацевтичний журнал» (6 разів на рік), та «Украинский биохимический журнал» (6 разів на рік), а також періодичний збірник «Фармакология и токсикология».

Література: Борисюк Ю. Аптечное дело в УССР. К. 1958; Натрадзе А. Очерки развития химико-фармацевтической промышленности СССР. М. 1967; Ена М. Развитие химико-фармацевтической промышленности в Укр. ССР. Л. 1967; Туркевич М. Фармацевтична хемія. К. 1973. **С. Процюк**

Хемія, наук. дисципліна, яка досліджує фізичні та хем. властивості речовин, їх реакції, як також практичне використання цих реакцій (див. *Хем. промисловість*). Практичне застосування хем. знань відоме на Україні здавна, воно було пов'язане з виготовленням і використанням металів, їхніх сплавів, емалю, пороху тощо (підприємства для виготовлення пороху існували з 16 в.). Значну роль у розвитку хем. наук за нових часів на Україні мали наук. т-ва природознавців, які існували в Харкові, Києві та Одесі. Матем.-Природописно-Лікарська Секція НТШ у Львові з 1897 видавала зб., в яких були друковані ст. з хемії та укр. хем. термінології.

Перші наук. дослідження з Х. провадилися на поч. 19 в. в Харківському Ун-ті (В. Каразин, Ф. Гізе). Там таки у 1864—87 М. Бекетов вивчав термохемію та теорію розчинів, а пізніше його учні та співр. досліджували кінетику реакцій, адсорбцію, топохем. та молекулярний поліморфізм. Важливі також праці М. Измайлова з теорії кислот/основ і електролітів. Визначними вченими у Харківському Ун-ті були О. Данилевський (фізіологічна Х.) та В. Палладін

(біохемія), а дослід з органічної Х. провадили О. Ельтеков і К. Красуський. Перший підручник фізіологічної Х. О. Ходнева з Харківського Ун-ту вийшов 1847. У Київ. Ун-ті важливі дослід над дисоціацією молекул провадив у 1879—84 рр. М. Каяндер, також Я. Михайленко (термодинаміка розчинів) та О. Сперанський (теорія розчинів, 1905—19). Праці з кольоїдної Х. провадив І. Борщов від 1869. Широко розвинув цю галузь Х. А. Думанський, який 1912 почав викладати в Київ. Ун-ті кольоїдну Х. та видав тоді монументальну монографію про кольоїдні розчини. В ділянці органічної Х. в Київ. Ун-ті працювали П. Алексеев і М. Бунге та світової слави С. Реформатський, який відкрив реакцію творення β-оксикислот при допомозі цинк-органічних сполук. У 1867—89 рр. В. Кістяковський працював у ділянці біохемії над обміном вуглеводів, зокрема глікогену.

У 50—60-их рр. 19 в. у Львівському Ун-ті дослід з органічної та аналітичної Х. провадив Л. Пейаль. У 1872—1910 В. Радзішевський досліджував різні питання заг. та фармацевтичної Х.; важливі також праці з фіз. Х. С. Толлочка в 1905—35 рр., а з органічної Х. — В. Кемули і Е. Ліннемана. В Одеському Ун-ті в кін. 19 — на поч. 20 в. праці з органічної Х. провадили М. Мелікішвілі, пізніше М. Зелінський, з кольоїдної Х. Ф. Шведов, з фіз. Х. — О. Саханов (електрохемія неводних розчинів), А. Рабинович (аномалія провідності), О. Фрумкін (електрокапілярні явища) і Л. Писаржевський (перекиси та надкислоти). Цей останній, працюючи в 1913—34 рр. у Дніпропетровському, заснував там Ін-т Фіз. Х. і створив основи електронної Х. і каталізи. Визначним укр. біохеміком у Віденському Ун-ті в кін. 19 в. був І. Горбачевський, який 1882 синтезував сечову кислоту з сечовини та гліцини.

По революції рівень і розвиток хем. наук був не однаковий. Більшість наук. праць велася далі в ун-тах та політехн. ін-тах, хоч пізніше роль основних дослідів з Х. перебрали новозасновані ін-ти АН УРСР, які нині й репрезентують найвищий рівень хем. науки на Україні. Вони диспонують більшими засобами для наук. праці і співпрацюють з ун-тами, політехн. ін-тами та ін. дослідними осередками, подекуди координуючи їх працю у визначених завданнях.

Ін-ти Х. АН УРСР репрезентують галузі Х., на які ця наука є тепер поділена, хоч не всі галузі Х. мають свої ін-ти. Напр., аналітична Х. вивчається в Ін-ті Фіз. Х. та в Ін-ті Неорганічної Х.;

кафедри аналітичної Х. існують в усіх ун-тах, чотирьох політехн. ін-тах та деяких технологічних ін-тах.

Відділ Х. та хем. технології АН УРСР складається з наступних н.-д. установ: Ін-т Заг. та Неорганічної Х., Ін-т Х. високомолекулярних сполук з Сектором нафтохемії, Ін-т Фіз. Х. ім. Л. Писаржевського з Відділом фізико-органічної Х. у Донецькому, Ін-т Кольоїдної Х. й Х. води, Ін-т Органічної Х., Ін-т газу та лабораторії Ін-ту Заг. й Неорганічної Х. в Одесі. Ін-т Фіз. Х. ім. Л. Писаржевського заснований 1927 в Дніпропетровському, від 1944 — у Києві. Він складається (1967) з відділів: гетерогенна каталіза (В. Ройтер, І. Корнійчук); каталітичне гідрування, каталізатори різних пром. процесів, електронна теорія каталізи (М. Русов, В. Власенко); окислювальна каталіза — каталізатори і механізм окислення олефінів, теорія хроматографічної аналізи газів (М. Рубаник); рідкофазна каталіза (Я. Гороховатський); синтеза сорбентів на базі силікатній, алюмінатній тощо (І. Неймарк); адсорбція і йонний обмін, дослідження кольоїдів (Д. Стражеско); хем. будова та реактивність (О. Бродський, І. Грагеров, В. Геллер); фотохемія (В. Даїн); радіаційна Х. (А. Кабакчі). В Ін-ті Фіз. Х. працювали визначні вчені в галузі спектроскопії (І. Обреїмов, А. Приходько, М. Вукс), фізико-хемії твердого та рідкого тіла (С. Уразовський, О. Голик), електрохемії (А. Машовець, О. Афанасьєв), теорії електродів (В. Фінкельштейн), фізико-хемії силікатів (П. Будников). Від 1966 до Ін-ту належить Донецький відділ фізико-органічної Х., де вивчаються механізм та кінетика органічних реакцій (Л. Литвиненко, Р. Кучер, С. Баранов). Ін-т заг. та неорганічної Х. створено 1921 у Києві. Дир. ін-ту були — В. Плотников, В. Яворський, А. Кіпріанов, А. Думанський, 1960 — Ю. Делімарський. 1965 Ін-т складався з 6 секторів, які об'єднували 25 відділів: Х. комплексних сполук (2 відділи, дослідники: Я. Фіялков, А. Бабко, К. Яцимирський); електрохемія (5 відділів, Ю. Делімарський, М. Граціанський, Б. Марков); кольоїдна Х. (3 відділи, — дослідники: А. Думанський, Ф. Овчаренко, О. Куриленко, Е. Натансон); фізико-Х. металургійних процесів (4 відділи, дослідники: І. Шека, М. Фортунатов, В. Сажин, Я. Горощенко); Х. та технологія рідкісних металів (7 відділів, дослідники: М. Полусєков, В. Назаренко); Х. і технологія води (4 відділи у Вишгороді, один з дослідників Л. Кульський). Ін-т органічної Х. створений 1939 на базі Ін-ту Хем. Технології АН УРСР, нині в Києві. Дир.

ін-ту були — В. Яворський, А. Кіпріанов, від 1960 — О. Кірсанов. Основними відділами ін-ту є Х. фосфороорганічних сполук (О. Кірсанов), елементоорганічних ізоціанатів (Г. Деркач), Х. фосфороорганічних комплексоутворювачів (Н. Фещенко), фосфороорганічних присадок і негорючих рідин (Я. Іващенко), Х. гербіцидів (В. Черкасов), Х. півпродуктів (С. Солодушенков), проміжних продуктів і барвників, які містять флюор (Л. Ягупольський), кольору і будови органічних сполук (А. Кіпріанов), механізмів органічних реакцій (Є. Шилов), синтетичних фізіологічно активних речовин (П. Пелькіс), природних фізіологічно активних речовин (О. Свищук), фотосинтези (О. Ясников), моделювання технологічних процесів органічної синтези (Р. Мельников).

Ін-т Х. високомолекулярних сполук існує від 1958 у Києві. Першим дир. був К. Корнєв, з 1965 — Ю. Ліпатов. Основні відділи ін-ту: синтези полімерів (К. Корнєв), фізико-хемії полімерів (Ю. Ліпатов), фізики полімерів (Ю. Єгоров), кінетики та механізму полімеризації (Т. Ліпатова), еластомерів (Т. Грищенко), тримірних полімерів (С. Омельченко), олігомерних сполук (Ю. Спірін), модифікації полімерів (О. Качан) та технології мономерів і полімерів (А. Шевляков). На поч. 60-их рр. основними напрямками роботи ін-ту були: синтеза термостійких полімерів; хем., фотохем. і радіаційно-хем. модифікація полімерів; синтеза селективних іонообмінників та розвиток технології синтези мономерів і полімерів. З 1965 ін-т досліджує з'ясування причин особливих фіз. та хем. властивостей поліуретанів та вивчає їх зв'язок з хем. будовою і структурними особливостями; досліджує синтези нових ди- і триізоціанатів та олігомерних сполук; вивчає механізм та кінетику міграційної полімеризації та реакційної здатності співучасних сполук; виявляє основні закономірності перетворення поліуретанів на цінні полімерні матеріали: еластомери, синтетичні волокна тощо. Сектор нафто-хемії (В. Гутиря) працює над Х. вуглеводнів та їх хем. перетворень. Ін-т Біохемії існує від 1932 у Києві. Він був організований 1925 на базі кафедри біохемії при Харківському Мед. Ін-ті, якою керував О. Палладін. Спершу в ін-ті було 4 відділи: біохемії м'язової і нервової діяльності, порівняльної біохемії, біохемії харчування і зоотехн. біохемії. Від 1945 в ін-ті працюють відділи: біохемії нервової системи (О. Палладін), біохемії м'язів (Д. Фердман), структури та функції білка (В. Беліцер), біосинтези та біологічних властивостей

білків (М. Гулий) і біохемії вітамінів (Р. Чаговець), а 1963 створено ще 5 відділів: біохемії нуклеїнових кислот, біохемії ферментів, фотобіохемії (В. Вендт), біохемії росту (В. Короткоручко) і біохем. фармакології (С. Балусь). При Ін-ті діє Укр. Біохемічне Т-во, яке нараховує понад 800 чл. Ін-т Газу АН УРСР створено 1949 під керівництвом М. Доброхотова. Пізніше його очолив В. Копитов. Основним завданням ін-ту є дослідження хем. переробки вуглеводних газів, використання горючих газів у промисловості, автоматизація хем. переробки та спалювання газів. Ін-т Кольоїдної Х. та Х. води АН УРСР створено 1967 на базі сектора кольоїдної Х. і Сектора Х. й технології води Ін-ту Заг. та Неорганічної Х. АН УРСР під керівництвом Ф. Овчаренка, пізніше О. Куриленка. Ін-т розробляє теоретичні та експериментальні дослідження в галузі кольоїдної Х., фізико-хемії природних сорбентів, кольоїдних металів та Х. очистки вод.

Деякі ділянки Х. вивчаються в нехем. ін-тах АН УРСР. Так, напр., досліді над синтезом та будовою боридів, карбідів, силіцидів, нітридів та сульфідів деяких рідкісних та рідкісноземельних елементів ведуться в Ін-ті Проблем Матеріалознавства АН УРСР. Фіз. властивості полімерів досліджуються в Ін-ті Механіки АН УРСР. Питання геохемії, основоположником якої був В. Вернадський, який з 1919 вивчав склад різних мінералів та закономірності їх поширення в земній корі, тепер досліджують в Ін-ті Геол. Наук АН УРСР, зокрема геохімію інертних газів, скандію та германію.

Журн. з різних ділянок Х.: місячник «Украинский Химический Журнал» (1948—), від 1969 також в укр. мові, раніше «Укр. Хімічний Журнал» (Х. 1925—38); двомісячник «Укр. Біохімічний Журнал» (1946—), раніше «Біохімічний Журнал» (1937—41), передтим «Укр. Біохем. Журнал» (1934—37) на базі «Наук. Записок Укр. Біохем. Ін-ту» (1926—33); двомісячник «Теоретическая и Экспериментальная Химия» (з 1965); двомісячник «Фармацевтический Журнал» (1930—41, потім з 1959), його попередник «Фармацевтический Журнал» (1928—29); матеріали з Х. друкувалися також у журн.: «Вісті Укр. АН» (1928—34), згодом «Вісті Всеукр. АН» (1935—36), далі «Вісник АН УРСР» (з 1947). У 1934—48 виходили «Записки Ін-ту Хімії АН УРСР», 1926—36 — «Наук.-Техн. Вісник» у Харкові, 1936—47 — «Вісті Ін-ту Фіз. Хемії».

Праці з Х. друкувалися також, хоч не завжди систематично, в «Наук. Записках» та «Вісниках» ун-тів Київ., Харківського, Дніпропетровського та з 1948

Львівського, Чернівецького й Ужгородського, як також політехн. ін-тів Київ., Одеського, Харківського та Львівського.

Література: Турченко Я. Основные пути развития общей неорганической и физической химии на Украине. К. 1957; Развитие науки в Украинской РСР за 40 рр. К. 1957; Історія Київського Університету. В-во Київ. Ун-ту. К. 1959; Історія Академії Наук УРСР. К. 1967; Академія Наук УРСР. К. 1969.

С. Трофименко

Хенцинський Чеслав (1851—1916), патолого-анатом родом з Варшави; лікар в Одесі (1877—92). Праці в галузі заг. патології, мікробіології та епідеміології, зокрема чуми й малярії.

Херескул (Herescu) Доситей (1709—89), єп. у Радівцях (з 1750), з 1782 — єп. Буковини з осідком у Чернівцях. Завдяки інтервенції Х. 1783 австр. уряд дозволив перенести мощі св. Івана, патрона Буковини, з Жовкви до Сучави. За його єпископства 1782 створено з кол. манастирських мастків фонд (понад 200 000 га землі), призначений для фінансування потреб бук. єпархії. Х. (румун з походження) прихильно ставився до культ.-рел. потреб укр. населення Буковини.

Херсон (VII—13), обл. м. в Півд. Україні, положене на правому високому березі Дніпра, за 15 км від Дніпровського лиману, великі морський і річковий порти; аеропорт; 329 000 меш. (1981). Заснований 1778 як м. з фортецею і суднобудівною верф'ю (адміралтейством) для створення Чорноморської флотії на місці рос. укріплення Олександр-Шанець, яке існувало з 1737. Названо на честь античного Херсонесу Таврійського. Будову реалізовано за недовгий час силами тис. зігнаних солдатів і кріпаків-селян; будівництвом спершу керував ген. У. Ганнібал. 1783 в Х. відбувся спуск на воду першого військ. судна рос. Чорноморської флотії. 1783 Х. став пов. м., з 1803 — центром Херсонської губ. Однак верф за 8 років стала непридатною, і її перенесено до Миколаєва. Гол. значення в Х. мала торгівля і транспорт, зокрема з кін. 19 в. після поглиблення річища Дніпра і Дніпрового лиману та будови Дніпровського каналу. Х. став великим портом (зокрема вивіз пшениці і вовни). Натомість пром-сть (харч., мех. і чавуноливарний та ін. зав.) мала другорядне значення. Населення Х. збільшилося до 59 000, на 1913 до 81 000.

За сов. влади Х. став великим пром. м. (попри занепад у роки війни 1941—44). Провідні галузі пром-сти м.: металообробна і машинобудів., зокрема суднобудування і с.-г. машинобудування, харч. і текстильна. Найважливіші підприємства машинобудів. і металообробної

пром-сти: Херсонський комбайновий зав. ім. Г. Петровського, суднобудів. і судноремонтний зав. ім. Ксінтерну, судноремонтний зав. ім. В. Куйбишева, електромашинобудів. зав., зав. карданних валів. З підприємств харч. пром-сти найбільшими є Херсонський консервний комбінат, хлібний, м'ясний, рибний комбінати, млиноксмібінат, молочний, виноробний зав., макаронна фабрика. Легка пром-сть представлена одним з найбільших в СРСР Херсонським бавовняним комбінатом, шкіряно-взуттєвим комбінатом, взуттєвою і швейною фабриками. Працюють нафтоперегінний зав. (нафту перевозять водним шляхом з Кавказу), великий склотарний зав., зав. залізобетонних виробів тощо. Пром. підприємства виробляють морські вантажні судна, танкери, сейнери, теплоходи, тракторні причеви тощо. Херсонський морський порт провадить великі експортно-імпорتنі операції з багатьма країнами світу.

Населення Х. швидко зростає (у тис.): 1926 — 58, 1939 — 97, 1959 — 158, 1981 — 329. Нац. склад населення у 1926 і 1959 рр. (приблизно) у % був такий: українці — 36 і 63, росіяни — 36 і 29, жида — 25 і 6, ін. 3 і 2.

Х. значний наук. й культ. центр: пед. та с.-г. ін-ти, 12 сер. спеціальних училищ і технікумів (м. ін. судномех., машинобуд., гідро-метеорологічний, мед., 2 морехідні); 2 театри — обл. муз.-драматичний і ляльковий, філармонія; Херсонський Краєзнавчий Музей; Укр. наук.-досл. ін-т зрошувального хліборобства. Пам'ятки архітектури: залишки валів і воріт фортеці (18 в.), Чорноморський госпіталь (1803—10, архітект А. Захаров), адміралтійський арсенал (кін. 18 в.), Спаський собор (1781) та ін.

Література: Барабашов Ю. Херсон. К. 1964; Херсон за 50 рр. радянської влади. 1917—1967. Одеса 1967; Сергеева Г., Архипов Е. Херсон. К. 1968; Херсон. Путеводитель. Симферополь 1977.

В. К.

Херсонес Таврійський (грец., за середньовіччя Херсон, у слов'янських джерелах Корсунь). Старогрец. м.-держава в півд.-зах. частині Криму (бл. теперішнього Севастополя). Х. Т. був заснований 422—21 до Хр. грец. вихідцями з Гераклії як грец. м. на півд. узбережжі Чорного м. і за античної доби став важливим торг., ремісничим і політ. центром півд.-зах. побережжя Криму. Екон. і політ. розквіт Х. Т. припадав на 4—2 вв. до Хр. Він був демократичною державою, мав власні гроші; основою його економіки було виноградарство, рибний промисел, ремесла і торгівля (збіжжям, а також худобою та рибою) з ін. грец. м.,

скитами й таврами. У 1 в. до Хр. Х. Т. прийняв зверхність боспорського царя Мітрідата VI, а згодом Риму; з кін. 4 в. по Хр. увійшов до складу Візантійської Імперії. З 5 по 11 в. Х. Т. був най-

Херсонес Таврійський

більшим м. на півн. березі Чорного м. і важливим центром візант. культури. Наприкін. 10 в. на короткий час Х. Т. оволодів кий. кн. Володимир В. З того часу (частково вже раніше) культ. впливи Візантії на Київ. Русь йшли переважно через Х. Т. (Корсунь). З поч. 13 в. (від захоплення Константинополя хрестоносцями) Х. Т. опинився в залежності від Трапезундської Імперії. У другій пол. 13 в., коли торгівлю на Чорному м. монополізували генуезці, Х. Т. швидко занепав і був знищений татарами (1299 нападом Ногай, а в кін. 14 в. — Едігея).

Дослідження руїн кол. Х. Т. розпочато з 1827, а систематичні розкопки з 1876 (Р. Ленер, К. Гриневич, Г. Белов, П. Якобсон та ін.). При розкопках виявлено залишки грец., рим. і візант. оборонних мурів, житлових кварталів, домів з басейнами на дощову воду, лазничками й ін. устаткуваннями, госп. і ремісничих споруд; понад 50 христ. церков, термів, театру (на 3 000 осіб) тощо. За мурами м. розкопано чимало поховань з багатим інвентарем. На території Х. міститься Херсонеський Історико-Археологічний Музей-Заповідник.

Література: Шестаков С. Очерки по истории Херсонеса в VI—X веках по Р. Х. М. 1908; Белов Г. Херсонес Таврический. П. 1948; Якобсон А. Средневековый Херсонес XII—XIV вв. П. 1950; Пятишева Н. Ювелирные изделия Херсонеса. М. 1956; Кадеев В. Очерки истории экономики Херсонеса Таврического в I—IV вв. нашей эры. Х. 1970.

М. Лабунька

Херсонеський Історико-Археологічний Музей-Заповідник у Севастополі, відкритий 1892 на базі археологічних знахідок з розкопів старогрец. м. Херсонесу Таврійського, приміщений у кол. монастирі на території розкопів, спершу мав назву «склад місц. старожитностей», з 1980 під сучасною назвою. У фондах музею бл. 200 000 експонатів з 5 в. до Хр. до 15 в. (понад 5 000 в експозиції): археологічні, епіграфічні (серед них присяги херсонесців з 3 в. до Хр., декрети на честь Діофанта, 2 в. до Хр. тощо),

нумізматичні колекції, поліхромні розписні стелі (4—3 вв. до Хр.), мозаїки, керамічний посуд. Дві експозиції відображають античну і середньовічну історію м. Херсонесу з залишками оборонних споруд, вулиць, площ, будинків, термів, міськ. водосховища, монетного двору тощо. Музей видавав «Херсонесский сборник» (1926—59), з 1960 «Сообщения Херсонесского музея».

Херсонська єпархія (Х. і Одеська, спочатку Х. і Тавричеська) існує з 1837, з катедрою в Одесі. У Х. є. діє один чоловічий монастир (перед 1 світовою війною були 2 чоловічі і 3 жін.) і єдина на укр. землях духовна семінарія.

Херсонська область, обл. у півд. частині УССР, у межах Причорноморської низовини, 28 500 км², 1 179 000 меш., у т. ч. 698 000 міськ. 481 000 сіль. (1981). Нац. склад за переписом 1970: українців — 78,4%, росіян — 18,3%, білорусів — 1,0%, жидів — 1,0%, ін. — 1,3%. 8 м., 30 с. м. т., 18 районів, 216 сіль. рад.

Херсонський бавовняний комбінат, одне з найбільших текстильних підприємств СРСР. Будівництво розпочато 1952. Першу чергу комбінату введено в експлуатацію 1961, другу — 1964. У складі комбінату 3 прядильно-ткацькі й обробна фабрики. Випускає мебльово-декоративні, костюмно-платтяні, сорочечні, білизняні, хусткові, ворсові тканини і вироби з махрової тканини. За сировину править бавовна і штучне віскозно-штатпельне волокно. Комбінат виробляє 388 000 т прядива і 194,3 млн погонних м тканини на рік (1976). Об'єм реалізованої продукції — 387 млн крб. (1976). Тканини комбінату експортуються до багатьох країн.

Херсонський Краєзнавчий Музей, постав 1963 на базі Херсонського Археологічного Музею Старожитностей (з 1907 Херсонський Міськ. Музей Старожитностей і Мистецтва, з 1911 Херсонський губ. іст. музей), основаного 1860 В. Гошкевичом з його власних знахідок при розкопках на Херсонщині, доповнених знахідками Р. Скадовського (з о. Березані), І. Стемковського (з Подніпров'я) та ін., і з прилученого до нього 1963 Херсонського Природознавчого Музею, створеного Ю. Пачоським (1899). У фондах Музею понад 70 000 експонатів (в експозиції 10 000). Музей має 3 відділи: природи, дорев. минулого (археологічні знахідки бронзової доби, скитські пам'ятки, матеріали з Ольвії, слов'янських поселень 9—11 ст.) і сов. історії. Х. К. М. має філії в Кахівці, Генічеську, в Новій Кахівці і в Цюрупинську. Музей видавав «Летопись Музея» (9 ч., 1909—1929).

Хижинський Леонид (* 1896) графік, послідовник Ю. Нарбута, родом з с. М'ястківки на Вінниччині; мист. освіту здобув у Київ. Художній школі (1918), у Ю. Нарбута (1920) та в Вищому Держ. Художньо-техн. Ін-ті в Ленінграді (1927). Працював перев. в книжковій графіці: оформлення кн. М. Рильського («Деходяться дороги», 1929), М. Бажана («Поезії», 1930); ілюстрації до творів Г. Келлера, К. Гольдони, П. Меріме та ін.; обкладинки, фронтисписи, заставки, фірмові знаки; зокрема багато нового Х. вніс у мистецтво екслібрису. Твори Х. експонувалися на виставках АНУМ у Львові (1932 і 1933—34). З 1930-их рр. Х. працював у Ленінграді.

Хижняк Антон (* 1907), письмен. родом з с. Зачепилівки на Харківщині. Закінчив Харківський Пед. Ін-т; працював журналістом, 1950—60 — ред. «Літ. Газети». Автор зб. оп. «Львівські оповідання» (1948), «Килимок» (1961), «Краса життя» (1962); п'єси «На Велику землю» (1949); повістей «Тамара» (1959), «Невгамовна» (1961), «Онуки спитають» (1963), «Нільська легенда» (1965), «Київська прелюдія» (1977); роману «Данило Галицький» (1951). Крім того, нариси, публіцистика тощо.

Хижняк Володимир (* 1925), прозаїк і перекладач з м. Черкас. Закінчив Київ. Ун-т (1949), працює викладачем англ. мови. Автор зб. повістей та оп. «Любар» (1972), «Дивовижне перо» (1974); переклади з Джона Болла, Агати Крісті.

Хиляк Володимир (1843—93), письмен. фейлетоніст і збирач етногр. матеріалів. гр. кат. свящ. родом з с. Верхомля В. на Лемківщині; друкувався в газ. «Слово» (1870—87), «Русский Сіонъ», «Страхопудъ», «Новый Проломъ», «Бесѣда» та ін. (псевд. Ієронім Анонім, Лемко-Семко, Я-сам, Нелях та ін.). Х. автор розвідки «Свадебные звичаи у лемковъ» у «Литературномъ Сборнике» (1872), реалістично-побутових повістей та оп. і гуморесок, писаних язичієм. Твори Х. вийшли зібраним вид. у 3 тт. (1882) п. н. «Повѣсти и рассказы Ієронима Анонима»; 4 т. з нарисом біографії Х. (І. Левицького) вийшов 1887. Найпопулярніший твір Х. — повість «Шибеничний верх», двічі перевиданий укр. літ. мовою.

Хилько Раїса (* 1950), балерина родом з Дніпропетровського; закінчила Київ. хореографічне училище (1968), солістка Київ. опери. Партії: Раймонда (одноіменний балет О. Глазунова), Аврора й Оділія-Одетта («Спляча красуня» та «Лебедине озеро» П. Чайковського), Егіна («Спартак» А. Хачатуряна) та ін. Виступала в Японії, Португалії та в сателіт-

них країнах; лавреат Міжнар. конкурсу артистів балету в Варні (1978).

Химич Юрій (* 1928), архітект і маляр-аквареліст родом з Кам'янця-Подільського; закінчив Київ. Інженерно-Будівельний Ін-т (1954) й аспірантуру Академії Архітектури УРСР (1958). Цикл акварельних етюдів з архітектурних пам'яток України (1954—72), зокрема старих м. — Києва, Львова, Чернігова та ін.

Химій Єронім Ісидор (* 1919), сп., укр. кат. діяч-василіянин, родом з Канади (Редвей, Альберта), студіював у Римі; чл. протоігуменату ради провінції Чину Василіян (1958—1960), секретар і чл. ген. курії Чину в Римі (1961—74); ректор Папської Колегії св. Йосафата (1966—74); до-радник Сх. Конгрегації у Ватикані; 1974 призначений сп. новоутвореної укр. кат. епархії з осідком у Вестмінстері, Бритійська Колумбія, Канада.

Хирів (IV—3), м. на Передкарпатті над р. Стрвяжем, р. ц. Львівської обл.; зал. вузол, 3 500 меш. (1970). До 1939 у Х. діяла єзуїтська школа. Укр.-поль. бої взимку 1918—19.

Хирівка, с. Кіровоградської обл.; городище киммерійського часу на березі р. Чорноліски, обведене 3 паралельними рядами валів і ровів, з 250 пізнішими могилами між другим і третім рядом. Існувало далі й за скитської доби.

Хитрик Свирид (* 1895), вчений в галузі металургії, проф. Дніпропетровського металургійного ін-ту. Праці стосуються металургії сталі й феросплавів.

Хитриков Василь (* 1922), маляр родом з Катеринослава; мист. освіту здобув у Київ. Художньому Ін-ті; тематичні картини, серія портретів «Наш сучасник» (1968—69) тощо.

Хитько Володимир (* 1914), різьбар на дереві родом з Миргорода на Полтавщині; вчився в студії образотворчого мистецтва при Моск. Спілці Художників (1930—32) і у підготовчих класах малярського фак. Всерос. АН у Ленінграді (1934—36); барельєф «Богдан Хмельницький» (1954), панно «Слава Донеччини» (1960), декоративні тарілки й ін.

Хінкулов Леонід (* 1912), літературознавець і критик родом з Києва. По закінченні Київ. Ун-ту (1933) працював журналістом і викладачем літератури й мови, проф. Автор розвідок з іст. літератури сов. періоду: «Словник укр. літератури. Письм. Радянської України» (1948), «Шляхи боротьби за радянську літературу на Україні» (1948); низка праць з шевченкознавства: «Тарас Шевченко» (1960), «Тарас Шевченко і його сучасники» (1962); з іст. рос. літератури: «Максим Горький» (1947), «Олександр Сергійович

Пушкін» (1937); рос. мовою: «Тарас Григорьевич Шевченко» (1957), «Горький и Украина» (1961), «Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников» (1969), «Литературные маршруты. Экскурсии по Киеву» (1969) та ін.

Хіра Олександр (1897—1983), церк.-культ. діяч, свящ. на Закарпатті; проф. і ректор духовної семінарії в Ужгороді (1934—39); в нац.-культ. праці бл. співр. о. А. Волошина. З 1947 керував Мукачівською епархією як таємно висвячений 1945 сп. Арештований 1949, двічі суджений, не міг вернутися на Закарпаття. З 1962 жив у Казахстані, де 1978 сов. органи зареєстрували його як кат. свящ., що обслуговував німців, литовців і поляків та неофіц. українців. Помер на засланні в Караганді.

сп. О. Хіра

Хлисти, секта, початково пов'язана з рухом рос. старообрядців (сер. 17 в.). Зазнавши суворих переслідувань у Росії, Х. рятувалися на укр. землях, де їхні громади («кораблі») перетривали на Київщині, Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Кубані й ін. землях до другої світової війни. На Україні Х. називали шалапутами; самі ж вони називали себе «Божими людьми». Гол. пункти вчення Х. охоплені 12 «заповідями», в яких зокрема стверджується, що божество може втілюватись у людині, яка на це заслуговує побожним життям; одночасно може бути кілька «христів» і «богородиць», євангельська наука не обов'язкова, бо наступні покоління після Христа мали своїх христів; життєві проступки ведуть до вічної згуби душі. Треба побоювати забаганки тіла, не належить шанувати природних батьків і не треба мати дітей. Однак позашлюбні зносини допускалися, як вияв духа, особливо на зібраннях («раденнях»). Популярності на Україні Х. не здобули. З укр. авторів уперше згадує про них Димитрій Туптало у «Розыску». Див. також Секти.

Хлібопекарна промисловість, одна з найбільших галузей харчової промисловості, підприємства якої виробляють різні види хлібопекарних виробів з продовольчого борошна (хліб та булки різних сортів, пиріжки, борошністі кондиторські печива тощо). До поч. 1920-их рр. на Україні Х. п. властиво не існувала. Потреби маси населення у хлібопекарних виробах задовольнялося перев. до-

машинним виготовленням їх. Пекарні, що діяли гол. чином у великих та сер. м. були дрібні, основані на ручній праці кустарні підприємства. Потужна високомеханізована Х. п. постала за перших п'ятирічок. Перший великий хлібозав. збудовано в Одесі 1930. Пізніше введено в дію хлібозав. в Києві, Харкові, майже в усіх містах Донбасу та ін. пром. центрах УССР. 1940 на Україні пром. випікання хлібопекарних виробів на душу населення становило понад 100 кг (1913 — 2 кг). Х. п. була другою щодо значення галуззю харч. пром.-сти і становила 1940 17,5% її продукції; згодом її частка зменшилася, хоч виробництво збільшилося. Всього на Україні 1970 налічувалося 1701 підприємство Х. п., у т. ч. в системі М-ва харч. пром.-сти УССР — 534, Укоопспілки — 1067, ін. орг-цій і відомств — 100. На Україні 1970 було виготовлено 6691 тис. т. хліба і хлібопекарних виробів (1940 — 4 099). Рівень механізації в Х. п. становить бл. 80%.

«Хлібороб», популярний двотижневик, орган Радикальної Партії, виходив з квітня 1891 до вересня 1895 у Львові й Коломиї; ред. І. Франко (1891), М. Павлик і С. Данилович. «Х.» порушував гром.-політ. й екон. проблеми села, містив публіцистичні ст. (М. Драгоманова, І. Герасимовича, В. Стефаника, Л. Мартовича й ін.); також літ. твори І. Франка, Л. Мартовича, В. Короленка тощо.

«Хлібороб», популярний госп. двотижневик, орган Ради культури краю для воєводства Буковини, виходив у Чернівцях 1904—13; ред. С. Смоль-Стоцький.

«Хлібороб», сел. тижневик, перша на підрос. Україні газ. укр. мовою; виходила «явочним порядком» (без офіц. дозволу) в Лубнях у листопаді—грудні 1905 коштом і заходами Лубенської Укр. Громади; ред. В. Шемет. Наклад — 5 000. Після появи 5 ч. заборонена владою.

«Хлібороб», місячник, присвячений справам кооперації і сіль. госп-ва, виходив у Харкові 1907—18, укр. і рос. мовами; вид. Харківського сіль.-госп. т-ва.

«Хлібороб», газ. націоналістичного напрямку в Бразилії, виходив як тижневик у Курітібі в 1938—73 (з перервою 1941—47), з 1974 — як місячний бюлетень.

OLAVRADOR
Хлібороб

«Х.» є продовженням тижневика «Укр. Хлібороб», заснованого 1924 П. Карманським у м. Порто Уніоні і 1935 перенесеного до Курітіби. 1931 «У.Х.» мав португальськомовний додаток «Укр. Життя» («Vida Ukraina»), у 1938—40 — гумористичний місячник «Батіжок». «У.Х.» і «Х.» були органами Укр. Союзу, перетвореного 1938 на Хліборобсько-Освітній Союз;

найбільший наклад сягав 1 200 примірників. Визначніші ред. до 1940: П. Карманський, В. Куц, І. Палятинський та І. Горачук; з 1948: М. Гец, С. Плахтин і О. Ващенко.

«Хліборобська Молодь», навчально-виховний місячник, орган гол. секції хліборобського вишколу молоді, т-ва «Сільський Господар». Виходив 1934—39 у Львові; ред. Є. Храпливий.

«Хліборобська Правда» (1923 «Хлібороб»), політ. тижневик, появлявся (нерегулярно) 1924—38 у Чернівцях. До 1930 орган Нац. Хліборобської (рум.) Партії, згодом Укр. Хліборобської Партії; стояла на послугах рум. політики, поборювала Укр. Нац. Партію. Видавець і ред. К. Кракалія; співр.: Г. Андріяшук, С. Никорович-Гнідий (ред. «Літ.-наук. додатку» і стор. «Жіночі справи» 1935), О. Ковальський, І. Бордейний.

«Хліборобська Україна», ідеологічний орган Укр. Союзу Хліборобів Державників, неперіодичний зб., 8 ч. якого появилось у Відні 1920—25, ред. В. Липинський. У «Х.У.» друкувався осозний політ. трактат В. Липинського «Листи до братів хліборобів» та його полемічні ст. «Покликання варягів», «Організація Хліборобів» та ін. Спробу аналізу подій 1918 на Україні, зокрема закордонної політики Укр. Держави, опублікував Д. Дорошенко, теоретичні ст. («Історія і політика», «Влада і культура») містив С. Томашівський; про екон. перспективи України і ролі жидів у її госп. писав М. Тимофіїв. Питанням історії присвячені ст. І. Борщака («Орликіяна»), Д. Оляничина, О. Скорописа-Йолтуховського; історії Укр. Дем.-Хліб. Партії та діяльності гетьманської орг-ції на еміграції — ст. С. Шемета. Крім того, уривки споминів П. Скоропадського. По самоліквідації Укр. Союзу Хліборобів поява «Х.У.» припинилася. Її поновлено вже як зб. Братства Укр. Клясократів-Монархістів Гетьманців у Празі (вийшли два зб. 1931 і 1933).

«Хліборобська Україна», популярний наук.-виробничий місячник, орган Мін-ва сіль. госп-ва УРСР, виходить з 1963 у Києві; присвячений питанням, що стосуються культури хліборобства, містить практичні поради і консультації на виробничі теми.

Хліборобський Вишкіл Молоді (ХВМ), орг-ція хліборобської молоді при т-ві

«Сільський Господар», яка діяла з метою творити при кружках «Сіль. Господаря» окремі гуртки ХВМ, що мали замінити госп. школи по с. Галичини. Ініціатором ХВМ був Є. Храпливий, який з допомогою ін. агрономів-супільників опрацював програму праці ХВМ, яка повністю відповідала потребам розвитку укр. хліборобства в Галичині. Ця програма була видрукувана кн.-підручником п. н. «Як працювати в Хліборобському Вишкoлі Молоді» (3 вид.). У праці над ХВМ допомагали Храпливому: В. Томашівський, Г. Еліяшевський, В. Дмитренко, Р. Голлод, П. Зелений і ін. Для здійснення теоретичного і практичного навчання молодь організувалася у гуртки, окремі для хлопців і дівчат або мішані, віком 12—18. Наука тривала 4 рр. — восени-взимку теоретичне навчання, а на весні-влітку практичне (т. зв. конкурси або змагання). Гол. завданням ХВМ було виховати зразкових хліборобів, свідомих своїх гром. і нац. обов'язків. Органом ХВМ був місячник «Хліборобська Молодь». У 1938 діяло 1180 гуртків у 550 с., об'єднуючи 13 080 хлопців і 840 дівчат. Працею ХВМ в окремих с. керували інструктори ХВМ, а в повітах пов. агрономи. За першої сов. окупації ХВМ не міг працювати, за німців (1941—44) відновив свою діяльність; 1944 він припинив остаточно існування.

«Хліборобський Шлях», місячник і двотижневик (з 1933), орган «хліборобів-державників» (гетьманців) виходив у Львові 1932—35, опісля об'єднався з газ. «Батьківщина»; вид. і ред. І. Гладилевич.

Хліборобсько-Освітній Союз (ХОС) у Бразилії, з осідком у м. Курітібі, діє з 1938 як продовження Укр. Союзу (заснованого з ініціативи П. Карманського 1922), що мав бути заг.-гром., культ.-осв. і госп. орг-цією українців у Бразилії. У висліді розходжень між Карманським і оо. Василями останні відійшли від Укр. Союзу (з ними і більшість організованих поселень), залишилися при ньому ліберальні елементи, скріплені у 1930-их рр. прихильниками УАПЦ і націоналістами. Укр. Союз організував серед ін. вид. газ. «Укр. Хлібороб» (1924), сер. школу-колегію ім. П. Могили (1925—29), кілька кооператив. На поч. націоналізації в Бразилії (1938) Укр. Союз змінив свій статут і назву на ХОС, обмежуючи діяльність госп. допомогою й освітою укр. поселенців. За другої світової війни припинив і цю діяльність, відновивши її 1948. У 1970-их рр. ХОС охоплював бл. 15 укр. поселень і міськ. осередків у Парані (на всіх бл. 60 у Бразилії); пресовий орган «Хлібороб». При ХОС існує в Курітібі на окремому статуті Укр.-Браз. Клуб, який веде культ.-

осв. й інформативну працю. Видатніші діячі Укр. Союзу і ХОС: П. Карманський (до 1928), П. Мазуришин, В. Куц, С. Кобилянський, І. Горачук, С. Плахтин.

Хлопоманство, народницько-культ. течія укр. інтелігенції на Правобережній Україні 50—60 рр. 19 в., яка прагнула зближення з народом. Хлопомани (х.) — поль. термін на означення прихильників селянства; згодом цю презирливу назву перебрали самі адепти «любови до простого укр. народу». Цей рух під впливом соц.-рев. ідей Зах. народився спочатку серед студентів Київ. Ун-ту, які походили зі спольщених шляхетських родин. Усвідомивши собі, що належить

Укр. хлопомани.

Сидять зліва: Т. Рильський, В. Беренштам, Ф. Панченко, Б. Познанський; стоїть В. Антонович

служити «тому народові, серед якого живеш», вони покинули поль. студентські орг-ції і заснували укр. громаду. Х. знайшло також відгук серед молоді Лівобережжя, зокрема в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі й ін. м. Серед основоположників Х. були: В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський, К. Михальчук, П. Житецький, П. Чубинський. Ідеологом Х. був В. Антонович, який накреслив і програмові його засади. Відповідаючи на закиди з поль. боку в зраді і ренегатстві, В. Антонович відкидав «шляхетський порядок і ієзуїтизм, протинний духові нашого народу й шкідливий для його життя...» («Моя исповедь»), закликав полюбити народ, серед якого живеш, жити його інтересами, повернутися до народности, колись покинутої предками і активно працювати для народу, щоб спокутувати гріхи своїх батьків перед цим народом. Обороняючися перед закидами, що українці співпрацюють з рос. революціонерами («Молодая Россия»), Х. опублікували за підписом 21 особи «Отзыв из Киева» (у моск. «Современной летописи», XI, 1862). У цій заяві автори відкидали рев. засоби боротьби, вважаючи за єдину свою мету турботи за нар. освіту, спростову-

вали також закид у сепаратизмі, бо Х. не підносили питання про відокремлення України від Росії, вважаючи, що для невідданого і в більшості неграмотного народу проблема сепаратизму не була реальною. Підкреслення аполітичності впливало з переконання, що насамперед слід піднести освіту й культуру мас, але також з обережності перед владою. Тому Х. діяли легально, щоб не наразитися на закиди у рев. діяльності.

З 1859 Х. працювали у Київ. Громаді; допомагали закладати недільні школи, співпрацювали з ред. «Основи». Під час літніх вакацій Х. організували мандрівки по Україні («ходження в народ»), щоб пізнати край і його людність.

Культ.-осв. діяльність Х. викликала обвинувачення з боку рос. публіцистів у політ. зв'язках з польс. повстанням 1863, хоч Х. вважали його чужою справою. У висліді репресій рос. влади («Валуєвський циркуляр») Х. припинили свою діяльність, але брали участь у діяльності Київ. Громади та в ін. гром. заходах, але без орг. оформлення.

Література: Антонович В. Моя исповедь. Основа, кн. I. 1862; Драгоманов М. До історії укр. хлопоманів у 1860 рр. Жите і слово, кн. III. 1895; Антонович В. Автобіографічні записки. ЛНВ, кн. VII—IX. л. 1908; Познанський Б. Воспоминания. Укр. Жизнь, ч. 8—10. 1914; Мицюк О. Укр. хлопомани. Чернівці 1933; Zachowski R. Do ideologii chłopomanów ukraińskich. Biuletyn Polsko-Ukraiński, Nr. 100. В. 1935; Суспільно-політ. рух на Україні в 1863—1864 рр. Матеріали і документи. К. 1964. А. Жуковський

«Хлопська Правда», популярний двотижневик для народу у Коломиї і Львові 1903 і 1909; видавці і ред. К. Трильовський та І. Макух.

Хмара, укр. отаман-повстанець. 1920 діяв проти сов. влади у Гайсинському й Уманському пов., маючи у своєму загоні 300 кінноти і 300 піхоти; 1921 разом з Н. Махном перейшов до Румунії, відтак до Польщі. Згодом повернувся на Україну і продовжував повстанську діяльність. 1926 Х. схопили большевики і розстріляли.

Хмара Леонід (* 1915), актор мист. слова; освіту здобув у Харківському Муз.-Драматичному Ін-ті (1936); працював актором; з 1941 диктор Центр. Студії Документальних фільмів. Документальні фільми: «Берлін» (1945), «Суд народів» (1946), «Покорителі моря» (1959), «Люди голубого вогню» і «Перший рейс до зірок» (1961), «Дороги п'ятого континенту» (1964); мист. фільми: «Нормандія — Німан» (1960) та ін.

Хмельівський Володимир (1900—59), акушер-гінеколог родом з Київщини. Закінчив Київ. мед. ін-т 1925, з 1931 —

співр. Київ. Ін-ту Удосконалення Лікарів (з 1947 — проф.). Праці Х. присвячені гематомам і травмам жін. статевих органів під час вагітності і пологів.

Хмельюк Василь (* 1903), маляр-постімпресіоніст і поет, родом з с. Чернятина на Волині; мист. освіту здобув у Краківській Академії Мистецтв і в Укр. Студії Пластичного Мистецтва в Празі. З 1928 в Парижі.

Творчістю Х. зацікавилися визначні колекціонери: А. Волляр, С. Шукін та ін., що вможливило йому виставляти твори у відомих паризьких галереях: 1933—36 у Вольмана, А. Пуасе; крім того, в Англії, Італії й Швейцарії; 1942 Х. мав велику виставку в залах Ін-ту Тіссен, а з 1943 постійно виставляв у галерії Дюран-Рюеля, яка організувала йому виставки в Парижі, Нью-Йорку й ін. м. Твори Х.: квіти, натюрморти, краєвиди, портрети в яскравих контрастних кольорах. Твори Х. зберігаються в музеях Лондону, Стокгольму, Львова, Люцерни, в галерії Оксфордського ун-ту і в приватних колекціонерів. Х. видав три зб. поезій: «Гін» (1926), «Осіньне сонце» і «Поезії 1923—26 і 1928» (1928), всі в Празі.

Хмельярство, галузь рослинництва, яка вирощує хміль (Н. Humulus) для одержання шишок, що є сировиною для пивоварної пром-сти (у минулому хміль був також потрібний для хлібопечення, поки його не замінили дріжджі). Хміль почали плекати на Україні в 1870-их рр., гол. на Волині й Київщині (під впливом чес. колоністів). За площею під хмелем Україна стоїть на першому місці в СРСР; 1913 і 1940 бл. 6 000 га, 1970 — 6 800 га.

На Україні поширений вид хмелю звичайний (Н. Humulus), Укр. сортосуміш, Клон 18, Житомирський 8.

Хмелько Михайло (* 1919), маляр родом з Києва; закінчив Одеський Художній Технікум (1940) і Київ. Художній Ін-т (1946), в якому викладав з 1948, з 1962 проф. Х. автор багатофігурних композицій пропагандивного характеру: «Навіки з Москвою», «Шахтарське весілля», «На вірність партії» тощо. Його твори зберігаються в київ., львівському, моск. та ін. музеях.

Хмельник, див. Хмільник.

Хмельницька область (до 1954 — Кам'янець-Подільська), обл. на Правобережній Україні в межах сх. Поділля; 20 600 км², 1 551 000 меш. (1981). Нац. склад за

В. Хмельюк

переписом 1970: українців — 90,8%, росіян — 4,3%, поляків — 3,3%, жидів — 0,6%, білорусів — 0,2%, ін. — 0,4%; 11 м. і 26 с. м. т.; 20 р-нів, 465 сілрад.

Хмельницький (до 1954 — Проскурів; IV-7), м. на сх. Поділлі, положене над гор. Богом, центр Хмельницької обл.; 198 000 меш. (1897 — 22 900, 1936 — 32 000, 1959 — 84 800). Відомий з кін. 15 в. як оборонний пункт (п. н. Проскирів). Населення брало участь у коз.-поль. війнах і гайдамацькому русі. 1780 перейменоване на Проскурів. З 1793 увійшло до складу Рос. Імперії і було пов. м. (з 1797 — Подільської губ.). Екон. характер: торг.-кустарно-адміністративний. Більшість населення становили жиди, далі — українці, поляки, росіяни. 1918—20 П. належав перев. до УНР, згодом до УССР; з 1920 гол. м. Проскурівської округи, з 1941 — Кам'янець-Подільської, з 1954 Хмельницької обл. У зв'язку з воєнними подіями відбулися зміни нац. складу населення (у 1926 і 1959): українці — 39 і 53, росіяни — 7 і 21, жиди — 42 і 10, поляки — 10 і 7.

До 1920 у Проскурові була напівкустарна пром-сть (харч.), нині Х. є пром. центром. Провідні галузі пром-сти: машино-будів., металообробна (зав. трансформаторних підстанцій, теплопласт-автоматів, тракторних агрегатів, ковальсько-пресового обладнання та ін.), харч. (масло-сироробна, цукрова, м'ясна), легка (взуттєва, швейна, трикотажна, шкіро-галантерійна й ін. фабрики), хем.; виробництво будів. матеріалів (зав. санітарно-техн., цементних, цегляних і залізобетонних виробів). Технологічний ін-т побутового обслуговування; технікуми: автоелектромех., сов. торгівлі, кооп.; муз., пед., мед. училища. Кращезнавчий музей. Обл. укр. муз.-драматичний театр ім. Г. Петровського, обл. театр ляльок, філармонія.

Хмельницький Богдан (Федір) Зіновій Михайлович (бл. 1595—1657), гетьман Війська Запор. (1648—57), вождь Укр. Нац.-визвольної революції 17 в. й засновник Коз.-Гетьманської Держави 17—18 в. (1648—1782). Походив з укр. дрібношляхетського роду (гербу «Масальський», а потім «Абданк»). Спроби деяких дослідників (І. Каманін, М. Возняк) приписати Х. міщанське походження (з Києва, де був тоді міщанський рід Хмель) не були прийняті наукою, бо суперечили всім документальним даним, свідченням сучасників (укр., поль. і чужоземних та й самого Х.), які одностайно вважали Х. за шляхтича. Батько Х. — Михайло Хмельницький був на службі у коронного гетьмана Станислава Жолкевського, а потім у його зятя Яна Даниловича.

1620 він брав участь у поході Жолкевського на Молдавію й загинув у битві з татарами під Цецорою. Його дружина, мати Богдана (за деякими відомостями козачка), згодом одружилася зі шляхтичем і «королівським жовніром» В. Ставицьким, який пережив її й під час Хмельниччини служив у поль. війську на Білорусі; син його Григорій, брат (по матері) Х., був коз. полк. на Лівобережжі й писався Хмельницьким.

Місце народження Х. докладно не відоме. Є сучасна звітка (П. Оленського), що він нар. в Черкасах, але вона непевна. В наук. літературі висловлювано різні думки про місце нар. Х.; називали м.

Б. Хмельницький (з гравюри Гондіуса, 1651)

Жовкву (С. Тароня, Н. Полонська-Василенко та ін.), Суботів або Чигирин (І. Крип'якевич), Переяслав (М. Петровський), з яким життя Х. особливо тісно пов'язане, тощо. Про освіту Х. знаємо мало. Спочатку батько віддав його до укр. школи («в наученіє руское»). Далі Х. студіював в Єзуїтській Колегії, можливо, в Ярославі, а певніше у Львові, де був учнем Гонцеля Мокрського, доктора теології, відомого писем. і проповідника. Х. був добре обізнаний з всесвітньою іс-

торією, в колегії він дістав добре знання латинської мови, досконало володів польс. мовою, а згодом навчився ще тур. і тат. мов і знав франц. Шкільна наука Х. закінчилася перед 1620 р. Того ж року він дістав перше «бойове хрищення»: у битві під Цецорою 1620, де загинув його батько, Х. попав у тур. полон і був два роки в Царгороді. Викуплений з неволі своєю маткою (Пасторій), повернувся на Україну.

Від 1622 до 1637 немає певних відомостей про життя і діяльність Х. Всі пізніші оп. про його великі подвиги у вій-

Герб Б. Хмельницького «Абданк»
(з Літопису С. Величка)

нах з татарами, турками, Москвою (під час Смоленської війни 1632—34) не мають документального підтвердження. Безперечне лише те, що вже в 1620-их рр. Х. зв'язався з Козаччиною, де він служив, мабуть, у Чигиринському полку й брав участь у військ. походах козаків проти татар і поляків. Десь бл. 1625—27 рр. Х. одружився з Ганною Сомківною (козачкою з Переяслава) й заклав свою родину. Тоді ж він оселився на успадкованому по батькові хуторі Суботіві, б. Чигирини. 1637 бачимо Х. серед вищої коз. старшини. Він брав участь у повстанні проти Польщі і як військовий писар — підписав капітуляцію під Боровицею 24. 12. 1637. Восени 1638 Х. був чл. коз. посольства до короля Володислава IV. Є підстави думати, що він належав тоді до тієї старшини, яка вважала за можливе порозуміння Війська Запор. з Польщею. Однак, дальший хід подій довів йому повну неможливість згоди. Польс. ординація 1638 скасувала автономію Війська Запор. й поставила Козаччину в безпосередню залежність від польс. військ. влади на Україні. Х. втратив військ. писарство (цей уряд був скасований) і став одним з сотн. Чигиринського полку.

Наступні роки Х. присвятив гол. своєму госп-ву на Чигиринщині (Суботів, слобода Новоселище й суміжні землі). Але самого госп-ва було замало для нього. 1645 він, разом з коз. загonom на 2 чи 2½ тис. був на службі франц. уряду й, мабуть, брав участь в облозі Дюнкерка. Вже тоді був таким відомим коз. ватаж-

ком, що Володислав IV, готуючи військ. коаліцію проти Туреччини (в складі Польщі, Венеції та ін. держав), вдався до нього по допомогу Війська Запор. Х. був одним з коз. делегатів, з якими Володислав обговорював у Варшаві, в квітні 1646, пляни майбутньої війни. Усе це піднесло його авторитет на Україні та в Польщі і за кордоном і створило йому широкі в'їськ. й політ. знайомства та зв'язки. Можна думати, що десь у другій пол. 1640-их рр. він нав'язав ближчий контакт з автономістичними колами укр. шляхти й вищого правос. духовенства.

Вже віддавна польс. можновладці на Україні, політ. противники короля Володислава, дивилися на Х. кривим оком. Особливо вороже ставилися до нього нові (з 1633) власники Чигиринщини — Конєцпольські, коронний гетьман Станіслав і його син, коронний хорунжий Олександр. За допомогою свого чигиринського підстарости Чаплинського, який мав особисті порахунки з Х., вони вирішили позбавити його маєтку в Суботіві. Чаплинський вчинив гвалтовий «заїзд» на Суботів (хоч Х. мав на нього королівський привілей з 1646), зруйнував економію й пограбував майно Х., а

Універсал В. Хмельницького Київ. Золотоверхому Михайлівському монастиреві, 22. 5. 1654

слуги Чаплинського одночасно на Чигиринському ринку важко побили малого сина Х. Серед цих турбот і тривог 1647 померла дружина Х., а в кін. того ж року О. Конєцпольський наказав ув'язнити й стратити Х., якого врятувала лише допомога й порука його друзів, серед чигиринської старшини, зокрема полк. С. М. Кричевського, кума й однодумця Х. В кін. грудня 1647 Х. з невеличким (300 чи 500) загonom козаків подався на Запоріжжя, там його було обрано за гетьмана, звідти на низ Дніпра. Це був поч. нового коз. повстання, яке незабаром перетворилося на велику нац.-визвольну революцію, очолену Х. (див. Хмельниччина).

Конфлікт з Конєцпольським і напади його агентури на майно і родину Х. бу-

ли тільки приводом для повстання його проти Польщі. Новіші досліді доводять, що причини розриву з Польщею були значно глибші, й що виступ і боротьба проти неї готувалися віддавна й не були жодною несподіванкою ні для укр. кін., ні для поль. уряду та його адміністрації на Україні. Дуже важливе, що, починаючи війну з Польщею, Х. заручився союзом з Туреччиною й Кримом, які дали йому політ. і військ. допомогу. Саме тому перемоги Х. 1648 під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями запалили всенар. повстання укр. людности проти поль. адміністрації й поль. шляхти та її агентури на Україні. Учасник подій — Самовидець (Р. Ракушка) так описує цю хвилю революції, яка почалася в 1648 й дійшла до свого вершка наступного року:

«Так усе, що живо, поднялося в козацтво, аж заледво знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міг албо сам, албо син до войска йти; а ежели сам нездужал, то слугу паробка посилав, а иніе килко их было, всі йшли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймыта ..., навет где в городах были й права майдебурские — и присяглие бурмистрове й райцы свої уряды покидали, и бороди голили, до того войска ишли».

Тріумфальний в'їзд Х. в Київ і зустріч його на Різдво 1648 як «пресвітлого володаря й князя Руси» свідчили, що поч. нової коз.-гетьманської держави, власне держави Х. був зроблений. Але цю державу треба було боронити, розбудовувати й забезпечити їй визнання й належне місце в системі євр. держав. Усе дальше життя Х. було присвячене досягненню цієї мети. Як фундатор і будівничий, оборонець і господар нової укр. держави, Х. виявив себе великим полководцем, талановитим дипломатом і першорядним держ. діячем.

Як полководець Х. був блискучий стратег і тактик, знаменитий військ. організатор, мужній і хоробрий вояк. Він створив понад 300-тисячне укр. військо, яке було першорядною збройною силою в тогочасній Європі й основою, на якій будувалася нова українська держава. Але для утримання й розбудови держави, яка виникла рев. шляхом, потрібне було ще міжнар. визнання й військ. допомога сусідніх держав. Досвід боротьби з Польщею в умовах поль.-шляхетського ладу й магнатської сваволі на кресах Речі Посполитої переконав Х. та його одноподумців, що повний й сталий успіх коз., а тим паче нац. укр. змагань без цих передумов і відповідної міжнар.-політичної кон'юнктури неможливий. І тут виявив-

ся надзвичайний дипломатичний хист Х. У своїй тривалій і не завжди переможній боротьбі проти Речі Посполитої Х. створив, одну за однією, три могутні коаліції. Першою — була укр.-крим.-тур. коаліція, утворена в 1647—48 рр. Вона паралізувала небезпеку з боку поль.-моск. союзу А. Киселя 1647 й допомогла Україні здобути великі мілітарні успіхи, завершені Зборівською угодою (1649). Але, в наслідок трикратної зради крим. хана (Зборів 1649, Берестечко 1651, Жванець 1653) й пасивности Туреччини, Х. не вдалося повністю використати успіхи й здобути остаточну перемогу над Польщею. Друга коаліція укр.-моск., укладена в Переяславі 1654 (див. *Переяславська угода 1654*) й скерована також проти Польщі, не з вини Хмельницького не принесла Україні всіх тих воєнних і політ. успіхів, задля яких її було створено. Якщо перші дві коаліції мали на меті завдати Польщі військ.-політ. поразки й забезпечити та гарантувати цілість і незалежність коз. держави, то третя анти-поль. коаліція (1656—1657) — союз між Україною, Швецією, Семигородом та ін. державами (Бранденбург, Молдавія, Валахія), — за пляном Х., мала не лише створити велику й незалежну Руську державу (в межах цілої етногр. території України та Білорусі) під владою гетьмана й Війська Запор., але й цілковито ліквідувати поль. державу («снести б Коруна вся, будто Коруна Польская и не бывала»), що дуже збентежило моск. уряд, який доклав і своїх зусиль, щоб перешкодити успіхові цієї коаліції (Віленська угода 1656 Москви з Польщею без участі України, й війна Москви зі Швецією, союзником України). Вона зазнала невдачі не з вини Х. й прискорила його смерть.

Найбільшим досягненням Х. у процесі нац.-визвольної революції було утворення й формування Коз.-Гетьманської Держави — Війська Запор. (1648—1782, див. *Хмельниччина*). У всіх галузях держ. будівництва — у війську, адміністрації, судівництві, фінансах, у царині економіки й культури, Хмельницький виступає, як держ. діяч великого формату. Це виявилось в орг-ції верховної влади нової укр. держави, яка під зверхністю й титулом Війська Запор. й під владою його гетьмана об'єднала всі стани укр. людности. Х. створив не тільки держ. апарат і виховав цілий гурт бойових військ. і цивільних керівників як з коз. старшини, так і з укр. шляхти (І. Виговський, П. Тетеря, Д. й І. Нечаї, І. Богун, Г. Гуляницький, С. Мрозовицький-Морозенко та ін.), але й цілу провідну верству Козацько-Гетьманської Держави.

Держава Б. Хмельницького 1649

ви, яка, попри всі труднощі і поразки, зуміла свої завоювання зберегти і вдержати, супроти навали Москви і поль.-тур. зазіхань, майже до кін. 18 в.

Богдан Хмельницький був одружений тричі. Перша дружина його Ганна Сомківна — мати всіх його дітей, померла передчасно. Другий шлюб (на поч. 1649) зв'язав його з кол. жінкою його ворога Чаплинського — Мотроною, яка брала участь у змові проти гетьмана, і вчинила подружню зраду, за що син Х. — Тимош у відсутності батька, який був у поході — наказав її стратити (1651). Влітку того ж року Х. одружився з Ганною Золотаренківною, козачкою з Корсуня, вдовою полк. Пилипа (Пилипця). Вірна подруга й дорадниця Х., вона надовго пережила його, і в 1671 стала черницею (з ім'ям Анастасії) Києво-Печерського жін. монастиря.

Х. мав двох синів і чотирьох дочок. Старший син Тимофій (Тиміш), нар. 1632, був одружений (1652) з донькою молдавського господаря В. Лупула — Розандою (Роксандою). Його Х. вважав своїм спадкоємцем, але Тимош загинув 15. 9. 1653, смертельно поранений під час облоги молд. фортеці Сучави, яку він боровив зі своїм коз. військом. Він залишив двоє дітей (здається, близнят), доля яких невідома.

Молодший син Х. — Юрій (Юрась) нар. бл. 1641, вчився в Києво-Могилянській Колегії, і 1657, ще за життя батька, був обраний гетьманом-наступником, при регенті І. Виговському, який ще того ж року перебрав булаву. Згодом Юрась ще двічі був гетьманом (див. Х. Юрій).

Донька Х. — Катерина (Олена) була одружена з Д. Виговським, і після його

смерти в моск. полоні стала дружиною (другою) гетьмана П. Тетері. Друга донька — Степанія була дружиною І. Нечая, який загинув на моск. засланні, а вона стала черницею Києво-Михайлівського жін. монастиря. Імена двох ін. доньок гетьмана — одна з них була за корсунським сотн. Глизьком (чи Улезком?), який загинув у війні з Польщею 1655, а друга вийшла за новгород-сіверського козака Л. Мовчана (1654), — лишилися невідомими.

Гетьманський рід Х. згас у кін. 17 в. Пізніші Хмельницькі, яких чимало було на Лівобережній Україні і в Росії у 18—19 вв., були ін. походження.

Б. Хмельницький був людиною міцного здоров'я, але останні роки часто хворів. Він упокоївся 27. 7. (6. 8. за н. ст.) 1657 в Чигирині і 25. 8. похований в Суботіві, в Іллінській церкві, яку сам збудував.

Література: див. *Хмельниччина*.

О. Оглоблин

СПИСОК СТАТЕЙ

	стор.
Тимошенко Степан — Р. М.	3206
Тимчасовий Уряд — Р. М.	3207
Тимченко Євген — Б. С.	3208
Титанові руди — С. Процюк	3211
Тифи — Г. Шульц	3211
Тичина Павло — Р. М.	3216
Тканини мистецькі — В. Годис	3220
Тматороканське князівство — М. Ждан	3223
Товариство «Україна» — Р. М.	3229
Товариство Українських Поступовців — А. Жуковський	3230
Товариський суд — Р. М.	3232
Томашівський Степан — О. Оглоблин	3236
Топонімія — Б. Струмінський	3238
Торгівля УССР — І. Коропецький	3241
Торки — М. Ждан	3243
Торонто — І. Тесля, В. Верига	3243
Торфова промисловість — С. Процюк	3246
Тракторобудування — В. К.	3247
Транскрипція — В. Свобода	3248
Трансністрія — А. Жуковський	3249
Транспорт УССР 1950—77 — І. Коропецький, Р. М.	3249
Транспортне машинобудування — С. Процюк	3252
Трест — С. Процюк	3254
«Третій Рим» — О. Оглоблин	3255
Третя Залізна Стрілецька дивізія Армії УНР — Л. Ш.	3255
Тризуб — А. Жуковський	3257
Трипільська культура — Н. Кордиш-Головко	3259
Трохименко Карпо	3264
Троцький Лев — І. Майстренко	3265
Трощинський Дмитро — О. Оглоблин	3266
Трубопровідний транспорт — Б. Винар	3268
Трудове право — А. Білинський	3269
Трудові ресурси — Б. Винар	3271
Труш Іван — С. Гординський	3274
Туган-Барановський Михайло — Б. Винар	3275

Туманські — О. О.	3278
Туреччина і Україна — А. Жуковський, О. Оглоблин .	3279
Туризм — Е. Жарський	3283
Турово-Понське князівство — М. Ж.	3286
Тутковський Павло — В. К.	3289
Туркізми — В. Свобода	3290
Тюрма — А. Білинський	3291
Тютюн — Р. М.	3292
Тютюново-махоркова промисловість — Р. М. і М. Влох .	3293
Угорці — В. Маркус	3295
Угорщина — В. Маркус	3296
Угризми — В. С.	3299
Ужвій Наталя — В. Р.	3301
Ужгород — В. Маркус	3301
«Україна» — Р. М.	3307
Україна в 1917—1980 рр. — А. Жуковський	3308
«Україна» — назва — Р. М.	3325
Українбанк — А. Качор	3326
Українізація — А. Жуковський	3327
Українка Леся — П. Одарченко	3329
Українофільство — Р. М.	3332
Українська Автокефальна Православна Церква	3333
Українська Академічна Громада	3335
Українська Академія Наук — Р. М.	3335
Українська Військова Організація — З. Книш	3340
Українська Вільна Академія Наук — Р. М.	3342
Українська Галицька Армія — Л. Шанковський, Р. М.	3343
Українська Головна Визвольна Рада — В. Маркус	3348
Українська Господарська Академія — Р. М.	3349
Українська Греко-Православна Церква — А. Жуковський .	3350
Українська Державна Академія Мистецтв	3353
Українська діаспора — В. Кубійович, В. Маркус	3354
Українська Католицька Церква — В. Маркус	3360
Українська Комуністична Партія — І. Майстренко	3366
Українська лінія — О. О.	3367
Українська Медично-Харитативна Служба — А. Ф.	3367
Українська Народна Поміч	3369
Українська Народна Рада Пряшівщини — В. М.	3369
Українська Національна Армія — Р. Колісник	3370
Українська Національна Єдність у Франції	3371
Українська Національна Партія — А. Ж.	3371
Українська Національна Рада	3372
Українська Національна Рада у Львові — Р. М.	3373
Українська Національна Рада 1918—19 Зах. Укр. Нар. республіки — М. Добрянський	3373
Українська Партія Соціалістів-Революціонерів — А. Жуковський .	3375
Українська Партія Соціалістів-Революціонерів-Боротьбістів (комуністів)	3376
Українська Партія Соціалістів-Федералістів — А. Ж.	3377
Українська Повстанська Армія — М. Прокоп, М. Штендера	3377
Українська Православна Церква — А. Жуковський	3381
Українська Православна Церква у ЗДА — А. Жуковський	3383
Українська Радикальна Партія — І. Лисяк-Рудницький, Дж. Химка, Р. М.	3385
«Українська Радянська Енциклопедія» — Р. М.	3386
Українська Республіканська Капеля — В. В.	3387
Українська Советська Соціалістична Республіка (УСРСР) — В. Маркус .	3389
Українська Соціал-Демократична Партія — Р. М.	3398
Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія — А. Жуковський .	3398
«Українська Хата» — П. Богацький	3402
Українська Центральна Рада (УЦР) — А. Жуковський	3402
Українське Видавництво — В. Кубійович	3405
Українське Визвольне Військо — Л. Шанковський	3407
Українське Державне Правління 1941 — Р. М.	3408
Українське Національне Об'єднання — З. Книш	3411

Українське Національне Об'єднання — В. Маруняк	3411
Українське Національно-Демократичне Об'єднання — В. Мудрий і Р. М.	3411
Українське Суспільно-Культурне Товариство — М. Трухан	3414
Українське Технічне Товариство — З. Коханівський	3415
Українське Центральне Допомогове Об'єднання Австрії — С. Наклович	3416
Український Братський Союз	3417
Український Вільний Університет — В. Янів	3418
«Український Вісник»	3421
«Український Історичний Журнал» — Р. М.	3425
Український Католицький Університет ім. св. Климента — о. І. Музичка	3425
Український Конгресовий Комітет Америки — Р. М.	3426
Український Крайовий Комітет — М. Добрянський	3427
Український кристалічний масив — Д. Дражевська	3428
Український Молодий Театр «Заграва» — В. Р.	3429
Український Народний Союз — Я. Падох і Р. М.	3430
Український Народний Театр ім. І. Тобілевича — В. Р.	3432
Український Науковий Інститут Гарвардського Університету — Б. С.	3433
Український Науковий Інститут у Берліні — В. К.	3433
Український Науковий Інститут у Варшаві — В. К.	3434
Український Національний Комітет — Р. М.	3435
Український Союз Хліборобів Державників	3438
Український Технічно-Господарський Інститут — П. Зелений	3439
Український Християнський Рух — В. Янів	3440
Український Центральний Комітет — В. Кубійович	3441
Український Червоний Хрест	3446
Українські Освітні Товариства — В. К.	3447
Українські Січові Стрільці — Л. Шанковський	3448
Українські Установчі Збори — А. Жуковський	3449
Української Бесіди Театр	3450
Українсько-польська війна в Галичині 1918—19 — Р. М.	3451
Українсько-советська війна 1917—21 — А. Жуковський	3456
Унів — Б. Казимира	3461
Універсали Української Центральної Ради — А. Жуковський	3462
Університет — Б. Струмінський	3463
Унія — В. Ленчик	3464
Урал — Р. М.	3465
Уряд Української Народної Республіки (УНР) в екзилі в 1920—48 рр. — А. Жуковський	3466
Усатівська культура — Н. Кордиш-Головко	3467
Успенська (Волоська) Церква — С. Гординський	3469
Устав — В. Свобода	3470
Устимовичі — О. О.	3471
Устиянович Корнило	3472
Учительські євангелія — Б. Струмінський	3473
Учительська Громада у Львові	3474
Фабричне законодавство — В. Маркусъ	3476
Фармакологія — Г. Шульц	3478
Фасмер Макс	3479
«Фауна України» — Е. Жарський	3479
Февдалізм — І. Лисяк-Рудницький	3480
Федак Степан	3483
Феденко Панас	3484
Федералізм — В. Маркусъ	3484
Федорович Іван — Б. С.	3490
Федькович Осип Юрій — А. Жуковський	3492
Фейлетон — І. К.	3493
Фельдшер — Г. Шульц	3494
Фещенко-Чопівський Іван	3495
Филипович Павло — М. Н.	3496
Фізика — О. Біланюк	3498
Фізична культура — Е. Жарський	3500
Фізіологія рослин — Е. Жарський	3502
Фізіологія тварин і людини — Е. Жарський	3503

Філателія — С. Кікта	3504
Філатов Володимир — Г. Ш.	3507
Філологія — Б. С.	3508
Філософія — І. Мірчук, В. Маркусь, Є. Лацук	3509
Філядельфійська митрополія — Б. Процько	3515
Філядельфія — Б. Процько, В. Маркусь, М. Лабунька	3516
Філянський Микола	3517
«Флора УРСР» — Е. Ж.	3519
Фльорентійська унія — В. Л.	3520
Фотографія — В. Павловський, Р. Миколаєвич, М. Пежанський	3523
Франко Іван — А. Жуковський	3525
Франція й Україна — А. Жуковський	3530
Фреска — С. Гординський	3540
Фронт Національної Єдності — С. Волинець, Р. М.	3542
Футбол — Е. Жарський	3543
Ханенки — А. Жуковський	3546
Ханенко Микола — А. Жуковський	3548
Харбін — В. Кубійович	3548
Харків — В. Маркусь	3549
Харківська школа романтиків — П. Петренко	3558
Харківський Державний Академічний Український Драматичний Театр ім. Т. Шевченка — В. Ревуцький	3559
Харківський Державний Український Академічний Театр Опер та Балету ім. М. Лисенка — В. Ревуцький	3560
Харківський Державний Університет ім. М. Горького — В. Маркусь	3561
Харчова промисловість — В. Кубійович, Ю. Савчук	3567
Хвильовий Микола — І. Кошелівець	3573
Хвойка Вікентій — А. Жуковський	3576
Хемічна промисловість — С. Процьок	3577
Хемічно-фармацевтична промисловість — С. Процьок	3583
Хемія — С. Трофименко	3584
Херсон — В. К.	3586
Херсонес Таврійський — М. Лабунька	3587
Хлопоманство — А. Жуковський	3591
Хмельницький Богдан — О. Оглоблин	3593

СПИСОК КАРТ

Територіяльні зміни УССР	3395
Походи військ гетьмана Б. Хмельницького	3452
Військові операції на Зах. Україні 1918—19	3454
Демаркаційні лінії	3455
Наступ большевиків на Лівобережжя в січні 1918	3456
Бойові фронти 1914—1920	3457
Українці у Франції	3536
Плян Харкова кінця 18 в.	3551
Плян сучасного Харкова	3552-53
Розміщення харчової промисловости	3568
Розміщення хемічної промисловости	3580
Держава Б. Хмельницького 1649 р.	3596

